316877

7

SZOCIOLÓGIA

1987

Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata

9

1987

1

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

ANGELUSZ RÓBERT szerkesztő, BÉRES CSABA, BERTALAN LÁSZLÓ szerkesztő, CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ a szerkesztőbizottság elnöke, HANÁK KATALIN, LENGYEL GYÖRGY, PAPP ZSOLT főszerkesztő, SZENTPÉTERI ISTVÁN, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAHIN TAMÁS, TARDOS RÓBERT szerkesztő

Szerkesztőségi titkár:

HELESZTA ÉVA

A szerkesztőség címe:
1014 Budapest I., Úri u. 62. II. 58
Telefon: 160-160/541

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizethető és pédányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 208,— Ft

Egy szám ára: 52,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389
Budapest, Pf. 149.

TARTALOMJEGYZÉK
1987/1.

Tanulmányok

KOLOSI TAMÁS: A státusinkonzisztencia mérése 1
POKOL BÉLA: Neoevolucionizmus és médium-elmélet 21
SZABÓ MÁTÉ: Adalékok a társadalmi mozgalmak kutatásához 43
KOVÁCH IMRE—RÓBERT PÉTER—RUDAS TAMÁS: Közelebb a mobilitás valódi dimenzióihoz 79
SZABÓ ILDIKÓ: Értékválság vagy értékváltás? 101
BÍRÓ DÁVID: Egy új szempont a családi munkamegosztás vizsgálatához az időmérlegvizsgálatok tükrében 129

Szociológiai örökségünk

HERNÁDI MIKLÓS: A 30-as évek szociográfiájának elfeledett alakja 141

Szociográfia — esettanulmányok

ELEK SÁNDOR: Gazdálkodási hagyományok és mezőgazdasági kistermelés a csesztregi körzetben 163
SZURKOS MÁRIA: A munkaszervezési módszer bevezetése és átalakulása 175

Tájékozódás

A kontextuális elemzésről. III. rész. Összeállította: BERTALAN LÁSZLÓ 189

Könyvek

GÖRGÉNYI FERENC: Tulajdon és politika (KÁVÁSSY SÁNDOR) 205

TANULMÁNYOK

KOLOSI TAMÁS

A STÁTUSINKONZISZTENCIA MÉRÉSE

A szociológiai gondolkodásban implicite már régóta jelen volt a rétegződés sokdimenzióságának feltételezése. Egyes szerzők azt tételezik (Stryker és Macke 1978), hogy már Marxnál, Summernél vagy Durkheimnél is jelen van az a megközelítés, hogy az embereknek vagy társadalmi csoportoknak a társadalmi helyzetét nem lehet egyetlen ismérv (pl. Marxnál a tulajdonviszonyok) alapján kielégítően leírni, hanem a társadalmi helyzet különböző oldalait is figyelembe kell venni.

Mások éppen Max Weber elméleti újításának tartják a rétegződés sokdimenziós megközelítését (Runciman 1966; Lenski 1954). Az újabb irodalom pedig arra mutat rá, hogy Weber eredeti hatalom-központú felfogásával szemben az amerikai szociológia sajátos sokdimenziós Weber-olvasata utólagos beleérzés (Heller 1969; Giddens 1973).

James A. Gesehvender (1967) részletesen foglalkozik a probléma elmélettörténetével, így itt nem szükséges e kérdések alaposabb tárgyalása. Mindenesetre tény, hogy explicit formában a kérdés a negyvenes évek amerikai szociológiájában kapott nagyobb hangsúlyt (Benoit-Smullyan 1944), és modern, nagy hatású megfogalmazása Gerhard Lenski (1954) nevéhez kötődik.

Lenski a státuskikristályosodás és a státuskonzisztencia fogalmát szinonimaként használva, azt az alapvető hipotézist fogalmazza meg, hogy alacsony és magas státus kikristályosodottságú egyének politikai attitűdjei szignifikánsan különböznek egymástól.

A hatvanas-hetvenes évek szakirodalmában a státusinkonzisztencia és a politikai attitűd és magatartás közötti összefüggés pro és kontra hatalmas vitákat váltott ki, és ennek kapcsán a státusinkonzisztencia behaviorista megközelítése vált a legelterjedtebbé (Opp 1972). Ezért a státusinkonzisztencia mérésével kapcsolatos módszertani viták középpontjába is az kerül, hogy milyen típusú regressziós egyenletek segítségével lehet legjobban vizsgálni a fenti összefüggést (Blalock 1967; Hope 1975; Whitt 1983).

A státusinkonzisztencia mint társadalmi struktúra, az egyenlőtlenségi rendszer jellemzője inkább a kelet-európai szocialista országok szociológiai irodalmában váltott ki nagy érdeklődést (Ferge 1969; Machonin 1969; Weselowki és Slomczynski 1974; Kolosi 1983), jóllehet az utóbbi időben az ilyen irányú mind elméleti (Kreckel 1983), mind empirikus kutatások (Imada 1983) a nyugati szociológiában is megélénkültek.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

1

Ebben a tanulmányban ezen utóbbi aspektusból foglalkozunk a státusinkonzisztencia mérésének problémáival. Azt vizsgáljuk tehát, hogy a státusinkonzisztencia különböző elméleti modelleken alapuló mérései miként befolyásolják a státusinkonzisztencia és a rétegződés közötti összefüggést, az inkonzisztens státusu népesség arányát.

Werner Landecker, aki a probléma első megfogalmazásától szorosan együttműködött Lenskivel, 1981-ben összefoglaló monográfiát publikált az osztálykikristályosodással kapcsolatos kutatásokról. Ebben néhány alapvető tézist fogalmaz meg a rétegződési rendszer és a kikristályosodás közötti összefüggésről. Eszerint egy társadalom nagyfokú horizontális és vertikális differenciálódása, valamint a gyors társadalmi változások egyaránt csökkentik az osztálykikristályosodás mértékét, és a rétegződés pólusain szükségszerűen nagyobb fokú kikristályosodás jön létre, mint a középrétegeknél (Landecker 1981). Ezeknek a téziseknek az ellenőrzése is azt igényli, hogy az empirikus kutatás során viszonylag pontosan el tudjuk választani egymástól az objektív társadalmi folyamatoknak és a különböző modelleken alapuló méréseknek a státusinkonzisztencia mértékére gyakorolt hatását.

Lenski eredeti tanulmányában négy státusdimenziót különböztetett meg: a jövedelmi, a foglalkozási, az etnikai és a képzettségi státust. E négy változót sztenderdizálta kumulatív százalékos eloszlásuk alapján, majd minden egyes egyénre kiszámította a négy változó szórását, és az így kapott értékeket transzformálta egy 0—100 közötti skálára. Az 53 és nagyobb értéket kapottakat magas kikristályosodottságúaknak, az ennél alacsonyabb értéket kapottakat alacsony kikristályosodottságúaknak nevezte (Lenski 1954).

Ezzel az eljárással kapcsolatban a következő módszertani problémák fogalmazhatók meg:

a) Milyen dimenziók segítségével mérjük a társadalmi státust? A négy dimenzió kiválasztását Lenski nagy fontosságukkal és viszonylag könnyen mérhetőségükkel indokolja. A későbbi stratifikáció kutatásokban igen elterjedt a társadalmi státus foglalkozáson, képzettségen és jövedelmen keresztüli mérése. A kutatók egy része ehhez funkcionalista elméleti igazolást keresett, mások — Lenskihez hasonlóan — pusztán praktikus okokra hivatkoztak. A kutatások kisebb része közelítette a társadalmi státust más dimenziókon keresztül. Ezek részint bírálták a fenti három dimenzió mögött meghúzódó funkcionalista megközelítést, és más — marxista, konfliktuselméleti, pszichologizáló — elméleti alapokból indultak ki, részint arra hivatkoztak, hogy e három változó nem fog át minden lényeges státusegyenlőtlenséget, és „új" státusfaktorok kipróbálásának szükségességét fogalmazták meg (Preisendörfer 1983).

b) Miként sztenderdizáljuk a vizsgálatba bevont változókat? Lenski sztenderdizálási eljárását egyesek bírálják (Martman 1974), mások viszont kimutatják, hogy éppoly jogos, mint más esetekben a változók $\emptyset$ várható értékükre és 1 szórásúra történő sztenderdizálása. A választott sztenderdizálási eljárás azonban nemcsak módszertani választást jelent, hanem mögötte a státus és a státusinkonzisztencia

értelmezésének elméleti problémája is meghúzódik. Nevezetesen, milyen léptékű és mértékű státuskülönbségek tekinthetők társadalmilag releváns különbségnek? Két személy státusdimenzióinak azonos szórásösszege ugyanis egyaránt adódhat minden dimenziónak az átlagtól való viszonylag kismérvű eltéréséből és egy dimenziónak az összes többitől való jelentős eltéréséből. Az előbbi esetben a konzisztencia körüli normális ingadozásról (esetleg az egyes státusdimenziók mérési pontatlanságáról) lehet szó, míg az utóbbi eset ténylegesen inkonzisztenciát fejez ki. Ez a különbség sokértékű sztenderdizált változók esetén nehezen lokalizálható. Ezért felvetődik a változók viszonylag kevés számú, nagyjából azonos arányú kategóriába történő sztenderdizálásának lehetősége. Végül az inkonzisztencia méréséhez szükséges ugyan a sztenderdizálás, ezzel viszont a Landecker hipotézisek tesztelési lehetőségétől esünk el, mert éppen a vertikális differenciálódást sztenderdizáljuk, és így ennek hatása nem mérhető.

c) Miként mérjük a státusok konzisztenciáját és inkonzisztenciáját? Erre a problémára részben már a sztenderdizálás kapcsán utaltunk. Lényegében arról van szó, hogy milyen nagyságú státuskülönbséget tekintsünk még relatív konzisztenciának, és melyet már inkonzisztenciának. Lenski ezt a kérdést úgy oldotta meg, hogy a szórások eloszlásának „természetes szakadási pontja" alatt levőket, és az ennél nagyobb szórásokat különböztette meg. Ennek a megoldásnak az előbb jelzetten túl az a hátránya is megvan, hogy az eloszlásban több természetes szakadási pont is lehetséges. Ezért Lenski módszerét érdemes kiegészíteni azzal, hogy a különböző szórás értékek tartalmi interpretációjára vállalkozunk. Másfelől sok kritika érte az inkonzisztenciának a szóráson keresztüli mérését. A lehetséges alternatív eljárásokat jól foglalja össze és értékeli Whitt (1983), aki a Hope által javasolt lineáris gyémánt modellt tartja az inkonzisztencia teoretikus fogalmához legjobban illeszkedőnek. E modell hátránya, hogy kettőnél több státusdimenzióra való alkalmazása esetén éppen ezen előnyeit veszti el. Ezért felvetődhet, hogy a státusinkonzisztenciát a legmagasabb és legalacsonyabb státusértékek közötti különbség abszolút értékével mérjük. A megoldás előnye, hogy a ténylegesen jelentős inkonzisztenciát jól elválasztja a dimenziók értékének még konzisztensnek tekinthető ingadozásaitól. Problémája viszont, hogy azt a helyzetet, amikor egyetlen dimenzió „lóg ki", összemossa azzal a helyzettel, amikor a dimenziók két csoportja van egymástól jelentős távolságra.

d) A státusinkonzisztenciát mennyiben az egyéni státus és mennyiben a rétegződési rendszer tipikus pozícióinak sajátosságaként értelmezzük? Láttuk, hogy Lenskinél az alábbiról van szó. Blinkert és munkatársai (1972) ugyanakkor megkülönböztetik a státus diszkrepanciát, mint a státusok inkonzisztens elrendeződését a rétegződési rendszerben és a státus deviációt, mint az egyén eltérését az átlagos csoportkonstellációtól. Hasonló megkülönböztetést tesz Irena Reszke (1978) is, Machonin és Imada pedig a státusinkonzisztencia mikroszociológiai perspektívájú értelmezésétől megkülönbözteti a státusinkonzisztenciának a státus rendszer sokdimenziósságában való megjelenését. Ez konkrétan a státusok klaszteranalízissel való sokdimenziós klasszifikációját jelenti, aminek segítségével megkülönböztetik a lényegében konzisztens és a

lényegében inkonzisztens élethelyzeteket reprezentáló klaszterekhez tartozó népességet. Ez a megközelítés tehát nemcsak a státusok konzisztenciájának össztársadalmi minősítését teszi lehetővé, mint ezt Wesolowski és Slomczynski a státus dimenziók közötti korrelációt vizsgálva, vagy Pierre Weiss (1981) a dimenziók faktorizációja során kapott első faktor magyarázó erejét elemezve tette, hanem az egyéneket is besorolja a konzisztens és inkonzisztens klaszterekbe. Ugyanakkor problémája, hogy az alapvetően konzisztenciát reprezentáló klaszterekben inkonzisztens státusú egyének is vannak és fordítva.

A Lenski által bevezetett inkonzisztencia fogalommal és módszerrel kapcsolatban elsősorban ez a négy módszertani probléma fogalmazható meg. Ugyanakkor látjuk, hogy a problémák vizsgálata során egyik kérdésben sem sikerült minden szempontból kielégítő megoldást találni. Empirikus vizsgálódásaink során azt keressük, hogy a négy probléma különböző megoldásai milyen hatással vannak a státusinkonzisztenciára vonatkozó kutatási eredményekre.

Az adatok

A fenti kérdések empirikus teszteléséhez egy nemzetközi adatbázis összeállítására törekedtünk. Ez a három tradicionális státusváltozó — foglalkozás, iskolázottság, kereset — vonatkozásában sikerült, míg komplexebb státusváltozók vonatkozásában megfelelő összehasonlíthatóságú külföldi adatokat nem sikerült szerezni. Így az elemzéseket két empirikus adatbázison végezzük el.

a) A három tradicionális változó nemzetközi adatai: Jelen pillanatban ezen adatok négy ország vonatkozásában állnak eredeti adatszalagon rendelkezésünkre. Jules Peshar segítségével sikerült megkapnunk a Holland Statisztikai Hivatal 1982. évi munkaerőpiaci felvételéhez kapcsolódó és a Tilburgi Katolikus Egyetem Társadalomkutatási Intézete (IVA) által lebonyolított kutatás adatszalagját. A vizsgálat a háztartásokra reprezentatív, és 1299 háztartás 2677 15 és 65 év közötti személyének adatait tartalmazza. A Zentralarchiv für empirische Sozialforschung és Max Haller (ZUMA) segítségével kaptuk meg a Német Szövetségi Köztársaságban lebonyolított ALLBUS 1982. évi felvétel adatait, amelyek a 18. életéven felüli lakosságra reprezentatívak és 2955 személy adatait tartalmazzák (Allbus 1982). Kutatócsoportunk a Csehszlovák Tudományos Akadémia Filozófiai és Szociológiai Intézetével egy összehasonlító kutatást végez. Peter Mateju és Frantisek Charvath e célból készített egy magyar—csehszlovák egyeztetett adatszalagot, melyhez az 1978. évi csehszlovák mikrocenzus adatait használták. Csehszlovákia vonatkozásában ezen adatszalagot használtuk a jelen elemzéséhez, amely 10479 aktív kereső adatait tartalmazza. Végül Magyarország vonatkozásában az 1981—82. évi Rétegződés-modell vizsgálat adatait használtuk, amely a 18 éven felüli népesség 0,2 százalékát reprezentálja és 15839 fő adatait tartalmazza (Rétegződés-modell vizsgálat II. 1984). Ezen négy ország adataiból hoztunk létre egy közös adat-file-t Nemeskéri István segítségével.

Biztosítani akartuk ugyanakkor lehetőség szerint Imada japán kutató elemzéseivel való összehasonlíthatóságot is. Ezért mind a négy ország vonatkozásában csak a 25—65 év közötti férfiak szerepelnek az adatbázisban. További problémát jelentett az adatok összehasonlíthatóságának biztosítása. A keresetek vonatkozásában Magyarországon a nominális bruttó, NSZK-ban a nettó kategorizált adatokkal rendelkeztünk, Hollandiából a nettó éves keresetek ezer guldenre kerekített adatai, Csehszlovákiából pedig egy az eredeti keresetekből számolt normált mutató állt rendelkezésünkre. A foglalkozási adatoknál az NSZK-ból, Hollandiából és Magyarországról a Treiman-féle foglalkozási presztízs scorral, Csehszlovákiából pedig egy értelmiségiek és vezetők — egyéb szellemiek — szakmunkások — szakképzetlen munkások — mezőgazdasági fizikaiak öt kategóriás változóval rendelkeztünk. Az iskolai végzettségnél Magyarország és Hollandia esetében az elvégzett osztályok számát, az NSZK-ban egy részletes (a 158. és 159. változóból képzett) ordinális skálát, Csehszlovákiában pedig egy ötfokú skálát (8 osztálynál kevesebb — 8 osztály szakképzettség nélkül — 8 osztály szakképzettséggel — érettségi — felsőfok) használtunk. Ebből adódóan a magyar és holland adatokat lényegében tökéletesen összehasonlíthatónak tartjuk, az NSZK esetében nem túl jelentősek az eltérések, míg a Csehszlovák adatoknál — azok jellegéből adódóan — óvatosnak kell lennünk az interpretációval.

További problémát jelentett ezen változók sztenderdizálása. Három eljárást követtünk. Egyfelől minden változót $\emptyset$ várható értékűre és 1 szórásúra sztenderdizáltunk. Másfelől minden változót Imada javaslata alapján egy ötfokú skálára kategorizáltunk lehetőleg úgy, hogy az egyes kategóriákhoz olyan népességarány kerüljön, mint Imada elemzésénél. (Ezt az adatok jellegéből és az egyes országok eltérő iskolarendszeréből és foglalkozási szerkezetéből adódóan csak igen korlátozottan tudtuk megvalósítani.) Ezután ezen kategóriákat egyszer 1—5-ig terjedő kódszámokkal, máskor pedig a kategóriához tartozó kummulatív relatív gyakorisággal kódoltuk. Az 1. táblázatban ezen kategorizált változók adatait közöljük a négy ország és tájékoztatásul az Imada által használt Japán adatok vonatkozásában.

b) Korábban utaltunk arra, hogy a társadalmi státus fenti három változóval való mérését problematikusnak tartjuk. Ugyanakkor ennél jobb státusváltozók csak Magyarország vonatkozásában álltak rendelkezésünkre. Elemzéseink egy részét tehát csak magyar adatokon végeztük. Kiindulási alapunk az a hét összevont státusindex volt, amelyek részletes elemzésével korábbi munkáimban foglalkoztam (Kolosi 1984/a és 1984/b).

Ezek a változók a társadalmi egyenlőtlenségek hét nagy dimenzióját reprezentálták egy-egy sok ismérvből felépített 7 fokú ordinális skálán, az elemzések pedig az ország 18 éven felüli népességére vonatkoztak. Az előzőekben jelzett tradicionális adatokon végzett elemzésekkel való összehasonlítás érdekében egyfelől kiválasztottam itt is a 25—65 éves férfiak mintáját, másfelől a két felső és a két alsó skálafok összevonásával itt is 5 fokú skálákat szerkesztettem. A probléma bonyolultsága miatt a területi státus változót ebből az elemzésből elhagytam.

1. táblázat

Foglalkozási, képzettségi és kereseti kategóriák öt országban

	Foglalkozás (PS)					Képzettség (LS)					Kereset (J5)				
	M	J	N	H	Cs	M	J	N	H	Cs	M	J	N	H	Cs
1.	15,1	15,6	17,6	16,7	10,3	20,6	15,2	9,9	19,5	18,7	19,6	19,6	17,2	15,7	21,4
2.	18,6	19,5	19,6	16,7	12,3	35,5	20,7	33,9	17,6	14,3	18,2	18,5	18,1	19,8	18,9
3.	34,6	28,0	33,6	30,3	40,3	17,1	39,1	35,4	38,9	36,4	31,4	31,2	38,7	36,6	30,9
4.	14,6	15,8	9,9	13,5	16,1	17,3	7,8	8,1	7,8	20,7	13,7	13,6	9,0	9,2	14,2
5.	17,0	17,1	19,3	22,8	21,1	9,6	17,0	12,6	16,2	9,9	17,1	14,3	17,0	18,7	14,6
n	4899	1611	675	959	4658	4899	1611	675	979	4679	4899	1611	675	696	3833
m	3,0	2,9	2,9	3,0	3,2	2,6	2,9	2,8	2,8	2,9	2,9	2,9	2,9	3,0	2,8
sd	1,3	1,3	1,3	1,3	1,2	1,3	1,3	1,1	1,3	1,2	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3

Jelölések: M = Magyarország, J = Japán, N = NSZK, H = Hollandia, Cs = Csehszlovákia
n = esetszám
m = a változó átlaga, 1—5 kódot használva
sd = a változó szórása 1—5 kódot használva
Az elemzéshez csak azokat az eseteket használtuk, ahol mindhárom változó rendelkezésre állt.

Speciális elemzések céljára az anyagi, a fogyasztási és a lakás státust egyetlen ötfokú skálára is összevontam, és így az érdekérvényesítési státus elhagyásával arra is mód volt, hogy a három tradicionális státusismérvet, három ezen adatbázisból kapott, alapvetően másként mért indexszel helyettesítsem: a keresetet az összevont anyagi státussal, a foglalkozást a munkamegosztási státussal és a képzettséget a kulturális státussal. Az így szerkesztett változók eloszlását a 2. táblázat mutatja.

2. táblázat

Az összevont státusváltozók megoszlása Magyarországon (n = 4899)

	a) érdek-érvényesítés	b) anyagi	c) lakás	d) fogyasztás	e) munka-megosztás	f) kulturális	g) b-c-d összevonásával kapott anyagi
1.	10,5	15,1	22,5	14,0	9,5	20,0	11,8
2.	12,5	22,3	27,9	25,1	21,8	20,9	27,0
3.	24,8	31,3	28,2	31,0	33,8	28,0	32,4
4.	40,8	17,3	13,2	18,4	19,0	17,6	15,8
5.	11,4	14,0	8,1	11,5	15,9	13,5	13,0
Összesen:	100%	100%	100%	100%	100%	100%	100%
n	3,3	2,9	2,6	2,9	3,0	2,8	2,9
sd	1,1	1,2	1,2	1,2	1,2	1,3	1,2

A tradicionális megközelítés

Első lépésben induljunk ki a Lenski eredeti méréséhez legközelebb álló megközelítésből. Feltételezzük, hogy a társadalmi státust a foglalkozás, a képzettség és a kereset öt kategóriás változóival mérjük, és az inkonzisztencia mértékegysége minden személynél az átlagos státusértékektől való négyzetes eltérések összege. Mint erre már korábban utaltunk, a változókat három különböző normálással állítottuk elő. A változók közötti kapcsolatot a három különböző normálás csak kevéssé befolyásolta. Mindhárom normálás esetében azt tapasztaltuk, hogy mind a négy országban a legerősebb kapcsolat (0,6 körüli korreláció) a foglalkozás és a képzettség között van, míg ezen két változó gyengébben és nagyjából egyformán függ össze a keresettel. Ez az összefüggés Hollandiában a legerősebb (0,4—0,5 közötti korreláció), Magyarországon és az NSZK-ban közepes (0,3—0,4 közötti korreláció) és kifejezetten gyenge Csehszlovákiában (0,2—0,3 közötti korreláció).

Mindhárom normálás esetében elkészítettük a három változó faktoranalízisét is. Pierre Weiss egy nemzetközi összehasonlításban abból a feltételezésből indult ki, hogy a faktoranalízis során az első faktorhoz a változók azonos előjellel kapcsolódnak, és így az ezen faktor által magyarázott varianciát a státuskonzisztencia mérőszámának is tekinthetjük. Elemzésünk azt mutatta, hogy a változók az első faktorhoz valóban azonos előjellel kapcsolódnak, míg a további két (egynél kisebb sajátértékű) faktorhoz különböző előjelekkel. Minden elvégzett elemzés esetén az első faktor a variancia mintegy 60 százalékát magyarázta, de a konkrét érték a sztenderdizálás módjától függően változott. Ehhez hasonlóan minden esetben az első faktoron a képzettség és a foglalkozás magas, a kereset alacsonyabb faktorsúllyal szerepelt, de a konkrét értékekben a sztenderdizálás különbségei eltéréseket eredményeztek. (Mindezekről összefoglalóan lásd a 3. táblázatot.)

Azt a következtetést vonhatjuk tehát le, hogy a sztenderdizálás módja a változók közötti kapcsolatot kevéssé befolyásolja, ugyanakkor e kapcsolat nyilvánvaló országonkénti különbségei (konkrétan a kereset és a másik két változó közötti kapcsolat országonkénti különbségei) az első faktor által megmagyarázott variancia nagyságát kevésbé befolyásolják, mint a változók különböző sztenderdizálásai. Ezt a mérőszámot tehát csak erős fenntartással értelmezhetjük a konzisztencia mérőszámaként.

Mindhárom fajta normálás esetén kiszámoltuk a Lenski-féle inkonzisztencia mutatót is. Problémát jelentett azonban, hogy ezen folyamatos mérőszám esetén hol húzzuk meg a konzisztencia—inkonzisztencia határt. Erre valamiféle támponttal csak abban az esetben rendelkeztünk, amikor az 1—5-ig kódolt kategorizált változóval dolgoztunk. Itt ugyanis abból indultunk ki, hogy két változó esetén az 1 kategóriájú különbséget még nem tekinthetjük inkonzisztenciának, mivel ez adódhat:

a) az egyes változók mérési hibájából,

b) a kategóriahatárok megvonásából,

c) az objektív, de társadalmilag nem inkonzisztenciaként értékelhető

3. táblázat

A foglalkozás, a képzettség és a kereset páronkénti korrelációja és faktorizációja d változók különböző normálása esetén

	Magyar			NSZK			Csehszlovák			Holland		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C	A	B	C
r PE	.62	.58	.54	.61	.56	.50	.64	.60	.65	.62	.53	.55
r PI	.34	.36	.34	.43	.37	.32	.25	.21	.28	.49	.41	.51
r EI	.30	.39	.34	.37	.38	.32	.31	.26	.28	.48	.40	.40
Első faktor variancia	62,0%	63,2%	61,3%	65,0%	62,6%	58,9%	63,6%	58,2%	63,5%	68,8%	63,4%	66,0%
fs P	.84	.74	.71	.85	.74	.71	.78	.72	.92	.80	.74	.83
fs E	.73	.79	.76	.72	.76	.71	.94	.83	.82	.78	.72	.66
fs I	.41	.49	.49	.51	.50	.45	.32	.30	.30	.61	.56	.61

Magyarázat: A = 0 várható értékre és 1 szórásúra normálás
B = 5 kategóriára való összevonás 1—5 érték kódolásával
C = 5 kategóriára való összevonás a kumulatív százalék kódolásával
r = korrelációs együttható
fs = faktorsúly
P = foglalkozás
E = képzettség
I = kereset

különbségekből. Ezért a teljesen konzisztens konfigurációkon kívül azt is konzisztenciának tekintettük, ahol az egyes státusváltozók értéke az átlagos státustól maximum egy skálafokkal tért el, tehát a fenti mutató értéke nem volt nagyobb $\sqrt{1}$-nél. Hasonló logikával a $\sqrt{2}$-nél kisebb értékeket enyhén, a $\sqrt{4}$-nél kisebb értékeket közepesen, az ennél nagyobb értékeket pedig erősen inkonzisztensnek tekintettük.

4. táblázat

A konzisztens és inkonzisztens népesség országonkénti aránya Lenski módszerével számolva

	Magyar	Német	Cseh	Holland
Teljesen konzisztens	13,8	15,4	17,9	18,9
Jórészt konzisztens	36,7	41,9	36,1	34,0
Összes konzisztens	50,5	57,3	54,0	52,9
Enyhén inkonzisztens	18,4	15,6	17,2	12,3
Közepesen inkonzisztens	14,8	14,4	19,7	21,4
Erősen inkonzisztens	16,3	12,7	9,1	13,4
Összes inkonzisztens	49,5	42,7	46,0	47,1

Ezen számítás eredményeként azt kaptuk, hogy mind a négy országban a konzisztens népesség aránya valamivel meghaladja az ötven százalékot. A legkisebb

Magyarországon és a legnagyobb az NSZK-ban. Ugyanakkor az erősen inkonzisztens népesség Magyarországon a legnagyobb és Csehszlovákiában a legkisebb arányú. (Ezen utóbbi abból is adódhat, hogy a képzettségi és a foglalkozási kategorizálás Csehszlovákiában a szakmunkásoknál módszertani, mérési okokból teljesen azonos.) Előzetes hipotézisünkkel ellentétben — a három változó kapcsolatának vizsgálata alapján azonban már sejthetően — az országok között nem találtunk nagyon nagy különbséget az inkonzisztensek arányában.

Ilyen körülmények között joggal vetődik fel a kérdés, hogy vajon az országok között talált különbségek nem abból adódnak-e, hogy e három változó kategorizálása során nem tudtunk teljesen azonos marginálisokat kapni, illetve hogy a változókat így próbáltuk sztenderdizálni.

Az első hatást log-lineáris elemzéssel kíséreltük meg tesztelni. Szerkesztettünk egy négy dimenziós kereszttáblát a három változóból, ahol a negyedik dimenziót az ország jelentette. Létrehoztunk ugyanakkor egy ötödik marginálist is úgy, hogy a fenti kereszttábla minden egyes cellájáról országonként azonos módon eldöntöttük, hogy az ahhoz a cellához tartozókat konzisztensnek vagy inkonzisztensnnek tekintjük-e. A döntési kritérium az volt, hogy a cellához tartozó értékek különbségének abszolút értéke kettőnél kisebb (konzisztens) vagy kettő, illetve annál nagyobb (inkonzisztens). (A konzisztencia-inkonzisztencia mértékegységet itt tehát másként definiáljuk, mint Lenski, sokkal inkább a Hope által javasolt modellhez állunk közel, bár az általa kiemelt linearitási kritériumot nem követjük.)

Az így kapott táblán többfajta modell illeszkedését próbáltuk ki (lásd: az 5. táblázatot). Jóllehet nem jutottunk megfelelő illeszkedéshez, néhány érdekes

5. táblázat
Néhány modell log-lineáris tesztelése

Modell	x^2	DF	x^2/DF
1. P, E, I, C, K	11750	483	24,32
2. CP, CE, CI, K	9991	447	22,35
3. CP, CE, CI, CK	9947	444	22,40
4. PEI, K	5535	372	14,87
5. PEI, CK	5520	369	14,96
6. PEI, CP, CE, CI, K	3810	336	11,34
7. PEI, CP, LE, CI, CK	3807	333	11,43
8. CEI, CP, CK	8907	380	23,44
9. CPI, CE, CK	8863	380	23,32
10. CEP, CI, CK	1571	380	4,13

Jelölések: P = foglalkozás
E = képzettség
I = kereset
C = ország
K = konzisztens — inkonzisztens
(Az elemzést a GLIM programmal végeztük, likelihood khi négyzetet és Poisson hibastruktúrát használva.)

következtetés mégis adódik. Amennyiben két modell között csak az volt a különbség, hogy az egyikben országonként konstans, a másikban országonként változó konzisztens-inkonzisztens arányt feltételeztünk (2—3, 4—5., 6—7. modellek), akkor az illeszkedési különbség a jobban illeszkedő modellek irányában csökkent. Ebből arra következtethetünk, hogy illeszkedő modell esetén a változók közötti interakciók ismerete és nem a konzisztens—inkonzisztens arány a lényeges. Ugyanakkor az országonként különböző marginálisok bevonása a modellekbe (6.7. modell a 4.5. modellel szemben) lényegesen javítja az illeszkedést. Ebből következően sztenderdizálási törekvésünk ellenére feltétlen jogos az a kérdésünk, hogy az inkonzisztencia országonként eltérő arányát vajon nem a marginálisok különbségei okozzák-e. Végül itt is megmutatkozott, hogy a foglalkozás és a képzettség közötti kapcsolat lényegesen fontosabb (10. modell), mint e két változónak a keresettel való kapcsolata (8., 9. modell).

Miként tesztelhetjük azonban a bennünket elsősorban érdeklő problémát? Nézzük meg részletesebben az 5. és 7. modellt. Az előbbiben a három státusismérv országonként változó marginálisait is feltételeztük. Ezek után nézzük meg e két modellben a CK interakció multiplikatív paramétereit. Ha az inkonzisztensek arányát Magyarországon 1-nek vesszük, akkor ez az arány az előbbi modellnél Csehszlovákiában 0,91, Hollandiában 0,86, az NSZK-ban 0,76 és a marginálisok ismeretét feltételező modellnél Hollandiában 0,97, Csehszlovákiában 0,95, az NSZK-ban pedig 0,86.

Az inkonzisztensek arányában tehát kisebb az országok közötti különbség a marginálisok ismerete esetén, viszont mindkét modellnél Magyarországon a legmagasabb és az NSZK-ban a legalacsonyabb az inkonzisztensek aránya. A 2—3. helyen azonban változó sorrendben kaptuk a másik két országot.

Mindezekből most már arra következtethetünk, hogy az *inkonzisztencia országonként eredetileg sem túl nagy különbségeit részben a marginálisok különbségei is okozzák, azonban ezek hatásának kiszűrése után is a vizsgált négy ország közül Magyarországon a legnagyobb és az NSZK-ban a legkisebb az inkonzisztens népesség aránya.*

A változók sztenderdizálódási módjának az inkonzisztens népesség arányára gyakorolt hatását úgy próbáljuk vizsgálni, hogy kiszámoltuk a Lenski-féle mutatót a másik kétfajta sztenderdizálás esetén is. Mivel ezen sztenderdizálások alapján az inkonzisztencia határt elméletileg nem tudjuk megfelelően megalapozni, ezért ezt a határt úgy húztuk meg, hogy a konzisztens-inkonzisztens arány országonként azonos maradjon az eddig számolttal. Ezután azt néztük meg, hogy ezen átszámítások következtében országonként a népesség hány százaléka került át az inkonzisztens kategóriából a konzisztensbe, illetve fordítva. Ez az arány 2,2 és 10,4 százalék között mozgott. Tehát a konzisztens—inkonzisztens arányt országonként rögzítve, ekkorának tekinthető a különböző sztenderdizálási eljárásokból adódóan bizonytalan besorolású népesség aránya.

Második lépésben továbbra is azt feltételeztük, hogy az egyén státusát a fenti három változóval mérhetjük. A státusinkonzisztenciát azonban nem az egyének szintjén, hanem csoportszinten kívántuk mérni. Ilyen típusú empirikus vizsgálatot tudomásunk szerint országos mintán elsőként Machonin és kutatócsoportja végzett (1969), és ennek tapasztalatait is felhasználva dolgozta ki Imada (1983) azt a módszert, amit a következőkben használunk.

Imada a három hagyományos státusváltozó 5 kategóriára bontott változatával klaszteranalízist végzett. (Itt kell utalnunk arra, hogy Imada maga is szorgalmazza más típusú ismérvek bevonását a rétegződés vizsgálatába, azonban ezeket egy későbbi lépésben más elvek alapján vonja be.) Ennek segítségével kívánt olyan státuscsoportokhoz jutni, amelyek jól leírják az emberek csoportokká rendeződését az egyenlőtlenségek ezen három dimenziós terében. Ezután a kapott csoportok elemzésével különítette el a konzisztens és az inkonzisztens státuscsoportokat. Itt tehát az inkonzisztenciát nem az egyének általános státusának inkonzisztenciájával közelítette, hanem azt vizsgálta, hogy milyen tipikus és tömeges konzisztens és inkonzisztens élethelyzetek vannak egy adott társadalomban.

Elemzésünkben az általunk vizsgált négy ország tekintetében igyekeztünk mindenben Imada eljárását követni. Hozzá hasonló módon kategorizáltuk a változókat, a klaszterezésnél mi is euklideszi távolságot használtunk. A számításoknál a Clustan programcsomag (Wishart 1975) RELOCATE eljárását alkalmaztuk.

Minden országban 6 klaszterbe soroltuk a népességet, mivel ez volt Imada eljárása is. Ugyanakkor már itt kell jeleznünk, hogy egyik vizsgált országban sem sikerült ilyen módon teljesen stabil klaszterekhez eljutnunk. Arról van szó, hogy a tipikus élethelyzetek modellezésére minden országban különböző számú — de hatnál mindig több — státuscsoportra lenne szükség, ez viszont rendkívül bonyolulttá tenné a nemzetközi összehasonlítást.

Ezért végül is elfogadtuk mindenk országra a relatíve legstabilabb hat klaszteres megoldást (itt egy-egy további iterációs lépésben a klaszterek magpontjaiban mért változóértékek maximum 0,4 ponttal mozogtak), viszont hangsúlyozzuk, hogy ezek a megoldások csak az országok relatív összehasonlításában értelmezhetők.

Az egyes országokra kapott klaszterek meglehetősen nehezen összevethetők. Az öt országra kapott eredmények abban mutatják a legnagyobb hasonlatosságot, hogy minden országban megtalálható egy olyan státuscsoport (a táblázatban mindenütt a 3. sorszámú), mely mind a három változóban igen kedvezőtlen helyzetet mutat. Ennek a vizsgált (emlékeztessünk: 25—65 éves férfi) népességen belüli aránya négy országban 20 százalék körüli, Csehszlovákiában 15%.

Japánban, Magyarországon és az NSZK-ban, de (valamivel alacsonyabb iskolázottsággal) Hollandiában is van egy olyan népességcsoport, amely mindhárom szempontból igen kedvező helyzetben van (1. számú), viszont Csehszlovákiában egy olyan klasztert kaptunk (igen nagy népességaránnyal), amelyben az igen magas

6. táblázat

A négy ország vizsgált népességének hat klaszterre bontása során kapott magpontok és Japán megfelelő adatai

Ország	Sorszám	A népesség aránya	A klaszterek magpontjai		
			foglalkozás	képzettség	kereset
Japán	1	8,3%	4,7	4,9	4,8
	2	25,2%	2,5	2,7	2,6
	3	22,7%	2,1	1,9	1,4
	4	11,8%	3,9	4,7	2,5
	5	14,6%	4,5	2,9	3,9
	6	15,2%	2,6	1,9	4,1
Magyarország	1	8,0%	4,9	4,7	4,7
	2	13,8%	2,6	3,5	3,5
	3	20,3%	1,4	1,5	1,6
	4	27,6%	3,0	1,7	2,6
	5	14,2%	4,6	3,7	2,6
	6	16,1%	2,9	2,2	4,7
NSZK	1	11,9%	4,7	4,6	4,8
	2	38,1%	2,3	2,4	2,7
	3	19,4%	1,4	1,5	1,6
	4	7,0%	3,8	4,6	2,1
	5	11,1%	4,6	2,8	2,6
	6	12,6%	2,9	2,8	4,6
Csehszlovákia	1	21,1%	4,9	4,4	4,0
	2	34,0%	3,0	3,1	2,4
	3	14,7%	1,7	1,2	1,9
	4	6,5%	4,6	4,3	1,6
	5	8,1%	4,0	1,8	2,2
	6	15,7%	3,0	2,6	4,5
Hollandia	1	16,8%	4,8	4,4	4,8
	2	28,1%	3,5	2,5	2,7
	3	21,9%	1,6	1,5	1,9
	4	11,2%	4,3	4,8	2,6
	5	11,8%	1,7	3,1	1,9
	6	10,3%	3,1	2,8	4,6

foglalkozási státushoz egy 0,5 átlagértékkel alacsonyabb, de minden más klaszter átlagánál magasabb képzettség és egy 0,9 átlagértékkel alacsonyabb és egy közepes foglalkozási és képzettségű klasztertől is (6. sorszám) jelentősen elmaradó kereset társul.

Japánban és különösen az NSZK-ban egy igen nagy létszámú (az NSZK-ban 38%) konzisztens középréteget kaptunk, míg ennek kvázi megfelelőinél (2. sorszám) Magyarországon a foglalkozási, Csehszlovákiában a kereseti státus marad el a másik

két dimenzió értékétől, míg Hollandiában az átlag körüli képzettséghez és keresethez egy ennél jobb foglalkozási státus társul.

A további három klaszter (4—6. sorszámmal) minden országban különböző típusú, de egyértelműen inkonzisztens népességet jelent. E három klaszter együttes aránya a vizsgált populációból Japánban 32, Magyarországon 58, az NSZK-ban 31, Csehszlovákiában 30 és Hollandiában 33 százalék.

Ezen klaszterek között minden országban van egy olyan (6. sorszámú), ahol a kereset relatíve lényegesen magasabb a foglalkozási és képzettségi státusnál, míg a másik két klaszter országonként különböző inkonzisztenciákat mutat.

Ez az elemzés tehát arra utal, hogy Magyarországon az egyértelműen inkonzisztens klaszterekhez tartozók kiemelkedően magas aránya, míg az NSZK-ban és részben Japánban a nagy létszámú konzisztens középréteg eredményezi azt, amit előző elemzésünkben is tapasztaltunk, hogy Magyarországon a legnagyobb és az NSZK-ban a legkisebb a státusinkonzisztencia a vizsgált országok között. Csehszlovákiában az teremt különös helyzetet, hogy a felső rétegeknél a kereset inkonzisztensen kapcsolódik a másik két dimenzióhoz. (Csak a populáció 11 vagy több klaszterre bontása esetén különült el Csehszlovákiában egy populáció 4,8 százalékát jelentő mindhárom szempontból legjobb helyzetű klaszter.) Csehszlovákiai adatainkból kibontakozó ellentmondásos kép tehát részben abból adódik (s ezt a 4. táblázat is alátámasztja), hogy itt kevesen vannak ugyan inkonzisztens helyzetben, de a tisztán konzisztens helyzetű csoportokhoz is kevesen tartoznak.

Ugyanazon változókkal egy egészen más inkonzisztencia felfogás alapján végzett számításaink tehát nem mondanak ellent a tradicionális megközelítéssel kapott eredményeknek. Itt is minden szempontból azt kaptuk, hogy a konzisztencia az NSZK-ban (és Japánban) a legnagyobb mérvű, és az egyértelműen inkonzisztens klaszterekhez Magyarországon tartoznak a legtöbben. Ugyanakkor itt is a legellentmondásosabbnak a csehszlovákiai helyzet tűnt, amely azonban abból is adódhat — mint ezt korábban is hangsúlyoztuk —, hogy a kiinduló változók sajátosságai miatt éppen ennél az országnál kell legóvatosabban interpretálnunk eredményeinket.

A státusfogalom újraértelmezése — a magyar eset

Elemzésünk befejező részében a státusfogalom újraértelmezésére teszünk kísérletet, tehát kiinduló változóinkat kíséreljük meg újrafogalmazni. Hangsúlyozzuk ismét, hogy ezt két megfontolás teszi szükségessé:

a) Elméletileg nem tartjuk elfogadhatónak, hogy a társadalmi helyzet a foglalkozás, a képzettség és az anyagi helyzet hármasságával leírható.

b) Empirikusan nem fogadjuk el, hogy a foglalkozások hierarchiáját a foglalkozások presztízsével, a képzettséget az elvégzett osztályok számával és az anyagi helyzetet a keresettel közelítsük.

Ezért törekedtünk arra, hogy a társadalmi státust olyan komplex változókkal közelítsük meg, amelyek egy pontosabb leírást és egy sokdimenziós státusfogalom

használatát teszik lehetővé. (Ezen változókról lásd részletesen Kolosi 1983, és Kolosi 1984.) Ugyanakkor ezen státusfogalom esetében nemcsak az teszi lehetetlenné a nemzetközi összehasonlítást, hogy más ország vonatkozásában nem rendelkezünk ilyen típusú változókkal, hanem az adott ország, esetleg az adott társadalmi forma konkrét egyenlőtlenségi rendszerei alapján minden bizonnyal más és más státusdimenziókat kelljen használnunk.

Az elemzésekben három változószettel dolgoztunk:

a) Három változós megoldás, amikor az előzőekben használt változókat összevont indexekkel cseréltük fel, és így a foglalkozás presztízse helyett a munkamegosztási státus változót, az elvégzett osztályok száma helyett a kulturális státus változót és a kereset helyett az összevont életszínvonal státus változót használtuk.

b) Négyváltozós megoldás, amikor a fenti három változó mellett az érdekérvényesítési-hatalmi státusváltozót is bevontuk az elemzésbe.

c) Hatváltozós megoldás, amikor az összevont életszínvonal változó helyett ennek három eredeti elemét, az anyagi-vagyoni státus, a fogyasztási státus és a lakásstátus változóját használtuk, tehát itt az anyagi jellegű státus belső inkonzisztenciáját is megengedtük.

Az első lépésben e három változószettre kiszámoltuk a Lenski-féle inkonzisztencia mutatót és az eddigieknek megfelelően különítettük el a konzisztens, és az inkonzisztens helyzetű népességet, tehát azokat tekintettük konzisztens státusoknak, akiknél a mutató értéke $\sqrt{2}$-nél kisebb volt. (A számszerű eredmények megegyeznek azzal, amikor konzisztensnek azokat tekintettük, akiknél a két szélső státusérték különbsége kisebb 2-nél.) Három változó bevonása esetén a vizsgált népesség 61 százaléka konzisztens helyzetű. Teljesen azonos metodológiát használva tehát 10 százalékkal több konzisztens személyt kaptunk, három valóságos helyzetet jól leíró változó esetén, mint a három sztenderd —, de elméletileg problematikus-változót használva.

Ez azt mutatja, hogy az elemzések során az inkonzisztens népesség arányát növelheti az, ha a társadalmi státus mérésére nem megfelelő — a valóságos egyenlőtlenségi rendszerhez szerintem rosszul illeszkedő — változókat használunk. (Utalnunk kell ugyanakkor arra is, hogy a két eredmény közötti különbségben a magyar — és más vizsgálatok, pl. Peter Mateju elemzése szerint a csehszlovák — egyenlőtlenségi rendszer azon sajátossága is hozzájárul, hogy a keresetek mind a foglalkozási és képzettségi, mind más anyagi jellegű státusmutatókhoz gyengébben, inkonzisztebben kapcsolódnak, mint a foglalkozási, képzettségi és ezen más anyagi státusdimenziók egymáshoz.)

Az elemzésbe az érdekérvényesítési-hatalmi státust bevonva 21 százalékponttal csökken a konzisztens és nőtt az inkonzisztens népesség aránya. Amennyiben az életszínvonal státus helyett annak elemeit használtuk, akkor további 24 százalékkal csökkent a konzisztens és nőtt az inkonzisztens népesség aránya. Az inkonzisztens népesség aránya tehát három változó esetén 39, négy változó esetén 60 és hat változó esetén 84 százalék volt.

Következő lépésben azt néztük meg, hogy miként változik a konzisztensek—inkonzisztensek aránya, ha a konzisztenciahatárt a bevont változók számától függően állapítjuk meg. Mivel 1 fokozatnyi eltérést még nem tekintünk inkonzisztenciának, ezért a konzisztenciahatárt a mutatón 3 dimenzió esetén továbbra is $\sqrt{2}$-nél, 4 változó esetén $\sqrt{3}$-nál és hat változó esetén $\sqrt{5}$-nél vontuk meg. Így tehát megengedjük, hogy sok változó bevonása esetén egy-kettő „kilógjon" a többiek közül, és inkonzisztenciaként csak a több változó együttes eltéréseit értelmezzük.

Ebben az esetben a konzisztensek aránya a háromváltozós megoldásnál tapasztalt 61 százalékhoz képest az érdekérvényesítési-hatalmi státus bevonásával 53 százalékra csökkent, azonban a hatváltozós megoldás esetén is 52 százalék maradt.

Ebből arra következtethetünk, hogy az érdekérvényesítési-hatalmi státus figyelembevétele nemcsak egy plusz változó bevonása miatt növeli az inkonzisztens népesség arányát, hanem valóban társadalmi értelmű inkonzisztenciát eredményez, az életszínvonal státus elemekre bontása azonban csak olyan mértékben növeli az inkonzisztens népesség arányát, amilyen mértékben természetes, hogy a bevont változók számának növelése az inkonzisztencia növekedéséhez kell vezessen. Ezért a Lenski-féle mutató használata esetén a legjobb megoldásnak azt tartjuk, ha a konzisztencia—inkonzisztencia határt bevont változók száma — 1 értékben állapítjuk meg.

Befejezésül mindhárom változószettre klaszteranalízist végeztünk. A hat klaszteres megoldások itt sem mutatkoztak megfelelően stabilnak, ezért részletesebben más megoldásokról fogunk szólni. A három változó bevonása esetén azonban érdemes az összehasonlíthatóság érdekében a három sztenderd változóval készült megoldással a hatklaszteres besorolás eredményét összevetnünk.

Itt is kaptunk egy konzisztensen előnyös és egy konzisztensen hátrányos helyzetű csoportot. Ezek magpontjai azonban kevésbé szakadtak el az átlagos helyzettől, mint az előző elemzésben és nagyobb népességcsoportot fogtak át. Itt egy alacsonyabb szinten jelent meg az a csoport, amelynek munkamegosztási státusa lényegesen rosszabb a másik két dimenziónál. Viszont magasabb átlagértékekkel választódott ki egy olyan csoport, amelynél a foglalkozási státus jobb a kulturális és anyagi helyzetnél. Öt klaszter tehát hasonló tendenciákat mutatott még akkor is, ha a konkrét értékek el is tértek a két megoldásban. Ezen változók bevonásával viszont nem kaptunk egy magas munkamegosztási, közepes kulturális és alacsony anyagi státusú csoportot (a 6. táblázat 5. sorszámú klasztere). Ez azzal függhet össze, hogy a jó munkamegosztási pozícióhoz társulhat alacsony kereset, de az anyagi életkörülmények egésze mégis a jó munkamegosztási pozíciónak megfelelően alakul.

Ebben az elemzésben a 9 klaszteres megoldás bizonyult viszonylag stabilnak.

Az első klaszter az előnyöket halmozó csoport, jóllehet a harmadik klaszternél az anyagi helyzet valamivel kedvezőbb, viszont itt egy alacsony munkamegosztási pozícióról van szó. A munkamegosztási pozíció elmaradása a másik két dimenziótól lényegesen alacsonyabb szinten ismétlődik meg az 5. klaszternél. A negyedik klaszternél pedig jó anyagi helyzethez viszonylag alacsony kulturális szint párosul.

A második klaszter a hátrányokat halmozó csoport, és ettől a már említett 6. klaszter átlagos anyagi helyzetével, a 9. klaszter pedig átlagos munkamegosztási státusával különbözik. A hetedik klaszternél pedig az átlagnál jobb, a nyolcadik klaszternél az átlag körüli munkamegosztási és kulturális helyzethez igen kedvezőtlen, illetve lényegében átlagos anyagi helyzet párosul.

Ha a klaszterek inkonzisztencia határát úgy vonjuk meg, hogy a magpontok közötti különbség 1 vagy nagyobb legyen, akkor a vizsgált népesség 48 százaléka került konzisztenciát jelző klaszterekbe (1—2. és 7. klaszter), tehát 52 százalék az inkonzisztens klaszterekbe kerülők aránya.

Az érdekérvényesítési-hatalmi dimenzió bevonása után már a 8 klaszteres megoldás is megfelelően stabilnak mutatkozott, az összehasonlítás érdekében azonban nézzük meg itt is a 9 klaszteres megoldást.

7. táblázat

A munkamegosztási, kulturális és életszínvonal státus bevonásával kapott státuscsoportok

	Népességen belüli aránya munkamegosztás	Magpontok		
		kultúra	életszínvonal	
1.	16%	4,7	4,6	4,2
2.	16%	1,6	1,4	1,5
3.	6%	2,7	4,2	4,6
4.	7%	3,4	2,7	4,4
5.	6%	1,8	3,3	3,1
6.	6%	1,6	1,6	3,0
7.	16%	3,7	3,4	2,8
8.	8%	2,8	3,2	1,7
9.	19%	3,3	1,6	2,2

8. táblázat

A munkamegosztási, kulturális, életszínvonal és érdekérvényesítési státus bevonásával kapott státuscsoportok

	Népességen belüli aránya	Magpontok			
		munkamegosztás	kultúra	életszínvonal	érdekérvényesítés
1.	16%	4,8	4,5	4,2	4,2
2.	12%	2,0	1,2	1,9	1,5
3—4.	13%	3,1	3,5	4,5	3,9
5—6.	8%	1,5	2,6	2,9	3,3
7.	20%	3,5	3,2	2,7	4,0
8.	4%	2,7	3,0	1,9	2,3
9/a.	4%	4,3	2,3	2,2	2,0
9/b.	17%	2,1	1,5	1,9	3,4
10.	6%	3,1	2,8	3,7	1,7

A 7. táblázattal összehasonlítva azt látjuk, hogy az előnyöket és hátrányokat halmozó csoport alig változott ezen dimenzió bevonásával, csak a 2. klaszterhez tartozó népesség aránya csökkent. A korábbi 3—4., illetve 5—6. sorszámú klaszterek itt egybekapcsolódtak. Ezek között korábban a kulturális státus különbsége okozott eltérést, most viszont az érdekérvényesítési-hatalmi státus ezekhez képest konzisztens kapcsolódása relatíve csökkentette ezen különbségek jelentőségét.

A nyolcadik klaszter lényegében változatlan maradt, továbbra is az átlagos kulturális szint és az alacsony életszínvonal teremt inkonzisztenciát. A 9. klaszter viszont két csoportra esett szét. Az alacsony életszínvonal mellett a relatíve jobb munkamegosztási és kulturális státus alacsony, míg a rossz munkamegosztási és kulturális státus a közepesnél jobb érdekérvényesítéssel kapcsolódik össze. Az előbbi magyarázza, hogy a jó munkamegosztási — foglalkozási pozíció miért eredményez alacsony életszínvonalat. Az utóbbinál már nehezebb az interpretáció. Az érdekérvényesítési dimenzió konstrukciójába (Kolosi 1983) néhány szubjektív elemet is bevontunk, és így lehet, hogy e csoportnál egyszerűen a saját helyzet felülértékeléséről (overstatement) van szó, és ezért kerültek néhányan ebbe a csoportba a további 2. sorszámú deprivált státuscsoportból is.

Teljesen új jellegű státuscsoportként jelent meg azonban a 10. sorszámmal jelölt klaszter. Itt éppen a rossz érdekérvényesítési-hatalmi státus inkonzisztens a másik három átlag körüli státusdimenzióhoz képest.

Az előző számítási módszerrel az inkonzisztens státuscsoportokhoz tartozó népesség aránya 72 százalékra nőtt, viszont ebből 43 százalék olyan klaszterhez tartozik (7—9/b és 10 sorszámú), ahol éppen az érdekérvényesítési-hatalmi státus eredményez inkonzisztenciát.

A hat változó bevonásával készült elemzésnél ismét a 9 klaszteres megoldás tűnt megfelelően stabilnak. Az eddigiekben jelzett 2, 3—4, 9/a és 9/b sorszámú klaszterek szinte teljesen változatlanul jelentek meg itt is. Az 1. sorszámú klaszter a népesség 10 százalékára csökkent, és minden státusértéke 0,2 átlagponttal feljebb került. Az innen kikerülők egy új klaszterbe kerültek, amelynek minden értéke 4,0 pont körüli, viszont lakás státusa 2,1, tehát igen alacsony. Ebbe az új státuscsoportba a népesség 13 százaléka tartozik, tehát az előnyös helyzetűeken kívül más korábbi klaszterekből is kerültek ide.

A népesség 23 százaléka jelenik meg két többé-kevésbé konzisztens helyzetű klaszterben. Az itt levő népesség jórészt a korábbi 7. és 10. sorszámú klaszterből került ide át. A kisebbik így létrejött klaszter (8%) egy teljesen konzisztens középcsoportot jelent, minden dimenzión 2,8 és 3,3 közötti átlagértékkel. A nagyobbik klaszternél (15%) a három életszínvonal dimenzió 2,3 és 2,8 közötti értékéhez a másik három dimenzió 3,1 és 3,5 közötti értéke társul.

Végül egy teljesen új klaszter jelenti a vizsgált népesség 14%-át, ahol a szűken vett anyagi és az érdekérvényesítési dimenzió 3,5 értékéhez a többi dimenzión 2,1 és 2,6 közötti értékei társulnak.

9. táblázat

A hat dimenzió bevonásával kapott státuscsoportok

	Népességen belüli arány	Magpontok					
		munka-megosztás	kultúra	fogyasztás	lakás	anyagi helyzet	érdek-érvényesítés
1.	10%	4,6	4,3	4,0	4,5	4,2	4,4
2.	10%	1,5	1,3	1,5	1,8	1,8	1,5
3—4.	10%	2,6	3,7	3,8	3,9	3,8	3,8
1-7-9/a.	13%	4,3	4,3	3,9	2,1	3,9	4,0
7-10/b.	8%	3,1	2,8	3,2	3,0	3,3	3,1
7-10/c.	15%	3,5	3,1	2,8	2,7	2,3	3,5
9/a.	6%	3,5	1,7	1,7	1,8	1,9	1,6
9/b.	14%	2,3	1,8	2,1	1,9	1,6	3,5
11.	14%	2,6	2,3	2,3	2,1	3,5	3,5

Az életszínvonal elemek belső inkonzisztenciája tehát lényegében csak két klaszternél jelenik meg. Az egyik esetben (1—7—9/a. jelű) a kedvezőtlen lakáshelyzet teremt inkonzisztenciát, míg a másik esetben (11. jelű) egy jövedelmében és felhalmozásában az átlagnál jobb, de egyébként kedvezőtlen helyzetű csoport jelenik meg. Ugyanakkor a korábban alkalmazott számítással itt is a népesség 72 százaléka tartozik inkonzisztenciát jelző klaszterhez, de ebből a 7—10/c jelű 15%-os csoport csak igen enyhe inkonzisztenciát jelent.

Következtetések

Igyekeztünk bemutatni, hogy a különböző változókkal és különböző módszerekkel végzett státusinkonzisztencia számításoknál a módszertani különbségek miként befolyásolják a kapott eredményeket.

Elemzéseink azt mutatják, hogy a konkrét számszerű eredményekben nem elhanyagolható a módszertani hatás, viszont a kirajzolódó fő tendenciák jórészt azonos módon ütnek át a módszerek különbségein. Gondoljunk itt részben a négy ország összehasonlítása során kapott eredményre, nevezetesen, hogy mindenfajta számítás esetén Magyarországon a legnagyobb és az NSZK-ban a legkisebb mértékű a státusinkonzisztencia, vagy arra, hogy a különböző változók bevonásával végzett klaszterelemzéseknél a népesség milyen nagy része maradt hasonló jellegű klaszterben.

Néhány esetben az alkalmazott módszernek az eredményekre gyakorolt hatását számszerűsíteni is tudtuk. Például a különböző sztenderdizálási eljárások során a népesség 2—10 százaléka esett át másként a konzisztencia—inkonzisztencia határon. Vagy, hogy a bevont változók számának növelésével milyen mértékben nő a Lenski-

féle mutató értéke, illetve, hogy a valóságos egyenlőtlenségi rendszernek jobban megfelelő mérések, változókonstrukciók mintegy 10—15 százalékkal növelik a konzisztens népesség arányát.

Összességében egy országban az inkonzisztencia mértékének becslésére az tűnik a legjobb megoldásnak, ha az adott ország egyenlőtlenségi rendszerét jól kifejező dimenzió együttesből a Lenski-féle mutatót számoljuk úgy, hogy a változók konstrukciójánál már eleve csak nagyságrendi, de ordinálisan kategorizált besorolásra törekszünk, és a konzisztencia—inkonzisztencia határt e bevont dimenziók számától függően állapítjuk meg.

Ugyanakkor ha nemcsak az inkonzisztencia mértéke iránt érdeklődünk, akkor Machonin, Imada és e cikk szerzője által is javasolt klaszteranalízises megoldás tűnik a legcélravezetőbbnek, mivel így a státusinkonzisztenciának a tipikus élethelyzetek kialakulására gyakorolt hatását is vizsgálni tudjuk.

IRODALOM

Allbus (1982): Masihinenlesbares Codebuch, Köln

Benoit-Smullyan, Emile (1944): Status, Status Types and status Interrelationships, American Sociological Review[9].

Blalock, Hubert M. (1967): The Identification Problem and Theory Building: The Case of status inconsistency, American Sociological Review 31.

Blinkert, Baldo-Fülgraft, Barbara-Stenmetz, Peter (1972): Statusinkonzistens, soziale Abweichung und des Interesse an Veränderungen der politischen Machtverhältnisse, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 24.

Ferge Zsuzsa (1969): Társadalmunk rétegződése, Budapest

Geschwender, I. W. (1967): Continuities in Theories of Status Consistency and Cognitive Dissonance, Social Forces 46.

Giddens Anthony (1973): The Class Structure of the Advenced Societies, London

Hartman Moshe (1974): On the Definition of Status Inconsistency, American Journal of Sociology 80.

Heller Celine (1969): Structured Social inequality, New York

Hope Keith (1975): Models of Status Inconsistency and Social Mobility Effects, American Sociological Review 40.

Imada Takotoshi (1983): Social Status Cluster and Life Styles (conference paper)

Kolosi Tamás (1983): Státusz és réteg, Budapest

Kolosi Tamás (1984): Status and Stratification, in: Andorka—Kolosi (eds) Stratification and Inequality, Budapest

Kreckel Reinhard (1983): Class, Status and Power? Begriffliche Grundlagen für eine politische Soziologie der sozialen Ungleicheit, Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie 4.

Landecker Werner S. (1981): Class Crystallization, New Brunswick

Lenski Gerhard (1954): Status Crystallbization: A Non-Vertical Dimension of Social Status, American Sociological Review 19.

Machonin Pavel (1969): Ceskoslovenská Spolecnost, Bratislava

Opp Karl Dietrich (1972): Verhalterntheoretische Soziologie, Hamburg

Preisendörfer Peter (1983): Diskrepanzen zwischen Verantwortung und Verantwortlichkeit als Status-inkonsistenz, Angewandte Sozialforschung 2—3

Reszke Irena (1978): A Study of Effects of Status Incongruence, in: Social Structure: Polish Sociology, Warsaw

Rétegződés-modell vizsgálat (1983)9 II. Eszközök és módszerek, Budapest

Runciman W. G. (1966): Relative Deprivation and Social Justice, Berkeley
Stryher Sheldon—Macke A. S. (1978): Status Inconsistency and Rele Conflict, Annual Review of Sociology, Vol. 4.
Wesolouski Wlodzimierz—Slomczynski Kazimierz (1974): Reduction of Inequalities and Status Inconsistency (conference paper, published: Angewandte Sozialforschung 1983/2.3).
Weiss Pierre (1981): Les processus d'acquisition du status dans une perspective comparative, Genere
Whitt Hugh P. (1983): Status Inconsistency: A Body of Negative Evidence or a Statistical Artifact?. Social Forces 62.
Wishart David (1975): Clustan 1 c User Manual, London

SUMMARY

Kolosi, Tamás: Measuring Status Inconsistency

The paper attempts to survey the methods used for measuring status inconsistency and to show the impact of the various methods upon the results. The analysis interprets status inconsistency as a characteristic of social structure and studies four fundamental methodological dilemmas:

a) In what dimensions should we measure social status?

b) How to standardise the variables used in measuring the various dimensions?

c) What should be the unit of measuring inconsistency?

d) How far should status inconsistency be considered as a characteristic of the individual's position or of the typical positions of the system of stratification?

The paper uses Dutch, FRG, Czechoslovakian and Japanese data besides the Hungarian ones to the methodological analysis, and besides the traditional method proposed by Lenski, it uses the cluster method recommended by Imada and the one evolved on the basis of the reinterpretation of the notion of status.

The conclusion of the paper is that the different methodological techniques considerably influence the numberical results, therefore these results can only be assessed in the knowledge of a precise methodological description. In the mean time these methodological effects do not weaken the main trends characteristic of the given societies, i.e. reality proves to be 'stronger' than the methodological impact.

РЕЗЮМЕ

Тамаш Колоши: Измерение инконсистентности статуса

В статье сделана попытка учесть методы используемые для измерения инконсистентности статуса и выявить влияние отдельных методов на полученные результаты. Анализ истолковывает инконсистенции статуса как характеристику структуры общества и исследует четыре основные методические дилемм:

а) в каких измерениях мы измеряем общественный статус?

б) Каким образом стадартизируем переменные используемые для измерения отдельных измерений?

в) Что должно стать единица измерения инконсистенции?

г) Насколько истолковывать инконсистентность статуса как характеристику индивидуального положения и насколько как особенность типичных позиций системы расслоения?

Для методологического анализа в статье кроме венгерских данных использованы и голландские, ФРГ, чехословацкие и японские данные, и кроме традиционного метода рекомендованного Ленским, применены и рекомендованный Имада метод кластера и метод сформированний на основе нового толкования понятия статуса.

Вывод статьи, что отдельные методические решения оказывают значительное влияние на полученные цифровые данные и, таким образом, данные всегда можно оценивать только зная точное описание методики. В то же время методические влияния не ослабляют главные тенденции характеризующие данные общества, то есть действительность оказалась "сильнее" методологических влияний.

POKOL BÉLA

NEOEVOLUCIONIZMUS ÉS MÉDIUMELMÉLET

(Parsons funkcionalista társadalomelméletének kategóriáiról)

Az 1950-es évek végétől a 70-es évek elejéig a parsonsi életmű középpontjában a makrotársadalmi szférák strukturális viszonyai állottak. A 60-as évek elejétől Parsons egyre inkább a társadalmi evolúció oldaláról nézi a társadalmi szférák egymáshoz való viszonyának változásait, s mivel az evolúció alaptendenciájának a szférák funkcionális elkülönüléseit tekinti, az elkülönült szférák közötti kooperáció, a *közvetítés* mechanizmusai jelentik elemzéseinek másik fókuszát. Ez utóbbi probléma megoldására a gazdaságon belül és a többi szféra között közvetítő *pénz funkcióiból* indul ki, és ennek szem előtt tartásával igyekszik feltalálni azokat a mechanizmusokat, amelyek az egyéb társadalmi szférák közötti tevékenységcserét közvetítik. A 60-as évek folyamán ezekből az erőfeszítésekből születik meg Parsons *médiumelmélete.*

1. *A szociális rendszerek elkülönülési folyamatai*

A társadalmi szféráknak a történelem menetében végbemenő fokozódó elkülönüléseire különböző nézőpontokból már jóval Parsons előtt többen utaltak. Mindenekelőtt *Durkheim*-et kell kiemelni, aki az emberi társadalmak fejlődését a mechanikus „szegmentáris" tagozódástól az egyre szervesebb viszonyrendszert létrehozó funkcionális tagozódás fokozatai szerint tárgyalja. *Georg Simmel* külön könyvet írt a társadalmi differenciálódásról, noha ebben a vonatkozásban ő csak a társadalmi populáción belüli fokozódó tagoltság szempontját érvényesíti.[1] Mindenesetre az egyénnek a természetes kisközösségek totális kontrollja alóli kiszakadását és a plurális csoportok rendszerében betöltött szerepének differenciálódását kiemelő elemzésekkel Simmel úttörő szerepet játszott a társadalmi szférák funkcionális elkülönülésének feltárásában. Ugyanígy *Herbert Spencer*-nél is központi szerepet játszott a „strukturálatlan hordatársadalmaktól a strukturált, funkcionálisan differenciálódott nemzetállamokig" húzódó evolúciós vonal kiemelése, noha Spencer durva biológizmusa, valamint szelektív ténykezelése jó ideig diszkreditálta a funkcionális differenciálódás gondolatát. *Max Weber* adaléka is jelentős a társadalmi szférák elkülönülési folyamatainak megértése szempontjából, hozzátéve, hogy Weber esetében a funkcionális differenciálódás általános elvként való kezelését nem találjuk meg, de a gazdaság és a közigazgatás célracionalitási mozzanatának a letisztulására és a formális

jog kialakulására vonatkozó elemzései később alapvetően hozzájárultak a társadalmi szférák funkcionális differenciálódása természetének a megértéséhez. Ugyanúgy a társadalmi cselekvésről kimunkált tipológiája — éppen Parsons által elmélyített verzióján keresztül — lehetővé tette a funkcionális differenciálódások korai biológiai analógiájának elhagyását és differenciálódás valóban társadalmi komponensek mentén való megfogalmazását.

A szociológia klasszikusai mellett Parsons néhány kortársára is támaszkodhatott már a társadalmi szférák funkcionális elkülönüléseinek elemzésében. *Florian Znanieczki* sajátos szerepet játszott a társadalmi differenciálódás kimunkálásában. A Williams J. Thomas-szal közösen készített „The Polish Pleasant in Europe and America" („A lengyel paraszt Európában és Amerikában") c. nagyszabású munkájuk után Znanieczki szociológiai elméletének egyik középponti gondolata éppen az értékek differenciálódása.[2] Az egyes cselekvési szférákban elkülönült értékek orientálják az ott kifejtett tevékenységeket, egy-egy ilyen cselekvési rendszer viszonylag zárt a többi cselekvési rendszer értékeivel szemben. Znanieczkinek ezek a harmincas években kifejtett gondolatai csak az 50-es évek végétől kezdtek igazán hatni az amerikai szociológia rendszerelméleti vonulatában. A társadalmi értékrendszerek differenciálódásával egy emberöltővel megelőlegezte Parsons ide vonatkozó tételeit, illetve az analitikai rendszerfelfogás meghaladásához is jó fogódzókat nyújtottak ezek az elképzelései. *Shmuel N. Eisenstadt* nemcsak közvetlenül együttműködött Parsonsszal az evolúció felé való fordulásakor, hanem az 50-es évek végétől megjelent tanulmányaival jelentősen hozzá is járult a modernizáció dimenzióinak, közöttük a társadalmi szférák differenciálódásának kidolgozásához.[3] Ebben persze nagymértékben támaszkodott épp Parsons, illetve a Parsons-tanítványok korábbi munkáira. (Különösen Daniel Lerner és Marion Levy Jr. 50-es években született munkáira.)

Parsons nagy hatásának a titkát a társadalmi evolúció gondolatának újrafelfedezése kapcsán *sikeres szintetizáló képességében* véljük megtalálni. A társadalmi evolúció egy-egy mozzanatánál megálló elméletekkel szemben Parsons a társadalmiság különböző komponenseit szem előtt tartva kísérli meg a társadalmi evolúció hatásainak feltérképezését. Nemcsak differenciáltabb tablóban fogja össze az evolúciós trendeket, mint elődei vagy kortársai, hanem kiemelkedő képességet mutat fel a legújabb elméleti eredmények recipiálására is. Nemcsak a kialakuló kibernetika eredményeit dolgozza be evolúciós elképzeléseibe, hanem az általános rendszerelméletnek az eredményeit is.[4] A szimbolikus interakcionizmus (amely pedig a Parsons-iskola[5] fő elméleti — és a szociológiai kutatóhelyek betöltésekor fő egzisztenciális — ellenfelének számított az 50-es, 60-as években) főbb megállapításaival ugyanúgy helyet kap Parsons médiumelméletében, mint a modern lingvisztika, mindenekelőtt annak a Noam Chomsky által képviselt irányzata.

A társadalmi jelenségek „fejlődéstörténeti perspektívában" való szemlélésére való átállás nem ment simán Parsons gondolatvilágában. Az első tudatos nekirugaszkodás 1964-ből többé-kevésbé zsákutcának bizonyult; a társadalmi fejlődést „evolúciós univerzáliákban" elgondoló kategóriáinak részelemeit szétbontva és új hadrendbe

állítva az 1966-os „Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives" („Társadalmak: evolúciós és összehasonlító perspektívák"), illetve ennek folytatásaként 1971-ben kiadott „The System of Modern Societies" c. kötetében látjuk viszont.

Egy alapvetően közös kiindulópontot mindenesetre találunk Parsons két evolúcióelméleti kísérletében. Mindkettőnek kiindulópontja a társadalmi evolúciónak egy olyan felfogása, amely a társadalmak és részeik fejlődésében az *alkalmazkodóképesség növekedésére* teszi a hangsúlyt. Abban azonban, hogy hogyan jönnek létre az alkalmazkodóképesség mind magasabb fokozatai, az emberi civilizációk, különösen a társadalmi evolúció magasabb fokaira feljutó európai civilizáció történetében, eltérő megoldásokat találunk a két változatban.

Az 1964-es első változatban Parsons az evolúciós univerzáliák fogalmaiban fogja össze a társadalmi rendszerek alkalmazkodó képességének növekedését. Evolúciós univerzáliákon olyan társadalmi mechanizmusokat ért, „. . . amelyek olyan fontosak a további evolúcióban, hogy nemcsak egy helyen lépnek fel, hanem nagy valószínűséggel több rendszerben is egészen eltérő feltételek között."[6] A biológiai létszférában ilyennek tekinti Parsons pl. a látóérzéket, amely a biológiai fejlődés három különböző ágában is fellépett.

A társadalmi élet első fejlődési fokán négy evolúciós univerzália egyben az emberi lét minimumát jelenti: a nyelv általi kommunikáció; a vallás, amely ezen a fokon a kultúrával szinonim fogalom; a szociális szervezet, amely ezen a fokon jóideig kizárólag a rokonsági szervezet képében létezik; és végül a technológia, értve ezen a legegyszerűbb technikákat, összegyűjtött termelési tapasztalatokat. A társadalmi lét primitív fokáról a kitörést két további evolúciós univerzália tette lehetővé: a szociális rétegződés kialakulása, amely megtöri az egyén totális rokonsági szervezetbe való beágyazottságát, illetve az elkülönült kulturális legitimációs rendszernek a létrejötte, amely a korábbi diffúz módon egységes vallási világképet töri meg. Parsons itt, a későbbiektől eltérően, a társadalmi rétegződés egyik mozzanataként helyezi el a funkcionális differenciálódást, mint a rétegződés egyik dimenzióját.

A modern társadalmi fejlődési fokon négy további evolúciós univerzália növeli meg nagymértékben a társadalmak alkalmazkodó képességét: az igazgatási bürokrácia; a pénz- és piacmechanizmus kiteljesedése; egy generális-univerzális normarendszer (döntően a modern jog) kialakulása; illetve végül a demokratikus szervezetek (pártok, érdekképviseleti szervek) színrelépése.[7]

Az evolúciós univerzáliákban összefogott fejlődési trendek összedolgozhatatlannak bizonyultak Parsons korábbi elméleti elkülönítéseivel. Az „Economy and Society"-ben ugyanis Parsons már kialakított a modern társadalmak vonatkozásában egy modellt a társadalmi szférák strukturális differenciáltságára és a szférák között lezajló közvetítő mechanizmusokra, különös tekintettel a pénzre vonatkozóan. Az evolúciós univerzáliák azonban keresztbe szelték ezt, és mechanikus egymásutániságban tartalmazták a funkcionális differenciálódásokat éppúgy, mint például a pénz evolúciós szerepét. Problémásnak bizonyultak az univerzáliák azért is, mert koncepcionálisan elzárták az egyszer már feltárt utat a pénzen kívüli többi szféra közvetítő médiumai elől.

Második evolúciós változatában épp ezért Parsons visszatér az „Economy and Society"-ben lefektetett kiindulópontjaihoz: a társadalmak alkalmazkodó képességének növekedését a *társadalmi szférák funkcionális szétválásához* köti; az evolúció magasabb fokain egyre differenciáltabbá váltak a társadalmak szférái. A differenciálódás mellett még két evolúciós trendet emel ki, amelyek hozzájárulnak a modern társadalmak erejének és rugalmasságának növekedéséhez. Az egyiket a „belevonás" fogalmával („inclusion") jelöli, és a társadalmi populáció mind újabb csoportjainak funkcionális bekapcsolódását érti ezen a társadalmi összreprodukcióba. A másik evolúciós trend az *érték-általánosodásra* vonatkozik. Bizonyos fokig *Durkheim*-nek a normavilág fejlődéséről kialakított képét — a konkrét szokásnormáktól az absztraktabb értékrendszerekig — ismétli itt meg, de más aspektust emelve ki belőle: az egyre inkább specializálódó tevékenységszférák össztársadalmi irányítása mind kevésbé lehetséges mindegyik számára érvényes részletező normák útján, így absztraktabb síkon lehet csak kialakítani az össztársadalmi szinten érvényes normákat. A két utóbbi evolúciós trend kiemelésével Parsons ismert jelenségekre utal, ez saját elméleti adalékára, a funkcionális elkülönülések és a közöttük közvetítő médiumokra vonatkozik. Az alábbiakban velük kell elsősorban foglalkoznunk.[8]

Parsons az evolúciós nézőpontra való áttéréssel sem változtat a már említett négyesanalítikai felosztáson, s a társadalmi fejlődés menetében végbemenő strukturális elkülönüléseket a cselekvési rendszerek különböző szintű négyeseinél tekinti át. A 60-as évekig Parsons legátfogóbb szintként az *általános cselekvési rendszert* fogta fel, amely kulturális, szociális, személyiségi rendszerekre bomlik, negyedikként hozzátéve az emberi organizmust, mint viselkedési rendszert. A társadalmi rendszert mint az egyik alrendszert szintén négy belső rendszerre bontva — gazdaság, politikai szféra, integrációs szféra és mintafenntartó szféra — tárgyalta. A korábbi statikus kifejtés után most központi témává ezeknek az alrendszereknek az elkülönülési folyamatai válnak.

Az *általános cselekvési rendszerek* szintjén Parsons a társadalmi alrendszert veszi kiindulópontnak, és történetileg ebből látja kiválni a többi cselekvési rendszert. A kulturális rendszer kiválását a diffúz szocialitásból fejlődéstörténetileg a „történelmi-vallási" világképek kialakulása jelenti. A fogalmat *Robert Bellah*-tól kölcsönzi. Azt érti rajta, hogy olyan vallásos világelképzelés alakul ki, amely már tisztán elkülöníti a létező társadalmi jelenségektől a természetfeletti vallási birodalmat.[9] Az általános cselekvési rendszerek szintjén a második „elementáris" elkülönülési folyamat a társadalom és a személyiség szétválása. Ez fejlődéstörténetileg az egyén individuálózódási folyamataiban ragadható meg. A harmadik szétválás a társadalmi rendszer és a társadalom egyéneinek viselkedési rendszere között megy végbe; történetileg ez a termelési-technológiai és a közgazdasági folyamatok elkülönüléseiben fogható meg. (Polányi Károly kategóriáival talán ezt úgy tudjuk érthetőbbé tenni, mint a szubsztantív termelési folyamatok és a *formális* gazdálkodási folyamatok megkettőződését a piacgazdálkodás kialakulásával.[10])

A differenciálódás második szintjét a társadalmi rendszerek jelentik. Itt Parsons nem emeli ki egyik alrendszert sem mint a szférák differenciálódása előtti diffúz társadalmiság hordozóját. *Habermas*-szal szólva Parsonsnál „elmélettechnikailag" hiányzik az a fogalom, amellyel a társadalmi evolúció kiinduló emberi közösségeit meg tudná ragadni, és amelyből szisztematikusan tudná tárgyalni az egyes rendszerleválások történelmi menetét. (Mint ismeretes, e diffúz társadalmiság jelzésére mind *Jürgen Habermas*-nál, mind *Niklas Luhmann*-nál az *„életvilág"* kategóriája szolgál.) Utólag rekonstruálva azt mondhatjuk, hogy Parsons a társadalmi rendszerek differenciálódása előtt egy egységes vallási-politikai szférát tart szem előtt, valamint a rokonsági-családi keretek közötti diffúz mintafenntartó-termelési szférát. Ez a diffúz társadalmiság bomlik fel a társadalmi evolúció menetében, és artikulálódik funkcionálisan homogénebb társadalmi alrendszerekké.

Itt persze újra megmutatkoznak a négy alrendszerre bontáshoz való merev ragaszkodás negatívumai, különösen a mintafenntartó és az integratív alrendszernél. (Az utóbbit már Parsons „szocietális közösségnek" is nevezi.) A mintafenntartó alrendszer (funkciója az értékek, normák megőrzése, továbbadása) egyik fókusza a család. Parsons azonban a kulturális szféra társadalmi vonatkozásait is oda sorolja. Így annyira heterogénné válik ez az alrendszer, hogy nagyon nehézzé válik elkülönülésének fejlődéstörténeti konkretizálása. Parsons ezt itt úgy oldja meg, hogy a mintafenntartó alrendszer *kulturális* vonatkozásaira helyezi a hangsúlyt, és a kultúra vallástól való függetlenedése és a szekularizáció más folyamatai révén látja létrejönni az elkülönült mintafenntartó alrendszert.[11]

Egy másik differenciálódási folyamat az integratív alrendszer elkülönülése. E szféra funkciója a társadalom tagjainak az értékek és normarendszerek általi összefogása és ellenőrzése. Ide tartozik a jogi szféra alkalmazási apparátusával együtt, éppúgy, mint az erkölcsi normák, szokásnormák és a norma értékvilág többi részei. Fejlődéstörténetileg ezt lehetetlen együtt elkülönültnek bemutatni, márcsak azért is, mert a jog maga is egyre erősebben elválik az utóbbi évszázadok fejlődése során a többi normarendszertől. Parsons is a jogrendszert emeli ki az integratív alrendszerből a differenciálódás bemutatására, de ő *a jog és a politikai szféra közötti elválást* hangsúlyozza. „Az autonóm jogrendszer létrejötte talán a legfontosabb mutatója a differenciálódásnak a társadalmi integráció rendszer, amely a szocietális közösségre vonatkozik, és a politikai rendszerek között..."[12]. Meg kell jegyeznünk, nem véletlen, hogy Parsons a jognak *ezt* az elkülönülési oldalát emeli ki, és nem a jog és a többi normarendszer közötti — az előbbinél sokkal tisztább — elválást. *Hiszen az utóbbi oldal a jognak a szocietális közösségből való kiszakadását jelenti.* És akkor össztársadalmi szinten már rögtön öt alrendszerrel kellene számolni. Illetve ugyanígy, ha a mintafenntartó alrendszerből, azaz a családi-rokonsági-baráti-közösségi-szomszédsági (tehát a mintafenntartásban résztvevő természetes) kisközösségekből kiemelnénk a művészeti, tudományos és más kulturális szférák társadalmi vonatkozásait, akkor még tovább nőne az össztársadalmi szintű alrendszerek száma. Parsons azonban ragaszkodik ahhoz, hogy „ahol látszólag több mint négy alrendszer van, ott ezeket három

szempont kombinációja szerint tárgyalhatjuk: először a jelenség lehet szegmentálódás és nem differenciálódás. Másodszor lehetséges, hogy nem egy, hanem több vonatkozási szinten levő differenciálódásokról van szó. Harmadszor...ilyenkor az elkülönüléseket egy mélyen differenciálódott alrendszeren belül kell elhelyeznünk."[13]

A harmadik nagyobb differenciálódás a gazdaság és a politikai szféra elválása. (Mint láttuk, az általános cselekvési rendszerek szintjén a gazdasági folyamatoknak a termelés-technológiai folyamatoktól való elkülönüléséről volt szó.)

Az egyes társadalmi rendszerek belső differenciálódásait evolúciós szempontból Parsons csak jelzésszerűen érinteti, sőt, kategoriális kidolgozásukat is csak vázlatosan végzi el. A gazdaság belső alrendszereit már az 1956-os „Economy and Society" — ben kidolgozta; a politikai szféra „belső négyes" alrendszereit illetően inkább csak kísérleti jellegű vázlat található a 60-as évek elejéről.[14] Kiindulópontja a közigazgatási és a tulajdonképpeni politikai szféra közötti szétválás. A közigazgatást ketté osztja adminisztrációra és a közigazgatás legfelső végrehajtó szerveire. Végül negyediknek hozzájuk sorolja a törvényalkotási-bírói szférát. Így végül is itt is sikerül érvényesítenie a négyes felosztást. Ezekhez az alrendszerekhez különböző funkciókat rendel: az adminisztráció az adaptív problémákra; a végrehajtó szervek a célelérésre; a törvényalkotó-bírói szféra a mintafenntartási problémákra; végül a politikai pártok az integratív alrendszer funkcióira specializálódnak.[15]. A két „elsődleges" társadalmi alrendszer (a mintafenntartó és az integratív) okozza a heterogén tartalom miatt Parsons számára a legtöbb problémát. A hatvanas években nem is tesz kísérletet belső alrendszereik kidolgozására, a későbbiek folyamán is csak a mintafenntartó alrendszernél végzi el ezt. Ennek folyamán azonban tartalmilag tovább módosul az ezekre az alrendszerekre vonatkozó elmélete.

Már az evolúciós duplakötet 1971-ben kiadott második részében is ilyen változások fedezhetők fel az integratív és a mintafenntartó alrendszerre vonatkozó elképzeléseiben. A korábbi kötet kiadása óta eltelt öt év folyamán új hangsúlyokat kapott e két alrendszer. A *mintafenntartó* alrendszerben a korábbi családi-szocializációs szféráról a fő hangsúly a kulturális szféra társadalmi vonatkozásaira helyeződik, és itt már az értékek, normák, ismeretek újratermelődésének, ill. továbbadásának makroszintű mechanizmusait (egyetemek, oktatási szféra) tartja szem előtt. *Az integratív alrendszernek* szocietális közösséggé való átkeresztelése már jelzi a hangsúly eltolódásának irányát. A normatív rendszerrel, különösen a jogrendszerrel való azonosításával itt már felhagy, s a kohézióval rendelkező kollektivitásra helyezi a hangsúlyt. „A szocietális közösség egymást átható kollektívák és kollektív hűségek komplex hálózata."[16] Másrészt a 71-es kötetben a szocietális közösség már a differenciálódás előtti diffúz szocialitás hordozója, s ebben az újabb kötetben már a többi társadalmi rendszer is az evolúció menetében a szocietális struktúrákból szakad ki, formálódik önálló alrendszerré.

A két alrendszerre vonatkozó nézeteinek tartalmi eltolódása között némi összefüggést is megállapíthatunk, és megítélésünk szerint kiváltó okuk is közös, amennyiben Parsons-nak egy új érdeklődési köréből erednek. Parsons ugyanis a 60-as

évek végétől komolyabban kezd foglalkozni az egyetemi-tudományos szférával. Ennek kapcsán fogalmi készletének a korábban csak elnagyoltan jelzett *kulturális* rendszere, és ezzel összefüggésben a társadalmi alrendszerek közül a mintafenntartó alrendszer kulturális vonatkozásai válnak fontossá a számára. Ez utóbbi alrendszer kulturális nézőpontból való szisztematikusabb kidolgozásának logikája szorítja ki innen — vagy tolja legalábbis háttérbe — a családi-szocializációs szférát és a különböző szintű identitást képző kollektivitásokat. *Az innen kiszorított területek csúsztak át az integrációs alrendszerbe és adnak új hangsúlyt a szocietális közösségnek.*

Parsons az egyetemekkel kapcsolatos új kutatásait az 1973-ban megjelent „The American University" (Az amerikai egyetem) című kötetében publikálja. Az egyetemi-tudományos szféra fogalmi megragadására egész kategóriarendszerét hadrendbe állítja, miközben nemcsak kiegészíti őket, hanem jó néhány fogalmi változtatást is végrehajt rajtuk. A vizsgált szférát a társadalmi rendszerek szintjén a mintafenntartó alrendszerben helyezi el. Jeleznünk kell, hogy miután már az 1971-es kötetben behozta alternatív elnevezésként ennek az alrendszernek a jelölésére a „fiduciary" (bizalom-megőrző) elnevezést, itt már csak ezt használja a mintafenntartást teljesen elhagyva. Az említett tartalmi hangsúlyeltolódás és elnevezésbeli változtatás után a mintafenntartás funkciója helyett is a *kulturális legitimitás* funkciói kezdenek dominálni a 71-es kötettel kezdődően az itteni alrendszer vonatkozásában. (Ezért indokolt talán a „fiduciary" fogalmát „bizalom-megőrző" alrendszernek fordítani.)

Az új tartalommal már könnyebben boldogul Parsons a fiduciárius alrendszer belső négyes rendszereinek kiépítésekor. Felosztása szerint ide tartozik a racionalitási (kognitív) alrendszer; a telikus alrendszer; morális közösség; és végül a konstitutív alrendszer.

Az egyetemi-tudományos szféra intézményesülési helye a fiduciáriuson belül a racionalitási kognitív alrendszerben van. *Telikus* alrendszerbe itt a családi-rokonsági viszonyok kerülnek, amelyek az egyének motivációs struktúrájának és érzelmi háztartásának fenntartását végzik. (Már itt jelezzük, hogy 1978-as, utolsó kötetében Parsons teljesen más szférára alkalmazza a „telikus rendszer" kifejezést.[17]) A morális közösség az egyént az egész társadalmi közösséghez illesztő mechanizmusok és értékek területe. A negyedikbe a konstitutív alrendszerbe azok a formák tartoznak, amelyek az egész társadalmat (cselekvési keretet) mint értelmes egészet definiálják... Ide tartoznak a vallások, az egyházak, illetve a „civil vallások" más komplexumai.[18]

A családi-rokonsági szférát tartalmazó „telikus" alrendszernél és a morális közösségnél szemmel láthatóan nehéz a valóságban meghúzni a határt a szomszédos „nagy rendszer", a szocietális közösség struktúrái felé, de ez Parsons számára csak az elkülönülés analitikai jellegének bizonyítását jelentheti. Még nagyobb akadályba ütközik az, aki — Parsons figyelmeztetése ellenére — a valóságban is igyekszik lokalizálni, és ha nem is mereven, de határvonalat akar húzni a fiduciárius rendszer egésze és a társadalmi rendszerek fölött levő kulturális rendszerek között. Ugyanis a kulturális rendszerek négyese kísértetiesen hasonlít a fiduciárius rendszer belső elkülönítésére.

A kulturális rendszer alrendszerei:

Konstitutív szimbolizáció	morális-értékelhető szimbolizáció
kognitív szimbolizáció	expresszív szimbolizáció

A fiduciárius alrendszer belső rendszerei:[19]

konstitutív alrendszer	morális közösség
racionalitási (kognitív) alrendszer	telikus alrendszer

Mint jeleztük, magát a kulturális és a társadalmi rendszerek elhatárolását is problematikusnak tartjuk. Parsons azonban tulajdonképpen itt is adós marad az elhatárolás megvilágításával. Az elhatárolás indokaként mindenesetre azt hozza fel, hogy a kulturális rendszer absztrahálható a konkrét társadalmaktól, kollektíváktól, és hogy különösen az írásbeliség, ill. más rögzítési módok segítségével ugyanazok a kulturális termékek teljesen eltérő társadalmakban, illetve teljesen eltérő történelmi korszakokban is tudnak hatni.[20]

Több megfogalmazást is ad a kulturális rendszerek természetének tisztázására. „A kulturális rendszerek az értelmes szimbólumok kodifikált rendszereit jelentik; hitrendszerek kognitív természetű ismeretkészleteit, expresszív szimbólumokat és az értelem más kódjait."[21]

Ebben az értelemben tehát a kulturális rendszerek tulajdonképpen a *kulturális objektumok rendszerei,* amelyek különböző korszakokban összefonódhatnak a társadalmi rendszerekkel, ezzel „életre keltve", szocialitással megtöltve az autonóm módon lebegő kulturális objektumokat. Máshol azonban Parsons jelzi, hogy a kulturális objektumok mellé további komponenseket kell rendelni, hisz végül is a kulturális rendszerek is *cselekvési* rendszerek. (Pl. a kognitív objektumokhoz a kutatási cselekvéseket, vagy a kognitív objektum lényegét jelentő ismeret megértésére irányuló tanulási cselekvéseket.) Így azonban már nehezebben választhatók el a társadalmi rendszerektől. Érthetőbb is, és Parsons táblázata is azt sugallja, hogy az első fogalom értelmében fogjuk fel a kulturális rendszereket, vagyis úgy, mint kulturális objektumoknak és szimbólumoknak rendszereit; így a fiduciárius alrendszer belső rendszereivel való egyezés is magyarázhatóvá válik. A morális közösség a kultúra morális szimbólumrendszereivel, a racionalitási alrendszer a kognitív

ismeretek rendszereivel, a konstitutív szféra a vallási szimbólumokkal szimbiózisban működik.[22] Bizonyos problémát a fiduciárius alrendszer „telikus" részeinek és a kulturális rendszernek az expresszív szimbolizációi jelentenek. Az expresszív szimbolizációk kapcsán Parsons többször művészeti-esztétikai cselekvési rendszerről beszélt,[23] míg a telikus esetében a rokonsági családi szféráról és az egyén motivációképződésében szerepet játszó többi kisközösségről van szó. Ám így a kulturális-művészeti szférának nem jut hely a társadalmi rendszerek szintjén. Megítélésünk szerint itt is Parsons „analitikai egybemarkolásáról" van szó; a szigorú négyes konstrukcióban nincs hely egy ötödik számára.

A jelzett problémák ellenére parsons elemzései az egyes cselekvési szférák, különösen a társadalmi alrendszerek elválási folyamatait illetően ösztönzőleg hatottak az utóbbi évtizedek társadalomelméleteire. Különösen érdekessé teszi ezeket az elemzéseket az elkülönült társadalmi alrendszerek közötti *közvetítő mechanizmusok* párhuzamos kidolgozása. Parsons a szimbolikus médiumelmélet kidolgozásával látta megoldhatónak az alrendszerek közötti tevékenységcserék természetének megragadását. A következőkben Parsonsnak ezeket az elemzéseit vesszük szemügyre.

2. *Parsons médiumelmélete*

A funkcionálisan elkülönült társadalmi szférák közötti közvetítő mechanizmusok elemzésével Parsons úttörő szerepet vállalt magára. A közgazdasági elméletek pénzfunkciókkal foglalkozó elemzései jelentették az egyetlen fogódzót ennél a lépésnél, jóllehet társadalomelméleti szinten még a pénz közvetítő funkciói sem voltak kidolgozva. Már *magának a kérdésfeltevésnek is* heurisztikus jelentősége volt: Parsons szóban forgó művének a megjelenéséig ugyanis senki sem vizsgálta meg szisztematikus módon, hogy miként cserélik ki, illetve adják át egymásnak a funkcionálisan elkülönült és egymástól elhatárolódott társadalmi alrendszerek produktumaikat.

A kérdés feltevésének az elmulasztása néhány szféra vonatkozásában magát a funkcionális elkülönülést is megkérdőjelező elméleteket produkált. Legfontosabb ebből a szempontból az állampolitikai szféra és a gazdaság funkcionális elkülönültségének megkérdőjelezése a XX. századi késői kapitalista társadalmak vonatkozásában. Az állam növekvő szociálpolitikai szerepe, az állami beavatkozás növekedése a gazdaságban, a tudományban, az oktatási szférában stb., szinte reflexszerűen hozta létre a társadalmi szférák funkcionális elkülönüléseinek „visszaépülését", a korábbi diffuzitás helyreállását konstatáló elméleteket. Gondoljunk csak Polányi Károly redisztribúciós elképzeléseire, aki a tőkés állami beavatkozás növekedésének korai jeleit (New Deal etc.) ugyanúgy a redisztributív gazdasági integráció létrejötte alá sorolja, mint a gazdaság funkcionális elkülönülését teljesen felszámoló tervutasításos korai szocialista gazdaságokat.[24]

Az állami beavatkozásnak csak fokozati különbségei vannak ebben a koncepcióban, illetve ha látjuk, hogy az állami beavatkozás tagadhatatlanul növekszik mind a

tőkés, mind a kelet-európai szocialista társadalmak vonatkozásában, akkor a funkcionális elkülönülést konzekvensen felszámoló tervutasításos megoldást fejlettebb állapotként értékelhetjük. (Ezt azonban cáfolni látszik a szocialista országok utóbbi húsz évének minden tapasztalata.) A közvetítő médiumok kérdésének a felvetése egyébként is automatikusan ráirányítja a figyelmet azokra a döntő különbségekre, amelyek a politika és a gazdaság összekapcsolódásának mechanizmusait illetően megvoltak a korai szocialista és a tőkés állami beavatkozás között. Nem szűnik meg ugyanis a gazdaság funkcionális elkülönülése a tőkés társadalmakban, amennyiben *a pénzforgalom feltételeinek befolyásolásán* keresztül igyekszik a politika „bevinni" céljait a gazdasági egységekbe, de máskülönben nem töri szét a gazdasági racionalitásra orientálódásukat. Ezzel szemben a tervutasításos szisztémában a politikai szféra a közvetítési médium, azaz a pénz közvetítése nélkül közvetlen módon vitte át céljait a gazdasági egységekbe: a tervutasítás diffúz módon tartalmazta a katonapolitikai prioritásoktól kezdve a szociálpolitikai megfontolásokon keresztül a legkülönbözőbb ideológiai és egyéb motivációkat.

Ha nem is megyünk mélyebben be az elemzésbe, azért megemlítjük, hogy *Jürgen Habermas* társadalmi nyilvánossággal foglalkozó korai szisztematikus munkája is a közvetítési mechanizmusok figyelmen kívül hagyásával interpretálta „refeudalizálódásként" az állami beavatkozás növekedését a fejlett tőkés országokban.[25] Legújabb munkájában azonban már központi szerepet játszanak a közvetítő médiumok.

Parsons maga a pénzhez hasonló, generalizált cseremédiumok után kutatva igyekezett a gazdaságon kívüli többi társadalmi alrendszer vonatkozásában a tevékenységcseréket megérteni. Kiindulópontja az volt, hogy ha a gazdaság csak egyik társadalmi alrendszer egy sor többi között, és ha a gazdaság funkcionális elkülönülésével párhuzamosan egyre tisztábban kibomlik a pénz közvetítő funkciója a gazdasági egységek között, illetve a gazdaság és a többi társadalmi szféra között, akkor miért ne lehetne feltenni, hogy a *többi szférán belül is működnek hasonló közvetítő médiumok, noha esetleg jóval kevésbé kikristályosodott állapotban és kevésbé intézményesített formában*?[26] Akárhogy is értékeljük majd a következőkben az egyes médiumokat részletező elképzeléseit, Parsons e gondolatának eredetiségét nem lehet elvitatni.

Összehasonlíthatatlan és egyszeri a pénz, ha *konkrétumaiban* ragadjuk meg, ezért Parsons a pénz működésének *absztrakt struktúráját* igyekszik feltárni, hogy így absztrakt tulajdonságai összehasonlíthatóvá váljanak más szférák esetleg hasonló jelenségeivel. Jeleznünk kell itt persze a pénz működésének azokat a társadalomtörténeti változásait is, amelyek a tőkés társadalmakban a II. világháború után következtek be, és amelyek következtében a pénz maga is absztraktabb módon intézményesült, és új funkciókkal bővült működése. Gondolunk itt egyrészt a pénz aranyalapoktól való elszakítására, ami következtében jobban kidomborodott az önmagában értéktelen pénz szimbolikus jellege. Másrészt a keynesi terápiát alkalmazó állami gazdaságpolitikák a gazdaság pénzen keresztüli kontrollálására egyre cizelláltabb intézményrendszert építettek ki. A pénz értékmérő és cserefunkciói

mellett hovatovább egyre nagyobb szerephez jutott a pénz *kontrolláló* funkciója. Mindezek a tendenciák tehát nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy ne maradjon sikertelen Parsonsnak a pénz absztrakt struktúráinak a megértésére irányuló általánosító törekvése.

Az egyes közvetítő médiumok kidolgozásakor Parsons elképzeléseit kötik a cselekvési rendszerek előzőekben elemzett struktúrájára vonatkozó tételei. A 60-as évek folyamán elsősorban a társadalmi alrendszerek vonatkozásában dolgozza ki médiumelméletét, majd ahogy a 70-es években közeledik a kulturális rendszerek felé, úgy feszíti tovább azt, és egyre újabb médiumokat mutat ki.[27] A cselekvési rendszerek különböző szintjeinek „négyeseit" összeszámlálva 64 ilyen médium után kell folytatni a keresést — még ha Parsons maga nem is jut el eddig. Részletesen csak a négy társadalmi alrendszer vonatkozásában dolgozta ki médiumelméletét, s mi is ezekre korlátozzuk fejtegetésünket.

A pénzen mint a gazdasági alrendszer médiumán kívül a *hatalomban* találja meg a politikai szféra médiumát, a *befolyásban* az integratív alrendszer (más néven szocietális közösség) médiumát, és végül a mintafenntartó (vagy fiduciárius) alrendszerét az *„értékkötelékben"* (Commitment). Nézzük meg közelebbről, mit is ért ezeken Parsons.

Mint jeleztük, Parsons a pénz absztrakt struktúrájának kidolgozása útján bontja ki a többi médium jellemzőit is. Így kiindulópontnak a pénzt úgy fogalmazza meg, mint *generalizált képességet* a pénzzel rendelkező számára, amelyen keresztül a kooperációban résztvevő mások jövőbeli cselekvéseit a kívánt irányba lehet terelni.[28] A pontosabb megértés kedvéért Parsons két absztrakt személy — Ego és Alter — között az akaratátvitel négy módját dolgozza ki, és e módok generalizált formáit jelenti a társadalmi rendszerek szintjén működő négy közvetítő médium.

Megkísérelheti Ego Alter cselekvésének a kívánt irányba való terelését Alter *cselekvési szituációjának a változtatásán keresztül.* Ez éppúgy lehet pozitív, mint negatív irány. Pozitív, ha a kívánt cselekvés Alter általi elvégzése után Ego a megígért előnyhöz juttatja Altert. Negatív, amennyiben Ego a kívánt cselekvés elmulasztása esetére kényszerintézkedések bekövetkezését helyezi kilátásba Alter számára. Egy másik út, amikor Ego Alter *véleményének, szándékainak megváltoztatása útján* kívánja az általa preferált cselekvés felé ösztönözni. Pozitív ez, ha Ego Alter saját érdekeire hivatkozva akarja a kívánt cselekményre rábírni Altert. Negatív, ha Ego Alter számára érvényes morális vagy más értékszempontokra apellálva követeli a kívánt cselekvés elvégzését. Elmaradás esetén bűntudat és szégyenérzet következését jelzi előre Alter számára. E négy konkrét ráhatási mód *generalizált* formáit jelentik a társadalmi alrendszerek szintjén meglevő közvetítő médiumok.[29]

A pénzhez hasonló generalizált erőforrást jelentő másik három médiumnak egy sor tulajdonságnak kell megfelelnie ahhoz, hogy betöltse funkcióját. A „hatalom" vonatkozásában vegyük szemügyre külön-külön is őket.

A „hatalom" tehát generalizált képesség arra, hogy a hatalommal rendelkező a kollektíva egésze számára kötelező döntéseket hozzon, amelyek végrehajtásának elmaradása esetén végső soron fizikai erőszak bevetését helyezi kilátásba.[30] A hatalom

Befolyásolási mód

Szankció	Szituáció	Intenció
Pozitív médium	Ösztönzés	Rábeszélés
	(Pénz)	(Befolyás)
Negatív médium	Megfélemlítés	Apellálás az értékkötelezettségekre
	(Hatalom)	(Generalizált értékkötelékek)

generalizált jellege azonban épp abban áll, hogy az erőszak csak mint „lefedezési eszköz" áll mögötte, mint ahogy a modern, önmagában értéktelen pénz mögött is ott áll biztonsági fedezetként az arany, illetve a még direktebb fogyasztási eszközök tömege. Ahogy a pénz is csak úgy tudja rugalmasan betölteni közvetítő funkcióit, hogy az egyes csereszituációkban nem ellenőrzik a pénz „lefedezettségét", úgy a hatalomnak is ez az absztrakt erőszakfelmutatása biztosítja hatékonyságát. Parsons a hatalomban levő erőszak-önkéntesség viszonyát úgy pontosítja, hogy amilyen mértékben válik szükségessé az erőszak bevetése a politikai döntések kikényszerítésére, olyan mértékben szűnik meg a hatalom maga is mint generalizált médium, és bukkan elő a csupasz erőszak.[31] Ez azonban együtt jár a kibomlott komplexitású társadalmi viszonyok erőteljes vissza-primitivizálódásával, mert ily módon nem lehet biztosítani a fejlettebb szinten kialakult viszonyrendszer működését.

A „hatalom" mint közvetítő médium számára is szükséges az intézményesítés, mondja Parsons. A pénznél a tulajdon és a szerződés normatív intézményesítése jelenti azt, amit a hatalom esetében a politika területén levő „hivatali szervezet" normatív rögzítése. Az állami szervek hierarchiája adja meg a hatalom *mérhetőségét*, mint ahogy a pénz esetében is a bankjegyek nagysága jelöli a rendelkezésre álló generalizált vásárlóképesség pontos nagyságát. A hivatali rangok az ezt reprezentáló hatalmi szimbólumok: jelvények, esetleges uniformisok, az aláírásra jogosultság rögzített listái, mind-mind a hatalommal rendelkezés külső jelzőrendszeréül szolgálnak.

Némi eltérést jelent a pénz és a hatalom működése között, hogy az utóbbinak intézményes rögzítettségén túl legitimitással is kell rendelkezni.[32] Míg ugyanis a pénz szituációjában egyenlő cserepartnerek állnak szemben egymással, addig a hatalomnál aszimmetria áll fenn a hatalommal rendelkező és a hatalom alávetettje között. E szituációt tehát — modern politikai rendszereknél — *igazolnia kell* a fennálló uralmi

struktúrának ahhoz, hogy az önkéntes követés legalább ebből a szempontból biztosítva legyen, így az erőszakkal fenyegetettség az esetek nagy többségében ténylegesen absztrakt maradhasson.

A „hatalom" mint médium intézményesítettsége, mérhetősége, végső lefedezettsége tehát szemmel láthatóan jogossá teszi a pénzzel való analógia alkalmazását. Hogyan áll azonban a dolog a „hatalom" cirkulációs képességével, felhalmozási képességével, amelyek a pénz esetében annyira döntőek? Ahogyan a pénz esetében a használati értékek absztrakt jelét cserélem be konkrét értékekre, használati értékekre, úgy a hatalomnál a kollektíva egészét kötő döntést adok ki és végrehajtása esetén a kollektíva céljainak tényleges megvalósulása következik be. Más dimenzióban cirkulálóképes a hatalom, amennyiben nem személyhez kötött, hanem csak a hivatalt betöltő személyt e *minőségben* illeti meg, és amennyiben megválik hivatalától, annyiban a hatalom mint „generalizált képesség" teljes mértékben elválik személyétől. Azt mondhatjuk, hogy egy modern differenciálódott társadalom esetében ez is elérhető. Ezzel szemben a diffúz módon összefonódott tradicionális társadalmakban a hatalom személytől elválaszthatósága nagy nehézségekbe ütközik, másrészt a hatalmi presztízs közvetlenül konvertálódik gazdasági, befolyási presztízzsé, vagy mint a kelet-európai társadalmak történetéből, de akár mindennapjaiból is látható, direkt tudományos reputáció is kovácsolható belőle.

Következő médiumunk a „befolyás", a szocietális közösség, illetve az „értékkötelék" a mintafenntartó fiduciárius alrendszer generalizált médiuma. Az előbbi két, empirikusan is lokalizálható alrendszer és médiumuk tárgyalásával szemben itt mint láttuk az előzőekben, heterogén területek analitikus „egybemarkolását" állapíthatjuk meg, és nehezíti Parsons fejtegetéseinek használhatóságát. Némileg könnyíti a helyzetet, hogy Parsons médiumkeresési törekvései között ki nem mondottan leszűkíti a feltárt médiumok szempontjából releváns alrendszer-részeket, így végül is az alrendszerek eredeti koncepciójánál homogénebb területeket tart szem előtt. (Igaz, hogy így pedig másrészt médium nélkül hagyja a kiesett részeket.) Tisztán lehet ezt látni a mintafenntartó alrendszernél, amely ugyan a tudomány, a művészet társadalmi vonatkozásai mellett a morális szférát és a családi viszonyok területét egyaránt tartalmazza, annak ellenére a „Commitment" (értékkötelék) médiuma leszűkül a morális szférára.

Kezdjük a „befolyással". Mint az előző táblázatban láttuk, e médium kapcsán az érdekekre és információkra alapított „rábeszélés" generalizált formájáról van szó. Parsons tézise tehát az, hogy a modern társadalmak keretei között kialakulnak olyan mechanizmusok, amelyek alapján bizonyos személyek, csoportok esetleg meghatározott státusok betöltői „generalizált kapacitással" rendelkeznek arra, hogy meghatározott cselekvések végzésére a társadalom tagjait rávegyék.[33] Azért generalizált ez a képesség, mert csak annyiban beszélhetünk valóban „befolyás"-ról és nem puszta „rábeszélés"-ről, amennyiben a „befolyás" bevetése az ezzel rendelkező részéről a kívánt cselekvés egyszerű kérését jelenti, összekapcsolva azt az érintett személy érdekeinek hangsúlyozásával, illetve néhány információval (hogy *miért áll érdekében*

a társadalom tagjainak.) Bár ezek az információk ellenőrizhetetlenek a számukra, mégis hitelt adnak neki, s elfogadván őket, hozzájuk igazítják cselekedeteiket. Parsons szavaival: „...valakinek akkor van befolyása generalizált értelemben, ha az információ fogadója nincs abban a helyzetben, hogy ellenőrizze a tényeket, mégis hitelt ad neki."[34]

Hogyan alakul ki a „befolyás"? Ezt úgy tehetjük érthetőbbé, ha tartalmilag *„érdekekre, információkra alapított reputációnak"* nevezzük. Parsons különben kitér az egyes konkrét személy ilyenfajta reputációjának kialakulására és ezt beágyazza a társadalom különböző rétegei, csoportjai szintjén kialakult presztízs-hierarchiába. Az egyes személynél a „bizonyítás nélküli meggyőzés" a korábbi cselekvésekből generalizálódik. A korábban ellenőrzött és igaznak bizonyult információközlések és az érdekekre tekintettel adott cselekvés ajánlások igazolódása egy idő után az adott személyt a generalizált befolyás valamilyen fokozatával ruházza fel. A befolyással rendelkező személy ezután egy ideig úgy használhatja „befolyását" (információval-alátámasztás-nélküli-cselekvés-ajánlatait) mint a gazdag ember a pénzt. Amennyiben az ajánlott cselekvések a ténylegesen a társadalom tagjai érdekében álló hatásokat eredményezték, a kiadott „befolyás" kamatostól visszatérült; mindez fordított az ellenkező esetben.

Az egyéni befolyás azonban beágyazódik a társadalom rétegei és csoportjai szintjén kialakult presztízs-hierarchiába. Pl. ha több politikus többször is hamisnak bizonyult cselekvéseket ajánlott a társadalom tagjai számára, akkor nemcsak az érintett politikusok, hanem a politikusi réteg egésze szempontjából is nagymértékben csökkenhet a befolyás foka, és ebben a helyzetben az újonnan kezdő politikusok is eleve kisebb befolyási mennyiséggel indulnak. Vagyis a rábeszélés és az információval való alátámasztás aprólékos munkájával kell minden egyes ajánlott alternatívát alátámasztani, és nem támaszkodhatnak a politikusi réteg eleve meglevő generalizált befolyására.

Nézzük meg közelebbről, hogyan oldja meg Parsons a befolyás mint médium tulajdonságainak egyeztetését a pénz absztrakt struktúrájával. Először is mit szimbolizál a „befolyás", ha tudjuk azt, hogy a pénzt, a használati értékek hasznosságát, a „hatalmat", a kollektív cselekvés hatékonyságát, akkor a „befolyás" esetében ezeknek a *„tények"*, tágabban: a tényleges meggyőző erővel rendelkező „információk" felelnek meg. A befolyás „aranyfedezetét", ahogy a hatalomét az erőszak-fedezet, a szolidaritás jelenti. „Ego és Alter közös tagsága, hozzátartozása egy szolidaritási közösséghez adja a kölcsönös befolyás elsődleges bázisát, és a befolyási rendszer számára ez az „arany" ekvivalense, mint ahogy a hatalmi rendszerben a fizikai erőszak."[35]

Parsons azonban jelzi, hogy ez csak biztonsági bázis. És szétágazó befolyási rendszerben kevés lenne, ha csak közeli közösségbeli tagok között állna fenn a befolyás működésének lehetősége. Modern társadalmakban ezeket egészíti ki az egyesületek egyre szétágazóbb rendszere, másrészt a sajtó mechanizmusai. Analógia itt is található az előbbi médiumoknál jelzett szétzilálódási jelenségekkel: ahogy a hatalom is

visszasüllyedhet puszta erőszakra, a pénz helyett is újra beléphet az arany — még rosszabb esetben a közvetlen termékcsere —, ugyanúgy a befolyás is visszazuhanhat a természetes kisközösségek tagjai közötti befolyásolási lehetőségre. Gondoljunk itt a sajtó esetleges nagyfokú hitelvesztésére, de ugyanígy a pártok, politikusok széles körű hitelvesztésére egyes történelmi időszakokban! Modern és bonyolult társadalom nem tud fennállni hosszabb ideig ilyen helyzetben.

Parsons ide fűzi fel a befolyás normatív intézményesítését is. Ahogy a pénznél a gazdasági egységek elkülönítése és a szerződési szabadság jogi rögzítése intézményesít, a „hatalomnál" az állami hivatalok közjogi autoritásának jogi szabályozása, a „befolyásnál" az egyesületi és tömegkommunikációs rendszer feltételeinek kiépítése.

Parsons negyedik médiuma a mintafenntartó alrendszer „érdekköteléke" hasonlóan működik, mint a befolyás. Mint jeleztük, ezt Parsons a mintafenntartási szféra morális-etikai vonatkozásaira dolgozza ki, deklaratíven érvényesnek tekintve az általa konstruált analitikai alrendszer többi területei számára is. Ennél a médiumnál a morális értékszempontokra apelláláson keresztüli ráhatás generalizálódik.[36] A generalizálódás mechanizmusai a befolyásnál leírtakhoz képest szűkebbek és erősebben kötődnek az *egyes személyhez*. Míg ugyanis a befolyás kialakításának mechanizmusai bonyolult társadalmak viszonyai között kiszakadnak az egyes személyek, illetve kisközösségek kontextusából, és átfogó intézmények, rétegek, státuscsoportok síkjáig generalizálódnak (és az ezek keretei közötti „befolyás" nagyságot használhatja el — vagy építheti tovább — az egyes egyén), *addig a morális reputáció generalizálódás jobban kötött az egyes személyekhez*. Parsons egész médiumelméletének koncepciója keretéig általánosítva azt mondhatjuk, hogy ebben az esetben túlfeszítettnek bizonyult maga a médiumkoncepció is. Ami azonban nem jelenti azt, hogy mint a kommunikáció generalizált formája, nem használhatóak Parsons itteni fejtegetései.[37]

A morális értékkötelék személyhez kötöttsége nyilvánul meg abban is, hogy Parsons a társadalom tagjaihoz morális apellálással forduló *személy korábbi életvitelét* jelöli meg a generalizált médium „aranyfedezeteként". Az értékekre apellálás működésének hatékonysága azonban azt is feltételezi, hogy a követésre felhívott „mások" korábban szintén szocializálták az érintett morális értékszempontokat.

Tovább nem részletezve e médium tulajdonságának egyezéseit a többi médium absztrakt struktúrájával, közöljük itt *Jürgen Habermas* 1981-es kötetének Parsons médiumelméletét összegző táblázatát a négy médium jellemzőiről.[38]

Funkcionális differenciálódás és a közvetítő médiumok kialakulása — Parsons makroszociológiai szintű elméleti teljesítményének hatását elsősorban e két dimenzió *összekapcsolása* teszi érthetővé. A két dimenzió összekapcsolása nemcsak az elméleti erények szempontjából fontos, az előző dimenzió a differenciálódás negatívumai behatárolják Parsons médiumelméleti teljesítményét is. Ahogy a társadalmi szférák funkcionális differenciálódásánál a gazdaságon és a politikai szférán kívül heterogén területek összefogása okozta a fő problémát, úgy a melléjük rendelt médiumokról is ez

a legnagyobb nehézség forrása. (Még ha Parsons öntudatlanul, akaratlanul is a jelzett módon szűkebben értelmezi az egyes szférák médiumait.)

Parsons médiumelméletének meghaladását célzó elméleti kísérletek közül két tendenciát érdemes kiemelni: az egyik lényegét a parsonsi „négyes" differenciálódásának az empirikusan megfigyelhető elkülönülésekhez közelítése jelenti, és itt a szűkebben és empirikus módon lokalizálható társadalmi szférák vonatkozásában kísérlik meg a pénzhez hasonlóan működő generalizált közvetítő médiumok kidolgozását. Például hozhatjuk erre *Niklas Luhmann* elképzeléseit, aki a tudomány szempontjából dolgozta ki a tudományos reputációt, mint e szféra közvetítő médiumát.[39] A tudomány elkülönült szervezetrendszere, a tudományos értékrendszer, a tudományos kutatás elkülönültsége és annak intézményesítettsége ugyanis a „tudományos reputáció" mint generalizált közvetítő médium működését viszonylag könnyen megragadhatóvá teszi.

Mint láttuk, a pénz és a hatalom mellett a „befolyás" generalizált formái is felfoghatók közvetítő médiumként. Ha azonban pontosítani akarjuk az egyes médiumok hatókörét, felmerül a probléma, hogy a Parsons által jelzett „befolyás" véleménykialakítási médiumonként működve tulajdonképpen *a politikai szférán belül* fejti ki hatását. Megítélésünk szerint a „hatalom" és a „befolyás" mechanizmusainak elhelyezését adekvátabban tudjuk megoldani, ha az egységes állami-politikai szférát, a fejlett nyugat-európai társadalmak tényeinek megfelelően kettébontjuk a par excellence politikai szférára és a tőle nagyrészt elkülönült közigazgatási szférára. A Parsons által leírt hatalmi médium (kényszerintézkedések kilátásba helyezésével hozott kötelező döntések) jobban kötődik a közigazgatáshoz, míg a befolyás („érdekre, információkra alapozott generalizálódott reputáció") a tényleges politikai szféra folyamataiban ragadható meg. Ha a valóságos differenciálódásokat fokozottabban előnyben részesítjük Parsons analitikai rendszereivel szemben, akkor a gazdaság mellé a pénzt, a közigazgatás mellé a hatalmat, a politikai szféra mellé a „befolyást" (vagy „politikai reputációt"), a tudomány mellé a „tudományos reputációt" állíthatjuk mint generalizált közvetítő médiumot.

Nem kizárva azt a lehetőséget, hogy a többi társadalmi szféra esetében is feltárhatóak újabb médiumok (ill. hogy a jövőbeli fejlődés az újabb és tisztább funkcionális differenciálódások létrehozatalával párhuzamosan újabb generalizált médiumokat alakít ki), úgy véljük, hogy az elkülönült társadalmi szférák közötti koordináció és tevékenységcserének a médiumok melletti másik megoldási módját *a specializált eljárások kibomlása jelenti.* Parsons kísérletei folytatásának a másik verzióját egyedül Niklas Luhmannál találhatjuk meg. Luhmann kimutat néhány olyan elkülönült eljárást, amelyek lehetővé teszik, hogy az egymás felé részfolyamataikkal egyre inkább lezáródó társadalmi szférák *egészben* úgy tudnak mind szorosabb koordinációt és tevékenységcserét biztosítani, hogy nem törik meg az így összekapcsolódott egyes társadalmi szférák önálló logikája. Például a gazdasági racionalitást nem törik meg a politikában kialakult prioritások, ugyanígy a politikai hangsúlyeltolódások nem direkt módon érik el pl. a jog területén az egyes bíróságokat, hanem

Komponens / Médium	Standard szituáció	Generalizált érték	Nominális igény	Racionalitási kritérium	A cselekvő beállítottsága	Reális érték	Végső lefedezési tartalék	Az intézményesítés formája
Pénz	Csere	Hasznosság	Csere-értékek	Rentabilitás	Siker-orientált	Használati érték	Arany	Tulajdon és szerződés
Hatalom	Utasítás	Hatékonyság (a kollektív cél tényleges elérése)	Kötelező döntések	Hatásosság (szuverenitás)	Siker-orientált	Kollektív célok megvalósulása	Kényszerítő eszközök	Hivatali szervezetek
Befolyás	Felvilágosítás	Lojalitás	Autoritatív magyarázatok, (bejelentések, interpretációk, szakvélemények)	Hozzájárulás, beleegyezés.	Megegyezésre orientált (megértésre orientált)	A meggyőződések, vélemények megalapozottsága	Kulturális hagyományok és szociális életformák	Presztízshierarchia
Értékkötelék	Morális felhívás	Integritás	Autoratív figyelmeztetések (kritika és bátorítás)	Az értékek konzisztenciája	Megegyezésre orientált (megértésre)	A kötelezettségek igazolása	Életvitel, illetve internalizált értékek (belső szankciók)	Morális tekintély

egészben kapcsolódik össze a jog és a politika. Luhmann a jogalkotási eljárás elkülönülését hozza fel példának. A jogi szféra egyes egységei (bíróságok és más jogalkalmazási egységek) megközelíthetetlenek a politika egyes egységei felől, ám a jog egészét és a hatályos joganyagot változtathatják a politikai grémiumok (parlamentek, kormányok stb.); végül a politika új prioritásai a jogalkotási eljáráson keresztül belekerülnek ugyan a jog mikrofolyamataiba, de az elkülönült eljáráson keresztül való összekapcsolódás megengedi a politikai racionalitás és a jog belső logikájának különtartását.[40]

A valóságban tehát más médiumok is működnek, mint azt Parsons feltételezte, illetve az általa feltárt médiumok más kontextusokban adekvátabban ragadhatóak meg, mint az övéiben. Mindez azonban semmit nem von le Parsons médiumelméletének úttörő jelentőségéből.

JEGYZETEK

[1]*Georg Simmel:* Über soziale Differenzierung. Leipzig, 1890.

[2]*Florian Znanieczki:* The Method of Sociology. New York, 1934.

[3]*Shmuel N. Eisenstadt:* Breakdowns of Modernisation, 1963. Uo. Economic Development and Cultural Change, 24. 1964. 347—367. Uő. Social Change, Differentiation and Evolution. (American Sociological Review, 1964. 29. 375—386.)

[4]Az általános rendszerelmélet korai fejlődésének eredményei megismerésére Parsons számára jó alkalmat nyújtott az 1952-57 között Chicagóban a rendszerelméletről rendezett előadás és vitasorozat, melynek résztvevőjeként maga is hozzájárult a biológiai rendszerek vonatkozásában kialakult koncepciók társadalmi rendszerekre való átvihetőségének kidolgozásához. (Lásd: *Talcott Parsons:* Soziologie-autobiographisch, Stuttgart, 1975. 6—7.)

[5]Tanulmányunk során mindvégig Parsons elméleti rendszerének elemzésére szorítkoztunk. Lábjegyzetben azonban mindenképpen meg kell említenünk, hogy Parsons pályafutása során nemcsak mint teoretikus, hanem mint iskolateremtő is rendkívül sikeresnek bizonyult. Különösen az 50-es, 60-as években a Parsons tanítványok vetélytárs nélkül uralták az amerikai szociológiai élet majd minden intézményének vezető pozícióit. A parsonsi „standard amerikai szociológiai iskolának" az amerikai iskolák között betöltött pozíciójával kapcsolatban lásd: *Nicolas C. Mullis* informatív könyvét: Theories and Theory Groups in Contemporary American Sociology". (New York, 1973.)

[6]*Parsons:* Evolutionary Universals in Society. (IN: uő.) Sociological Theory and Modern Society, 493.

[7]Evolutionary Universals, 498.

[8]*T. Parsons:* Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives, Englewood Cliffs, 1966. (A későbbiek folyamán az 1971-ben megjelent „The Systems of Modern Societies" kötetével együtt összedolgozva újra kiadták Parsonsnak ezt az anyagát.) (Lásd: „The Evolution of Societies" Englewood Cliffs, 1977.) Az idézetben megadott helyek ezt a kiadást veszik alapul.

[9]The Evolution of Societies. 42.

[10]*Polányi Károly:* A „gazdasági" kettős jelentése Carl Mengennél in: uő. Archaikus társadalom és gazdasági szemlélet. Gondolat, 1976. 274—300.

[11]The Evolution of Societies, 43.

[12]Uo.

[13]The Evolution of Societies, 45.

[14]*T. Parsons:* An Outline of the Social System. In: Theories of Society, 1961. I/49 52.

[15]*W. Mitchell:* Sociological Analysis and Politics; The Theories of the T. Parsons. Englewood Cliffs, 1967. 103.

[16]The Evolution of Societies, 125.

[17]Ebben az utolsó kötetében Parsons a valóság egészét igyekszik befogni fogalmi rendszerébe, ezért az eddigi legátfogóbb fogalmi keretét, *az általános cselekvési rendszert* beilleszti mint egy tagot a „legátfogóbb négyes" — amelyet „Human Condition"-nak nevez — rendszerébe. A cselekvési rendszerek alatt helyezkedik el a bioszféra, ezalatt a fizikai természet; a rendszer negyedik tagja a telikus rendszer. Parsons ezen az emberi élet végső értelmét és céljait megszabó vallási rendszereket, illetve az ezeket kielégítő modern szimbólumrendszereket érti. Amit korábban a *kulturális rendszerek szintjén a konstitutív alrendszerbe* helyezett, itt azt emeli fel a cselekvési rendszer egésze mellé önálló rendszerként. (Lásd: *T. Parsons:* Action Theory and Human Condition. The Free Press, 1978. Különösen az „A Paradigma of Human Condition" c. tanulmányt.

[18]*T. Parsons—Gerald Platt:* The American University. Harward University Press, 1973. 19.

[19]A táblázatot lásd: The American University, 8—9.

[20]I. m. 8.

[21]Uo.

[22]A „kulturális" és a „szociális" aspektusok elhatárolása céljából a vallási szféra vonatkozásában azt említi meg Parsons, hogy a vallások kulturális szintű hitrendszerekben, szimbólumokban, rituális mintákban testesülnek meg; míg szociális szinten rögzítődésüket az egyházakba és a felekezetekbe szerveződés biztosítja. Lásd: The American University, 48.

[23]The American University, 47—48.

[24]*Polányi Károly:* Archaikus társadalom és gazdasági szemlélet. Gondolat, 1976. 251.

[25]A modern tőkés állami beavatkozás és a korai szocialista államosítás megoldása közötti alapvető különbség elméleti elemzéséhez lásd: *Pokol Béla:* A modern tőkés állami beavatkozás természetének megértéséhez. Szociológia, 1984—85/1—2.

[26]Ebben a kötetben megtalálhatók összefoglalva *T. Parsons:* On the Concept of Political Power, in. vö. Sociological Theory and Modern Society, 197—355. A következőekben a médiumokat elemző tanulmányokból innen idézek.

[27]*Parsons* 1973-as kötetében az általános cselekvési rendszerszint négy rendszere vonatkozásában egészíti ki korábbi — társadalmi rendszerek közötti — médiumait. (Intelligencia, teljesítőképesség, érzelem, interpretáció.) Még tovább tágítja médiumelméletét az 1978-as kötetben, amikor a cselekvési rendszeren túlterjedő „human Condition" négy rendszere közötti médiumokat igyekszik megfogalmazni. Ezek azonban oly mértékben szakadnak el Parsons médiumelméletének kiindulópontjától, a pénz absztrakt struktúrájától, hogy jelenleg kétségesnek tűnik számunkra a velük való foglalkozás értelmessége.

[28]On the Concept of Power, 301.

[29]A táblázat forrása: On the Concept of Power, 310.

[30]On the Concept of Power, 307.

[31]On the Concept of Power, 309.

[32]Jürgen Habermas 1981-es kommunikatív cselekvéselméleti duplakötetében egy kismonográfiát „rejtett el" Parsons elméleti rendszerének elemzéséről (lásd: a „Theorie des kommunikativen Handels második kötetének 295—455 oldalig tartó részét). Ebben részletesen foglalkozik Parsons médiumelméletével. Habermas, társadalomelméleti kiindulópontjától meghatározva jórészt jogosulatlannak tekinti Parsonsnak a gazdaság pénz-általi „mediatizálását" átvivő erőfeszítéseit a többi társadalmi szférára. Megítélése szerint ugyanis *először instrumentalizálni kell az adott* társadalmi szférát ahhoz, hogy a pénzhez hasonló, standardizált médium szervezze az ottani tevékenységcserét és kommunikációt. Egyrészt ennek bizonyos társadalmi szférák ellenállnak, másrészt amennyiben ez sikerül is, oly mértékben idéződnek fel modernizációs patalógiák, hogy az elért modernizációs szint robbantásával fenyegetnek. Habermas a pénzen kívül a „hatalom" esetében fogadja el jogosnak a generalizált médiumként való felfogást, ám ez is annyiban, amennyiben legitimációra szorul, megköveteli a szóbeli konszenzus és megegyezési folyamatok fenntartását a hatalmi szférában. És ez csökkenti a hatalom működésének közelítését, a pénz *kommunikációt kikapcsoló,* médiumjellegű működéséhez. (Lásd: *Jürgen Habermas:* Theorie des kommunikativen Handels II/405—411.) A „befolyás" és az „értékkötelék" esetében Habermas tagadja ezek médiumjellegét, csak mint

a *kommunikáció generalizált formáit* fogadja el hasonlóságaikat a pénz absztrakt struktúrájához. Néhány megjegyzésében azonban a tudományt kiemeli, és reputáció általi médiumközvetítést említ. (Ez különösen egy korábbi tanulmányában ugrik ki. Lásd: *J. Habermas:* Handlung und System — Bemerkungen zu Parsons Medientheorie, in: W. Schluchter: Verhalten, Handeln und System. Suhrkap, 1980. 68—106.)

[33]On the Concept of Influence. In: *T. Parsons:* Sociological Theory and Modern Society. The Free Press, 1967. 355—383.

[34]On the Concept of Influence, 367.

[35]On the Concept of Influence, 368.

[36]*T. Parsons:* On the Concept of Value Commitments Soc. Inquiry, 1968. 30.

[37]Mint említettük, ezt a nézőpontot fogadja el Jürgen Habermas is. (*Habermas:* i. m. II/405—408.)

[38]*J. Habermas:* i. m. ii/409.

[39]*Niklas Luhmann:* Selbststeurung der Wissenschaft in Soziologische Aufklärung. Band I. 232—252.

[40]*Niklas Luhmann:* Rechtssoziologie. Rowohlt, 1972/II/234—242.

SUMMARY

Pokol, Béla: Neo-evolutionism and Medium Theory
(On the Categories of Parsons's Functionalist Social Theory)

The paper—as a continuation of an earlier one published in the previous number by the same author—deals with the last phase of Parsons's theoretical development starting from the 60s. In keeping with the logic of the earlier paper here too attention is focused on the Parsonsian categories of the functional separations of the spheres of macro-society.

While until the late 50s Parsons unfolded the functional articulation of modern societies in a static image, from the 60s onwards he tried to expose the historical process of these functional separations. After the evolutional turn the concept of the analytical fourfold articulation of individual societies becomes increasingly pressing. Thus grasping the differentiated nature of social reality, he comprehended heterogenous fields within a social sub-system as a consequence of which the various fields included in the individual sub-systems keep on changing. These constant slides can be hit upon particularly in the case of the integrating and pattern maintaining sub-systems. While law stands in the focus of the integrating sub-system in the mid-sixties, by the early seventies it is the solidarity-building communities that occupy this place, and the same sub-system is newly named as societal community. Similarly, the scientific-cultural-artistic sphere has got into the centre of the pattern maintaining sub-system from the early seventies onwards, replacing the family. The paper follows all modifications introduced by Parsons right until the last volume prior to his death and in the author's view Parsons's analyses of the functional differentiation of societies can be utilized if the fourfold analytical systemic approach is given up. This modification was carried out by the functional systems theory of Niklas Luhmann and it is in this version where Parsons's categories can be really useful.

The final part of the paper analyses the mediating mechanism of the exchange of activities among the separate social sub-systems besides the functional separations. From the mid-sixties onwards Parsons attempted to identify several mediators to the analogy of money which he comprehended to be the generalized medium of the exchange of activities separated within the economy and of functionally separate economy towards the other social sub-systems.

As a starting point he elaborated the abstract structure of the functioning of money, on the basis of Keynes's argumentation, and with the help of this abstract approach he tried to find such a mechanism in respect of the other social sub-systems, which, stripped to their abstract skeleton, function in a similar manner like money. In the case of the political sub-system he considered *power* to be the mediator, whereas *'influence'* plays this role in the case of the social community, and activities within the pattern maintaining sub-system are generalized in the *'value ties'*.

The paper analyses Parsons's media in detail and subsequently, relying upon Niklas Luhmann's ideas, the author outlines an alternative concept of mediations between the separated social sub-systems. By refuting the analytical systemic approach he partly modifies the sphere of the individual media in keeping with an actually existing, more colourful social differentiation, and partly he makes an attempt to outline the operation of other mediators besides money in respect of the social sub-systems that can be identified empirically (e.g. scientific reputation in the case of science). On the other hand, the author holds that mediation is not performed by a medium in the case of a series of separate sub-systems but by procedures isolated specifically for the purpose. For instance the procedure of law-making mediates between the sub-systems of law and politics, thus politics can bring into the interior of law its orders without breaking the separate functioning of law and without politicizing directly the micro-processes of the functioning of law.

РЕЗЮМЕ

Бела Покол: Неоэволюционизм и теория медиума
(О категориях функционалистской теории общества Парсонса)

Данная статья — в качестве продолжения работы автора о Парсонсе опубликованной в одном из предыдущих номеров журнала — занимается последним этапом теоретического развития Парсонса начавшегося в 60-ые годы. В согласии с толкованиями изложенными в предыдущих статьях и здесь в центре сотят категории Парсонса касающиеся функционального разделения сфер макрообщества.

В то время как Парсонс до конца 50-ых годов развертывает функциональную расчлененность современного общества в статической картине, то начиная с 60-ых годов он старается вскрыть исторический ход этих функциональных отделений. После эфолюционного поворота концепция аналитического — на четыре части расчленения отдельных общественных систем становится все более напряженной. Схватив таким образом диференцированность общественной действительнотси, он объединяет в отдельные субсистемы гетерогенные области и, вследствие этого, области охвченные отдельными субсистемами постоянно изменяются. Эти непрерывные смещения особенно заметны в отношение интегративной и сохраняющей модель субсистемы. В то время как в середине 60-ых годов в центре интегративной подсистемы стояло право, к началу 70-ых годов — переименовав подсистему в социэтальное общество — сюда попадают сообщества формирующие солидарность. Таким же образом в подсистему сохранения модели, в центре которой раньше стояла как раз семья, начиная с 70-ых годов попадает научно-кудьтурно-художественная сфера. Статья прослеживает изменения Парсонса вплоть до последнего тома изданного перед его смертью и согласно оценки автора анализ Парсона относящийся к функциональной дифференциации общества можно использовать отбросив аналитическое четверное системное восприятие. Это изменение осуществила функционалистская сустемная теория Никлас Лухмана и в этой версии становятся действительно пригодными для использования категории Парсонса.

В заключительной части статьи дан анализ посреднического механизма обмена деятельностями между обособившимися общественными подсистемами, наряду с функциональным обособлением. Начиная с 60-ых годов Парсонс, по аналогии с деньгами, которые он воспринимает как генерализованый медиум обмена деятельностями внутри хозяйства и посредника к функционально обособившимся общественным подсистемам, старается выявить и другие посреднические медиумы.

Взяв в качестве исходного пункта размышления Кейнса — разрабатывает абстрактную структуру деятельности денег и, подходя таким образом абстрактно стремится найти такой механизм в отношение остальных общественных посистем, которые обнажившись до своего абстрактного скелета, функционируют подобным же образом, как он показал в отношение денег. В политической подсистеме он таковым считает *власть*, как посреднический медиум, в социальной подсистеме эту роль играет *„влияние"*, в подсистеме сохранения модели происходящие здесь действия генерализуются в *„узах ценности"*.

В статье подробно анализированы медиумы Парсонса, затем, опираясь на соображения Никлас Лухмана, изображено одно альтернативное представление о посредничестве между обособенными подсистемами общества. С одной стороны, он отбрасывая аналитический подход к системе изменяет сферу действия отдельных медиумов в соответствии с фактически существующей разнообразной диференцированности общества и в отношение отдельных могущих быть выявленными эмпирически подсистем общества стремится показать деятельность остальных — кроме денег — посредничающих медиумов (напр. в случае науки научной репутации), с другой стороны, в случае ряда обособившихся подсистем посредником является не медиум, а специально выделившиеся для этого методы. Напр. Между подсистемами права и политики посредником является способ правотворчества и, таким образом, политика может вводить свои действующие в данное время указания во внутр права не разламывая обособленное функционирование права и непосредственно пронизывая политико микропроцессы функционирования права.

SZABÓ MÁTÉ

ADALÉKOK A TÁRSADALMI MOZGALMAK KUTATÁSÁHOZ

A társadalmi mozgalmak társadalomtudományi vizsgálatát sajátos, ellentmondásos kettősség jellemzi, mind a tőkés, mind a szocialista országok társadalomtudományában. A társadalmi mozgalom a társadalmi élet alapvető kategóriája. A jelenség kutatása régi és nagy hagyományokra tekinthet vissza a társadalmi-politikai gondolkodás történetében. Mégis, kutatása a fejlett tőkésállamok társadalomtudományában viszonylag periferiális, a szocialista országokéban pedig hiányzik.

Mi ennek a mellőzöttségnek a magyarázata? A témából, és feldolgozásának jellegéből eredő általános, illetve a különböző társadalmi-politikai keretfeltételeket tükröző sajátos tényezők, tendenciák adják meg a választ.[1] Mivel a társadalmi mozgalmak a „társadalmi dinamika" olyan kevésbé formalizált-struktúrált tényezői, amelyek a társadalmi struktúrák és folyamatok határterületein helyezkednek el, könnyen „két szék között a pad alá" csúsznak a társadalmi struktúra, illetve a társadalmi folyamatok kutatása között. Az empirikusan orientált társadalomkutatás számára nehezen megfogható jelenségek, spontán, átmeneti, nem-intézményesített voltuk következtében „morfológiai" sajátosságaik helyett inkább ideológiák, céljaik, programjaik kerültek a társadalomtudományok bonckése alá. Míg így egyrészt az ideológia-kutatás hagyományos vadászterületévé váltak, másrészt „csontvázaikat", az általuk kialakított szervezeti-intézményes formák problémáit a szervezetszociológia integrálta periferikusan. A társadalmi mozgalmak problémái „szétfolyó" jellegük következtében mind a tőkés, mind a szocialista társadalmak társadalomtudományában könnyen váltak és válhatnak a már elkülönült, felparcellázott kutatási irányzatok eltérő területeinek résztémáivá — s így elveszítik önállóságukat a társadalomtudományi „észrevevés" számára.

Mennyire más volt a helyzet a szociológia „ősforrásainál", keletkezésénél! A szociológia és a társadalmi (szociális) mozgalom összefonódott a kor uralkodó társadalmi mozgalmával, a szocializmussal. A közös „societas"-gyök mellett összekötötte őket, hogy a szociológia eminens vizsgálódási terepét a társadalmi mozgalomban látta, sőt orientálni is kívánta azt — gondoljunk csak Saint-Simon és Comte próbálkozásaira. A társadalomtudomány és a társadalmi-politikai mozgalom differenciálódása, amely a „tudomány" keletkezésének és fejlődésének szükségszerű feltétele volt, a társadalomtudományi reflexió és a társadalmi mozgalom elidegenedéséhez vezetett. Az akadémikus társadalomtudomány hosszú időre még az elemzés tárgyaként is szinte elfelejtette a társadalmi mozgalmat.

Ez az „elszakadás" azonban sosem volt teljes a fejlett tőkés államok társadalomtudományában. Különböző címszavak és besorolások alatt, de mindig akadtak olyanok, akik figyelmet szenteltek a témának. A változó irányú és indíttatású „búvópatak-szerű" érdeklődés a társadalomkutatásban részben a társadalmi mozgalmak egyik sajátosságával függ össze. A mozgalmak bizonyos periódusban háttérbe szorulnak a társadalmi-politikai életben, „apályuk van", majd ismét megjelennek, és az érdeklődés homlokterébe kerülnek. Ez a ciklikus jelleg mutatkozik meg a társadalmi mozgalmak társadalomtudományi kutatásában a fejlett tőkés államokban.

De mi a helyzet a szocialista országokban? Érdekes módon, bár a munkásmozgalom a társadalmi mozgalmakkal foglalkozó kutatásnak mindenkor az egyik nagy, vagy talán a legnagyobb „hala" volt, mégsincs a szocialista országok társadalomkutatásában komoly bázisa a mozgalmak vizsgálatának. A munkásmozgalom itt azonosult „a" mozgalommal, s megközelítését határozott ideológiai-legitimációs szemlélet uralta. Ez nem tette lehetővé, leszámítva bizonyos a munkásmozgalommal kapcsolatos történeti részkutatásokat, a társadalomtudományi reflexió kialakulását. Sőt a téma ideologikus, „túlpolitizált" jellege, az amúgy is nehézkesen lábrakapó szociológia és politikatudomány művelőit elriasztotta a „mozgalmi" témáktól. Nem csoda így, hogy a társadalmi mozgalmak társadalomtudományi vizsgálata a munkásmozgalom történetére szűkült.

Közhely már, hogy a polgári társadalomtudomány eredményeinek kritikai recepciója hozzásegíthet a szocialista országok társadalmi-politikai problémáinak jobb megismeréséhez. Úgy vélem, hogy így van ez a társadalmi mozgalmak kutatásában is. Ezért megkísérlem röviden bemutatni a társadalmi mozgalmak vizsgálatának fejlődését és főbb irányzatait a polgári társadalomkutatásban és befejezésül ennek alapján megfogalmazni ebből a tanulságot a társadalmi mozgalmak hazai politikatudományi kutatása számára.

Nyilvánvaló, hogy nem törekedhetek teljességre e korlátozott és körülhatárolható, ám mégis szerteágazó terület bemutatásában. A politikatudomány szemszögéből kívánom végrehajtani ezt, s így háttérbe szorul egy sor szociológiai, antropológiai, társadalomtörténeti, szociálpszichológiai probléma. Csak az általános, elméleti jellegű paradigmák felvillantására szorítkozom, nem tudom érzékeltetni a részkutatások sokszínűségét és sokféleségét, a különféle irányzatok belső differenciáltságát.

Mi a társadalmi mozgalom?

A definíciós probléma megoldása e területen sem tartozik a társadalomkutatás erősségei közé. Azonban ez esetben mégis tanulságos elöljáróban kicsit körbejárni a jelenség meghatározására tett próbálkozásokat. Ugyanis „hiánykategóriáról" van szó, azaz olyanról, amelynek hétköznapi értelemben vett használata uralja a hazai tudományos gondolkodást. Ezért hasznos a definíciós kísérletek átfésülése abból a szempontból, hogy hol és miben írják körül a fogalom jelentéstartalmát, fő

sajátosságait. Nem célom ezzel az áttekintéssel új meghatározás, de egyáltalán definíció megalkotása sem, inkább annak a problématartománynak a körülírása, amelyben a társadalmi mozgalmak kutatása zajlik.

A társadalmi mozgalmat a definíciós kísérletek túlnyomó többsége sajátos személyegyüttesnek, társadalmi csoportnak, kollektívumnak,[2] illetve sajátos, kollektív, társadalmi tevékenységnek[3] tekinti. Sajátossága *lezáratlanságában* és *dinamikájában* rejlik, nincsenek határozott, formalizált intézményes keretei.[4] Az intézményekkel, szervezetekkel szemben a spontán, dinamikus, átmeneti, kreatív jellegét emelik ki.[5] Azonban itt a téma egyik fő vitapontja merül fel: *a mozgalom nem lehet intézményesített, formalizáltan szervezett, ugyanakkor bizonyos fokú strukturáltságra, célracionális felépítésre szüksége van.*[6] Így az intézmények és a mozgalmak határa szükségszerűen egybemosódik, és a definíciók hol az elkülönülést, hol az érintkezést hangsúlyozzák.

A mozgalomnak ilyen, a felépítési sajátosságra épülő, *morfológiai* tényezők alapján megalkotott fogalmi jegyei a meghatározási kísérletekben mindig kiegészülnek a *teleológiára*, a célokra, ideológiákra utaló vonásokkal. Sőt, bizonyos definíciókban ezek kerülnek előtérbe és a mozgalom maga a hitek és értékek alapján határozódik meg.[7] Ez a megközelítés a morfológiai jegyek *mennyiségi* jellege (több-kevesebb szervezettség, a „terjedési sebesség" lelassulása, visszaesése stb.) következtében a definíció számára elégtelen, és relatív voltuk miatt az eszmék és értékek világosabb *minőségi* sajátosságaira kíván alapozni. Indoka másrészt az, hogy a társadalmi mozgalom folyton változó tagságával, alanyaival szemben az értékek-ideológiák jelentik a kontinuitás egyik elemét, az identitás alapját. Ebben a törekvésben uralkodik a célok minőségi jegyeként *a társadalmi mozgalomban a társadalmi-intézményi változás, az innováció, a modernizáció* kiemelése. A társadalmi mozgalmat eszerint morfológiai struktúrájától (a személyi kör nagyságától, a szervezettség jellegétől stb.) relatíve függetlenül, az alapvető, lényegi társadalmi változás célkitűzése határozza meg.[8]

A teleológiai oldalnak ez az uralkodó tartalmi körülírása a társadalmi mozgalmat *társadalomstrukturális* aspektusban értelmezi. Azaz a társadalmi struktúra lényeges megváltoztatásának manifeszt vagy látens célja különíti el a mozgalmat a más típusú társadalmi képződményektől. A strukturális aspektus két vonatkozásban értendő. Egyrészt *teleológiailag*, a célul tűzött társadalmi változás vonatkozásában, másrészt *determinisztikusan*, a *motiváció* vonatkozásában, azaz, hogy a társadalmi mozgalmat alapvető társadalomstrukturális problémák hívják létre. Sőt, bizonyos felfogásban éppen e két, a *cél és a motivációs aspektus egybeesését, összekapcsolódását* tekintik a társadalmi mozgalom sajátosságának más társadalmi kollektívumokkal szemben.[9] A genetikus és a teleologikus aspektus e nézet szerint összefonódik a társadalmi mozgalomban. *A társadalmi mozgalom által célul tűzött társadalmi változás a társadalmi mozgalmat létrehozó társadalmi problémák megoldására irányul.* Ez nincs így a formális szervezetekben, ahol a kialakulás motívuma, és a működés célja gyakran jelentősen elválnak egymástól.

A strukturális szempontú definíciók persze többnyire kiegészülnek a hagyományos morfológiai-teleológiai jegyekkel is. Azonban tulajdonképpen meghaladják ezek logikáját, mivel *a társadalmi mozgalmat már nem sajátos struktúrájú csoportként, kollektívumként értelmezik, hanem a társadalom makrostrukturális viszonyrendszerének sajátos minőségű elemeként, azaz a társadalom alapviszonyainak közvetítőjeként.*[10] Ez nem azt jelenti, hogy elszakítanák személyi bázisától, hanem hogy nem ez irányból közelítik meg, nem a „társadalmi morfológiában" elfoglalt helyét keresik, hanem a társadalom alapviszonyainak oldaláról írják körül, értelmezik. A morfológiai és a makrostrukturális definícióban eltérő logika munkál. Míg a morfológiai alapú megközelítések *mikrostrukturális* logikával közelítik meg tárgyukat és a társadalmi csoportszerkezetben elfoglalt helyét keresik, addig a *makrostrukturális* vizsgálatok a társadalmi egész irányából operálnak. Ez a különbség fontos elméleti-módszertani eltérésre vezet. *A mikrostrukturális logika az empirikus-analitikus elmélet keretei között mozog,* amely szándéka szerint bármely társadalom leírásához operacionalizálható fogalmakat szolgáltat és nem vesz fel szubsztantív feltételezéseket a társadalmi egészre vonatkozóan. *A makrostrukturális elmélet szükségképpen szubsztantív elméletként fogalmazódik meg* — akkor is, ha saját „analitikus" jellegét hangsúlyozza a morfológiai megközelítés „realizmusával" szemben —, amely nem kerülheti meg a társadalom alapstruktúráira és viszonyaira, illetve ezek történeti fejlődésére vonatkozó minőségi jellegű állásfoglalást. Ez az általános különbség fontos választóvonalként húzódik meg a társadalmi mozgalmak kutatásában.

A társadalmi mozgalom kategóriájának tartalmát a társadalomtudományi kutatásokban igencsak eltérő módon és megközelítésben értelmezik. Az egyik legfontosabb eltérés a morfológiai-mikrostrukturális-empirikus/analitikus és a makrostrukturális-szubsztantív értelmezés különbsége. Ezen alapulva ugyanis két, egészen eltérő felfogás alakult ki a társadalmi mozgalmak kutatásáról.

Az első megközelítés szerint — amely elsősorban az angolszász nyelvterületen és főleg az Egyesült Államokban uralkodik — a társadalmi mozgalmak jól körülhatárolható helyet foglalnak el a társadalom csoportszerkezetében, általában az intézményekkel és a szervezetekkel, különösen a pártokkal, pressoure group-okkal és egyéb politikai érdekkifejező szervezetekkel szemben. A társadalmi mozgalmakat így morfológiailag és teleológiailag határolják körül, azonban céljaiknak és motívumaiknak a társadalmi struktúrával és annak fejlődésével kapcsolatos viszonya nem tartozik bele a kutatásba.

A második megközelítés, amelyet elsősorban az európai kutatók képviselnek, a társadalmi mozgalmakat a fennálló társadalmi struktúra alapproblémáiból eredezteti, és új társadalomtípus hordozóinak tekinti. Ebben a felfogásban a társadalmi mozgalom a társadalomfejlődés alapkonfliktusának alanya. Így a cél, motívum és a makrotársadalmi struktúra, valamint dinamika vonatkozásában körülírt társadalmi mozgalmak köre jóval szűkebb a morfológiai megközelítésben kijelölt mozgalmak szférájánál. A nem-alapkonfliktus jellegű, bár morfológiailag „mozgalomként" jellemezhető képződmények más kategóriákba sorolódnak, pl. Alain Touraine-nél a

„kollektív cselekvés/magatartás", illetve a „társadalmi küzdelem/harc" osztályaiba.[11]

Érdekesen mutatkozik meg ez a kettősség *Rudolf Heberle*, a fasiszta Németországból az USA-ba áttelepülő társadalomtudós definíciójában. Ő, aki a „két kultúrát", a kontinentálist és az amerikait egyaránt magába szívta, a mozgalomfogalom belső tipológiájában termelte újjá ezt a megoszlást.[12] A mozgalom fogalmába nála egyaránt beletartoznak a nagy, történelemformáló eszmerendszereket kialakító mozgalmak, a strukturális irányzat szellemében, és a kis, morfológiailag mozgalomként leírható mozgalmi jelenségek is. Azonban, míg az első típusúak kapják az igazi „társadalmi mozgalom" elnevezést, addig a „másodrangúak" csupán „tiltakozó mozgalmaknak" tekinthetőek. Így a társadalmi mozgalom fogalmának belső strukturáltsága teremt lehetőséget a két tradíció, a kétféle mozgalomértelmezés egyesítésére.

Heberle nagyhatású, a Társadalomtudományok Nemzetközi Enciklopédiájában adott definíciója más szempontból is igen tanulságos. Ő az egyike azon keveseknek, akik a társadalmi mozgalom fogalmát nemcsak *szinkronikusan*, a modern társadalmi berendezkedés morfológiai és strukturális szempontjainak keretében értelmezik, hanem vizsgálják *diakronikus*, világtörténeti-társadalomtörténeti perspektívában is. Heberle felveti azt a kérdést, hogy a történelemben mikortól beszélhetünk társadalmi mozgalomról. Úgy tűnik, helyes irányban keresi a választ, amikor az autonóm, a civil társadalom kialakulását tekinti a társadalmi mozgalmak kategoriális előfeltételezésének. A polgári társadalom és a politikai állam elválása, és sajátos közvetítőrendszerük kialakulása teszi lehetővé az autonóm társadalmi szféra olyan önmozgásának megjelenését, amely a társadalmi mozgalom modern jelenségét kitermelte.[13]

Melyek a társadalmi mozgalomnak azok a sajátosságai, amelyek a modern, autonóm társadalomhoz kötik?

1. *Morfológiai értelemben.* A polgári társadalom és a politikai állam között kialakuló relatíve autonóm politikai érdek és akaratközvetítő szféra sajátos differenciáltságán és munkamegosztásán (pártok, érdekképviseleti szervek stb.) belül önálló szerkezeti sajátosságokkal (kevéssé intézményesített, formalizált) és sajátos funkcióval (új társadalmi igények közvetítése) rendelkezik a társadalmi mozgalom. Ez nincs meg a prekapitalista társadalmakban, ahol a polgári és a politikai berendezkedés egybeesnek.

2. *Teleológiai értelemben.* A társadalmi-politikai rendszer legitimációjának átépülése a szekularizáció folyamatával az evilági, politikai ideológiákra a társadalom igényeinek autonóm, önmagukra alapozott jelleget ad. A modern, szekularizált ideológiák evilági társadalmi-politikai innovációs vonatkozása, a tudatos struktúraváltoztatás irányultsága csak a modern kor sajátja — s ez alapozza meg a társadalmi mozgalom teleológiai specifikumát. Korábban a társadalmi igények vallásos formában fogalmazódtak meg, a társadalmi innovációs mozgalmak vallásos mozgalmak (pl. kereszténység, iszlám), amelyekben nincs tudatosan jelen a társadalmi autonómia.

3. *Strukturális értelemben.* A szervesen integrált makrostrukturális entitások, a „társadalmak" kialakulása, a „nemzeti" méretekben megszerveződő társadalom, politika, gazdaság, kultúra alrendszerei teszik lehetővé a mai társadalom fogalmának megfelelő integrációs formák létrejöttét. A társadalmi mozgalom, mint az ezekben az integrációs keretekben determinált és ezek problémáinak megoldására irányuló jelenség csak ezekkel együtt születhetett meg. A mai értelemben vett makrostrukturális problémák és problémamegoldások horizontja nincs, és nem is lehet jelen a prekapitalista formákban. A társadalmi mozgalom révén elérhető tudatos társadalmi struktúraváltozás fogalma és valósága sem jelenik meg ott.

A társadalmi mozgalom jelensége és fogalma együtt keletkezik a modern társadalommal és struktúrájával. A korábbi berendezkedésekben is találkozhatunk a társadalmi mozgalmak bizonyos előformáival (ugyanúgy, ahogy ott bizonyos „preformái" más modern jelenségeknek, a tőkének, a bérmunkának, a politikai államnak stb. is léteznek), különösen a vallási és a kulturális szférák területén, de ezek nem sorolhatóak be a társadalmi mozgalom modern jelenségtartalmakat hordozó kategóriájába.

Heberle a társadalom és a társadalmi mozgalom összefüggéseinek a diakronikus probléma mellett egy fontos, egyaránt szinkronikus és diakronikus kérdésére is utal: a társadalmi mozgalomnak és a társadalom különböző szféráinak, alrendszereinek (társadalom, gazdaság, kultúra, politika stb.) viszonyára. A nagy, strukturális, „társadalmi" és a kis, „tiltakozó" mozgalmak megkülönböztetésénél nála az ideológiával összefüggő teleologikus aspektus mellett felvetődik ugyanis az a probléma is, hogy a két mozgalomtípusnak eltérő a strukturális determinációja.[14] A strukturálisan meghatározott társadalmi mozgalom a társadalmi összstruktúrára, sőt, a konkrét társadalom térbeli és politikai keretein túlnyúlva az adott történeti típusba tartozó társadalmak összességére vonatkozó válságtrendek eredménye, és ezekre reagál. A „kis", tiltakozó mozgalmak determinációs kontextusa viszont nem szükségképpen társadalmi méretű, vagy akár társadalmi: kiválthatják őket pl. a politika, vagy a kulturális élet problémái, és megoldásaik is belül maradhatnak ezeken a kereteken.

Most szinkronikus értelemben vetődik fel a diakronikusaa már megválaszolt kérdés: mi a „társadalmi" a mozgalomban? Azaz: vannak társadalmi mozgalmak a makrostrukturális mozgalmakra szűkítve, illetve politikai, gazdasági, kulturális, vallási stb. „mozgalmak", mint Heberle mondja, vagy pedig az utóbbiak ugyancsak a társadalmi mozgalom eltérő megjelenési formái? A mindennapi szóhasználat gyakran Heberlének ad igazat, amikor elkülöníti a társadalmi, politikai, kulturális mozgalmakat. Nem csupán nominális, klasszifikációs-definíciós probléma ez, hanem a társadalmi mozgalom problematikáját és identitását érintő alapkérdés: csak az összrendszer mozgalma a társadalmi mozgalom, vagy az alrendszereké is?

Nem hiszem, hogy a vagy-vagy megoldás sikerre vezetne, és Heberle közvetítő kísérletével sem értek egyet. Ez a probléma eleve csak a makrostrukturális megközelítés oldaláról vethető fel ilyen formában, és megoldása az alrendszerek és az

összrendszer viszonyát egy átfogó egész keretében vizsgálva képzelhető el. Ez a szemlélet túlvezet bennünket a társadalmi mozgalom *szinguláris* értelmezésén alapuló definíción és klasszifikáción. Jóllehet eddig a mindennapi szóhasználatnak megfelelően hol az egyes-, hol a többes számú alakot használtam, most elvi éllel szükség van a *plurális* jelleg hangsúlyozására.

Adott társadalomban mindig a társadalmi mozgalmak valamely „sokasága" van jelen. A társadalmi mozgalmak — MacCarthy és Zald kifejezését használva — alkotják az ún. „mozgalmi szektort".[15] Adott társadalom, illetve társadalomtípus „mozgalmi szektora" e társadalom alapstruktúrája révén meghatározott egységet alkot. Ezen az egységen belül azonban a különböző részrendszerek, társadalmi szférák, lokális egységek stb. alapján elkülönült mozgalmi típusok, formák találhatóak meg (pl. helyi mozgalmak, nőmozgalom). A társadalom alapproblémái, ellentmondásai, válsága a mozgalmi szektor minden elemének kialakulására hatással vannak, de nem minden mozgalom tudatosítja ezt és teszi „motívumát" egyben céljává, azaz nem mindegyik lép fel a társadalomváltoztatás tudatos programjával. A részmozgalmak, még az egymással ellenkező előjelűek is, mind részei a mozgalmi szektor átfogó egységének, amely összességében strukturálisan determinált, és totalitásában bizonyos fokig mindig struktúraváltoztató tényező is.

Történetileg meghatározott szituációban, periódusokban kialakulhatnak bizonyos mozgalmak, amelyek a társadalmi változás közvetítőjévé, a mozgalmi szektor vezető erejévé válhatnak (pl. munkásmozgalom, vagy a nemzeti felszabadító mozgalmak). Ezeknél létrejön a motívum és a cél egybeesése. De e mozgalmak sem sajátíthatják ki maguknak teljesen a mozgalmi szektornak a modern társadalmak strukturális sajátosságai következtében szükségszerűen differenciált szerkezetű egészét. A nagy mozgalmak tulajdonképpen maguk is belülről differenciált mozgalomegyüttesek, csoportok. Határaik a mozgalmi szektor más elemei felé elmosódóak. Uralkodó voltuk nem közömbösítheti sohasem teljesen a mozgalmi szektor pluralitását.

A mozgalmi szektor pluralitásának és össztársadalmi determináltságának tétele alapján a morfológiai és a makrostrukturális megközelítés eltérő szempontjai bizonyos fokig közvetíthetőek. A „társadalmi mozgalmak" szükségképpen gazdasági társadalmi, politikai stb. mozgalmak, és ugyanakkor társadalmiak is. A „minden mozgalom társadalmi, de egyesek társadalmibbak" tétel — Orwell nyomán — ebben a formában abszurditás. Viszont bizonyos történelmi korszakokban a mozgalmi szektorban egyértelmű vezető szerepek alakulhatnak ki — *átmenetileg*. Ezek a korszakok a társadalmi válság kiélezett periódusai, amikor egy jól körülírható válságpotenciál, problémakör, ellentmondás oly mértékben előtérbe kerül, hogy egy időre „közömbösíteni" és „magába szívni" *látszik* az összes többit. Ezek az állapotok *kivételesek* és *szituacionális* jellegűek.

A modern társadalmak mindig csak közelítő *„normálállapotainak"* folyamatát, *processzusát* a mozgalmi szektor plurális létezése jellemzi. A mozgalmi szektorban mindig van bizonyos munkamegosztás és verseny — a krízisszituációban is. A mozgalmi szektorban mindig vannak bizonyos uralkodó, domináns szereplők, vélt

vagy potenciális „monopolisták" — a normálállapotban is. A mozgalmi szektor folytonos átstrukturálódása az össztársadalmi determináció specifikus érvényesülése, a mozgalmak versenye, harca, kooperációja, koalíciója stb. formájában állandóan zajlik. A különböző aktorok mindenkor egyenlőtlen esélyekkel küzdenek, s egyiknek sincsen soha a birtokában az abszolút nyereségre jogosító kártya, egyik sem sajátíthatja ki a „társadalmi mozgalom" kizárólagos címkéjét. A motívum és cél egybeesésével jellemezhető strukturális mozgalmak pl. kisebbségbe is szorulhatnak e folyamatban, nem tesznek szükségszerűen szert vezető szerepre, nem válnak „nagy" mozgalmakká.

Összefoglalva: definíciós áttekintésünk a fogalmak és a valóság pluralitásához vezetett. A társadalmi mozgalomnak nincs, és nem is lehetséges egyetemesen érvényes fogalma. Történetileg, korspecifikus; társadalmi formáció-specifikus; meghatározott szegmentum, alrendszer, specifikus kell, hogy legyen. Ugyanúgy a jelenség különböző szintű elméleti megközelítései is sokarcúvá teszik a meghatározási törekvéseket.

A mozgalmak elmélete — az elméletek mozgása

A társadalmi mozgalmak kutatása több mint fél évszázados fejlődésre tekinthet vissza a polgári társadalomtudományban. Elméleti tradíciói pedig még messzebb gyökereznek a társadalom- és a politikaelmélet történetében. A probléma megközelítésének története a tudománytörténet általános, Thomas Kuhn[16] által leírt fejlődési sajátosságát mutatja, a diszkontinuus paradigmák egymást felváltó és egymással rivalizáló sorával jellemezhető.

Kuhn tudományfejlődés-elméletének alkalmazása a társadalomtudományok történetére csak bizonyos megszorításokkal, közvetítésekkel lehetséges. Itt két vonatkozást tartok fontosnak kiemelni. Kuhn a tudomány normálállapotát az uralkodó paradigma meglétével és a komoly esélyű opponensek hiányával jellemzi, míg a válság, majd a „tudományos forradalom" helyzetében tételezi fel a rivális megközelítések, iskolák sokaságát. Ezzel szemben a társadalomtudományokban mindig, a normálállapotban is jellemző az eltérő társadalmi-politikai értékrendekhez kapcsolódó irányzatok és paradigmák versengése. A normálállapot csak a reprezentatív paradigma meglétét, de nem megkérdőjelezetlen voltát jelentheti, míg a válságban nincs ilyen „első az egyenlők között". Ha nem fogadjuk el ezt a módosítást, akkor Kuhn logikája szerint a társadalomtudományt csak „pretudományos", „paradigma előtti" állapotban tételezhetjük fel, azaz a természettudományoknál alacsonyabb fokozatnak kell tekinteni. (Kuhnnak egyébként van egy ilyen olvasata is, bár ezt a nézetét is bizonyos fokig revideálta a bírálatok hatására.)[17]

A másik módosításra a „tárgy", a társadalmi cselekvés sajátosságai következtében van szükség. A társadalmi cselekvés kreatív-innovatív jellege sokkal kézzelfoghatóbbá teszi a változás révén kialakuló új jelenség- és problémaköröket, valamint az ezekhez kapcsolódó értékelő-megismerő formákat, mint a természettörténet nagyléptékű

menete. A társadalmi változás ma egy generáción belül is lényeges, új jelenségeket produkál, s ennek aligha van megfelelője a természettudományoknál. Ennek következtében a társadalomtudományok bizonyos részterületein rövidebb távon is lehetséges olyan paradigmaváltás, amely részben a „tárgy" megváltozására vezethető vissza. Jóllehet Kuhnnak teljesen igaza van abban, hogy ez önmagában, a kapcsolódó megismerő-értékelő fogalomrendszer belső transzformációja nélkül sosem vezethet paradigmaváltáshoz, mégis a fennálló paradigmával szembeni „problémakihívások" intenzitásának és sűrűségének a modern társadalmak gyorsan változó világában szemlátomást igen nagy szerepe van a társadalomtudományok fejlődésében. Témánk szempontjából ez a változó mozgalomtípusok meghatározta probléma- és értékvilágok átalakulásaihoz kapcsolódva végbemenő, viszonylag gyors paradigmaváltásokban mutatkozik meg a társadalmi mozgalmak kutatásában.

A „mozgalomelméletek mozgásában" három paradigmát különíthetünk el.

1. *A kollektív cselekvés elmélete* a századelőtől kezdődően az ötvenes évekig megkérdőjelezetlenül uralja a kutatási orientációt az USA-ban. Vannak bizonyos európai elméleti gyökerei is. Érték- és analitikus kategóriarendszere a munkásmozgalom, a feminizmus és az amerikai mozgalmak világának (populizmus, abolicionista és más reformmozgalmak, vallási mozgalmak stb.) problematikájához kötődik. A hatvanas évekre a paradigmát részben belülről, részben kívülről megkérdőjelező törekvések letűnéséhez vezettek.

2. *A források mobilizálásának elmélete* (resource mobilization theory) gyűjtőneve azoknak az elméleti tendenciáknak, amelyek a kollektív cselekvéselmélet kritikáját, majd felváltását eredményezték. Közös „élményük" a hatvanas évek új mozgalmi hulláma, amely a korábbitól eltérő értékelő és analitikus koncepciók kialakítására vezetett körükben. Elsősorban az amerikai kutatásokat jellemzi. Ma is létező és virágzó irányzat, a külső és belső kritikák és riválisok ellenére.

3. *A nyugat-európai makrostrukturális elméletek* tulajdonképpen nem tekinthetőek még viszonylag egységes irányzatnak sem. Mégis paradigmatikus jelleget tulajdonítok nekik közös megközelítésmódjuk következtében. Ezen belül a marxizáló-akcionista-konfliktuselméleti és a funkcionalista-rendszerelméleti irányzat különíthető el. Európára korlátozódik, bár van bizonyos szűk körű amerikai hatása. Elutasítja mind a kollektív cselekvés, mind a források mobilizálásának elméletét. Fontos, de nem kizárólagos problematikája a hetvenes évek második felétől kibontakozó „új társadalmi mozgalmak" elemzése és magyarázata, amely új elméleti megközelítést igényel.

A továbbiakban kísérletet teszek e három paradigma általános és fő sajátosságainak rövid jellemzésére, és a mozgalomkutatáshoz való hozzájárulásaik kritikai értékelésére. Az elméleti fejlődés fontos komponensének tartom a mozgalmi szektor átstrukturálódását, amely az elméletek változásának tudásszociológiai-ideológiai keretfeltételeit írja körül. Ennek részletesebb megvilágítására azonban itt nincs mód, és elsősorban az elméleti-tudományos vitákra koncentrálok. Azonban tudatosítanunk kell, hogy ez a diskurzus a szélesebb társadalmi-politikai tendenciákkal összefüggésben változott és alakult át.

1. *A kollektív cselekvés elmélete*

Az amerikai szociológia differenciálódása során a harmincas-negyvenes években körülhatárolódó terület, amely a nem-intézményesített, kollektív társadalmi cselekvési formák vizsgálatával foglalkozik, így a közvélemény, a tömeg, a divat, a társadalmi mozgalom jelenségeivel. Ezek között a társadalmi mozgalom a viszonylag legszervezettebb-legintézményesítettebb alakzatok közé tartozik.[18]

A tématerületnek ez a tagozódása és felépítése bizonyos korábbi tradíciókra nyúlik vissza. Le Bon tömegpszichológiája és Tarde utánzáselmélete,[19] a nem szervezett-strukturált szituációban kialakított kollektív cselekvés vizsgálatának előformája. Ez a kapcsolódás eleve bizonyos irányt adott a kutatás fejlődésének: a kollektív cselekvés irracionális, anarchikus, erőszakos, spontán, destruktív jellegét hangsúlyozták.[20] A társadalmi mozgalmak vizsgálatában a teleológiai megközelítés dominál a morfológiai rovására. A mozgalomban a folyamatjelleget, a „fluiditást" emelték ki, a determináló-strukturáló-intézményesedett elemek viszonylag háttérbe szorultak.[21]

E megközelítés klasszikusai *Herbert Blumer, Ralph H. Turner, Lewis M. Killian, Gladys és Kurt Lang, Joseph R. Gusfield és Ted R. Gurr.* A források mobilizációs elméletével folytatott vitában így foglalja össze Turner[22] visszatekintve az önmagán belül is megosztott irányzat jellegzetességeit a későbbi forrásmobilizációs elmélettel szemben.

1. A kollektív cselekvés tanulmányozói a társadalmi mozgalmat a kollektív cselekvés egyik formájának tekintették. Széles értelemben vett társadalmi jelenségnek tartották, és nem szűkítették le a társadalmi és politikai változás, a modernizáció, az innováció, illetve a kollektív erőszak és a forradalom jelenségeire.

2. A kollektív cselekvés elméletének perspektívájából azok a társadalmi változási törekvések tartoztak a társadalmi mozgalom fogalomkörébe, amelyekben a résztvevők nem találták megfelelőknek a fennálló intézményes irányokat és mechanizmusokat. A szervezeti struktúra és a belső döntéshozatal folyamatait — leszámítva a vezetés problémáját — nem vizsgálták kellőképpen, mivel alábecsülték az intézményesedettség szerepét a mozgalmakban, illetve nem ismerték fel a mozgalmi szervezettség specifikumait.

3. A mozgalmakat inkább változó, mint stabil jelenségeknek tekintették. Ezért a célok, programok, ideológiák állandó változásának folyamatát elemezték, semmint az elért stabilabb szervezeti, eljárási, stratégiai eredményeket.

4. A mozgalmat a társadalmi egész más elemeivel összefüggésben álló tényezőként vizsgálták, állandó szempontjuk volt a társadalmi kontroll. Ugyanakkor elutasították a társadalomnak integrált és harmonikus rendszerként való felfogását.

5. A minden társadalmi jelenség számára alapvető jelentőségű pszichológiai, motivációs tényezők különösen fontosak a társadalmi mozgalomban. Ezek heterogenitása, racionális és nem-racionális jellegük bemutatása volt a kollektív cselekvési elmélet elemzésének eredménye.

6. A szimbolikus interakcionizmus, az „életvilág"-szempontú elemzés eleve integráns része volt a kollektív cselekvési elméletnek. A társadalmi mozgalmat e szempontból a kollektív identitás kereséseként, a mozgalmon belüli és kívüli kommunikációs, értelemtulajdonítási folyamatként jellemezték.

A társadalmi mozgalomnak ezt a „fluid" koncepcióját a forrásmobilizációs elmélettel összehasonlítva állapítja meg róla Gusfield, hogy ez „a mozgalmak kulturális oldalát — a jelentés átalakulását és a következmények interaktív jellegét hangsúlyozza —, az élet kevéssé 'köz' aspektusait. Politikailag az érdeklődés fókusza a célok és a célelérés rövidtávú kutatásától az élet kevésbé politikai részeinek hosszabb távú perspektíváira irányul. Inkább a társadalom, mint az állam az elemzés területe."[23]

Nos, itt maguk a kollektív cselekvés-elmélet kiemelkedő alakjai húzzák meg a paradigma határait. A forrásmobilizációs elmélet képviselőinek kritikája keményebben fogalmaz.[24] A kollektív cselekvés elmélete a Le Bon-féle tömegpszichológia antidemokratikus értékeit és analitikus kategóriáit viszi tovább. Az irányzat szemlélete leválasztja a társadalmi mozgalmakat az intézmények világával azonosított „normálszféráétól". Ebben látensen benne van a stabilizáló szemlélet, amely a mozgalmakat az egyéni és a kollektív tudat deformációira, devianciájára és az intézmények normálállapotának összeomlására vezeti vissza. A mozgalmak így eleve az anómiával és válsággal, a rombolással asszociálódnak. Ezért hiányzik a kollektív cselekvés-elmélet mozgalomelemzéseiből a mozgalmak szervezeti-intézményes aspektusának és a kollektív cselekvés racionális motivációjának vizsgálata.

Aligha lehet és kell „igazságot" tenni ebben a vitában — ez ugyanúgy lehetetlen, mint más, egymással összemérhetetlen és egymásból levezethetetlen társadalomtudományi paradigmák esetében. Vannak azonban olyan történeti-ideológiai keretfeltételei ennek a vitának, amelyekre, ha nem is perdöntő igénnyel, de hivatkozni kell. A kollektív cselekvés elméletének kategóriarendszere megőrzött és újratermelt egy sor, a tömegcselekvés elitista kritikájában kialakult előítéletet; az irracionális motívumok, a nem-intézményes, a nem-mindennapi, a válságjelleg kihangsúlyozásával a mozgalmakban. Ebben kétségkívül direkten és indirekten belejátszott a korabeli kommunista és fasiszta mozgalmak szélsőségeinek elutasítása, s az ezt tükröző totalitarizmuselmélet, amely a nem megfelelően intézményesített tömegtársadalom destruktív jelenségeinek tekintette a társadalmi mozgalmakat. Erre explicite utaltak a kollektív cselekvés elméletének kritikusai, akik különösen W. Korhnauser tömegtársadalomelméletét állították a középpontba.[25] Ezzel szemben a hetvenes években létrejövő forrásmobilizációs elmélet kialakítói az amerikai pluralizmus rendszerében kibontakozó, és a pluralista krédot megkérdőjelező diák-, polgárjogi- és háborúellenes, valamint ellenkulturális mozgalmak élményanyagát képviselték, és gyakran pozitíve kapcsolódtak Marxhoz, mint a konfliktuselmélet előfutárához.

Az önkritikák és kritikák tükrében azonban gyakran háttérbe szorul az, hogy a kollektív cselekvés elméletének legjobb képviselői sem nem feledkeztek meg a mozgalmi szervezettség kérdéséről, sem nem tekintették csupán irracionálisnak a

mozgalmi cselekvést. Inkább éppen a források mobilizálásának egyoldalúan szervezeti és racionális szemlélete felől tűnhet ez így fel. A két paradigma világa nem fordítható át egymás nyelvére. A kollektív cselekvés elmélete számára egyszerűen nem léteztek a későbbi elmélet problémái.

A társadalmi mozgalom a kollektív cselekvés elmélete számára általános szociokulturális jelenség volt, és mint sui generis társadalmi jelenségre keresett magyarázatot — idegen volt tőle a hatvanas évek politikacentrikus szemlélete, amely a mozgalomkutatást egyértelműen a politológiai-politikai szociológiai területhez kapcsolta. Éppen ez a kevéssé politizált, szociokulturális, interaktív szemlélete teszi ismét relevánssá a kollektív cselekvés elméletét a hetvenes évek új társadalmi mozgalmainak vizsgálatában,[26] amelyeknek nem a politika a fő tevékenységi területük, hanem Turner kifejezésével „identitási mozgalmakként" jellemezhetőek.[27]

Már a hatvanas évek elején, a kollektív cselekvés elméletének uralma idején megjelentek olyan, a társadalmi mozgalmak kutatása számára releváns elméleti kezdeményezések, amelyek az uralkodó paradigma probléma- és világlátásán túlmutattak, az új paradigmák kialakulását készítették elő. Közös bennük a kollektív cselekvés-elmélet területén elhelyezkedő mozgalomkutatás kereteinek megkérdőjelezése, alapvető elméleti előfeltételezéseivel együtt. Azonban ezek az újító kísérletek eltérő irányokból jöttek és eltérő irányokban haladták meg a fennállót.

1. *Neil Joseph Smelser*-nek „A kollektív cselekvés elmélete" című könyve első pillantásra az irányzat szisztematizálásának és szintetizálásának tűnhet. A látszat csal. Smelser kiindulópontja Talcott Parsons strukturalista-funkcionalista elmélete, s rendszerelméleti irányban építi fel a kollektív cselekvés elméletét, amely így elhagyja az uralkodó paradigma által neki tulajdonított interperszonális keretet.[28]

Smelser épp a kollektív cselekvés elméletének alapjait kérdőjelezi meg: a kommunikációra és interakcióra épülő jellegét, pszichológiai orientációját.[29] Ezzel szemben Parsons akkori elméletének bizonyos alapelemeiből kiindulva, a társadalmi mozgalmat a makrostrukturális folyamatokba ágyazó elemzés vázlatát alkotja meg. Annyiban viszont megőrzi a kollektív cselekvés elméletének kereteit, hogy különféle formáit az egyszerűtől (a pániktól) kiindulva a társadalmi mozgalom, mint a legszervezettebb jelenség irányába haladva építi fel.

Általános sémája a kollektív cselekvésnek a termeléshez hasonló értéknövelő folyamatként (value added process) való fölfogása. A termék a különböző fázisokban újabb értékekkel gyarapodik, és elkészüléséhez minden fokozaton végig kell futnia. Így a kollektív cselekvés összes formáinak kialakulási sémája a következő:[30]

a) *Kedvező strukturális feltételek* (structural conduciveness) azaz pl. a társadalmi mozgalom számára a magatartásirányítás autonómiája, az érdekkifejező rendszer léte teszi érthetővé, hogy a társadalmi mozgalom egyáltalán létrejöhessen az adott társadalmi szerkezetben. Ez a szemlélet a társadalmi mozgalmat a modern társadalomhoz köti.

b) *Feszültségek a társadalmi struktúrában* (structural strain) amelyek létrehívják a társadalmi mozgalmat, s egyben megadják céljának irányultságát.

c) *Általános elképzelések, hitek* (generalized belief) kialakulása és elterjedése a társadalomban, amelyek a teleológiai aspektust a mozgalom céltételezését ideológiáját jelentik. Ezek a központi elemek Smelser sémájában, amelyek a kollektív cselekvés különféle alakjait elválasztják egymástól.

d) *Kiváltó tényezők* (precipitating factor): a társadalmi mozgalom közvetlen kialakulásához vezető okok. Ezek nélkül az a), b), c) komponensek hatástalanok, ezek adnak nekik konkrét formát.

e) *A cselekvés résztvevőinek mobilizációja* (mobilization), az érintett csoportnak a hitek és a vezető révén történő aktivizálása.

f) *A társadalmi ellenőrzés* (social control), a mozgalom kialakulása és fejlődése ellen a társadalmi struktúra kialakult berendezkedését védelmező erőket, tényezőket jelenti.

Smelser a társadalom alapnormáinak és értékeinek restaurálására, védelmére, módosítására, vagy újak alkotására irányuló mozgalmakat különíti el,[31] nagyjából a hagyományos reformista és forradalmi mozgalom megkülönböztetésének megfelelően.

Smelser kísérlete különleges helyet foglal el a társadalmi mozgalmak elméletében. Szisztematikus, formalizált, elméletileg megalapozott és nagy történeti, valamint korabeli empirián nyugvó jellege ellenére egyáltalán nem talált követőkre, az összes releváns irányzatok elutasítóan bírálták, beleértve a makrostrukturális elméletek akcionalista képviselőit is. Nem tartozik a forrásmobilizációs elmélet előkészítői közé, de a kollektív cselekvés elméletén gyakorolt kritikája negatíve-indirekte előkészíti azt a hagyományos paradigma „belülről" való meggyengítésével.

Turner a kollektív cselekvés elméletének oldaláról megengedhetetlennek tartja az individuálpszichológiai tényezők csaknem teljes elhanyagolását Smelsernél.[32] Ugyanakkor elutasítja a generalizált vélemények, hitek, a teleológiai aspektus túlhangsúlyozását és kiszakítását az intézményes és interperszonális kontextusból. Ily módon az eszmei oldal „mágikusan" önállósodik. A strukturalista-funkcionalista rendszerlogika számára a társadalmi mozgalom csak a struktúra „összeomlásának" eredménye lehet, s ezzel Smelser más típusú teorémája megőrzi a hagyományos kollektív cselekvéselmélet tömegpszichológiai tradícióit, a nem-intézményesedett és az intézményesedett politizálás és társadalmi cselekvés merev határait állítja fel, a mozgalmaknak irracionalizmust tulajdonít. Utóbbi sajátosságai szembeállítják a források mobilizálásának elméletével is.[33]

Anthony Oberschall, a forrás mobilizációs elmélet egyik vezető képviselője számba veszi Smelser elméletének előremutató vonásait.[34]

a) A társadalmi struktúra szempontjait viszi be az interaktívan értelmezett konfliktuselemzésbe.

b) Szisztematikusabban dolgozza ki a kollektív cselekvés elméletét, mint elődei, és megalkotja önálló terminológiáját.

c) Pozitív nála a determinánsok kölcsönhatásának „interakciós" szemlélete, amely a cselekvés kialakulását az értéknövelő séma keretében vizsgálja.

d) A kollektív cselekvést olyan folyamatként értelmezi, amely a társadalmi változás része.

Azonban Oberschall egyáltalán nem ért egyet a kidolgozás részleteivel, csupán az általános irány pozitív tendenciáit méltatja. Emellett speciális kifogásokat fogalmaz meg.[35]

a) Smelser értéknövelő sémáját az empirikus kutatást orientáló kategóriarendszerré alakítva statikus modellt kapunk, amely nélkülöz minden dinamikát.

b) Nincs megfelelő mobilizációs és társadalmi ellenőrzési elmélete és azért nem veszi észre, hogy a mobilizáció és az ellenőrzés dinamikája adja a konfliktusos-dinamikus kollektív cselekvés folyamatának alapelemét.

c) Nem-adekvát adatbázison állva alakította ki társadalmi fejlődés-elméletét, elsősorban saját, az egyébként atipikus angliai fejlődéssel kapcsolatos kutatásai vitték félre.

Smelser elmélete így folytatók, de nem visszhang nélkül maradt. Inspirálóan hatott és hat ma is a mozgalomelmélet fejlődésére, a makrostrukturális elméletbe ágyazás ellentmondásos követelményével. Ennek szisztematizált végbevitele szükségképpen rövidzárlatokhoz vezet, mint azt Robert K. Merton, Parsons kritikus továbbfejlesztője megmutatta.[36] Oberschall is úgy látja, hogy a mozgalomelméletnek nem közvetlenül makrostrukturális elméletként, hanem a mertoni értelemben vett középszintű elméletként kell kialakulnia, közvetítve a makro- és mikrostrukturális szintek között.

2. *Mancur Olson Jr.* „A kollektív cselekvés logikája"[37] című munkájában nem a mozgalom, hanem a szervezet és csoportelmélet kialakításához kívánt hozzájárulni. Azonban megközelítésmódja, amely szakított a kollektív cselekvés elméletének korábbi „logikájával", az új paradigmának, a források mobilizálásának előfutárává tette.

Olson elmélete a klasszikus utilitarista cselekvéselmélet modern, az ökonómiai racionalitást az egyetlen magatartásorientáló tényezőként feltételező folytatóihoz tartozik.[38] Az önérdek racionalitása alapján minden individuum a költség-haszon kalkuláció logikája szerint viselkedik a társadalomban. Ez a feltételezés megkérdőjelezi a kollektív cselekvés elméletének azt a burkolt előfeltételezését, hogy az emberek érdekeik motivációjára társadalmi kollektívumokba tömörülnek. Hiszen a közjavakhoz, a nagy szervezetek (állam stb.) biztosította előnyökhöz az egyén úgy kedvezőbben hozzájuthat, ha önmaga nem járul hozzá magatartásával létrehozásukhoz és elérésükhöz, hanem „potyautasként" megvárja, amíg a csoport biztosítja számára azokat. (Pl. Egy munkás miért lépjen be a szakszervezetbe, ha az úgyis az összes dolgozó számára biztosítja az előnyöket?) Azaz; a kollektív cselekvés és a participáció helyett az egyén számára racionálisabb a passzivitás.

Mi hozza akkor egyáltalán létre a társadalmi kollektívumokat? Hogyan lehetségesek ezek? Így hangzik a hétköznapi logika számára némiképp abszurdan ható olsoni kérdésfeltevés. Olson a klasszikus utilitarista logika alapján a kollektívumokat csak az egyének aggregációjaként képes értelmezni. Így logikusan következik, hogy a kollektívumoknak a közjavak elérésén túlmenően, bizonyos sajátos individuális

„szelektív ösztönzők" révén kell elérniük az egyének mobilizálását. (Pl. a szakszervezet jutányos üdültetése.)

Olson elmélete paradox eredményre vezet. Hogyan lehetségesek egyáltalán a kollektív cselekvés különböző alakzatai, ha az emberi magatartás logikája épp kialakulásuk ellen hat? Az Olson-féle egyoldalúan utilitarisztikus-racionalista megoldás ellentmondásra serkent, ám épp ez a kérdésfeltevés maradandó érdeme: a kollektív cselekvés kialakulása *magyarázatra* szorul, nem tekinthető hétköznapi evidenciának.

A források mobilizálásának elmélete számára Olson a kollektív cselekvés racionális magyarázatával vált előfutárrá. Míg a kollektív cselekvés elmélete az ideologikus-irracionális elem szerepét állította a középpontba, addig a források mobilizálásának elmélete a kollektív cselekvés racionalisztikus magyarázatára törekedett.[39]

Ennek során Olsonhoz kapcsolódtak, de bírálták őt. Általános elméleti síkon az olsoni racionalizmus egyoldalúságát kritizálták mind a kollektív cselekvés elméletének, mind a források mobilizációs elméletének képviselői.[40] Jóllehet Olson meghaladja a korábbi irracionalisztikus, teleológiai típusú magyarázatot, de ezzel elvéti a kollektív cselekvés elméletének sajátos, a durkheimi értelemben vett „szolidáris" jellegét, intézményes kontextusát, és a gazdasági formálracionalitás szemszögéből tagadhatatlanul irracionális jellegét. Olson a mozgalmakra utalva tulajdonképpen megismétli a kollektív cselekvéselmélet hibáját, amely a mozgalmak motivációjának vizsgálatában leválasztja azokat az intézményes társadalmi cselekvés normálfolyamatáról. De míg ott a kollektív cselekvés hétköznapi evidencia, Olsonnál reflektált kivétel. Ezzel szemben a kollektív cselekvés általános logikája alapján a specifikumok megmagyarázása a cél, állapítják meg Olson kritkusai.

További érveik szerint a kollektív cselekvés logikája csak valamilyen korlátozott racionalitási forma lehet. A mozgalmak vizsgálatában Olson megengedhetetlenül háttérbe szorítja a mozgalom teleológiai aspektusát az egyéni motivációk mellett. A részvétel komplex, pszichológiai magyarázatát nem lehet és nem szabad teljesen leszűkíteni a racionalisztikus oldalra. Az identitás, a szolidaritás, az expresszivitás mozzanatai is jelen vannak a kollektív cselekvésben és kialakulásában.

A források mobilizálásának elmélete Olson szemléletét több ponton kiegészítve fejlesztette tovább.[41]

a) A „források" bőségének állapotában megnő a hajlam a kollektív cselekvésre, az egyéni érdekeltségtől relatíve függetlenül.

b) Nagyon fontos a külső segítség, támogatás szerepe a csoport kollektív cselekvése számára.

c) A társadalmi mozgalmi részvétel egyéni ösztönzésében összekapcsolódik a nagy nyereség és a nagy veszteség lehetősége, azaz a normálisnál nagyobb a kockázati elem.

d) A piaci logikával szemben fontos a közösségi logika, azaz az interakciók és kommunikációk a nyereséget önmagukban hordozó, csábító jellege, valamint a közösségi negatív és pozitív szankciók lehetősége is.

Olson műve, de főleg a vele folytatott viták szemléletformáló jelentőségűek a társadalmi mozgalmak elmélete számára. A kollektív cselekvés kialakulásának racionális magyarázata, az utilitarista logika vált az új paradigma fő szemléleti bázisává, alapproblémájává. A vita maradandó eredménye a kollektív cselekvés *specifikus racionalitásának magyarázatára* törekvés, azaz a hétköznapi evidenciák meghaladásának követelménye. Nem tételezhető reflektálatlanul fel az, hogy a közös érdekek, közös szükségletek, közös problémák önmagukban, automatikusan kollektív cselekvés kialakulásához vezetnek. Meg kell magyarázni a kollektív cselekvés motivációjának keletkezését, nem vezethetjük le azt közvetlenül a kollektívumot érintő problémák meglétéből.

3. *Mayer N. Zald* és *Roberta Ash*, „A társadalmi mozgalmi szervezetek: növekedés, hanyatlás és változás"[42] című cikke a források mobilizációs elméletének közvetlen előkészítője. Fő újdonsága és előremutató eleme a kollektív cselekvés elméletével szemben a mozgalmak *speciális szervezettségének* hangsúlyozása, és a mozgalmi szervezettel kapcsolatos néhány evidenciaszerűen elterjedt tétel cáfolata.

A társadalmi mozgalmak szervezetének dinamikáját a kollektív cselekvés elmélete számára Max Weber és Robert Michels nevéhez fűződő „intézményesedési és céleltolódási modell" jellemezte. Alapja: annak függvényében, hogy egy mozgalom szilárd társadalmi-gazdasági-politikai pozíciókra tesz szert a társadalomban, mind szervezetében, mind céljaiban hasonul a társadalom fennálló berendezkedéséhez. A Weber által a karizma „rutinizációjaként", a mozgalom bürokratizálódásaként, Michelsnél az „oligarchia vastörvényeként" leírt folyamatok[43] a szervezet, a célok és a vezetés szintjén egyaránt a konzervativizmus erősödése felé hatnak.

Zald és Ash a szervezetszociológia új koncepciói alapján vizsgálják meg a Weber—Michels teorémát. Olyan, korábban elhanyagolt problémaköröket vonnak be az elemzésbe, mint a mozgalmi szervezetben létező belső csoportosulások, frakciók, a külső koalíciók és konkurenciák, a tagság felvételének módja, a mozgalom sikere vagy kudarca, a szervezeti célok és a vezetési típusok változásai. Differenciált elemzésükből, amely az operacionalizálható hipotézisek egész sorát eredményezte, a növekvő intézményesedés és bürokratizálódás, illetve a szükségszerű alkalmazkodás téziseinek cáfolata kerekedik ki. Nem ellentételre, radikalizálódási tézisre konkludálnak, hanem a mozgalmi szervezet transzformációjának sokféleségét, alternatív jellegét hangsúlyozzák (pl. a szervezeti bürokratizálódás, és ugyanakkor a célok radikalizálódása együtt létezhet), amelyet a Weber—Michels teoréma egyetlen csatornára szűkített.

Elemzésük látensen a kollektív cselekvés elmélete ellen irányul, amely a mozgalmat nem-intézményesedett, radikális tényezőnek tekintve tételezte fel Weber és Michels nyomán szükségszerű intézményesedését és reformizálódását. Ennek során több elemzési szint mosódott össze. Egyrészt az össztársadalmi hatásokat *közvetlenül* kapcsolták a monolitként jellemzett mozgalmi szervezethez. Másrészt a mozgalmi szervezetet túlságosan a formális szervezetek bürokratizált ideáltípusának egységes mintájára építették fel. Kimaradtak az elemzésből a mozgalmi szervezet sajátosságai,

az inkluzív, a tagságot lazán integráló jelleg, a belső frakciósodás jelenségei, a külső és a belső koalíciós viszonylatok stb.

A mozgalmi szervezet (social movement organization, SMO) sajátos szervezettípus. Sui generis jelenség, amely nem szükségképpen, sőt szükségképpen nem azonosulhat olyan formális szervezetekkel, mint pl. a politikai párt. Nem szabad összetéveszteni a mozgalomhoz kapcsolódó pártokat, érdekképviseleti szerveket stb. a mozgalmi szervezettel. A mozgalom maga több intézményes-szervezeti szinten jelenhet meg, amelyeknek van egy, a formális szervezetek „alatt", de a kollektív cselekvés feltételezte anorganikusság „felett" elhelyezkedő szintje. Ennek a szerveződési formának a sajátszerűségeit kell feltárnia a társadalmi mozgalmak elméletének — összefüggésben a kollektív cselekvés lazábban és a formálisabban szervezett alakzataival.

Az SMO-jelenség önállóságának tudatosítása módszertani-elméleti szempontból alapvető jelentőségű. Ez a források mobilizációs elméletének másik erőssége, a racionális magatartásirányítási folyamatok szerepének hangsúlyozása mellett. Az SMO analitikus szempontjának bekapcsolásával lehetséges elkerülni a kollektív cselekvés-elmélet által a Weber—Michels tradícióból örökölt dichotómiát, a spontán, anarchikus, radikális, nem-szervezett mozgalom, és az azt hosszabb távon szükségszerűen megregulázó, intézményesítő, reformistává változtató társadalmi berendezkedés és intézményrendszer ellentétét, amely ebben a formában logikusan vezet az intézményesedés téziséhez. *A társadalmi mozgalom sajátos szerveződése közvetít az össztársadalmi hatások és a mozgalom között.* Így pl. a mozgalmak egymás közötti koalíciói és konkurenciája, illetve a mozgalmi szervezeten belüli frakciók versengései éppen a radikalizálódás irányába vihetik a mozgalmat. A mozgalmak fejlődésének elemzésében dinamikus, a társadalmi környezet és a mozgalmi struktúrák, valamint célok változásainak *alternatív* jellegét magyarázó és leíró elméletre van szükség.

Nem kapott nagy hangsúlyt a Weber—Michels tézis kritikájában, de Zald és Ash utalnak arra, hogy ez a teoréma elsősorban a munkásmozgalom specifikumait leírótükröző megközelítés volt. Részben a munkásmozgalom sajátosságai, a formális szervezetek igénye, az eszmei radikalizmus és a gyakorlati kompromisszum ellentmondásai stb. csapódtak le a kollektív cselekvés elméletét is orientáló tradícióban. Ezek a tapasztalatok, illetve sajátosságok azonban nem vihetők át, nem általánosíthatóak maradéktalanul a társadalmi mozgalmak teljes spektrumára — viszont a mozgalomelmélet hosszú ideig ezt tette. E téma makacs továbbéléséhez feltehetőleg hozzájárultak olyan társadalmi-politikai elkötelezettségek is, amelyek a mozgalmi politizálást alacsonyabbrendűnek tekintették, átmenetinek tartották, kevésbé konstruktívnak stb.

Összefoglalva a kollektív cselekvés elméletének paradigmáját felbomlasztó kezdeményezéseket, kirajzolódnak a források mobilizálásának elméletét jellemző új szemléleti keretek.

a) A mozgalmak elmélete *középszintű elmélet,* makro- és mikrostrukturális vonzatokkal egyaránt rendelkezik.

b) A mozgalmakat eredményező társadalmi cselekvés sajátszerű, *specifikusan racionális* volta, összefüggése más, a gazdasági racionalitáson alapuló cselekvéstípusokkal.

c) A társadalmi mozgalmak *sajátos szervezettségének* megfelelően, elemzésükben központi jelentőségű az intézményes aspektus.

2. *A források mobilizálásának elmélete*

Az új paradigma, akárcsak elődje, önmagán belül megosztott. Különböző kutatási irányok képviselői alapozták meg, a társadalmi mozgalom problémakörénél szélesebb kérdésfeltevések (társadalmi tiltakozás, kollektív erőszak stb.) alapján. Azonban a különböző témákban és eltérő kutatási orientációval fellépő törekvéseket mégis közös szemlélet köti össze, amely elválasztja őket a kollektív cselekvés elméletétől. Jeles képviselői: *Anthony Oberschall, William A. Gamson, Charles, Louise és Richard Tilly, Mayer N. Zald, Roberta Ash, John D. MacCarthy.*

Melyek e szemléletmód általános sajátosságai a kollektív cselekvés elméletével összevetve?

a) Politikailag orientált megközelítés. A társadalmi mozgalmat elsősorban a politikai folyamat részeként, a politikai rendszer elemeként vizsgálja. Ez bizonyos fokig leszűkítést jelent a kollektív cselekvés elméletéhez képest, amely a társadalmi mozgalmat mint általános szociokulturális tényezőt elemezte, és a politikai aspektus csupán egy részterülete volt a vizsgálatnak.[44]

b) A politikai orientáció összefügg a tiltakozás, s főleg a kollektív erőszak formáinak előtérbe kerülésével. A szervezettség, s stratégia, a célelérés, azaz politikai indíttatású fogalmak válnak az új megközelítés fő kategóriáivá, szemben a korábbi, a kommunikációra, interakcióra, normákra alapozó szemlélettel.[45]

c) Olyan racionalisztikus megközelítés jellemzi, amely a gazdasági szféra logikája alapján építi fel a társadalmi mozgalom elméletét. A fő érdeklődés a legkülönféleképpen értelmezett „források" (resource) mobilizációjára és elosztására irányul a társadalmi mozgalomban.[46] A mobilizáció az „a folyamat, amelyben a csoport kollektív ellenőrzést nyer a források felett, amelyekre szüksége van az akciókhoz."[47] A forrásmobilizációs folyamat alkotja a társadalmi mozgalom elemzésének vázát és fő problematikáját.

d) A kollektív cselekvés elmélete a különféleképpen értelmezett társadalmi problémákból, feszültségekből (válság, elidegenedés, depriváció stb.) eredeztette a társadalmi mozgalmakat. Ilyen problémák vannak mindenütt, ám nem mindenütt vannak mozgalmak — mi ennek az oka? — teszik fel a kérdést az új paradigma képviselői. Ennek magyarázatakor „zárójelbe teszik" a társadalmi mozgalom „végokaként" értelmezhető társadalmi problémát, válságot, ellentmondást. Az ettől a kollektív cselekvés kialakulásáig vezető, elsősorban politikai jellegű közvetítő folyamatban vélik felfedezni a társadalmi mozgalom keletkezésének magyarázatát.

Így kerülnek előtérbe a források mobilizációja, a politikai lehetőségszféra, a siker és esélyei, a szervezettség stb.[48]

e) A kollektív cselekvés elméletének „heart and mind" („szív és ész") megközelítésmódjával szemben, amely a teleológiai aspektust, a mozgalmi célt, ideológiát, és az egyéni pszichologiai motiváltságot vizsgálta, a társadalmi-politikai rendszer és folyamat biztosította keretfeltételek és a mozgalom morfológiája dominálnak a forrásmobilizációs elemzésben.[49] Az ideológia-elemzés gyakran „zárójelbe kerül", a megközelítés neutrális az ideológiai minőségek kérdésében. Ugyanígy az egyéni motivációk is az Olson-féle neutrális formálracionális-utilitárius logika sémájába kerülnek. Kikapcsolódnak a korábbi, a specifikus „mozgalmi személyiségre", motivációra, utópiára stb. vonatkozó kérdésfeltevések, ér a gazdasági racionalitás egyetemesként feltételezett költség-haszon logikája kerül a helyükre.

Összevetve ezt a modellt Turnernak a kollektív cselekvéselméletét jellemző tételeivel, arra a következtetésre juthatunk, hogy a források mobilizálásának elmélete, jóllehet új, a korábbi paradigmában háttérbe szorult szempontokra orientál, azokat rögtön túlzásba is viszi. Így egyetérthetünk Turner álláspontjával, aki bírálja az új paradigma egyoldalúságait, a két megközelítésmód egymást kiegészítő jellegét hangsúlyozza, és közös vonásaikra hívja fel a figyelmet.[50]

Melyek a források mobilizálásának elméletében az egyoldalúságokra, a beszűkülésre vezető általános sajátosságok?

a) A politikára koncentrálás a mozgalmak más lényeges vonatkozásainak elhanyagolását, sőt túlzottan „politikus" megközelítését eredményezi.

b) A fennállóval szembehelyezkedők, az elnyomottak mozgalmai kerülnek előtérbe itt, és ezek stratégiai-szervezeti részproblémái a siker esélyei. Ugyanakkor a mozgalomkutatás körvonalai összemosódnak a tiltakozó csoportok és a kollektív erőszak elemzésével.

c) Túlzott ökonomizmus és racionalizmus jellemzi a megközelítést a mozgalmak vizsgálatában. Tisztázatlan a „forrás" fogalma. Hol a klasszikus közgazdasági értelemben vett javakat jelenti, hol az általában vett társadalmi támogatásokat, sőt bizonyos megközelítésben maga a tiltakozás is forrás a pluralizmus rendszerében más érdekérvényesítési mechanizmusokkal nem rendelkezők számára. A forrásmobilizáció szempontja bizonyos statikusságra vezet, mivel a források volumene, a határhaszonelmélet allokációs logikája alapján eleve adottnak tekinthető, tehát a mozgalmak „mozgása" csak a már meglevő források újraelosztására irányulhat.

d) A teleológiai és a determinációs aspektusok kikapcsolása csak a társadalmi mozgalmak fejlődésének bizonyos fázisait, aspektusait állítja előtérbe. Elvész így a motívum és a cél kapcsolatának a mozgalmak egyik sajátosságaként felfogható szempontja.

e) Jóllehet a források mobilizációjának elmélete éppen a kollektív cselekvéselméletnek tulajdonított látens és manifeszt ideológiai-szemléleti elfogultságok (a mozgalmak „alábecsülése", szélsőséges vonásaik hangsúlyozása, deviáns voltuk feltételezése stb.) kiküszöbölésére tette értékneutrálissá a teleológiai-ideológiai és a pszichológiai-

motivációs problémák elemzését, ezzel a fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntötte, és elhanyagolta, illetve egyoldalúan a racionális cselekvés logikája alá vonta ezeket az aspektusokat.

A források mobilizálásának elmélete számára a hatvanas-hetvenes évek új amerikai mozgalmai szolgáltattak irányadó mintát, jóllehet elemzéseik spektruma történetileg és geográfiailag igen széles körű volt (harmadik világ, szocialista országok, 18—19. század stb.). Ez több vonatkozásban is szemléleti problémákhoz vezetett. Egyrészt elhanyagolták az európai típusú pártok és egyéb formalizált bürokratikus szervezetek szerepét, és ezzel szemben az SMO amerikai „laza" formáit állították előtérbe.[51] Az SMO fogalmában relativiválódnak a különbségek a formális, nagy szervezetek és a társadalmi mozgalmak lazább keretei között. Másrészt a hatvanas-hetvenes években az USA-ban prosperáló „menedzserradikalizmus"[52] — klasszikus példája Ralph Nader tevékenysége — mintái váltak az SMO modelljévé. Ezek a rövid életű, kevéssé formalizált képződmények elsősorban az anyagi források és a médiák nyilvánossága révén értek el sikereket. A hatvanas-hetvenes évek gyorsan változó amerikai mozgalmaiban prosperáló szervezetek alkotják a forrásmobilizációs elmélet tudásszociológiai „forrásvidékét": a reformokra törekvő elitek világa ez, melyek számára a tömegtámogatás csupán az egyik „forrás".[53] Az új paradigma vezető képviselői közül Gamson nyíltan megvallja kapcsolódását a hatvanas évek mozgalmaihoz, melyeknek tapasztalatai alapján revideálandónak tartja a tömegtársadalom-totalitarizmus-pluralizmus elméleteknek a mozgalmakat szélsőséges, deviáns formáknak tekintő szemléletét.[54]

A források mobilizálásának elmélete értékkötöttségeivel „balra" lépett a kollektív cselekvés elméletét orientáló értékrendhez képest. A Le Bon—Tarde-féle tömegpszichológia, illetve a Weber—Michels-teoréma tradícióteremtő jellege is megszűnt számára. Ezzel szemben előtérbe került az utilitarista, illetve a marxista tradíció.[55] Azonban egységes elmélettörténeti-elméleti kötődések nem állapíthatóak meg a források mobilizációjának elméletén belül — különféle elméleti irányzatokhoz, tradíciókhoz kapcsolódik.

Nézzük meg, hogy milyen keretek között, hogyan elemzik a társadalmi mozgalmakat az irányzat képviselői. *John D. MacCarthy* és *Mayer N. Zald:* „A források mobilizációja és a társadalmi mozgalmak. Egy részleges elmélet" című cikke jól reprezentálja az új paradigma problémáit és eredményeit a társadalmi mozgalmak „politikai gazdaságtanának" kidolgozásában. A forrásokat a médiákhoz, a hatóságokhoz, a pártokhoz és a más mozgalmakhoz való viszonyban az ezektől várható támogatásként értelmezik. Így a mozgalmon kívüli aktorok, támogatók, feltételek szerepe nagyon fontos. Ahhoz, hogy a mozgalmak az utilitarista-ökonomista logika szerint, „vállalkozókként" működjenek, a költség-haszon és a kereslet-kínálat törvényei alapján kell viselkedniük. Bizonyos fokú szervezettségi minimumra van szükségük a források mobilizációjában és elosztásában. Az előzetes szervezettség, a formális szervezeteket megelőző különféle társadalmi „hálózatok" (network) szerepe a mozgalmak kialakulásában és fejlődésében fontos felismerése ennek az irányzatnak.

„*A társadalmi mozgalom* (social movement, SM) a hitek és vélemények együttese egy populációban, amely preferenciákat képvisel a társadalmi struktúra és/vagy az elosztás bizonyos elemeinek a megváltoztatására."[56] A *társadalmi mozgalom szervezete* (SMO), „komplex, vagy formális szervezet, amely céljait azonosítja a társadalmi mozgalom vagy ellenmozgalom preferenciáival és megkísérli megvalósítani annak céljait."[57] „Az összes SMO, melynek célja a társadalmi mozgalom legszélesebb preferenciáinak megvalósítása, *társadalmi mozgalmi ipart* (social movement industry, SMI) alkot — a társadalmi mozgalom szervezeti analógiáját."[58] A társadalmi mozgalom nem azonos a társadalmi mozgalmi szervezettel, az több társadalmi mozgalmat is szolgálhat, illetve egy társadalmi mozgalom több mozgalmi szervezethez is kapcsolódhat. Az SMI így állhat több, komplexen összekapcsolt SM-ből és SMO-ból. Az „ipar" így egy átfogó „ágazati" értelmet nyer, pl. a nőmozgalom összes irányzatainak, szervezeteinek, kollektív vállalkozásainak összessége jelenti. „*A társadalmi mozgalmi szektort* (social movement sector, SMS) a társadalom összes SMI-je alkotja, függetlenül attól, hogy mely SM-hez tartoznak."[59] A mozgalmi szektor a társadalom intézményes berendezkedésétől relatíve független mozgalmi szférát jelenti, összes formalizált és kevéssé formalizált jelenségével együtt. A négyes tagolás révén (SM, SMO, SMI, SMS) értelmezhetővé válik a társadalmi mozgalmak szintjének a társadalmi-politikai berendezkedésen belüli, relatíve önálló, sajátosan strukturált és differenciált területe.

„*Támogatók* (adherents) azok az egyének vagy szervezetek, akik hisznek a mozgalom céljaiban".[60] „Az SMO *adományozói* (constituents), akik forrásokat biztosítanak számára." „A forrásmobilizációs feladat elsősorban a támogatók adományozókká alakítása és állandó elkötelezettségük fenntartása"...„és a nem-támogatók támogatókká alakítása." „Azokat, akik közvetlenül profitálnak az SMO céljának eléréséből, *potenciális haszonélvezőknek* (potential beneficiaries) nevezzük." Ez a kör nem esik szükségképpen egybe a megelőzőkével, a társadalmi mozgalom támogatói és adományozói nem mindig potenciális haszonélvezők.

A fenti definiciók alapján egy sor érdekes hipotézis megfogalmazására kerül sor a cikkben, a mobilizációs és a szervezeti struktúra összefüggéseinek megmutatására. Kiindulási alap az ökonómiai racionalitás utilitarista logikája, amely az SM, SMO, SMI és SMS számára a források mobilizációjának és elosztásának a lehető leghatékonyabb megszervezési követelményét támasztja.

1. „Ahogy nő a tömeg és az elit diszrecionális forrásainak köre, úgy nő az SMS számára abszolúte és relatíve hozzáférhető források köre."

2. „Minél nagyobb az SMS számára hozzáférhető források abszolút tömege, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy új SMI-k és SMO-k fognak kialakulni e forrásokért versenyezve."

3. „Függetlenül a potenciális haszonélvező támogatók számára hozzáférhető forrásoktól, minél nagyobb a nem-haszonélvező támogatók számára hozzáférhető források köre, annál valószínűbb a változást preferáló SMO-k és SMI-k fejlődése."

4. A negyedik tézis az *átmeneti team* (transitory team)[61] jelenségének bizonyos sajátosságaira utal. Ez olyan specifikus feladatokra, átmeneti időre kialakult SMO, amelyet professzionalizált, fizetett, vagy szabadidővel rendelkező támogatók hoznak létre úgy, hogy elsődleges céljuk a források gyűjtése, a médiatámogatás elérése, és nem a stabil, átfogó szervezeti keretek megteremtése, hagyományos értelemben vett „tagság" kialakítása. Ennek a szervezeti formának kedvez a társadalom diszkrecionális forrásainak, pénzének és szabadidejének a megnövekedése. Az az SMO-forma a szerzők szerint egyre nagyobb teret nyer a modern társadalmi mozgalmakban, különösen az USA-ban. E tendencia a potenciális haszonélvezők és a mozgalmi szervezet egyre élesebb elválasztására, az SMO professzionalizálódására, és forrásmobilizáló funkciójának előtérbe kerülésére vezet.[62]

5. Az átmeneti team kialakulása annál inkább valószínű, mivel „egy SMO, amely megkísérli átfogni a potenciális haszonélvező és a nem-haszonélvező támogatókat föderális szervezeti keretekben, és szolidáris ösztönzők révén, valószínűleg nagyfokú feszültségnek és konfliktusnak van kitéve."

6. „Régi, megállapodott SMO-k valószínűbb, hogy túlélik az SMI növekedésének és hanyatlásának periódusait, mint az újak."

7. „Minél kompetitívebb egy SMI — ami a létező SMO-k számától és méreteitől függ — annál valószínűbb, hogy az új SMO-k szerényebb célokat és stratégiákat fognak kialakítani."

8. „Minél nagyobb a jövedelembeáramlás egy SMO-hoz, annál valószínűbb, hogy a káderek és törzskaruk tábora nő, professzionalizálódik."

Az SM-SMO-SMI-SMS absztrakciós szintjének elkülönítése a forrásmobilizációs elméletben szakít a korábbi, a társadalmi mozgalmat szingulárisan és direkten a formalizált szervezettel és az össztársadalmi környezettel konfrontáló szemlélettel, amely a Weber—Michels teorémára támaszkodva hosszú ideig uralta a társadalmi mozgalmak kutatását.

Az új paradigma a társadalmi mozgalmak szektorát a szűkebb társadalmi környezetük aktoraival a különféle mobilizációs csatornákon keresztül összekötő források kapcsolatrendszerére koncentráltan elemzi. A források eltérő konstellációban állnak a különféle mozgalmak rendelkezésére és nincsen általánosan előírható, kötelező arányuk. Bizonyos mértékig és fokig „helyettesíthetőek" is egymással e dinamikus koncepción belül. Így pl. Oberschall a hatvanas évek amerikai mozgalmait elemezve kimutatja, hogy az átmeneti teamek csupán a szervezet és vezetés minimumát biztosították, és a szervezettség hiányait pótolta a mozgalmak számára a tömegkommunikáció híradása, amely állandó kapcsolatot biztosított az egyébként nem szervezett támogatókkal, valamint a különféle mozgalmakkal és azokon belül. Hosszabb távon azonban a szervezettség hiánya megbosszulta magát, mint azt a hatvanas évek mozgalmainak gyors letűnése mutatja.[63]

A forrásmobilizációs elmélet különféle képviselői a társadalmi mozgalmaknak a politikai folyamatban és rendszeren betöltött funkbióit, problémáit, aspektusait vizsgálták. Csupán felsorolásszerűen érzékeltetve sokféleségüket; Oberschallnál *a*

vezetés, a *konfliktus-koalíció, a politikai rendszer reakciói* állnak előtérben. Gamson *a siker* típusait (célelérés, procedurális akceptáció stb.), és a mozgalmak más strukturális aspektusaival (stratégia, szervezettség) fennálló összefüggését elemezte. Tilly-ék a kollektív erőszak, mint *társadalmi-politikai tiltakozás történeti típusait és ciklusait* tárták fel.

A források mobilizálásának paradigmája, akárcsak a kollektív cselekvésé. sosem szintetizálódott, és nem is szintetizálódhatott egységes elméletté. Ezt lehetetlenné teszik a kutatási témák, a megközelítésmódok sokféleségei. Mindkét paradigma nyújtott azonban egy laza, közös szemléleti-elméleti keretet a konkrét kutatások orientálásához. A kutatás szempontjából ma a két szemléletmód egymást kiegészítő jellege, kapcsolódásai, összefüggései az érdekesek. Mindkettőben vannak figyelemre méltó és ugyanakkor továbbfejlesztésre szoruló sajátosságok. Ellentéteik, különbségeik relativizálódnak, közömbösödnek a kutatás gyakorlatában, amelyet azonban ma a források mobilizációjának elmélete ural, legalábbis az USA-ban.

3. *Az európai makrostrukturális elméletek*

E gyűjtőnév a megelőző paradigmáktól eltérő megközelítésmódokat foglal össze. Közös bennük a mindkét irányzatban uralkodó, empirikus-analitikus elmélettel szemben a szubsztantív jelleg, a mikrostrukturálissal szemben a makrostrukturális megközelítés. Az USA-étól eltérő európai elméleti tradíció mutatkozik meg ezekben a törekvésekben, amelyek történeti és empirikus kutatásokat orientálnak. Itt nincs mód ezeknek az egyébként egymástól nagymértékben különböző elméleteknek a bemutatására, csupán néhány, a további kutatások számára tanulságos megoldásukat ismertetem.

a) *Alain Touraine* a hatvanas évektől kezdve dolgozik általános társadalomelméletén, amelyben központi helyet foglal el a társadalmi mozgalom kategóriája.[64] Ez a cselekvés-konfliktus- és osztályelméleti jellegű megközelítés a Touraine szerint születőben levő új, poszt-indusztriális társadalomtípus kialakulásának problémáira és mozgalmaira orientált.[65] A hetvenes években Touraine kutatócsoportja az előzetesen kialakított Touraine-féle elméleti hipotézisek és módszer alapján az új társadalmi mozgalmak egész sorának (szeparatisták, diákok, nők, atomenergiaellenesek stb.) elemzését végezte el, melyek eredményeit önálló monográfiák foglalják össze.

Mind az elmélet, mind a kutatási eredmények rendkívül figyelemre méltóak, ám elemzésük messze túlmutatna a jelen munka keretein. Itt csupán Touraine szubsztantív elméletétől és a kutatások tartalmi kérdéseitől elvonatkoztatva a *kutatás módszerét, a szociológiai intervenciót* mutatom be röviden, amely jelentős újítást jelent a korábbi mozgalomkutatások módszereihez képest.

A szociológiai intervenció módszerének kidolgozásához és alkalmazásához Touraine-nek a modern társadalmi mozgalmak jellegzetességeivel kapcsolatos állásfoglalása adja a motivációt. A társadalomelméletet cselekvéselméletként kell

kiépíteni, a társadalmi valóságot nem szabad „rendszerré", vagy „viszonyokká" fetisizálni. A társadalmi cselekvés dinamikus elemei, a társadalmi mozgalmak vizsgálatához ezért az elemzők és a valóság, az elmélet és a mozgalom összekapcsolására van szükség. Minden új társadalomtípus kialakulása egy mozgalmi alapkonfliktushoz kötődik, így a társadalmi mozgalom az új társadalom képviselője, a régin belül. Ez különíti el a kollektív cselekvés „alacsonyabb" fokozataitól, a kollektív magatartástól és a társadalmi küzdelemtől. A szociológiai intervenció a reális konfliktusok résztvevőit hozzásegíti a kollektív cselekvés jellegének és értelmének tudatosításához, a társadalmi mozgalom mint a kollektív magatartásnál és a társadalmi harcnál magasabb rendű cselekvésforma felismeréséhez.[66]

A szociológiai intervencióban az aktorok, a cselekvők és az elemző sajátos kapcsolatteremtése jön létre. Ennek célja:

— Az aktív cselekvők csoportját a kollektív cselekvés folyamatában kell tanulmányozni,

— A mozgalom önelemzését kell elindítani, hogy saját cselekvésének értelmét keresse,

— Hipotézist kell alkotni a legérettebb mozgalmi cselekvés alapján,

— A csoport végül cselekvésében „bírálja felül" a kutatási hipotézist, azaz a kutatás fázisa után visszatér a cselekvéshez (ún. „permanens szociológia").

Hogyan zajlik és milyen fázisokon megy keresztül a szociológiai intervenció?

1. *Diszkussziók.* A társadalmi mozgalom tagjaiból képzett kis csoportok (kb. tíz fő) az általuk kiválasztott partnerekkel; szövetségesekkel, ellenségekkel, szakértőkkel, politikusokkal stb. folytatnak vitákat, dialógusokat. Ennek során megfogalmazódnak, kikristályosodnak a konfliktus alapvonalai a külső ellenségekkel szemben, illetve a mozgalom különféle irányzatai között.

2. *Önelemzés.* Ez már megindul az előző fázisban. Most a kutatók zárt ülésen arra bírják a csoportot, hogy cselekvésük feltételeit és értelmét saját maguk elemezzék.

3. *Konverzió.* A kutató ismerteti a társadalmi mozgalom, a konfliktus jellegéről alkotott hipotéziseit a csoporttal, azaz saját véleménye szerint értelmezi cselekvéseiket. Célja az, hogy elfogadtassa velük ezt az értelmezést. Ez az elfogadók és elutasítók éles ellentéte következtében negatív eredményre, a csoport felbomlására, *inverzióra* is vezethet.

4. *Permanens szociológia.* Miután bizonyos idő múlva a kutatók az intervenció első végkövetkeztetéseit kidolgozták, megvitatják azt a csoport résztvevőivel, melynek során az a fő kérdés, hogy mennyiben képesek a cselekvők az elemzés eredményét akcióprogrammá változtatni. Az elemzést így a cselekvés vizsgálja fölül, amely az elemzés során változásokon megy keresztül.

A kutatás párhuzamosan több helyszínen, a mozgalom több csoportjával folyik. A folyamat leírása, a viták jegyzőkönyvei alkotják a nyersanyagot, melynek alapján az eredeti kutatási hipotéziseket módosítják.

A kutató egyszerre neutrális és résztvevő ebben a folyamatban. „A kutató először egyedül dolgozik, majd a cselekvőkkel együtt. Ehhez egy mesterséges szituációt kell

teremteni, amelyben a cselekvők nem a szituációra reagálnak, és nem a kutató kérdéseit válaszolják meg, hanem nyílt vitában más társadalmi cselekvőkkel, önálló reflexióban, vagy a kutatóval folytatott dialógusban fedezik fel, hogy miféle munkát végeznek is ők valójában. Így egyre inkább tudatosodhat bennük az a cselekvési momentum, amely mint társadalmi mozgalom elrejtőzik a kollektív cselekvésben és a harcban. A cselekvők ilyen elemzése lehetséges, mivel egy cselekvés értelme és a cselekvők tudata sosem teljesen különül el egymástól. Az önelemzés azonban tökéletlen marad, mivel egy cselekvő sosem válhat teljesen elemzővé — nem lehet egyszerre bíró és ügyfél... De az önelemzés közeledhet a kutató elemzéséhez, aki abban a kísérletben, hogy a konfliktustól a legmesszemenőbb jelentést kéri számon, a cselekvőhöz közelít. A cselekvők önelemzésének és a kutató aktív intervenciójának ebben az együttes játékában ennek a módszernek a céljai, eljárása és nehézségei különösen világossá lesznek."[67]

Touraine Barthes és Foucault, valamint más alternatív tudománykritikák nyomán úgy véli, hogy ma az értelmiségi, a kutató nem léphet fel a hagyományos, a társadalmi valóság feletti uralom viszonyait hordozó megismerő-szerepben. „Az intervenció módszerének lényege abban áll, hogy az elemzők és az elemzendők viszonyát újradefiniálja. Az utóbbiak nem kutatási tárgyai az intervenciónak, hanem meghallgatják reflexióikat és orientációs kísérleteiket. Mindenekelőtt a kutató is a terület részévé lesz, amelyet kutat, amennyiben e területen a küzdelem legmagasabb értelmét képviseli. Az intervenció sem az elkötelezett szociológia sajátos formája, sem nem csoportdinamikai technika."[68]

„A cselekvő saját cselekvésének elemzőjévé lesz és az elemző az intervenció cselekvőjévé, anélkül, hogy elemzői szerepét föladná."... „A kutatónak egyszerre kell a cselekvő területére lépnie, ugyanakkor elemzőnek megmaradnia, azaz nem szabad magát sem a harccal, sem a csoporttal azonosítania, hanem a lehetséges társadalmi mozgalom álláspontjára kell helyezkednie." „Az intervenció feltételezi a kutató elkötelezettségét az elemzett cselekvésben. Hogyan lehet a kutató elkötelezett, anélkül, hogy megszűnne kutatónak lenni? Ez lehetséges számára oly módon, hogy egy társadalmi mozgalom mellett kötelezi el magát, ám független a harctól, valamint az ideológiától és a szervezettől, amelyek ezt a harcot folytatják."[69] „A kutatónak azt a távolságot kell megmutatni, amely a küzdelmet a virtuális társadalmi mozgalomtól elválasztja, és késznek kell lennie arra, hogy az ebből keletkező konfliktus felelősségét vállalja. Egy kutató aki a harcon belül áll, nehezen tarthatja meg ezt a távolságot és nem lehet abban a helyzetben, hogy egy csoport konverzióját pozitív befejezéshez vezesse."[70]

A szociológiai intervenciós módszer érdekes és ellentmondásos. A társadalmi mozgalom és a társadalomkutatás, a társadalmi gyakorlat és a társadalmi tudás, a gyakorlat és az elmélet viszonyának klasszikus elméleti-metodológiai problémái, ellentmondásai vetődnek fel itt — végletesen kiélezett formában. Hol ér véget, és meddig tart a tudomány illetékessége és szerepe a társadalmi valóságban? Mikor megy át és átmehet-e saját identitását megőrizve a valóság befolyásolásába és alakításába?

Mi, és mi lehet a tudományos és a hétköznapi értékek, kategóriák egymáshoz való viszonya? Touraine-t többen és joggal bírálják az intervenciós módszerben rejlő „szociológiai leninizmusáért" (J. L. Cohen), amely a társadalomban létező konfliktusokat az előzetes elméleti megfontolások révén kívánja a tudatosítás és aktivitás magasabb szintjéhez vezetni. Azonban a módszer problematikussága mellett nemcsak egyedülállóan eredeti és érdekes kutatási eredményeket produkált korunk társadalmi mozgalmairól, hanem a társadalmi mozgalmak kutatásának fontos elméleti-módszertani kérdéseit is fölvetette.

Touraine megközelítése érdekesen ötvözi a makro- és a mikrostrukturális szemléletmódot. Míg a kutatási hipotézisek a makrostrukturális elmélet keretei közé ágyazódnak, a szociológiai intervenció során a cselekvők „életvilágával", saját cselekvésértelmezésével konfrontálják azt. Az egyik probléma éppen ennek a konfrontációnak a túl direkt volta: a makrostrukturális hipotézist a mikrostrukturális gyakorlat próbájának vetik alá. Touraine munkáiban hangsúlyozottan háttérbe szorul a morfológiai-szervezeti és a teleológiai-ideológiai aspektus. Az össztársadalmi viszonyrendszert a szociológiai intervenció révén a mikrostruktúrával „konfrontálva" kiváltott életvilágbeli, kommunikatív hatások kerülnek előtérbe. Problematikus a társadalmi mozgalomnak és az egyéb kollektív cselekvésformáknak az a tulzottan hierarchikus felfogása is, amelyet az intervenciós módszer mintegy „rátukmálni" igyekszik a létező társadalmi mozgalmakra.

Jóllehet a szinkronikus és a diakronikus elemzést mereven elválasztó touraine-i megközelítés hajlik bizonyos „metafizikára", saját kategóriáinak abszolutizálására, megmerevítésére, ontologizálására, mégis, kutatásainak eredményei túlmutatnak az elméletével és módszertanával kapcsolatos kételyeken. Az ezekről folytatott viták pedig továbbgondolásra ösztönző kihívást jelentenek a társadalmi mozgalmak kutatói számára. A kollektív cselekvés és a források mobilizálása elméletének képviselői azonban nagyrészt ignorálják Touraine munkáját, amerikai hatása csak bizonyos baloldali körökre korlátozódik. Jelentős viszont recepciója a kontinentális Nyugat-Európában, főleg a latin nyelvterületen, különösen Olaszországban.

b) *Otthein Rammstedt* „A társadalmi mozgalom" című könyvében Niklas Luhmann rendszerelméleti koncepciója, és a marxizmus bizonyos hagyományai alapján tett kísérletet a társadalmi mozgalmak általános elméletének megalkotására. Munkája több történeti-empirikus jellegű esettanulmányt orientált. Tulajdonképpen az ő könyve volt *Joachim Raschke:* „Társadalmi mozgalmak" című kötetének megjelenéséig[71] a mai német nyelvterület egyetlen jelentősebb mozgalomelméleti kísérlete. Hatása csak német nyelvterületen érvényesül, amerikai vagy egyéb recepciója nincsen.

Rammstedt átfogó koncepciójából, amelyet több vonatkozásban a politikai pszichológiai érdeklődés vezet, itt a társadalmi mozgalom ideáltipikus menetének leírására alkotott kategóriarendszerét emelném ki. Már korábban, a kollektív cselekvés elméletének paradigmáján belül megpróbálták a társadalmi mozgalom „természettörténetének" megalkotását, egymást követő fejlődési szakaszainak leírását. Rammstedt makrostrukturális orientációja alapján a mozgalom és a

társadalmi környezet kapcsolatrendszerének diakronikus változásából kiindulva alkotja meg sémáját.[72]

a) *Társadalmi válság.* A társadalmi mozgalom oka a társadalmi rendszer struktúrájának funkcionális differenciálódása, amely komplexitása következtében új és új társadalmi problémákat termel. A válság a rendszer megkérdőjelezéséhez vezet a társadalmi mozgalom részéről, ugyanakkor a problémamegoldás irányának keresését is előmozdítja. Így a társadalmi mozgalmak sajátos ambivalenciával, „diszfunkcionális funkcióval" bírnak a társadalmi rendszer számára; egyrészt megszűnéséhez, átalakulásához, másrészt fennmaradásához járulnak hozzá.

b) *A válság teleologizálása.* Jóllehet a válság a társadalmi mozgalom keletkezésének előfeltétele, de nem minden válság vezet társadalmi mozgalomhoz. A társadalmi mozgalom kialakulását a válság sajátos társadalmi feldolgozása, „teleologizálása" eredményezi.

1. A *válság következményeinek propagálása.* Konszenzus kialakítása a válság érintettjei között, a szituáció kollektív definiálására vezető társadalmi kommunikációban.

2. *A tiltakozás artikulálása.* A tudatosítás után a társadalmi-politikai rendszer problémamegoldó reakciójának elmaradása esetén a tiltakozás, mint a válság okának felszámolására irányuló cselekvés artikulálódik. Konfliktus alakul ki, amely a mozgalom résztvevőit szembeállítja a társadalmi rendszerrel.

3. *Intenziválódás.* A tiltakozás nyilvánossá válása, a konfliktus olyan lokális kiéleződése, amely az államot beavatkozásra kényszeríti. A társadalom konfrontálódni kénytelen a mozgalommal.

4. *Az ideológia artikulálása.* A konfliktus intenzívvé válásával párhuzamosan a mozgalom teleológiai aspektusa is továbbfejlődik, az általános ideológia kialakulásának irányában. Az ideológia a társadalmi válság magyarázatát és megoldásának programját, egy új társadalom képét tartalmazza.

5. *Kiszélesedés.* A tömegek mobilizálása az ideológia propagálása révén. Az ideológia a közvetlen mozgalmi részvételtől teszi függővé a válság megoldását. A mobilizáció a válság elmélyülésére vezet. Ennek során a mozgalmi centrum és periféria differenciálódik és elszakad egymástól.

6. *A szervezet és a vezetés problémája.* A kiszélesedés során megszűnik a mozgalom tagjai között a közvetlenül fenntartott kummunikáció lehetősége. A szervezet és a vezetés funkciója a centrum és a periféria elszakadásának kiküszöbölésére szolgál. Azonban a társadalmi mozgalomban nem lehetséges a teljes intézményesedés, a közvetlen participáció és a kommunikáció olyan szűk körre szorítása, mint a formális szervezetekben. A társadalmi mozgalom szervezettsége sajátos, kevéssé strukturált-differenciált formákat termel ki, a vezetés szintjén pedig a „kvázi-professzionalizáció" jelenségét.

7. *Intézményesedés.* Bizonyos méretek és elterjedés elérése után azonban feltartóztathatatlan a mozgalom interakciós képződményének formálracionális szervezetté alakulása, a társadalmi mozgalom identitásának elvesztése. A komplex, modern

társadalomban a mozgalmak különben nem érhetnek célt. Ez a Weber—Michels-teoréma beigazolása: a szervezetek révén intézményesedik a mozgalom, és beilleszkedik a társadalmi struktúrába. A tagok közötti viszonyok formalizálódnak és a mozgalom formális szervezetté alakul, az elutasított berendezkedés részévé válik. Az intézményesedés fázisa a társadalmi mozgalmak ideáltipikus befejezése.

Rammstedt sémája azonban nem determinisztikus jellegű. Minden fázisban adott az alternatíva lehetősége, amely a mozgalmat megrekeszti a fejlődésben. Így az érintettek elmulaszthatják tudatosítani a válságot, propagálni következményeit, kinyilvánítani a tiltakozást, nem artikulálni az ideológiát stb. Ez esetben a mozgalom nem éri el a következő fázist, a válság teleologizálásának alacsonyabb szakaszában marad, pl. a fennálló berendezkedést elutasító szektaként, ellenkultúraként létezik tovább.

A társadalmi mozgalom sajátos, egymásra épülő fázisokból álló dinamikájának leírása Rammstedt sémájának érdeme. Megpróbálja szintetizálni a kollektív cselekvési és a forrásmobilizációs elmélet eredményeit. Azonban nem integrálja modelljében a forrásmobilizációs elmélet bizonyos lényeges felismeréseit, a Weber—Michels tézis bírálatát, és a mozgalmi szektor differenciált, az össztársadalmi környezet hatásait közvetítő szervezeti-intézményes rendszerének leírását. Ezekkel kiegészítve ugyanis a mozgalmi dinamika nem vezet szükségképpen formalizálódáshoz-intézményesedéshez. A mozgalomfejlődés alternativitása nem csupán az adott fázisban való „leragadás" lehetőségében van, hanem a különféle források részleges felcserélhetősége és kombinálása alapján a másként előrehaladást, a mozgalmi identitás tartós megőrzését is magába foglalja.

Ugyancsak hasonló továbbgondolásra és módosításra nyújt lehetőséget a mozgalmi pluralitás, a mozgalmi szektor sokfélesége alapján a *társadalmi mozgalmak dinamikájának és a társadalmi-politikai fejlődés ciklusainak összekapcsolása.* Amennyiben a társadalmi mozgalmakat nem szingulárisan szemléljük, akkor fejlődésük periodizációját szélesebb társadalmi-politikai változások kereteibe ágyazhatjuk. Vannak mozgalmi „apályok" és „csúcsok", összekapcsolódva a kollektív cselekvés más formáinak hasonló mozgásával, amelyek a társadalmi-politikai fejlődés ciklusaival függenek össze.[73] A mozgalom „életciklusának" dinamikája a társadalmi mozgalmi szektor átstrukturálódásának, bővülésének és szűkülésének dinamikájával kell összekapcsolódjon az elemzésben. Ez módosíthatja a szükségszerű intézményesedés konklúzióját. Ha a mozgalmi szektor átfogó mozgását vesszük szemügyre, az egycsatornás determinizmust az alternatív fejlődési lehetőségek váltják fel. (Például a megszerveződést újabb megélénkülés követheti, vagy az ideológiai alkalmazkodás sem jár szükségképpen együtt a szervezeti formalizálódással.)

c) *Sidney Tarrow* angol társadalomtudós, részben a forrásmobilizációs elmélet eredményei alapján jutott el az össztársadalmi-politikai fejlődés és a mozgalmi dinamika ciklusainak összekapcsolásához („Társadalmi mozgalmak, forrásmobilizáció és reform a tiltakozás ciklusaiban").[74] A társadalomból származó igények, érdekek, kihívások döntési, cselekvési kényszert jelentenek a politikai rendszer számára. Ugyanakkor a politikai rendszer biztosította strukturális lehetőségek

alkotják a társadalmi tiltakozás és a társadalmi mozgalom keletkezésének feltételeit. A társadalmi mozgalmak és a politikai intézményrendszer viszonya így kétirányú, egymást kölcsönösen feltételező összefüggésrendszerben értelmezhető. A társadalmi mozgalmak fő célkitűzése a politikai innováció létrehozása. Ugyanakkor a politikai reformok, innovációk visszahatnak a társadalmi tiltakozó magatartás létrejöttére és lehetőségeire.

Tarrow a *reformciklusok és a mozgalmi ciklusok kölcsönviszonyának értelmezését* tartja a probléma gerincének. A mozgalmi ciklusok kialakulását a társadalmi, gazdasági, nemzetközi feltételrendszer változásai kondícionálják, de közvetlenül a politikai esélystruktúra, a politikai rendszer által a tiltakozásnak, a mozgalmaknak biztosított lehetőségszféra felépítése befolyásolja. A mozgalmi ciklus és a reformciklus összefüggése többsíkú. A mozgalmi ciklusok bizonyos politikai rendszerekben és szituációkban a reformciklusok létrejöttéhez vezetnek. Ugyanakkor a reformciklusok a politikai lehetőségszféra átalakításával mozgalmi ciklusokat válthatnak ki. A társadalmi igények számára nyitott politikai struktúrában mindkét mechanizmus létezik, és hatásuk nem választható el egymástól. A reformciklusok és a mozgalmi ciklusok között így bizonyos fokú korrelációs összefüggés tételezhető fel.

Tarrow munkája egy hosszabb elméleti és empirikus kutatás előkészítését szolgáló, nem publikált, de igen széles körben ismert kézirat, amely elsősorban a téma irodalmának összefoglalását szolgálja. Ennek következtében nem kérhető rajta számon a reformciklusok és a mozgalmi ciklusok kapcsolatrendszerének megnyugtató elméleti kidolgozása. Hipotézise azonban érdekes lehetőségeket nyújt a modern társadalmi mozgalmak fejlődésében megfigyelhető ciklusok elemzésére.

A politikai rendszer-társadalmi mozgalom kölcsönös determinációs viszonylatainak elméleti szintű kidolgozása egyelőre még várat magára. Nem adnak rá megoldást az európai makrostrukturális elméletek sem. A társadalmi-politikai struktúraváltozásnak a mozgalmi szektor átalakulásait, dinamikájának fejlődését befolyásoló hatásai, amelyek az egyes mozgalmak szemszögéből sajátos „életciklusként" jelentkeznek, a makrostrukturális elemzés értékes szempontjai, amelyeknek továbbgondolásában támaszkodni kell a források mobilizációs elméletének bizonyos felismeréseire.

A mozgalomelmélet fejlődésének három nagy megközelítésmódját áttekintve megállapíthatjuk: rendelkeznek a kuhni értelemben vett paradigma azon sajátosságával, hogy egymással össze nem hasonlíthatóak, inkommenzurábilisak, a világ más-más szeleteit ragadják meg, állítják előtérbe. Mindhárom szemléletmódban jelen vannak, fellelhetőek olyan, specifikus szelekciós szempontok a témaválasztás, értékorientáció, kategoriális bázis és módszerek kapcsán, amelyek a társadalmi mozgalmak bizonyos jellemző vonásait emelik ki. Ezért mindegyikből nyerhetünk használható szempontokat, amelyeket a kutatási orientáció függvényében lehet kamatoztatni. A különféle megközelítésmódok egyesítése kívánatos a mozgalmak elemzésében.

Melyek a három paradigmatikus szemléletnek a mai kutatások számára releváns témái, oldalai? *A kollektív cselekvés elmélete általános szociokulturális orientációja*

következtében a társadalmi változást a társadalmi mozgalom tagjainak életvitelét megváltoztatva véghez vinni kívánó, *befelé orientált mozgalmak* (inward movements)[75] elemzésére alkalmas leginkább. Megközelítése elsősorban a vallási, kulturális és életmódmozgalmak világára, a kevésbé „politizált" jelenségek körére jellemző *„életvilágszerű", interakciós-, kommunikatív és értékviszonylatok* elemzésére adekvát. De ez az oldal jelen van minden társadalmi mozgalomban — így elemzési szempontként meg kell lennie mindenféle mozgalom vizsgálatában. Általában a mozgalmak *teleologikus, motivációs-ideológiai* aspektusának magyarázata, az „életvilágnak" a mozgalomban végbemenő társadalmi felépítése azok a területek, amelyek kutatásához a kollektív cselekvés elméletének tradíciója hozzájárulhat. A politikatudományon belül ez leginkább a *politikai kultúra*, különösen a *politikai szubkultúrák* kutatása számára lehet irányadó.

A források mobilizálásának elmélete politizáltabb szemlélete következtében nagyon fontos a politikai szociológiai-politikatudományi orientációjú mozgalomkutatás számára. Kiemelkedő témái a politikai mozgalmak, de a *politikai aspektus* relevanciája nem szűkíthető le a magukat politikai célú mozgalmakként jellemző kollektívumokra. Többé-kevésbé minden *kívülre orientált mozgalom* (outward movement)[76] —, amely a társadalmi változást nem elsősorban tagjai életmódjának átalakításával kívánja végbevinni — elemzésében fontos ez az aspektus, sőt bizonyos feltételek mellett a befelé orientáltaknál is.

Ezen belül konkrétabban a mozgalmi szervezet, az intézményesedés alternatíváinak elemzése, a mozgalmi szektor differenciált-strukturált szemlélete, a társadalmi mozgalmak gazdasági és társadalmi forrásainak mobilizációja és elosztása, a célelérés stratégiáinak esélyei, a mozgalmak általános politikai feltételrendszere, azaz főleg a *morfológiai-szervezeti* vonatkozások azok a területek, amelyeken ez a szemlélet irányadó lehet számunkra. A társadalmi mozgalmaknak a politikai folyamatra és a politikai rendszerre orientált szemlélete a *politikai rendszer*, és az *érdekképviseleti rendszer* kutatása számára teszi érdekessé ezt a tradíciót.

Az *európai makrostrukturális elméletek* logikája előtérbe állítja a társadalmi mozgalmaknak a politikai rendszer egészén belül elfoglalt helyét. A *mozgalom fejlődési dinamikájának, a mozgalmi szektor ciklusainak* és a gazdasági, társadalmi, politikai élet változásainak összefüggésükben való elemzése a társadalmi-politikai *modernizáció, innováció* kutatása számára hozhat eredményeket. Ezen belül különösen érdekes lehet a *reformciklusok és a mozgalmi ciklusok kapcsolatának* vizsgálata. A szociológiai intervenció módszerének maradandó kérdésfeltevése a makrostrukturális orientációjú mozgalomkutatás számára a mozgalmak mikrostrukturális életvilág-aspektusának és a makrostrukturális vonatkozásoknak a kapcsolatba hozására, konfrontálására irányuló követelmény.

A különböző paradigmák által kidomborított eltérő aspektusok elválaszthatatlanul összefonódnak minden konkrét társadalmi mozgalom problematikájában. Azonban bizonyos mozgalomtípusokkal kapcsolatosan és bizonyos társadalmi-politikai keretfeltételek között az egyes vonatkozások eltérő súllyal rendelkeznek a kutatás

számára. Ezt tükrözi a mozgalomelmélet paradigmáinak történeti és kulturális változása és „szóródása". Eltérő társadalmi-politikai keretfeltételek mellett más-más problémakörök, aspektusok váltak fontossá a mozgalomkutatás számára, ami az „elméletek mozgását" eredményezte a mozgalomelméletben.

IRODALOM

Banks, Joseph A.: The Sociology of Social Movements. Macmillan Press. London. 1972.

Blumer, Herbert: Collective Behavior. in. Park, Robert E. (ed.): An Outline of the Principles of Sociology. Barnes/Noble. New York. 1939.

Brand, Karl Werner: Neue soziale Bewegungen. Westdeutscher Verlag. Opladen. 1982.

Brand, Karl Werner/Büsser, Detlef/Rucht, Dieter: Aufbruch in eine andere Gesellschaft. Neue soziale Bewegungen in der Bundesrepublik. Campus. Frankfurt am Main. 1983.

Brand, Karl Werner (hrsg.): Neue soziale Bewegungen in Westeuropa und den USA. Campus. Frankfurt am Main. 1985.

Cohen, Jean L.: Between Crisis Management and Social Movements. in: Telos 1982/52. 21—40.

Cohen, Jean L.: Rethinking Social Movements. in: Berkley Journal of Sociology. 28. 1983. 97—113.

Deltgen, Florian: Was kann unter einer Bewegung verstanden werden? in: Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie. 1979. Sonderheft. 13. 410—429.

Gamson, William A.: The Strategy of Social Protest. Dorsey Press. Homewood. Illinois. 1975.

Gurr, Ted R.: Why Men Rebel. Princeton University Press. Princeton, New Jersey. 1970.

Gusfield, Joseph R.: Social Movements and Social Change. in: Kriesberg, Louis (ed.): Research in Social Movements, Conflicts and Change. A Research Annual. JAI Press. London. 1981/4. 417—339.

Gusfield, Joseph R.: Social Movements. The Study, in: The International Encyclopedia of the Social Sciences. Vol. XIV. The Macmillan Company. 1968. 445—450.

Heberle, Rudolf: Social Movements. An Introduction to Political Sociology. Appleton-Century-Crofts. Inc. New York. 1951.

Heberle, Rudolf: Social Movements. in: The International Encyclopedia of the Social Sciences. Vol. XIV. The Macmillan Company. 1968.

Heinz, Walter R./Schöber, Peter (hersg.): Theorien Kollektiven Verhaltens. I—II. Luchterhand, Darmstadt. 1972.

Hirschmann, Albert O.: Kivonulás, tiltakozás, hűség. Szociológiai Füzetek 34. Budapest. 1984.

Hirschmann, Albert, O.: Engagement und Enttäuschung. Über das Schwanken der Bürger zwischen Privatwohl und Gemeinwohl. Surhkamp. Frankfurt am Main. 1984.

Japp, Klaus P.: Selbsterzeugung oder Fremdverschulden. Thesen zum Rationalismus in den Theorien sozialer Bewegungen. in: Soziale Welt. 1984/3. 313—329.

Kolinsky, Martin/Patterson, William E. (ed.): Social and Political Movements in Western Europe. Croom Helm. London. 1976.

Lang, Kurt/Lang, Gladys E.: Collective Dynamics. Cromwell Company. New York. 1961.

Lipsky, Michael: Protest as a Political Resource. in: The American Political Science Review. 1968/4. 1144—1159.

MacCarthy, John D./Zald, Mayer N.: The Trend of Social Movements in America. Professionalization and Resource Mobilization. General Learning Press. Jonestown. 1973.

MacCarthy John D./Zald, Mayer N.: Resource Mobilization and Social Movements. A Partial Theory. in: American Journal of Sociology. Vol. 82. No. 6. May. 1977. 1212—1242.

Mayreder, Rosa: Der typische Verlauf sozialer Bewegungen. N. Braunmüller. Wien. 1928.

Melucci, Alberto: The New Social Movements. in: Social Science Information. 1980/2. 199—226.

Melucci, Alberto: Ten Hypotheses for the Analysis of New Movements. in: Pinto, D. (ed.): Contemporary Italian Sociology. Cambridge University Press. 1981. 173—194.

Melucci, Alberto: An End to Social Movements? in: Social Science Information. 1984/4—5. 819—837.
Oberschall, Anthony: Social Conflict and Social Movements. Englewood Cliffs. Prentice Hall. 1973.
Oberschall, Anthony: The Decline of the 1960's Social Movements. in: Kriesberg, Louis (ed.): Research in Social Movements, Conflicts and Change. An Annual Compilation of Research. JAI Press. London. 1978/1. 257—291.
Offe, Claus/Wiesenthal, Helmut: Two Logics of Collective Action. in: Political Power and Social Theory. 1980/1. 67—115.
Offe, Claus: New Social Movements. in: Social Research 1985. No. 4. 817—869.
Olson, Mancur Jr.: A kollektív cselekvés logikája. Szociológiai Füzetek. 29. Budapest. 1982.
Piven, Frances Fox/Cloward, Richard A.: Poor People Movements. Pantheon Books. New York. 1977.
Rammstedt, Otthein: Soziale Bewegung. Suhrkamp. Frankfurt am Main. 1978.
Smelser, Neil J.: Theory of Collective Behavior. The Free Press of Glencoe. New York. 1963.
Tarrow, Sidney: Social Movements, Resource Mobilization and Reform During Cycles of Protest. Working Paper No. 1. Cornell University. 1982.
Tilly, Charles/Tilly, Louise/Tilliy, Richard: The Rebellious Century. 1830—1930. Harvard University Press. Cambridge (Mass.): 1975.
Tilly, Charles: Hauptformen kollektiver Aktion in Westeuropa. 1500—1975. in: Geschichte und Gesellschaft. 1977. 153—163.
Tilly, Charles: From Mobilization to Revolution. Addison-Mesley Publ. Co. 1978.
Touraine, Alain: The Post-Industrial Society. Random House. New York. 1971.
Toraine, Alain: Krise oder Mutation? in: Touraine, Alain (u.a.): Jensenits der Krise. Syndikat. Frankfurt am Main. 1976. 7—50.
Touraine, Alain: La Voix et le Regard. Le Seul. Paris. 1978.
Touraine, Alain (dir.): Movements Sociaux D'Aujourd'hui. Les Éditions Ouvriéres. Paris. 1982.
Touraine, Alain (u. a.): Die Antinukleare Prophetie. Campus. Frankfurt am Main. 1982/a.
Touraine, Alain: Soziale Bewegungen. in: Matthes, Joachim (hersg.): Krise der Arbeitsgesellschaft? Campus. Frankfurt am Main. 1983. 94—105.
Turner, Ralph H./Killian, Lewis M.: Collective Behavior. Englewood Cliffs. New Jersey. Prentice Hall. 1957.
Turner, Ralph H.: Collective Behavior and Resource Mobilization as Approaches to Social Movements. Issues and Continuities. in: Kriesberg, Louis (ed.): Research in Social Movements, Conflicts and Change. A Research Annual. JAI Press. 1981/4. 1—24.
Wilkinson, Paul: Soziale Bewegung. List. München. 1974.
Zald, Mayer N./Ash, Roberta: Social Movement Organizations. Growth, Deçay and Change. in: Social Forces. Vol. 44. 1966. 327—340.
Zald, Mayer N./Berger, Michael: Social Movements in Organizations. in: American Journal of Sociology. Vol. 83. No. 4. 1978. Jan. 823—862.

JEGYZETEK

[1] *Lang/Lang.* 546—547.

[2] „bizonyos kontinuitással tevékenykedő csoprt..." *Turner/Killian.* 308. „tagjaiban növekvő csoportosulás..." *Rammstedt.* 130.

[3] „kollektív kísérletek változás létrehozására..." *Heberle* (1968). „társadalmilag elterjedt változtatási igények..." *Gusfield* (1968). „kollektív vállalkozások..." *Blumer.* 255.

[4] „folyamat... amelynek nem kell formálisan szervezettnek lennie." *Rammstedt.* 130. „a társadalmi mozgalom révén új kollektív cselekvési formák épülnek fel és kristályosodnak ki rögzített társadalmi formákba." *Blumer.* 254.

[5] „A társadalmi mozgalmak öntudatos és sikeres kísérletek a társadalmi rendszer megújítására." *Banks.* 17.

[6]„szervezett csoport, átfogó formális szervezet nélkül." *Heberle* (1968). „A társadalmi mozgalomnak a szervezettség minimális fokával kell bírnia, amely a laza, informális és részleges szervezettségtől az alaposan intézményesített és bürokratizálódott mozgalmakig és kooperatív csoportokig terjedhet." *Wilkinson*. 27—28. „Nincs teljesen szervezett társadalmi mozgalom." „A spontaneitás és a szervezettség kettős imperativusza jellemzi a társadalmi mozgalmakat..." *Lang/Lang*. 495, 496—497.

[7]„a vélemények és hitek együttese egy populációban..." *MacCarthy/Zald*. 1217—1218. „a kollektív cselekvést mint a hitel alapján álló mobilizációt definiáljuk..." *Smelser*. 8.

[8]Lásd az 5. jegyzetben Banks definícióját. „Kollektív kísérletek a társadalmi intézmények megváltoztatására, vagy egy teljesen új rend kialakítására." *Heberle* (1968.) „Ha megkísérli konfliktusos cselekvés révén azoknak a társadalmi hatalmi viszonyoknak a megváltoztatását, amelyek áthatják a legfontosabb kulturális területeket,... akkor használhatjuk a társadalmi mozgalom kifejezést." *Touraine* (1983). 94. „A társadalmi mozgalmat itt nagy, elterjedt és folyamatos, elemi kollektív cselekvésnek tekintjük olyan cél előmozdítására, amely a társadalmi rendet bizonyos alapvető vonatkozásban befolyásolja és alakítja." *Lang/Lang*. 490.

[9]*Rammstedt*. 127—137, 138—146.

[10]„A társadalmi mozgalom szervezett kollektív cselekvés, amelynek révén egy osztály küzd a historicitás társadalmi érvényesítésért egy konkrét történeti együttesben." 49. Vö. 104., „osztálya ellensége ellen" ...„egy konkrét kollektivitásban". *Touraine* (1978); v. ö. *Melucci* (1981). 173—178., *Melucci* (1984). 825—826.; *Rammstedt*. 191—206.

[11]*Touraine* (1983). 94.

[12]*Heberle* (1968). Hasonló megkülönböztetés található meg *Blumer*nél is 255—272.

[13]*Heberle* (1968). *Banks*. 17—41. *Touraine* (1978). 176—177.

[14]*Heberle* (1968).

[15]*MacCarthy/Zald* (1977). 1220.

[16]*Thomas S. Kuhn:* A tudományos forradalmak szerkezete. Gondolat. Budapest. 1984.

[17]*Kuhn* 35, 213—214, 236—237.

[18]*Blumer* 221—283.

[19]*Paczolay Péter—Szabó Máté:* A politikaelmélet rövid története. Kossuth. 1984. 226—229.

[20]*Carl J. Couch:* Kollektives Verhalten. Eine Untersuchung einiger Stereotypie. in: *Heinz/Schöber*. I. 53—78.

[21]„Összefoglalva, a kollektív cselekvésnek helye van mind a stabilitásban, mind a változásban. A stabilitásban segít bizonyos ‚fluiditás' fenntartásában, amely ellenáll a társadalmi struktúra teljes inflexibilitási tendenciáinak. És segít abban, hogy fennmaradjon bizonyos élénkség és erő, vallási elkötelezettség az értékek iránt, amelyek a változás periódusait jellemzik. Az intézményes cselekvés az embernek a lényegi rutinok alá rendelődésével kapcsolódik össze, de a kollektív cselekvés az eszményeivel asszociálódik. A kollektív cselekvés intézményesedése segít az élet e két aspektusának összetartásában." *Turner/Killian*. 425.

[22]*Turner* (1981). 3—6.

[23]*Gusfield* (1981). 323.

[24]*Oberschall* (1973). 14—16. *Gamson*. 130—136.

[25]*Gamson*. Uo. *Oberschall* (1973). 104—113.

[26]*Gusfield* (1981). 324—336.

[27]*Ralph H. Turner:* Das Thema zeitgenössischer sozialer Bewegungen. in: *Heinz/Schöber*. II. 102—127.

[28]*Smelser*. 9—12.

[29]Uo. 13—14.

[30]Uo. 15—18.

[31]Uo. 270—382.

[32]*Turner* (1981). 7—8.

[33]*Oberschall* (1973). 22.

[34]*Oberschall* (1973). 23.

[35]Uo. 23—24.

[36]*Robert K. Merton:* Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Gondolat. Budapest. 1980. 83—143.

[37]*Olson.*

[38]Hasonló megközelítésmód jellemzi Albert O. Hirschmann munkáit.

[39]„Az elért nagyon reális elméleti előrelépés az, hogy az ellenzék, a konfliktuscsoportok, a társadalmi és tömegmozgalmak, a tiltakozó magatartás és a kollektív politikai cselekvés mobilizációjának elmélete lényegében ugyanaz, mint a gazdasági érdekcsoportok mobilizációjának elmélete, és a gazdaságelmélet racionalitásának egyszerű előfeltételezése elegendő ennek az elméletnek a kialakításához. Nincs szükség az egyéni motivációra alapozó elidegenedés, vagy a pszichopatológia feltételezéseire, egy egységes elmélet fogja át a politikai és társadalmi mozgalmak teljes spektrumát, tekintet nélkül arra, hogy extremistáknak, baloldaliaknak, jobboldaliaknak, centristáknak, vagy tömegmozgalmaknak nevezik őket támogatóik és becsmérlőik." *Oberschall* (1973). 118.

[40]*Gamson.* 56—61. *Turner* (1981). 9—16.

[41]*Oberschall* (1973). 113—118.

[42]*Zald/Ash.*

[43]*Paczolay—Szabó.* 239—245.

[44]*Turner* (1981). 8—9.

[45]*Gusfield* (1981). 320—321.

[46]*Oberschall* (1973). 27—29. *Gamson.* 136—141.

[47]*Tilly* (1978). 7.

[48]„A társadalomelemzésnek először konfrontálódnia *kell* a társadalmi mozgalom támogatási infrastruktúrájával, munkaerőkínálatával és keresletével, média-nyilvánosságával, a mozgalmak és az elitek interakciójával, mielőtt haszna lenne a modern társadalom problémafolyamatainak elemzéséből." *MacCarthy/Zald* (1973). 28. Vö. MacCarthy/*Zald* (1977). 1212—1217.

[49]*MacCarthy/Zald* (1977). 1—2. *MacCarthy/Zald* (1977). Uo.

[50]*Turner* (1981). 20.

[51]*Tarrow.* 21—22.

[52]*Murray Bookchin:* Hiearchie und Herrschaft. Karin Kramer. Berlin. 1981. 15—18.

[53]*Japp* 317.

[54]*Gamson* 1—14, 130—145.

[55]*Tilly* (1978). 24—29, 43—46.

[56]*MacCarthy/Zald* (1977). 1217—1218.

[57]Uo. 1218.

[58]Uo. 1219.

[59]Uo. 1220.

[60]Uo. 1221.

[61]Uo. 1227.

[62]*MacCarthy/Zald* (1973). 63.

[63]*Oberschall* (1978).

[64]*Touraine* (1978). 104—174.

[65]*Touraine* (1971).; *Touraine* (1976), *Touraine* (1982).

[66]„A *szociológiai intervenció* a társadalmi mozgalmak elméletének gyakorlati megvalósítása. Arra irányul, hogy egy küzdelem különféle jelentési szintjeit egymástól elválasztva a társadalmi mozgalom jelenlétét megmutassa, és a küzdelemnek arra a képességére kérdezzen rá, hogy ezt a legmagasabb lehetséges jelentést átfogja, és kialakítsa az ennek a jelentési szintnek megfelelő szervezett cselekvést." „A szociológiai intervenció módszere mindenekelőtt abban áll, hogy a kollektív magatartást annak a társadalmi mozgalomnak az álláspontjáról kérdezi, amely feltehetőleg jelen van benne." *Touraine* (1982/a). 319.

[67]*Touraine* (1983). 104.

[68]*Touraine* (1982/a). 329.

[69]Uo. 330.

[70]Uo. 331.

[71]*Joachim Raschke:* Soziale Bemegungen. Frankfurt am Main, Campus Verlag. 1985. Lásd: könyvismertetésemet in: Társadalomkutatás 1986/3—4. 114—122.

[72]*Rammstedt* 137—179.

[73]*Lang/Lang* 508—516., *Piven/Cloward* (1977)., *Tilly* (1975)., *Hirschmann* (1984)., *Brand/Büsser/Rucht* (1983). 39—75.

[74]*Tarrow.*

[75]*Lang/Lang.* 498—500.

[76]*Lang/Lang.* Uo.

SUMMARY

Szabó, Máté: Some Remarks on the Research of Social Movements

The research of social movements has several approaches in the social science, the present paper embarks on surveying them. In the American study of social movements two 'paradigms' in the sense of Kuhn can be separated from each other. The theory of 'collective behavior' dominated research from the oeginning of the century until about the 50s and 60s, it emphasized the dynamic changes of movements, their instability and lack of organization, it put their 'irrationality' in politics to the foreground, and analysed primarily their internal processes of motivation, their objectives and the 'personalities of movement'. From the 60s onwards it was replaced by the 'resource mobilization' theory, which has studied organization existing in movements, the factors of the distribution of resources, of participation and strategy building, and the objective ones, determined by the institutional structure on the basis of the critique of the theory of collective action. The change of paradigm has meant a shift from the micro-structural, socio-psychological outlook towards the macro-structural, political sociological outlook. Both types of theory have their own specific advantages and disadvantages, therefore they can meaningfully complement each other in the methodology orienting the practice of research.

The Western European macro-structural theories cannot be regarded as a relatively uniform school, but because of their common features, if contrasted to the American approaches, they have paradigmatic significance. Within the European theories marxizing, actionist, conflict theory, functionalist and systems theory schools can be isolated. All of them wish to fit the theory of social movements into the substantive theory of the overall social structure and dynamics, as contrasted to the American trends which are formal and operational, oriented towards the requirements of empirical research, and to the medium level theories in the Mertonian sense.

РЕЗЮМЕ

Матэ Сабо: Данные к исследованию общественных движений

В буржуазных общественных науках существует несколько подходов к исследованию общественных движений: данная статья дает их обзор. В американских исследованиях общественных движений можно разделить две взятые в смысле куна „парадигмы". „Теория коллективных поступков" (collective behavior) доминировала в исследованиях с начала века до пятидесятых-шестидесятых годов: она подчеркивала динамическое изменение движений, их нестабильность, неорганизованность, ставила на передний план их „иррациональность" в политике и анализировала в первую очередь процессы их внутренней мотивации, их цели, „личности участвующие в движении". В шестидесятые годы на ее смену появилась „теория мобилизации ресурсов" (resource mobilization theory) которая на основе критики теории коллективных поступков исследовала

организованность встречаюшуюся и в движениях, факторы распределения ресурсов, участия и создания стратегии, рациональные и объективные факторы определенные структурой институций. Смена парадигм означала сдвиг от микроструктурно-социалпсихологического подхода к макроструктурному носящему политический социологический характер приближению. Оба типа теорий имеют свои специфические преимущества и недостатки, поэтому они могут разумно дополнять друг друга в методологии ориентирующей практику исследований.

Западно-европейские макроструктурные теории нельзя считать относительно единым направлением, но ввиду общих характерных черт направленных против американского подхода они обладают парадигматическим значением. Внутри европейских теорий можно различать марксизирующие-акционистские-конфликт то теоретические и функционалистско-системно-теоретические направления. Они равным образом хотят уложить теорию общественных движений в субстантивную теорию всеобщественной структуры и динамики, в противоположность американским направлениям с их формально-операциональными, ориентированными на требования эмпирического исследования, и взятых в мертонском смысле теорий среднего уровня.

KOVÁCH IMRE—RÓBERT PÉTER—RUDAS TAMÁS

KÖZELEBB A MOBILITÁS VALÓDI DIMENZIÓIHOZ

A társadalmi mobilitás vizsgálata Sorokin (1927) klasszikus műve óta vált a szociológia központi témáinak egyikévé. Mobilitáskutatásokat számtalan országban végeztek, talán azért is, mert az elemzések központi kérdésfeltevése: mennyire nyitott egy társadalom, mekkora a mobilizálódás esélye, politikailag, illetve legitimációs szempontból is preferált. Ebből a szempontból különösen érdekesek a nemzetközi összehasonlítások. Ezért a Nemzetközi Szociológiai Társaság (ISA) az 1950-es évek elején komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a kutatások azonos elméleti és módszertani alapokon nyugodjanak (ISA 1951). Az így kialakult ISA-paradigma szerint a mobilitás vizsgálata során az apát és a kérdezettet azonos foglalkozási kategóriák szerint kereszttáblázzák, és ebben a mátrixban végeznek számításokat a mobilitás mértékére, irányára vonatkozóan. Az ily módon készült elemzéseket (pl. Glass 1954, Carlsson 1958, Svalastoga 1959, Bolte 1959, Lipset–Bendix 1959) nevezte Featherman a mobilitáskutatások első nemzedékének. (Magyarországon az 1960-as évek közepén készült a Központi Statisztikai Hivatalban Andorka Rudolf vezetésével ilyen szemléletű vizsgálat.)

Az ISA-paradigmán alapuló elemzéseket természetesen számos kritika érte (pl. Duncan 1966a., Rogoff 1966, Bertaux 1969). Az 1960-as évek második felében jelentős paradigmaváltás következett be a mobilitás vizsgálatának történetében, amit elsősorban Duncan (1966b.) és Blau—Duncan (1967) műveitől számíthatunk. Az út-elemzés alkalmazásakor már nem foglalkozási kategóriák, hanem foglalkozások közötti elmozdulás minősül mobilitásnak, s az elemzésekben előtérbe kerül a státus-megszerzés folyamatának vizsgálata, valamint ennek oksági interpretációja.

Mind az ISA-paradigma jegyében, mind az út-elemzéssel történő mobilitás-vizsgálatok esetében két alapvetően megoldatlan probléma van:

1. A mobilitást kizárólag a foglalkozás megváltozásával vizsgálni nem elégséges, mivel a társadalmi státusnak s így a mobilitásnak is más releváns, a foglalkozástól többé-kevésbé független dimenziói vannak. Ez a státus vonatkozásában Lenski (1954) óta már kevéssé vitatott megállapítás. E hiányosságon nem változtat az sem, hogy Duncant (1961) követően a foglalkozást a presztízs, az iskolázottság és a kereset indikátorain keresztül szokták mérni.

2. Az azonos foglalkozási kategorizálás vagy az azonos foglalkozási score-érték alkalmazása mind az apára, mind a kérdezettre vonatkozóan nem megfelelő eljárás,

mivel a foglalkozási csoportok tartalma, jelentése egyik generációról a másikra megváltozik, illetve az egyes foglalkozások is (éppen presztízsüket, a hozzájuk kapcsolódó keresetet és iskolázottságot tekintve) megváltoztatják helyüket a foglalkozási hierarchiában. Jóllehet Blau és Duncan két amerikai presztízsvizsgálat (az 1947-es NORC és Hodge—Siegel—Rossi 1963-as vizsgálata) alapján úgy véli, hogy a foglalkozások rangsora nem változik, Magyarországra vonatkozóan a két világháború közötti és a mai foglalkozásszerkezet között jelentős elmozdulásokat találtunk (Kovách—Róbert 1984), s úgy gondoljuk, hogy ez más társadalmakban is így lehet.

Tanulmányunkban ennek megfelelően két feladatra vállalkozunk:

1. Kiválasztunk a társadalmi mobilitásra vonatkozóan négy relevánsnak minősíthető egyéni mobilitási dimenziót. Ezekben a szférákban megkeressük a tipikus mobilitási mintákat, majd e minták alapján bebizonyítjuk, hogy a mobilitás többdimenziós jelenség, ahol az egyik mobilitási csatornán való elmozdulások alapján nagyon kevéssé becsülhető meg, hogy mi történik más mobilitási csatornákon.

2. Idézett kutatásunk alapján, a foglalkozások magyarországi történeti elmozdulását tekintve a társadalmi mobilitás ötödik, kollektív dimenziójának, bemutatjuk, hogy az egyéni mobilitás négy különféle csatornáján való helyzetváltoztatások és a történeti elmozdulás milyen kapcsolatban állnak egymással.

Elemzéseinkben ismertetünk és felhasználunk olyan új módszereket is, amelyek itt kerülnek először alkalmazásra.

Az adatok

Elemzésünkben a Társadalomtudományi Intézet és a Központi Statisztikai Hivatal 1981—1982-ben lefolytatott közös kérdőíves felvételének adatait használtuk fel. Az adatfelvétel 2 ezrelékes országos reprezentatív mintán zajlott a teljes 18 éven felüli lakosság körében. A kutatás eredményeiből eddig 7 tanulmánykötet jelent meg, és további kötetek vannak még megjelenés alatt. (A magyar nyelvű irodalom mellett angolul is l. Andorka—Kolosi szerk. 1984.)

A tanulmányban szereplő elemzéseket egy almintán végeztük el. A foglalkozások történeti elmozdulását mutató vizsgálatunk a teljes mintának csak egy idősebb generációjára értelmes, azokra, akik 1935 előtt születtek, így 14. életévüket legfeljebb 1949-ben töltötték be, apáik foglalkozási státusa tehát a háború előtti foglalkozásszerkezettel, iskolarendszerrel és bérezési rendszerrel írható le, míg a megkérdezetteknél ugyanezen indikátorok bizonyosan háború utániak. A nők esetében ennek a korosztálynak 35 százaléka eltartott, háztartásbeli, sosem volt aktív kereső, ami specifikus torzító tényező lett volna, ezért a feldolgozást végül csak a férfiakra végeztük el. A férfiak esetében a nyugdíjasokat, inaktív keresőket utolsó foglalkozásuk szerint vettük figyelembe. Az elemszám így tanulmányunkban N = 3650 lett.

A mobilitás egyéni csatornái

A társadalmi helyzet megváltozását négy mobilitási csatornában vizsgáljuk, ahol mind az apáról, mind a fiúról ugyanazzal az információval rendelkezünk (foglalkozás, iskolázottság, település és anyagi helyzet).

A foglalkozási mobilitás nyilvánvalóan igen lényeges komponense a társadalmi mobilitásnak. Tanulmányunkban ebben a szférában azt a 7 kategóriából álló, munkajelleg-csoport szerinti besorolást követtük, amely Ferge Zsuzsa (1969) rétegződésvizsgálatának eredményeire támaszkodik, s amelyet Andorka Rudolf (1982) is használ monográfiájában. Az apa foglalkozása a kérdezett 15 éves korára vonatkozott.

Az iskolázottság és a társadalmi mobilitás összefüggésével a szakirodalom széles körben foglalkozik (pl. Müller 1975, Boudon 1974, 1977, Sewell—Hauser—Featherman 1976, Gazsó 1971). A magyarországi rétegződésre, illetve mobilitásra vonatkozó többdimenziós elemzések (Kolosi 1984, Róbert 1986) azt mutatták, hogy az egyenlőtlenségi rendszer, illetve az egyenlőtlenségek átörökítésének lényeges tényezője a kulturális szféra, ahol az iskolázottságnak szintén nagy a szerepe. Ezért tekintettük az iskolai mobilitást a társadalmi helyzetváltoztatás külön szférájának. Az iskolázottságot szintén 7 kategóriában a legmagasabb befejezett végzettséggel azonosítottuk. Az apa iskolázottsága itt is a kérdezett 15 éves korára vonatkozott.

Magyarországon jelentősek a regionális különbségek és az egyes települések eltérő urbanizáltsági szintjéből adódó egyenlőtlenségek. A különböző szintű települések eltérő életesélyeket kínálnak pl. munkavállalás, tanulás, kulturálódás, szabadidő eltöltése terén. A lakóhely a társadalmi helyzet részének tekinthető, s a lakóhelyváltozás pedig a társadalmi mobilitás egyik szférája. Az alkalmazott 6 fokú települési kategorizálás egy közigazgatási besorolást követ. A migrációt a jelenlegi lakóhely és a születési hely között mértük.

A társadalmi helyzet lényeges elemének tekintettük az anyagi életkörülményeket, s ennek megfelelően a mobilitás egyik csatornájaként fogtuk fel az ebben a szférában való helyzetváltoztatást. Azok a külföldi kutatások, amelyek az anyagi mobilitásra is kiterjesztik figyelmüket (pl. Hauser—Featherman 1977, Rumberger 1983, Girod 1984), általában jövedelemadatokkal dolgoznak. A mi adatainkból azonban az apa (a szülő) jövedelméről nem állt rendelkezésre információ, ezért egy olyan indikátort választottunk, amely az anyagi helyzet, a fogyasztás és általában az életkörülmények szempontjából Magyarországon jellegzetesnek mondható: a húsfogyasztás gyakoriságát. Erre vonatkozóan egy 5 fokú kategorizálás állt rendelkezésre.

Annak érdekében, hogy a négy mobilitási csatornában lejátszódó mobilitásokról egy általános képet nyerjünk, az apára és a fiúra vonatkozó információkat mobilitási kereszttáblaként egymás mellé állítottuk, s a táblákban kiszámítottuk a hagyományos mobilitási mutatószámokat (a főátlón lévő immobilak aránya, a teljes mobilitás mértéke, a széleloszlásokból következő minimális strukturális mobilitás mértéke).

1. táblázat
*A mobilitási csatornák globális jellemzése**

	Immobilitás	Teljes mobilitás	Minimális strukturális mobilitás	Minimális strukturális mobilitás aránya a teljes mobilitásból
	százalék			
Foglalkozás	24,9	75,1	45,0	59,9
Iskolázottság	30,8	69,2	38,4	55,5
Település	66,6	33,4	13,2	39,5
Anyagi helyzet	39,8	60,2	40,9	67,9

* A mobilitási táblázatokat a mellékletben közöljük.

Tisztában vagyunk természetesen e mutatók problémáival, mégis úgy gondoljuk, hogy elemzésünk kiindulásaként egy ilyen áttekintés nem érdektelen.

E mutatószámok alapján elmondhatjuk, hogy a mobilitás mértéke a magyar társadalomban a foglalkozási csatornán a legerősebb, ahol az apához viszonyítva mintánk háromnegyede más kategóriába került. Ugyanakkor itt a legmagasabb a strukturális mobilitás mértéke is, amiben a foglalkozásszerkezet jelentős változásának hatása tükröződik. Ezek a változások döntően az 1945 utáni iparosodási és modernizációs folyamatokkal függnek össze, amelyek a mezőgazdasági foglalkoztatottak számának radikális csökkenésében, a szakképzett munkásság növekedésében, illetve a szellemi munkát végzők arányának növekedésében jelennek meg.

Lényeges mobilitási csatorna az iskola is, ahol szintén erőteljes strukturális átalakulás ment végbe, a teljes mobilitás több mint fele itt is szerkezeti változások következménye. Az iskolázottság strukturális átalakulása a képzettség jelentős növekedését mutatja, ami elsősorban az érettségizettek arányának növekedésében, de a diplomások, a szakképzettséggel rendelkező fizikai dolgozók és az általános iskolát befejezők számában is megjelenik.

A fogyasztás esetében adódik a mobilitás legmagasabb hányada a széleloszlások különbségéből. Gyerekkorában a két háború között, a mintába kerültek több mint fele hetente jutott húshoz, 8—9 százalékuk havonta vagy ritkábban. Ma viszont közel 80 százalék mindennap vagy hetente többször eszik húst.

A mobilitás mértéke területi vonatkozásban a legkisebb, itt mintánk kétharmada immobil. A strukturális változások Budapest esetében igazán érdemlegesek, ahol kétszer annyian laknak a mintából, mint ahányan itt születtek.

Mobilitási minták az elmozdulások egyéni dimenzióiban

A négy mobilitási dimenzióban való elmozdulások kapcsolatának vizsgálatához minden dimenzióban külön-külön tipikus mobilitási mintákat kerestünk. Az egyes

mobilitási táblázatok celláinak egy-egy részhalmazát akkor tekintettük azonos mobilitási mintához tartozónak, ha ezek

a) egymással szomszédosak voltak, vagy valamilyen értelemben szimmetrikusan helyezkedtek el, úgy, hogy a mobilitási folyamatnak tartalmilag egységesen értelmezhető részét alkották;

b) nagyjából azonos mértékben voltak gyakoribbak vagy ritkábbak a két peremeloszlás függetlensége esetén várt gyakoriságnál.

Ez utóbbi feltétel azt jelenti, hogy minden egyes mobilitási táblázathoz a következő modellt illesztettük. Jelentse *XS* a megkérdezett kategóriáját a négy mobilitási csatorna valamelyike szerint, *XF* pedig az apjának kategóriáját ugyanazon szempont szerint. Az *XS* és *XF* változók által alkotott kereszttáblában egy cella f_{ij} gyakoriságát az

$$f_{ij} = a_i b_j c_k \tag{1}$$

alakban keressük, ahol a_i csak az *XS* változó kategóriájától, b_j csak az *XF* változó kategóriájától függ, c_k értéke pedig a cellák bizonyos részhalmazain állandó. Ezeknek a részhalmazoknak a tulajdonságait írja elő az a) feltétel.

Ilyen modelleket Hauser (1978) alkalmazott először, s ezek a modellek speciális osztályát alkotják a Goodman (1972) által tárgyalt multiplikatív modelleknek.

Az (1) típusú modellek mellett érvényes maximum likelihood becslések és a modellek illeszkedésének vizsgálatára alkalmas tesztek értékei sztenderd eljárásokkal nyerhetők. Az elfogadott modellek az eredeti táblákhoz minden esetben 0,05 szinten illeszkednek. Az egyes elfogadott modelleket, a mobilitási mintához tartozó c_k paraméterek értékeit, a modellek szabadságfokát és chi négyzet statisztika értékét a 2a—2d. táblázatok tartalmazzák.

A foglalkozás és a település esetében 11, az iskolázottságnál 13, a fogyasztásnál pedig 8 mobilitási minta segítségével írtuk le az eredeti táblákat. Tipizálásunk így mintegy negyedére-harmadára csökkenti az eredeti mobilitási utak számát. A c_k paraméterek arról tájékoztatnak, hogy az egyes mobilitási minták a teljes esélyegyenlőség esetén várhatóhoz (1,00) képest mennyivel valószínűbb vagy valószínűtlenebb elmozdulásokat jelentenek.

A foglalkozás szférájában elsősorban a vezető, értelmiségi és a rutin szellemi munkát végző réteg reprodukciója, illetve helycseréje kiemelkedő. Lényeges, hogy ennél kisebb a valószínűsége a legrosszabb helyzetűnek tekinthető segédmunkás és mezőgazdasági fizikai réteg újratermelődésének. A reprodukció tehát „felül" erősebb, mint „alul". Jelentős a különbség a kvalifikáltabb munkás rétegekből származók javára a kvalifikálatlanabb munkás rétegekből származókkal szemben a szellemi foglalkozási kategóriákba való átlépés esélyét tekintve. A legvalószínűtlenebb mobilitási utak a fizikai rétegbe vezetnek, különösen, ha szellemi vagy kvalifikált munkás apa fiáról van szó.

Az iskolázottság esetében a legjobb és legrosszabb szint újratermelődésének esélye kiugró. A lefelé mobilitás valószínűsége általában elmarad a teljes esélyegyenlőség

2. táblázat

Mobilitási minták

a) Foglalkozás — Fiú

Apa	1	2	3	4	5	6	7
1. Vezető, értelmiségi	4,11	2,16	0,61	0,61	0,26	0,26	0,26
2. Rutin szellemi munkát végző	4,11	2,16	0,61	0,61	0,26	0,26	0,26
3. Kisiparos, kiskereskedő	1,51	1,51	1,51	1,51	0,61	0,61	0,26
4. Szakmunkás	1,51	1,51	0,67	1,51	0,61	0,61	0,26
5. Betanított munkás	1,51	1,51	0,67	1,23	0,94	0,94	0,26
6. Segédmunkás	0,82	0,82	0,82	1,23	0,94	1,50	0,61
7. Mezőgazdasági fizikai	0,51	0,51	0,82	0,82	1,23	1,23	1,50

Chi_i^2 = 31,99 Szabadságfok = 25

b) Iskolázottság — Fiú

Apa	1	2	3	4	5	6	7
1. Felsőfokú végzettség	8,86	1,86	0,29	0,14	0,14	0,14	0,14
2. Középfokú végzettség	3,40	3,40	0,60	0,29	0,14	0,14	0,14
3. Szakmunkás, szakiskolai végzettség	1,76	1,76	1,76	0,60	0,29	0,14	0,14
4. Általános iskola 8 osztály	2,67	2,67	1,19	0,81	0,29	0,14	0,14
5. Általános iskola 6—7. osztály	0,59	1,02	1,02	1,19	1,19	0,47	0,47
6. Általános iskola 1—5 osztály	0,59	0,59	0,59	1,19	1,19	1,86	1,86
7. Iskolázatlan	0,14	0,14	0,59	0,59	1,19	3,40	8,86

Chi_i^2 = 33,79 Szabadságfok = 23

c) Település — Lakóhely

Születési hely	1	2	3	4	5	6
1. Budapest	4,85	0,30	0,30	0,30	0,30	0,03
2. Megyei jogú város	0,78	9,57	0,30	0,57	0,30	0,15
3. Megyeszékhely	0,78	0,78	9,57	0,57	0,30	0,15
4. Egyéb város	0,78	0,54	0,54	3,52	0,30	0,30
5. Nagyközség	0,78	0,54	0,54	0,39	3,52	0,30
6. Község	0,54	0,54	0,54	0,54	0,39	1,92

Chi_i^2 = 23,55 Szabadságfok = 14

d) Anyagi helyzet (húsfogyasztás) — 1982-ben

Gyermekkorban	1	2	3	4	5
1. Mindennap evett húst	2,50	1,10	1,10	0,60	0,60
2. Hetente többször evett húst	1,25	1,10	0,60	0,60	2,20
3. Hetente evett húst	0,93	0,93	1,10	1,10	0,60
4. Havonta evett húst	0,93	0,93	1,68	4,31	0,60
5. Ritkábban evett húst	0,93	0,93	1,68	4,31	0,60

Chi_i^2 = 15,27 Szabadságfok = 8

esetén várhatótól, de ennek mértéke attól is függ, mekkora a lesüllyedés. A felfelé mobilitás esetén szintén lényeges, hogy „hány lépcsőről" van szó: a kisebb felemelkedések esélye jóval nagyobb, mint a nagyobb ugrásoké. Érdekes, hogy az apa 8 általánost végzettsége esetén nagyobb a valószínűsége a közép- vagy felsőfokú végzettség megszerzésének, mintha az apa szakmunkás végzettségű lenne; vagy hogy iskolázatlan apa fiából ugyanolyan minimális eséllyel lesz érettségizett vagy diplomás, mint amilyennel egy érettségizett vagy diplomás apa fia nem jut túl az általános iskola alsó osztályain.

A települési dimenzióban a lényeges esélykülönbség, hogy az immobilitás valószínűsége jóval nagyobb, mint a mobilitásé. Ezen belül a nagyobb településeken születettek immobilitása általában nagyobb, de éppen Budapest esetében kisebb, mint néhány más nagyvárosban. A mobilitást nézve a nagyobb városokból a kisebb városokba, illetve általában a városokból a falvakba irányuló migráció előfordulása ritkább, mint az egy ezzel ellenkező irányú mozgás. A nagyobb, urbanizáltabb települések felé mutató migráció is függ a „lépcsők számától".

Az anyagi helyzetet mutató húsfogyasztás esetében erős a valószínűsége egy kedvezőtlen és — ennél kisebb mértékben — a legkedvezőbb szint újratermelődésének. Ebben a szférában tehát a reprodukció „alul" nagyobb, mint „felül". A mobilitásokat nézve a jobb helyzetbe kerülés esélye általában meghaladja a rosszabb helyzetbe kerülését, amint az várható is.

A mobilitás egyéni dimenzióinak kapcsolata

Az előző fejezetben a választott négy mobilitási dimenzióban kialakítottunk négy, jellegzetes mobilitási mintákat tartalmazó tipológiát. E négy mobilitási dimenzió kapcsolatának vizsgálata során arra a kérdésre kerestünk választ, hogy a négy változó együttes eloszlása helyettesíthető-e közülük kevesebbnek az eloszlásával. Másképp fogalmazva: van-e a négy változónak olyan részhalmaza, amely rendelkezik azzal a tulajdonsággal, hogy ha valakiről tudjuk, hogy az adott részhalmazba tartozó változó(k) szerint melyik kategóriába (a jelen esetben mobilitási mintába) tartozik, akkor ebből nagy biztonsággal megjósolható, hogy a többi változó szerint mely kategóriába (mobilitási mintába) fog tartozni? Ha ilyen részhalmaz létezik, akkor elegendő az abba tartozó szempont(ok) szerint vizsgálni a mobilitást, hiszen a többi dimenzióban lezajló mobilitás ezek által lényegében meghatározott. (Megjegyezzük, hogy minden olyan mobilitási vizsgálat, amely csak a foglalkozási mobilitást veszi figyelembe, hallgatólagosan feltételezi, hogy ilyen részhalmaz van, és ez egyedül a foglalkozást tartalmazza.)

A négydimenziós változóhalmaz helyettesítésére alkalmas részhalmaz keresését egy lépésenkénti eljárással végaztük (Rudas 1985a, 1985b). Először azt néztük meg, hogy melyik az a dimenzió, amelyik ismeretében a másik három dimenzióban való mobilitás a legnagyobb biztonsággal megjósolható. Ha azt tesszük fel, hogy a V változó szerinti kategóriákat ismerjük, tehát tudjuk, hogy $V = i$, a többi X, Y, Z változóknak azt a

kategóriáját tekintjük becslésnek, amelyiknek a legnagyobb a feltételes valószínűsége, azaz azokat a j', k', l', kategóriákat, amelyekre

$$(2) \qquad P(X=j',\ Y=k',\ Z=l' \mid V=i') \geq P(X=j,\ Y=k,\ Z=l \mid V=i)$$

teljesül X minden j, Y minden k és Z minden l kategóriára. Ezeket a feltételes valószínűségeket a mintából becsültük. Az a változó a legalkalmasabb a négy változó helyettesítésére, amelyet V-nek választva a helyes előrejelzés valószínűsége — ami nem más, mint a (2) alatt szereplő maximális feltételes valószínűségek összege V-nek minden i kategóriájára — a legnagyobb.

A következő lépésben az előbb kiválasztott V mellé még egy X változót választottunk és feltételezzük, hogy $V = i$ és $X = j$. Keressük azt a k' és l' kategóriát, amelyre a

$$(3) \qquad P(Y = k',\ Z = l' \mid V = i,\ X = j) \geq P(Y = k,\ Z = l \mid V = i,\ X = j)$$

reláció teljesül Y minden k és Z minden l kategóriája esetén. Rögzített V és X változó esetében a helyes előrejelzés valószínűsége a (3) alatti maximális feltételes valószínűségek összege V minden i és X minden j kategóriájára.

Az eljárás hasonló módon folytatható tovább. A lépésenkénti részhalmaz-választó eljárás eredményeit a 3. táblázat tartalmazza. Ebből látható, hogy a másik három dimenzióban való mobilitás legpontosabb előrejelzését lehetővé tevő dimenzió a foglalkozási mobilitás. Ugyanakkor a foglalkozási mobilitás ismeretében is a mintának csak 10 százalékáról mondható meg, hogy a másik három mobilitási csatornán hogyan mozdult el. A következő lépésben a foglalkozást is tartalmazó kételemű részhalmazok közül a foglalkozási és területi mobilitás bizonyult a legjobbnak. Végül pedig az ezt a két változót tartalmazó részhalmazok közül a

3. táblázat

*Lépésenkénti részhalmaz választó eljárás (N = 3306)**

Részhalmazok	Helyes előrejelzés becsült valószínűsége (%)
Foglalkozás	10,3
Iskolázottság	8,0
Település	9,8
Anyagi helyzet	7,8
Foglalkozás és iskolázottság	21,9
Foglalkozás és település	27,1
Foglalkozás és anyagi helyzet	22,5
Foglalkozás, település, iskolázottság	56,6
Foglalkozás, település, anyagi helyzet	55,4

* Az adathiányok halmozódása miatt az elemzésből 344 fő hiányzik.

foglalkozás, település, iskolázottság kombinációja volt a jobbik. Ha e három mobilitási dimenzióban ismerjük az elmozdulás módját, a mintának akkor is csak alig több mint feléről tudjuk megmondani, hogy mi történt vele az anyagi szférában.

Ezek az eredmények azt mutatják, hogy a vizsgált négy dimenzió a mobilitás szempontjából nagymértékben független egymástól és közülük egynek, vagy akár többnek a vizsgálata nem helyettesítheti a többi figyelembevételét. Az egyes dimenziókban elfogadott mobilitási minták eltérő száma ugyan némileg befolyásolhatja a kapott számszerű eredményeket, de ez a végkövetkeztetés helyességét alapvetően nem kérdőjelezi meg.

A foglalkozások történeti elmozdulásainak típusai

Az ötödik változóval a foglalkozások hierarchiájának történeti elmozdulását kíséreltük meg mérni. Magyarországon az 1945 utáni változások következtében a kérdezettek és szüleik foglalkozása más foglalkozásstruktúrában értelmezhető. A kérdezett foglalkozásának megváltozása az apjáéhoz képest ezért nem feltétlenül jelent társadalmi helyváltoztatást, illetve az apa és fia hasonló foglalkozása sem feltétlenül jelöl hasonló társadalmi státust. A foglalkozások hierarchiájában és szerkezetében történt elmozdulások rendszere az egyéni mobilitásutaktól függetlenül, gyengítve vagy felerősítve annak hatását önálló dimenzióként is a legfontosabb mobilitást leíró tényezők egyike. Az egyének adatai felhasználásával ugyan, de végeredményként mégis a foglalkozáskategóriák struktúrán belüli elmozdulásainak tipikus eseteit írjuk le egy változóval.

Az egyének foglalkozásai a magyar foglalkozáskategorizálás (Foglalkozások Egységes Osztályzási Rendszere, továbbiakban FEOR) szerint álltak rendelkezésünkre, amelyeket az ISCO kategorizálása szerint vontunk össze végül 143 foglalkozáskategóriába. Első lépésként mind a 143 foglalkozáskategória megkapta a foglalkozáskategóriához tartozó személyek munkahelyi jövedelmének és elvégzett iskolai osztályainak átlagát. A foglalkozások presztízseként Treiman (1977) nemzetközileg is alkalmazhatónak elismert presztízspontjait fogadtuk el.

A történeti nézőpontból elvégzett elemzéshez az apák foglalkozásainak két világháború közötti presztízs, jövedelem és iskolázottsági adatait kellett megállapítanunk. A jövedelmeket korabeli statisztikákból s néhány az utóbbi években született tanulmányból gyűjtöttük össze. Az iskolázottságot a történeti foglalkozásoknál is a végzett osztályok számával mértük. A legtöbb nehézséget a foglalkozások történeti presztízsének megállapítása okozta. Tíz, a korszakkal foglalkozó történészt kértünk fel a foglalkozások presztízspontjainak megállapítására.

A két világháború közötti és a mai foglalkozásstruktúra között történő elmozdulások regisztrálásához klaszter-analízist használtunk. A klaszterezés elvégzéséhez három segédváltozót hoztunk létre. A három segédváltozó az iskolázottságban, presztízsben, keresetben megtörtént elmozdulásokat mérte, úgy, hogy az egyes történeti és mai

helyzetet mérő változópárok különbségét tekintettük az elmozdulás mérőjének. Az egyes változóknak minden esetben a standardizált értékeit használtuk, hogy a mai magasabb iskolázottságból, a két háború közötti pengőben, ma forintban meglevő keresetekből adódó eltéréseket kiszűrjük. A három elmozdulást mérő változóval végeztünk klaszter-analízist.

Módszerünk nem hierarchikus eljárás volt, melynek során a Cluster programcsomag (Wishart 1975) RELOCATE eljárásának megfelelően megadott nagyszámú

4a. táblázat

Az esetek saját klaszterközéppontjaitól mért távolságainak összege

Klaszterek száma	A távolságok összege
20	26,00
19	26,70
18	27,29
17	28,31
16	29,10
15	30,70
14	31,37
13	32,00
12	34,65
11	38,12
10	40,83
9	42,44
8	40,71
7	46,15
6	50,36
5	56,62

4b. táblázat

A foglalkozások elmozdulását mérő klaszterek magpontjai

Foglalkozáskategóriák	Személyek	Presztízs-változás	Iskolázottság-változás	Kereset-változás
1. N = 25	N = 726	−0,9372	−0,5759	−0,9223
2. N = 19	N = 211	0,0282	0,1580	0,1119
3. N = 11	N = 13	−0,8455	0,2944	−0,7744
4. N = 28	N = 929	0,8211	0,4185	−0,1690
5. N = 2	N = 37	−0,8876	−0,1964	−5,9158
6. N = 21	N = 637	−0,0233	−0,4956	0,5450
7. N = 14	N = 158	−0,1090	−0,8176	−0,8733
8. N = 23	N = 714	−0,4990	−0,8680	0,4014

klasztertől haladtunk kisebb számú csoportosítás felé. A program minden alkalommal a legközelebbi magpontú klasztereket vonja össze az euklideszi távolság alapján.

Az egyes klaszterekbe nem egy esetben egymástól alapvetően más státusú foglalkozások is kerültek, mint például az első klaszterbe a kiskereskedő és a segédmunkás, vagy mint a harmadikba a festőművész és a csapos.

Ez azért történt meg, mert a klaszterekbe sorolásnál csak azt vettük figyelembe, hogy az adott foglalkozás elmozdulása milyen irányú és mértékű az egyes dimenziókban, azt viszont már nem, hogy az adott elmozdulás a foglalkozások hierarchiájának alsó, felső vagy éppen a középső régióiban történt-e meg.

A foglalkozások történeti elmozdulásának és a mobilitás egyéni csatornáinak kapcsolata

Azt a kérdést vizsgálva, hogy a meghatározott módon elmozdult foglalkozásúak — (azaz a 4. táblázat klaszterei közül ugyanabba a klaszterbe tartozók) a mobilitás, tanulmányunkban vizsgált négy csatornáját tekintve tipikus mintákba tartoznak-e, lényegében diszkriminancia-analízis problémával állunk szemben. A kérdés úgy is megfogalmazható, hogy mely változó(k) ismerete adja a legtöbb információt ahhoz, hogy a megkérdezett foglalkozásnak történeti elmozdulását előrejelezzük. Elemzésünkben egy kategoriális magyarázó változók esetén alkalmazható lépésenkénti diszkriminancia-analízis eljárást (Rudas 1984) használtunk fel. Ez az eljárás nem lineáris diszkrimináció függvényeket, hanem klasszifikációs szabványokat ad.

Ha W jelöli azt a változót, amely a megmagyarázandó csoportosítást tartalmazza (esetünkben a foglalkozások történeti elmozdulását), akkor az eljárás első lépésében W-nek azt a h' kategóriáját választjuk előrejelzésnek, amelyre teljesül

$$P(W = h \mid X = i) \geq P(W = h \mid X = l) \tag{4}$$

W-nek minden h kategóriájára (azaz előrejelzésünk ismét a legnagyobb feltételes valószínűségű kategória).

Az az X változó a legnagyobb a W csoportjainak előrejelzésére, amely esetén a (4) alatti maximális feltételes valószínűségek összege a legnagyobb, hiszen az érték a helyes előrejelzés valószínűsége.

Az eljárás második lépésében a már kiválasztott X változóhoz egy Y változót választva az $X = i$ és az $Y = j$ kategóriájából az a h' kategória az előrejelzés, amelyre teljesül

$$P(W = h' \mid X = i,\ Y = j) \geq P(W = h \mid X = i,\ X = j) \tag{5}$$

W-nek minden h kategóriájára.

Ismét azt a változót választottuk ki, amelyre a pontos előrejelzés valószínűsége, azaz az (5) alatti maximális feltételes valószínűségek összege a legnagyobb.

Az eljárás további lépései hasonlóak.

5. táblázat

Lépésenkénti diszkriminancia-analízis a foglalkozások történeti elmozdulására

Magyarázó változó(k)	A pontos előrejelzés becsült valószínűsége (%)
Foglalkozási mobilitás	31,8
Iskolázottsági mobilitás	27,9
Települési mobilitás	27,3
Anyagi mobilitás	25,5
Foglalkozási és iskolázottsági mobilitás	36,0
Foglalkozási és települési mobilitás	35,0
Foglalkozási és anyagi mobilitás	33,7
Foglalkozási, iskolázottsági, települési mobilitás	44,7
Foglalkozási, iskolázottsági, anyagi mobilitás	40,9
Foglalkozási, iskolázottsági, települési, anyagi mobilitás	54,2

Az 5. táblázatban látható eredmények azt mutatják, hogy kézenfekvő módon valaki foglalkozásának történeti elmozdulása leginkább a saját foglalkozásától függ, s második legfontosabb szempont pedig iskolai végzettsége. Hangsúlyoznunk kell, hogy ez az eredmény könnyen érthető, de nem triviális. Lehetne egy olyan eset is, hogy például a magas iskolai végzettségű emberek mind pozitív (azaz egy hierarchia minden dimenziójában felfelé), az alacsonyabb iskolai végzettségű emberek pedig mind negatív irányban elmozdult foglalkozásúak, függetlenül attól, hogy mi ez a foglalkozás. Ebben az esetben a történeti elmozdulást legjobban magyarázó változó az iskolai végzettség lenne. A foglalkozások történeti elmozdulásának kissé több mint felét (54,2%) tudtuk e módszerrel reprodukálni. Ez az arány egyrészt azt bizonyította, hogy az egyéni mobilitás csatornáiban végbemenő mozgások nem függetlenek a foglalkozások történeti elmozdulásaitól, másrészt arrra is figyelmeztet, hogy a négy egyéni csatornán mért értékekkel nem lehet teljes pontossággal leírni a történeti dimenzióban végbement elmozdulásokat, ezért azokat mindenképpen külön kell a foglalkozások elemzésekor figyelembe vennünk.

Amennyiben a foglalkozások történeti elmozdulását kollektív csatornának tekintjük, felvethető, hogy ismerve egy megkérdezett útját ebben a dimenzióban, mennyire lehetünk biztosak az egyes egyéni dimenziókban elfoglalt helyét illetően? Erre a kérdésre ismét a kategoriális diszkriminancia-analízissel keressük a választ. Az elemzések azt mutatták, hogy a 61%-ban, az iskolait 66%-ban, a településit 55%-ban, az anyagit 69%-ban lehet pontosan előre jelezni a másik három egyéni csatorna a foglalkozások történeti elmozdulásának ismeretében (5—8. melléklet). Mind a négy arány magasabb ugyan, mint amikor a történeti elmozdulásokat próbáltuk a négy egyéni csatorna segítségével meghatározni, de az eltérés nem jelentős, s e történeti

6. táblázat

A foglalkozások történeti elmozdulása és az egyének foglalkozási mobilitása (fő)*

Az egyének foglalkozási mobilitása***	A foglalkozások történeti elmozdulásainak klaszterei**								
	1	2	3	4	5	6	7	8	együtt
1 (0,26)	12	3	—	18	—	12	5	20	70
2 (0,51)	33	46	5	95	16	18	2	2	217
3 (0,61)	59	9	—	38	—	51	6	31	194
4 (0,67)	3	1	—	2	—	1	4	6	17
5 (0,82)	54	15	—	124	—	124	47	106	470
6 (0,94)	43	1	—	27	—	40	1	32	144
7 (1,23)	295	21	2	199	—	167	17	204	905
8 (1,50)	114	—	—	96	—	101	43	172	526
9 (1,51)	41	68	2	229	14	80	17	105	556
10 (2,16)	5	12	2	23	—	—	1	2	45
11 (4,11)	7	23	2	36	7	21	1	3	100
együtt	666	199	13	887	37	615	144	683	3244

* A táblázatból halmozódó adathiány miatt 406 fő hiányzik.

** A klaszterek leírását lásd 4. táblázatnál.

*** A zárójelben lévő számok a 2. táblázat celláiban lévő C_K értékekkel azonosak.

elmozdulásokat megmutató változó a kategoriális diszkriminancia-analízisek során (5—8. melléklet) a másik négy változóhoz hasonló magyarázó erejű.

A továbbiakban a történelmi elmozdulások konkrét szerepét mutatjuk be az egyének és a történeti elmozdulások keresztáblájának segítségével (6. táblázat). A táblázat különösen alkalmas annak illusztrálására, hogy az általánosan használt mintákhoz képest milyen szempontokkal és eredményekkel gazdagodhat a mobilitáskutatás a történeti szempontok figyelembevételével. Az egyének foglalkozási mobilitása végső soron a hagyományosan megkeresett mintákat jelenti, amelyek egyáltalán nem homogének a történeti klaszterek szerint. Az egyes hagyományos mobilitásminták inhomogenitását a jellegadó történeti klaszterek szerint külön táblában is bemutatjuk (7. táblázat). A két táblázat tanúsága szerint:

1. Az egyes foglalkozásmobilitás-mintákba tartozók történetileg különböző módon elmozdult foglalkozásúak. A történeti elmozdulások keresztezhetik, gyengíthetik vagy felerősíthetik az egyéni foglalkozásmobilitás hatását.

2. A 6. és 7. táblázat megerősítette, hogy a foglalkozási immobilitás többnyire lefelé mobil társadalmi státust eredményez a fizikai munkásoknál. A foglalkozásilag immobil fizikaiak többnyire rosszabbodó történeti pozíciójú foglalkozásokba kerülnek.

3. Mobilitásszempontból a magyar társadalomban sajátos lépcsőzetesség figyelhető meg. A mobilak közül legnagyobb arányú egylépcsős mobilitással rendelkezők nagyobb részének mobilitásútját úgy határozza meg a származás, hogy az egy

7. táblázat

A foglalkozási mobilitási minták a jellegadó történeti klaszterek szerint

Foglalkozási mobilitási minták	A jellegadó történeti klaszterek				A klaszterek aránya a mobilitási mintán belül
	sorszáma	tartalma			
		presztízs-változás	iskolázottság változás	kereset változás	
1. Értelmiségi, vezető	4	+ +	+ +	–	26%
apa, szakképzetlen	8	–	– –	+ +	29%
fizikai fiú	6	–	–	+ +	17%
N = 70					
2. Mezőgazdasági fizikai apa	4	+ +	+ +	–	44%
értelmiségi, vezető, szellemi fiú	2	+	+	+	21%
N = 217					
3. Értelmiségi, vezető, szellemi apa	1	– –	–	– –	30%
kisiparos, szakmunkás fiú	6	–	–	+ +	26%
N = 194	4	+ +	+ +	–	20%
4. Szakmunkás, betanított munkás apa	8	–	– –	+ +	35%
kisiparos fiú	7	–	– –	– –	24%
N = 17					
5. Szakképzetlen fizikai					
(nem mg.-i) apa	4	+ +	+ +	–	26%
szellemi, értelmiségi	6	–	–	+ +	26%
vezető fiú	8	–	– –	+ +	23%
N = 470					
6. Immobil betanított	1	– –	–	– –	30%
és segédmunkások	6	–	–	+ +	28%
N = 144	8	–	– –	+ +	22%
7. Fizikai apa	1	– –	–	– –	33%
fizikai fiú egy	8	–	– –	+ +	23%
lépcsővel feljebb	6	–	–	+ +	12%
N = 905					
8. Mezőgazdasági	8	–	– –	+ +	33%
fizikai és segédmunkás,	1	– –	–	– –	22%
immobilek	6	–	–	+ +	19%
N = 526					
9. Szakmunkás vagy betanított munkás,	4	+ +	+ +	–	41%
kisiparos apa	8	–	– –	+ +	19%
szellemi, értelmiségi, vezető,					
szakmunkás, kisiparos fiú	6	–	–	+ +	14%
N = 556					
10. Vezető, értelmiségi, szellemi apa,	4	+ +	+ +	–	51%
szellemi fiú	2	+	+	+	27%
11. Szellemi, értelmiségi,					
vezető apa	4	+ +	+ +	–	36%
értelmiségi, vezető fiú	2	+	+	+	23%
N = 100	6	–	–	+ +	21%

lépcsővel fölfelé mobilak általában rosszabb pozíciójú foglalkozásokba kerülnek, míg az egy lépcsővel lefelé mobilak általában a foglalkozáscsoportjuk jobb helyzetű, történeti szempontból előnyösen elmozdult foglalkozásaiba. Így például a fizikai apák diplomás fiai a kevesebb előnyt adó értelmiségi pályákra, illetve az „értelmiségi", szellemi, vezető apák fiai a nagyobb presztízsű szakmunkás, kisiparos foglalkozásokba.

A megfigyelt törvényszerűsége nemcsak a fizikaiak és szellemiek, vezetők között, hanem a fizikai apák, fizikai fiúk esetében is igaz. Különösen erős a megfigyelt jelenség hatása a többlépcsős foglalkozási mobilitásúak esetében:

4. A mobilitás megfigyelt lépcsőzetessége átértelmezheti a magyar társadalom látszólag nagy nyitottságát. Kétséges számunkra ugyanis, hogy a foglalkozásilag felfelé mobil, de történetileg rossz, vagy a foglalkozásilag lefelé mobil, de történetileg jó pozíciójú foglalkozásokba kerülteket ugyanúgy tekinthetjük-e mobilnak, mint azokat, akik lefelé mobilitásuk mellett lefelé mobil foglalkozásúak, illetve felfelé mobilitás mellett felfelé mobil foglalkozásúak.

Záró megjegyzések

Hipotetikusan elfogadott téziseinket — miszerint a mobilitást nem lehet egy kiválasztott dimenzióval megfelelőképpen mérni, s a mobilitásukat leíró dimenziók között a foglalkozások történeti elmozdulását mérő dimenziónak lényeges szerepe van —, tanulmányunkban matematikai-statisztikai eszközökkel bizonyítottuk. A kiválasztott mobilitásdimenziók egymástól nagymértékben függetlennek bizonyultak, a történeti változások elemzésével pedig átértelmeződtek a hagyományos mobilitásminták. Vizsgálatainkkal egyrészt kibővítettük a mobilitás fogalmát, hiszen több dimenzióval mérve valószínűleg több egyénről mondható el, hogy valamilyen irányban elmozdult, másrészt lecsökkentettük a mobilok körét, mert a különböző dimenziókban végbement különböző irányú elmozdulások kiegyenlítették egymás hatását.

Eredményeinket egy nagyobb munka kiinduló lépéseinek tekintjük. A továbbiakban terveink szerint

a) megkeressük és leírjuk a releváns több dimenzióval meghatározott, konkrét mobilitásmintákat,

←

* Jellegadó klaszteren a legnagyobb elemszámú klasztereket értjük.

A táblázatban szereplő jelek:

\+ = közepesen vagy gyengén fölfelé elmozdult
\+ + = erősen fölfelé elmozdult
\− = közepesen vagy gyengén lefelé elmozdult
\− − = erősen fölfelé elmozdult

A jelek valós értékeit a 46. táblázat tartalmazza.

b) mérhetővé tesszük az egyes egyéni és történeti kollektív mobilitásdimenziókkal mért elmozdulások együttes szerepét a réteghez tartozás, illetve a társadalmi státus meghatározásában.

IRODALOM

Andorka R. (1982): A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Budapest

Andorka, R.—Kolosi, T. eds. (1984): Stratification and Inequality. Budapest

Bertaux, D. (1969): Sur l'analyse des tables de mobilité sociale. Revue Française de Sociologie, Vol. 10. No. 4.

Blau, P. M. —Duncan, O. D. (1967): The American Occupational Structure. New York

Bolte, K. M. (1959): Sozialer Aufstieg und Abstieg. Eine Untersuchung über Berufsprestige und Berufsmobilität. Stuttgart

Bondon, R. (1974): Education, Opportunity and Social Inequality. New York

Bondon, R. (1977): Education and Social Mobility: A Structural Model. In: *Karabel, J.—Halsey, A. H.* (ed.): Power and Ideology on Education. Oxford

Carlsson, G. (1958): Social Mobility and Class Structure. Lund

Duncan, O. D. (1966a): Methodological Issues in the Analysis of Social Mobility. In: Smelser, N. J.—Lipset, S. M. (ed.): Social Structure and Mobility Economic Development. Chicago

Duncan, O. D. (1961): A socioeconomic index for all occupations. In: Reiss, A. J. et al.: Occupations and Social Status. New York

Duncan, O. D. (1966b): Path Analysis: Sociological Examples. American Journal of Sociology, Vol. 72.

Ferge, Zs. (1969): Társadalmunk rétegződése. Budapest

Gazsó F. (1971): Mobilitás és iskola. Budapest

Girod, R. (1984): Instra- and Intergenerational Income Mobility: A Geneva Survey (1950—1978): Paper presented in I.S.A. RC on Social Stratification and Mobility. Budapest

Glass, D. V. (ed.) (1954): Social Mobility in Britain. London

Goodman, L. A. (1972): Some Multiplicative Models for the Analysis of Cross-Classified Data. In: Proceedings of the 6th Berkeley Symposium on Mathematical Statitics and Probability. Berkeley

Hauser, R. M.—Fetherman, D. L. (1977): The Process of Stratification: Trends and Analysis. New York

Hauser, R. M. (1978): A Structural Model of the Mobility Table. Social Forces 56.

Hodge, R. W.—Siegel, P. M.—Rossi, P. H. (1966): Occupational Prestige in the United States 1925—1963. In: Bendix, R.—Lipset, S. M. (ed.): Class, Status and Power. New York (2nd edition)

International Sociological Association (1951): First International Working Conference on Social Stratification and Social Mobility. London

Kolosi, T. (1984): Status and Stratification. In: *Andorka, R.—Kolosi, T.* (ed.): op. cit.

Kovách, I.—Róbert, P, (1984): A foglalkozások mobilitása 1930—1982. In: Rétegződés-modell vizsgálat IV. Gazdaság és rétegződés. Budapest

Lenski, G. E. (1954): Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status. American Sociological Review 19.

Lipset, S. M.—Bendix, R. (1959): Social Mobility in Industrial Society. New York

Müller, W. (1975): Familie—Schule—Beruf. Analysen zur sozialen Mobilität und Statuszuweisung in der BRD. Opladen

National Opinion Research Center (NORC) (1960): Jobs and Occupations: A popular Evaluation. In: *Bendix, R.—Lipset, S.* (ed.): Class, Status and Power. New York (3st edition)

Róbert, P. (1986): Származás és mobilitás. Rétegződés-modell vizsgálat. VII. Budapest.

Rogoff, N. (1966): Change in Rata and Forms of Mobility. In: *Smelser, N. I.—Lipset, S. M.*: op. cit.

Rudas, T. (1985a): Exploratory methods for categorical data problems. In: Contributed papers. 45th

Rudas, T. (1985): Reduction in dimensionality in categorical data problems via subset selection, (Manuscript)
Rudas, T. (1984): Stepwise discriminant analysis procedure for categorial variables. In: *Havranek—Sidák—Novák* (eds): COMPSTAT '84, Wien
Rumberger, R. W. (1983): The Influence of Family Background on Education. Bornings and Wealth. Social Forces 3.
Sewell, W. G.—Hauser, R. M.—Featherman, D. L. (eds): Schooling and Achievement in American Society. New York
Sorokin, P. A. (1927): Social Mobility. New York
Svalastoga, K. (1959): Prestige, Class and Mobility. Copenhagen
Treiman, D. J. (1977): Occupational Prestige in Comparative Perspective. New York

MELLÉKLET

1. A foglalkozási mobilitás eredeti kereszttáblája
(abszolút számok)

Apa	Fiú								
	1	2	3	4	5	6	7	összes	%
1. Vezető, értelmiségi	53	19	3	14	7	4	2	102	2,9
2. Rutin szellemi munkát végző	56	35	4	16	8	1	3	123	3,6
3. Kisiparos, kiskereskedő	52	49	22	95	52	17	18	305	8,8
4. Szakmunkás	75	74	12	149	57	18	16	401	11,6
5. Betanított munkás	45	52	9	94	66	25	16	307	8,9
6. Segédmunkás	21	24	9	63	60	26	24	227	6,6
7. Mezőgazdasági fizikai	104	130	93	348	625	180	507	1987	57,6
Összes	406	383	152	779	875	271	586	3452*	100,0
%	11,8	11,1	4,4	22,6	25,3	7,8	17,0	100,0	

* 198 apa foglalkozását nem ismertük

2. Az iskolai mobilitás eredeti kereszttáblája
(abszolút számok)

Apa	Fiú								
	1	2	3	4	5	6	7	összes	%
1. Felsőfokú végzettség	44	11	5	2	2	—	—	64	1,8
2. Középfokú végzettség	12	14	7	2	1	—	—	36	1,0
3. Szakmunkás, szakiskolai végzettség	52	103	283	47	43	12	2	542	15,2
4. Általános 8 osztály	32	34	48	17	10	1	0	142	4,0
5. Általános 6—7 osztály	73	147	431	252	466	83	7	1459	41,1
6. Általános 1—5 osztály	33	57	212	188	363	257	15	1125	31,7
7. Iskolázatlan	1	4	23	14	60	70	12	184	5,2
Összes	247	370	1009	522	945	423	36	3552*	100,0
%	7,0	10,4	28,4	14,7	26,6	11,9	1,0	100,0	

* 98 apa végzettségét nem ismertük.

3. A területi mobilitás eredeti kereszttáblája
(abszolút számok)

Születési hely	Lakóhely							
	1	2	3	4	5	6	összes	%
1. Budapest	267	6	6	11	19	4	313	8,8
2. Megyei jogú város	19	122	2	16	12	12	183	5,1
3. Megyeszékhely	27	11	89	15	10	7	159	4,5
4. Egyéb város	65	17	15	323	32	56	508	14,3
5. Nagyközség	111	30	30	50	477	85	783	22,1
6. Egyéb község	134	65	61	141	118	1084	1603	45,2
Összes	623	251	203	556	668	1248	3549*	100,0
%	17,5	7,1	5,7	15,7	18,8	35,2	100,0	

* 101 személy születési helyét nem ismertük.

4. Az anyagi (húsfogyasztás) mobilitás eredeti kereszttáblája
(abszolút számok)

Gyermekkorban	1982-ben						
	1	2	3	4	5	összes	%
1. Mindennap evett húst	16	25	13	—	—	54	1,5
2. Hetente többször evett húst	196	951	164	1	4	1316	36,4
3. Hetente evett húst	188	1280	470	6	1	1945	53,7
4. Havonta evett húst	22	136	83	3	—	244	6,7
5. Ritkábban evett húst	6	30	24	1	—	61	1,7
Összes	428	2422	754	11	5	3620*	100,0
%	11,8	66,9	20,8	0,3	0,2	100,0	

* 30 személy adata hiányzott valamelyik időpontra vonatkozóan.

5. Lépésenkénti diszkriminancia-analízis az egyének foglalkozási mobilitására

Magyarázó változók	A pontos előrejelzés becsült valószínűsége (%)
Iskolai mobilitás	41,6
Települési mobilitás	31,4
Anyagi mobilitás	27,2
Történeti mobilitás	29,8
Iskolai és települési mobilitás	43,7
Iskolai és anyagi mobilitás	42,9
Iskolai és történeti mobilitás	45,6
Iskolai, történeti és települési mobilitás	53,2
Iskolai, történeti és anyagi mobilitás	50,0
Iskolai, települési, történeti, anyagi mobilitás	61,2

6. Lépésenkénti diszkriminancia-analízis az egyének anyagi mobilitására

Magyarázó változók	A pontos előrejelzés becsült valószínűsége (%)
Foglalkozási mobilitás	47,0
Iskolai mobilitás	46,9
Települési mobilitás	46,1
Történeti mobilitás	46,6
Foglalkozási és iskolai mobilitás	49,7
Foglalkozási és települési mobilitás	49,8
Foglalkozási és történeti mobilitás	49,9
Foglalkozási, történeti, iskolai mobilitás	56,5
Foglalkozási, történeti, települési mobilitás	56,4
Foglalkozási, történeti, iskolai, települési mobilitás	68,6

7. Lépésenkénti diszkriminancia-analízis az egyének iskolai mobilitására

Magyarázó változók	A pontos előrejelzés becsült valószínűsége (%)
Foglalkozási mobilitás	*47,5*
Települési mobilitás	40,0
Anyagi mobilitás	37,8
Történeti mobilitás	48,4
Foglalkozási és települési mobilitás	*50,1*
Foglalkozási és anyagi mobilitás	48,6
Foglalkozási és történeti mobilitás	49,9
Foglalkozási, települési, anyagi mobilitás	55,4
Foglalkozási, települési, történeti mobilitás	*58,0*
Foglalkozási, települési, történeti, anyagi mobilitás	*66,1*

8. Lépésenkénti diszkriminancia-analízis az egyének területi mobilitására

Magyarázó változók	A pontos előrejelzés becsült valószínűsége (%)
Foglalkozási mobilitás	33,5
Iskolai mobilitás	*34,2*
Anyagi mobilitás	30,2
Történeti mobilitás	30,8
Iskolai, foglalkozási mobilitás	*38,8*
Iskolai, anyagi mobilitás	36,7
Iskolai, történeti mobilitás	37,1
Iskolai, anyagi, foglalkozási mobilitás	43,9
Iskolai, foglalkozási, történeti mobilitás	*46,6*
Iskolai, foglalkozási, történeti, anyagi mobilitás	*55,1*

SUMMARY

Kovách, Imre—Róbert Péter—Rudas, Tamás: Nearer to the Real Dimensions of Mobility

It is a generally accepted approach in the case of analysis of social status that it is not simply identified with the occupational position, but defined as a position within a multi-dimensional system of inequalities. But if social mobility is regarded to be a change in the social status, than this process cannot simply be the change of the occupational position but movement in the other dimensions of inequality must also have a role in it.

Further on that practice of research into mobility which applies the same categorization or measurement for origin as well as the present status is a highly problematic one, as during the interval between the

generation of parents and children significant historical changes may have taken place. Our analysis considers social mobility to be the movement of the individual within four dimensions of inequality (occupation, schooling, financial position, settlement), to which a fifth, collective dimension is added, i.e. the historical shift of the occupations within the inter-war and the present hierarchies of these positions. To the analysis we have taken a more homogeneous sub-sample facilitating historical comparison as well, from the 2 per mille national representative survey of the Institute of Social Sciences, consisting of men above the age of 47, in the case of whom the fathers are definitely characterized by the pre-war, and the respondents are definitely characterized by the post-war occupational structure (N = 3650).

As a first step we have been looking for typical mobility patterns in the four individual dimensions of mobility, which have partly meant a part of uniform interpretation of the mobility table, and partly have shown similar chances of mobility if compared to the total inequality of chances. It can be shown on the basis of these patterns of mobility that these four dimensions of mobility are considerably independent of one another, and in order to study social mobility they have to be studied jointly.

In the next step we have studied the relationship between the groups of the historical shift of occupations formed by cluster analysis and the individual dimensions of mobility. It can be stated that the historical shift can be best estimated with the help of occupational mobility, but even the four individual dimensions do not cover it. Therefore the historical shift can be considered as an autonomous, independent dimension of mobility.

The closer comparison of occupational mobility and the historical shift of occupations shows that the movements in the two dimensions do not coincide, the historical shift may strengthen or weaken the impact of the individual changes of occupation. Consequently, the image on the occupational openness of Hungarian society needs modification, as it is not indifferent whether the individuals getting into a better or worse occupational position enter into occupations that have has a favourable or adverse historical movement.

РЕЗЮМЕ

Имре Ковач—Петер Роберт—Тамаш Рудаш: Ближе к истинным измерениям мобильности

В случае анализов касающихся общественного статуса общепринятый подход, когда статус не просто идентифицируют с положением занятия, а определяют как положение занятое в многомерной системе неравенств. Если же мы считаем изменение общественного статуса общественной мобильностью, этот процесс не может быть только изменение положения занятия, но роль в этом должно играть и смещение в других измерениях неравенства.

Далее спорной является и та практика исследователей мобильности, что они пользуются аналогичной категоризацией или показателе как на происхождение, так и относительно современного статуса, хотя в интервале времени между поколением родителей и поколением детей могли произойти значительные исторические сдвиги. Наш анализ воспринимает общественную мобильность как индивидуальное движение в четырех изререния неравенства (занятие, уровень школьного образования, материальное положение, характер места жительства), с которым связано пятое измерение, коллективное, исторический сдвиг занятий между йерархией этих позиций в период между двумя войнами и в настоящее время.

Для анализа мы отобрали из 2 процентной модели для исследования модели расслоения Института общественных наук суб-образец более гомогенный и облегчающий историческое сравнение, мужчий в возрасте старне 47 лет, для отцов которых наверняка характерна структура занятий довоенного времени, а для опрошенных послевоенная структура (N = 3650).

На первом шагу мы искали типичные модели мобильности в четырех индивидуальных измерениях мобильности, которы, с одной стороны, означали часть поля мобильности, которую можно едино толковать, с другой стороны, у них были аналогичные шансы мобильности по

отношению к полному неравенству шансов. На основе этих моделей мобильности можно выявить, что эти четыре измерения мобильности в значительной мере независимы друг от друга и для исследования общественной мобильности их нужно принимать во внимание совместно.

На следующем шагу мы исследовали связь между группами сформированными кластрным анализом исторического сдвига занятий и индивидуальными измерениями мобильности. Можно установить, что исторический сдвиг лучше всего можно оценить с помощью мобильности занятий, но и все четыре индивидуальных измерения совместно на покрывают его. Таким образом, исторический сдвиг следует считать самостоятельным, независимым измерением мобильности.

Более близкие сравнения мобильности занятий и исторического сдвига занятий показывают, что движения в этих двух измерениях не совпадают, исторический сдвиг может усилить или ослаблять влияние индивидуального изменения занятия. Таким образом существующую картину открытости занятий в венгерском обществе следует изменить, поскольку не всеравно, вступают-ли лица попадающие в лучшую или худшую позицию по занятости в профессии, которые с исторической точки зрения сдвинулись в благоприятном, или неблагоприятном направлении.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

SZABÓ ILDIKÓ

ÉRTÉKVÁLSÁG VAGY ÉRTÉKVÁLTÁS?

A fiatalok politikai szocializációjának néhány problémájáról

Ha egy társadalomban pár évtized leforgása alatt többször is jelentősen megváltozik azoknak az értékeknek a tartalma, amelyekkel a mindenkori politikai hatalom kívánja legitimizálni magát, többé-kevésbé magától értetődő, hogy az értékek szerepe megnő mind a tudományos és művészi gondolkodásban, mind pedig a mértékadó közgondolkodásban. Ha ugyanis gyakran változnak azok a politikai elvárások (és a szolgálatukban álló ideológiák és apparátusok), amelyek az állampolgárok „létét és tudatát" egyaránt szabályozni kívánják, nagy a valószínűsége legalább két következménynek: az emberek társadalmi orientációit szabályozó értékek és normák tartós válságának és annak, hogy a hatalom és az állampolgárok viszonyában különböző moralizálási mechanizmusok intézményesülnek.

1. A gyors politikai és társadalmi változásokat nem követi a társadalmi tudatban az adott politikai rendszer legitimációs szükségleteinek megfelelő értékek spontán, „automatikus" elfogadása (a korábbiaknak pedig az elutasítása), különösen egyazon felnőtt generáción belül. A társadalom tagjai nem maradnak érintetlenek velük szemben, de ez nem jelenti azt, hogy hatásukra közvetlenül — mintegy természetes következményként — társadalmi méretekben is elterjednének az aktuális hatalmi érdekekkel adekvát, új értékrendek. Szükségszerűen keverednek egymással a legkülönbözőbb értéktartalmak és kerülnek egymással konfliktusba. Az egymásnak ellentmondó értékek kölcsönösen devalválhatják vagy éppen megsemmisíthetik egymást, illetve hozzájárulhatnak ahhoz, hogy előre nem látható reakciók által vezérelt „ellenértékek" termelődjenek ki.

2. A gyors politikai fordulatok másik valószínű következménye a moralizálások intézményesülése. Ez a folyamat az eltérő politikai érdekek artikulálásának a korlátozottságával függ össze. Az erkölcs a politika kitüntetett eszközévé válik, és az alapvetően nem erkölcsi természetű hatalmi-politikai konfliktusok is erkölcsi konfliktusok formájában fejeződnek ki. Ezt egyrészt az teszi lehetővé, hogy az emberek többsége előtt rejtve maradnak a valóságos politikai és társadalmi folyamatok, de ezeknek az értékvonatkozásait jól érzékelik mindennapi életükben. Másrészt a hatalomnak is ahhoz fűződik érdeke, hogy elsősorban morális és érzelmi alapon fogadtassa el magát, építhessen az emberek kötelességtudatára, és hogy az alapvetően hatalmi-politikai viszonyokat alapvetően morális viszonyokként tüntesse fel, mintegy erkölcsileg legitimizálva magát. A tényleges politikai viszonyokat elfedő

moralizálás egyúttal arra is lehetőséget nyújt, hogy a szembenálló felek politikai harcaikat erkölcsi harcoknak tüntessék fel a közvélemény előtt, és az embereket is elsősorban erkölcsi síkon késztessék állásfoglalásra.[1] A hatalom megtartásának a kezdeti nehézségei kedveznek az értékek szabályozó funkciójával való visszaéléseknek: a társadalmi problémák értelmezésében, diagnosztizálásában és terápiájában hivatalos rangra emelkedhetnek az elsősorban értékszempontokat érvényesítő moralizálások, a társadalmi méretű ördögűzések és ráolvasások. A hatalom stabilizálásának a gondjai a hatalom önkritikus gyakorlása és az alternatív értékelések létjogosultsága ellen is szólhatnak, mivel a hibák nyilvános elismerését és korrigálását a központi hatalom gyengeségének is lehetne hinni. De a moralizálás a politikai ellenfelek gyengítésére is felhasználható, például erkölcsi lejáratásukra.

Biztos, hogy a 20. századi magyar történelemben számos példát találhatnánk mind a társadalmi méretű értékválságokra, mind pedig a moralizálások intézményesülésére. Történelmünk bőséges forrásául szolgál az értékeket vizsgáló írástudóknak.

Az értékek kérdése ma is az érdeklődés előterében áll. Ez részben a hazai társadalomtudományok fejlődésével függ össze, amelynek során mindinkább kibontakoztak a *konkrét* társadalmi problémákra irányuló kutatások, így azok is, amelyek vagy kifejezetten az értéktudattal foglalkoztak, vagy közvetetten találták magukat szembe értékjellegű problémákkal.[2] A hatvanas évek közepétől a legkülönbözőbb tudományágak keresték a választ a „milyenek vagyunk" kérdésére.

A hetvenes évek közepétől egyre érzékelhetőbbé váló gazdasági nehézségek már a „hogyan tovább" kérdését is feltették a politikai gyakorlat számára, mivel egy sor társadalmi problémát erősítettek fel és tettek láthatóvá, köztük a fiatalok egzisztenciális problémáit és értéktudatuk kérdéseit.

A fiatalok értékrendje minden társadalomban gyakran válik konfliktusok forrásává vagy katalizál társadalmi feszültségeket, hiszen az a felnőtt társadalom értékeinek a megszüntetve-megőrzésével alakul ki. Értékrendjüket a társadalom tudatosan is befolyásolni akarja: a fiatalokra, mint az elkövetkezendő társadalmi történések alanyaira és tárgyaira koncentráltan irányulnak a szocializációs törekvések.

Szociológiailag az értékeket ideológiai, történelmi-politikai és gyakorlati szempontból egyaránt vizsgálhatjuk. A következőkben abból a szempontból jellemezném a fiatalok értéktudatát, hogy 1. mit jelentettek az 1956 utáni időszak társadalmi változásai az ideológiailag megfogalmazott társadalmi eszmények szempontjából, 2. milyen sajátosságai vannak történelmi és politikai értékeiknek és 3. milyen értékek szabályozzák mindennapi életünket, törekvéseinket, magatartásunkat. Bármilyen szempontból is közelítsük meg azonban a fiatalok értékvilágát, szembetaláljuk magunkat az értékeket átadó intézményekkel — ezek működésével és szocializációs hatásával.

Először azonban fel kell vetnünk egy kérdést: azt, hogy mennyire szükségszerűek egy társadalomban a fiatalok értékorientációs zavarai, azaz, hogy a már említett gyors történelmi-politikai fordulatok mellett a társadalom „természetes" dinamizmusával együttjárnak-e a modern társadalmakban az új nemzedék értékzavarai?

Az értékek a kultúra részét képező társadalmi és történelmi objektivációk.[3] A szocializáció folyamán az ismeretekkel, attitűdökkel és a társadalmilag kondicionált érzelmekkel együtt sajátítjuk el őket. Ezért az értékek nemcsak az adott társadalomra jellemzőek, hanem az egyén társadalmi helyzetére is.[4] Továbbadásukban, fennmaradásukban meghatározó szerepük van a szocializáló intézményeknek: a családnak, az iskolarendszernek, a tömegkommunikációs eszközöknek és mindazoknak az intézményeknek, amelyek egy meghatározott értékrend nevében működnek, és meghatározott elvárásokat közvetítenek az egyének felé.

Ugyanakkor az egyének nem egyszerűen befogadják az őket körülvevő értékeket, hanem érdekeiben, érintettségükön, társadalmi gyakorlatukon keresztül „szűrve" sajátítják el őket. Az, hogy milyen értékeket sajátítanak el, egyrészt attól függ, hogy a körülöttük levő értékeknek milyen a normatív erejük, mennyire integrálódtak a társadalom kultúrájába. Másrészt az is befolyásolja az értékek elsajátítását, hogy milyen összhang van az értékátadó intézmények között: erősítik-e egymás befolyását, vagy éppen gyengítik. Végül pedig az értékek próbája is a gyakorlat: internalizáltságuk attól is függ, hogy mennyire van szükség rájuk a gyakorlatban. A szocializáló intézmények által közvetített értékek akkor válnak a társadalmi magatartás integráns részévé, ha adekvátak a mindennapi tapasztalatokkal és alkalmasak a gyakorlat értelmezésére.

A társadalmi változásokkal szükségszerűen együttjárnak az értékkonfliktusok. A társadalmi mobilitás, az iskolázottság szintjének növekedése, a társadalom fejlődése új értékek kitermelődéséhez vezet, amelyek a korábbiakat módosítják vagy konfrontálódva velük, egyeseket megsemmisítenek közülük.

Ha az intézményesen is kultivált értékek maguk is a társadalmi változásokkal együtt csiszolódnak és a szocializáló intézmények nem zárkóznak el az új értékek artikulálódása elől, a szocializáció folyamata is kevesebb értékkonfliktussal megy végbe. Ha viszont a szocializációs intézmények által közvetített értékek diszfunkcionálisak,és nem erősíti meg őket a társadalmi tapasztalat, felerősödnek az értékkonfliktusok (ilyenek például a generációs konfliktusok) és a fiatalok saját, autentikus ellenértékeinek az elfogadtatására irányuló törekvések. A kérdés csak az, hogy az értékkonfliktusok mikor generalizálják a társadalmi folyamatokat a megújulás irányában, és milyen esetekben válnak a megújulás hiányának tünetévé.

A természetes értékváltozásokat ugyanakkor felerősíthetik a politikai és az ideológiai szférában végbemenő változások, amelyek radikálisan átalakíthatják azokat a társadalmi eszményeket, amelyeknek a szellemében kívánják szocializálni a társadalom tagjait. A politikai hatalomnak mindenképpen szembe kell néznie azzal, hogy a szocializációs szükségleteinek megfelelő értékeket mennyire lehet elsajátíttatni a társadalom tagjaival. További értékzavarokhoz vezethet, ha az ideológiailag megfogalmazott szocializációs eszmények és a gyakorlatban kialakuló szocializációs modellek is ellentétben vannak egymással.

Mivel Magyarországon az elmúlt évtizedek politikai változásai nélkül a társadalomban végbemenő értékváltozásokat csak korlátozottan lehetne értelmezni, a fiatalok

értékrendjének a sajátosságait is elsősorban a felülről lefelé irányuló szocializációs törekvések és az ezektől sok szempontból különböző társadalmi gyakorlat metszéspontjaiban szeretném megközelíteni. Nem feledve természetesen azt, hogy mint minden modern társadalomban, úgy nálunk is az értékváltozások részben a társadalmi fejlődés szükségszerű velejárói.

I. *Ideologikus társadalmi eszmények*

A társadalmi eszmények azok a legáltalánosabb magatartási és cselekvési minták, amelyek egy társadalmi rendszerben ideologikusan fogalmazzák meg a társadalomhoz — mint a mindennapi élet politikailag szervezett vonatkoztatási keretéhez — való viszony normáit. Az ideológia a politikai hatalom szempontjából, a legitimációs szükségletek figyelembevételével fogalmazza meg a társadalom számára az eszményeket. Megismertetésük, a velük való azonosulás elérése az iskolarendszer, a tömegkommunikációs eszközök, a tömegszervezetek, a politikai intézmények, a propagandaapparátusok feladata. A társadalmi eszmények alapján leírhatók azok a magatartásértékek, amelyeknek az elsajátítását egy politikai rendszer kívánatosnak tartja a szocializáció folyamatában.

A kultivált eszményekkel való identifikálódás módja és „eredményessége" minden társadalomban más. A szocializáció egyszerre zajlik a felülről működtetett szocializáló intézmények keretei között és az informális szférában, a családban és a kortársi csoportokban. Az intézményesen közvetített értékek elsajátítását a történelmi és társadalmi hagyományok és a társadalmi gyakorlatból kiinduló értékteremtő folyamatok egyaránt befolyásolják. A politikai kultúra explicit és implicit elemeivel az új nemzedékek személyes társadalmi tapasztalataikon keresztül és a kultúra generációk közötti átadása során, a számukra mértékadó személyek közvetítésében egyaránt találkozhatnak. A szocializáció során kialakuló társadalmi identitásban a legkülönbözőbb hatások összegződnek.

A társadalmi eszményeket sokféleképpen lehet leírni. Magam a következő, egymást feltételező, de formálisan elkülöníthető tartományait emelném ki: 1. *a társadalomra mint egészre vonatkozó alapelvek*, amelyek a társadalom elfogadásának alapértékeit fogalmazzák meg (a munkásosztály vezető szerepe, a társadalmi egyenlőség, igazságosság és egyenjogúság eszméje, a kizsákmányolásmentes társadalom, a javak munka szerinti elosztásának elve stb.), 2. *a társadalom tagjaira vonatkozó eszmények*, amelyek az ideáltipikus állampolgárt írják le (a szocialista ember típusa, a közösségi ember normatívája, az eszmei elkötelezettség stb.) és 3. az ember és a társadalom viszonyát meghatározó tevékenység, *a munka körül szerveződő értékek*.

A társadalmi eszményeknek — különösen a hatalom megragadása utáni időszakban — erős legitimációs funkciókat kellett betölteniük. Segítségükkel a szocialista társadalmat a kapitalista társadalmakkal szemben magasabbrendű erkölcsi értékek hordozójaként lehetett definiálni, amelynek minden téren törvényszerűen a fejlődés a

perspektívája. Ezeknek az eszményeknek az elfogadtatásával mélyen összefüggött az állam paternalista értelmezése is: az állam hivatott ugyanis, mint a néptől el nem idegenedett struktúra, garantálni a társadalmi eszmények valóra válását.

Az elmúlt negyven évben a társadalmi eszmények kultivációja, elfogadtatásuk eszköztára sokat változott. 1949 és 1953 között célértékük valóságértékként jelent meg. Propagandisztikus megfogalmazásaik a társadalmi gyakorlatot megkerülve érték el az embereket. Elfogadásukat az alternatívák kiiktatásával, az elemi egzisztenciális érdekekkel való közvetlen összekapcsolásukkal kívánták elérni, így ezt az emberek is mindenekelőtt külsőségekben deklarálták.

Az 1956 utáni évektől, a politika, a gazdaság és a mindennapi élet viszonylagos autonómiájának az artikulálódásával az ideológia is mindinkább a társadalmi eszmények célértékét, normatív jellegét emelte ki, és kultivációjuk is kisebb intenzitású lett. A társadalmi eszmények elfogadását a politikai vezetés a szocializációs intézmények eredményes működése mellett a kedvező társadalmi tapasztalatokon keresztül kívánta elősegíteni.

A harmadik szakasznak a hatvanas évek második felétől, az új gazdasági mechanizmus előkészítésével kezdődő időszak mondható. Ekkorra a társadalmi eszmények és a társadalmi realitások közötti eltérések maguk is legitimizálódtak, és a tudományos érdeklődés tárgyaivá váltak. A gazdasági szükségszerűségekkel összhangban módosultak bizonyos társadalmi eszmények a napi társadalomirányítási gyakorlatban és ezek nyilvánosságot is kaptak. Így váltotta fel az egalitárius szocializmus eszméjét a differenciált gazdasági előnyök elve. Az alapelvek egy része történelmi okokból került zárójelbe (például a kapitalista magántulajdon nélküli társadalom), míg más részük éppen a valóságos viszonyokkal való összevetésük bonyolultsága és tisztázatlansága miatt szorult háttérbe (például a javak munka szerinti elosztásának elve).

A társadalmi alapelvek

Az 1956 utáni időszakban politikai és társadalmi szinten is nyilvánvaló tényként számoltak a társadalmi alapelvek és a társadalmi gyakorlat közötti eltérésekkel. A gazdasági realitások illúzióvá tették a javak munka szerinti elosztásának elvét, a hiánygazdaságban lehetetlen volt a hátrányok lakáspolitikai, szociálpolitikai korrigálása. Szociológiai közhely lett, hogy az iskolarendszer nem tudja kiegyenlíteni a társadalmi esélyeket, sőt, elősegíti a hátrányos helyzetek újratermelődését — hogy csak néhányat említsünk az eltérésekből.

A nagyobb társadalmi nyilvánosságban láthatóbbakká váltak az együttélő generációk értékrendjében levő különbségek. A különbségeket nemcsak az egyéni tapasztalatok és értékelkötelezettségek határozták meg, hanem a hatalomból való részesedés mértéke is, valamint az, hogy társadalmi mienk-tudatuk milyen társadalmi-politikai cselekvésekben csiszolódhatott és töltődhetett fel konkrét

tartalmakkal. Ebből a szempontból mindinkább hátrányos helyzetbe szorultak a fiatalabb generációk.

A problémák természetesen nem abból adódtak, hogy a társadalmi alapelvek és a társadalmi valóság közötti különbségek láthatóvá váltak, hanem abból, hogy ezek a különbségek megzavarták a társadalomban való orientálódást. Az értékorientációs zavarokra az ideológia kétféleképpen reagált: vagy a mögöttük meghúzódó társadalmi jelenség túlzott átpolitizálásával — ezt tapasztalhattuk például a hatvanas évek elejétől mindinkább önállósodó ifjúsági kultúrával, az ifjúsági kultúra nyugati orientációjával kapcsolatban,[5] vagy pedig a társadalmi gyakorlat időleges „ideológiai feldolgozásával", a velük kapcsolatos politika kivételességének a hangsúlyozásával — ezt inkább a gazdasági élet terén lehetett tapasztalni.[6] Az ideológia nem tudott dinamikusan reagálni a társadalmi változásokra, de magából a társadalmi gyakorlatból sem termelődtek ki azok az értékek, amelyek a „végső célok" és a valóság, a társadalmi alapelvek és a mindennapi gyakorlat között közvetítenének, és amelyek az elvont eszméknél konkrétabb vonatkoztatási pontokul szolgálnak.

A társadalmi gyakorlat változása ezért gyakran ellentmondásos, megzavarodott reakciókat vált ki a közgondolkodásban. Jól illusztrálta ezt a differenciált jövedelmek, a kisvállalkozások és a korábbinál nagyobb meggazdagodási lehetőségek fogadtatása. Az új jelenségeket a korábban megfogalmazott alapelvekkel már nem lehetett értelmezni, az eseti értelmezések pedig éppen azzal okoztak bizonytalanságot, hogy megkerülték a gyakorlat és a társadalmi alapelvek közötti eltéréseket, vagy ezek átmenetiségét hangsúlyozták. 1982-ben például egy közvéleménykutatás során a megkérdezett 14—30 év közötti fiatalok egyharmada vélte úgy, hogy a kisvállalkozásokat csak átmenetileg fogják engedélyezni. Ezen belül az iskolázottabbak jóval nagyobb arányban volt ez a véleménye.[7]

A társadalmi alapelvek és a gyakorlat viszonyának a tisztázatlansága értékorientációs zavarok lehetőségét hordozza magában. Ezek az alapelvek általánosan ismertek, rögződtek a társadalmi tudatban, és hivatkozási alapul szolgálnak az állam paternalisztikus szerepértelmezéséhez kötődő, kielégítetlen elvárásokhoz.

A személyiségeszmény

A szocialista személyiségeszmény az egyén és a közösség viszonyában fogalmazódott meg. Míg az ötvenes évek ideológiájában a személyiségeszmény a polgári „individuális karaktervonások elleni harchoz kapcsolódott, addig az 1956 utáni időszakot csak kampányszerűen jellemezte a különböző karaktervonások politikai szembeállítása. Elsősorban az ifjúsági kultúra elleni támadások élezték ki a hatvanas években és a hetvenes évek elején a „szocialista fiatal" és a „nyugatmajmoló fiatal" ellentétévé a zenei és öltözködési stílusok követését, nemegyszer a moralizálás felhangjaival.[8]

Az „új ember" eszménye egyaránt táplálkozott a marxizmus hagyományaiból, az illegalitásban kitermelődött magatartások ideológiai általánosításaiból és a korlátozott fogyasztási lehetőségek miatt kívánatosnak tűnő puritán életvitel elfogadtatásának az igényéből. A fordulat évétől kezdődően azonban a társadalmi, gazdasági és politikai élet centralizációja mindinkább feudális vonásokat erősített fel az egyének társadalmi viszonyrendszerében. A központi törekvések nemcsak a közösségi, hanem a privát szféra újraszabályozására is irányultak. A hatalom nagymértékű koncentrálása az alattvalói magatartásoknak kedvezett. Az individuális értékek ellen fellépő ideológia hivatkozási alapja a közösségi társadalom eszméje, az elnyomott osztályok emancipációja volt. Emögött azonban az a gyakorlati megfontolás is meghúzódott, hogy az individuális érdekérvényesítési törekvésekhez kapcsolódó értékek gyengítenék, ellenpontoznák a csoportok központi irányítását. Az egyéni értékek az emberi kapcsolatok „polgári" strukturálódásának a veszélyét hordozták magukban.

A szocialista embereszmény a maga ideáltipikusságában egyébként sem realizálódhatott volna pusztán csak azért, mert a termelési és a politikai viszonyok megváltoztak. A fordulat éve után azonban nem is voltak meg az intézményes feltételei annak, hogy ez az embereszmény a demokratikusan működő közösségek gyakorlatában nyerjen megerősítést. Ugyanakkor a társadalomirányításban úgy hivatkoztak ezekre a közösségekre, mintha valóságosak lennének (például a határozatok egyhangú megszavazása esetében). A legszembetűnőbb értékdevalválódáshoz talán éppen a közösségek eszméje vezetett a kialakulásuk ellenében működő mechanizmusok hatására.

A személyiségeszmények legfőbb szocializációs funkciója a társadalmi lét átpolitizálódásának az elősegítése volt. Mivel az egyének és a csoportok kapcsolatának a közvetlen politikai szabályozására szolgáltak, politikai kérdés lett annak a demonstrálása, hogy a magatartások megfelelnek az ideológiai normáknak. A magatartásokra nehezedő politikai nyomás elősegítette a kritériumoknak való formális megfelelés rituáléjának a kialakulását, a kötelező társadalmi szabályokba való beépülését. Mindennek elsősorban az állampolgári kultúra látta a kárát. A magatartásokba nem épülhettek be az olyan értékek, mint a tolerancia, a szolidaritásértékek, a konfliktusok demokratikus kezelése, az önálló vélemények és a vélemények konfortálódásának a természetessége stb.[9]

A közösségi magatartás kialakításának az igénye máig központi helyet foglal el az iskola deklarált nevelési célkitűzései között. Az, hogy az iskolarendszer a reformok ellenére is megújuló viták keresztttüzében áll, önmagában is jelzi, hogy a szocializációs funkciót nem tudja kielégítően betölteni. Nevelési célkitűzéseinek ellentmondó gyakorlatával egy kettős értékrend vonzásában-taszításában szocializálja a gyerekeket. Egyrészt egy külsődleges elvárásrendszerhez alkalmazkodó magatartást igényel tőlük, másrészt viszont gyakorlatával akarva-akaratlanul kikényszerít egy másik, a preferált viselkedésmintáktól független magatartást is, amelyet azonban a gyerek

„zárójelbe tesz" iskolai szerepeiben. Ugyanakkor a gyerek arra is rákényszerül, hogy az iskolában a szerepelvárásoknak megfelelő eszközökkel érvényesítse érdekeit.

Az iskola kettős szocializációs tevékenységét egyrészt azok az elvárások konzerválják, amelyek a nevelési célkitűzésekben, az iskola működtetésének szabályozásában fejeződnek ki, és amelyek arra kényszerítik az iskolát, hogy a tanulóktól formális, külsődleges alkalmazkodást követeljen meg. Másrészt tényleges gyakorlata, hierarchizáltsága, az iskolai autonómia korlátozottsága egyfajta rejtett üzenetként az ideologikusan megfogalmazott célkitűzések cáfolatát sugallja.[10]

(Az eszmei és a gyakorlati szocializáció egymástól való elszakadásának problémájával az ifjúsági szervezetek is küzdenek. Egy 1980-as vizsgálatból az derült ki, hogy a budapesti fiatalok számára a KISZ-alapszervezet nem vonzó közösség. Tíz, előre megadott közösségtípus közül ehhez — valamint a beatzenekarok törzsközönségéhez — tartoznának a legkevésbé szívesen. A rangsort a sportkör, az iskolai közösség, a klubtagság és a vallási csoportok vezették. Ugyanakkor a továbbtanulás, a lakáshoz jutás és a vezetővé válás szempontjából egyértelműen előnyösnek tartják, ha valaki belép a KISZ-be.[11])

A kultivált és a gyakorlatban célravezető magatartások közötti disszonanciát vagy konformizmussal, vagy cinizmussal lehet redukálni. De akár a gyakorlatot tesszük zárójelbe ideológiai alapon, akár az eszméket gyakorlati alapon, a diszfunkcionális értékközvetítés következményei egyaránt a társadalmi magatartásokban csapódnak le.

A munkához való viszony

A szocialista eszmények sorában a munkának kitüntetett szerepe volt. Értelmezése összefüggött a gazdasági élet megszervezésének módjával, a feszített tervmutatókkal és nem utolsósorban a politikailag kívánatosnak tartott személyiségeszményekkel. Az anyagi ösztönzést jórészt helyettesítő erkölcsi ösztönzések sorában helyet kapott az új, szocialista munkaerkölcsre való hivatkozás is. Az eszmények között az új típusú munka jelentette a társadalmi alapelvek valóra váltásának *eszközét.*

Az első ötéves tervtől kezdődően mind intenzívebben a kultivált munkával kapcsolatos értékek a szocialista társadalom felépítésének a célkitűzéséhez kapcsolódtak. A politikai szféra kitágulásával a munkához való viszony is mindinkább politikai kérdés lett, a munkával kapcsolatos értékek politikai értékekként artikulálódtak. A munka világának az átpolitizálódása paradox módon a munka világán belül, gazdasági negatívumok formájában ütött vissza a legerőteljesebben: a strukturális okokból eredő gazdasági hibákat a politikai vezetés a munkavégzés, a munkaerkölcs negatívumaiként, tehát morális kérdésként reagálta le.

A hatvanas évek közepétől a gazdasági szféra autonómiájának a növekedésével egy kevésbé ideologikus, az ellentmondásokat is magába foglaló ember–munka viszony is legitimizálódni kezdett. A gazdaságirányítói pozíciók betöltéséhez a politikai kritériumok mellett mindinkább szükség lett szakmai érdemekre is. (1982-ben a

megkérdezett 14—30 éves fiataloknak csak az egyötöde értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy ahhoz, hogy valaki vezető beosztásba kerüljön, elsősorban párttagnak kell lennie.[12] Az utasításokat engedelmesen végrehajtó dolgozó modelljét az önállóan döntő, vállalkozói erényekkel is rendelkező dolgozó modellje kezdte felváltani az ideológiai szférában is, bár azok a gazdasági struktúrák és szabályozók, amelyek a munkával kapcsolatos érdekviszonyokat is radikálisan átalakítanák, a „reform reformja" közgazdasági vitái szerint a mai napig sem épültek ki.[13]

A társadalmi tudatot a munkával kapcsolatban elsősorban az dezorientálja, hogy ami az egyik vonatkozásban „erény", az más vonatkozásban „bűn" lehet (például a gazdasági szabályozók *kijátszása* a gazdasági *eredmények* elérése érdekében). Az egyszerre megengedés és tiltás kettős kötése, vonzásai és taszításai megakadályozzák, hogy a tényleges munkavégzés gyakorlatából kristályosodjanak ki a munkával kapcsolatos értékek és a munkán keresztüli érvényesülés modelljei, ugyanakkor konzerválják a teljesítménytől független tényezők meghatározó szerepét az érvényesülésben. 1982-ben a 14—30 éveseket reprezentáló fiatalok mintegy kétharmada úgy vélte, hogy az érvényesülésben nagy szerepet játszik az alkalmazkodási készség, a jó fellépés és az összeköttetések, de csak a kétötödük gondolta azt, hogy a tanulmányi eredménynek is nagy szerepe van. A felsőfokú végzettségű fiatalok szerint az érvényesülésben mindenekelőtt a jó fellépés és az összeköttetések számítanak a legtöbbet, az egyetemi és főiskolai hallgatók az alkalmazkodó képességet és szintén a jó fellépést értékelték a legtöbbre. A szaktudás mindkét csoportban a harmadik helyre került.[14]

Bár a munkára nevelés deklaráltan az iskola egyik fő feladata, a tankönyvek konfliktusok nélküli, idealizált képet közvetítenek a munka világáról, olyan képet, amely a valóság kiiktatásával illusztrálja a munkával kapcsolatos ideológiai eszményeket. „Az olvasókönyvekben egyetlen rossz munkás sincs... mindenkinek a lehető legjobb a viszonya a munkához: nem egyszerűen jól, hanem a legjobban, tökéletesen látják el a feladatukat, hisz ezért kapták a felnőttek a kitüntetéseket, és írtak róluk az újságok. Az élet árnyoldalai nemcsak az élet egészét illetően, hanem a munka világában sem léteznek".[15] Nem nehéz elképzelni, hogy a gyerekek társadalmi tapasztalataival szembesülve mennyi a hitele ennek a képnek.

II. *A politikához való viszony*

A fordulat évétől a politikai vezetés a társadalmi diszkontinuitás jegyében a gazdasági szféra átpolitizálása mellett a mindennapi élet szférájának az erőteljes átpolitizálását is célul tűzte ki. A mindennapi életnek azok a jelenségei, amelyeknek korábban semmi közük nem volt a politikához, a hatalomhoz való viszony szimbólumaivá váltak. Politikai kérdés lett, hogy ki hord nyakkendőt és ki nem, hogy mi a rokonok foglalkozása és hol élnek, hogy kik az ember barátai, hogy ki vallásos és ki nem. Az új mindennapi kultúrának a megteremtése jegyében adminisztratív

eszközökkel próbálták megszüntetni a korábbi kulturális szokásokat, a Mikulás helyett Télapó hozott ajándékot, a Jézuskás karácsonyból fenyőfa ünnep lett, a régi köszönéseket és megszólításokat újak váltották fel. A konform alkalmazkodásnak nem volt társadalmi alternatívája: a polgári magatartás vádjának nemcsak politikai, hanem egzisztenciális következményei is lehettek.[16]

A hatvanas évektől a mindennapi élet is autonomabban szerveződhetett. Ugyanakkor a mindennapi élet egyes területeinek az ellenőrzését és szabályozását a politika továbbra is a maga illetékességébe sorolta, így az ifjúsági kultúra jelenségeit is.

A mindennapi élet politikának való alárendelődését a társadalmi tudat is konzerválta. Azok, akiknek személyes tapasztalatai vannak az ötvenes évekről, jóval szűkebben és óvatosabban húzzák meg a mindennapi élet politikától már független tartományainak határát, mint a későbbi generációk. Ugyanakkor ezek a generációk az utánuk következők szocializációjában meghatározó szerepet játszanak. Az ő személyes közvetítésükkel történik a kultúra generációk közötti átadása, és ők rendelkeznek azokkal az intézményes és adminisztratív lehetőségekkel is, amelyekkel a kultúra átadásának módja és tartalmai szabályozhatók. A hagyományok továbbélése máig rányomja a bélyegét a szocializáló intézmények működésére is, amelyek elő is segítik a mindennapi élet átpolitizáltságának az újratermelődését, bár a korábbi időszaknál rejtettebb formában: a másság, a különvélemények tolerancia nélküli kezelésében, az autonóm szubkultúrák kialakulásának a sokszor intézményes akadályozásában, a hierarchikus függések konzerválásában stb. Ezért a nagyobb társadalmi mozgástérben a hatvanas évek közepétől mindinkább artikulálódó politikai érdeklődést és politizációt két dolog jellemezte: egyrészt az, hogy a meglevő szervezeteken kívül, az informális szférában szerveződtek, másrészt az, hogy gyakran kulturális szembenállás formájában manifesztálódtak.

A mindennapi élet viszonylagos autonómiája szükségszerűen együttjár a központosítás és az uniformizálás ellenében működő, különböző réteg- és ifjúsági szubkultúrák artikulálódásával. Ez a folyamat nem minden konfliktus nélkül ment végbe, ahogy ezt a farmernadrágok, a hosszú hajviselet, a különböző öltözködési divatok körüli összecsapások is mutatták, hogy csak a felszínen is legjobban érzékelhető konfliktusok közül említsünk néhányat. (Egy 1970-ben megjelent pedagógiai szociográfiában például a szerző nem minden büszkeség nélkül meséli el, hogy abba a gimnáziumba, amelyet vezetett, borbélyt hivatott, hogy a hosszú hajakat „izléses, modern frizurákká" változtassa.[17] De a rockzene hazai története is azt mutatja, hogy a tömegkultúrába való bekerülését a kultúrpolitika politikai kérdésként kezelte. Az ifjúsági kultúra önállósodási törekvései az intézményesen támasztott akadályokkal szemben — sajátos reakciókként — az érintett fiatalok szemében is politikai jellegűvé váltak.[18]

Az ifjúsági kultúra átpolitizálására irányuló törekvések ellenkező irányú reakciókat is kiváltottak a fiatalok egyes csoportjaiból: a közélettől való elfordulást vagy éppen a közéletből való kivonulást. A spontán szerveződő közösségek gyakran a „nem politizálunk" jelszóval definiálták önmagukat, és az ellenségesnek látszó külvilággal

szemben a privatizálás kiterjesztésével, saját csoportérdekeik kizárólagosságával védekeztek. Ennek a veszélynek elsősorban a politikától egyébként is távol álló, abban nehezen eligazodó rétegek közösségi törekvései vannak a leginkább kitéve. Az ifjúsági szervezeteknek az elmúlt évtizedekben megfigyelhető presztízsvesztesége, taglétszámuk erőteljes csökkenése (különösen a felsőoktatási intézményekben) nemcsak azzal magyarázható, hogy a fiatalok nem érzik már annyira kötelezőnek a szervezeti tagságot, mint korábban, hanem azzal is, hogy a hivatalosan intencionált értékektől függetleníteni kívánják mindennapi életüket. Az ifjúság körében megfigyelhető bizonyos társadalmi devianciák (például a csövezés) mögött szintén fellelhető ilyen értékelutasítás, illetve a saját csoportértékeknek az egész társadalommal azonosított értékek fölé való helyezése.[19]

A mindennapi élet korlátozott autonómiája mellett az orientációs zavarok másik forrása az, hogy nem működnek megfelelően (vagy sokszor ki sem épültek) a helyi politizálás intézményei (a különböző érdekérvényesítési és érdekegyeztetési fórumok, a demokratikus nyilvánosság fórumai stb.), amelyek közvetítenének a mindennapi élet és a politika között, és szabályoznák a politika és a mindennapi élet viszonyát.[20] Így a politika sokszor a mindennapi élettől elkülönülten, az állampolgárok „feje fölött" zajlik, akik a tényleges politikai folyamatoknak és döntéseknek nem az alanyai, hanem csak a tárgyai.

A politizálás és a mindennapi tevékenységek elkülönülése a politikai kultúra hazai hagyományaival is összefügg. A politika nálunk évszázadokon át általában egy kisebbség ügye volt, illetve csak rövid időre vált az egész nemzet ügyévé. Elsősorban a történettudományok és az elméleti politikai szociológia hívta fel a figyelmet arra, hogy máig érezteti hatását a polgári demokratikus hagyományok hiánya, illetve az, hogy a felszabadulás után, a politikai élet túlzott centralizáltságával és a társadalmi nyilvánosság visszafogottságával együtt leépültek azok az intézményes formák (politikai közösségek, közéleti fórumok stb.), amelyek a mindennapi élet természetes közegében jelentették a legautentikusabb „iskolát" az emberek számára politikai személyiségük, magatartásuk kidolgozásához.[21]

A magyar történelemben a többség számára évszázados hagyományok tették a politikával szembeni távolságtartást a legcélszerűbbnek látszó magatartássá. A politika a „hivatásosok" dolgának számított, amibe jobb, ha az ember nem avatkozik bele. Ez a magatartás generációkon át hagyományozódott és vált az új generációk számára szocializációs modellé. Ha valaki a végzetszerűnek tűnő politikai hatalom ellenében mégis felvállalt egy másfajta értékrendet, ahhoz külön kurázsi vagy már-már megszállottságnak tűnő elhivatottság kellett.

A távolságtartás, a kirekesztettség attitűdjei a politika erkölcsi szempontból történő megkérdőjelezésével egészültek ki. A politika iránti ellenérzések erkölcsi ellenérzések formájában fejeződtek ki. A társadalmi emlékezet megőrizte a gyakorlati politikai értékváltások és a történelmi átértékelések emlékét az elmúlt évszázad történelméből. Ami az egyik időszakban erkölcsi értéknek számított, az bűnnek minősült a következőkben. Egy 1970-ben, a felnőtt lakosság körében végzett vizsgálat szerint a

megkérdezetteknek majdnem a kétharmada értett egyet azzal a kijelentéssel, hogy „a politikában mindig van hamisság, bárki csinálja is", valamint azzal, hogy „mindig voltak kicsik és nagyok: a kicsik dolgoznak, a nagyok politizálnak".[22]

A politikai kultúra tagoltsága, a benne végbemenő folyamatok szorosan összefüggenek az életmóddal és a társadalmi státussal. Az emberek gazdasági helyzetében, a munkamegosztásban elfoglalt helyükben levő különbségek meghatározzák a hatalomhoz való viszonyukat is, és egyenlőtlenségekhez vezetnek társadalmi és politikai ismereteikben és politikai érdekeik érvényesítésében, politikai szocializációjukban. Különösen hátrányos helyzetben vannak a társadalom peremére szorult csoportok: az alacsony iskolai végzettségűek, a cigányok, a csöves fiatalok stb.

A politikai kultúra színvonala meghatározza a fiatalok szocializációját. Magas színvonala, dinamikus értékrendje elősegítheti a demokratizálódási folyamatokat, míg fejletlensége akadályozhatja vagy lelassíthatja azokat, és olyan értékorientációs zavarokhoz vezethet, amelyek maguk is társadalmi konfliktusok forrásaivá válnak.

A fiatalok politikai szférához való viszonyát az elmúlt tíz évben végzett empirikus kutatások alapján három dologgal jellemezhetjük: a) távol van tőlük a politika, illetve az, amit par excellence politikának tartanak; b) történelmi és politikai ismereteik szintje alacsony; c) a politikai értékeik sematikus struktúrát alkotnak.

Azok a vizsgálatok, amelyekre támaszkodom, általában a 14—30 éveseket reprezentáló mintákon készültek. Olyan fiatalok politikához való viszonyáról lesz tehát szó, akiknek a tapasztalatai az 1956 utáni időszakra vonatkoznak, de akiknek a szülei jól emlékeznek még a háború utáni évekre, a Rákosi-korszakra, a nagyszüleik pedig a háború alatti és előtti időkre. Az együttélő generációk különböző élményei a mai politikai struktúra meghatározó részei.

A politika távolsága

A kutatások felhívták a figyelmet arra, hogy a fiatalok mindennapi kultúrájában nincs igazán benne a politika. A politikát elsősorban a külpolitikával és a nagypolitikával azonosítják, nem azokkal a folyamatokkal, amelyek az embereket a társadalommal, a politikai hatalom megjelenési formáival összekötik. Ez már a 10—14 éves gyerekek politikaképére is jellemző. Egyik vizsgálatunkban a politika szóval kapcsolatban a gyerekek kétharmadának olyan szavak jutottak az eszébe, amelyek többségükben a nemzetközi életre vonatkoznak. Ezek nagy része valamilyen konfrontációra utalt, illetve félelmet, szorongást kiváltó jelentést hordozott. Talán a politika negatív asszociációs mezejével is magyarázhatjuk, hogy háromötödük nem szereti a politikát, egyötödük pedig nem tudta eldönteni, hogy szereti-e, vagy nem.[23]

A politika iránti érdeklődést a legjobban a politikai tevékenység (beleértve természetesen azt is, amit Bihari Mihály nem-tévesnek nevezett)[24] és a tájékozottság mutatja. Sokat elárul róla azonban az is, hogy az emberek mennyire tartják magukat érdeklődőnek. A 14—30 éves fiataloknak 1977-ben is, 1980-ban is csak a 12 százaléka

mondta, hogy nagyon érdeklődik a politikai kérdések iránt. Zömük a felkínált válaszalternatívák közül a „közepesen" válasszal minősítette érdeklődését.[25] (Ez alacsonyabbnak bizonyult, mint amennyire a történelem iránt érdeklődnek.) Összehasonlítva a fiatalok érdeklődését a felnőttekével, az derül ki, hogy a felnőttek jobban érdeklődnek politikai kérdések iránt (29 százalékuk tartotta magát nagyon érdeklődőnek).[26] Az iskolázottabb fiatalok (akárcsak a felnőttek) érdeklődőbbek, mint a kevésbé iskolázottak. Az a további tény, hogy a politikán belül is elsősorban a külpolitika az, amiről a fiatalok beszélgetnek, azt mutatja, hogy számukra a politikai szféra távolsága „térbeli távolság" is.[27]

A közügyektől való távolságtartás nem idegen a fiataloktól. Ilyen privatizálási törekvést figyelhettünk meg a „közügyek" fogalmával kapcsolatban az egyik, 1982-es vizsgálatban. A 14—30 éves fiataloknak ki kellett választaniuk tizenkét tényező közül azokat, amelyek szerintük feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy az emberek elégedettek legyenek az életükkel. A választások sorrendje a következőképpen alakult: 1) jó családi élet, 2) jó egészségi állapot, 3) jó emberi kapcsolatok, 4) megfelelő munkahely, 5) megfelelő anyagiak, 6) megfelelő lakás, 7) műveltség, 8) örömteli munka, 9) kiegyensúlyozott szerelmi élet, 10) elegendő szabadidő, 11) érvényesülés és 12) a közügyekbe való beleszólás lehetősége. Ez utóbbit a fiataloknak csak az egyharmada tartotta szükségesnek ahhoz, hogy az emberek elégedettek legyenek az életükkel, de a csak általános iskolát végzettek közül ennél is kevesebben választották ezt a tényezőt.[28]

A politika a felnőttek többségének mindennapjaitól is távol van. A már említett, 1970-es vizsgálat szerint a 18 éven felüli, felnőtt lakosság egyharmada számára tudatosult, értelmezhető formában semmiféle politika nem létezik; egyötödük ezt csak a külpolitikában tudja megragadni; egyötödük a mai magyar valóság részének tekinti ugyan, de ezt a mindennapi életüktől elkülönülő dolgokhoz, a hatalomhoz és a politikatudományhoz köti. „Úgy tűnik, mintha a legtöbb megkérdezett tudatában éles választóvonal lenne a közvetlen, mindennapos problémák és az ezek fölött „lebegő" politika között", vonják le a következtetést a tanulmány készítői.[29]

A politika „távolságában" nem nehéz ugyan meglátni a tömegkommunikációs eszközök kül- és nagypolitikára orientált politikaértelmezésének a visszatükröződését. De a köztudatban nem is tükröződhetnek a mindennapi élet politikumának, a politikai részvételnek azok a formái, amelyek vagy formálisan működnek és nem jelentik az emberek többsége számára a helyi politizálás tényleges lehetőségeit, vagy ki sem alakultak.

Mindebből az is következik, hogy az emberek nem csekély része a mindennapi életet is befolyásoló döntéseket és folyamatokat nem tartja politikai kérdésnek. Ugyanakkor nem lehet azt mondani, hogy az embereket ne érdekelnék ezek a döntések és folyamatok. Ezeknek azonban nem érzékelik a politikával való összefüggéseit, a politikai jellegét. Így a politika fogalma a közgondolkodásban szóhasználati és értelmezési problémák forrása is, aminek a társadalmi cselekvésig ható következményei is vannak. Sokszor azt a mozgásteret sem érzik politikainak, amelyben

kompetenciájuk érvényes, illetve éppen azért vonják ki magukat bizonyos társadalmi cselekvésekből, mert azokat már a paternalistának értelmezett politika illetékességébe sorolják.

Annak, hogy a politika sokszor nem politikaként artikulálódik, szocializációs következményei is vannak. Az iskola a gyerek számára nem jelenik meg olyan intézményként, amelyben a politikai magatartást is el lehet sajátítani — amely a politikai élet iskolája, az első politizálások színhelye is lehetne. Az iskola direkt politikai szocializációja mellett úgy fejti ki a maga rejtett politikai szocializációját a belső viszonyaival és a hatalomgyakorlás módjával, hogy ennek sem a tanárok, sem a diákok nincsenek egyértelműen a tudatában. Azzal pedig, hogy az iskolában a hatalmi viszonyok és döntések alternatívák nélküli adottságokként jelennek meg, amelyekkel kapcsolatban a gyerekek alternatívái is a végletekig redukálódnak, újra is termelődik a politika és a mindennapi élet elkülönülése. A gyerekek mintegy arra szocializálódnak, hogy az iskolán kívüli társadalmat is természeti adottságként kezeljék.

A történelemhez való viszony

A történelem „közelségét" és „távolságát" nem lehet elválasztani a politika „közelségétől" és „távolságától". A történelmi emlékezetben az marad meg élesen, ami a társadalom politikai kultúrájában is hangsúlyozottan jelen van. Hogy ezek a hangsúlyozott elemek milyen funkciót töltenek be, társadalmi szükséglet kérdése is. Különleges történelmi pillanatokban, helyzetekben (amikor például a társadalmi egyensúly megbomlik) a jelen is megélt történelemmé válhat a többség számára is, és tudatukban összekapcsolódhat a korábbi időszakok jelenre rímelő korszakaival, eseményeivel, értékeivel, amelyek a jelenre is érvényes üzenetek és azonosulási minták hordozóiként, szimbólumaiként elevenednek meg.

Úgy tűnik, hogy a történelmi kultúra egyik problematikus pontja az, hogy a történelem a mindennapi gondolkodásban nem a jelen természetes előzményeként él, hanem ettől élesen elkülönülő idődimenziót alkot. A jelen horizontján csak ritkán tűnnek fel a történelem árnyképei egy-egy évforduló, éppen megtanulandó tananyag vagy múzeumi emlék kapcsán.

Ez a diszkontinuitás többek között abban nyilvánul meg, hogy a fiatalok egy része a jelen analógiájára képzeli el a múltat. Az egyik 1977-es vizsgálatban például a fiatalok egyharmada Magyarországot is a Szovjetunió második világháború alatti szövetségesei közé sorolta, ugyanakkor körülbelül az egynegyedük a Szovjetunió ellenfelének tartotta az Egyesült Államokat és Franciaországot is, egyötödük pedig Angliát is. A jelenlegi világpolitikai, illetve szövetségi viszonyokat vetítették tehát vissza a második világháború időszakára.[30] Más vizsgálati eredmények is utalnak arra, hogy a történelem bizonyos időszakait a jelen visszavetítéseként, visszamenőleg történő érvényesítéseként fogják fel. 1980-ben a 14—30 éves fiatalok egyötöde egyáltalán nem tudott említeni olyan személyeket, akik 1945 óta nagy szerepet játszottak az ország

politikai életében, háromötödük pedig kizárólag 1956 után (vagy 1956 után is) tevékenykedő politikust említett, ezen belül is főként olyanokat, akik ma is aktív szerepet játszanak az ország politikai életében. Az 1945 óta eltelt időből tehát mindenekelőtt a jelennel egy politikai keretbe tartozó időszakot érzékelték.[31]

Felvetődhet a kérdés, hogy nem azért mondanak-e a fiatalok a mai politikai életből ismerős neveket, mert hiányoznak a megfelelő ismereteik? A jelencentrikus válaszok egyik oka kétségtelenül a megfelelő ismeretek hiánya: az iskolázottság szintjének növekedésével csökken azok aránya is, akik egyáltalán nem tudtak válaszolni a kérdésre, és azoké is, akik kizárólag mai politikusokat említettek. Azonban még a felsőfokú végzettségűeknek is több mint a fele kizárólag az 1956 utáni időszak politikusaival válaszolt, s ez arra utal, hogy szemléletbeli okai is vannak az ilyen válaszoknak. Számukra éles ceruzát jelent 1956 a történelem folyamatában, amely megszakítja ennek kontinuitását, elválasztja a mát a tegnaptól, a jelent a múlttól, a politikai hatalom gyakorlásának jelenleg is érvényes módját a korábbitól. Ezért dominálnak a közelmúlt történelméről való gondolkodásukban a visszamenőleg is érvényesített jelent szimbolizáló személyek.

A történelem jelencentrikus szemlélete nem független azoktól a politikai törekvésektől, amelyek a felszabadulás, illetve 1956 történelmi választóvonal-jellegét hangsúlyozták a valóságos kontinuitások elismerése nélkül, hogy a hatalomgyakorlás új módját az előzőektől való teljes különbözőségében is legitimizálják. A történelemoktatás ennek megfelelően szintén a diszkontinuitásra helyezte a hangsúlyt, különösen az 1945 előtti korszakokhoz képest, és ezzel párhuzamosan ignorált bizonyos eseményeket, tényeket, személyeket és problémákat.

Kétségtelen persze, hogy a jelenre orientált elektronikus tömegkommunikáció korában az a múlt, amely csak tananyagként, múzeumokban és utcanevekben él, sokkal inkább a háttérbe szorulhat, mint amennyire valaha is a háttérben volt. A családok szerepe is érzékelhetően megváltozott a történelem továbbhagyományozódásában. Jelentős társadalmi rétegek bizonytalanodtak el megélt történelmi tapasztalataik, esetleges részvételük értékelését illetően. Attól való félelmükben, hogy nehogy az iskolai vagy a „hivatalos" értékelésekkel ellentétesen értelmezzék gyermeküknek azokat a történelmi eseményeket, amelyeket vagy másképpen tanultak az iskolában, vagy egykori részvételük alapján másképpen ítélnek meg, óvakodnak tapasztalataikat a „hivatalos" értékelésekkel konfrontáltatni. Az informális szférában elsajátítható történelemkép elemei nem kapcsolódnak össze a formális szférában elsajátítható történelemkép elemeivel. Más kérdés, hogy ha a fiatalok jelentős rétegeinek mindennapi élete is olyan keretek között zajlik, amelyek között általánan nincs is értelme a kérdések és a válaszok történelmi megfogalmazásának, a „rákérdezésnek" otthon vagy az iskolában, a történelmi öndefiniálás szükséglete sem erős. A történelem „tudása" is lefokozódhat az önmagában is értéknek tekintett „műveltség" egyszerű tartozékává vagy a különböző társadalmi helyzetekhez való, formális alkalmazkodás egyik eszközévé.

A politikai és történelmi ismeretek általában ideológiailag megformált összefüggésekben, értékkontextusokban jelennek meg az iskolai tananyagban és a tömegkommunikációs közlésekben, és meghatározott értékrend alapján fogadjuk be őket. Az új ismeretek a korábbi ismeretstruktúrába épülnek be. Az iskola meghatározó szerepe az alapvető ismeret-struktúrák kialakításában van, abban, hogy képes-e egyáltalán kialakítani azokat az ismeretösszefüggéseket és szemléleti kereteket, amelyek segítségével az új ismeretek is beépíthetők és önállóan értékelhetők. Az iskolázottság hatását az egyéb társadalmi, demográfiai és kulturális tényezők csak módosítják.

Az empirikus adatok azt bizonyítják, hogy a fiatalok jelentős részének a politikai és történelmi ismeretei meglehetősen mozaikszerűek és formálisak, és sokszor alapvető ismereteik is hiányoznak. Sok a téves ismeretük, és az ismereteket sokszor csak a végletekig leegyszerűsített, a „jó-rossz" dichotómiája mentén elrendezett értékelési sémák pótolják.

Az alapvető ismeretek hiányát sokszor még az olyan, mindenki által ismertnek tűnő személyekkel kapcsolatban is tapasztalhatjuk, mint például Lenin és Sztálin. 1977-ben a 14—30 évesek 17 százaléka nem tudott semmit sem Leninről, 31 százalékuk pedig Sztálinról.[32] (1981-ben a 10—14 éves budapesti gyerekek 20, illetve 28 százaléka mondta, hogy nem tudja, ki volt Lenin, illetve Sztálin.)

Az ismeretek struktúrálatlanságát jól mutatja, hogy 1976-ban a fiataloknak csak a kétötöde tudta, hogy ki Magyarország államfője.[33] 1978-ban pedig csak az egynegyedük tudta megnevezni a magyar miniszterelnököt.[34] Nagyon sokan Kádár Jánosnak tulajdonították ezeket a funkciókat. A kérdezettek egyötöde válaszolta azt, hogy ő a magyar miniszterelnök, és több mint egynegyedük egyéb magyar politikusra gondolt.

A politikusokkal kapcsolatban az is kiderült, hogy sokan összetévesztik őket a politika legismertebb értelmezőivel, a televízióban gyakran látható politikai kommentátorokkal. Egy 1976-os vizsgálatban KISZ vezetőknek kellett név szerint olyan politikusokat említeniük, akiket jó politikusnak tartanak. A legtöbben Kádár Jánost, majd Leonyid Brezsnyevet említették, de a rangsorban Pálfy József állt a negyedik helyen, őt pedig Ipper Pál követte. (Az előbbit a KISZ-vezetők egyharmada, az utóbbit több, mint egynegyedük említette.[35])

Azokban a válaszokban, amelyeket arra a kérdésre adtak a fiatalok 1980-ban, hogy Kína szocialista ország-e vagy nem, nem nehéz felfedeznünk a tömegkommunikációs eszközök értékkultivációs hatását. Kínát a válaszolók fele nem tartotta szocialista országnak, s ez az arány magasabb volt, mint amennyien a korábbi évek vizsgálatai szerint nem tartották Kínát szocialista országnak. Ugyanakkor az európai szocialista országok minősítése nem okozott problémát a fiataloknak, kivéve Jugoszláviát és Albániát, amelyeket egynegyedük, illetve egyharmaduk szintén nem tartott szocialista

országoknak.[36] A téves válaszok mögött tehát egy leegyszerűsítő értékelési mechanizmus húzódik meg: a társadalmi berendezkedést azonosítják az ország külpolitikájával és a többi szocialista országhoz fűződő viszonyával, illetve azzal, hogy jelennek-e meg róla elmarasztaló közlések a tömegkommunikációs eszközökben vagy nem. (Ebben az értelemben kétségtelenül tükröződik a „másság" ismerete ezekben a válaszokban.)

Ugyancsak az értékelési sémáknak való alárendelődést figyelhettünk meg abban az 1980-as vizsgálatban, amelyben a fiataloknak nyolc, huszadik századi magyar politikust kellett előbb abból a szempontból értékelniük, hogy rokonszenvesnek tartják-e őket vagy ellenszenvesnek, majd pedig mindegyikről meg kellett mondaniuk azt is, hogy mit tudnak róluk. Kiderült, hogy azoknak a fiataloknak a fele-háromnegyede is vállalkozott előzetesen arra, hogy értékelje az egyes politikusok rokonszenvességét, akik utólag azt mondták az ismeretkérdésekre, hogy semmit sem tudnak róluk. S az is kiderült, hogy az esetek többségében nem „tévedtek": azokat tartották rokonszenvesnek vagy ellenszenvesnek, akiket annak „kell" tartani.[37] Többségük „tudta", hogy Kun Béla, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Mező Imre és Rajk László „rokonszenves", Horthy Miklós és Szálasi Ferenc pedig „ellenszenves", de csak ezt „tudták" róluk. Az értékelési sémáknak tehát a politikai személyek megítélésében is prioritásuk van az ismeretekhez képest: az értékelések irányát azok is elsajátíthatják, akik az ismereteket nem. Akik az ismeretkérdésekre válaszoltak valamit, azoknak a jelentős része is vagy csak formális választ adott („valami híres ember", „politikus", „kommunista" stb.), vagy teljesen téves választ adott, bár a helyes válaszok aránya a magasabb iskolai végzettségűek esetében ezúttal is nagyobb volt.

Az értékeléseknek sokszor annyira alárendelődnek az ismeretek, hogy teljesen azonosulnak valami globális jóval vagy globális rosszal. A budapesti 10—14 évesek egyötöde például Sztálin negatív értékelését összekapcsolta azzal is, hogy „német" volt.[38]

A mindennapi élet és a politika sajátos találkozási pontjai a politikai szimbólumok. Kettős integráló funkciót töltenek be: egyrészt azt a hatást akarják elérni, hogy azonosuljanak velük, üzenetük tartalma összefogja azokat, akikhez az üzenet szól, másrészt pedig azt, hogy azonosítsák őket valamivel — éppen egyértelmű, egymással össze nem téveszthető üzenetükön keresztül. Ha tehát arra keressük a választ, hogy a fiatalok mennyire ismerik őket és milyen jelentéstartalmakat tulajdonítanak nekik, akkor egyúttal funkcionálásukról is adalékokat kapunk.

A politikai szimbólumok közvetítésében, megszerettetésében kiemelt szerepe van az iskolának. A budapesti gyerekek 26 politikai fogalom közül a nemzeti és nemzetközi szimbólumokat: a magyar zászlót és a himnuszt, valamint a vörös zászlót szerették a legjobban.

Egy 1979-es vizsgálatban a fiataloknak különböző szimbólumokat kellett felismerniük. A mai magyar címer és a magyar korona felismerése döntő többségüknek nem okozott nehézséget. A kérdezőbiztosok által megmutatott szimbólumok közül a nemzetközi munkásmozgalom vörös zászlaját azonban csak az egynegyedük

azonosította helyesen. Sokan összetévesztették a Szovjetunió zászlajával, illetve egyéb téves válaszokat adtak: a párt, a kommunizmus, a szocializmus, a forradalom, a szabadság, a béke stb. zászlaját látták benne. Ugyancsak magas volt a téves válaszok aránya ebben a vizsgálatban egy olyan kérdés kapcsán, amely arra vonatkozott, hogy kik azok a proletárok. A szót magát nagyon jól ismerik: amikor egy jelszót kellett mondaniuk, a legtöbben azt mondták, hogy „Világ proletárjai, egyesüljetek!". A proletárok fogalmát azonban a válaszolók több, mint egyötöde annyira kitágította, hogy belefért „mindenki, aki dolgozik", egytizedük viszont leszűkítette a kommunisták fogalmára, ennek szinonimájaként határozta meg a proletárokat. A téves válaszelemek egyetlen közös vonásának az bizonyult, hogy ugyanabban az ideológiai fogalomkörben helyezkednek el. Ezeket a válaszelemeket politikai értéktartalmuk feltételezett hasonlósága alapján emelték ki a fiatalok több-kevesebb esetlegességgel a homogénnak hitt fogalomkörből.[39] Hasonló gondolkodási mechanizmus jellemezte a 10—14 éves gyerekek egy részét is, amikor azt kellett megmondaniuk, hogy mit jelképez a sarló és a kalapács, illetve az ötágú csillag.[40]

Ez a gondolkodási mechanizmus a politikai szimbólumok formális funkcionálására utal, ami minden bizonnyal nem független a politika és a mindennapi élet közötti távolságtól. Ebből a távolságból homogénabbnak tűnik a politika világa: árnyalatnyi különbségnek látszik az, ami más nézőpontból alapvető. A téves ismeretekkel rendelkezők számára a politikai szimbólumok nem a politika világának a különböző, konkrét jelenségein keresztül utalnak a politikának, mint egésznek a világára is, hanem csak az elvont általánosságok szintjén idézik fel a különböző szimbólumokban és politikai fogalmakban konkretizálódó politikum értéktípusát.

Az események, személyek, fogalmak és szimbólumok tehát sokszor csak valamiféle végső politikai általánosításként, egy politikai értékrend sztereotípiájaként vannak jelen a fiatalok politikai világképében. A kultivált értéktartalmakat kihallják a legkülönbözőbb közlésekből. Az ismeretektől elszakított értékek elsajátítása a politikai konformitás veszélyét hordja magában: segítségükkel megpróbálják letapogatni a vélt vagy valóságos elvárásokat, s alkalmazkodni hozzájuk. A fiatalok sokszor csak az interjúszituációban találkoznak a vizsgálatok kérdéseivel. Ezért sokszor halvány ismeret-emlékeikből próbálják kikövetkeztetni a választ, a mindennapi tapasztalatok és saját logikájuk alapján. A „helyes" és a „téves" ismeretek között nem is lehet éles határt húzni: a téves ismeretekben sokszor egy másfajta ismeretet, tapasztalatot vagy egy sematikus értéket lehet felismerni. Az ismeretek hiánya, a téves ismeretek szerkezete, az értékelési sémák prioritása a politikai ismereteket közvetlenül átadó intézmények működési zavarai mellett ugyanakkor azt is jól mutatja, hogy a politika a magyar szocializációs gyakorlatban elsősorban *megtanulható ismeretként* van jelen, és nem elsajátítható gyakorlatként.

A 10—14 éves gyerekek körében végzett vizsgálatunkban megfigyelhettük, hogy a gyerekek értékei kettős síkon szerveződnek: egy ideológiai és egy pragmatikus síkon. Ezt a következőkből vonhattuk le. Amikor általánosságban írtunk le egy ideologikusan megfogalmazott, eszményi, gazdag és „boldog" országot, kétharmaduk valamelyik szocialista országra ismert benne, míg az ellenkező előjellel leírt, szegény és „boldogság nélküli" országot csak az egyharmaduk érezte hasonlónak valamelyik szocialista országhoz. Ugyanakkor arra a kérdésre, hogy melyik országban laknának szívesen egy évig, azok közül is sokan valamelyik fejlett tőkés országot nevezték meg, akik a pozitív országképben valamelyik szocialista országra ismertek, illetve azok többsége is, akik a negatív országképet valamelyik fejlett tőkés országhoz találták hasonlónak. Ami tehát egy kívülálló nézőpontból az értékek inkonzisztenciájának tűnik, az a gyerekek szemében nem jelentett következetlenséget: természetesnek vették, hogy az „ideologikus" és a „pragmatikus" szférában más-más értékeket preferálnak.[41] Úgy tűnik, hogy azok a szocializációs hatások, amelyek elsősorban az iskolarendszeren és a tömegkommunikációs eszközökön keresztül érik el a gyerekeket, ellentmondásba kerülnek részben a családon belüli hatásokkal, részben pedig a gyerekek közvetlen tapasztalataival, de ezek az ellentmondások ebben a korban még nem manifesztálódnak. Nem kétséges, hogy e kettősség következményei a felnőttkori politikai magatartásokig hatnak.

Milyen szerepet játszik a család a politikai világkép közvetítésében? A mindennapi élet konfliktusait a szülők természetesen „beviszik" a családi életbe, értelmezik őket a gyerekek előtt is, élettapasztalataikat akarva-akaratlanul átadják nekik. A kérdés csak az, hogy mit csinálnak a szülők akkor, ha a politikai világ úgy szüremlik be a gyerekek világába, hogy annak politikai értékével tisztában vannak a szülők is. Erre a kérdésre sajátos választ kaptunk az említett gyermekvizsgálatban.

A szülők gyermekeikkel szinte alig beszélgetnek politikai kérdésekről — ez mind a szülők, mind pedig gyerekeik válaszaiból kiderült. De erre közvetett bizonyítékokat is kaptunk. 26 politikával kapcsolatos fogalomról kérdeztük meg a gyermekeket, hogy szeretik-e azt, amit jelentenek, majd egy másik kérdéssorozatban arra kértük őket, hogy mondják meg, hol hallanak róluk a legtöbbet: a televízióban, az iskolában, otthon vagy a barátaik között, illetve sehol. A 26 szóból tizenötnek a forrása egyértelműen a *televízió* volt: a gyerekek több, mint kétharmada válaszolta azt, hogy ott hall róluk a legtöbbet (miniszter, tüntetés, országgyűlés, sztrájk, politikus, politika, párttitkár, tanácselnök, szakszervezet, párt, katonaság, szocializmus, rendőrség, kapitalizmus, munkásosztály). Mindössze három esetben említették leggyakoribb forásként az *iskolát* (úttörőnyakkendő, társadalmi munka, Himnusz, illetve a magyar és a vörös zászló, az ünnepi beszéd és a király), a *családot* pedig csak a két nem politikai fogalommal: a pénzzel és az Istennel kapcsolatban említették viszonylag többen. A baráti körnek elhanyagolható szerepe volt.

A politikai tartalmak forrásai egyúttal az értékelések mértékadó forrásai is. A szülők többsége azokról a forrásokról mondta azt, hogy a legtöbb jót is közvetíti gyermekük számára a politikai fogalmakról, amelyekről a gyermekek többsége azt állította, hogy a legtöbbet is ott hallja őket. A fogalmak „mennyiségi" kultivációjából egy televízióközpontú orientációs struktúra képe rajzolódik ki. Úgy tűnik, hogy a televízió az iskola és a család helyett is magára vállalta a politikai fogalmak ismerőssé tételét is, értékelését is, miközben az iskolának a szerepe a nemzeti és nemzetközi hovatartozás szimbólumainak, az iskolai ünnepélyek formai kellékeinek és a társadalmi munkának az elfogadtatására korlátozódik. E fogalmak feldolgozásában, értelmezésében, a gyerekek politikai kultúrájába való beépülésében a család szerepe a minimálisra redukálódik, de ezt az iskola sem vállalja magára. Mivel a kortársi csoportok és általában az informális csoportok a *többség* esetében nem politikai, hanem kulturális, életmódbeli vagy gazdasági integrációt jelentenek, az úttörőszervezet és a KISZ pedig a politika formális, külsődleges elemeit közvetíti, a politikával szembeni távolságtartás a szocializációban újratermelődik.

Ugyanakkor a család a politikai világ elhárításával, a politikának a szülő—gyerek viszonyból való kirekesztésével nagyon is egyértelműen szocializál valamire. Arra, hogy a politika független a mindennapoktól, az állampolgárok illetékességétől — hogy az a világ, amelyre a család kompetenciája is kiterjed, más értékek mentén szerveződik, mint a politika. Miközben tehát a családok azt hiszik, hogy megkímélik gyermekeiket a politikától, tulajdonképpen védtelenül, felkészítetlenül hagyják őket az egyén és a politika viszonyának lehetséges konfliktusaival szemben. S mert csak a politikától akarják távoltartani gyermekeiket, a televíziótól nem, hagyják, hogy ennek szocializáló hatása korlátlanul érvényesüljön, s gyermekük kellő személyes segítség nélkül élje át politikai szocializációja konfliktusait.

III. *Mindennapi értékek*

A mindennapi élet számtalan konfliktusát lehet visszavezetni a társadalom felől közvetített szocializációs eszmények és célok, valamint az egyes ember szocializációs eszményei és céljai közötti konfliktusokra. Ha a társadalom szocializációs törekvései találkoznak az egyéni érdekek alapján megfogalmazódó törekvésekkel, akkor a társadalmi rendszer legitimálódása is erősebb lesz. Az egyén az össztársadalmi célokat saját élete célkitűzéseinek realitásértéke, valóra válásuk esélyei szempontjából ítéli meg. A társadalmi célok akkor találkoznak az egyének törekvéseivel, és megvalósításukban akkor érdekeltek a társadalom legkülönbözőbb rétegei, ha azok egyúttal az érvényesülés lehetőségeit is kínálják.

Empirikus módszerekkel elsősorban az érvényesülés lehetőségeinek tudati képét, az érvényesülésről alkotott véleményeket lehet megismerni. A tényleges szociológiai helyzetet, a társadalom valamennyi érvényesülési modelljét a közgondolkodás természetesen nem képezheti le tökéletesen. Mivel azonban az érvényesülési

lehetőségeknek is a gyakorlat a próbája, a társadalom minden tagja kompetens abban, hogy véleményt alkosson róluk. Nem mondható el egy társadalomról sem szociológiai, sem politikai szempontból, hogy az érvényesülés széles körű lehetőségeit kínálja, ha a társadalmi tudatban ennek nincs vagy alig van nyoma. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy minden társadalom szabályozni igyekszik ezt a tudati képet különböző eszközökkel, propagandával, bizonyos csoportérdekek érvényesítési lehetőségeinek a biztosításával.

Minél elégedettebbek az emberek az érvényesülési lehetőségekkel, annál valószínűbb, hogy a politikai hatalomhoz való viszonyuk is harmonikus, mivel úgy érzik, hogy jövőbe ágyazódó törekvéseiknek társadalmi garanciái vannak. E garanciák társadalmi identitástudatukat is erősítik, s ez megkönnyíti a politikai hatalom számára is a konfliktusok kezelését, az állampolgárok pedig érdekeltebbek e konfliktusok megoldásában. Az érvényesülés széles körű lehetőségei meghatározó szerepet játszanak abban, hogy a politikai rendszerek a társadalmi elégedettségen keresztül is legitimálódjanak.

Az érvényesülés társadalmi feltételei akkor optimálisak, ha az állampolgárok viszonylag széles köre érzi úgy, hogy általában az érvényesül, aki megérdemli, és hogy tisztességes, legális úton, legjobb képességeik kibontakoztatásával érhetik el azokat az anyagi, szellemi, erkölcsi javakat, amelyek törekvéseik előterében állnak. Ez természetesen egyfajta tudati ideáltípusa az érvényesülésnek, amelynek a megvalósulása távolról sem az egyéni és közakaratok céltudatosságának a kérdése.

Mivel minden szociológiai meghatározottság ellenére is egyénileg lehet érvényesülni, az érvényesülés megítélését, a hozzátapadó értéktartalmakat csak azzal összefüggésben vizsgálhatjuk, hogy az adott társadalom hogy kezeli általában az individuális törekvéseket és az individuális értékeket. Ebből a szempontból az ötvenes évek már említett ideológiai offenzívája, amelyet a közösségi társadalom eszményének a nevében indított az individuális értékek ellen, kedvezőtlenül befolyásolta az érvényesülési modellek kialakulását.

Ez a korszak az egyéni felemelkedést a kollektív felemelkedés részeként kívánta megvalósítani. Az egalitárius szocializmus az érvényesülés új társadalmi modelljét kínálta fel, ami a szükségletek újfajta hierarchiáját, az emberek értékrendjének a gyökeres átalakulását feltételezte. Mivel az ötvenes évek társadalmi gyakorlatában ezek nem következtek be, a valóságos érdekeltségek rejtettek maradtak. Mind a társadalmi intézmények, mind pedig az emberek különböző csoportjai alapvetően racionális érdekeiket alapvetően morális közösségi érdekek formájában próbálták érvényesíteni. Bár az érvényesülés fogalmába az anyagi gyarapodás is beletartozik, a korlátozott fogyasztási lehetőségek, illetve a javak központi elosztása miatt az anyagi szféra főként csak össztársadalmi és közösségi szinten (vagy az anyagi javak bőségét is meghozó jövő vonatkozásában) játszhatott legális szerepet az egyéni aspirációkban.

Az egyéni érvényesülés útjai szigorúan behatárolódtak, osztályhelyzethez, származáshoz, illetve politikai érdemekhez kötődtek. A dolgozó osztályok felemelkedését vagy a hatalom gyakorlásában is részesülő, sikeres életpályát befutó

képviselőik reprezentálták, vagy pedig az osztályjegyeket idealizáltan megtestesítő, a munkáserőt, a munkáshatalmat szimbolizáló hősök (például a sztahanovisták). A formális érdekérvényesítés szűkös lehetőségei miatt felerősödtek az informális érdekérvényesítés különböző formái, amelyek a lekötelezettségeken, függőségeken, kölcsönösségeken, a szívességek-szolgáltatások csereértékén stb. alapultak.

1956 után az érvényesülés kérdése is másképpen vetődött fel. A hatvanas évek közepétől a gazdasági prosperitás viszonylag széles rétegek számára tette lehetővé az anyagi gyarapodást. Az egyéni érdekeket és érvényesülésük jogosságát igazán csak az 1968-as gazdasági reform bevezetésével, a differenciált anyagi ösztönzés formáinak a kiépítésével ismerték el (bár a jövedelemkülönbségek „megengedett" mértéke máig sem tisztázódott a társadalmi gyakorlatban).

A gazdagabb fogyasztási lehetőségek ösztönzően hatnak az egyéni célkitűzésekre, és az életpályák sikeressége vagy sikertelensége sem múlik már olyan mértékben, mint korábban, ideológiai vagy politikai szempontokon. Mivel a társadalomban (már csak a megfelelő polgári hagyományok híján is) nem kristályosodtak ki eléggé az érvényesülés elfogadott normái, az érdekek képviseletének és ütköztetésének intézményes formái, sikerében továbbra is nagy szerepet játszanak a mellékutak és kiskapuk.

A jövőhöz való viszony

A fiataloknak az érvényesülésről alkotott képét a történelmi és ideológiai hagyományok, valamint a társadalmi és gazdasági körülmények egyaránt meghatározzák. A már többször említett érvényesülés vizsgálatban[42] tapasztalhattuk, hogy egzisztenciális nehézségeik, lakásgondjaik, az önálló élet elkezdésének anyagi vonatkozásai behatárolják vágyaikat, terveiket, az élettel kapcsolatos elképzeléseiket. Nem annyira önmegvalósításukkal kénytelenek törődni, mint inkább önmegvalósításuk tárgyi feltételeinek a megteremtésével.

Amikor azt kértük tőlük, hogy játsszanak el egy gondolattal és mondják meg, hogy ha egy mesebeli tündér teljesítené három kívánságukat, mit kívánnának tőle, a fiatalok fele anyagi természetű kívánságokat fogalmazott meg, egyharmaduk pedig lakással kapcsolatos kívánságokat. Az élet minőségi oldalára a kívánságoknak csak kis része vonatkozott. Csak 5 százalékuk említett össztársadalmi, közösségi jellegű kívánságokat (például, hogy legyen béke), ami egy hasonló kérdéseket tartalmazó, felnőttek körében végzett vizsgálat adataival összehasonlítva azt jelenti, hogy a felnőttekhez képest a fiatalokra jóval kevésbé jellemzőek az ilyen kívánságok.[43]

Életmódeszményük legfontosabb értékei a családi élet körül szerveződnek. A tanulás és a munka útjait — mint az anyagi felemelkedésnél többet is jelentő, az önmegvalósítás értékeit is hordozó utakat — elsősorban az iskolázottabb fiatalok érzik maguk előtt nyitva.

A jelennel való elégedettségüket, a jelenhez való viszonyukat ugyancsak meghatározzák egzisztenciális nehézségeik, amelyek eleve arra kényszerítik őket, hogy a

nagyobb léptékű, egyéni távlatokat átfogó, vagy éppen társadalmi vonatkozásokba ágyazódó életstratégia helyett a mindennapi élet elemi feltételeinek biztosítását tűzzék ki célul. Az elégedettség-elégedetlenség mérlegének nyelve ez utóbbi irányba billen: az anyagiakat több mint háromszor annyian említették az elégedetlenség okai között. Pozitívan viszont a szórakozási és a tanulási lehetőségeket említették többen, mint negatívan. A munkaviszonyban álló fiatalok körében az életkor emelkedésével meredeken nőtt az anyagiakkal és a lakáshelyzettel való elégedetlenség aránya.

Az érvényesülés kettős értéke

Magát az érvényesülést nem tartják egyértelműen pozitív dolognak a fiatalok. Az érvényesülés fogalmát 15 százalékuk negatívumokkal határozta meg. Az *ideális* érvényesülésnek azt tekintik, ha az ember olyan munkát végez, amiben örömét leli és sikerei vannak, valamint ha a magánélete boldog. Úgy látják azonban, hogy a *gyakorlatban* a legtöbb ember számára a munkában elérhető sikerek mellett a vezető beosztásba kerülés és az anyagi javak megszerzése jelenti az érvényesülést. Úgy vélik, hogy ma, Magyarországon tíz ember közül átlagosan négyen végeznek olyan munkát, amiben örömüket lelik, de minél iskolázottabbak válaszairól van szó, annál kevesebbre becsülték ezek számát.

Arra a nyitott formában feltett kérdésre, hogy mi kell ma, Magyarországon ahhoz, hogy egy fiatal érvényesüljön, kétötödük a megfelelő iskolázottságot említette. Ezután azonban a protekció következett, majd a különböző (pozitív vagy negatív) pszichikus képességek, tulajdonságok. A negatív tulajdonságok a konfliktusok megalkuvó kezelését fejezték ki. A konfliktusok felvállalását a fiataloknak csak a töredéke tartja szükségesnek az érvényesüléshez.

Zárt formában feltett kérdésünk válaszalternatívái közül a szaktudásról és a szorgalomról mondták a legtöbben, hogy szükséges az érvényesüléshez. Ezeket az alkalmazkodási készség és a jó fellépés, majd a képességek, az összeköttetések és a párttagság követték. A sorrendben a tanulmányi eredmény a 8. helyre szorult. A teljesítményhez kötődő tényezők a legiskolázottabbak körében jóval kisebb jelentőségűek, mint a teljesítménytől független pszichikus képességek, illetve az összeköttetések. A teljesítményen keresztüli érvényesülést nem tartják ugyan idegennek a társadalmi gyakorlattól, de úgy látják, hogy ahhoz, hogy valaki érvényesüljön, a teljesítménytől független értékek is nélkülözhetetlenek (a protekció és a külsődleges viselkedési értékek).

Arra a kérdésünkre, hogy kik érvényesülnek a legkönnyebben, a fiatalok egyharmada nem a személyes érdemeknek tulajdonította az érvényesülést, hanem az összeköttetéseknek, a különböző negatív tulajdonságoknak, illetve a párttagságnak vagy az egyéb tömegszervezetekkel való kapcsolatnak. Ez a negatív attítűd jóval magasabb arányban jellemezte a közép- és felsőfokú végzettségű dolgozókat és az egyetemi hallgatókat, mint a többieket (a középfokú végzettségű dolgozók kétötödét,

a felsőfokú végzettségűek és az egyetemisták több mint felét). Ugyanakkor azokat, akik a legnehezebben érvényesülnek, a legtöbben olyan emberi tulajdonságokkal jellemezték, mint az érvényesüléshez nélkülözhetetlen „harc" feladása vagy nem vállalása, vagy azt fogalmazták meg, hogy az emberek egy részéből hiányzik a harchoz szükséges keménység (akik visszahúzódóak, szerények, csendesek stb.) A válaszok másik nagy csoportját azok képezték, amelyek a társadalmi hátrányokra utaltak (akik munkás- vagy parasztszármazásúak, akik iskolázatlanok stb.). Arra a kérdésre, hogy azok érvényesülnek-e, akik megérdemlik, a fiatalok egyharmada „nem"-mel válaszolt, ezen belül a magasabb iskolai végzettségűek ezúttal is nagyobb arányban adtak negatív választ. Erősen megoszlottak a vélemények abban is, hogy ma Magyarországon mi mondható el inkább: az, hogy a fiatalok nagyobbik része érvényesül, vagy az, hogy a fiatalok kisebbik része: a kérdezettek fele-fele arányban fogadták el ezeket az alternatívákat. Egyharmaduk magát is azok közé sorolta, akik nem érvényesülnek, de ez az arány a közép- és felsőfokú végzettségűek körében ennél magasabb volt.

A fiatalok egy része tehát az érvényesülést részben pozitívan, részben negatívan ítéli meg, és úgy látja, hogy a lehetőségek nem állnak mindenki előtt nyitva. Jelentős részük borúlátónak bizonyult az érvényesülés megérdemeltségének és esélyeinek a megítélésében. Ez a rossz társadalmi közérzet a kvalifikáltabb rétegekre fokozottan jellemző. Az értelmiségi fiataloknak például csak a 7 százaléka ítélte nagynak a munkahelyi ügyekbe való beleszólás lehetőségét (a középfokú végzettségűeknek a 17%-a), és közülük senki sem akadt, aki a vezető beosztásba kerülés lehetőségét nagynak ítélte volna (a középfokúaknak is csak a 2 százaléka válaszolt így). A közepesnél kisebb lehetőséget látnak arra, hogy szűkebb és tágabb közösségük ügyeibe beleszóljanak és hogy olyan fizetést kapjanak, amelyből tisztességesen meg lehet élni. Majdnem a felük úgy vélte, hogy az érvényesülésben nagy szerepe van a párttagságnak.

Értékkonfliktusok

Az érvényesülés útjainak a választása értékválasztás is. Mivel a fiatalok tudatában az érvényesülés fogalmához negatívumok is és pozítívumok is tapadnak, az érvényesülés eszközeinek a választása erkölcsi konfliktusok lehetőségét hordozza magában.

Milyen helyet foglal el a fiatalok értékrendjében a számukra oly fontos anyagi boldogulás? Ezt három konfliktustípus esetében vizsgáltuk. Az anyagiak és az örömteli munka konfliktusát egy mérnök történetével illusztráltuk, aki otthagyta a gyárat, mert keveset keresett, és kiváltotta az iparengedélyt. Az anyagiak és a hazaszeretet konfliktusát egy fiatal szakmunkás története példázta, aki nem jött vissza egy nyugat-európai társasutazásról. Végül pedig az anyagiak és a szerelem konfliktusáról elmeséltük egy fiatal lány történetét, aki férjhez ment egy gazdag, ötven év körüli férfihoz. Mindhárom történettel kapcsolatban azt kérdeztük, hogy jól tették-e a főszereplők, hogy így döntöttek. A fiatalok különböző arányban adtak elsőbbséget az

anyagi szempontoknak. Az iparengedélyt kiváltó mérnökkel a 70 százalékuk értett egyet, a disszidáló szakmunkással 31 százalékuk, a férjhez menő lánnyal pedig 28 százalékuk.

Természetesen az, hogy valaki egyetért a példázatokban szereplő döntésekkel, még nem jelenti azt, hogy hasonló esetekben maga is így döntene. Azt azonban mindenképpen jelzi, hogy értékrendjétől, értékválasztásától nem idegen a történetek főszereplőinek gondolkodása. Akik a főszereplők döntéseivel értettek egyet, ezt annak ellenére tették, hogy az elmúlt évtizedekben a publicisztika nem egyszer állította pellengérre a diplomás maszekokat; hogy a disszidálás hivatalosan bűncselekménynek számít; hogy a szerelem és a pénz konfliktusának évezredes irodalma van, és a szerelemnek a mindennapi értékrendben — a fiatalokéban meg különösen — kitüntetett helye van.

Három történetünk különböző mértékben sértett normákat. A pénz csak egy esetben, a mérnök kisiparos esetében jelentett a többség számára is többet, fontosabbat, mint az anyagiak ellenében feszülő értékek. A fiatalok kisebb része számára az anyagiak az olyan értékeket is megelőzik, mint amilyen a hazaszeretet és a szerelem.

Vizsgálatunk nem próbálta meg feltárni az állásfoglalások mögött húzódó anyagi viszonyokat. A válaszarányok azonban így is érzékeltetik, hogy ha a fiatalok nem érzik biztosnak, hogy saját teljesítményükkel tudják elérni belátható időn belül anyagi céljaikat, felértékelődnek előttük az olyan, társadalmilag nemkívánatos alternatívák, mint amilyeneket történeteink is példáztak.

Érvényesülés és szocializáció

Az ember szocializációja során sajátítja el annak a társadalomnak, amelyben él, az érvényesülési modelljeit, illetve alakítja ki a saját érvényesülési stratégiáját. A vizsgálat szerint más érvényesülési modell jellemzi a közép- és felsőfokú végzettségű fiatalokat, és más az annál alacsonyabb végzettségűeket. A magasabb iskolai végzettségűek jóval fontosabbnak tartották az érvényesüléshez a fellépéssel, viselkedéssel kapcsolatos tulajdonságokat és az összeköttetést, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűek. Ez utóbbiak elsősorban a teljesítménnyel összefüggő értékeket: a tudást, a szorgalmat, a tanulást tartják fontosnak az érvényesüléshez.

Paradoxon, hogy bár a szakmai és a politikai érvényesülés lehetőségeivel inkább az iskolázottabbak rendelkeznek, az érvényesülés esélyeiről mégis az értelmiségiek és az egyetemi, főiskolai hallgatók vélekednek a legnegatívabban. Ők érzik úgy a leginkább, hogy általában azok érvényesülnek, akik nem érdemlik meg, és ők ítélték el erkölcsileg a legnagyobb arányban azt, amit a többiek számára jelent az érvényesülés. Az érvényesülés azonban éppen számukra artikulálódik a legkevésbé valamilyen társadalmi tevékenységben. Ahhoz, hogy az ember elégedett legyen az életével, az örömteli munkát és a közügyekbe való beleszólás lehetőségét jóval fontosabbnak

tartják, mint az alacsonyabb iskolai végzettségűek. Ugyanakkor úgy látják, hogy ezeknek a fiataloknak csak korlátozott lehetőségeik vannak. Ők becsülték a legkevesebbre azok arányát, akik örömteli munkát végeznek, és ők látják a legkisebb esélyét annak, hogy a fiatalok vezető beosztásba kerüljenek. Rossz társadalmi közérzetük mögött tehát az alacsonyabb iskolai végzettségűektől különböző társadalomkép és érvényesüléskép húzódik meg.

Az érvényesülés nem foglal el központi helyet a fiatalok gondolkodásában: az élettel való elégedettséghez csak egyharmaduk tartja nélkülözhetetlennek. Az elképzelések visszafogottságában, az érvényesülés ambivalens értékelésében feltehetően társadalmi mechanizmusainak kialakulatlansága is szerepet játszik. A hazai szocializációs gyakorlatra nem jellemző az érvényesülésre való tudatos, koncepciózus szocializálás. Ez persze nem jelenti azt, hogy az emberek aspirációiból hiányoznának az érvényesülés tartalmi elemei is. Inkább csak azt, hogy ezek nem önmaguk megvalósításának, érvényesítésének elemeit jelentik a fiatalok számára, hanem egymástól független célokat, amelyek az esetek többségében nem haladják meg a privát szféra kereteit és általában anyagi természetűek.

JEGYZETEK

[1]Habermas a moralizálást a történelmi múlt feldolgozásával kapcsolatban kifogásolja. Az 1944. júliusi államcsíny tankönyvi bemutatásáról a következőket írja: „a politikai ‚mellette vagy ellene' helyét a kötelességfogalom elvont megvitatása foglalja el; a politikai kérdésfelvetést ‚erkölcsi síkra' tolják, s váratlanul ‚tisztára emberi', lelkiismereti döntéssé változtatják." *J. Habermas:* Az iskolai és a főiskolai képzés hatása a diákok politikai tudatára. In: Ifjúságszociológia, Bp. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.

[2]*Varga Károly:* Magyar egyetemi hallgatók életfelfogása. Bp. Akadémiai Kiadó, 1968; *Hankiss Elemér:* Érték és társadalom. Bp. Magvető, 1966; Életminőség modellek. Szempontok a társadalmi tervezés információs bázisának kiépítéséhez (Manchin Róbert közreműködésével). Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1978; *Losonczi Ágnes:* Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Bp. Gondolat, 1977. stb. De ide sorolhatók a Tömegkommunikációs Kutatóközpont és az Ifjúsági Lapkiadó Vállalat azóta megszűnt Sajtó- és Közvéleménykutató Osztályának politikai és gazdasági közvéleménykutatásai is.

[3]Az értékelsajátítással kapcsolatos fejtegetéseimben elsősorban Berger és Luckmann szocializációelméletére támaszkodtam. *Peter R. Berger—Thomas Luckmann:* A valóság társadalmi megformálása (Tudásszociológiai tanulmány). Tömegkommunikációs Kutatóközpont, 1975.

[4]A fejlett nyugati társadalmakban egyértelműen a család játssza a meghatározó szerepet a politikai magatartások alakulásában. Lásd erről *Annick Percheron* és *M. Kent Jennings* összehasonlító tanulmányát: Political Continutites in French Families. A New Perspective on an Old Controversy, Comparative Politics, Juli. 1981.

[5]*Sebők János:* Magyarrock 1. 1958—1973. Bp. Zeneműkiadó, 1983 és *Terestyéni Tamás:* Pop kultúrával kapcsolatos tartalmak az ifjúsági sajtóban, ILV Sajtó- és Közvéleménykutató Osztálya, kézirat 1982. Terestyéni az Ifjúsági Magazin és a Magyar Ifjúság tíz évfolyamát tartalomelemezte 1965-től kezdődően.

[6]*Kovács János Mátyás:* A reformalku sűrűjében. Valóság, 1984/3.

[7]*Nagy Gyula:* Fiatalok a kisvállalkozásról. Ifjúsági Szemle, 1984/1.

[8]Terestyéni írja idézett művében az Ifjúsági Magazinról: „. . . több számon keresztül folytatott sorozata a hetvenes évek legelején . . . akörül forog, hogy lehet-e szocializmust építeni hosszú hajjal . . ." Idézi a lap

egyik megállapítását is, hogy „öntudatos munkásfiatal nem növeszt hosszú hajat". A korábbi évfolyamokat ugyanez a hangvétel jellemezte. Egyfelől a tolerancia is úgy fogalmazódik meg, hogy „a beat nem reakciós", másfelől a „huligánt" is úgy jellemzik, mint akinek „mindene a nyugati zene és a tánc". *Terestyéni* i. m. 18—19.

[9] *Hankiss Elemér:* Közösségek: válság és hiány. Valóság, 1980/9. és Felemás világ? Valóság, 1979/6.

[10] *Szabó László Tamás:* A „rejtett tanterv". Valóság, 1982/9.

[11] *Zsíros Mária:* Vélemények a szervezethez tartozásról. Ifjúsági Szemle, 1982/1.

[12] *Szabó Ildikó:* Az érvényesülés útjai, kézirat, 1984. A vizsgálatot az Ifjúsági Lapkiadó Sajtó- és Közvéleménykutató Osztálya végezte, ezer fős, országos ifjúsági reprezentatív mintán.

[13] Például a Heti Világgazdaságban 1982. X. 2. és XII. 11. között megjelent vitacikkek.

[14] *Szabó Ildikó:* Az érvényesülés útjai, i. m.

[15] *Háber Judit—H. Sas Judit:* Tankönyvszagl világ. Bp. Akadémiai Kiadó, 1980. 37.

[16] Jól illusztrálja ezt például az a dokumentum-összeállítás, amit *Mohay Tamás* közölt „Káderanyag lezárva" címmel a Valóság 1984/9. számában.

[17] *Dr. Kerékgyártó Imre:* Küzdelmes évek. Bp. Tankönyvkiadó, 1970.

[18] *Lázár Guy:* A nyugati tömegkultúra hazai recepciója. Kultúra és Közösség, 1984/3.

[19] „Úgy érzik, hogy nincs módjuk beleszólni a körülöttük zajló élet változásiaba... Így legalább azt az igényüket abszolútizálják, hogy ne szóljon bele senki az életükbe..." *Nemes Péter:* Ismerkedés a csövesek világával. Bp. Tankönyvkiadó, 1984.

[20] *Gombár Csaba:* Egy állampolgár gondolatai. Bp. Kossuth, 1984.

[21] *Hankiss Elemér:* i. m. és *Szűcs Jenő:* Nemzet és történelem. Bp. Gondolat, 1974.

[22] *Szecskő Tamás* és munkaközössége: Mit tartanak az emberek politikának? Vizsgálatok a politikum köztudatbeli helyének tisztázására. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Kék tanulmányok, 1970.

[23] *Szabó Ildikó—Csepeli György:* Nemzet és politika a 10—14 éves gyerekek gondolkodásában. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, beszámolók, jelentések, 1984.

[24] *Bihari Mihály:* A politikai magatartás megítélésének kérdéséhez Társadalmi Szemle, 1974/8—9.

[25] *Szabó Ildikó:* Ismeretek a Szovjetunióról. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat Sajtó- és Közvéleménykutató Osztálya, kézirat, 1977. *Szabó Ildikó:* Ismeretek a 20. századi magyar történelemről. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat Sajtó- és Közvéleménykutató Osztálya, kézirat, 1980.

[26] *Idézi Lázár Guy:* A magyar lakosság politikai-történelmi tudata a közvéleménykutatások tükrében 1969—1980. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Tanulmányok, beszámolók, jelentések, 1983.

[27] *Szabó Ildikó:* Ismeretek a 20. századi magyar történelemről. i. m.

[28] *Szabó Ildikó:* Az érvényesülés útjai, i. m.

[29] *Szecskő Tamás* és *munkaközössége,* i. m.

[30] *Szabó Ildikó:* Ismeretek a Szovjetunióról, i. m.

[31] *Szabó Ildikó:* Ismeretek a 20. századi magyar történelemről, i. m.

[32] *Szabó Ildikó:* Ismeretek a Szovjetunióról, i. m.

[33] *Zsíros Mária:* A fiatalok ismeretei néhány szocialista és kapitalista országról. Ifjúsági Lapkiadó Vállalat Sajtó- és Közvéleménykutató Osztálya, kézirat, 1976.

[34] *Békés Ferenc:* A fiatalok politikai és gazdasági ismeretszintjéről. KISZ KB Kutatási Tájékoztató, 1980.

[35] *Dögei Ilona:* KISZ-vezetők politikai, történelmi és mozgalmi ismeretei, KISZ KB Kutatási Tájékoztatója, 1977.

[36] *Szabó Ildikó:* Ismeretek a 20. századi magyar történelemről, i.m.

[37] *Szabó Ildikó:* Szimbólumok, személyiségek — vélemények, Ifjúsági Szemle, 1981/1.

[38] *Szabó Ildikó—Csepeli György* i.m.

[39] *Szabó Ildikó:* Szimbólumok, személyiségek — vélemények, i.m.

[40] *Szabó Ildikó—Csepeli György:* i.m.

[41] *Szabó Ildikó—Csepeli György:* Párhuzamos értékrendek a 10—14 évesek politikai tudatában. A budapesti II. Szociálpszichológiai Munkaértekezletre készített tanulmány, kézirat, 1982.

[42] *Szabó Ildikó:* Az érvényesülés útjai, i.m.

[43] *Pataki, J.—S. Molnár E.:* Kísérlet az elégedettség vizsgálatára. Tanulmányok, beszámolók, jelentések. Tömegkommunikációs Kutatóközpont 1982/2.

SUMMARY

Szabó, Ildikó: A Crisis or a Change of Values?

During the course of political socialization the individual meets values related to the politically moulded reality through the mediation of the formal, as well as informal spheres. Then the individual shapes his or her socio-political identity by collating these values with his or her own experience. The political authority tries to influence the process of the transfer and acceptance of values through the centrally organized institutions of socialization, such as the school, the mass media and the youth organizations. If the centrally mediated values and the personal experiences and the values acquired in the informal sphere do not correspond to each other, then socialization is accompanied by conflicts and tensions.

The paper partly studies those of the institutionally cultivated values which have constituted the basis of the desirable model of socialization from the point of authority since the year of change, such as the basic principles of relationship to the society, values of the ideal citizen, and those concerning work and its sphere. It partly analyses some characteristics of value consciousness evolving during the course of socialization, such as a distancing from politics, the historical outlook centred around the present, the wrong notions, privatization and the estimation of career on the basis of empirical surveys conducted among children and the youth.

РЕЗЮМЕ

Илдико Сабо: Кризис ценностей или смена ценностей?

В ходе политической социализации отдельная личность в посредничестве как формальной, так и наформальной сфери сталкивается с ценностями касающимися политически сформированной действительности. Относя их к собственному опыту человек формирует свою общественно-политическую идентичность. Политическая власть пытается оказать влияние на процесс передачи ценностей, приема ценностей через центрально организованные социализирующие учреждения: школу, средства массовой информации, молодежные организации. Если переданные центрально ценности и личный опыт, а также ценности усвоенные в неформальной сфере на соответсвуют друг другу, социализация сопровождается конфликтами, напряжением.

Статья, с одной стороны, анализирует из культивируемых в организованном порядке с года поворота ценностей те, которые легли в основу желательной со стороны власти модели социализации, так основные принципы отношения к обществу, ценностей касающихся идеального гражданина и ценности касающиеся трудовой деятельности, мира труда. С другой стороны, на основе эмпирических исследований проведенных в кругу детей и молодежи анализирует некоторые характерные черты сознания ценностей формирующегося в социализации, так поддержания расстояния от политики, подход к истории концентрированный на сегоднящем дне, ошибочные знания, приватизация и оценка достижения успеха.

BÍRÓ DÁVID

EGY ÚJ SZEMPONT A CSALÁDI MUNKAMEGOSZTÁS VIZSGÁLATÁHOZ AZ IDŐMÉRLEGVIZSGÁLATOK TÜKRÉBEN

Az idővel való gazdálkodás a különböző társadalmi rétegek életmódjának egyik legfontosabb vetülete. Falussy Béla ezzel kapcsolatban egy mérőszámot, az ún. K/S mutatót dolgozta ki, „amely a munka jellegű kötött idő és a szabadidő viszonyát fejezi ki".[1] A mutató számlálójában a következő tevékenységek találhatók: (K = kereső-tevékenység + háztáji és kisegítő gazdálkodás + háztartási munka + javítás, karbantartás, építés + vásárlás, szolgáltatás + gyermeknevelés + közlekedés), a nevezőben pedig az aktívan töltött idő percértéke található. „A mutató mint viszonyszám jelzi, hogy a munka jellegű kötött tevékenységek időszükséglete hányszorosa a szabadidőnek. Az egyes rétegek tevékenységkeretének összehasonlításakor a mutató értékének emelkedése az átlagos napi leterheltség fokozódásának arányát jelzi."[2] Falussy megállapítja: „mindkét életkori csoportban — a 15—29 és a 30—39 éves korcsoportról van szó — a nők időháztartása a férfiakhoz viszonyítva jóval kedvezőtlenebb, tehát a munka jellegű tevékenységek magasabb és a szabadidő mennyiségének alacsonyabb szintje jellemző rájuk."[3] A szerző azt is megfigyeli, miképp alakul a 15—29 éves nappali tagozaton tanuló, valamint az ugyanezen korcsoportba tartozó már nem tanuló fiatalok időbeosztása. A nappali tanulmányok befejeztével, tehát egy olyan időszakban, amikor a házasságkötés sokkal valószínűbb, a „férfiak együttes munkaterhei 35%-ról 38%-ra, a nőké pedig jelentősebben (36%-ról 41%-ra) növekszenek a napi időkeretben".[4] Jelen dolgozat egyik célja annak megmutatása, hogy a Falussy-féle K/S mutató *nem alkalmas* a nemek közötti terhelés mérésére, míg a társadalmi munkamegosztás különböző pozícióiban elhelyezkedő csoportok terhelésének jó mércéje. A K/S mutatóval kapcsolatos fenntartásaim abból fakadnak, hogy a társadalmilag kötött idő (K) fogalma távolról sem takar homogénnek tekinthető tevékenységeket. Ezen kategórián belül két nagy csoport elkülönítését vélem szükségesnek: 1. direkt vagy indirekt módon pénzkereséssel kapcsolatos tevékenységek; 2. családdal kapcsolatos tevékenységek.

A pénzkereséssel kapcsolatos tevékenységek közé sorolom a keresőtevékenységeket; a háztáji és kisegítő gazdaságban végzett munkát; a javítást, karbantartást és építést, valamint a közlekedést.

A családdal kapcsolatos tevékenységek pedig a háztartási munkát, a gyermeknevelést, valamint a vásárlást és szolgáltatást foglalják magukba.

1. táblázat

Értelmiségiek és vezetők napi átlagos pénzkereséssel és családdal kapcsolatos tevékenységei, férfi—nő bontásban (percben)

	Férfi	Nő
1. Kereső tevékenység	331	244
2. Háztáji és kisegítő gazdaság	8	3
3. Javítás, karbantartás és építés	10	3
4. Közlekedés	85	79
Pénzzel kapcsolatos tevékenység	434	329
1. Háztartás	47	144
2. Gyermeknevelés	22	46
3. Vásárlás, szolgáltatás	16	23
Családdal kapcsolatos tevékenység	85	213
Összes kötött idő	519	542
Szabadidő	283	241
K/S Index	1,83	2,25

Forrás: Falussy Béla: Társadalmi hierarchiák jegyei az ifjúság gazdálkodásában, in: *Ifjúság és társadalom* (Tanulmányok), Budapest, KSH, 1982. a 194. oldalon közölt adatok alapján.

Falussy társadalmi rétegek mentén és férfi-nő bontásban közli a KSH 1976/77. évi vizsgálatából nyert adatokat. A következőkben a Falussy-féle adatokat[5] az általam javasolt bontásban közlöm (1. táblázat).

Bár a közölt táblázat nem veszi figyelembe a családi állapot különbségeiből adódó eltéréseket, mégis fényt vethet a mai magyar családok működésének egyik legfontosabb jellemzőjére, a nemek szerinti munkamegosztásra.

Az 1. táblázatból kiviláglik, hogy az értelmiségiek és vezetők körében a férfiak átlagosan napi 105 perccel többet fordítanak pénzkereső tevékenységre, mint a nők. A családi feladatok ellátásával viszont a nők törődnek többet: összesen 128 perccel többet foglalkoznak vele, mint a férfiak. Elmondhatjuk tehát, hogy a férfiak kereső munkával töltött többletideje hozzávetőleg kiegyenlíti a nők családdal töltött többletmunka-idejét. A magyar szociológia eddig csak a női túlterheltség és a kettős teher problémáira figyelt fel és nem látta az előbb említett időstruktúra-jellegzetességet.

Így például Szalai Júlia is csak a családi munkamegosztásra figyel: nem veszi észre azt, hogy a családoknak meg is kell élniük valamiből. A családi munkamegosztásban pedig a méltánytalanságok egész sorát fedezi fel: „a férj és feleség közötti munkamegosztás jóval egyenlőtlenebb a család egészéről, mint a gyermeknevelésről való gondoskodás terén; e tényt önmagában is negatívan kell értékelnünk, hiszen

fordított eset bizonyos mértékig indokolható lenne néhány, kizárólag az anya által ellátható feladat időigényével."[6] Szalai Júlia szemlélete mögött két rejtett feltételezés áll. 1. A férfiaknak akkor is többet kell foglalkozniuk a háztartási teendőkkel, ha ők a család első keresői, hisz az időmérlegek is méltánytalan helyzetet jeleznek a családi feladatokkal összefüggő munkamegosztás terén. Ehhez a szemlélethez járul még az is, hogy nem veszi észre azt a tényt, hogy a nők háztartásbeli többletmunkája kiegyenlíti a férfiak pénzkereső többletmunkáját. (Már hallom viszont a nagy ellenérvet: a háztartási és pénzkereső munkát összeadva a nők kötött ideje kb. napi háromnegyed órával hosszabb, mint a férfiaké, tehát még ha igaz is a fenti állítás, mégis hátrányos helyzetben vannak.) 2. Ez az utóbbi érv vezet el Szalai Júlia szemléletének második feltételezéséhez, mely a pénzkereséssel és a családdal kapcsolatos tevékenységeket az időmérleg tükrében *homogénnek* tekinti. E két tevékenység összemosása azonban eltorzítja a valóságot. Látnunk kell, ez a két aktivitási szféra gyökeresen eltér egymástól: míg a pénzkereséssel járó tevékenységek egyértelműen teljesítményorientáltak és egyértelmű mércével (az előteremtett pénz mennyiségével) mérhetők, addig a családdal kapcsolatos tevékenységek sikeressége kevésbé mérhető.

De a helyzet más szempontból is problematikus: az eddig divatos szociológiai felfogások szerint a házimunka értéktelen, míg kint, a nagyvilágban végzett munka értékes. (Simone de Beauvoir világhíres könyvében előbb öntudatosan megállapítja: „minden ember alapvető követelése, hogy önmagát lényeginek tételezze, s a nő tragédiája éppen az, hogy e belső igénye összeütközésbe kerül helyzete posztulátumával, mely őt lényegtelenként konstituálja."[7] Továbbá: „a nő specifikus helyzetét az határozza meg, hogy bár eredendően ő is autonóm szabadság, mint minden ember, egy olyan világban fedezi fel és választja önmagát, melyben a férfi arra kényszeríti, hogy önmagát *másikként* vállalja, egy olyan világban, amelyben tárggyá akarják merevíteni, immanenciára kárhoztatni, mert transzcendenciáját egy másik lényegi szuverén öntudat fogja folytonosan meghaladni."[8] Beauvoir szerint a férfiak boldogan meghaladják magukat, míg a nők az örök immanencia kicsinyes világában kénytelenek elsüllyedni. Beauvoir nem hajlandó észrevenni, hogy nemcsak filozófusokból és önmegvalósító férfiakból és immanenciára kárhoztatott nőkből áll a világ: a férfiak zöme nőtársaikkal együtt mindig és mindenütt — még egy beauvoiri felhígított egzisztencializmus szempontjából nézve is — pusztán immanenciára volt ítélve.

A házimunka értéktelenségéről vallott — gyakran manipulatív — nézetek káros hatására Cseh-Szombathy László is felhívja a figyelmet: ez a felfogás egyrészt „kielégítetlenséget, frusztrációt okoz azoknál a nőknél, akik szocializációjuk, képzésük eredményeként nagy érdeklődést tanúsítanak foglalkozásuk, pályájuk iránt, és nyomasztja őket, hogy a gyermeknevelléssel járó háztartási terhek visszafogják őket. De nem tudja magát átadni a családi életnek a nők másik csoportja sem, azok, akiket nem érdekel különösebben kereső munkájuk és ezt csak jövedelemforrásnak tekintik: zavarják őket a nevelésük során beléjük plántált normák, amelyek az otthoni munka, a családnak szentelt élet alacsonyabbrendűségét hirdették."[9]

A továbbiakban vessünk egy pillantást a 2. és a 3. táblázatra! A szakmunkásoknál és a mezőgazdasági fizikai dolgozóknál is hasonló trendet figyelhetünk meg: a férfiak több időt töltenek a pénz előteremtésével, illetve indirekt termelői tevékenységgel (háztáji, javítás és építés), a nők pedig körülbelül ugyanennyivel szentelnek többet a családdal kapcsolatos tevékenységeknek. Tanulságosnak bizonyul, ha a pénzkereséssel kapcsolatos, valamint a családi élethez fűződő aktivitásokat a táblázatokban bemutatott három foglalkozási csoport mentén hasonlítjuk össze.

2. táblázat

Szakmunkások napi átlagos pénzkereséssel és családdal kapcsolatos tevékenységei, férfi—nő bontásban (percben)

	Férfi	Nő
1. Kereső tevékenység	346	283
2. Háztáji és kisegítő gazdaság	24	9
3. Javítás, karbantartás és építés	34	2
4. Közlekedés	80	61
Pénzzel kapcsolatos tevékenységek	484	355
1. Háztartási munka	46	206
2. Gyermeknevelés	20	36
3. Vásárlás és szolgáltatás	13	26
Családdal kapcsolatos tevékenység	79	268
Összes kötött idő	563	623
Szabadidő	230	163
K/S index	2,45	3,71

Forrás: *Falussy Béla:* Társadalmi hierarchiák jegyei az ifjúság időgazdálkodásában, in: *Ifjúság és társadalom* (Tanulmányok), Budapest, KSH, 1982, a 185. oldalon közölt adatok alapján.

Mint a 4. táblázat mutatja, a társadalmi hierarchia lépcsőin lefelé haladva jelentős különbségeket találunk a lakosság terhelését jelző K/S mutató tekintetében. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy a férfiak esetében a társadalmi létrán lefelé haladva erősebben érvényesül az első keresős jelleg, míg a nők esetében az, hogy ők a család második keresői.

Az 5. táblázat azt mutatja, hogy a nők családdal kapcsolatos tevékenységstruktúrája a társadalmi pozíció függvényében hogyan változik. A legalacsonyabb társadalmi pozícióban levő asszonyok fordítják a legtöbb időt házimunkára, és a legkevesebbet a gyermeknevelésre.

A 6. táblázat azt szemlélteti, hogy a férfiak pénzkereső tevékenysége a társadalmi pozíció függvényében hogyan változik. A táblázat egyértelműen mutatja, hogy a

3. táblázat

Mezőgazdasági fizikaiak napi átlagos pénzkereséssel és családdal kapcsolatos tevékenységei, férfi—nő bontásban

(percben)

	Férfi	Nő
1. Keresőtevékenység	382	215
2. Háztáji és kisegítő gazdaság	147	143
3. Javítás, karbantartás és építés	12	6
4. Közlekedés	58	50
Pénzzel kapcsolatos tevékenységek	599	414
1. Háztartási munka	42	238
2. Gyermeknevelés	7	16
3. Vásárlás és szolgáltatás	4	10
Családdal kapcsolatos tevékenységek	53	264
Összes kötött idő	652	678
Szabadidő	141	114
K/S index	4,62	5,95

Forrás: *Falussy Béla:* Társadalmi hierarchiák jegyei az ifjúság időgazdálkodásában, in: *Ifjúság és társadalom* (Tanulmányok), Budapest, 1982, a 186. oldalon közölt adatok alapján.

4. táblázat

Pénzkereséssel kapcsolatos férfi és családi tevékenységekkel kapcsolatos női többlettevékenység társadalmi rétegekként

(percben)

	Vezetők és és értelmiségiek	Szakmunkások	Mezőgazdasági fizikaiak
Pénzkereséssel kapcsolatos napi átlagos férfi többletidő-ráfordítás (percben)	105	129	189
Családdal kapcsolatos napi átlagos női többletidő-ráfordítás (percben)	128	189	211
Férfi és női K/S mutatók átlaga:	2,04	3,08	5,28

túlterheltség terén az értelmiségiek és vezetők vannak a legjobb helyzetben, utánuk jönnek a szakmunkások, míg a mezőgazdasági fizikaiak vannak a legrosszabb helyzetben.

A nemzetközi időmérlegek adatainak feldolgozása során Szalai Sándornak a figyelmét is elkerülte az általam itt kidomborítani próbált komplementaritás, mely

5. táblázat

A nők családdal kapcsolatos tevékenységeinek struktúrája tevékenységek szerint

(percben)

	Vezetők és értelmiségiek	Szakmunkások	Mezőgazdasági fizikaiak
Háztartás	144	206	238
Gyermeknevelés	46	36	16
Vásárlás, szolgáltatás	23	26	10
Összesen	213	268	264

6. táblázat

A férfiak pénzkereséssel kapcsolatos tevékenységei

(percben)

	Vezetők és értelmiségiek	Szakmunkások	Mezőgazdasági fizikaiak
Keresőtevékenység	331	346	382
Háztáji és kisegítő gazdaság	8	24	147
Javítás, karbantartás és építés	10	34	12
Közlekedés	85	80	58
Összesen	434	484	599

abban nyilvánul meg, hogy a férfiak pénzkereséssel kapcsolatos tevékenységei hozzávetőleg annyival hosszabbak a nők hasonló tevékenységeinél, amennyivel a nők a családdal kapcsolatos tevékenységeiknek többet szentelnek, mint a férfiak. Szalai Sándor ugyanis a nemzetközi vizsgálódások által kapott időmérlegadatokra hivatkozva megállapítja: „Mindent egybevetve az időmérlegadatok eléggé megcáfolhatatlannak tűnő társadalmi dokumentummal szolgálnak, azt sugallva, hogy problémáikat, amelyekkel a kereső nők szembekerülnek, a vizsgált országok egyikének sem sikerült megoldania, s a munkának a nemek közötti megosztásában mindenütt igen méltánytalan helyzet tapasztalható."[10] Vizsgáljuk meg ennek az állításnak a fényében a nemzetközi időmérleg adatait!

Gondolatmenetünkhöz a 7., 8., 9. és 10. táblázat adatait fogjuk felhasználni. A 7. táblázat szerint pénzkereső tevékenységre a férfiak 15 hely átlagában munkanapokon 596 percet, míg a dolgozó nők 494 percet fordítottak, így a férfiak munkára 102 perccel többet fordítottak, mint a nők. A nők viszont átlagban 197 percet fordítottak a családdal kapcsolatos tevékenységre, míg a férfiak mindössze 36 percet: a nők családdal kapcsolatos tevékenységeinek többlete tehát 161 perc. A 7. táblázat tehát nemzetközi összehasonlításban körülbelül ugyanazt az időstruktúrát mutatja, mint

7. táblázat

Kereső férfiak és nők pénzkereső tevékenységgel és családdal kapcsolatos tevékenységei munkanapokon a nemzetközi időmérleg 15 felmérési helyének átlagában

(percben)

		Férfi		Nő	
Pénzkereső tevékenység	Kereső munka	596	561	494	472
	Háztartási kötelezettségek*		35		22
Családdal kapcsolatos tevékenység	Összes házimunka	36	24	197	173
	Gyermekellátás		12		24
Társadalmilag kötött idő			632		691

* Ezek a tevékenységek többnyire indirekt módon pénzt takarítanak meg.

Forrás: *Szalai Sándor* (szerk.): *Idő a mérlegen,* Budapest, 1978, 430. és 434. oldalon közölt adatok alapján.

8. táblázat

Kereső férfiak és nők pénzkereső tevékenységgel és családdal kapcsolatos tevékenységei szabadnapokon a nemzetközi időmérleg 15 felmérési helyének átlagában

(percben)

		Férfi		Nő	
Pénzkereső tevékenység	Kereső munka	134	53	66	39
	Háztartási kötelezettségek		81		27
Családdal kapcsolatos tevékenység	Összes házimunka	77	56	301	263
	Gyermekellátás		21		38
Társadalmilag kötött idő			211		367

Forrás: *Szalai Sándor* (szerk.): Idő a mérlegen, Budapest, 1978, a 432. és 436. oldalon közölt adatok alapján.

amit a magyar adatokkal kapcsolatban megfigyelhettünk, bár nem elhanyagolható körülmény az, hogy a „felvételt nagyobbrészt városi népességekre korlátozták".[11] A 8. táblázat bizonyítja, hogy a kereső nők szabadnapjaikon körülbelül kétszer annyit foglalkoznak a családdal kapcsolatos tevékenységekkel, mint munkanapokon. Ezzel kapcsolatban egyet kell értenünk Szalaival, aki leszögezi: a dolgozó nőnek „arra kell e napokat felhasználnia, hogy behozza a háztartással kapcsolatos lemaradását".[12] A 9. és 10. táblázatból az is kiviláglik, hogy a háztartásbeli nők hétköznapokon körülbelül 2,3-szer több időt szentelnek a családdal kapcsolatos tevékenységeknek,

9. táblázat

Kereső és háztartásbeli nők pénzkereső és családi tevékenységei munkanapokon a nemzetközi időmérleg 15 felmérési helyének átlagában

(percben)

		Kereső nő		Háztartásbeli nő	
Pénzkereső tevékenység	Kereső munka	494	472	77	65
	Háztartási kötelezettségek		22		12
Családdal kapcsolatos tevékenység	Összes házimunka	197	173	457	388
	Gyermekellátás		24		69
Társadalmilag kötött idő			691		534

Forrás: *Szalai Sándor* (szerk.): Idő a mérlegen, Budapest, 1978, a 434. és 438. lapon közölt adatok alapján.

10. táblázat

Kereső és háztartásbeli nők pénzkereső és családi tevékenységei szabadnapokon a nemzetközi időmérleg 15 felmérési helyének átlagában

(percben)

		Kereső nő		Háztartásbeli nő	
Pénzkereső tevékenység	Kereső munka	66	39	46	4
	Háztartási kötelezettségek		27		42
Családdal kapcsolatos tevékenység	Összes házimunka	301	263	311	269
	Gyermekellátás		38		42
Társadalmilag kötött idő			367		357

Forrás: *Szalai Sándor* (szerk.): Idő a mérlegen, Budapest, 1978, a 436. és 440. oldalon közölt adatok alapján.

mint a dolgozó nők, munkaszüneti napokon pedig a dolgozó nők átlagban 301 percet, míg a háztartásbeliek 311 percet. A háztartásbeliek a munkanapokhoz képest (amikor átlagban 457 percet fordítanak a családdal kapcsolatos tevékenységre) munkaszüneti napokon 311 percet töltenek ezzel a tevékenységgel, tehát 32%-kal kevesebb időt. A dolgozó nők a munkanapok 197 perces átlagához képest a munkaszüneti napokon átlagban 301 percet szentelnek ezeknek a tevékenységeknek, tehát a munkanapokhoz képest 153%-kal növelik ez irányú tevékenységüket. A kereső nők tehát ténylegesen hátrányban vannak a munkaszüneti napokon: társadalmilag kötött idejük ezeken a

11. táblázat

A 18—60 közötti aktív férfiak és nők napi átlagos pénzkereső, illetve családi tevékenységekkel kapcsolatos időráfordításai 1963-ban és 1976/77-ben

(percben)

	1963-ban		1976/77-ben	
	férfi	nő	férfi	nő
Pénzkereséssel kapcsolatos tevékenység	540	402	503	382
Családdal kapcsolatos tevékenység	54	240	54	231
Összes társadalmilag kötött idő	594	642	557	613

Forrás: *Időmérleg I* (A magyar társadalom életmódja az 1976/77. évi időmérleg felvétele alapján), KSH, Budapest, 1982, számítások a 20. oldalon található 2.13 táblázatban közölt adatok alapján.

napokon jóval hosszabb, mint a férfiaké. Szalai csak egy dologról feledkezik meg; sokkal nehezebb egy átlagos munkanapon (a nőkhöz viszonyítva) 102 perccel több időt fordítani pénzkereső tevékenységre, mint a családra többletidőt fordítani.

Szalai Sándor azt sem veszi figyelembe, hogy a tőkés országokban a nők gazdasági aktivitásának rátája alacsonyabb, mint nálunk, tehát a kettős teher jóval kisebb mértékben létezik ezekben az országokban: a hetvenes évek végén Magyarországon például a 25—44 éves korcsoportokban a nők 78%-a, Nyugat-Európában 46%-a dolgozott.[13] Nyugaton főleg a fiatalabb korcsoportok foglalkoztatási szintje magas; a nők többsége iskolai tanulmányai befejezése után munkát vállal, de a házasságkötés és különösen az első gyermek megszületése után jelentős részük véglegesen felhagy a kereső tevékenységgel. Később a női munkavállalás 40—50 év között ismét nő (ún. kétmaximumpontos foglalkoztatás). Szalai Sándor azt sem látja kellőképp, hogy a szocialista országokban kialakult főkereső férfi és másodkereső nő viszonylatban *igazságtalan* a demokratikus teherviselés férfiakon való állandó számonkérése. A 11. táblázat a 19 és 60 év közötti női és férfi keresők kötött idejének alakulását mutatja az egész népességre kivetítve (átlagos napi időigény) 1963-ban és 1976/77-ben. A két időpontban hasonló időstruktúra figyelhető meg: 1963-ban a férfiak 138 perccel többet fordítottak pénzkereső tevékenységre, mint nőtársaik, míg a nők 186 perccel többet szenteltek a családdal kapcsolatos tevékenységeknek; 1976/77-ben pedig a férfiak kereső tevékenységre 121 perccel többet fordítottak, mint a nők, a nők viszont a családdal kapcsolatos tevékenységek területén „vezettek" 177 perccel. Tehát a magyar társadalom egészére is elmondható az, amit három fontos foglalkozási csoport és nemzetközi vizsgálódások kapcsán figyelhettünk meg.

* * *

A fentiekben közölt elemzés megmutatta, hogy a társadalmilag kötött időn belül a férfiak pénzkereséssel kapcsolatos tevékenységei (legyenek azok akár direkt vagy indirekt pénzkeresési formák) hozzávetőleg annyival hosszabb tartamúak a nők

hasonló tevékenységeinél, amennyivel a nők a családdal kapcsolatos tevékenységeknek többet szentelnek, mint a férfiak. A családszociológiában immáron tradícióvá lett a családi munkamegosztás igazságosságát csakis a házimunkára és gyermeknevelésre koncentrálva megítélni. Fenti adataink azonban jelzik, hogy *két kettős teher* létezik: a nőké, akiknek a családi lekötöttségeket és a munkahelyi feladatokat kell összeegyeztetni és a férfiaké, akiknél a teljesítménykényszer a hivatalos munkaidőn kívül egyre erősebben érvényesül.

JEGYZETEK

[1]*Falussy Béla:* A társadalmi hierarchiák jegyei az ifjúság időgazdálkodásában. In: Ifjúság és társadalom (Tanulmányok), KSH, Budapest, 1982. 168.

[2]Uo.: 168.

[3]Uo.: 169.

[4]Uo.: 172.

[5]Uo.: 184—186.

[6]*Szalai Júlia:* A családi munkamegosztás néhány szociológiai problémájáról. In: *Lőcsei Pál* (szerk.): Család és házasság a mai magyar társadalomban, Budapest, KJK, 1971. 186.

[7]*Simone de Beauvoir:* A második nem. Gondolat, 1969. 27.

[8]Uo.: 26—27.

[9]*Cseh-Szombathy László:* A mai magyar család típusai és ezek működése. Jogtudományi Közlöny, 1981. 7. sz. 563.

[10]*Szalai Sándor* (szerk.): Idő a mérlegen. Gondolat, Budapest, 1978. 145.

[11]Uo.: 137.

[12]Uo.: 145.

[13]*Molnár László:* A munka szerepe a nők életútjában. Akadémiai, Budapest, 1981. 84.

SUMMARY

Dávid Bíró: A New Aspect of the Examination of the Family Division of Labour Based on Time-Budget Surveys

Time-budget surveys give an exact picture of how men and women in the various strata of Hungarian society use their time. Time-budget surveys distinguish between three major categories:

1. Socially bound time: money-earning activity; time devoted to private plots and auxiliary agriculture around the household; household chores; maintenance, repair and construction; child rearing; travelling to and from work.
2. Physiological needs (sleeping, rest).
3. Actively spent leisure time.

The burden on the various strata can be measured by dividing the amount of socially bound time by the time devoted to leisure. An increase in this ratio indicates an increase in the average daily burden. Comparing the burdens of men and women with the help of this ratio, the result seems to verify theories claiming that women have to carry a much greater burden than men, and on average women have 60 minutes less daily leisure time than men.

However, if we approach this question from a different angle, we may come to interesting conclusions. The ratio of socially bound time and leisure time is not an entirely satisfactory indicator because the category of socially bound time includes the most heterogeneous activities. Socially bound time may be divided into

two parts. The first would include those activities which are directly or indirectly related to money-earning activities: waged employment; time devoted to private plots and auxiliary agriculture around the household; maintenance, repair, construction; use of the means of transport. The second group would include activities related to provision for the family: household chores; child rearing; shopping.

An analysis of socially bound time according to this classification will reveal that men devote more time to (direct or indirect) money-making than women, whereas women devote more time than men to household tasks. The extra time men spend on money-earning activity is approximately equal to the extra time women devote to household tasks.

Statistical data in this paper indicate that in present-day Hungary there exist two "double burdens". One has to be coped with by women who have to coordinate family tasks with waged employment outside the home, the other by men who have to make increasingly greater efforts, besides the official working hours, in the second economy.

РЕЗЮМЕ

Давид Биро: Новый аспект в исследовании разделения труда в семье в свете исследований балансов времени

Исследования балансов времени дают точную картину того, как используют мужчины и женщины различных слоев общества 24 часа суток. Балансы времени делятся на три большие категории:

1. Общественно связанное время: приносящий заработок труд; работа в вспомогательном хозяйстве, на приусадебном хозяйстве; домашний труд; ремонт и строительство; покупки, использование услуг; воспитание детей; транспорт;
2. физиологические потребности (сон, отдых);
3. Активно проведенный досуг.

Загруженность отдельных слоев можно измерить таким образом, если раделить минуты общественно связанного времени на минуты активно проведенного досуга. Повышение полученного таким путем частного показывает рост средней суточной загруженности. Если измерять расход времени мужчин и женщин этим показателем, то это доказывает большую загруженность женщий.

Введение нового аспекта, однако, приводит к интересным выводам. Частное связанного и свободного времени, надо полагать не совсем хороший показатель, так как категория связанного времени включает самые различные категории. Связанное время можно разделить на два главных типа деятельности. В первой группе находятся те виды деятельности, которые непосредственно или косвенно связаны с заработками: труд приносящий заработок; приусадебное и дополнительное хозяйство; ремонтные работы, строительство; транспорт. Во второй те, которые связаны с выполнением семейных задач: домашний труд; воспитание детей; покупки. Если рассматривать общественно-связанное время в такой разбивке, выяснится, что деятельность мужчий связанная с заработками примерно настолько продолжительнее подобной деятельности женщий, насколько больше времени женщины жертвуют на деятельность связанную с семьей, чем мужчины.

Данные приведенные в статье указывают на то, что в Венгрии существуют две двойные нагрузки, женщий, которые должны согласовать семейные обязанности с задачами выполняемыми на работе и мужчий, которые все больше вынуждены работать, кроме официального рабочего времени, вще и в так наз. втором хозяйстве.

SZOCIOLÓGIAI ÖRÖKSÉGÜNK

A HARMINCAS ÉVEK SZOCIOGRÁFIÁJÁNAK ELFELEDETT ALAKJA

Portré szemelvényekkel

Erdős Jenő 1912-ben született a szatmári Porcsalmán.[1] A debreceni kollégium tanulója lett. 1932-ben maturált, majd Budapestre indult. Monorig tudta megváltani menetjegyét, gyalog tette meg a hátralévő utat. Kezdetben a Soli Deo Gloria diákszállásán lakott. Első újságírói próbálkozásait Hatvany Bertalannak, a Szép Szó patrónusának ajánlására a Kis Újság közölte. A kisgazdapárti lap színházi rovatvezetője volt 1932-től a lap megszűnéséig, 1949-ig. Sűrűn publikál társadalomismereti írásokat és kritikákat a Szép Szóban, a Társadalomtudományban, de Zsolt Béla folyóirata, A Toll, valamint Németh Lászlóé, a Válasz is közöl belőlük. E tárgyú munkássága, egész társadalomszemlélete azonban legmarkánsabban a baloldali Szép Szóhoz kötődik.

Erdős Jenő jó adag kelet-magyarországi, szűkebben szatmári társadalomismeretet hoz magával, amikor a fővárosba kerül. Rövidesen — a népi mozgalom lendületétől is segítve — elkezdi megírni azt a táji világot, amelyet gyermekkorában szívott magába. A Cserépfalvi kiadónál betervezik, sőt hirdetik is a Magyarország felfedezése sorozatban Szatmárról írandó szociográfiáját, a sorozat azonban megszűnik, mielőtt a kész kézirat megszülethetett s megjelenhetett volna. Ellágyulás nélküli táj- és népszeretet, valamint gazdag, választékos tájszókincs jellemző azokra a részletekre, amelyek különböző folyóiratokban megjelentek.[2] Igen tanulságos, hogy Erdős Jenő — a szociográfiai mozgalomban jóformán egyedülállóként — a budapesti polgárosult, etnikailag is sokszínű valóságra is megpróbálja kiterjeszteni a szociográfiai módszert. Erről tanúskodik — szándékában inkább, mint írói sikerében — földijének, Sárközi Györgynek ajánlott cikksorozata a Terézváros jellemző embertípusairól.[3] Írói teljesítményként sikerültebb egy pesti, filléres vegetáriánus étkezde személyzetét és törzsközönségét bemutató „nagyvárosi társadalomrajza".[4] A cikksorozat a következő, ma is méltánylandó mondatokkal indul: „Budapesti és vidéki városi fiatalok, honmentő jelszavak dobjára ütve szándékukat egyre nagyobb csapatokban indulnak »falujárás«-ra. Meg akarják menteni a falvak lakosságát, fel akarják mérni anyagi, szociális és szellemi helyzetét — s meddig jutnak el? Egy-egy faluvégen elégetett tábortűzig, amely megnyugtatja lelkiismeretüket s az elvégzett munka önérzetét kölcsönzi az ifjú irodalomtudósoknak, akik másfélnapos turistakirándulások alatt már helyzetképet is tudnak és mernek adni úgynevezett »szociografiák«-ban a parasztság valóban nyomasztó birtokviszonyairól, embertelen egészségügyi és

lakáskörülményeiről, sőt menükártyát szerkesztenek heti étrendjük hallatlan igénytelenségéről és silányságáról.

Ez a falukutatás, pláne ilyen tudománytalan és a legfelelőtlenebbül működvelő formájában — persze — nem ér célt és nem mutathat fel eredményt, — de a honmentés egész nemzetre kiható szándéka helyett is inkább egy divatos sport- és korszellemből sarjadzik, mely a nyárspolgári hétvégi kirándulás turista-szórakozásával összeköttetésbe hozható. A falumunkások ugyanis csak falukba rándulgatnak le s töredékükből sem jut a városoknak s mintha a városok lezüllött emberanyagát nem ugyanazokkal a szociálpolitikai és higiéniai intézkedésekkel kellene regenerálni, mint a falvakét —: például a Király-utcába még senki sem vezetett honmentő expedíciót. Pedig itt is van tbc., gyermekhalandóság és egészségtelen lakás — »ágyrajárás« és higiéniai hiányok."[5]

A harmincas évek második felében, ami írói munkásságának fénykora volt, az irodalmi társaséletnek is tevékeny résztvevője. Németh Andor és József Attila baráti köréhez tartozik legszorosabban. Előbbit mesterének tekinti az írásban.[6] Jó barátságban van az Est-lapoknál dolgozó Hunyady Sándorral, valamint Sárközi Györggyel, és kezdetben Szabó Lőrinccel is. Kedves munkatársa a Kis Újságnál Darvas József. Szoros kapcsolatban áll Bajcsy-Zsilinszky Endrével, s rajta keresztül a németellenes Radikális Párttal.

Gyanakodva szemléli az évtized jobboldali „népmentő" akcióit. Biztos szemmel leplezi le ezek részlegességét, képmutató voltát. A népi szociográfiai mozgalomban, főleg annak perifériáin, aggódva észleli a német hatásra elharapózó „völkisch"-romantikus parasztszemléletet. Ugyanakkor jó szóval áll minden becsületes szociográfiai törekvés mellé. Erdei Ferenc *Futóhomok*-járól így ír: „megnyugtató, elgondolkoztató, egy megfontolt és erősen gyakorlati szellemű társadalom-reformer szenvedélymentes munkája. Fontos kérdésekben — paraszt maradjon-e a paraszt, polgárosodás, antiszemitizmus, egyke, kisüzem, nagyüzem, intenzív vagy külterjes gazdálkodás stb. — olyan korszerűen és demokratikusan foglal állást, hogy véleményét minden haladó gondolkodású ember fenntartás nélkül a magáévá teheti."[7] Nagy Lajos művéről, *A falu álarca* című szociográfiáról: „Az ember magánya, az ember közönyössége, érdes indulatossága, szeretetlensége, irígysége, ordenáré érzelmi élete, nemi nyomorúságai ritkán kaptak ilyen nagyszerű és megrendítő dokumentumot."[8] Általában az árnyalatos, korszerű parasztkép kialakítását kéri számon, illetve üdvözli a sorrarendre megjelenő szociográfiákban. Ismételten hadba kel a parasztságot rendi megkövültségben ábrázoló, s ilyenformán abban megtartó szociográfiai irány ellen.

Közéleti kérdésekben is állást foglal ez idő tájt. Kipellengérezi a jobboldali fogantatású falumunka-akciókat, a munkatáborok tervét — alább közöljük néhány idevágó megnyilatkozását. Legjelentősebb lépése az 1938. évi, Darányi-féle zsidótörvény elleni tiltakozás megszövegezése és aláíratása a magyar művelődés olyan jelentős személyiségeivel, mint Bartók Béla, Bernáth Aurél, Csécsy Imre, Csók István, Darvas József, Ferenczy Noémi, Féja Géza, Pálóczi Horváth György, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond, Schöpflin Aladár, Somlay Artúr, Szabó Zoltán, Tersánszky J. Jenő

és sokan mások.[9] A tiltakozás a Pesti Naplóban jelent meg 1938. május 3-án. Megjegyzendő, hogy akadt közismert, fiatalon is tekintélyes, a népi mozgalomban kitűnt író, aki azzal tagadta meg a tiltakozáshoz való csatlakozását, hogy az mintegy „árja nagylelkűséget" tükröz; nem szabad a zsidótörvénnyel sújtottakat efféle „paternalizálással" sérteni, nem szorulnak ők senki védelmére, hisz kiválóak... A következő évek eseményei megmutatták ennek az érvelésnek a vétkesen téves voltát.

Erdős Jenő részt vett a Soli Deo Gloria által rendezett balatonszárszói találkozókon, de nem maradtak fenn felszólalásai. A háborús években katonaszökevényként bujkált (egy hadügyi barátja kiemelte kartotékját a sorkötelesekéi közül). 1949-től 1954-ig az MTI vidéki tudósítója, 1954 és 1956 között a Pest Megyei Hírlap munkatársa, 1957 és 1960 között sportlapot szerkeszt, 1960-tól nyugdíjazásáig, 1978-ig a Művészet című lap olvasószerkesztője. 1981-ben halt meg. A harmincas évek második felében kifejtett szociográfusi, kritikusi, közéleti tevékenysége ma is méltó figyelmünkre.

Hernádi Miklós

JEGYZETEK

[1] Erdős Jenő életrajzának részleteit, valamint szociográfiai publikációinak lelőhelyeit fiával, Erdős Györggyel folytatott beszélgetéseimből merítettem. Itt köszönöm meg a szíves tájékoztatást!

[2] L. Válasz 1935/5—6. 330—335. l.; Társadalomtudomány 1935. 215—223. l.; Búvár 1937. március; Szép Szó 1937/20. 436—441. A Búvárban megjelent írást, a „Kender, szilva, szerelem" címűt nem sikerült felkutatnom. Erdős Jenő e stúdiumához sorolható könnyed tanulmánya a szatmári embernek és kutyájának sokrétű kapcsolatáról: Szép Szó 1938/23. 267—273. l.

[3] „Szociográfiai úton" a Király-utcában, I—III.: A Toll 1936. 168—178., 1937. 15—24., 128—134. l.

[4] L. Szép Szó 1938/27—28. 112—120. l.

[5] A Toll 1936. 168—169. l.

[6] Vö. Szép Szó 1939/31. 54—56. l.

[7] Újság, 1937. július 11.

[8] Az Ország Útja, 1938. február 2.

[9] A tiltakozás elő- és utótörténetére, valamint szó szerinti szövegére nézve l. *Erdős Jenő:* „Írók, művészek antifasiszta összefogása 1938-ban". Művészettörténeti Értesítő 1974/1. 68—70. l.

Szemelvények

Az élet rendje Szatmármegyében

Magatengető szegénységben, embertelen szellemi és szociális elszigeteltségben lapulnak meg itt a falvak, odatapadva egy-egy természetes előnyöket nyújtó helyhez, folyóvízhez, mocsárhoz, hol a gyűjtögető ősi életmód egyre kevesbedő lehetőséget ad, de mégis ad a földmívelés magasabb „kultúrfokán" szerzett kereset megpótlására. A Szamos völgyében egymástól alig hajításnyira torlódtak össze a települések, inkább számítva a gondozás nélkül is bőven termő gyümölcsösökre és az olcsó halat nyújtó

folyóvízre, mint tulajdonképpeni kenyéradó hinterlandjukra, a nagybirtokra. Az ecsedi láp határait is — legnagyobb kiterjedése idején — a legpontosabban jelzik a partjain cikk-cakkban keletkezett községek, jelezve azt a vonzásszférát, amit a láp gyakorolt a lakosságra, mint életforrás: legelő ménesek, gulyák, kondák és magányosan legelő állatok számára; kaszáló szárazabb helyein, a „goroncokon"; a gyűjtögető életmód ki nem fogyó kamrája, mert harmatkásájának termése a legínyencebb frugális étel, a sulyom olyan, mint a parázs olasz gesztenye, a gyékénynek a víz alól még ki nem búvó fehér csírája, (amelyről még ma is „cellásoknak" nevezik a tyukodiakat) — jobb a gyenge spárgánál, a bíbic, vadruca, gémek ezer és ezer fajtájának tojása üdítőbb minden teatojásnál és a halból, csíkból készítettek. A hatalmas égresek fakitermelésre és építésre egyformán alkalmasak; itt sonkolyoztak a méhek, háncsából gubát festettek a károlyi gubások; a náddal házat fedtek, a gyékényből a szatmári és károlyi piacon jól értékesíthető szakajtót, evőeszköztartót, kenyereskosárt fontak.

Persze, mindez régmúlt, az ecsedi láp visszahúzódott, eltűnt s régi partján ottmaradtak a falvak, mint a szárazra vetett hal, óriási távolságban egymástól és a világtól, jelezvén ma is hűen a láp egykori határait.

A Szamos völgyében se olyan nagy előny már lakni, a szabályozással egyenes arányban fogyott halgazdasága, azt is kibérelték, s az ecsedi láp pákászainak, halászainak, kóbor vadorzóinak is letűnt világuk. Az életforma-váltódást még unokáik is alig szokják meg. Meg lehet ismerni őket a tyukodiak, börvelyiek, kaplonyiak, ecsediek közt: mokány, bár inkább vézna, talán hetyke és kissé mogorva, bizalmatlan, ahogy ők mondják, „magánakvaló" nép ez. A láp körül egykor — természetesen — sokféle zagyvalék nép összeverődött, de érdekes, hogy e sanyarú sorsú sehonnaiakból lettek, — úgy látszik, a sorsnyomás nagyon is magyar súlya alatt — mindig a legtranzigensebb, kuruc magyarok. Ugyanaz a történeti és társadalomtörténeti konstelláció, mint a hajdúk vagy Esze Tamás népének sorsa.

Vagy ilyen fekete-sunyi, vézna és szívós nádi toportyánok, zárkózott, a természet minden verésének legfelső, meztelen bőrükkel kitett vad éhfarkasok voltak a halászó-vadászó ősmagyarok is? És csak optikai csalódás, hogy keverék-népnek nézem őket? Mindegy! Nincs itt semmi ázsiai ősiség! E etrület mindig eléggé exponált helye volt a népek érintkezésének; oláhok, ruthének felé a lélek mélyén nyitva álltak a népi élet közlekedő cstornái. Zsidó bérlők, egyházi birtokok, a zselénszkiek és Károlyiak latifundiumai fölött mindig megértették egymást a nem is egészen idegen etnikumú népek, — hiába kísértette őket a vezető-osztályok nacionálizmusa, szimbólizálva a közös sorsot, mely nemcsak itt, de egész Közép-Európában egyedüli életútként jelenti magát.

Természetes, hogy e lápi szabadnépek unokái, különösen a tyukodiak nem tudnak beletörődni egykönnyen a számukra érthetetlenül kötött, állandó ember és természet közt egészen diszciplináris viszonyt követő életformába, a földmívelésbe, ahol az emberi őstermészet könnyelműbb és színesebb változatainak nincs alkalma kibontakozni. Örökölten gyenge, a lápi környezet miatt satnya testük nem bírja a régebben is

falulakó, bennszülött kisnemes tyukodiak jó kondíciójú és erős csontú fizikumával az iramot s ha bizonyos fokú asszimiláció folytán már fel is venné a versenyt: nem jutnak földhöz amazoktól, a nagybirtokoktól, a kedvezőtlen birtokmegoszlás miatt. Egy részük még mindig folytatja ősei mesterségét: a holtágakban még mindig vannak gyékényesek, eljárnak a Szamosvölgyi községekbe, megveszik a kosárfonáshoz szükséges mogyorógyékényt, vagy fűzfavesszőt. De a felsorolt néhány községben is csak elenyésző százalékát teszik ki a nagy tömegeiben földművelő lakosságnak. Persze, a földművelés az ősi módok szerént folyik, külterjesen, túlnyomólag szemeseket, gabonafélét és kapásokat termel. Bár épp itt, a jó lápi humuszon kezdtek a különböző állami akciókon felbuzdulva minőségi és kerttermelésre rákapni, lent, lucernát, lóherét és más ipari magvakat, mákot, salátát, spenótot stb. termelni. Ezek az akciók hevenyészettségük, szervezetlenségük miatt azonban olyan ráfizetéssel árultak, hogy jóidőre elment a kedvük minden kísérletezéstől.

E vidék középpontja a láp legbensejében, nagy területen fekvő, egykor nagy jelentőségű vízivár, Nagyecsed. Értelmes, ravasz és dolgos népe a három nagybirtok nyomása ellenére is fukar és dühöngő földéhségben szenved, dolgozik a Piret, Komjáthy, Károlyi latifundiumokon és dühében a környező falvak határába harapdos bele. Győrtelek, Kocsord, Porcsalma, Tyukodéba. Igénytelenek, mint a lápi őseik; ruházatukon, gyomrukon takarékoskodnak s ha a tehetősebbek gyermekeiket taníttatják, azok tovább gazdálkodnak, ugyanolyan igénytelenséggel, mint az apjuk, sokat szolgálva az öntudatosítással. Nagyecsed főhelye nemcsak a lápvidéknek, ide jár vásárra a szatmári Nyírség is Fábiánházától fel Nagydobosig s Szabolcs Mihálydiig, Bátorig.

Porcsalma már Csenger vonzáskörébe is beletartozik, mert nagyobbik határával a Szamosvölgyre támaszkodik s lakossága a láp idején is éppúgy folytatott lápi-, mint szárazgazdálkodást. Törzsökös lakossága — ellentétben Ecseddel — egytelkes kurtanemes, birtokmegoszlása kedvezőbb, akárcsak a szintén kisnemes hagyományú Tyukodnak. Alig két évszázada, hogy Szaplonczay Kristóf néhány száz jobbágyot, olcsó munkaerőt, telepített be s ma már csak falurészük elnevezése, az „Oláhvég" utal erre. Lélekben teljesen áthasonultak, szorgalmasak és takarékosak, egy-két család meg is nemesedett köztük, Geszterédyeknek, Papoknak, Pálinkásoknak, Kőváriaknak hívják őket.

Ezen az egykor mozgalmasabb életű tájon, ahova, mint a passzív védekezés természetnyújtotta azilumába történelmünk viharai egyszer-egyszer oly sok és annyiféle népet összehordtak s ahol a történelmi és társadalmi erők préselték őket egy musttá, mint az „egy présbe hullott szőlőt" : ma csönd van, az elszigeteltség csöndje. A sokszínű és vidámító láppal összekötött falvakat ma aláboltozott, döngő földű mérföldek választják el egymástól és a világtól szinte légmentesen, — a dústermő, humuszos, de gyúlékony és szinte meggátolhatatlanul égő tőzeges talaj: égés után évtizedekig felhasználhatatlanul. Táji lehetősége — a talaj vegyi összetétele miatt, de ugyanolyan mértékben lapályos fekvése, lazasága és nedvessége miatt is kerties

művelést kíván —: nincs kihasználva, kivéve a csak Nagyecsed határára szorítkozó nagyarányú káposztatermelést.

Válasz 1935/5—6. 330—332. l.

Nádaratás, szénagyűjtés, sulyomszüret, túzokvadászat

De csak az ecsedi láp nyújtott valóban bő lehetőséget a növényi életre. Tavaszon, nyáron, ősszel és télen kiapadhatatlan életforrás a gyűjtögető életmód számára. Kora kikeletkor kicsapják a szűz gulyákat a láp szigeteire; ott legelnek és híznak sőrére október végéig. A kondák néha hullani kezdenek, annyira felhíznak a partokon és a sekélyeken az apró halakon és csigákon, amit szárazon hagyott számukra a nyáron visszábbhúzódó víz. Igaz, hogy a lápi miljő nem egészséges a sok hideglelést terjesztő szúnyog és a kigőzölgések miatt, de hozzászokik az emberi konstitúció. Ez adja meg a süppedékes, útvesztő mocsár mellett az ecsedi Sárvár legbiztosabb védelmét, meg az annopheles szúnyog. A községek itt egyébként sem túlságosan harciasak; meg lehet figyelni, hogy határaik is a legkisebb ellenállás irányába, a láp felé terjeszkednek, mint pl. Porcsalma, Csaholyi Sebestyén eredeti telepítési helyéről. Csak goroncokat „hódítanak meg" rideg gulyákkal, a szelíd égeresek alatt alapítanak szorgos méhtartományokat; a harmatkása termését szedik meg, ezt az ínyenc frugális ételt, a parázs sulymot és a gyékény gyenge csíráját. Csak a halakat és a nyüzsgő csíkokat tulajdonítják el a víztől, a buja füveket kaszálják meg. Az apró gyerekek nagy mulatsága, hogy a szénaszárító fákra, az ágasbogas ösztörükre és a száradni ráhányt gazból kiszedik a belefészkelt madarak tojásait: nem okoz legalább gondot a kis lápi falvakban az anyáknak a vacsorakészítés, akik ezalatt otthon szőnek-fonnak, készítik a gyékénykosarakat és a szakajtókat. A kemény aratásnak is meg van itt a párja: a téli nádszüret éppen olyan folyamatos, elszánt munkalendületet követel, mint a bánáti kánikulás búzaaratás. A farkasordító januárban, amikor már „rüfög" a szép citromsárga ért nád, hosszú sorokban indulnak a havas templomok alól a bocskoros arató bandák a lápnak. Kint nem látják meg a gyönyörű képet: a súlyos fehér zúzmara lehúzza a pihés bugákat és alóluk virít a hajlékony nádvesszők karcsú sárga szára. A csirbe-csorba nádvágókkal, a garzsákkal nekiállnak s vágják a „hadsereget". Bosszantja őket a nyakukba hulló zúzmara, de biztatja az, hogy a Nyírségben s messzi vásárokon kévéjéért három krajcárt kapnak majd tavasszal, vagy négy-öt tojást s a hónapos munkaidő is nagy dolog a szegény embernek, amíg az „aratás" tart, habár egy nap alig lehet 160—170 kévét elérni. Abból a 800 kévéből, amit egy magyar hold ad, 3 pengőforint a gazdáé és 50100 kéve garzsánként. Nem verte le őket a lábukról a kemény hideg, vagy a szokatlan fürdő, ha beszakadt alattuk a jég, vagy ha gyenge tél esetén derékig vízben állva kellett dolgozniuk: mert a nád éltető elemük volt. Kitartottak keményen, hogy tavasszal legyen mivel megfedni a becsorgó háztetőt, kijavítani a kerítést, megpótolni a ritka fatüzelőt, csévélőcsőt készíteni a szövéshez, kútgárgyát, paticsfalat s legyen miből aszaló a szapora lépi szilvának meg a somnak.

És milyen pátriárkálisan szelíd módozatokkal tettek szert — ha megkívánták vadhúsra! Az őszi ónozó esőkben, amikor a túzok szárnya megdermed, bekerítik a nagy falkákat és hazaterelik. Ónozókor a telelő vadrucát is kézzel fogják.

A nád és a gyékény, életük jelképe és hordozója, megsemmisül évenkint. Kihajt, bugájuk kivirágzik, kibontja és elhordja a kóbor szél, beérnek s levágja őket a garzsa, vagy amivel nem bírnak meg, elhamvasztja tavasszal a tűz: de az életaspektus, amely a nád és a gyékény segítségével kerekedik a világ fölé, ugyanaz marad. A kidolgozott kar ugyanazzal a nehézkes mozdulattal vezeti értelmes gyermekét az eklézsiák szkóláiba, mellyel nádat vág, kerítést csinál, szénát gyűjt. Ugyanazok a fürgén mozgó ujjak mutatják papsarjaiknak a nyugati egyetemeket, amelyek az ügyes gyékényszatyort Londra s Lutécia piacaira küldik. Az ecsedi várba visszatért prédikátorok ezek alatt a suttogó nádasok alatt exegálták a bibliát és gyakorolták a görögöt és hébert.

A debreceni kollégium fundamentuma (akár a sárospatakié) egy rendkívül kedvező és szerencsés történeti és kultúrtörténeti konstellációban kibontakozott protestáns demokrácia vitális lendülete volt, fejedelmek alapítványai tették még szilárdabbá: de emberanyagát, jórészt vidám és gyorseszű parasztgyerekeket, az ecsedi láp vidéke és Szatmár megye adta, ahonnan a hitújítást követő századokban püspökök egész hada került a debreceni szuperintendensi székbe. Ez az emberanyag véreik évszázados és kényszerű intellektuális pihenése után az elszellemiesülésre, a mohó kulturális tájékozódásra hasonlíthatatlanul rugalmas és alakítható volt az akkor európai műveltségű és a kor tudományos színvonalán álló paptanárok arravaló kezein. Az ecsedi láp népe a debreceni piacig elfuvarozta a temérdek halat és csíkot s eladták a debreceni civisnek. Különösen azok hozták ide eladni, ahelyett, hogy a közeli Nagykárolyba, Szatmárra, vagy Munkácsra vitték volna, akiknek a gyermekei a tizennégy kis szatmári falu és mezőváros gimnáziális rendszerű szkóláinak egyikéből értelmük jutalmaként az eklézsia vagy valamelyik jóltévő hittestvér-földesúr segítségével bekerültek az Alma Mater kebelébe. Ebben az időben ugyanis, a XVII. és XVIII. században a kollégium — bármilyen jó édesanya volt is a tudományos nevelésben — növendékei testi alimentálásáról nem igen gondoskodott. S a tógátus diákok apái szekéren hozták fiaiknak óriási kőedényekben a kész ételt. Fiaiknak, akiknek tekintete ilyenkor már régen Nyugatra, az egész Európa felett uralkodó protestáns szellemi demokrácia igézete felé fordult s tógátus korukra már jórészt be is kalandozták a híres egyetemeket Krakkótól Utrechtig és Franekeráig. Inkább rászoktak a tudós professzorok szellemi táplálékára; persze, sokkal egészségesebb egyensúlyban, testiség és lelkiség sokkal emberibb összhangjában éltek, hogysem vértelen filozófiai spekulációkba merülve — ne várták volna nehezen a coetusok döntő lépcsőin ismerősen felhangzó nehézkes parasztlépteket és ne fogyasztották volna jó étvággyal a hazai töltött káposztát, az utánozhatatlanul elkészített csíkos paszulyt, vagy az ínyenc harmatkását. S ilyen alkalmakkor, amikor az öreg gubás paraszt oldalt ült, csendesen beszélgetve a hazaiakról s a coetus a dárdástól a szeniorig az óriás káposztás fazék körül jó étvággyal, mégis elgondolkodva pótolta a sok elmaradt ebédet: bizony még Melanchtonról és Descartes-ről is megfeledkeztek s csak hallgattak, amikor az öreg

halkan és kevés szóval tudomásukra hozta, hogy az elemiben kiválasztott lány régen férjhez ment, van is már egy fia; a testvérbátyjuk a tavasszal esküdött; hogy letették a lápi bírót, mert rosszul számította ki a láp tetején úszó sziget teherbírását és leszakadt a legelni ráhajtott gulya s odaveszett a pásztor, mert éppen aludt, csak a gulya úszott ki.

Lecsapolt láp — polgárosodó betyár

Most pedig hagyjuk Csokonai botanikus századát s keressük másfélszáz esztendő múlva, 1935-ben az ecsedi láp viruló tenyészetét. Keressük és nem találjuk többé. Eltűnt a föld színéről; partjain levegő után kapkodnak a falvak, mint a szárazra vetett halak. A patakok, erek, folyók hazájában is csatornázások ritkították már meg az egykor gazdag halállományt, az éghajlat kontinentális lett, a gyümölcsösöket ezer fajta féreg támadja, gondozatlanul már nem igen teremnek. A vízimalmokat elhordták a kiegyenesített, meggyorsult vizek, a szárazmalmokat kiszorították a gőzmalmok. A régi életmód és életeszmény előfeltételei megszűntek, de az emlékezésnek mégis milyen megható pietásával idézi, az ősökkel együtt; a nevelő atyám. A szelíd tenyészet olyan kozmikus áhítatát lehelték szívébe a magányos, nagy lápi éjtszakák epikus neszei, a gazban surranó egérke, a síró szúnyograj, a búgó bölömbika és a hunyorgó csillagtábor, mikor a lovait legeltette, hogy azt ebben a rövid földi életben onnan semmi már ki nem törli. A Tyukodon még fentmaradó lápi szabadnépek unokáiban a sejtek emlékezésének micsoda ragaszkodása nyilatkozik még mindig meg az ősi életformákhoz! Képtelenek beleszokni a számukra szokatlanul stabil ember és természet között állandó fegyelmezett viszonyt követelő földművelésbe, ahol kevesebb alkalma van az emberi őstermészet korlátozatlan szabadságvágyának és a statikus társadalmi formákat nem kívánó ősemberi gondtalanságnak a kibontakozásra. Az életstílus még a csontok konstitúciójában is megmaradt: satnya test-fájuk alkalmatlan a kemény dologra, inkább mérföldekre eljárnak a Szamos halaványaiba gyékényért s folytatják őseiktől örökölt módon a gyékényfonást, fűzvesszőből óriási kosarakat fonnak s ahol van még nádas ház — kijavítják, nagy hozzáértéssel.

Tyukodtól nem messze esik Csengerújfalu, itt még a lápi szabadnépek, csikászok, pákászok, orvvadászok, pásztorok »szabadosabb« fajtájú betyárjának, Rózsa Sándornak kései leszármazottai élnek, egy öreg gulyás és három fia. Már csak az öreg pásztor, az egyik fia borbély, a másik mészároslegény. S ha a csengeri nagyvásári lacikonyhán mulatnak, slágert húz a cigány a fiúk fülébe, csak az öreg óbégatja ritkán el a »Kiszáradt a rétből mind a sár, mind a víz, Az a szegény jószág is csak a pásztorra níz« kezdetű pentatón és nehéz szinkópákkal szabadon modulálható ősi pásztornótát. Érdekes és jellegzetes példái a felemás és gyökértelenítő magyar kapitalizmusnak: a »polgárosodó« pásztor, akiben felkelt a »kultúrigény« és elementárisan énekli a »Jaj, Sári«-t, fiait borbélynak, mészárosnak adja s csak a csuklás hozza torkára az ősi életmódot visszaemlékeztető nótát.

A külterjes, túlnyomólag szemeseket, gabonafélét s kapásokat termelő földmívelés ma a folyóközökön és az egykori láp vidékén egyformán kezdetleges. A lápi humusz összetétele, lazasága, lapályos fekvése és nedvesség is kerties művelést kívánna, azonban ez a lehetősége jórészt kihasználatlan. Nagyecsed határában látunk csak óriási káposztaültetvényeket, a folyóközökön, itt-ott nagy tábla dohányokat a nagybirtokok kizárólagos jogaként, hellyel-hellyel ipari magvakat, mákot, salátát, spenótot. Nagyon hiányzik a víz mindenütt, nádak, erek kiszáradtak s a helyi harmatjárás teljesen megszűnt s forró nyári alkonyatokon jótékony párák helyett vörös füst terjeng a horizont alján; ég a gyúlékony lápi föld s a laza zsíros tőzegtalaj hamuvá válik: utána évtizedekig hasznavehetetlen. Ezen a környéken azért még mindig frugálisabban, változatosabban táplálkoznak, mint az Erdőháton, a Tisza mellett, vagy Csengerben: ennyi a láp emléke s az, hogy ugorkán és szilván le tudnak aratni, amit a csengeri cívis csak avas szalonnán bír ki s viszont az erdőháti napszámos kénytelen búzapépen és száraz kenyéren kihúzni, mert nincs mivel megzsíroznia.

Társadalomtudomány 1935. 216—218, 221—223. l.

Lápi vigécek

Azonban a láp igazi vigéce nem a batyus-zsidó, nem is a gyümölcsárus volt, — hanem volt egy törzsökösebb magyar, hogy úgy mondjam, lápi-kommerciális hagyomány, melyet a halászok, pákászok, nádvágók, csíkárusok és darutollárulók foglalkozása alakított ki, s amelyet a láp lecsapolása után is csak egyetlen, ágrólszakadt figura hordoz még ma is kitartóan s ez a *piócaárus*. Társadalmi tekintélye semmi sincs ezeknek az ágrólszakadt, láprólmaradt, elárvult embereknek, de azért egy pillanatig se higgyük, hogy a szatmárberegi paraszti társadalom e furcsa rétegének talántán éppen legalsó ranglétráján ne volnának azért még igen rigorózusan beosztott és féltékenyen számontartott pozíciófokok. Nincs rétegezettebb osztályunk, mint a parasztság s nincs nagyobb különbség gróf és báró között, mint a „rangbéli" és a „homo novus piócaárus között! A régi lápi-fiak az előkelő jólszületettség önhittségével, a kitenyésztettség gőgjével, a foglalkozási privilégizáltság szakmai otthonosságával és biztosságával utasítják el a szakmunkájukba belekontárkodó — horribile dictu viusque! — cigányokat, akik, egyébként is, minden tradícióellenes, tiszteletlen, történetietlen és osztálysértő szemtelenségükön túl még üzletrontók is! A rátarti, rangos piócaárusok, ha tudnának az iparügyi miniszter friss törvényéről a tisztességtelen verseny ellen — bizonyára paragrafus-ridegséggel alkalmaznák az aggálytalan üzleti etikájú fáraómaradékok lehetetlenítésére: ezek ugyanis, amikor már nagyon éhesek és semmi módon nem jutnak ételhez-italhoz, nadályt fognak s a kialakult árnívón jóval alul kótyavetyélik el, egy darab kenyérért, szalonnáért vagy bagóért nyolcat-tízet odaadnak. A hivatásos árus üzleti kilátásait, akinek pontos üzleti

számvetéseket kell tennie a rentabilitás érdekében, hiszen nem fizethet rá! — persze, ez nagyon rontja. Különben, meg fogjuk látni, rezsije is van!

A piócát tavasztól késő őszig fogják az elposványosodott kenderáztató tavakban, gödrökben, holtszamosokban — de a szatmárberegi piócaárusoknak újabban kedvelt fogóterülete a bátorligeti tó, a gebei és nyírcsaholyi sóstavak. Feltűrt nadrágszárral vízbeállnak s a mohó, egész télen át alaposan kiéhezett férgeket leszaggatják visszeres lábaikról és kis vászon szütyőbe gyűjtik. Ha a szerencse jelenti magát, 5—600-at is fognak s fülledt kánikulában 1000—2000 darabra is felrúg a zsákmány. Hideg és szeles időben azonban meglapulnak és dideregnek a fázékony nadályok.

Ha egy „árurakomány" kész — 2000 darab körülbelül a „vagónmennyiség" itt! —, hosszú körútra indul a piócás, fáradhatatlanul gyalogol végig a falvakon, nyújtott, monotón óbégatással. Morgó, borízű lápi diszkant hangjára: naaaadáááááályt vegyenek, asszooooonyoook! —: vonítani kezdenek a kutyák, félbehagyják az ostorpattogtatást a gyerekek s az asszonyok után, szoknyájuk mögé bújva, megjelennek a kapuban, sűrűn csak ott, ahol a község félreeső, maradi és szegény, és ahol két-három pengőt is megkeres a piócás — és ritkán ott, ahol a község gazdagabb, orvossal ellátott, haladóbb gondolkozású és civilizálódó, modernebb hangja: cséplőgépbúgás, gőzmalomkattogás, esetleg villanyfejlesztő turbina morgás nyomják el a nadályajánlás ősvilági, elavult uniszónóját. Ilyen helyeken alig lehet keresni 1 pengőt, nem kell a kitűnő áru. A „hatásos", mozgékony és organikus medicinát csak a hústáplálkozástól gutaütésre és érelmeszesedésre hajlamos (s egyúttal maradi) cívisparasztok használják, de ilyenek ma már kevesen vannak, mert, hacsak nem a forgalmi útvonalaktól és vasúttól távoleső helységekben laknak — kapitalizálódtak, polgárosodtak és „háziorvosuk" van.

A piócakezelés különösen a XVIII. század második és a XIX. század első felében öltött óriási arányokat. A fiziológiai orvoslás sarlatánnak és nagyrészt tudománytalannak tekinthető uralma idején, 1832-ben, Magyarországból (és Németországból) 57 millió piócát exportáltak, amelynek igen nagy hányada esett az ecsedi lápra. 1850 körül például Franciaországba, évenként 100 millió darabot szállítottak ki s ez maga másfélmillió évi külkereskedelmi passzívát jelentett számára. A piócagyógyítás ennek a nyárspolgári, biedermajer-kornak, azt hiszem, sokkal inkább jellemzője, mint a kor e címkével ellátott művészeti produktumai, — a lelki pipiskedés idején a szellem és zsigerek gátlásos eldugulása, a renyhe emésztés és a higiéniai kisigényűség sokkal többet árul el számunkra, mint az irodalomtörténet példatára.

A piócakezelés ma is tart, népi és úri körökben egyaránt, a szatmárberegi országrészben éppen úgy, mint a zsivajos perzsiai vásárokon.

Az üzleti vándorutakon kívül természetesen a piócás saját illetőségi helyén van egy helybeli, állandó kereslet is, amit az asszony intéz, amíg az ura üzletezik három vármegyén keresztül: Ugocsában, Beregben, Szatmárban. Télen persze állandóan „hiberniumában" tartózkodik a férj is s csak akkor mozdul ki a legkisebb körzetbe, ha nagyon fogytán az élelem. Ilyenkor már legszívesebben csak természetbeniekért árul, nemcsak mert saját falujából nem nehéz hazavinni a lisztet, búzát, szalonnát,

miegyebet, hanem gyakran rá is van szorulva s a termelőtől olcsóbban kapja meg ezeket a cikkeket, mintha készpénzért, boltból kellene megvásárolnia. Nyáron és távoli falvakban pénzen kívül legfeljebb szalonnát fogad el csereértékként, mert abból meg tudja oldani táplálkozási problémáját, hetekig elél ezen a szárazkoszton, s nem gyöngül le a hosszú gyaloglásban.

Áruraktára igen különleges. Ha piócaárus házába lépünk be, penetráns lápi, poshadt bűz fogad s a pitvarban, a kemence tetején, az egymás mellé zsúfolt temérdek ugorkás-üvegben nyüzsgő-tekergő-kígyózó piócák, összegubancolódva, egymásbafűződve és sóvár-ösztövér kondícióra éheztetve! De még a tejesüvegek is, megtagadva hivatásukat, az éhes férgek poklát rejtegetik ölükben. Újabban azonban egy ügyesebb és praktikusabb eltartási mód is terjedőben! Egy invenciózus s nagyhírű ecsedi piócás, akinek ezért céhbeliek között elismert neve van: télére földbe ásni ajánlja a „portékát", homokos, nedves üregekben s tavasszal már messze megelőzi társait áruja korai „piacradobásával". Természetes, hogy ezeknek a „pióca-primőrök"-nek van a legnagyobb ára, mert ilyenkor teljesítik legjobban hivatásukat, egész télen át kiéhezve, legmohóbbak a fáradt, megsürvedett vérre. Viszont szívatni is ilyenkor szokásos, mert télen át a paraszti háztartásban, a legrosszabb beosztással, megeszik az egész évre való sertést; akár szegény, akár gazdag helyről van szó, a beosztás egyformán polgáriatlan — s tavaszra kelvén, az egerek és zsigerek túlterhelése és különféle megrekedései után jól jön egy kis vérleszívatás. Márciusi maximális ár 7 fillér — olykor 8—9-et is elkérnek.

Egy normális, tehát nem „tőkeakkumuláló" piócás üzletmenetében az évi átlagforgalom 2500—3000 darab, — de földmunkával is kell foglalkoznia, különben nem tud megélni eredeti lápi mesterségéből a kereslet apadása, világ változás, láp lecsapolása, testek, pocakok, hájak és kondíciók soványodása mellett s inkább csak a mezei munka szüneteiben tér vissza ősei életmódjához, de akkor aztán kettőzött kedvvel. 2500 darab pióca ára 4 fillérjével 100 pengő s átlagos árnak nem vehetünk többet. Nem pénz, de az effektív kiadásokra, hozzávéve a lápias, polgárosulatlan igény-hagyományokat elég.

A nadályosok kara különben egész Szatmár-Bereg-Ugocsában ismeri és számontartja egymást s az árakat is, közös megegyezéssel, bizonyos szinten alul nem engedik le — humorizáljunk vagy sírjunk a „pióca-kartell"-en? A kereslet-kínálat viszonya itt különben még (vagy már?) nem reális, üzleti alapokon megy, a „piac" itt nem az a pontos érzékenységgel működő szerv, amely mindenkor befolyásolja és kialakítja az árakat, ebben a lomhán-lanyhán, falvanként, sőt személyenként változó értékű kereslet-kínálatviszonyban nem a piac ármegállapító gépezete működik, hanem többé vagy kevésbé polgárosult egyedek személyes finnyássága vagy finnyásság-hiánya az ósdi univerzális medicina iránt!

A legjobban még az a nadályos jár, akinek állandó, de bizonytalanul kiépített s egyre apadó vevőköre mellett állandó, biztos patikusvevője van a központibb s városiasabb járási vagy megyeközpontokban. A patikus különben éppen duplán adja recepttel és orvosi utasításra piócáért hozzáforduló úri vevőinek, mint az ősárus, a szabadforga-

lomban: így „udvari szállítóján" darabonként 5—6 fillért nyer. Újabban szegény piócákat a cigányok „tisztességtelen versenyén" kívül nagyon szorítja az 1870-ben hozott egyik törvénycikk szorosabb alkalmazása, mely tiltja a szabados piócaárulást, mert a nadályok esetleges luetikus vagy tbc-s árusaik véréről átfertőzik a vevőt is. A patikáriusok borecettel érintik az eladásra felajánlott piócák tapadó korongját s ha vérzik, nem veszik meg, mert ez annak a jele, hogy lábszáron fogták. Hivatalosan csak a pióca-nagykereskedőtől rendelhetnek : íme, ide is bevonult a *pióca-egykéz*. Jó-é vagy rossz? Nehéz ebben következetes álláspontot tartani annak, aki, mint e sorok írója is, következetesen küzd a polgáriasodásért és minden közegészségügyi haladásért, de tudjuk, hogy tünetek kisszerű javításától nem lehet égrengető változásokat várni.

Az újfalusi piócás, aki különben a láp lecsapolásakor a tyukodi bocskorosnemes bírónál látta megszállni Tisza Istvánt s nem az aulikus érzelmű Uray báró kastélyában! sokat szenved a feleségétől. Harmadik asszonya már, nem is lápi vidékről való s állandóan szidja, szekálja az öreget s csavargási hajlammal vádolja. Nem mondom, — különösen szegényebb árusoknál — ez a foglalkozás, amely eleve is a világból való kikopottság bélyegét hordja, csakugyan, olykor a csavargás, a koldulás határát súrolja. Mert ha tehetősebb helyen vásárolnak ilyen öregtől, könyörületből megkínálják ennivalóval, s ha későre jár, szállással is — mindez pedig igen nagy pluszként könyvelődik el, mert addig sem fogy a hazai koszt s a piócák-szítta lábszárak ingyen pihenhetnek szellős padláson vagy szérűkön.

Szép Szó 1937/20. 438—441. l.

Végre megjelent, ötéves előkészítés után, az Egyetemi Nyomda hungarológiai sorozatában ez a várva-várt mű, a Magyarság Néprajza: mostani harmadik kötete a Tárgyi részek után a szellemi rész első felét hozza. (*Népköltészet*. A nép lírája. Epikája. Drámai hagyományok. Oktató és alkalmi hagyományok. *Stílus és nyelv*.)

Amilyen nagy volt a várakozás és igény s érdemes a feladat: annyira csüggesztő az eredmény. Maga néprajztudományunk egyébként a legsivárabb és rövidebb tudomány-történeti múltra tekinthet vissza s kitűzött ideáljához, a magyar nép megismeréséhez máig alig került közelebb, mint Herman Ottó, Katona Lajos, Kálmány, Jankó, Gönczy, stb. érdemes alapvetései idején volt s az utódok szemlélete, igénye, módszere, ha lehet, még romantikusabb, még általánosítóbb, tehát magáról a parasztságról mind kevesebbetmondó. A völkisch-nacionalizmus romantikájából fakad az ő szellemi magatartásuk, tudományuk, tudományos módszereik; csakhogy ami Herman Ottóéknál érthető és korszerű volt, az náluk kiáltó anakronizmus s gondolkodásbeli kényelmességre vall, egy mind légüresebb elvonatkozásra az élettől, kortól és tudománytól. Megalkották szobáik mélyén maguknak a magyar nép jellemét, azt kategorizálták; a baj csak az, hogy egy népből sem lehet egész történelmére jellemző tipologiát elvonni s ők a rendi parasztságra ráfogták, hofy megfellebbezhetetlenül ez a magyar nép örök arca. Az angol példa a legkirívóbb,

mennyire nincs állandó, meg nem változtatható népjellem: az ezerhétszázas évek elején még az angolság agrár s nem kellett, csak az ipari forradalomnak közbejönni és a francia forradalmat közvetlen megelőzően már tisztán ipari és kommerciális. A magyar népiséget is történelmi-politikai-gazdasági befolyások alakították s a mi parasztságunk sem volt mindig „tipikusan" agrár termelőmódszerében, patriarchalis közösségi szellemében, feudális társadalmi berendezkedésében, egyszóval: rendi parasztság. Ez az állapota csak egy-két évszázadra tekint vissza. Hogyan volt azelőtt, a koraközépkorban, a késői árpádok alatt, hogyan alakult a honfoglaló szabadparasztságból a királyi és káptalani birtokok közt szabadon, minden letelepedettség nélkül fluktuáló várnépség, mezőgazdasági-iparos jelleggel, mi történt vele a renaissance hajnalán, mennyiben formálták a törökidők és a reformáció s majd miképpen foszlottak el róla kóborló hajlamai és fejlődött ki az a ma annyira örökérvényűnek tetsző szedanter-agrár-rendi, nemhadakozó-rusztikus jellege —: mindezeket egy-két kiváló szellem vizsgálta csak.

S az a tudománypolitikai összhanghiány, szemlélet- és módszerbeli s nem utolsósorban személyes torzsalkodás, mely épen ennek a harmadik kötetnek akár a szerkesztésében is kiütközik — mennyire hátraveti a néprajztudományt egyes többi európai színvonalú, korszerű tudományaink mögé: nem kell róla sokat szólni. A folkloristák és szigorúanvett tárgyi néprajzoknak Herman—Jankó őspéldája óta hagyományossá vált ellentéte szinte arra a falusi ellentétpárra utal, — hogy már hasonlatkeresésnél is a néprajz akcióterületén belül maradjunk — amely református vidéken *kántor és pap* között máig fentáll. Itt érthető vagy menthető, — ott csak a tudományág meddőségét fokozza, vicinalitását húzza alá, csak a részletek steril romhalmazát növeli. A beleken és csontokon veszekedő haruspexek ugyanabból a zsigerből, ugyanabból az ék-dudorodásból veszekedve olvasnak ki csakazértis mást és mást. Mert ha igazi tudósok volnának, vakon engedelmeskednének a tudománypolitika legalapvetőbb követelményének, hogy az anyaggyűjtés nehéz, fáradságos és alapos munkájában ki-ki a másik anyaggyűjtését is elősegítse, korrigálja és támogassa. Hogy az ő határaik szinte elválaszthatatlanul összemosódnak: az csak mulasztásaikat súlyosbítja.

Szép Szó, 1936/6. 178—180. l.

A „húszévesek" körül

Kerék Mihály Magyar Szemle-beli cikkének kihangzása: „no, majd a húszévesek" — bizonyos fokig reservatio mentalis-ként hat s félő, hogy aki a fiatalokat éppen nemzedékes kiállásban fogadja el ilyen fenntartás nélkül, inkább hibáik, mint erényeik kifejtésére ad indíttatást.

1. Kerék Mihálynak főként a fiatalok köreiben divatos „falumunka" ad alkalmat a „húszasok dicséreté"-re s egyik kritikusukat idézi, hogy „valóságos expedíciók

indulnak a falu felé". Az expedíciókat azonban az előzetes tudományos felkészültség, a kiválasztott komplexum összes eddigi problémáinak és múltjának tekjes ismerete jellemzi, az exakt tudáshoz hozzájáruló művészi intuíció és nem utolsósorban az önfeláldozás nemes készsége. Ilyen tulajdonságok hiányában a falumunka inkább a nyárspolgári hétvégi kirándulás turista-szórakozásával hozható összeköttetésbe. Gyűjtenek ezek a fiatalok nótát, pipát, furulyát, — pásztorkarikást és faragványokat —, akár a Váci-utcában mütyürkét, avagy bonzót.

Ha Kerék Mihály az általa oly példaadóan kiemelt Széchenyista Ifjúság „Falumunka" című kiadványát elolvassa, találhat abban olyan szociografiát, mely bevallottan *másfélnapos* kiszállás alapján készült és például a lelki-strukturális elváltozásokat ily bonyolult, de rövid okfejtéssel fedi fel: „átkozott kommunizmus, ez a te műved!". De fiatalemberünk épp ily korlátolt a meteorológiában is: „A községben gyenge jellegű széljárás van. Előfordul azonban erős szél is, ritkán [horribile dictu!] vihar is szokott pusztítani".

Egyébként ez a falumunka, ha tudományos felkészültséggel folynék is, — mint ahogy nem folyik! —, akkor sem segíthet semmit, amíg nem egy nagy általános, állami szociálpolitikát megelőző tudományos helyzetanalízisként történik. Romániában is azért tud a falukutatás nagyobb eredményt felmutatni, mert, a nagyobb exaktság mellett, legalább egy óriási alapítvány a fedezete és maga az európai színvonalú tudós, Gusti professzor személye, akinek magyar mását jó volna, ha Kerék megnevezné, mert mi nem látjuk.

2. Végül a debreceni diétával kapcsolatban tartom még szükségesnek megjegyezni, hogy pártokon, felekezeti és egyéb elfogultságon, de főleg „eszmei zűrzavaron" való felülemelkedés nem mutatható ki ott, ahol egyszerre szerepelhet Mátrai László és Rajniss Ferenc, mert a fiatal kultúrfilozófus és rajniss nyilvánvalóan nem juthatnak semmiféle „eszmei plattformra" ha százszor is egy pódiumon szerepelnek és ha százszor is az „egységes" húszévesek meghívott előadóiként. „Meghívott előadói" közé legtöbbször éppen a Rajnissal egyidős harmincasok tartoznak, — nyilván a húszasok „ideológiai önállóságának" bizonyítékául — maga Kerék (Matolcsy, Féja stb.) is egy ilyen patentírozott „húszasok előadója".

A felekezeti elfogultságra egyébként elrettentő példát ad a sárospataki faluszeminárium, — a legdilettánsabb talán az összes ilyen „munkaközösségek" közt — amely par excellence református falumunkát akar végezni. Mint református és mint magyar nem vagyok hajlandó kizárni a nemzettestből senkit, aki véletlenül nem az én vallásfelekezetemből való: ez nemcsak öncsonkítás, hanem végzetes regionalizmus, melyből kulturális elszigetelődés, elposványosodás, sőt öncsonkítás ered. Aki ilyenre hajlandó, olyat vétkezik a magyarság európai kultúrmissziója ellen, hogy azt éppen a protestáns Isten nem fogja megbocsátani a végítéletkor: pedig én hittel hiszem, hogy ezen a végítéleten Őszentfelsége — jobbján Szenczi Molnár Albert vándorprédikátorral — ilyen irányú kérdéseket nem fog elmellőzni!

Szép Szó 1936/6. 284—285. l.

Szabó Zoltán a népkultúra „bomlásán" sajnálkozik és a bomlasztó civilizációt okolja. (A tardi helyzet, Cserépfalvi Kiad.)

Nem ismeretlen hanghordozás ez mostanában, pedig ha szemügyre vesszük, látnunk kell, hogy a „bomlasztó civilizáció": szólam és a bomló népkultúra siratás egy téves szemléletből és igényből fakad s a „bomlás" csak azt jelenti, hogy változik, mássá lesz: rendi állapotából a kapitalista polgárosodás felé halad. Ez egyszerű tény, történeti folyamat egymást váltó fázisai. A civilizáció ilyen vagy olyan hatása: megfoghatatlan általánosítás. Mintha a civilizáció addig sose hatott volna a parasztságra, amíg ez a sokat siratott rendi állapota kifejlődött, — lehet mondani, hogy az 1700-as évekből Kossuth felszabadításáig. Végül is a rendiség éppen úgy civilizatórikus eredmény, mint a polgárosodás, — aminthogy az is biztos, hogy a kapitalista civilizáció és kultúra — természetesen — üti a feudálisat.

„Feltörekvés", „elvágyás" mondja „A tardi helyzet" vezér- és vészszólama: mintha ez nem jellemezte volna minden időkben a parasztságot s az egész társadalmat egy állandó átrétegződési folyamat, annak minden osztálya közt, — amelyben mint az infuzóriumok, felfelé és lefelé egyaránt áramlanak az egyedek. Ne gondoljunk csak a XVI. századra, arra a társadalmi felhajtó erőre, melyet a protestántizmus kölcsönzött a parasztságnak, akkor és századokig még, — annyira, hogy a paraszti életformából minden átmenet és átvezető nemzedékek közbeiktatása nélkül a középosztályban talán magát mint prédikátor, rektor vagy tanár annyi és annyi parasztivadék.

* * *

Az egyes fejezetekre térve: hogy miket eszik a magyar paraszt, arról csak a legnagyobb általánosságban mozgó leltárt tudhatunk felvenni, — minden étek lehető teljes számbavételével, de menükártyát abból egyáltalán nem állíthatunk össze, mert az étkezés ideje, módja, beosztása teljesen rendszertelen és ötletszerű és e rendszertelenségen belül is az egyes családok ízlése szerint változik, — főként a családfő irányadó gusztusának oktroja alatt. Ami egy napon például az 5 holdas parasztnál fő, az holtbizonyos, hogy nem fő a másik 5 holdasnál; — és ha egy nap paszulyt esznek, biztos, hogy azt a jövő hét ugyanazon napján nem ismétlik meg. S ez áll minden birtokkategóriára. Nem lehet tehát az iskolásgyerekek dolgozatainak olyan érvényt tulajdonítani, hogy egy-egy gyermek fogalmazványából az étkezésre vonatkozólag messzemenő következtetéseket lehessen levonni és a dolgozatíró gyerek hovatartozása szerint azokat mindjárt egy birtokkategóriára is általánosítani. Egyedül a monotóniájukban van jellemző. Ha az volt a célja a szerzőnek, hogy bemutassa, mennyire egyhangúan *cereáliakból* áll a 10 holdas étrendje éppúgy, mint az egyholdasé: elérte célját, — ha valóban nem „menükártyát" akart összeszerkeszteni és azzal a polgárérdeklődést meghökkenteni.

A közölt „gardrob-leltár"-nak nincs meg a szociológiai érvénye. Csak a mi polgárérdeklődésünk előtt lehet érdekes, hogy a kiragadott 10 holdas kisgazda feleségének 36 fehérneműje van. A ruházkodás igénye nem a holdak szerint alakul.

Biztos, hogy belejátszik a dologba, akár a táplálkozásnál, de ha egyszer valaki nagyon „ruhás", szereti a „puccpompát": ez a bennelévő kifejlettebb önérvényesítési vágy az anyagi helyzet ellenére is megkeresi kielégülését. Tapasztalható, hogy például gazdagabb falvakban élő kisszámú tehát elnyomottabb cselédség nem mással vél felülkerekedni, mint éppen azzal, hogy lány-tagjaiban jobban „kicsípi" magát és finomabb selyemharisnyában vonul fel vasárnapi templomra és bálba bármelyik gazdalánynál.

A polgárosító erőket tárgyaló részben, a háborúviselt öreg remekül felvázolt figurája, aki becsületes félelemben, paraszti ravasz józansággal mentve életét „ésszel viselte a háborút": — valóban érvényes és jellemző típus, nyugodtan általánosítható. A vallásosságról, a közigazgatási közegekhez való viszonyulásairól tett megállapításairól tett megállapításai helytállók, de legkitűnőbb a szerelmi fejezet. Ezen belül ugyan a lakodalmas szokások leírása unalmas, de annál érdekkeltőbbek a fonóról, mint erotikus kiélési formáról közölt vizsgálódásai. Ennek, mondhatni, száz százalékos a szociológiai érvénye, bátran az egész országra is általánosítható. A közoktatás és könyvtár-politika hiányaiért való felelősségben a falusi középosztályt nem marasztalja el elég erősen, felelősségüket elkeni. Az újságolvasás hatását helyesen látja, de a könyvolvasásnál téved. „Legjobban a parasztokról szóló regények érdeklik őket", — ez például lehetetlenség. Íróink eddig nem is írtak olyat parasztokról és úgy, hogy az érdekelhetné őket s azokról a művekről ne is beszéljünk, amelyeket az ú. n. parasztírók írtak, — ellesve, hogy a polgárság mit szeretne róluk hallani. (Ilyen pl. Szabó Pál egész oeuvre-je.) Még Móricz Boldog emberével se lehet náluk sokra menni.

Az arisztokratikus környezetben játszódó történést azonban már nem szeretik — mondja tovább a szerző. Ez önellentmondás. Mert aki már egyszer olvas, — a feltörekvő, elvágyó, tehát polgárosodó paraszt — az éppen az elvágyás sznobizmusából következőleg különösen is szeret grófokról, például a lányok a grófi szerelmi históriákról olvasni. Az ellentmondás ott van, amikor a szerző egyrészt arról számol be, hogy az öregeknek csak kelletlenül tűrt kényszer parasztnak lenni és a fiatalság életének gravitációs súlypontja meg teljesen kívülesik a parasztságon, — másrészt mégis tagadja, hogy életük polgárosodó tendenciái szerint érdeklődnének az idegen és fentebbi életformák iránt.

A polgárosító erők bevezetésében és a „Népművészet erői"-ben Tomori Viola szempontjait használja, melyek ugyan magukban termékenyítők, de a tardi helyzetre alkalmazni őket: keveset mutat magából Tard karakterisztikumából. Stílusa is itt a legszíntelenebb, amelyben pedig különben van valami folyékony, jólértesült gördülékenység. A helyzet tálalásának ügyes fordulatai és a valóság „befogalmazásának" újságíróskolasztikája határozottan leköti a figyelmet. A mesterség beavatottságának céhbeli rutinjával forgatja az érdeklődéskeltés kliséit. Igazi írói erőről és könnyedségről azonban csak a már említett fonójelenetben tesz bizonyságot, ott azonban annál szebben; bárkinek ajánlhatom, nézze meg gyönyörködtető ökonómiáját.

„A tardi helyzet" népszerűsítő könyv s a részletes foglalkozást megérdemli. Elegáns irodalmi jólértesültség jellemzi nemcsak a stílusát, hanem a mű mögött álló magatartást is. Szabó Zoltán feltétlenül rokonszenvesebb a sok fiatal agrárdemagógnál, — egyrészt tájékozottságánál fogva, — másrészt mert választékosabb. Bár választékosságában van valami — nem sértő — klerikális íz s radikálizmusában némi kongreganista-radikálizmus.

Szép Szó 1936/7. 298—300. l.

Örvendetes jelenség, hogy a városi fiatalság egyre sűrűbben keres kapcsolatot a falvak népével és mind a két irányban hasznos, ha kölcsönös ismerkedés útján közelednek egymáshoz. A szociográfia azonban egy-két sikerült munkától eltekintve, egyelőre kevés hasznot látott belőle. Valószínű, hogy az ország szociális feltérképezése, ha csak nem államilag, fentről irányított tudományos helyzetanalízisként történik: aligha járhat megfelelő sikerre. Romániában azért számolhat be nagyobb eredményről a falukutatás, mert ott a nagyobb exaktság mellett, legalább egy óriási alapítvány és egy kiváló tudós irányítása teremtett számára kedvező helyzetet.

Mindezt kritika tárgyává teszi Ortutay Gyula remek kis füzetkéjében (Magyar népismeret. Magyar Szemle Kincstára), amely „parasztságunk mind teljesebb és egységes szempontok szerinti megismertetését", a helyzetelemzés helyes módját keresi, áttekinti és kritizálja a külföldi és hazai szakirodalmat. Főposztulátuma állandóan annak hangoztatása, hogy a falukutatást elsősorban mentesíteni kell minden „prekoncipiált elvrendszer"-től, annak egységesnek és minden irányban részletekbe menő analízisen kell nyugodnia. Elsősorban néprajztudományunkat marasztalja, mivel nem érdeklődik a parasztság társadalmi tagoltságával, szociális, jogi és lélektani helyzetével. S itt nem árt kissé kiegészíteni kifogásait. A magyar néprajztudomány, csakugyan, máig alig került közelebb népünk megismeréséhez, mint volt Herman Ottó, Kálmány, Jankó, Gönczy stb. érdemes alapvetései idején. Utódaik szemlélete még romantikusabb, mint az övék, csakhogy ami az elődöknél a romantikus „völkisch-herderianus" nacionalizmusból fakadva korszerű volt, — ma anakronizmus. Megalkották nagyrészt önkényesen a magyar nép jellemét, azt kategorizálták: csak az a baj, hogy egy népből bajos őt jelene és egész történelmi múltja idején jellemző tipológiát elvonni. A néprajzi hivatalosság ráfogta a rendi parasztságra, hogy ez a magyar nép örök arca. Pedig a népjellem változik. A magyar népiséget is történelmi-politikai-gazdasági és szellemi befolyások alakították s a mi parasztságunk sem volt mindig „tipikusan" agrár termelőmódszerében, patriarchális közösségi szellemében, feudális társadalmi berendezésében élő rendi parasztság. Néprajztudományunk most ijedten látja, hogy örökérvényűen rendinek deklarált parasztsága a történelmi erők behatása folytán ismét változni kezd, régi tulajdonságait levetkezi, tárgyi és szellemi kultúrájával „pusztulnak", (ahogy ők azt a változást következetesen mondják), ami nem csoda, mert népünk most éppen a rendiségből a kapitalista polgárosodás felé

halad, azokkal a zökkenőkkel, amelyek társadalmi viszonyaink mellett, bizony, „természetes" kísérőjelenségei az átváltódásnak. A Herder hatása alatt áll századból való éles különbségtevésük, mely annyira határozott határokkal választja el a népkultúrát a magasrendű kultúrától. Értékelésükben mindig amaz áll elöl, misztikus őstengerből vélik eredeztetni, a homályos őshumánum mitológikus vizeiből, mindig csak ezt a visszaütéses ősiséget bogozzák s tagadják, hogy a szellemtörténeti áramlatokkal, a magasrendű kultúrával összeköttetésben, kölcsönös cserélődésben, kölcsönös egymásraható viszonyban volna.

Ortutay könyvecskéje helyesen mutat rá a két irányba szétszakadt és talán egyformán zsákutcába kerülő szociális-racionális és az idillikus-romantikus paraszt-szemlélet hibájára s megmutatja a falukutatás tudományos, sokoldalú képességeket és elmélyedést kívánó feladatait, a probléma sokrétűségét.

Társadalomtudomány, 1937. 140—141. l.

A magyar paraszt fölfedezése?

Közhely-számba mennek már az antiliberálissá vedlett nagytőke különféle műfogásai, melyekkel a szociális haladást úgy akarja magára maszkírozni, hogy az kifelé minél többet mutasson, de minél kevesebb tényleges áldozatba kerüljön. Így támogatja azokat a „népi" követeléseket, amelyek a földbirtok-megoszlást arányosítani akarják, át akarják szervezni a termelést és elosztást „szociális irányban". Ezen mód rajong magáért az effektív telepítés gondolatáért is, de rajongását igyekszik minél olcsóbban beváltani minél apróbb piculákra.

Így értesülünk arról, hogy az egyik régi könyvkiadó nagytőke telepíteni akar, új falut kreálni. Előbb ugyan a Dunántúlt szemelte ki, miután azonban időközben egy matyó-falut vetett fel egy könyv, amelyet ma divatos ismerni egész Pesten — ott akarja befektetni tiszta hasznának egy egészen biztos, nem túlzottan nagy százalékát. Éppen csak annyit, hogy a költségtöbblet „benne legyen a rezsiben", — hogy „nemzetépítő" magatartásáért a vezérigazgató úr esetleg hivatalos kitüntetést kapjon és konstruktív-népies-nemzeti expectorációt vághasson ki az első ház felépítésekor; na, és hogy nem utolsó sorban — a könyvvásárló hamarabb bedűljön szép székely-posztóba göngyölt nacionalisztikus-artisztikus kiadványának.

Senkinek semmi szava ellene, ha a borsodi barlanglakók úgy segítenek, hogy egy milicista és egyéb guvernementális szempontokból megfelelő barlanglakókat kiválasztanak a többi őskori szociálhigiéniai körülmények közt vegetáló szerencsétlenek közül és annak ízelítőképpen építenek egy XX. századba, sőt Endre László egészségügyi mintajárásába odaillő lakást, — paraszt-összkonforttal. Azt sem gáncsolhatja senki, ha a koldusok az eddigi utcasarok helyett egy központi szervtől kapják filléreiket és az ínségesek legalább télen kaphatnak egy tányér ételt a hatósági népkonyháktól.

De csak úgy, ha ez nem olyan tudattal történik, hogy mostmár minden el van intézve s a szociális karitász egyenlő a nagy, tervszerű és általános állami szociálpolitikával!

Azonban csak soffőr-agyakban születhetett meg az a gondolat, hogy egy központi szervezet felhívást intézzen a nagyközönséghez: adakozzanak, Istentől várván adakozásuk bőséges jutalmát, nélkülözhető könyveikből a magyar falunak, a kulturális ínségben szenvedő magyar parasztnak. A központi szervezet, a Magyar Jövő Szövetség, esetleg házhoz is küld! Szívesen vesznek ők képeskönyvet, sportkönyvet, útirajzot, gyermekkönyvet, folyóiratot, de sőt: tudományos műveket, novellát és — horribile dictu! — verset is.

Csak motorbiciklis-kulturáltságú szociális reformistáink tudják elképzelni, hogy egy ilyen „karitatív kultúr-ínségakció" előbbre vinné a falusi nép műveltségét. Van fantáziánk vajon ahhoz, hogy előre kitaláljuk, milyen „parasztnak való" könyvek kerülnek le a poros polcokról ilyen akció eredményeképpen, — amikor a hivatalos, és valamivel tervszerűbb könyvtár-politika jóvoltából is olyanokkal vannak tele falusi közkönyvtáraink, mint pl. Rádium-elmélet, Atom-robbantás tana, Kenyérdagasztás teoriája stb. stb?

A magyar paraszt kulturális megsegítésének az útja nem az ilyen „kultúrális Zöldkereszt mozgalmak" —, hanem egyedül az alapjaiban orvosló medicina: jó és korszerű közoktatás legeslegelőször és azt betetőző tervszerű könyvtárpolitika.

Ezek után talán már meg sem kellene emlékezni az újabb időkben valóságos egészségügyi mellékkormányzattal avanzsált Turul-szövetség akcióiról, a föld Hetéről és az „Egészség Vonat"-ról. Furcsa, de nagyon jellemző kórtünet, hogy miképpen veszi vállaira az államtól a legsúlyosabb szociálpolitikai problémákat ez a rohamgárda, elhárítva illetékesék felől a nyomasztó felelősséget azzal, hogy propagandázik, a kérdéseket felszínen tartja, kereszttűzben tartja a szociális érdeklődését a társadalomnak, de üres szóbeszédével egyúttal ügyesen el is tereli az igazi megoldástól.

Ilyen jellemzően figyelemelterelő gesztusuk ez az ú. n. „Egészség Vonata". Mert ugyan mit használ az, ha panoptikum-figurákkal telerakott szalónkocsijukkal — a Magyar Ipar legújabb remeke talán a miniszterelnöki ajándék-kocsi óra? — meg is jelennek az ember-anyagában valóban lezüllött falvak vasútállomásain? A parasztokat hivatalból kidobolja, kicsődíti a kisbíró, a népszínművekbe illően torz és rémítő boszorkány-kuruzslókat megszemlélik, megtapogatják, a bajtársak tósztjaira hümmögnek és megkérdik az igyekezettől kiizadt szónoktól: „oszt mondja már, fiatalúr, mibül van az a vínasszony?" Aztán elszélednek haza, a szép kocsi vígan dudál és továbbrobog a méltatlankodó fiatalurakkal, akik a „javíthatatlan" parasztot szidják. A „javíthatatlanok" pedig legközelebbi alkalommal, ha megbetegszenek az állataik, megint csak a kuruzslót hívják, akár ha a gyermeküket veszi elő valami érthetetlen nyavalya és a bábák, akiket olyan elrémisztő alakban mutogattak azok a huncut „deákok" —: nyugodtan űzik tovább az angyalcsinálást.

Egészen addig, míg nem lesz minden községben orvos, modernül képzett szülésznő, modern egészségügyi oktatás az elemikben, egészséges lakóhely és rendezett szociális

viszonyok, amelyben nem kell félniök a gyermekáldástól stb. stb.: ezek már közhelyek, azoknak, akik nem a Marton Béla-féle szociológia kategóriák szerint néznek.

Ecsedi István műve (A tiszántúli magyar ember táplálkozása) megírására az a körülmény adta meg az indíttatást, hogy a néprajzi hivatalosság bármilyen „hungarológiai ügybuzgalommal" leltározza is újra régi anyagát a „Magyarság Tárgyi és Szellemi Néprajza" köteteiben — a népélelmezés fontos — szociológiai távlatokat nyújtó — kérdésével alig foglalkozik. Másrészt egy évvel előbb jelent meg egy guvernementálisan „gutgesinnt" könyv a Beteg falu-tól, melynek irányát akaratlanul is elárulta az előszó író Johan Béla, mondván, hogy a szerző „Könyvében nem kerget délibábot, nem akarja utánozni, sem pedig elérni a várost". Jól ismerjük már ezt az attitűdöt, mely a testi és lelki nyomorúságokban szenvedő nép köré a „népiség" titokzatos ködspkáját húzza, alakját „pusztai félistenné" mitologizálja, „tájnyelvét és élményanyagát egyedül üdvözítő stílusként erőszakolja rá az írásra és művészetre s elhagyatottságát, tájékozatlanságát úgy lobogtatja meg, mint társadalomerkölcsi eszményt" — ahogy Ignotus Pál írja. Ebből azonban éppen csak a parasztoknak nincs hasznuk, „kiknek elemi érdekük, hogy igyekezzenek minden tekintetben... hozzáromlani a városhoz s felszámolni mai létformájuk, melynek bukolikus örömeiből főként a tüdővésznek, a csecsemőhalandóságnak és egyéb hasonlóknak magyarországi rekordteljesítményeit ismerhették meg, népi sajátságok gyanánt".

Szép Szó, 1936/9. 372—376. l.

A munkatábor intézményében egy becsületes szociális politika hiánya tetőződik még azzal is, hogy legtöbbször a legszegényebb rétegekre rakódik át az óriási teher. Ezt a terhet viselni nemcsak azért nehéz a szenvedőnek, mert a munkatáborban, mint nagyon kapóra jövő tömegpedagógiai alkalomban tűrni kényszerül egyszellemi Gleichschaltung szekatúráit, — hanem főként azért, mert kénytelen ingyen dolgozni. Most: ha tudjuk, mit jelent munkaerkölcstani szempontból, hogy valakinek a sokszor egyetlen tőkéjét: izomerejét kell bér nélkül átengednie, — felbecsülhetjük ennek a „válságmegoldó" intézménynek a rombolását. Hátha még lelkületüket olyan rémségek támadják meg, amelyet Nemes Erdeős László említ a bolgároknál, ahol is a munkaszolgálat egyik lényeges bevétele „a munkásokra kiszabott pénzbüntetések összegei".

De nemzetgazdaságilag is balul üt ki a munkatáboros, nyugodtan mondhatjuk: diktatúrás válságmegoldási kísérlet, mert a munkatáborba kényszerítettek semmi vagy igen csekély bérükön nem tudnak vásárolni. Itt bosszulja meg magát ez a látszólag „hasznos", sőt „hazafias" intézmény, hiszen a legalsó, tehát a legszélesebb vásárlóréteg vásárlóerejét szállítja a minimálisra, sokszor a nullára. A gazdasági életet akarta stabilizálni azzal, hogy bizonyos közmunkákra nem vont el (egyébként is arravaló) pénzt az államkincstárból, — de a munkabéreket skrupulus nélkül megvonta a munka elvégzőitől. Ezzel ezt a finom és érzékeny s rendkívül bonyolult

mechanizmust csak bizonytalanabbá tette, mert a vásárlóképesség csökkenésével a gazdasági vérkeringés vált renyhébbé. Nemes Erdeős László pedig éppen a „termelés és fogyasztás felbillent egyensúlya" helyreállítására ajánlja a munkatábort. Idem per idem — válságot válsággal — mérgezést mérgezéssel: kutyaharapást szőrivel.

„Természetes, hogy míg... a dologi kiadások nem változtathatók — a személyi kiadások, szerényebb berendezések, csekélyebb zsold, gyengébb ruházat és ellátás útján lényegesen csökkenthetők" — olvassuk tovább idézett tanulmányban. Csakhogy minden olyan törekvést a limine el kell vetnünk, amely a szociális bajokat egyes néprétegek amúgyis alacsony életszínvonalának még lejjebb szállításával akarja megoldani! Szociális lelkiismerettel nem fellebbezhetünk alacsony igényekre. Íme, a munkatáborban rejlő legantidemokratikusabb törekvés, mely a társadalmi kiegyenlítődést szolgálja ugyan, de negatív irányban! Azaz: nem emeli fel a munkásság életigényét a középosztályéra, sőt azt is leszállítja a munkássságéra. Szóval: találkozzék az osztatlan társadalom, egyenlítődjék ki minden osztályellentét, de a káposztaleves színvonalán, mellyel a munkatáborban intellektuális és ipari ember egyformán él?!

De nézzük, hogy azalatt, míg a munkatáborosok végzik munkájukat, — mi történik otthon családjukkal, nagyrészt ellátatlan családjukkal, hiszen minimális vagy nemlétező bérükből aligha tudják gyermekeiket ellátni. Az otthonmaradtak pedig akik protekcióval esetleg elkerülhették a „kötelező" munkaszolgálatot — ezalatt könnyebben helyhez és munkaalkalomhoz jutnak. Nagyobb bérrel, igaz, de a táborban dolgozók rovására, mert azoknak a munkapiacról való kényszerű kivonása teremtette azt a vákuumot, amely most minden áron, akár a rendesnél nagyobb áron, de betöltésre vár. Nem is szólva arról, hogy a munkatábor a munkapiacot azzal zülleszti, hogy a szakmunkások bérét is külön lenyomja, — akik pedig minőségileg és mennyiségileg példátlanul többet-jobbat tudnának produkálni a táborba kényszerülteknél. Nemes Erdeős László is csak a munkaszolgálat alsó vezető karában, előmunkásként, adna szerepet a hivatásos, szakképzett kubikosoknak. Ebből is világos, hogy az effajta szociális gondoskodás igen hiányos és kevéssé körültekintő, mert szakmunkásokat tanácsadónak alkalmaz ugyan, de nem gondol arra, mi lesz azok sorsa, akikre mint munkavezetőkre nincs szükség, viszont munkaterületüket elfoglalják előlük.

Felmerül az ifjúsággal szemben az a kívánalom, hogy a tábori, közös dolgozás alatt ipari, értelmiségi és földmíves fiatalság összetalálkozzék s az intellektuálisok a fizikai munka megtapasztalásával egyszerre megértőkké váljanak a paraszti és ipari foglalkozásúak iránt. Célját-tévesztett törekvés! Mert a zászlóbontásos, zenészébresztős szcénák közt végbemenő „munka" egyszerűen nem azonos az ipari és mezei munkával: — lélektanilag annyira különböznek, hogy azt talán felesleges is bizonyítani. Bratyizó, banda-gesztusokkal ellazsált foglalkozás közben, ha önkéntes a tábor, nem alakulhat ki semmiféle munkafelelősség, ami a végzett munka egyetlen erkölcsi mértéke: — ha kényszerű, akkor meg emiatt nem azonosulhatnak tevékenykedéseik az igazi paraszti vagy gyári munkával, mert nem felelősek külön, egyénileg,

személy szerint azért, amit felvállaltak. Végtelenül naiv és patétikus önáltatás úgy elképzelni értelmiség és munkásság együttérzését és összetartását, ahogy azt az érzelmes jelenet jelképezi, amint a kérgestenyerű munkás és az ápolt bőrű hivatalnok keze az ásó, vagy a csákány nyelén fonódik egybe! Csak a színpadias beállítást kedvelők nem érzik, hogy a parasztsággal való együttérzés, egyáltalán a szociális belátás tisztán intellektuális felismerés dolga.

Végül szögezzük le rossz tapasztalatainkat a munkatábor erkölcsi és hazafias nevelő hatásáról. Az előbbi vonatkozásban bő cáfoló adatot találunk egyik folyóirat-társunk kemény cikksorozataiban, mely körül csak nemrég folyt le igen heves hírlapi csata. A hazafias neveléséről pedig csak azt a biztos tudomásunkat tesszük közzé, amit arról tudunk, hogy az egyik idei nyári táborban, az esti tábortűznél, melyre az illető falu lakosságát is meghívták: Szálasit éltették kótyagos fiatalemberek. Bűntett feldicsérése nem a legjellegzetesebben hazafias cselekedet — és ezt már a közoktatásügyi miniszter úr figyelmébe is ajánljuk.

Szép Szó, 1938/26. 50—53. l.

ELEK SÁNDOR

GAZDÁLKODÁSI HAGYOMÁNYOK ÉS MEZŐGAZDASÁGI KISTERMELÉS A CSESZTREGI KÖRZETBEN

A kollektivizálás idején politikai apparátusok, a szakemberek és a falusi lakosok is azzal számoltak, hogy a kistermelés néhány évtized után csekély szerepet fog játszani mind a mezőgazdasági termelésben, mind a falusi népesség életkörülményeinek, életmódjának formálásában. A hetvenes években azonban inkább ezzel ellenkező tendenciáknak lehettünk tanúi. Néhány termék és ágazat esetében még növekedett is a kistermelés aránya. A falusi térségek lakóinak életkörülményeit és életmódját a kistermelés mindenütt alapvetően befolyásolja. A kisgazdaságok megszűnése helyett inkább azok modernizációja és árutermelővé válása figyelhető meg.[1]

A kistermelés a csesztregi körzet lakóinak esetében is az egyik legfontosabb életforma-szervező tényező. Ez a megállapítás még az elköltözni szándékozókra is igaz, mert az elköltözéshez szükséges pénz legtöbbször a kisgazdaságokból származik.

Tanulmányunkban megpróbáljuk bemutatni e kisgazdaságok főbb jellemzőit és típusait. Előbb azonban ismertetjük a gazdálkodási hagyományokat, illetve az agrárátalakulás és a munkaerőpiac helyi sajátosságait, mert ezek még a körzeten belül is szerepet játszanak az egyes falvak kistermelésének eltéréseiben.

Gazdálkodási hagyományok

A vizsgált községek kedvezőtlen földrajzi helyzete kedvezőtlen természeti adottságokkal is párosul. „A járás területén főként a gabonafélék termelése van felkarolva"[2] — olvasható az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara 1935. évi kiadványában. Azonban a „járás termésátlagai elég alacsonyak. Búzából, rozsból a Zala megyei járások közül itt a legalacsonyabb a termésátlag, de az árpa és a tengeri termése sem éri el a vármegye átlagát."[3] Ezek az igen alacsony termésátlagok az elmaradott agrotechnikán kívül kedvezőtlen talajadottságokkal és éghajlati viszonyokkal voltak magyarázhatók. Különleges eredményeket az állattenyésztés sem ért el, bár a természeti feltételek erre kedvezőek voltak. Ennek okát az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara már idézett kiadványa így fogalmazta meg: „a nép nagyon szegény és ez a szegénység meglátszik az állatállományon is. Jellegzetesebb vagy kiemelkedőbb szarvasmarhatenyésztés ebben a járásban nincs."[4] A kisebb befektetést igénylő sertéstenyésztésben azonban — az egykori monarchiai piacok hatására — megindult a

korszerűsödés, úgyhogy a harmincas években már ezt mondhatták róla: „a hússertéstenyésztés már évtizedek óta folyik és ez a népnek az egyik legfőbb bevételi forrása. Főképp Szentgyörgyvölgy, Nemesnép, Kerkapéntekfalu, Csesztreg községekben foglalkoznak vele behatóbban."[5]

Általában a birtokmegoszlás sem volt kedvező a vizsgált községekben, de e tekintetben már jelentős eltéréseket találunk. A jelenlegi tanácsi körzetbe tartozó tíz falu az 1848. évi jobbágyfelszabadítás előtt is különböző státusú volt, s az úrbéri rendezés különbözősége, ill. az átlagos gyermekszám eltérése tovább differenciálta a birtokviszonyokat. Szentgyörgyvölgy és Nemesnép kisnemesek falva volt, a többi pedig — Felsőszenterzsébet és Magyarföld kivételével — a XVII. század végétől az Eszterházy család birtoka.[6] Részben ebből következően, részben az eltérő felekezeti és birtokmegosztás miatt a gazdálkodási hagyományok is jelentősen különböztek. A főként reformátusok lakta falvakban (Kerkafalva, Ramocsa, Alsószenterzsébet, Felsőszenterzsébet, Szentgyörgyvölgy) magasabb volt a birtokos parasztok aránya, a paraszti állattartás és állattenyésztés is jelentősebb volt. Ezek a községek egyébként egészen a legutóbbi időkig (s részben még ma is) főképp az őrségi, Vas megyei (szintén református) falvakkal tartottak kapcsolatot. Ez a tény a házassági-rokoni kötelékkel és azzal magyarázható, hogy az őrségi vasút közelebb esett hozzájuk, így ebben az irányban jobb forgalmi kapcsolatuk volt. A paraszti árutermelésben fontos szerepet betöltő vásárrendszer is e falvakkal kapcsolta őket össze. Részben úgy, hogy Szentgyörgyvölgy az őrségi falvak számára is vásárközpont volt. A jelenlegi körzet két legnagyobb faluja (a két egykori közjegyzői székhely Csesztreg és Szentgyörgyvölgy) is markánsan különbözött egymástól. Nemcsak jobbágyfelszabadítás előtti státusuk és népességük felekezeti megoszlása, hanem a két háború közötti birtokviszonyaik, foglalkozási szerkezetük és gazdálkodási hagyományaik is eltérőek voltak. (A foglalkozási adatokat és a mezőgazdasági keresők birtokkategóriák szerinti megoszlását a 3. táblázatban közöljük.)

Csesztreg alapvetően kisparasztok falva volt. A népességhez és a földek minőségéhez képest kevés földterület (2754 kh) szinte teljes egészében a paraszti birtokhoz tartozott, mégpedig olyan megoszlásban, hogy a kisparasztok alkottak többséget. 1935-ben a szántóterület több mint fele a 10 kh alatti paraszti birtokokhoz tartozott.[7] Nemcsak az átlagos birtokterület volt kicsi, hanem ezek is a falu határában több különböző helyen lévő parcellából álltak. Gazdag paraszt alig volt a faluban, de cseléd (11) és mezőgazdasági munkás (33) is kevesebb, mint *Szentgyörgyvölgyön*. Ott néhány 50—100 kh közötti paraszti birtok is volt, és a római katolikus plébániához több mint 300 holdas birtok tartozott. Szentgyörgyvölgy 558 fő mezőgazdasági keresőjéből 59 cseléd és 84 mezőgazdasági munkás volt. Ráadásul a vagyoni megosztottságot felekezeti megosztottság is erősítette. Az agrárproletárok és törpebirtokosok többsége a népesség 1/4-ét kitevő katolikusok közül került ki. A jelentősebb birtokos parasztok szinte kivétel nélkül reformátusk voltak, s így 1945 előtt a református gazdák — s néhány vagyonosabb katolikus iparos — voltak a község hangadói. (Ez az éles

társadalmi és felekezeti megosztottság jelentős hatással volt a falu 1945 utáni történetére.)

Azonban nemcsak a paraszti birtok megoszlását, hanem az iparosok, s az egyéb nem mezőgazdasági foglalkozásúak arányát tekintve is különbözött a két falu. 1930-ban Csesztregen az ipari foglalkozásúak száma több mint kétszer annyi, mint Szentgyörgyvölgyön (91, ill. 44 fő), s míg Szentgyörgyvölgyön a 663 aktív kereső 84%-a, Csesztregen csak a 653 aktív kereső 3/4-e volt „őstermelő".

A *paraszti árutermelésben* azonban vitathatatlanul Szentgyörgyvölgyé volt az elsőbbség. A harmincas években a szentgyörgyvölgyi gazdák több mint kétszer annyi mezőgazdasági terméket (főként állatot) vittek piacra[9], mint a csesztregiek, s ráadásul Szentgyörgyvölgyön az erdő többsége is paraszti kézen volt. A paraszti gazdálkodáshoz s a mezőgazdasághoz való kötődés is ott volt erősebb. Csesztregről viszont egy korabeli ismertető így ír: a harmincas években is a „járás északi részének, mintegy 12 000 léleknek a természetes központja. Itt találkoznak azok a fontos utak, amelyek a környék forgalmát lebonyolítják. Itt lakik a körorvos és a körállatorvos és a járási, megyei útbiztos. Van a községnek gyógyszertára, postahivatala, 3 tanerős római katolikus népiskolája."[10] Arról van tehát szó, hogy az iparosok száma és településhálózati helyzete tekintetében Csesztregé volt az elsőbbség. Itt voltak az államilag szervezett hálózatok (orvosi ellátás, útkarbantartás, posta) körzeti székhelyei is.

Szentgyörgyvölgyöt viszont a környékhez képest kiemelkedő paraszti árutermelése és — ehhez kapcsolódva — helyi piaci központként (vásárlóközpontként) játszott szerepköre tette jelentőssé.[11] Ezt a tényt az is jelzi, hogy a Hangya Szövetkezetnek a körzet falvai közül csak itt volt helyi szervezete. A helyi társadalom és a társasélet eltérésére utal az is, hogy Szentgyörgyvölgyön a református egyházhoz kötődve gazdakör és népkönyvtár működött, Csesztregen pedig a húszas években alakított gazdakör „. . . látogatás hiánya miatt működését meg sem kezdhette".[12]

Az agrárátalakulás és a helyi munkaerőpiac jellemzői

A csesztregi körzet aktív keresőinek több mint a fele (54,2%) az 1980-as népszámlálás idején is a mezőgazdaságban dolgozott. Ez az arány a mellékfalvakban 60—80% volt, de még Csesztregen is nagyobb volt 30%-nál. Kisgazdasága azonban szinte minden családnak van. Ezek jellegét, típusait (a már említett gazdálkodási hagyományokon, természeti feltételeken és az országosan is ható tényezőkön kívül) a munkaerő-piaci helyzet (helyi munkalehetőségek, ingázás), a tsz-ek háztájival kapcsolatos magatartása, a takarmányok, eszközök és gépek beszerezhetősége, az értékesítési lehetőségek és nem utolsósorban az 1945 utáni agrárátalakulás helyi sajátosságai befolyásolják döntően.

A földosztás alig változtatta meg a körzet falvainak társadalmát. Igaz ugyan, hogy az Eszterházy hitbizománynak jelentős birtokai voltak a környéken, de ezek többsége

A körzet községeinek 1930. évi foglalkozási adatai[8]

	Népesség	Összes	Ipari	Mező-gazdasági	A mezőgazdasági keresők közül						
		keresők			önálló				Segítő családtag	Gazdasági cseléd	Munkás
		száma			100 kh—	50—100 kh	10—50 kh	1—10 kh			
					birtokkal						
Csesztreg	1211	653	91	487	—	—	64	140	239	11	33
Alsószenterzsébet	329	196	6	184	—	—	19	63	93	5	4
Kerkakutas	681	350	21	315	—	—	25	93	150	10	37
Kerkanémetfalu**	301	175	12	152	—	—	18	49	68	6	11
kerkapéntekfalu**	218	124	12	111	—	—	12	37	48	7	6
Kerkaújfalu*	179	110	3	103	—	—	11	22	64	3	3
Ramocsa	152	97	3	91	—	1	9	19	37	5	20
Szentgyörgyvölgy	1193	663	44	558	1	6	92	127	189	59	84
Felsőszenterzsébet	168	93	6	87	—	—	15	24	40	3	5
Magyarföld	160	72	7	64	—	1	18	10	28	5	2
Marokföld	230	130	5	120	—	1	27	22	48	12	10
Nemesnép	499	280	18	254	—	—	52	59	135	5	3

* 1941-ben Csesztreghez csatolták.

** Az 1940-es években a két falu Kerkafalva néven egyesült.

erdő volt, amely állami tulajdonba került. Számottevő földosztás csak Szentgyörgyvölgyön, Kerkakutason és Marokföldön volt.

Sokkal fontosabbak voltak a néhány évvel későbbi kitelepítések és tsz-szervezések, amelyek itt még több konfliktussal jártak, mint az ország más vidékein. Ennek oka az volt, hogy ez a vidék az 50-es években a határsávba tartozott, s ezért a kuláklistára kerülteket szinte kivétel nélkül hortobágyi táborokba telepítették, ahonnét azonban még szabadulásuk (1953—54) után sem térhettek haza: 1956-ig csak a határsávon kívül lakhattak. Ezekkel az intézkedésekkel nemcsak a helyi társadalom legtekintélyesebb rétegét, hanem a falusi gazdaság organikus modernizációjának akkori képviselőit is eltávolították a falvakból. A körzet (és a környék) falvai közül a legtöbb családot Szentgyörgyvölgyről telepítették ki. A vizsgált falvak társadalmi életét ma is befolyásolja az akkori időkből származó félelem, mely inkább közönnyé tompult, semhogy kitörlődött volna az emlékezetből. A jelenlegi mezőgazdasági termelés szervezeti keretei 1969-re alakultak ki: a kollektivizálás és a tsz-egyesítések ekkor fejeződtek be. Azóta csak a két legnagyobb faluban (Csesztreg, Szentgyörgyvölgy) van tsz-központ. A kisebb falvak szövetkezeti önállósága az 1963—64. és 69. évi egyesítésekkel megszűnt. Az akkori csesztregi tanácselnök erről így beszélt: „Minden fúzióról az a véleményem, hogy nem a tagok ügye. Ez a vezetés emberi gyarlósága; tudja, hogy egzisztenciálisan érinti őt... A traktorosnak mindegy, hogy nagy-e a tsz." Valójában azonban a körzetesítés a tagok munkafeltételeit is befolyásolta. A fejlesztéseket a székhelyközségekben valósították meg. Oda kerültek a fiatalok számára vonzóbb munkalehetőségeket adó gépműhelyek és irodák. E folyamat felülről irányítottságát és a tagok szavazásának formális jellegét tükrözi az előbb már idézett megkérdezettünk következő mondata: „A járásiak előtte külön-külön elbeszélgettek már a 3 tsz elnökével, agronómusával és főkönyvelőjével, és megmondták, hogy ki lesz az egyesített tsz elnöke stb." A körzetesítés módjáról a tagoknak is hasonló volt a véleménye: „Az az igazság, hogy egy falu se akart egyesülni; központi határozat volt, meg kellett csinálni. Nem volt szavazás, kijöttek, megmondták, hogy fejet kell hajtani, lássuk be, máshol is van egyesülés." Következményeiről azonban már nem. „A Csesztreggel való egyesülés (1969) után nem lehetett megmaradni. Reggel 4-től este 10-ig traktoroztam, 2-2500 Ft-ért. Úgy beszéltek itt az emberrel, mint a kutyával. El is mentem buszozni. Az egyesülés után mentek el a fiatalok, azelőtt jobb volt. Utána csak azoknak volt jó, akik „közelebb voltak a központhoz."

A centralizáló fejlesztési politika azonban nemcsak a tsz-egyesítésekben jelentkezett. A hetvenes évek közepén a megyei foglalkoztatási tervek a munkaerő Zalaegerszegre, Nagykanizsára és a várossá fejlesztendő Lentibe irányítását tűzte ki célul, s ezt figyelembe vették a községben lévő ipari üzemek, szövetkezetek, fejlesztési terveinek megyei elbírálásakor is.

A hetvenes évek végére a körzeten belül csak Csesztregen és Szentgyörgyvölgyön volt jelentős számú dolgozót foglalkoztató munkahely: a két tsz és a MEZŐGÉP Vállalat csesztregi telepe. A mellékfalvak közül csak Kerkakutason és Nemesnépen van egy-egy telepe a két tsz-nek. Az ingázások száma (a keresők számának csökkenése

ellenére) a hetvenes évek közepén is nőtt: 1974-ben 270-en, 1978-ban 330-an ingáztak (a mellékfalvakból a tsz központjába bejárókon kívül).

Az ingázók számának növekedése teljes egészében az eljáró nők számának szaporodásából adódott. A körzeten belül a fiatal nők igényeinek megfelelő munkahely kevés van. A fiatalok elköltözési szándékait — és ha maradnak, a kisgazdaságok jellegét — ez alapvetően befolyásolja. „Lentiben van még elég munkahely, el lehet helyezkedni. A Ruhagyár jó női munkahely, ott dolgozik a feleségem is, de most is pl. délutános, 1/2 1-kor elment és este 1/2 12-kor jön haza. Ez rossz. Azért is akarunk elmenni, hogy ne kelljen bejárni, de ha így emelkednek az árak, 10 év múlva talán visszajövünk. Most is inkább az asszony akart elmenni."

A fiatal férfiak számára a tsz-ek gépműhelyeiben és a MEZŐGÉP-nél inkább akad munka, s a MEZŐGÉP-nél a fizetés sem alacsonyabb, mint Lenti üzemeiben. A mellékfalvakban lakó idősebb, szakképzetlen embereknek azonban szinte a kisgazdaság a főfoglalkozása, a tsz-ben általában csk a háztáji jogosultsághoz szükséges munkanapokat dolgozzák le.

A háztáji gazdálkodással kapcsolatos magatartás a két tsz-ben meglehetősen különböző. A csesztregi Petőfi Tsz. 350 aktív dolgozója közül csak 150-nek van állandó munkája. A többiek általában csak a háztáji jogosultsághoz szükséges évi 150 (férfiak), ill. 100 (nők) munkanapot dolgozzák le, változó munkahelyen havi 2000 Ft körüli keresetért.

Minthogy a külső községekben lakó, főként idősebb tagoknak nem tudnak rendszeresen munkát adni, támogatják a háztáji gazdálkodást. A tsz minden faluban tejcsarnokot tart fenn, takarmányt ad, s ha a tagok a tsz-en keresztül értékesítenek, megkapják a nagyüzemi felárat is. Még így is jól jár mindkét fél, mivel a szövetkezet megkapja a kedvezőtlen adottságok miatti állami támogatást, aminek nagysága az értékesített termékek mennyiségétől is függ. A gazdasági megfontolásokon kívül azonban a kompromisszum másik fontos oka az, hogy a tsz vezetői között is vannak olyanok, akik vagy maguk is, vagy közvetlen rokonságuk révén érdekeltek e tevékenységben.

A szentgyörgyvölgyi tsz-ben ezzel szemben inkább csak megtűrik, semmint támogatják a háztáji gazdálkodást. „A háztáji problémát jelent a tsz-nek, a tehén miatt 100-nál több napra nemigen lehet a tagokat befogni a közösbe... Azt mondhatjuk, hogy aki komolyan letette a voksot, tehát mindennap dolgozik, és nem a háztájiból akar megélni, az megtalálja a számítását" — fogalmazta meg az akkori, azóta már nyugdíjba ment elnök. A társközségekben azonban a tsz alig ad munkát, s a dolgozók szállítását sem oldotta meg.

Bár a háztáji termékek tsz-en keresztül történő értékesítéséből a szövetkezetnek is haszna van, a főkönyvelő szerint „ügyelni kell arra, hogy a háztáji állomány nehogy túlságosn növekedjék, mert akkor újabb területet kell takarmánytermesztésre felhasználni." A tsz vezetői szinte kivétel nélkül a körzeten kívüli falvakból járnak ide dolgozni. Gazdálkodási stratégiájukban e ténynek is szerepe van. Az a tény, hogy a vezetés érdekei a tagokétól objektív okok (gazdasági szabályozás és irányítás, eltérő

munkaszervezeti szerepek) miatt, többé-kevésbé eltérőek, itt hangsúlyozottabban érvényesül, mint Csesztregen.

A kisgazdaságok korszerűsödésének helyi körülményei

A mezőgazdasági kistermelés alakulását a tsz-ek magatartásán kívül a modernizáció lehetősége is meghatározza. A háztáji gazdaságok modernizálásának pedig a gépek és felszerelések magas ára, beszerzésük nehézsége a legnagyobb akadálya. Ezek az eszközök sokféle forrásból származnak, egyet kivéve: a csesztregi ÁFÉSZ-t. Az első új gépeket többnyire Vas megyében, a pankaszi ÁFÉSZ-nél vették. Ott meg lehet rendelni, s ha megérkezik, értesítést küldenek. Így vásároltak néhányan fűkaszát, kapálógépet. Jugoszláviából is hoznak kaszálógépet. Odaát olcsóbban adják, itt meg az emberek megfizetik érte a 40—50% vámot is. Ott már modernebbek is vannak, amiket áthoznak, általában használtan veszik, azért olcsó. Minthogy az új gépek eléggé drágák, és kevés is van belőlük, s a Jugoszláviából való behozatal is esetleges, marad a harmadik megoldás: a házi barkácsolás. Az utóbbi évek foglalkoztatási átrétegződése következtében sok ipari foglalkozású lakik ezekben a falvakban, akik kiselejtezett traktorokból, rossz motorkerékpárok használható alkatrészeiből elég csúnya, de jól használható gépeket bütyköltek, s használták is, amíg lehetett.

„A gépellátás itt nagyon nagy probléma. Ha üzletből akarjuk beszerezni a japán és más külföldi háztáji gépeket, akkor nagyon meg kell fizetni érte. Rávitt a kényszer, s egy kiselejtezett Pannónia motorból fusiztam egy traktort. Majd csináltam hozzá pótkocsit, fűkaszát és rotációs kapát is. Ezen kívül van darálóm is. Aztán mivel drótfonatot sokáig nem lehetett kapni, csináltam egy drótfonó gépet." (A csesztregi Kertbarát Kör elnöke)

A kisgazdaságok modernizálásának másik akadálya a piac, ill. a piacolási hagyományok hiánya. Pontosabban arról van szó, hogy korábban a döntően állattartó árutermelő parasztgazdaságok a vásárközpontokon keresztül kapcsolódtak a regionális termékpiacba. Ezek szerepe mára jelentősen csökkent. Helyüket idővel központból kiépített szervezetek foglalták el. A helyi felvásárlók is tulajdonképpen e szervezetek megbízásából tevékenykednek.

A sertést, hízómarhát és tejet — a Zala megyei Állatforgalmi és Húsipari, ill. Tejipari Vállalat megbízásából — a helyi tsz-ek vásárolják fel. Az árak kötöttek, az átvételi feltételeket (minősítés, időpont) a fenti vállalatok határozzák meg. A termelés jövedelmezőségét és feltételeit azonban a tsz-ek is befolyásolják: a takarmányellátás nagyrészt rajtuk múlik, s abban is ők dönthetnek, hog a tsz-en keresztül értékesített háztáji termékért is megkapott nagyüzemi feláron és állami támogatáson hogyan osztoznak a tagokkal. A kisgazdaságok modernizációja szempontjából azonban fontosabb az átalakuló foglalkozási szerkezettel és életmódigényekkel jobban összeegyeztethető kisállattartás és kertészkedés piaci feltételeinek alakulása. A hetvenes évek második felében fellendülő nyúltartást és méhészkedést az ÁFÉSZ helyi

szakcsoportjai integrálják. A tápellátás és az értékesítés ezeken a szakcsoportokon keresztül történik. A helyi ÁFÉSZ azonban inkább a felsőbb szervek irányelveit követi, mintsem a helyi feltételekhez és lehetőségekhez alkalmazkodna. Nem keres a termelők számára piacokat. Csak egy-két kertészeti termék viszonylag kis tételű felvásárlására köt szerződést, azokat is alacsony áron veszi át, nagy árréssel dolgozva.

A kisgazdaságok típusai

Mindezen akadályok ellenére a hetvenes évek második felében a körzetben is megindult a kisgazdaságok korszerűsödése. Egyre többen készítettek vagy vásároltak korszerű eszközöket és specializálták kisgazdaságukat. A kisgazdaságok modernizációjának legfontosabb motiváló tényezője az életforma korszerűsítéséhez, a komfortos lakás megteremtéséhez szükséges anyagiak megszerzése volt. A korszerűsödés megindulását, ill. annak hiányát és a gazdálkodás céljait figyelembe véve a körzet kisgazdaságai az alábbi fő típusokba sorolhatók.

Magukat a típusokat előbb általában jellemezzük, majd egy kivételével mindegyikük árnyaltabban is bemutatjuk egy-két olyan tipikusnak tekinthető kisgazdaság példáján, amelyeknek a tagjaival részletes interjúkat készítettünk.

1. *Hagyományos gazdaság,* melynek fő célja a gyerekek egzisztenciájának, elköltözésük anyagi feltételeinek megteremtése. Mivel ezeknél a családoknál a gyerekek már elköltöztek, vagy rövidesen elköltöznek, a gazdaságot nem modernizálják, elemi eszközökkel dolgoznak, nem költenek berendezésekre. Különösen az aprófalvakban gyakori.

a) *Egygyerekes, középkorú ramocsai házaspár*

(A lány) Lehet, hogy tavasszal férjhez megyek. A vőlegényem mezőgazdasági főiskolát végzett Körmenden. Most katona Nagykanizsán, előtte a csesztregi tsz-ben dolgozott. Én a gimnázium után 2 éves asszisztensképzőt végeztem. Zalaegerszegen. A csesztregi gyógyszertárban dolgozom. Reggel 1/4 7-kor kelek, 3/4 7-kor jön a busz, 7-re bent vagyok Csesztregen. 8-ra kell jönnöm, de akkor nincs busz. 7-től 8-ig általában olvasok vagy varrok a gyógyszertárban — elkérjük a kulcsot, nyitás előtt bejöhetek. Délután 5-ig dolgozom, de csak 6-ra jön a busz. 1/ 7-re otthon vagyok. Este 7-től 1/2 10-ig van munka otthon. Házat akarunk építeni Lentiben, de lehet, hogy csak mi költözünk be, a szüleim nem. Ők is jönnének, de a nagymama itt lakik velünk szemben a régi házban, ő nem akar jönni, az az ő háza, nem tudja otthagyni.

Három tehenünk van, fejőgépünk nincs. Most adtunk el 2 bikát. Anyu 44 éves, a tsz-ben dolgozik. Apu 48 éves, az erdészetnél dolgozik. Disznót, malacot is tartunk, de csak saját célra. A teheneket főképp a borjúért tartjuk, eladásra meg a bikákat. Megéri még a bikatartás, de csak akkor, ha valaki maga megtermeli a takarmányt. Kettőért 48—50 000 Ft-ot lehet kapni, és mi csak két zsák tápot vettünk nekik, a többi takarmány saját volt. Sok munka van vele. Apu már most sem nagyon szereti, de Anyu még nagyon benne van. A tsz-ben sem csak a kötelezőt dolgozza le, mindig megy, ha nincs otthon munka. Most csemetét kapált, 100 Ft volt 8-tól 2-ig. A mama tsz-nyugdíjas, még el tudja látni az állatokat, míg mi hárman elmegyünk otthonról. Ami pénzt kapunk, az elmegy a háztartásra stb. A háztáji pénz megmarad...

Szórakozás itt nincs, csak munka. Nincs színház, mozi is csak Csesztregen van, de oda ritkán járunk be: 8 óra még korán van a mozihoz, amikor el kellene indulni, még van munka itthon. Nyáron olvasásra sem jut idő itthon. Ahol a szülő dolgozik, ott a gyereknek is kell. Néhány fiú elmegy kocsmába, nem strapálja magát otthon. Én nem szeretem, ha megmondják, mit kell csinálni, megteszem magam.

A szabad szombat mosással, takarítással, főzéssel telik el. Van egy Polskink, de ritkán járunk vele. Ha sietek, néha elmegyek vele dolgozni, meg a lenti hegyre járunk, de nem sokat megyünk. Nem járunk el kirándulni. Tavaly például, amikor elmentünk a hegyre, az egyik bika beleesett a jászolba. Nem lehet az állatokat egyedül hagyni.

b) *Kerkakutasi középkorú házaspár.* Velük lakik lányuk, vejük, két unokájuk és a feleség anyja

(A feleség) A lányom a lenti Ruhagyárban dolgozik, a vejem is eljár, a városi tanácsnál sofőr. Két hónap múlva elköltöznek, mert elkészült a házuk. Szövetkezeti lakás egy sorházban, egy kicsi kert is van hozzá. A pénz az állatokból lett meg. Két tehenet és két bikát tartunk még. A bikákat exportra viszik, de csak szeptemberben viszik el, mert egy-két darabbal nem foglalkoznak, a járásból egyszerre minimum tízet visznek. Kevés bika van már a faluban, több abrak kell neki, mint a tehénnek, drága a táp. A teheneket a háztáji legelőre hajtjuk ki, 300 Ft-ot kell érte fizetni. Pásztor nincs, felváltva őrzik a gazdák. Ránk egy hónapban egyszer kerül sor.

Méhészkedéssel, nyúllal, zöldséggel nem foglalkozik itt senki. Nincs jó föld a zöldségnek. Piacolás nincs, néha mi is ott veszünk paprikát, paradicsomot. Háromnál több tehenet senki sem tart, de kettő általában mindenkinél van.

Az állatoknak mi gyűjtjük a szénát. Természetben váltjuk meg a háztáji földet, pénzben nem váltja meg itt senki. Mi hárman vagyunk tsz-tagok (az anyám már nyugdíjasként), 3 hold háztájink van. Kézzel fejünk. Fejőgép két helyen van a faluban, ők három tehenet tartanak.

(A vő) Itt már nem építenek házat. Az, hogy valaki beállítson egy háztájit, ritka és átmeneti. Én márokföldi vagyok, úgy nősültem ide. Itt jobban gazdálkodnak, jobban törekszenek a háztájira, itt több a pénz. Ott nem olyan törekvő a nép. Az itteni tsz örül, ha valaki szép bikát tart, megkapják ők is a felárat. Nálunk nehéz volt a takarmánybeszerzés, jobban visszanyomta a tsz a háztájit. Itt egymást hajtják az emberek; ki tud a gyermekeinek lakást venni stb. . . . Ritka ház, ahol nincs istálló, de bikát már kevesebben tartanak, a tápot nagyon megdrágították. . .

. . . Eleinte az anyósék úgy voltak, hogy a takarékba minél többet, de hamar rájöttek, hogy a pénz évente romlik. Én inkább itt maradtam volna néhány évig gazdálkodni, sok pénzt keresni (árutermelő háztájit csináltam volna évi 2 hét szabadsággal), aztán világot látni, egyik évben egyik ország, másik évben másik. És ha már elköltözöm, akkor Zalaegerszegre. De aztán Lenti lett belőle, az se saját pénzből.

2. *Gépesített, hosszabb időszakra szánt, állattenyésztéssel is foglalkozó gazdaságok,* melyek olyan családnál gyakoriak, ahol ipari foglalkozású fiatal is van, de nem költözött el, s nincs is szándékában.

a) *Alsószenterzsébeti nyugdíjas házaspár.* Egyetlen gyerekük a faluban lakik, külön házban, de kisgazdaságuk gyakorlatilag nem különül el.

(A férj) 1961-től 64-ig tsz-elnök voltam, utána brigádvezető, de utoljára olyan helyen voltam, hogy most csak 2000 Ft a nyugdíjam. Egy gyermekem van, a tsz-ben dolgozik. Körmös traktoron kezdte, most már buszon van. Örökölt itt Alsóerzsébeten egy házat, két gyermekük van. Én küldtem volba el, de nem ment. Ha Lentibe kell járni, akkor is csak 18 km, mondta.

4 tehenünk és egy növendékmarhánk van. A takarmányrépát a háztáji földön termeljük, a kukoricát kivesszük a tsz-től. Most nincs bika, eddig átlag kettőt eladtam évente, most már nem éri meg. Tejjel gazdálkodunk inkább, az abrakot a tehénnek adjuk. A tsz-től szoktunk fuvart fogadni, a teheneket nem fogjuk be. Leszázalékolt Csepelt vett a fiam 9000 Ft-ért. Közútra nem lehet vele kimenni, ezt értem. Eddig nem volt adó vele, most ki akarnak vetni egy évre 5000 Ft adót, ezt nem értem. Ennek, mert platója és 90 lóerős motorja van, évi 5000 Ft az adója. Hát összetörtem. 5000 Ft-ból három évig megvan a fuvarom, a tsz-szel fogom csináltatni. Ez a kocsi már másra nem lenne jó, ócskavastelepről kértük el. Vettünk egy

kaszálógépet 12 000 Ft-ért. A pankaszi szövetkezetből vettük, a csesztregi ÁFÉSZ-tól ilyet nem lehet venni, azok semmivel sem foglalkoznak. Ismeretség sem kell Vasban, benne van az üzleti szellem az ottani ÁFÉSZ-ban.

b) *Kerekfalvi fiatal házaspár két gyerekkel*
Velük lakik a férj apja és a feleség anyja

(Az apa) Itt születtem a faluban. A tsz előtt 17 hold földem volt, utána brigádvezető lettem. Most már nyugdíjas vagyok, de még eljárok dolgozni. A fiam buszsofőr, a menyem növénytermesztő a tsz-ben. Nincs itt telepe a tsz-nek, az idén nincs már elég munka, de megtaláljuk a számításunkat. Van 2 hold háztájink, és 2 holdat részesben használunk a tsz-től. 4 tehenünk van, géppel fejünk, naponta 40—50 liter tejet adunk le. Ezen kívül leadunk évente 1—2 sertést és egy marhát. A fiamnak egy használt Opelje van, s van egy GAZ-unk is. A teheneket nem fogjuk be, akkor több a tej. A GAZ-zal hozunk be szénát. Az egyik szomszéd segített a fiamnak utánfutót csinálni hozzá. Szükség van rá, mert a tsz nem ad fuvart, amikor kellene. A fiam 68-ban nősült. Előtte úgy volt, hogy elköltözünk, építhettünk volna házat máshol. Most már a fiam sem akar menni, de nem sokan gondolkodnak úgy, mint mi. Az öregek megveszik a kocsit, a házat, be is bútorozzák. De ha az öregek meghalnak, a fiatalok mit vesznek 18—20 év múlva a fizetésből a fiuknak, lányuknak?

3. *A kisállattenyésztésre is/vagy kertészkedésre specializálódott árutermelő gazdaságok* főképp csesztregiek. Részben a hagyományok hiánya, részben a kedvezőtlen természeti adottságok és forgalmi helyzet miatt ennek a típusnak a kialakulása ebben a körzetben még a megye más vidékeihez (Dél-Zala) képest is később kezdődött el. Elterjedésében fontos szerepet játszott a Kertbarát Kör is. Vezetője így beszélt erről:

A Kertbarátok Köre 1975-ben alakult meg. Az első előadás nagyon sikeres volt, egy híres szőlőnemesítő tartotta. Ezután felmérést készítettünk, miről hallgatnának szívesen előadásokat az emberek. Itt kertészkedés korábban nem nagyon volt, a talaj- és éghajlati viszonyok miatt. Abban, hogy most mégis érdeklődés támadt, sok minden, így a piaci árak is belejátszottak. A művelődési házban jöttünk össze kéthetenként, és minden második alkalommal előadás volt. A tagság életkora 25-től 60 évesig terjed, a többség középkorú, de egyre több fiatal is bekapcsolódott. A témák közül a szőlőtermesztés modernizálása vonzotta a legjobban az embereket. Kevesebbet érdekelt a fólia, a szabadföldi termesztés és a kisállattenyésztés. A nyúltenyésztés egészségügyi problémáiról egy szombathelyi állatorvos tartott nagyon színvonalas előadást, mert a környéken kimondottan nyúllal foglalkozó állatorvos nem volt. Az a fóliára való átállás miatt nem hagyták abba az állattartást. Egy volt csak, aki teljesen átállt fóliára. Előbb csak saját célra termelt, most viszont az egész környéket ellátja előhajtatott palántával, és primőrárut ad el az ÁFÉSZ-nek.

4. Ha nem is nagy számban, de előfordul a *csak saját szükségletre termelő kisgazdaság* is. Ezekben a konyhakerten és néhány baromfin kívül esetleg 1—2 sertést tartanak. E típushoz főképp egyedül élő, már nem munkabíró öregek és a szülőktől külön élő értelmiségi házaspárok tartoznak.

Ha az állattartással nem is, de a szarvasmarhatartással az utóbbi időben többen felhagytak. Részben a takarmánybeszerzés nehézsége miatt, de azért is, mert nehezen egyeztethető össze a városi mintát követő életformaigényekkel (nem lehet szabadságra menni stb.) és a munkahelyi elfoglaltsággal, a bejárással. A munkahelyi keresetek azonban nem elegendőek az átalakuló életforma tárgyi feltételeinek előteremtéséhez. Ezért nem a kisgazdaságok termelésének csökkenése, hanem átalakulása, szakosodása

s esetenként bővítése indult el. A kertészkedésre, kisebb állatok tartására szakosodott gazdaság időszakonként nagy munkával jár ugyan, de nem jelent egész évi lekötöttséget. Ezek a gazdaságok főképp Csesztregen találhatók, de más faluban (pl. Kerkafalva) is előfordulnak.

JEGYZETEK

[1] A kistermelés forma- és funkcióváltozásairól lásd: *Juhász Pál:* Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. Medvetánc, 1982/1. sz. 117—141. o.

[2] Alsódunántúl mezőgazdasága és az Alsódunántúli Mezőgazdasági Kamara területéhez tartozó Baranya, Somogy, Tolna, Zala vármegyék és Pécs thj. város cím- és névjegyzéke. Összeáll.: Kis elemér. Kaposvár, 1935. Kultura ny. 400.

[3] I. m. 401.

[4] I. m. 401.

[5] I. m. 402.

[6] Fára József: Zalaegerszeg és Göcsej részletes kalauza. Budapest, 1934. 25.

[7] Forrás: Magyarország földbirtokviszonyai az 1935. évben. Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat 99. kötet. Budapest, 1936. 114—118.

[8] Forrás: Az 1930. évi népszámlálás II. Foglalkozási adatok. Magyar Statisztikai Közlemények. Új Sorozat. 86. kötet. Budapest, 1934. 144—146.

[9] Vö.: Alsódunántúl mezőgazdasága és... Kaposvár, 1935. 404. és 408.

[10] *Szilkay Lajos—Kozma Béla:* Zala vármegye ismertetője. Sopron, 1935. 209.

[11] A vásározó helyek szerepéről a paraszty árutermelésben lásd: *Juhász Pál:* Agrárpiac, kisüzem, nagyüzem. Medvetánc, 1982/1. sz. 117—141.

[12] *Feisz László:* Csesztreg Község múltja és jelene. Csesztreg, 1929. Kézirat 11.

[13] Forrás: 1980. évi népszámlálás 20. Zala megye adatai. Budapest, 1981. 606—607.

SZURKOS MÁRIA

EGY MUNKASZERVEZÉSI MÓDSZER BEVEZETÉSE ÉS ÁTALAKULÁSA

1979 végén egy budapesti nagyvállalat szerződést kötött egy angol szervezési irodával, hogy a bevezetendő munkaszervezési eljárás eredményeképp hatékonyabbá tegye egyik gyárában a karbantartást.

A külföldi szervezők alapgondolata az volt, hogy a jól karbantartott üzemben nincs üzemzavar, illetve előfordulása elenyésző. Ezért az üzemzavar-elhárítók létszámát radikálisan csökkenteni akarták, s az új szervezési eljárást a tervszerű felújító-karbantartó munkáknál kívánták bevezetni.

1. *Az új szervezési eljárás bevezetésének körülményei*

A vállalat fejlesztési alapjait az utóbbi években új beruházásokra fordította, s így ebben a gyárban a gépeket, a berendezéseket szinten tartó beruházások elmaradtak. A gépek elhanyagolt állapota, a váratlan meghibásodások már akadályozták a folyamatos termelést. Sőt az alkatrész-ellátás minőségi és mennyiségi problémái a termelés biztonságát is többször veszélyeztették. Az 1970-es évek második felében fokozatosan romlott a vállalat munkaerőhelyzete is. 1980-ban a gyári fluktuáció mértéke 55%, 1981-ben 58% volt. A munkaerőt, ameddig a gyárkapun belül van, a gépeket, ameddig egyáltalán működnek, igyekeznek maximálisan kihasználni. A gépek, berendezések figyelésének, megelőző karbantartásának nincs kultúrája.

A karbantartással, üzeőfenntartással foglalkozó gyárrészlegben dolgozik a gyár fizikai állományának 25%-a. A gyárrészlegen belül 2 üzem foglalkozik közvetlenül karbantartással: az Üzemzavar-elhárító üzem a kisebb, azonnali meghibásodásokkal, a Felújító üzem a hosszabb időt igénylő nagyobb javításokkal. Néhány további üzem a karbantartás munkáját, az alkatrészellátást segíti.

A műszaki irányítást és az alkatrész-készletezést a Gépészeti osztálynak kell ellátnia. Bár a gépészeti állásidők a kimutatások szerint nem növekedtek látványosan (később említendő okok miatt), a termelési részlegek egyre többet panaszkodtak a gépek állapota miatt. A gyár vezetősége úgy találta, hogy minden bajok oka a karbantartás alacsony hatékonysága.

A vállalat vezetése előtt az ágazati minisztérium szervezőintézete egy külföldi szervezési tanácsadó iroda szolgáltatásának felajánlásával megcsillantotta a reményt, hogy e helyzeten központi támogatással változtatni lehet.

Az 1979 végén megkötött szerződés deklarált célja az volt, hogy fokozódjon a Karbantartási Gyárrészleg működésének hatékonysága, javuljanak a termelőrészlegeknek nyújtott szolgáltatások, csökkenteni lehessen a karbantartási munkák költségeit, s hogy a termelékenység növekedése következtében csökkenjen a karbantartó létszám, illetve csökkenteni lehessen a külső vállalkozásba kiadott karbantartói munkákat is.

2. *A külföldi szervezési koncepció*

2.1. *Az új teljesítménykövetelmény-rendszer*

A tanácsadó iroda úgy kívánta a hatékonyságot növelni, hogy a tartalékok feltárását a karbantartó munkás közvetlen anyagi érdekévé tette. Szervezési rendszerének alapja egy munkamérési módszer, amely a tartalékok feltárását a következőképpen szolgálja: a különböző karbantartási munkák elvégzéséhez átlagosan szükséges időket normaként állítja a karbantartó munkások elé, s arra ösztönzi őket, hogy ezen időn belül végezzék el a munkákat. Ezáltal megtakarított időhöz, nyereséghez jutnak, amit prémium formájában kapnak meg.

Amennyiben anyaghiányból, szervezetlenségből stb. származó hiányosságok hátráltatják a munkást abban, hogy munkáját a képessége szerinti idő alatt végezze el, ezt saját érdekében feltünteti egy erre a célra szolgáló munkalapon. Ezek a „veszteségidők" nem terhelik a munkára fordított idejét.

A művezetőket (termelésirányítókat) pedig arra ösztönzi, hogy a munkákat jól előkészítsék, megszervezzék, anyagról, szerszámról stb. gondoskodjanak. Arról, hogy ez miként sikerült, mutatószámok készülnek. Az ő prémiumukat ezek alakulásához kötik.

A gyárvezetés a karbantartás hatékonyságáról az említett mutatószámok (munkaidő-kihasználás, munkaerő-kihasználás, veszteségidők stb.) formájában kapja az információt, s ezek alapján tehet intézkedéseket a hatékonyságnövelést hátráltató tényezők kiküszöbölésére.

A külföldi mukaszervezés legfőbb értelme, hogy a vezetést a szervezési hiányosságokról tájékoztassa. A vezetés minél valósabb tájékoztatását pedig a munkások közvetlen anyagi érdekévé teszi.

A szisztéma munkamérési rendszerének neve: Universal Maintenance Standards (a továbbiakban: UMS). Ez a sorozatgyártásnál alkalmazott normázási és munkaelszámolási rendszernek, az ún. MTM-nek a karbantartásra továbbfejlesztett változata.

A szakma alapmunkáit — megfigyelés és elemzés után — feladattípusonként és a munka tartalma szerint ún. „rekeszekbe" sorolják. Ezek a rekeszek munkatípu-

sonként bizonyos tól-ig időt szabnak meg. A továbbiakban ezeket az időket alapul véve számítják ki a konkrét munkák elvégzéséhez szükséges időt, ahogy mondják: „utalványozzák" az időt. E munkát az ún. UMS-alkalmazók a karbantartó műhelyekben végzik. Szervezetileg az ún. UMS-csoporthoz tartoznak, amely a karbantartási gyárrészlegen belül működik. Feladata az új szisztéma meghonosítása, továbbfejlesztése, adminisztratív kezelése.

Az UMS-rendszerben a javasolt karbantartási folyamat — amelyet az UMS-munkalap végigkísér — a következő:

— A temelőüzem illetékes vezetője a meghibásodásról munkalapot állít ki. Ezen feltünteti a meghibásodás jellegét. A munkalap a Gépészeti osztályra kerül.

— A Gépészet (a gépek és berendezések műszaki állapotáért felelős) ellátja a munkalapot rendelésszámmal, és elküldi az illetékes karbantartó üzemhez.

— A karbantartó művezetője a munkalapon található munkaleírást kiegészíti és ellátja gyakorlati utasításokkal, majd átadja a munkalapot az UMS-alkalmazónak.

— Az UMS-alkalmazó kiszámítja a munka elvégzéséhez szükséges időt, és ráírja a munkalapra, majd a munkalapot visszaadja a művezetőnek, aki kiadja a munkát valamelyik munkásnak.

— A munkás a kezdés és a befejezés időpontját rábélyegzi a munkalapra. Amennyiben a munka során akadályoztatva van, a munkalap hátoldalán feltünteti a megszakítás okát vagy kódszámát. A lehetséges kódok a következő okokat jelzik: „utasításra vár", „termelés miatt vár", szállításra vár", darura vár", „anyagra vár".

Ha az eredeti feladatnál (amire az alkalmazó az időt utalványozta) több vagy kevesebb munkát végez el, azt is feltünteti a munkalap hátoldalán.

— A munka befejezését a karbantartó művezetője és a megrendelő termelési részleg illetékes vezetője is igazolja.

A munkalapot kiegészíti a „feladathiány"-lap. A munkás ezt akkor használja, ha két munka közben veszteségideje van. Ezen a következő kódok szerepelhetnek: „feladatra vár", „orvosnál van", „ munkavédelmi oktatáson van", „társadalmi szerveknél van", „egyéb".

Amit a munkalapon és a feladathiány-lapon feltüntettek, az elvileg fedi a munkás teljes munkaidejét.

Az így átalakított karbantartó munkafolyamat résztvevői, a karbantartó munkások, a művezetők (termelésirányítóktól főművezetőkig bezárólag) és az UMS-alkalmazók számára új ösztönzési rendszert is javasoltak. A karbantartó munkások ösztönzése csoportteljesítményen alapul. A felső prémiumhatár az alapbér 20 százaléka. A csoportteljesítményt a következőképpen értékelik: kiszámítják a csoport megtakarított óráinak számát úgy, hogy a csoport utalványozott óráiból kivonják a mért órák számát, vagyis a munkára fordított időt. Az összes megtakarított időt elosztják a csoport munkásainak összes blokkolt idejével. Az összes blokkolt időben vannak a veszteségidők is. Tehát:

$$\frac{\text{megtakarított idő (össz. utalványozott idő} - \text{össz ráfordított idő)}}{\text{összes blokkolt idő}} \cdot 100$$

Ez a csoportteljesítmény, amit beszoroznak az egyes munkások összes blokkolt idejével, ami — ha a munkás rendesen blokkolt — megegyezik a jelenléti idejével.

A művezetők ösztönzésének eszköze a prémium, amely alapbérük 15%-át érheti el. Teljesítményüket a következő 4 mutató jelzi:

A munkaerő-kihasználás mutatója arra ösztönzi a művezetőket, hogy igyekezzenek elkerülni a munkák közötti és munka közbeni veszteségidőt.

A mért időarány arra ösztönöz, hogy a munkák minél nagyobb része tartozzon az utalványozott munkákhoz.

Az utólag mért munkák százaléka; itt az a cél, hogy minél kevesebb legyen az olyan munka, amit csak utólag lehet utalványozni. (Az utólag utalványozott munkánál a munkás nem tudja, hogy mennyi idő alatt kell végeznie a munkával ahhoz, hogy nyeresége legyen.)

A felülvizsgált munkák százaléka; ez esetben a felülvizsgált munkák arányának leszorítása a cél. (E munkáknál az eredetileg utalványozott időt a munka befejezése után esetleg meg kellett változtatni.)

Az UMS-alkalmazókat ösztönző prémium az alapbér 20%-áig terjedhet, a mért munkák arányától és az utólag mért munkák arányától függően.

2.2. A karbantartó szervezet átalakítása

Az iroda tanácsadói az új munkaszervezési eljáráshoz szükségesnek tartottak szervezeti változtatásokat a Karbantartási Gyárrészlegen belül :

1. A tanácsadók szerint a gépek és a berendezések műszaki állapotáért vállalt felelősséget el kell választani a karbantartási munka elvégeztetéséért vállalt felelősségtől. Ennek megfelelően javasolták, hogy a gyárrészleg két főosztályból álljon: egy műszaki főosztályból és egy karbantartó-üzemi főosztályból.

2. A második szervezeti javaslat a Gépészeti osztály szerepének, hatáskörének, önállóságának növelésére vonatkozott: „Valamennyi karbantartási feladatnak a gépgazdáktól (Gépészet) kel kiindulnia". A Gépészeten keresztül kell megvalósulnia a karbantartási igényeknek, kivéve az üzemzavar miatti meghibásodásokat. A Gépészet tartja nyilván a berendezésekre és a szükséges megelőző karbantartásra vonatkozó műszaki adatokat. Műszaki irányítást lát el.

3. A tanácsadó által legfontosabbnak tartott javaslat az volt, hogy hozzanak létre egy központosított karbantartó üzemet, amelynek feladata a rendszeres, tervszerű gépjavítás, felújítás. Elgondolásuk szerint — minthogy a megelőző karbantartás költségei kisebbek, mint az utólagos karbantartásé —, a karbantartó munkának — az eddigivel ellentétben — a működő berendezések ellenőrzésére és a nagyjavítások elvégzésére kell koncentrálnia. „Az Üzemzavar-elhárító üzem nehezen ellenőrizhető létszámát minimális szinten kell tartani közvetlen beavatkozásokra, biztonsági okokból vagy jelentős termeléskiesés megakadályozására. A fennmaradó karbantartási létszám egy központi javító, felújító üzemhez tartozna. Itt lehetőség van a munkautalványozási rendszer kihasználására." (Idézet az 1980. januári javaslatból.)

3. Az új szervezési módszer bevezetésének története

A gyárrészlegnél 1980 elején fokozatosan vezették be az új munkaszervezési eljárást, de minthogy a gyárvezetés nem tudott lemondani az üzemzavar-elhárítás központi szerepéről, azt az Üzemzavar-elhárítóknál is alkalmazni kívánta. Az év folyamán a szervezői javaslat szerint megpróbálták csökkenteni az Üzemzavar-elhárító üzem létszámát, és az akkori 150 helyett 90 fős induló létszámmal kezdtek az új szisztémához. A felszabadult létszámot, a tervszerű megelőző karbantartást erősítendő, átirányították a Felújító üzemhez.

Az Üzemzavar-elhárító üzem, a Felújító üzem és az egész Karbantartási Gyárrészleg állományi létszám adatai a következőképpen alakultak:

	Üzemzavarelhárító üzem	Felújító üzem	Karbantartási gyárrészeg
1980.			
január	151,8	77,8	429,5
február	148,4	77,1	427,5
március	148,2	77,3	427,8
április	145,3	77,5	425,2
május	142,3	75,7	418,3
június	141,2	70,4	407,3
július	96,5	110,9	410,2
augusztus	93,7	109,0	404,2
szeptember	92,5	114,4	404,8
október	91,5	111,1	405,5
november	92,1	112,8	362,2
december	119,0	85,0	374,6
1981.			
január	117,5	82,3	382,7
február	118,3	79,7	373,3
március	123,1	80,4	394,8
április	122,8	83,1	394,2
május	124,1	86,1	400,3

Tehát 5 hónap után a 90 főre csökkentett üzemzavar-elhárító létszámot újra megnövelték 120 fő körülire, s az üzem létszáma majdnem elérte az UMS bevezetése előtti részarányát. Ugyanakkor ebben az öt hónapban a Felújító létszámát ugyanennyivel növelték, majd öt hónap után majdnem visszaállították az UMS előtti létszámot.

E hónapok alatt a létszám-átirányítások eredményeként a Felújító üzem is egyre többet foglalkozott üzemzavarokkal.

Annak eredményeként pedig, hogy az üzemzavar-elhárító üzem munkásait is az UMS-be kényszerítették, ugrásszerűen megnőtt a termelőüzemek gépállásideje. Ennek két egymással összefüggő oka volt:

1. Az üzemzavar-elhárító munka sürgős jellege ütközött az UMS munkamegrendelési—munkaidő-utalványozási—munkaidő-mérési rendszer lényegével.

Az UMS előtt az üzemzavar-elhárító üzem karbantartó munkásai a törzsbéren felül mozgóbért kaptak, ha a rájuk osztott termelőüzem gépállásidői egy bizonyos szint alatt voltak.

Miután UMS-rendszerben dolgoztatták és számolták el őket, többé már nem a gépállások szintentartásában voltak érdekeltek, hanem abban, hogy minél több munkalapjuk legyen, és azokon minél több megtakarított óra. Ahhoz, hogy munkalapjuk legyen, legalábbis le kellett állítani a termelőüzemi gépeket. Erre azért kerülhetett sor, mert — tekintettel az üzemzavar-elhárítás sürgősségére — a munkák elvégzését nem lehetett szigorúan az UMS szerint szabályos munkamegrendelési folyamathoz kötni. Így a munkákról sok esetben a munkások utólag állították ki maguknak a munkalapokat.

2. A termelőüzem és az üzemzavar-elhárító munkások között felbomlott az érdekek korábbi összhangja.

A termelőüzem vezetőinek ugyanis fel kell jegyezniük az állásidőket. Ha várható, hogy a tervet teljesítik, akkor kevesebb állásidőt jelentenek, mint amikor előre látható, hogy a megszabott termékmennyiséget nem tudják legyártani. Ekkor ugyanis a sok állásidőre hivatkozhatnak. De az állásidő kategóriái között is van játékterük. Az állásidőket a következő okok szerinti bontásban jelentik: állás anyaghiány miatt, munkerőhiány miatt, felújítás miatt, üzemzavar miatt. Az UMS előtt, amikor a karbantartók érdekeltek voltak az állásidők alacsony szinten tartásában, a termelőüzemi vezetők a karbantartókkal való jó viszony érdekében játszottak az állásidőkategóriákkal. (Például esetenként az üzemzavar miatti állásidőket munkaerőhiány vagy anyaghiány miatt bekövetkezett állásként jelentették.) Az UMS-rendszerben — miután a karbantartás nem volt érdekeltté téve a gépi állásidők szintentartásában — felborult az egység, s a termelőüzem a lemaradásait szabadabban háríthatta a gépi állásidőkre.

A gépállás-óraszámok meglepően magasra szöktek:

	Váratlan meghibásodás óraszámai
1979.	
első negyedév	8622,4
második negyedév	8131,5
harmadik negyedév	7349,5
negyedik negyedév	6251,0
1980.	
első negyedév	7 557,0
második negyedév	13 917,0
harmadik negyedév	15 811,0
negyedik negyedév	13 140,5

1. A gépállások növekedésének egyik következménye az lett, hogy — a munkásokat továbbra is UMS-rendszerben hagyva — a közvetlen vezetőik prémiumába újra beszámították a gépállások alakulását is.

A munkás és a vezetője közötti érdekellentétet úgy oldották fel, hogy a típusmeghibásodásokhoz a cserealkatrészeket a munkásokkal előre elkészíttették. Erre munkalapot már a termelésirányító is kiállíthat, nemcsak a termelőüzem. Így új út nyílt a munkás teljesítményének elszámolható növelésére.

Ezzel kapcsolatos a tanácsadó egyik észrevétele: „Az a baj, hogy az Üzemzavar-elhárító üzem úgy működik, mintha sürgős esetekkel, illetve beállításokkal foglalkozna, pedig munkájuk nagy részét már előre tudják, ezért jobban elő lehetne készíteni, illetve előre utalványozni. Abban az időben, amikor el kellett dönteni, hogy mennyi embert hagyjunk meg ennél az üzemnél, nem volt érdemleges bizonyítéka annak, hogy mekkora a sürgős javítások és a kisebb beállítások mennyisége. Elég nagy volt az ellenállás is az üzemzavar-elhárító létszám csökkentését illetően. Az eredmény az lett, hogy túl sokat hagytak meg. Továbbá azt a javaslatot, hogy ezeket az embereket egy központi műhelybe helyezzék, nem vezették be. Az eredmény: egy nagy létszámú, szétszórt társaság, kis szakmai felügyelet, meg sem próbálják munkájukat tervezni és előre utalványozni."

2. A gépállások növekedésének másik következménye az lett, hogy spontán módon regenerálódott az egyezség a termelőüzem és a karbantartás között, nemcsak a karbantartó termelésirányítóknak újra a gépállásidőhöz kötött érdekeltsége miatt — ez egyébként nem is eredményezte a mutatók visszaállását az UMS bevezetése előtti viszonylag alacsony szintre , hanem azért is, mert a mindennapi „normális" munkamenet szükségessé tette a jó viszonyon túl a régi „cinkosság" helyreállítását.

Nem egyszerűen megújult az egyezség — ami azelőtt azt jelentette, hogy a termelőüzem annyi állásidőt ír be, amennyi jó a karbantartó munkásnak, cserébe pedig amikor kell, rendelkezésére áll a karbantartó munkás —, mert az UMS-ben hagyott üzemzavar-elhárító karbantartó munkás továbbra sem érdekelt a gépállásmutatókban. A termelőüzemnek mást kell felkínálnia: fiktív munkáról szóló munkalap igazolását. Míg azelőtt: „Ha semmi különösebb probléma nem volt, az üzemnek megvolt a terve, garantálták, hogy a gépállási mutatójuk jó lesz, azzal a feltétellel, hogy bizonyos karbantartók rendelkezésére állnak", addig az új szisztémában: „. . . tapasztaljuk, hogy szállítanak fiktív munkalapokat csak azért, hogy neki ott legyen, az üzem területén, a karbantartó". (UMS-csoportvezető)

Érdekes módon a termelőüzem épp azért kényszerül fiktív munkáról szóló munkalapok aláírására, hogy megkapja azt, amit a tanácsadó javaslata szerint eredendően megkapott volna: az üzemzavar-elhárító karbantartó munkás állandó készenlétét.

3. A gépállások megugrásának harmadik következménye pedig az lett, hogy a kulcsfontosságú termelőhelyekre „titokban" visszalopják az eredeti állapotot, ezt — sajátságos módon — „kísérlet"-nek nevezik, ami kifelé nincs engedélyezve".

Hogy a tanácsadó nem is szánta az új szisztémát az üzemzavar-elhárítás területére, úgy tűnik, nem is tudták, vagy elfelejtették. Egy karbantartó vezető: „Kivontuk az egyik üzem karbantartóit az UMS-ből, és a gépállás gyönyörűen elkezdett csökkenni. Most ott tartanak, hogy nem is akarják újra visszaállítani, mert sokkal rugalmasabb a karbantartó személyzet, alkalmazkodóképesebb, és jobban megszervezik saját hatáskörükben műszakjukban a munkát, mint UMS-irányítottan. Ezek mind ilyen gyári intézkedések. Kifelé ez nincsen engedélyezve, ez egy kísérlet, és azt bizonyítja, hogy nem szabadna az üzemzavar-elhárító üzemnek UMS-ben lenni."

Arra már nem került sor, hogy az egész üzemzavar-elhárító üzemre vonatkozóan következetesen elismerték volna, illetve kénytelenek lettek volna elismerni a szisztéma alkalmazhatatlanságát.

4. *A megvalósult UMS rendszer*

Ahova a tanácsadó iroda eredendően szánta az UMS munkamegrendelési-munkaprogramozási rendszert, az a megelőző karbantartás, a tervszerű felújítás területe.

A szervezési rendszer tehát azon alapul, hogy a munkás — anyagi érdektől vezérelve — kimutatja a munkáját zavaró hiányosságokat. A tapasztalat mégis az, hogy ezzel a lehetőséggel a munkások lehetőleg nem élnek, sőt van olyan karbantartó csoport, ahol rendszeresen el kell ismételni a munkásoknak, hogy az ő előnyüket szolgálja, ha beírják a veszteségidőket. „Ez a csoport soha egy percet nem ír be. Olyan munkavégzés a világon nincsen, ahol valami veszteségidő nincs" — panaszkodik az UMS-csoportvezető.

Ez egészen addig nem így történt, amíg ki nem derült, hogy a veszteségidők feltárása, azaz továbbhárítása a továbbhárítóra nézve hátrányos. UMS-csoportvezető: „Amikor egy területen nagyon sok volt a veszteségidő, a dolgozók beírták, föltárták a veszteségeket, a művezető ezt aláírta: tudják meg a felsőbb vezetők, mi van a veszteségek mögött." Ám csakhamar „helyreállt a rend", senki nem „torpedózza" a feljebbvalóját a veszteségidőkkel. Aki továbbra is ragaszkodik ahhoz, hogy „feltárja a veszteségidőket", prémiumában biztosan megérzi makacsságát, ráadásul a feljebbvalója meg is feddi, hogy miért nem szervezi meg jobban a munkát.

Egy főművezető egyik felettese reakciójáról: „... azt mondta, azért vagyok főművezető, hogy a munkafeltételeket megteremtsem, többet kell dolgoznom. De nem tudom több munkával sem megoldani az anyagellátás- és alkatrészgondokat!"

„Tulajdonképpen éppen az a vezető szúrja le az embert, akinek a problémát meg kellene oldania. Ez az egyszerű, »visszacsatolásos« módszer" — mondja az UMS-csoportvezető.

A munka megszervezése a művezető feladata. Neki kell gondoskodnia arról, hogy az anyagok, a szerszámok, az alkatrészek rendelkezésre álljanak a munkához. Az ezek hiányából fakadó veszteségidők az ő prémiumát veszélyeztetik. A munkás pedig elvileg akkor veszélyezteti a saját prémiumát, ha nem tünteti föl a veszteségidőket,

mert ha a munkára fordított idejét veszteségidők terhelik, kisebb esélye van arra, hogy normaidőn belül tud teljesíteni. Az ösztönzéssel ellentétben viszont a munkások mégsem tüntetik föl ezeket a veszteségidőket. Pedig a művezető kezében már nincs olyan jutalmazási keret, amivel lojalitásra biztatná munkatársait, de tud adni mást.

(Az új rendszer honosításának körülményeihez azonban hozzátartozik az is, hogy körülbelül fél évig volt a termelésirányítóknál ösztönző keret.

A következő olvasható erről a tanácsadó 1981. novemberi utógondozási jelentésében: „Augusztusban a teljesítményszintet... emelték, ezáltal 7%-kal csökkentették az utalványozott időket, ugyanakkor a lehetséges prémiumösszeget plusz 8%-kal növelték, de ezt nem osztják szét egyenletesen a csoportban, hanem a vezető belátása szerint, különböző arányban adják ki az egyéneknek. Nehéz megbecsülni ennek a meglehetősen feudális megközelítésnek a hatását." — és később, javaslatként ezt írja: „Az első adandó alkalommal szabaduljanak meg attól a prémiumelemtől, amelyet a közvetlen vezető saját belátása szerint oszt szét a dolgozók között."

Ez a vezetési „eszköz" aztán megszűnt. Esedékes volt már a bérfejlesztés, így ezt az összeget erre használták fel. Ebből azonban nemcsak az UMS-ben dolgozók részesültek.)

A veszteségidők elrejtése fejében a karbantartó egység érdekében a művezető manipulál a munkákkal, a munkalapokkal, illetve segít a munkásnak az UMS-alkalmazóval szemben a hosszabb utalványozott idő kiharcolásában.

A művezető — minthogy nem tudja a munkákat a termelőüzemek szükségleteinek megfelelően sorolni, a munkateljesítményt viszont felettesei és a munkások is elvárják — az immár elkülönült érdekű karbantartó egység érdekében szervezi meg a munkát: „Nekem igazság szerint feladatom volna az, hogy biztosítsam az alkatrészeket, de hát én nem tudom biztosítani, mert nincs legyártva. Tehát úgy tudok munkákat csináltatni, hogy ennek nekikezdenek, abbahagyják, ha ehhez már több anyag nincsen, akkor csinálják a másikat." vagy „A feladathiány-lapot nem írjuk, mert az az igazság, hogy akkor keresünk más munkát."

„Az anyag- és szerszámhiányt is el tudom kerülni úgy, hogy más munkát adok. Ki tudom mutatni, hogy nincs anyaghiány. De igazság szerint a hatékonyságon sokat ront, hogy én erről a munkáról leállítottam az embereket, arra meg átállítottam. Ez kiesés. De az már nem szerepel a papíron. Ha jól van adminisztrálva, akkor voltaképpen az én pénzem megvan, mert kihasználtam minden időt. De ettől még műszakokra leállhatna az üzem."

Minthogy a szükségnek megfelelően hivatalosan módosult az UMS munkamegrendelési folyamat, a termelőüzemek igénylésein kívül a művezető is kiadhat munkát, így lehetősége van a teljesen fiktív munkaleírásra.

UMS-alkalmazó: „A munka nélküli munkalapot a gazdasági vezető állítja ki. Rá van kényszerítve, mert nem akar konfliktust a dolgozókkal."

Másik módszer, hogy több munkáról szól a munkaleírás, mint amennyit elvégeztek. Az elvégzett munkát igazolja a művezető vagy más közvetlen termelésirányító és végül a termelő részleg ezzel a joggal felruházott vezetője.

A termelő részleg részéről az elvégzettnél több munkáról szóló munkalapot is aláírják, mert „a termelőüzem azt tudja, hogy amit kiírt, azt megcsinálták, de hogy azon belül most ekkora volt a hiba, vagy akkora, azt nem tudja".

Aláírja a karbantartó munkás vezetője is: „(a karbantartó vezető) kimegy, és leellenőrzi. Tulajdonképpen menet közben kellene ellenőriznie a munkát. A dolgozó beírja, hogy még bele volt törve 80 csavar. Hogyha a művezetőnek esetleg föltűnik — soha nem tűnt még föl —, hogy a gépen nincs összesen 80 csavar, akkor esetleg kimegy. De ezekre általában az alkalmazók vagy én szoktam felfigyelni... Ezek nagyon durva példák, amikre rájövünk, de hát nagyon sok finom van, amire nem" — mondja az UMS-csoportvezető.

A több munka beírására az utólag utalványozott munkáknál van lehetőség. Az UMS beindulásakor a művezető és az UMS-alkalmazó prémiuma is függött az utólag utalványozott munkák százalékos arányától. Ezt megszüntették, mert a délutános műszakokban nincs alkalmazó — és minthogy a nem üzemzavar-elhárító részlegeknél is van azonnali munka — a sürgős munkákat utalványozás nélkül végzik el.

Bár az utólag utalványozott munkák arányától nem függ már sem a művezető, sem az alkalmazó prémiuma, a vezetői információkban mégis szerepel ez a mutató, tehát illik valamilyen szinten tartani ezek arányát. Legalábbis az adminisztráció érdekében, papíron. Ez pedig csak annyit kíván meg, hogy az alkalmazó ne tegye zárójelbe az utalványozott időt, mert a zárójel mutatja, hogy utólagos utalványozás történt.

További manipulációs lehetőség, hogy több személyre állítják ki a munkalapot, mint ahányan a munka elvégzéséhez szükségesek. UMS-csoportvezető: „Adunk pótlékot, amennyiben egynél többen mennek ki. Ez abból adódik, hogy két ember nem tud egyforma hatékonysággal dolgozni. Igen-igen ritkák az olyan munkák, ahol két ember párhuzamosan dolgozik, és mind a kettő ugyanúgy tud dolgozni, mert bizonyos mértékig föltartják egymást."

A Maynard-koncepció szerint tehát ha több ember végez egy munkát, akkor óhatatlanul hátráltatják egymást, időt veszítenek, s ezért kárpótolni kell a munkásokat, pótlékot kapnak. A rendszer honosításakor ez másféle rációval töltődött meg. A tanácsadó összegezésében így ír az egyik részlegről: „A megvizsgált lapokból ítélve nyilvánvaló volt, hogy egy-egy munkára túl sok embert adnak. Az alkalmazó azt mondta, hogy a művezető dönti el, hány embert alkalmaz arra a feldatra, és ő csak ehhez tartja magát, bár tudja, hogy sok feladatra túl sok embert adnak. Ennek az az eredménye, hogy túl sok időt adnak a munkákra, és ha csak nem lehet a munkatartalmat igazán egyenlően megosztani, a teljesítmény alacsony lesz... Nagyon fontos, hogy most megpróbálják megváltoztatni azt a mélyen gyökerező szokást, hogy túl sok embert állítanak egy feladatra."

A művezetőnek az a fontos, hogy „munkát" adjon az embereknek, hogy papíron legyen „munkateljesítmény". Ezt a munkás is megkívánja, feletteseinek is követelménye, prémiummutatójában is elsődleges a munkára fordított idő nagysága.

A munkásnak is előnyös, ha laza csoportmunkán vehet részt, ez is tartalékot jelenthet olyan munkák számára, ahol többet kell tennie a megtakarított idő

érdekében, megszervezheti, előkészítheti a következő munkáját, vagy egyszerűen csak a várakozási idő beblokkolása nélküli pihenőidőhöz jut.

Előfordul, hogy egyazon munkára többször állítanak ki munkalapot. Az egyik UMS-alkalmazó véleménye: „... ez engem nagyon bosszant. Nem tudok tenni semmit. Látom a munkalapon, hogy ugyanaz a munka, tudom is, hogy selejtpótlás, de nem tudok semmit tenni. Nincs hatásköröm. És akkor még több ellensége lenne az UMS-nek."

Az alkalmazó egyetlen prémiummutatója az összes munkára fordított időből a mért munkák időarányát mutatja, tehát neki anyagilag nem is áll érdekében, hogy sok munkalapon szerepeljen az X, esetleg „ez csak kimondottan lelkiismereti kérdés, hogy jogtalanul ne jusson pénzhez". De ha zavarja is a dolog, és a prémiumát kész is lenne csökkenteni vagy kérdésessé tenni a „leixelésekkel", akkor sem tehet semmit, mert nem áll jogában megkérdőjelezni a művezető által jóváhagyott munkavégzést.

A művezető pedig abban érdekelt, hogy a dolgozók minél nagyobb teljesítményt érjenek el, „bármi áron, de minél nagyobb a százalék, annál több a pénze neki is. Menjen a termelékenység, papíron legalábbis."

Egy művezető: „Hát ha kell, akkor kiállítom erre a munkára háromszor a munkalapot. Ugyanannyiszor leidőzik, ugyanannyiszor el lehet rajta tölteni az időt, és még hozz is a 20%-ot esetleg."

Az eddig felsorolt „játékoknál" tulajdonképpen az alkalmazó nem jelentett akadályt. A következőnél viszont már a karbantartó munkás és vezetőjének összefogására van szükség az alkalmazóval szemben.

Mindennapos konfliktust jelent a minél hosszabb utalványozott idő kialkudása az alkalmazónál. Ez a „játék" ugyanazokért a célokért folyik, mint az előzőek, viszont itt érinti legerősebben az alkalmazókat, minthogy az időket ők számították ki, s ráadásul — mint mondják — a saját szaktudásukat alapul véve, megfelelően lazán. A rekeszidőkbe sorolásnál van lehetőség a könnyítésre az alkalmazó részéről, de ez is korlátozott. Egy szakmára, egyfajta munkára a megfelelő rekeszt kiválasztani megadott határok között lehet.

Alkalmazó: „Ha panasz van a dolgozó részéről, hogy kevés az idő, akkor a főnökömhöz fordulok, és megnézzük, hogy kinek van igaza."

Az alkalmazót nemcsak azért érinti közelről ez az alkudozás, mert az ő megbízása kifejezetten arra szól, hogy a munkákat megfelelően utalványozza, hanem azért is, mert éppen az utalványozott idők állítólagos szűkösségére, sőt értelmetlenségére hivatkozva kérdőjelezik meg a munkások az egész rendszert, és a támadások céltáblája a műhelyben az alkalmazó személye, munkája. Van olyan alkalmazó, aki nem is vállalja a konfliktust: „Aki nem keresi a konfliktust, az simán ellavírozik a langyos vízben. Akkor már úgy csinálják a dolgozók is, hogy: ...szóljál neki, ad, amennyit akarsz, kész."

És a művezető? „Támogatja a dolgozót. Odaáll mindjárt melléje. Azt se tudja esetleg, hogy miről van szó, vagy a szakmáján kívül áll."

A művezető magatartására itt is érvényesek az előbbieknél elmondottak: az ő érdeke is a munkások minél jobb teljesítménye. „Azzal a felkiáltással, hogy ne rontsa a csoportátlagot, adjuk meg neki az időt! A lassabbnak többet! Az UMS vegye figyelembe, hogy nincs szerszám, hogy nincs anyag, anyagot kell keresni, meg hogy rossz a gép, meg kopott, ezt mindet!" — panaszkodott egy alkalmazó.

A rendszer gyári alkalmazása során még egy változásról kell beszámolni — ez a csoportos elszámolással kapcsolatos. A karbantartó részlegeknél kevés jó szakember marad meg. A művezetők arról panaszkodnak, hogy a személyi órabérek nem igazán differenciáltak, az újonnan jelentkező jó szakmunkásoknak nem tudnak olyan órabért adni, ami megfelelne igényüknek. Pedig „feleannyi jó minőségű szakember ellátná ezt a munkát, amit ez a sok ember ellát". Azon túl, hogy a csoportos teljesítmény alapján történő elszámolásnak valószínűleg kulturális akadályai is vannak, ha a szaktudás, a csoportérdekhez való hozzáállás és a leleményesség tekintetében nagyok a különbségek a tagok között, még több a konfliktus a csoportban.

A különböző karbantartó részlegekben először egyre-másra kettéosztódtak az elszámolási csoportok: kialakítottak egy jobb és egy gyengébb szaktudású, képességű emberekből álló csoportot. S végül 1982 második felében lassan-lassan minden karbantartó üzemben áttértek az egyéni elszámolásra, habár a csoportos elszámolás bevezetését eredetileg az a belátás indokolta, hogy a karbantartó munkákhoz szükség van több ember együttműködéséhez.

5. *Az UMS-rendszer működésének eredménye*

A külföldi szervezési rendszer alkalmazása során a karbantartó szervezet elkülönült, önérdekű világgá lett. A rendszer teljesítményelvű. Csak a teljesítményt ismeri, azt méri és jutalmazza. A karbantartó munkásnak ahhoz, hogy teljesíteni tudjon és prémiumhoz jusson, munkára van szüksége, ehhez anyagra, szerszámra, alkatrészre. A munkamérési rendszer szerint ha e feltételekkel bajok vannak, a munkás feletteseire mutogat, mert az anyag, az alkatrész, a szerszám előteremtése az ő dolguk.

A rendszer gyári alkalmazása során azonban nincs lehetőség a feljebb hárításra, a teljesítménykövetelmény-lánc vége a karbantartási főművezető. Ha a karbantartó szervezet az amúgy is jól ismert problémákkal szüntelen zavarja környezetét, elégedetlenséget vált ki másokból, és minthogy a karbantartó szervezet teljesítményelv alapján kapja a prémiumát, ha jelzi, hogy nem tud teljesíteni, anyagilag is rosszul jár.

Az új, teljesítményorientált szervezési rendszer alkalmazása így a régi feltételek, körülmények között fölerősítette a látszatteljesítésre való törekvést, és ebben érdekszövetséget is teremtett a munkások és művezetőik között.

A munkalapok több szempontú (munkamegrendelés, munkaidő-utalványozás, ellenőrzés) adminisztrálása is más funkciót kapott: a karbantartó munka áttekinthetősége helyett a valóságos folyamatok meghamisítását szolgálja.

A karbantartás termelésirányítóinak tetemes szellemi energiáját és idejét köti le, hogy főnökeiknek megfelelő teljesítménymutatókat prezentálhassanak, és így munkásaik prémiuma is biztosítva legyen. A karbantartó egységet úgy kell ellátniuk munkával, hogy a munkaerő-kihasználás mutatója megfelelő legyen, miközben a termelési részlegek igényei anyag- vagy alkatrészhiány miatt gyakran továbbra is kielégítetlenek maradnak.

A munkások energiájából is sokat lefoglal munkanapjuk kettős szervezése, mert a munkalapokon található, konkrét munkákra fordított időket keresztül-kasul metszi munkanapjuk valóságos időbeosztása. Tevékenységük között megtalálható a főnökeiktől átvállalt munkaszervezés, a szerszámbeszerzés, az alkatrész-fabrikálás, de a lazítás is. A munkás munkanapját kétszeresen szervezi: munkalapja számára és a munkanap valóságos igényeinek megfelelően.

Neki és termelésirányítójának is naponta csatáznia kell az UMS-alkalmazóval, aki nem veheti figyelembe, hogy az utalványozott időknek a munkára fordított időn túl fedezniük kell az anyag- és alkatrészhiányból származó veszteségidőket is, amelyeket — minthogy nem lehet kimutatni — itt kell elbujtatni.

A karbantartóktól elvárják, hogy az új szervezési rendszer alapelvei szerint teljesítsenek, de a teljesítést akadályozó problémákkal magukra hagyják őket. Ez olyannyira megterheli a karbantartó szervezetet, hogy valóságos teljesítménye (a papíron nagy gonddal kimutatott teljesítménnyel ellentétben) az új rendszer bevezetését megelőző időszak teljesítményét sem éri el.

A következő adatsor azt mutatja, hogyan alakult a váratlan gépmeghibásodások óraszáma és ezek aránya az összes munkaidőalapból. (Az új szervezési rendszert 1980 első felében fokozatosan vezették be.)

1979. I.	8 622,4	2,6%	1980. I.	7 557,0	2,3%
II.	8 131,5	3,6%	II.	13 917,0	4,4%
III.	7 349,5	2,2%	III.	15 811,0	4,9%
IV.	6 251,0	2,0%	IV.	13 140,5	4,3%
1981. I.	12 680,0	4,3%	1982. I.	14 555,0	4,6%
II.	17 737,0	5,9%	II.	18 832,0	6,2%
III.	19 231,5	6,4%	III.	16 939,0	5,6%
IV.	11 887,0	4,4%			

S a gépmeghibásodások ilyen alakulását is csak a — már a rendszer bevezetése előtt is gondot okozó — magas túlóraszám további növelésével lehetett elérni.

A túlórák aránya az összes ledolgozott munkaórán belül a következőképpen alakult:

	Karbantartás gyár-részleg	Üzemzavar-elhárító üzem	Felújító üzem
1980. I. félév	7,8%	12,3%	7,2%
II. félév	9,3%	16,7%	12,8%
1981. I. félév	8,4%	14,1%	9,5%
II. félév	10,6%	16,8%	10,4%
1982. I. félév	11,1%	18,4%	10,0%

6. *A rendszer alapkérdése*

A teljesítményelvű külföldi karbantartás-szervezési rendszert a gyár szervezete nem tudta befogadni. Az erre utaló problémák már a bevezetéskor nyilvánvalóak voltak, hiszen a gyári vezetés más gondjai megoldására kívánta felhasználni a szervezést, mint amire a tanácsadó iroda a vállalatvezetéssel kötött egyezményben vállalkozott. Az iroda a megelőző karbantartás hatékonyságának javítására szerződött, a gyár pedig az utólagos, üzemzavar-elhárító karbantartást kívánta hatékonyabbá tenni, mert elavult, illetve rossz állapotú gépparkjával, az anyag- és alkatrészellátás hiányosságai miatt nem remélhette az azonnali beavatkozások, tűzoltó javítások fontosságának csökkentését. Ennélfogva kategorikus elutasításra találtak a gyárvezetésnél a külföldi iroda szervezeti átalakításokra vonatkozó javaslatai: Nem jött létre egy központi üzem a megelőző karbantartás szervezeti keretéül. Nem különült el két főosztály a gépek műszaki állapotáért és a karbantartó munkák elvégeztetéséért vállalt felelősség elkülönítése szerint. S nem jött létre egy olyan gépészeti osztály sem, amely irányítási-döntési-tanácsadói hatáskörrel rendelkezne a gépek műszaki állapotáért viselt felelőssége folytán, s amely ezért érdekelt lenne abban, hogy megalapozott javaslatokat tegyen az anyag- és alkatrészkészletezésre vonatkozóan.

Tehát nem valósultak meg azok a javaslatok, amelyek a hatékonyabb karbantartás szervezeti hátteréül szolgáltak volna. Így a karbantartó feladatokat végző dolgozók intenzívebb, hatékonyabb munkára való ösztönzése sem lehetett sikeres.

Az UMS munkamérési rendszer csak akkor szolgálta volna a jobb teljesítést, ha az általa kiütköző hiányosságokat a karbantartó egység kimutathatja a gyárvezetésnek, amely ennek alapján korrigálhatja azokat. De ahogy a vezetés nem tudta — épp e hiányosságok miatt — az UMS-rendszer szervezeti feltételeit megteremteni, úgy nem tudott mit kezdeni a szervezet működésében kimutatott hiányosságokkal sem. A kör bezárult.

Az alkalmazás során egyre több legális módosítás (ösztönzési rendszerben, munkamegrendelési folyamatban) és illegális változtatás (játékok a munkamegrendelés és munkamérés terén az ellátási hiányosságokból rájuk háruló veszteségek kivédésére) torzította a rendszert. A megvalósult karbantartás-szervezési rendszer a tanácsadó iroda által javasolt paródiájaként működik, mert a gazdálkodás adott viszonyai következtében olyan kényszerpályák, olyan irányítási szervezet jött létre, amelyek módosítása nagy ellenállásba, feloldhatatlan érdekellentétekbe ütközik. Kizárólag a karbantartást végzők munkarendjének, munkaszervezetének teljesítményorientált átszervezése nem hívhatott életre az egész szervezetben és annak környezetében teljesítményelvű racionalitást.

A KONTEXTUÁLIS ELEMZÉSRŐL. III. RÉSZ.

Összeállította: Bertalan László

Részlet Karl Marx és Friedrich Engels: A Kommunista Párt Kiáltványa c. művéből. Megj.: MEM. 4. köt. (Kossuth Könyvkiadó, 1959. 450. o.)

Végül olyan időkben, amikor az osztályharc döntéshez közeledik, a bomlási folyamat az uralkodó osztályban, az egész régi társadalomban annyira heves, annyira kirívó jelleget ölt, hogy az uralkodó osztály egy kis része elszakad osztályától és a forradalmi osztályhoz csatlakozik, ahhoz az osztályhoz, amelyé a jövő. Ezért ugyanúgy, ahogy korábban a nemesség egy része átpártolt a burzsoáziához, most a burzsoázia egy része pártol át a proletariátushoz, és nevezetesen a burzsoá ideológusok egy része, azok, akik felküzdötték magukat az egész történelmi mozgalom elméleti megértéséig.

(Részlet Karl Marx: A tőke című művéből. Megj.: MEM. 23. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 305—306. o.)

A munkának azt a formáját, amikor ugyanabban a termelési folyamatban vagy különböző, de egymással összefüggő termelési folyamatokban sok ember tervszerűen egymás mellett és összedolgozik, kooperációnak hívják.

Miként egy lovasszázad támadóereje vagy egy gyalogezred ellenállóereje lényegesen különbözik az egyes lovasok és gyalogosok által elszigetelten kifejtett támadó- és ellenállóerők összegétől, úgy az elszigetelt munkások mechanikai erő-összege is különbözik attól a társadalmi erőpotenciáltól, amely akkor fejtődik ki, ha sok kéz működik össze egyidejűleg egyazon osztatlan műveletben, például, ha egy terhet fel kell emelni, egy hajtókart kell forgatni vagy valamely ellenállást az útból el kell hárítani. A kombinált munka hatását itt az elszigetelt munka vagy egyáltalán nem, vagy csak sokkal hosszabb időközök alatt, vagy csak törpeméretben tudná létrehozni. Nemcsak az egyéni termelőerőnek a kooperáció révén való fokozásáról van itt szó, hanem egy olyan termelőerő teremtéséről is, amelynek önmagában tömegerőnek kell lennie.

Nem tekintve azt az új erőpotenciát, mely sok erőnek egy összerővé való összeolvadásából fakad, a legtöbb termelő munkánál a puszta társadalmi érintkezés versengést és az életerő (animal spirits) sajátos felgerjedését idézi elő, amely fokozza az egyesek egyéni teljesítőképességét, úgyhogy 12 személy együtt egy egyidejű 144 órás munkanap alatt sokkal nagyobb összterméket szolgáltat, mint 12 elszigetelt munkás, aki egymásután 12 napot dolgozik. Ez onnan ered, hogy az ember természettől fogva, ha nem is — mint Arisztotelész véli — politikus, de mindenesetre társas állat.

(Részlet É. Durkheim: Az öngyilkosság c. művéből. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 143—146. o.)

Egyébként számos esetben közvetlenül is sikerült felekezeti megoszlásban megállapítani az 1 millió lakosra jutó öngyilkosságok számát. A különböző megfigyelők által kapott számokat a XVIII. táblázat közli.

XVIII. táblázat
Az öngyilkosságok aránya egy-egy felekezet 1 millió követőjére a különböző országokban

		Protestánsok	Katolikusok	Zsidók	Megfigyelő
Ausztria	1852—59	79,5	51,3	20,7	Wagner
Poroszország	1849—55	159,9	49,6	46,4	Wagner
	1869—72	187	69	96	Morselli
	1890	240	100	180	Prinzing
Baden	1852—62	139	117	87	Legoyt
	1870—74	171	136,7	124	Morselli
	1878—88	242	170	210	Prinzing
Bajorország	1844—56	135,4	49,1	105,9	Morselli
	1884—91	224	94	193	Prinzing
Württenberg	1846—60	113,5	77,9	65,6	Wagner
	1873—76	190	120	60	Dürkheim
	1881—90	170	119	142	Dürkheim

Azt látjuk tehát, hogy a protestánsok körében kivétel nélkül mindenütt[1] sokkal több az öngyilkosság, mint a többi felekezet híveinél. A különbség a 2—20%-os minimum és a 300%-os maximum között ingadozik...

Ami a zsidókat illeti, öngyilkossági készségük mindig kisebb, mint a protestánsoké, nagyon sok esetben, ha csekély mértékben is, de a katolikusokénak is alatta maradt. Előfordul azonban, hogy ez a reláció fordított; főleg újabban találkozunk ilyen esetekkel. A zsidók körében egészen a század közepéig, Bajorországot kivéve,[2] minden országban kisebb volt az öngyilkossági arány, mint a katolikusoknál; csak 1870 táján kezdik elveszíteni régi kivételes helyzetüket. Még ekkor is igen ritkán fordul elő, hogy lényegesen felülmúlják a katolikus arányszámot. Egyébiránt nem szabad szem elől téveszteni, hogy a zsidók a többi felekezeti csoporthoz viszonyítva sokkal inkább városokban élnek, és szellemi foglalkozásokat űznek. Emiatt erősebben hajlamosak az öngyilkosságra, mint a többi felekezet tagjai, és ez a körülmény teljesen független vallási hovatartozásuktól. Ha a zsidóság öngyilkossági aránya e növelő hatású tényező ellenére is ilyen csekély, valószínűnek látszik, hogy egyébként azonos feltételek mellett, ez az a vallás, amelynek követői a legkevésbé ismerik az öngyilkossági hajlamot.

Ha meggondoljuk, hogy a zsidók száma mindenütt elenyésző, és hogy a fenti megfigyelések terepéül szolgáló társadalmak többségében a katolikusok kisebbségben

vannak, az ember hajlik arra, hogy ebben a tényben lássa a magyarázatot arra, hogy e két felekezet körében aránylag csekély az önkéntes haláleset száma.[3] Hiszen tudjuk, hogy a kisebb létszámú felekezetek, mint hogy harcolniuk kell a környező lakosság ellenséges érzülete ellen, fennmaradásuk érdekében kénytelenek szigorúan ellenőrizni saját magukat, és különösen szigorú fegyelmet kell megvalósítaniuk. Hogy igazolják a velük szemben tanúsított — mindig ingatag — türelmet, magasabb erkölcsi színvonalon kell állniuk. E meggondolásoktól eltekintve bizonyos tények reálisan is arra látszanak utalni, hogy ez a speciális tényező föltétlenül gyakorol némi befolyást. Poroszországban a katolikusok rendkívül kihangsúlyozott kisebbségi állapotban élnek: az összlakosságnak mindössze harmadrészét alkotják. És öngyilkossági arányuk is harmadannyi, mint a protestáns lakosságé. Bajorországban, ahol a lakosság kétharmad része katolikus, szűkül az olló: a katolikusok öngyilkossági aránya csak úgy viszonylik a protestánsokéhoz, mint — az időszaktól függően — 100 a 275-höz vagy éppenséggel 100 a 238-hoz. Végül az osztrák birodalomban, amely majdnem teljes egészében katolikus, mindössze 155 protestáns öngyilkosság jut 100 katolikusra. Úgy látszik tehát, hogy amikor a protestantizmus van kisebbségben, csökken az öngyilkossági tendenciája.

Csakhogy a köztudat sokkal megértőbben viseltetik az öngyilkossággal szemben, semhogy a várható kárhoztatástól való csekély félelem ilyen erővel hathatna akár a kisebbségre is, amelyek helyzetük miatt arra kényszerülnek, hogy a szokottnál nagyobb mértékben törődjenek a közvéleménnyel. Minthogy ez az aktus más emberben sohasem okoz kárt, az emberekben nem kelt túlságos felháborodást, ha egy csoportban nagyobb az ilyen hajlam, mint más körökben, és ez a mozzanat nem növeli különösebben az ilyen csoportnak a többitől való távolállását, nem úgy, mintha a bűncselekmények és erkölcsi vétkek volnának körében számosabbak, ami bizonyára külön is elszigetelné. Egyébként pedig, ha a vallási türelmetlenség túlságosan erős, sok esetben ellentétes hatást kelt. Nem arra készteti a különállókat, hogy még jobban tiszteljék a közvéleményt, hanem ellenkezőleg, hozzászoktatja őket, hogy túltegyék magukat rajta. Amikor emberek azt tapasztalják, hogy olthatatlan ellenséges érzület közepette élnek, feladják azt a reményt, hogy leszerelhetik, és csak még makacsabbul tartanak ki a leginkább kárhoztatott szokások mellett. Ez történt igen gyakran a zsidókkal, s így fölmerül a kérdés, hogy kivételes immunitásuknak nincs-e valami más oka.

Mindenesetre azonban ez a magyarázat semmiképpen sem tisztázza a protestánsok és a katolikusok egymáshoz viszonyított helyzetét. Mert igaz ugyan, hogy ott, ahol a katolicizmus a többséget képviseli, azaz Ausztriában és Bajorországban, kisebb ennek a vallásnak az öngyilkosságtól visszatartó hatása, ám még mindig igen jelentős. Vagyis ez a hatás a kisebbségi állapottal nem magyarázható meg. Általánosabban szólva, bármilyen e két felekezet részaránya az egész lakosságon belül, mindenütt, ahol öngyilkossági arányuk összehasonlítható, megállapítható, hogy ez a szám a protestánsok körében sokkal nagyobb, mint a katolikusoknál. Sőt vannak országok, mint például Felső-Pfalz vagy Felső-Bajorország, amelyeknek lakossága majdnem

teljes egészében katolikus (92, illetve 96%), s ahol mégis 300, illetve 423 protestáns öngyilkosság jut 100 katolikusra. Alsó-Bajorországban pedig, ahol 100 lakosra mindössze egyetlenegy református jut, 100 katolikussal szemben 528 protestáns vet véget életének önkezével. Ebből az következik, hogy ha vannak is esetek, amikor a két vallás között mutatkozó óriási különbségben szerepe van a vallási kisebbségben élők kényszerű józanságának, nyilvánvaló, hogy ez a különbség az esetek nagyobb részében egészen más okoknak köszönhető.

Ezeket az okokat a két vallási rendszer természetében találjuk meg.

JEGYZETEK

[1]Nincs adatunk arra vonatkozólag, hogy milyen a felekezetek hatása Franciaországban. Érdemes azonban meghallgatni, mit mond Leroyt Seine-et-Marne megyéről szóló tanulmányában: Quincy, Nanteuil-les-Meaux és Mareuil községben a protestánsok körében 310 lakosra, a katolikusok körében 678 lakosra jut egy öngyilkosság (op. cit. p. 203.).

[2]Itt is Bajorország az egyetlen kivétel: ahol a zsidók körében kétszer akkora az öngyilkossági arány, mint a katolikusoknál. Vajon ebben az országban a zsidóság különleges helyzetben lenne? Nem tudunk róla.

[3]Leroyt, op. cit. p. 205; Oettingen: Moralstatistik, S. 654.

(i. m.: 135—156. o.)

Valamennyi felekezet hívei közül aránylag a zsidók követik el a legkevesebb öngyilkosságot; viszont nincs még egy felekezet, ahol az oktatás ennyire elterjedt volna. A zsidók már az elemi ismeretek tekintetében is legalább azonos színvonalon állnak a protestánsokkal. Poroszországban ugyanis (1871) 1000 mindkét nembeli zsidóból 66 férfi és 125 nő volt írástudatlan. A protestánsoknál majdnem azonos volt ez a két szám: 66, illetve 114. A zsidók azonban főleg a közép- és felsőfokú oktatásban vesznek részt aránylag nagyobb számban, mint a többi felekezet hívei; ezt bizonyítják az alábbi számok is, amelyeket az 1875—76. évre vonatkozó porosz statisztikából vettünk át.[1]

	Katolikusok	Protestánsok	Zsidók
1000 lakos közül egy-egy felekezet híve	33,8	64,9	1,3
1000 középiskolai tanulóból egy-egy felekezet részaránya	17,3	73,1	9,6

Figyelembe véve a lélekszám közötti különbséget, tehát viszonylagosan számítva, a gimnáziumba, reáliskolába stb. járó zsidók körülbelül tizennégyszeresen múlják felül a katolikusokat és hétszeresen a protestánsokat. Ugyanez a helyzet a felsőoktatás terén is. Az összes iskolai fokozatokat látogató minden 1000 katolikus fiatalból csak 1,3 egyetemista, 1000 protestáns közül 2,5, 1000 zsidó közül viszont 16.[2]

De annak, hogy a zsidó ember egyszerre lehet igen művelt és igen kevéssé hajlamos az öngyilkosságra, az az oka, hogy tudásszomja egészen speciális eredetű. Általános

törvény, hogy a vallási kisebbségek, azért, hogy biztonságosabban fenntarthassák magukat a feléjük áramló gyűlölet közepette, vagy egyszerűen versengésképpen, igyekeznek tudásban felülmúlni a körülöttük élőket. Így maguknál a protestánsoknál is annál erősebb tudásszomjat tapasztalunk, minél kisebb hányadát alkotják az összlakosságnak.[3] A zsidó tehát nem azért igyekszik művelődni, hogy átgondolt és megalapozott képzetekkel cserélje fel kollektív előítéleteit, hanem egyszerűen azért, hogy jobban fel legyen fegyverezve a harcban. A tudás eszköz a kezében annak a hátrányos helyzetnek az ellensúlyozására, amelybe a közvélemény és olykor a törvény is taszítja. S minthogy a tudomány egymaga tehetetlen az ereje teljében levő tradíciókkal szemben, a zsidó ember intellektuális élete szuperponálódik a szokás által előírt ténykedésére, anélkül, hogy az első csak meg is karcolná a másodikat. Innen ered szellemi arculatának bonyolultsága. Bizonyos szempontból primitív, bizonyos szempontból azonban raffinált észlény. Ily módon a hajdani kiscsoportokat jellemző erős fegyelem előnyeit kiegészíti a mai nagy társadalmaink kiváltságát képező intenzív kultúra jótéteményeivel. Rendelkezik a modern ember egész intelligenciájával, anélkül, hogy osztaná annak reménytelenségét.

JEGYZETEK

[1]Lásd *Alwin Petersille:* Zur Statistik der höheren Lehranstalten in Preussen (A porosz felsőoktatási intézmények statisztikájához), in: „Zeitschr. d. preuss. stat. Bureau", 1877, S. 100 ff.

[2]„Zeitschr. d. pr. stat. Bureau", 1889, S. XX.

[3]Az alábbiakból kitűnik, hogy Poroszország különböző tartományaiban a protestánsok milyen eltérő arányban látogatják a középfokú oktatási intézményeket:

A protestáns népesség aránya az össznépességen belül	A protestáns tanulóknak az összes tanulókhoz viszonyított átlagos aránya		Az első és a második arány különbsége
1. csoport 98,7 és 87,2% között	94,6	90,8	− 3,8
2. csoport 80 és 50% között	70,3	75,3	+ 5
3. csoport 50 és 40% között	46,4	56,0	+10,4
4. csoport Ennél kisebb	29,2	61,0	+31,8

Ahol tehát a protestantizmus nagy többségben van, iskolába járóinak száma nem arányos a súlyával. Abban a mértékben, ahogy a katolikus kisebbség növekszik, a két népesség közötti különbség negatívból pozitívba csap át, s ez a pozitív különbség szabályszerűen annál nagyobb, minél kevesebb a protestáns. A katolikus felekezet is nagyobb szellemi érdeklődést mutat ott, ahol kisebbségben van (lásd Oettingen; Moralstatistik, S. 650).

Olyannyira nem a nyomor növekedése okozza az öngyilkosságok számának emelkedését, hogy még azok az örvendetes válságok is, amelyek egy ország hirtelen felvirágzását segítik elő, ugyanúgy hatnak az öngyilkosságra, mint a gazdasági katasztrófák.

Amikor Victor Emánuel 1870-ben bevette Rómát, és végérvényesen megteremtette Olaszország egységét, az országban elindult a megújulási folyamat, amelynek jóvoltából hovatovább európai nagyhatalommá vált. A kereskedelem és az ipar erős impulzust kapott, és hallatlan gyorsasággal indult meg az átalakulás. Amíg 1876-ben még 4459 gőzkazán — összesen 54 000 lóerővel — kielégítette az ipar szükségleteit, addig 1887-ben már 9983 berendezés működik, összkapacitásuk pedig háromszor akkora (176 000 lóerő). A szóban forgó idő alatt természetesen ugyanilyen arányban nőtt a termékmennyiség is.[1] A forgalom is követte ezt az ütemet; nemcsak fejlődött a tengeri kereskedelem, a közlekedés és a hírközlés, hanem megkétszereződött a szállított anyagok mennyisége és a személyek száma.[2] Minthogy az aktivitásnak ez az általános fellendülése béremelkedést vont maga után (1873-tól 1889-ig becslés szerint 35%-os volt a növekedés), javult a dolgozók anyagi helyzete, annál is inkább, minthogy ugyanezen idő alatt süllyedőben volt a kenyér ára.[3] Végül Bodio számításai szerint míg a magánvagyon összege 1875—80-ban évi átlagban 45 és fél milliárd, addig 1880—85-ben 51 milliárd, 1885—90-ben pedig 54 milliárd.[4]

Nos, ezzel a kollektív reneszánsszal egyidejűleg az öngyilkosságok számának kivételes mértékű emelkedését figyelhetjük meg. 1866-tól 1870-ig nagyjából állandó szinten mozgott; 1871-től 1877-ig 36%-kal nő. A kép a következőképpen fest:

Öngyilkosság 1 millió főre			
1864—70	29	1874	37
1871	31	1875	34
1872	33	1876	36,5
1873	38	1877	40,6

Ez a felfelé ívelő mozgás tovább is folytatódott. Míg 1877-ben 1139 öngyilkosságot követtek el, számuk 1889-ben 1463, vagyis az emelkedés 28%.

Poroszországban ugyanezt a jelenséget két ízben figyelhetjük meg. 1866-ban megnő a királyság területe. Több fontos tartományt annektál, egyidejűleg pedig az Északi Szövetség élére kerül. Ezt a presztízs- és hatalomnövekedést nyomban az öngyilkosság hirtelen erősödése kíséri. 1856—60-ban évi átlagban 1 millió főre 123 öngyilkosság jutott, 1861—65-ben pedig csak 122. 1866 és 1870 között az 1870-ben mutatkozó csökkenés ellenére 133-ra emelkedett az átlag. 1867-ben, a győzelmet követő

esztendőben, az öngyilkosság 1816 óta minden addiginál magasabb. (Ekkor 5432 lakosra 1 öngyilkosság jutott, míg 1864-ben csak 8739 lakosra jutott 1 eset.)

Az 1870-es háború másnapján újabb örvendetes átalakulás kezdődött, Németország egyesült és teljes egészében Poroszország hegemóniája alá került. Óriási hadisarc növelte a közvagyont; a kereskedelem és az ipar fellendülésnek indult. Az öngyilkosság pedig sohasem növekedett ilyen gyors ütemben. 1875-től 1886-ig 90%-kal, 3278-ról 6212-re emelkedik.

...Hogyan lehetséges ez? Hogyan magyarázható, hogy az, ami a közfelfogás szerint javítja az életet, arra készteti az embereket, hogy megváljanak tőle? Ahhoz, hogy felelhessünk erre a kérdésre, néhány előzetes megjegyzést kell tennünk.

JEGYZETEK

[1]Lásd Fornasari di Verge: Le criminalita e le ricende economiche d'Italia (A bűnözés és Olaszország új gazdasági élete), Torino 1894, pp. 77—83.

[2]Ibid, pp. 108—117.

[3]Ibid, pp. 86—104.

[4]A növekedés 1885—1890-ben pénzügyi válság következtében kisebb mértékű.

(i. m. 238—239. o.)

A válság oka a hatalom és a vagyon hirtelen megnövekedése. Megváltoztak az életfeltételek, tehát a szükségletet szabályozó skálának is meg kell változnia. Tekintve, hogy ez a skála határozza meg nagyjában és egészében, hogy mekkora rész jut a társadalmi erőforrásokból a termelők egy-egy kategóriájának, az erőforrások változásával nyilvánvalóan a skálának is módosulnia kell. A régi fokbeosztás felborult, csakhogy egyik pillanatról a másikra nem lehet helyette újat teremteni. Idő kell hozzá, hogy a köztudat újra osztályozhassa az embereket és a dolgokat. Minthogy a most felszabadult társadalmi erők még nem kerülhettek egyensúlyba, egymáshoz viszonyított értékük nincs meghatározva, s emiatt egy ideig egyszerűen nem működik a szabályozás. Az emberek már nem tudják, hogy mit lehet és mit nem, mi helyes és mi helytelen, mi az, amit jogosan követelhetnek és remélhetnek; mi az, ami túllépi a mértéket. Ennek következtében mindenre igényt tartanak. Ha ez a zűrzavar kissé mélyebbre hatol, már eléri azokat az elveket, amelyek az állampolgároknak a különböző foglalkozások közötti megoszlását szabályozzák. Minthogy ugyanis szükségképpen módosultak a társadalom különböző részei közötti viszonyok, az ezeket a viszonyokat kifejező eszmék sem maradhatnak változatlanok. Ez vagy az az osztály, amelynek a válság különösképpen kedvezett, már nem hajlandó a régi beletörődésre, megnövekedett vagyonának látványa pedig ezzel párhuzamosan sóvár indulatokat ébreszt körülötte és alatta. Az irányát vesztett közvélemény már nem tartja kordában az emberek étvágyát, s az emberek már nem tudják, hol az a határ,

ahol vágyaiknak meg kell állniuk. Ezzel egyidejűleg pedig annak következtében, hogy intenzívebb az általános vitalitás, valamilyen természetes módon felfokozott érzelmi állapotban vannak. Az általános prosperitás közepette féktelenek az igények. Nagyobbak a szerzési lehetőségek, ez felkelti az emberek vágyait, követelőzőbbé teszi, türelmetlenebbé a szabályokkal szemben, mégpedig éppen akkor, amikor megrendült a tradícionális szabályok tekintélye. Vagyis a szabályozatlanság vagy anómia állapotát tovább fokozza az a körülmény, hogy meglazul a szenvedélyek fegyelme éppen olyankor, amikor pedig erősebb fegyelem volna szükséges.

Ez azt jelenti, hogy az igények válnak olyanná, hogy lehetetlenség kielégíteni őket. A túlhevített kívánalmak mindig meghaladják azt, amit már sikerült elérni, bármi legyen is az; mert semmilyen figyelmeztetés nem jelzi, hogy nem szabad tovább menni. Így hát semmi sem elégíti ki őket, s ez az izgatott állapot folyamatosan önmagát táplálja és tartja fenn anélkül, hogy valaha is megnyugvást találhatna. A legsúlyosabb pedig az, hogy az elérhetetlen cél felé törő hajsza nem nyújthat más örömet — ha ez öröm —, mint egyedül a hajszát, s ha valami megálljt parancsol, az ember ott áll üres kézzel. A harc tehát egyre fájdalmasabb és hevesebb lesz, mégpedig két okból: mert kevésbé szabályozott, és mert a versengés ádázabb. Ez az állapot valamennyi osztályra kiterjed, mert nincs többé szilárd osztályozás. A társadalom általános erőfeszítése tehát felfokozódik, és egyidejűleg terméketlenebb lesz. Hogyne gyengülne ilyen körülmények között az életakarat?

(i. m.: 244—248. o.)

Van azonban egy másik változata is az anómiás öngyilkosságnak, amellyel még inkább foglalkoznunk kell, részint azért, mert krónikusabb, részint mert bepillantást enged a házasság természetébe és funkcióiba.

Bertillon az „Annales de démographie internationale" 1882 szeptemberi számában figyelemre méltó tanulmányt tett közzé a válásról, s ebben megállapítja, hogy az öngyilkosságok száma egész Európában ugyanúgy változik, mint a válásoké és különéléseké.

Nyomban megállapítható ez a párhuzamosság, ha a különböző országokat megfelelően összehasonlítjuk (lásd a XXV. táblázatot). Nemcsak azt látjuk, hogy az átlagok között kétségbevonhatatlan a megfelelés, hanem még az egyedi adatok terén is csak egyetlenegy kivétel mutatkozik, nevezetesen Németalföld esetében, ahol az öngyilkosságok szintje nem éri el a válásokat.

A törvény még egyértelműbben beigazolódik, ha nem különböző országokat, hanem egy országon belül különböző tartományokat hasonlítunk össze. Svájcban például igen frappáns a jelenségek e két rendje közötti egybeesés (lásd a XXVI. táblázatot). A protestáns kantonokban a legtöbb a válás, és itt a legtöbb az öngyilkosság is. Utánuk következnek a vegyes kantonok mindkét szempontból, és csak legutoljára a katolikus kantonok. Hasonló megfigyeléseket látunk egy-egy csoporton belül. A katolikus kantonok közül Soleure és Belső-Appenzell kiugrik

XXV. táblázat
Az európai államok összehasonlítása a válás és az öngyilkosság szempontjából

Ország megnevezése	1000 házasságra jutó évi válások száma	1 millió főre jutó öngyilkosság
	I. Ritka a válás és a különélés	
Norvégia	0,54 (1875—80)	73
Oroszország	1,6 (1871—77)	30
Anglia és Wales	1,3 (1871—79)	68
Skócia	2,1 (1871—81)	
Olaszország	3,05 (1871—73)	31
Finnország	3,9 (1875—79)	30,8
Átlagok	2,07	46,5
	II. Közepes gyakoriságú a válás és a különélés	
Bajorország	5,0 (1881)	90,5
Belgium	5,1 (1871—80)	68,5
Hollandia	6,0 (1871—80)	35,5
Svédország	6,4 (1871—80)	81
Baden	6,5 (1874—79)	156,6
Franciaország	7,5 (1871—79)	150
Württemberg	8,4 (1876—78)	162,4
Poroszország		133
Átlagok	6,4	162,4
Poroszország		133
Átlagok		
	III. Gyakori a válás és a különélés	
Szász királyság	26,9 (1876—80)	299
Dánia	38 (1871—80)	258
Svájc	47 (1876—80)	216
Átlagok	37,4	257

magas válási arányával; s egyben feltűnően magasabb öngyilkossági számuk is. Fribourgban, bár katolikus és francia, aránylag jelentékeny számú a válás, és jelentékeny számú az öngyilkosság is. A német protestáns kantonok között Schaffhausban a legtöbb a válás, s ez a kanton vezet az öngyilkosságok terén is. Végül a vegyes kantonok, az egyetlen Argovia kivételével mindkét tekintetben pontosan ugyanazokat az arányokat mutatják.

Ugyanezt az eredményt kapjuk, ha a francia megyéket hasonlítjuk össze egymással. Öngyilkossági arányszámuk szerint nyolc kategóriába soroltuk őket, és azt találtuk, hogy az így keletkezett csoportok ugyanezt a rangsort mutatják a válások és különélések szempontjából is:

	Öngyilkosság 1 millió főre	1000 házasságból válással, illetve különéléssel végződött
1. csoport (5 megye)	50-nél kevesebb	2,6
2. csoport (18 megye)	51— 75	2,9
3. csoport (15 megye)	76—100	5,0
4. csoport (19 megye)	101—150	5,4
5. csoport (10 megye)	151—200	7,5
6. csoport (9 megye)	201—250	8,2
7. csoport (4 megye)	251—300	10,0
8. csoport (4 megye)	Ennél több	12,4

XXVI. táblázat

A svájci kantonok összehasonlítása a válás és az öngyilkosság szempontjából

	1000 házasságra jutó válás és különválás	1 millió főre jutó öngyilkosság		1000 házasságra jutó válás és különválás	1 millió főre jutó öngyilkosság
			I. Katolikus kantonok		
			Franciák és olaszok		
Tessin	7,6	57	Fribourg	15,9	119
Valais	4,0	47			
Átlagok	5,7	50	Átlagok	15,9	119
			Németek		
Uri		60	Soleure	37,7	205
Felső-Unterwalden	4,9	20	Appenzell int.	18,9	158
Alsó-Unterwalden	5,2	1	Zug	14,8	87
Schwytz	5,6	70	Luzern	13,0	100
Átlagok	3,9	37,7	Átlagok	21,1	137,5
			II. Protestáns kantonok		
			Franciák		
Neufchatel	42,4	560	Vaud	43,5	352
			Németek		
Bern	47,2	229	Schaffhausen	106,0	602
Bázel (város)	34,5	323	Appenzell ext.	100,7	213
Bázel (környék)	33,0	288	Glaris	83,1	127
			Zürich	80,0	288
Átlagok	38,2	280	Átlagok	92,4	307
			III. Vegyes vallású kantonok		
Argovie	40,0	195	Genf	70,5	360
Grisons	30,9	110	Sanktgallen	57,6	179
Átlagok	36,9	155	Átlagok	64,0	269

Az összefüggés tehát kétségtelenül fennáll. Próbáljuk megmagyarázni.

Csak tájékoztatásul említjük a Bertillon által javasolt magyarázatot. E szerző szerint azért van párhuzamosság az öngyilkosságok és a válások számszerű alakulása között, mert mindkettő ugyanattól a tényezőtől függ: a kiegyensúlyozatlan emberek kisebb vagy nagyobb gyakoriságától. Valamely országban annál több a válás, minél több az elviselhetetlen házastárs. Ez utóbbiak pedig elsősorban a szabálytalan, a rossz és kiegyensúlyozatlan jellemű emberek közül regrutálódnak, s ugyanez a vérmérséklet az öngyilkosságra is prediszponálja az embereket. Nem azért van tehát párhuzamosság, mert a válás befolyásolja az öngyilkosságot, hanem e kétfajta tény ered azonos okból. Valójában ugyanazt fejezi ki, különböző módon. Csakhogy önkényes és bizonyítatlan eljárás pszichopatológiai fogyatékosságokkal hozni összefüggésbe a válást. Semmi okunk feltételezni, hogy Svájcban tizenötször annyi a kiegyensúlyozatlan ember, mint Olaszországban, és hat-hétszer annyi, mint Franciaországban, márpedig az első országban tizenötször annyi a válás, mint a másodikban, és körülbelül hétszer annyi, mint a harmadikban. Mi több, tudjuk, hogy az öngyilkosságot mennyire nem lehet tisztán egyéni körülményekkel megmagyarázni. A következőkben egyébként nyilvánvalóvá válik ennek az elméletnek az elégtelensége.

E figyelemre méltó összefüggés okát nem az egyének szervi prediszpozícióiban, hanem a válás benső természetében kell keresnünk. Ezzel kapcsolatban először is leszögezhetjük a következőt: minden olyan országban, amelyre vonatkozólag rendelkezésünkre állnak a szükséges adatok, az elváltak összehasonlíthatatlanul nagyobb számban követnek el öngyilkosságot, mint a többiek.

	Öngyilkosság 1 millió főre családi állapot szerint							
	15 éven felüli házasulatlanok		házasok		özvegyek		elváltak	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Poroszország (1887—89)	360	129	430	90	1471	215	1875	290
Poroszország (1883—90)	388	129	498	100	1552	194	1952	328
Baden (1885—93)	458	93	460	85	1172	171	1328	
Szászország (1847—58)	555,18		481	120	1242	240	3102	312
Szászország (1876)			821	146			3252	389
Württemberg (1846—60)			226	52	530	97	1298	281
Württemberg (1873—92)	251		218		405		796	

Így a mindkét nembeli elváltak kétszer-háromszor olyan arányban ölik meg magukat, mint a házasemberek, pedig fiatalabbak (Franciaországban a házasok átlagosan 46 évesek, az elváltak 40 évesek), s lényegesen nagyobb arányban, mint az özvegyek, pedig utóbbiak körében az előrehaladott életkor fokozólag hat az öngyilkossági arányra.

(Részletek Georg Simmel: A divat c. tanulmányából. Megj.: Georg Simmel: Válogatott társadalomelméleti tanulmányok. Gondolat, 1973. 473—507. o.)

A divat egy adott minta utánzása, s ily módon kielégíti a társadalmi alkalmazkodás igényét; az egyént arra az útra vezeti, amelyen mindenki jár, olyan általánost képvisel, amelynek fényénél minden egyes egyén viselkedése puszta példa. De ugyanilyen mértékben tesz eleget a különbség igényének, a differenciálódás tendenciájának, a változásnak és a kiemelkedésnek is. Ezt egyfelől a tartalmak változása biztosítja, amely a mai divatnak a tegnapival és a holnapival szemben egyéni színezetet kölcsönöz, még inkább azonban az a tény, hogy a divatok mindig osztályok divatjai, a felső rétegek divatja különbözik az alsó rétegekétől, s abban a pillanatban elhagyják, mihelyt az utóbbiak megkezdik elsajátítását. A divat ezért nem egyéb, mint az élet azon számos formájának egyike, amelyekben egységes cselekvéssé fogjuk össze a társadalmi egyenlősítés tendenciáját az egyéni különbözőségre és változásra irányuló törekvéssel. Ha feltesszük a kérdést: mi a divat történetének — amelyet eddig csak a *tartalmak* fejlődése szempontjából vizsgáltak — jelentősége a társadalmi folyamat formája szempontjából, akkor azt mondhatjuk, hogy azoknak a kísérleteknek a történetével van dolgunk, amelyek e két ellentétes tendencia összeegyeztetését egyre tökéletesebben kívánták megfeleltetni az egyéni és társadalmi kultúra mindenkori állásának.

Amikor a divat állandóan átalakítja a társadalmi formákat, az öltözködést, az esztétikai ítéleteket, s az egész stílust, amelyen keresztül az emberek kifejezik magukat, akkor maga a divat, azaz a legújabb divat egészében csak felső rétegek sajátja lesz. Amint az alsó rétegek is megkezdik a divat elsajátítását, s ezáltal átlépik a felső rétegek megszabta határokat, s áttörik e rétegeknek a divat által összetartott egységét, a felső rétegek elfordulnak ettől a divattól egy újabb felé, ezáltal ismét elkülönülnek a széles tömegektől — s újból kezdődik az említett játék. Az alsó rétegek ugyanis természetesen felfelé tekintenek és törekszenek, s ezt leginkább a divatnak alávetett területeken tehetik meg, miután ezeken a legtöbb esetben lehetséges a külső utánzás. Ugyanez a folyamat játszódik le — bár nem mindig olyan szemmel látható formában, mint az úrnők és a szolgálóik esetében — a felső rétegek különböző rétegei között is. Sokszor éppen azt figyelhetjük meg, hogy minél szorosabb egységbe fonódnak össze e körök, annál eszeveszettebben folyik az utánzáson keresztül történő üldözés alulról, s az újhoz való menekülés felülről; a folyamatot a mindent átható pénzgazdálkodás jelentősen meggyorsítja és láthatóvá teszi, miután a divat tárgyaihoz — éppen úgy, mint az élet többi külsőségéhez — a pénz puszta birtoklása révén hozzáférhetnek, s e jelenségekkel kapcsolatban ezért könnyebb megteremteni a felső rétegekkel való egyenlőséget, mint más területeken, ahol ezt egyénileg, pénzzel meg nem vásárolható módon kell bizonyítani.

A divat lényege az, hogy mindig csupán a csoport egyik része hódol neki, az összessége azonban csak útban van felé. Amint teljesen érvényre jutott, vagyis mihelyt valóban kivétel nélkül mindenki azt teszi, amit eredetileg csak egyesek tettek — ez

történt az öltözködés és az illemszabályok egyes elemeinek esetében — akkor már nem beszélünk divatról. Az elterjedés révén a divat saját megszűnése felé halad, miután éppen e terjedés szünteti meg a különbözőséget. A divat ezért a jelenségek azon típusához tartozik, amelyek egyre korlátlanabb elterjedése, önmaguk egyre tökéletesebb megvalósítására törnek, de ennek az abszolút célnak az elérésével önmagukkal kerülnek ellentmondásba és megsemmisülnek. Így például az erkölcsi törekvés célja a szentség és az elcsábíthatatlanság, míg az erkölcsiség tulajdonképpeni érdeme talán csak az, hogy fáradozik e cél elérése érdekében, és küzd a még mindig érezhető kísértés ellen. A gazdasági életben is gyakran az a munka célja, hogy általa tartós állapotként nyerjék el a nyugalom és semmittevés élvezetét — miután azonban elérték ezt a célt, az élet üressége és megmerevedése sokszor az egész idáig vezető mozgást meghazudtolja; gyakran hallunk a társadalmi rend szocializáló tendenciáiról is: azt mondják, ezek annyiban értékesek, amennyiben egy különben még individualisztikus felfogáson belül terjednek el, teljesen végigvitt szocializmusként azonban értelmetlenségbe és romlásba csapnak át. A divatra is érvényes e típus legáltalánosabb megfogalmazása. A divatban eleve benne lakozik az elterjedés ösztöne, mintha a mindenkori divat valamely csoport egészét uralma alá kívánná hajtani; abban a pillanatban azonban, mihelyt ez sikerül neki, logikai ellentmondásba kerül saját lényegével, és *divatként* meg kell szűnnie, miután teljes elterjedése megszünteti az elkülönülés benne rejlő mozzanatát.

Kitűnt, hogy a divatban az élet különböző dimenziói mintegy sajátos módon kapcsolódnak össze — olyan bonyolult képződménnyel állunk szemben, amelyben valamilyen módon a lélek minden legfontosabb és egymással ellentétes irányzata képviselteti magát. Ezért érthető, hogy az egyének és csoportok mozgásának egész ritmusa a divathoz fűződő viszonyaikat is meghatározóan befolyásolja. Valamely csoport különböző rétegei, különböző élettartalmaiktól és külső lehetőségeiktől függetlenül, pusztán már azáltal is különbözőképpen fognak viszonyulni a divathoz, hogy élettartalmaik konzervatívabb vagy gyorsabban változó formában nyilvánulnak meg. Az alsó tömegek nehezebben mozdulnak és lassabban fejlődnek. Másfelől viszont ismeretes, hogy éppen a legfelső rétegek a maradiak, sőt elég gyakran archaikusak; eléggé sokszor rettegnek mindenfajta mozgástól és változástól, nem mintha annak tartalmát ellenszenvesnek vagy károsnak tartanák, hanem mert egyáltalában változásról van szó; gyanúsnak és veszélyesnek tartanak minden módosítást az egészen, amely pillanatnyi megjelenési formájában számukra a lehető legelőnyösebb pozíciókat biztosítja — úgy érzik, semmiféle változás sem növelheti már hatalmukat, minden ilyen eseménytől van félnivalójuk, de várni már semmit sem várhatnak tőle. A történelmi élet tulajdonképpeni változékonyságának hordozója ezért a középosztály. Amióta a harmadik rend átvette a társadalom irányítását, a társadalmi és kulturális mozgalmak üteme egészen megváltozott. Azóta a divat, az élet változásainak és ellentéteinek e formája is sokkal inkább elterjedt, s sokkal nagyobb izgalmakat okozott. A divat gyakori változásai is jelentős mértékben szolgaságba taszítják az egyént, s így a fokozódó társadalmi és politikai szabadság szükséges kiegészítéseként jelennek meg. Az az életforma, amelyek tartalmai abban a pillanatban

hanyatlásnak indulnak, mihelyt elérték csúcspontjukat, olyan rétegben talált igazi otthonra, amelynek egész lényege sokkal változékonyabb, sokkal nyugtalanabb ritmusú, mint az alsó rétegeké, a maguk homályos, nem tudatos, és a legfelsőké, a maguk tudatosan kívánt konzervatizmusával. Az állandó változásra törekvő osztályok és egyének — akik éppen a fejlődés gyors üteme következtében kerülnek előnybe másokkal szemben — a divatban rátalálnak saját lelki mozgásaik ütemére. Ebben az összefüggésben csak utalásszerűen kell megemlítenünk, hogy a nagy városokban számtalan történelmi és szociálpszichológiai mozzanat kapcsolódik össze, amelynek révén itt — a szűkebb környezetekkel ellentétben — kedvező táptalaja támad a divatnak: a benyomások és viszonyok változásának hűtlen gyorsaságáról, az egyének nivellálódásáról és ezzel egyidejű hangsúlyozásáról, az összezsúfoltságról, s az éppen ezáltal szükségessé váló tartózkodásról és távolságtartásról van szó. A divat gyors változásaihoz elsősorban az alsó rétegek gazdasági felemelkedésének nagyvárosi tempója teremt kedvező feltételeket. Az alul levők ily módon gyorsabban képesek a felettük állók utánzására, s azzal korábban nem is sejtett módon szélesedik és válik elevenné az a fentebb jellemzett folyamat, amelynek során a felső réteg abban a pillanatban felhagy a divattal, amint az alsó réteg hatalmába keríti. Ez jelentős befolyást gyakorol a divat tartalmára is. Mindenekelőtt azt eredményezheti, hogy a divat már nem lehet olyan költséges, és ezért szemmel láthatólag olyan szélsőséges sem, mint korábbi időszakokban, amikor egyszeri megszerzésének költségességéért vagy a viselkedés és ízlés átalakításának fáradságáért kárpótlást nyújtott az a tény, hogy uralma tovább tartott. Minél inkább ki van téve valamely tárgy a divat gyors változásainak, annál nagyobb szükség van arra, hogy *olcsón* állítsák elő. Nemcsak azért, mert a széles, tehát szegényebb tömegek is rendelkeznek akkora vásárlóerővel, hogy az ipart nagymértékben magukhoz fordítsák és olyan tárgyak megtermelését követeljék, amelyek legalább kívülről hordozzák a korszerűség ingatag látszatát. A társadalom felső rétegei sem tudnák követni a divat változásának gyors ütemét — amelyre az alsó rétegek szorítják rá őket —, ha a divattárgyak nem lennének viszonylag olcsók. Itt tehát sajátos körrel találkozunk: minél gyorsabban változik a divat, annál olcsóbbnak kell lenniük a dolgoknak: minél olcsóbbak viszont a dolgok, annál gyorsabb divatváltozásra adnak lehetőséget a fogyasztóknak, s ugyanerre késztetik a termelőket is.

(Részlet Max Weber: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme c. művéből. Gondolat, 1982. 33—34. o.)

Mármost viszont a német katolikusoknak a modern vagyonszerző életben való csekélyebb részvétele annál is feltűnőbb, minthogy ellenkezik azzal a régi,[1] de napjainkban is érvényes tapasztalattal, hogy bizonyos nemzeti vagy vallási kisebbségek, amelyeket valamilyen másik, „uralkodó" csoport magának „alávetetett", éppen a politikailag befolyásos pozíciókból történt önkéntes vagy kénytelen kiszorulásuk

következtében terelődnek fokozott mértékben a vagyonszerzés útjára, hogy legtehetségesebb tagjaik ezen a területen igyekeznek kielégíteni becsvágyukat, amely elől az állami szolgálat szférája el van zárva. Félreismerhetetlenül látjuk ezt a gazdaságilag letagadhatatlanul mozgásban levő oroszországi és kelet-poroszországi lengyeleknél — ellentében Galíciával, ahol ők vannak uralmon —, látjuk ezt régebben a XIV. Lajos korabeli francia hugenottáknál, az angliai nonkonformistáknál és kvékereknél, és nem utolsósorban, a zsidóknál kétezer esztendeje. A németországi katolikusoknál azonban mindebből mit sem észlelhetünk vagy legalábbis alig valamit, és gazdaságilag a múltban sem értek el kiemelkedőbb eredményeket sem Hollandiában, sem Angliában azokban a korszakokban, amikor üldözték vagy legjobb esetben megtűrték őket. Ellenkezőleg: tény, hogy a protestánsok (különösen bizonyos, később megvizsgálandó irányzataik), akár uralkodó, akár alávetett rétegként szerepeltek, akár többségben, akár kisebbségben voltak, mindig mutattak valamilyen sajátos hajlamot a gazdasági racionalizmusra, amit a katolikusoknál ilyen mértékben sem az egyik, sem a másik helyzetben sohasem figyelhetünk meg.

[1]Világosan jelentkezik ez Sir William Petty írásainak bizonyos kitételeiben.

(Részlet Max Weber: Gazdaság és társadalom c. művéből. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1967. 57—58. o.)

Társadalmi „kapcsolatnak" nevezzük több ember magatartását, ha egymásra figyelnek és egymáshoz igazodnak. A társadalmi kapcsolat tehát teljes egészében és kizárólag az a *valószínűség*, hogy a cselekvés társadalmi lesz. Mindegy, hogy min alapul ez a valószínűség.

1. A fogalmi ismertetőjegy tehát a *két*oldalú cselekvés egymáshoz való kapcsolódásának minimuma. A tartalom lehet a legkülönbözőbb: harc, ellenségeskedés, nemi vonzalom, barátság, kegyelet, piaci csere, valamilyen megállapodás „teljesítése", „kijátszása" vagy „megszegése", gazdasági, erotikus vagy más „versengés", rendi, nemzeti vagy osztályközösség (*feltéve*, hogy az utóbbiaknál a puszta együvétartozáson kívül „társadalmi cselekvés" is létrejön: erről később). A fogalom tehát semmit sem mond arról, hogy a cselekvők között szolidaritás áll-e fenn, vagy annak éppen az ellenkezője.

2. Sohasem normatív módon „helyes" vagy metafizikailag „igaz", hanem a ténylegesen létező, vagy a konstruált tiszta típusban gondolt résztvevők által *vélt*, empirikus értelemről van szó. Olyan társadalmi intézmények esetében is, mint az „állam", az „egyház", a „szövetkezet", a „házasság" stb. a társadalmi kapcsolat kizárólag és csakis az a valószínűség, hogy értelme szerint mások viselkedésével számot vető cselekvés játszódott le, játszódik le vagy fog lejátszódni. Ezt mindig szem előtt kell tartani, hogy elkerüljük e fogalmak „szubsztanciális" felfogását. Egy „állam" pl. akkor szűnik meg szociológiailag „létezni", amikor megszűnt az a

valószínűség, hogy meghatározott fajtájú, értelem szerint irányított társadalmi cselekvések mennek végbe. Ez a valószínűség lehet nagyon nagy és lehet elenyészően csekély. Abban az értelemben és *mértékben*, amelyben ez ténylegesen (becslésszerűen) fennállt vagy fennáll, állt vagy áll fenn a megfelelő társadalmi kapcsolat is. Annak a kijelentésnek, hogy pl. egy bizonyos „állam" még vagy már nem „létezik", semmiféle más *világos* értelme nem lehet.

3. Semmiképpen sem állítjuk, hogy az egymás viselkedésével számot vető cselekvők az egyedi esetben *ugyanazt* az értelmet látják a társadalmi kapcsolatban, vagy belsőleg átveszik a másik fél beállítottságát, hogy tehát *ebben* az értelemben kölcsönösség állna fenn. Az egyik fél részéről megnyilvánuló „barátság", „szerelem", „kegyelet", „szótartás", „nemzeti közösségérzés" a másik fél tökéletesen másfajta beállítottságába ütközhet. Ekkor a résztvevők éppenséggel különböző értelmet látnak cselekvésükben s a társadalmi kapcsolat ennyiben mindkét fél részéről objektíve „egyoldalú". Ám ebben az esetben is egymáshoz kapcsolódó. A cselekvő ugyanis (talán egészen vagy részben tévesen) a másik félnél egy bizonyos beállítottságot *tételez fel* önmagával (a cselekvővel) szemben és erre a várakozására építi saját cselekvését, aminek következményei lehetnek és többnyire vannak is a cselekvés menetére és a kapcsolat alakulására nézve. A kapcsolat természetesen objektíve csak akkor „kétoldalú", ha a felek felfogása a kapcsolat természetéről „megfelel" egymásnak, tehát pl. az apa magatartásával szemben a gyermek megközelítőleg olyan magatartást tanúsít, ahogyan azt az apa (az egyedi esetben vagy átlagosan vagy tipikusan) elvárja. A valóságban csak határeset az olyan társadalmi kapcsolat, amelyben a felek magatartásának értelme teljesen és maradéktalanul *megfelelő*. Terminológiánk szerint azonban a kétoldalúság hiánya csak akkor zárja ki a „társadalmi kapcsolat" létezését, ha azzal a következménnyel jár, hogy ténylegesen hiányzik a kétoldalú cselekvés egymáshoz való kapcsolódása. A valóságban itt is, mint egyebütt, a legkülönfélébb átmeneteket látjuk.

4. Valamely társadalmi kapcsolat lehet egészen átmeneti, vagy ellenkezőleg, lehet tartós, azaz olyan, hogy megvan a valószínűség a kapcsolat értelmének megfelelő (azaz annak számító és ezért elvárt) viselkedés folyamatos *visszatérésére*. Hamis képzetek elkerülése végett mindig szem előtt kell tartani, hogy a társadalmi kapcsolat *csakis* az a kisebb vagy nagyobb valószínűség, hogy értelmének megfelelő cselekvés következik be —, és ezen túl *semmi* egyéb. Az tehát, hogy egy „barátság" vagy egy „állam" *fennállt* vagy fennáll, egyedül és kizárólag a következőt jelenti: szerintünk (a szemlélők szerint) megvolt vagy megvan annak a valószínűsége, hogy bizonyos emberek ismert magatartása alapján a *cselekvés* valamilyen *átlagosan vélt* értelemben fog lejátszódni — és semmi egyebet. A szociológiai szemlélet tehát *nem* ismeri azt a *jogi* szemlélet számára elkerülhetetlen alternatívát, hogy egy bizonyos értelmű *jogi* tétel (jogi értelemben) érvényes vagy sem, hogy valamely *jogi* viszony fennáll-e vagy sem.

KÖNYVEK

Görgényi Ferenc

TULAJDON ÉS POLITIKA

(Magvető Könyvkiadó Bp. 1982)

Szívesen olvasok a *tulajdonról,* melynek kialakulása, mibenléte, fejlődésének főbb állomásai és történeti alakváltozatai (típusai) már igen rég és fölöttébb érdekelnek. Elnézi hát a nyájas olvasó, ha szenvedélyemnek hódolva, Görgényi Ferenc könyvét ismertetve is csak arra szorítkozom, ami abból a *tulajdonra* vonatkozik.

Az a kérdés, hogy mi a tulajdon, már régóta foglalkoztatja az emberiséget és ugyancsak izgatta a rómaiak fantáziáját is. Cseppet sem meglepő, hogy első klasszikus meghatározása is tőlük való, illetve a római jogra megy vissza. Eszerint a *tulajdon* (dominium, proprietas) a dolog feletti hatalom (uralom, rendelkezés). Tulajdonról — e szerint a felfogás szerint — csak abban az esetben lehet beszélni, ha annál van és annak áll hatalmában a dolog, akié. Csakhogy a római jogászok sem idealista ábrándozók, tisztában vannak vele, hogy sokszor, gyakorta esik meg, köznapi jelenség, hogy másnál van a dolog, és más hatalma, őrizete, rendelkezése, akarata érvényesül felette. Innen van, hogy világosan különböztetik meg a tulajdontól a *birtok* (possessio) fogalmát, amin a dolog feletti tényleges hatalmat értik. Mindebből kézenfekvő volt a következtetés: a *tulajdonos* és a *birtokos* általában egy, de ez semmiképp sem szükségszerű, sem nem törvényszerű. Lehet ugyanis valaki tulajdonos, de nem birtokos, és megfordítva: birtokos, de nem tulajdonos (Marton Géza: A római magánjog elemeinek tankönyve. Institúciók. Bp. 1957. 123—143. l.; Brósz Róbert—Pólay Elemér: Római jog. Bp. 1974. 194—226. l.). Mindezt azért szükséges előrebocsátanunk, mert a tulajdonnal kapcsolatos dolgok, így Görgényi eredményei is, a római jog fogalmi bázisán értelmezhetők a legegyszerűbben.

Görgényinek tulajdonképpen *Hegel* és *Marx* tulajdonelméletéről van mondanivalója. Hegel — szerinte — a tulajdonban csupán az ember és a dolog viszonyát ismerte fel („Az egyes ember szabadságának a tárgyi külsőségben történt realizálódása a tulajdon"), és figyelmen kívül hagyta, hogy „a tulajdonosok szabadsága a tulajdon nélküliek szolgaságát jelenti." (216. l.). *Marx* tulajdonelméletével kapcsolatos fejtegetéseit tanulmányozva, mindenekelőtt egy negatívum ötlik szemünkbe. Éspedig, annak taglalásába, hogy Marx szerint mi a tulajdon, Görgényi sehol sem bocsátkozik. Erre inkább csak utalásai vannak, amelyekből az derül ki, hogy a tulajdont Marx termelési viszonynak fogta fel és ekként elemezte (37., 46., 48., 50., 62. l.).

„. . . *A tulajdon voltaképpen a termelés szervezetének az az oldala, amely a termelés eredményei kisajátításának eltérő történelmi formáit alkotja*" — állapítja meg Görgényi (55. l.) Mint külön figyelmet érdemlő tényre mutat rá, hogy a kapitalizmust megelőző társadalmi formációkban a tulajdon és a politika (állam) elkülöníthetetlenül fonódnak egybe. „. . . Az ázsiai termelési mód társadalmi berendezkedése által megszabott feltételek közepette — írja — csak a despota által reprezentált közösség tagjaként egyesülhet az egyén a legfontosabb termelési feltétellel, a faluközösségi munkamegosztásban művelt földdel; az antikvitás társadalmában csak az egyenlő poliszpolgárok egyetemességébe tartozó egyén birtokolhat ager publicust (közösségi rendelkezés, elosztás alá tartozó földet); a feudális társadalomban pedig csak a személyi függőség valamely formájának alávetve birtokolhatja a közösség tagja a földet, olyanformán, hogy e függősége egyszerre politikai és vagyonjogi státus, államjogi és tulajdonosi helyzet" (75. l.). „A tulajdon és a politika világának szétválása, illetve szétválasztása volt a burzsoázia nagy politikai élménye, illetve történeimi tette" (46. l.). (Az idézettek csaknem szóról-szóra még a 34., 37., 43—44., 196—197. lapokon is).

Nyilvánvalóan nem e szerény ismertetés feladata, hogy részletezze Marx tulajdonelméletét, és az sem természetesen, hogy közelebbi megvilágításba helyezze az elmélet tisztázatlan vagy kevéssé tisztázott

elemeit. Mégsem tanulság nélkül való, ha elővesszük és felütjük Marxnak a szerző által is hivatkozott művét, *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalait* és idézzük a tulajdonnal kapcsolatos legfontosabb megállapítását.

Ha jól számolom, az említett mű „A tőkés termelést megelőző formák" c. fejezetében hosszabban-rövidebben, közvetlen és közvetett formában négy ízben határozza meg a tulajdon fogalmát. Fontos dologról lévén szó, helyes eljárásnak látszik, ha most kiemeljük és hiánytalanul és szép rendben nyújtjuk át ezeket a meghatározásokat az olvasónak. 1. „...A tulajdon — vagyis az, hogy az egyes úgy viszonyul a munka és az újratermelés természeti feltételeihez, mint amik az övéi, mint az ő szubjektivitásának (= alanyiságának — K. S.) szervetlen természetként készentalált objektív (= valóságos, tényleges, tárgyi, érzékeinkkel felfogható — K. S.) testéhez"; 2. „Az egyén egyszerűen úgy viszonyul a munka objektív feltételeihez, mint az övéihez, mint szubjektivitása szervetlen természetéhez, amelyben ez önmagát realizálja"; 3. „A tulajdon tehát eredetileg csak azt jelenti, hogy az ember úgy viszonyul természeti termelési feltételeihez, mint amelyek hozzá tartoznak, az övéi, amelyek saját létezésével együtt előfeltételezettek; úgy viszonyul hozzájuk, mint önmaga természeti előfeltételeihez, amelyek úgyszólván csak testének a meghosszabbításai"; 4. „A tulajdon tehát eredetileg — és így az ázsiai, szláv, antik, germán formájában — azt jelenti, hogy a dolgozó (termelő) (illetve magát újratermelő) szubjektum (= az alany, a megismerő és cselekvő lény — K. S.) úgy viszonyul termelése, illetve újratermelése feltételeihez, mint amelyek az övéi" (Karl Marx és Friedrich Engels művei 46/I. Bp. 1972. 357., 365., 370., 374. l.).

A tulajdon *eredetileg* (azaz: kezdetben, eleinte, fejlődésének korai szakaszában) — vonhatjuk le a következtetést Marx idézett szavaiból — nem más, mint az, hogy az *egyes* (az egyén, az ember, a szubjektum) *úgy viszonyul* a munka (a termelés) és újratermelés természeti (objektív) feltételeihez (tehát a földhöz, nyersanyagokhoz, létfenntartási eszközökhöz, szerszámokhoz), mint amelyek az övéi, szorosan tartoznak hozzá és mintegy a szervetlen testét alkotják. Mulaszthatatlanul kell ehhez hozzátennünk: Marx a tulajdont (vagy csupán annak kezdeti alakját, nehéz egyértelműen eldönteni) termelés által megvalósulónak tekintette. Így nyilatkozik: „A tulajdon, amennyiben ez csak a termelési feltételekhez mint az övéihez való tudatos...viszonyulás...csak...a termelés által valósul meg" „A törzsek vadászkodása által válik csak egy vidék vadászterületté, a földművelés által tételezik csak a földet, a talajt az egyén testének meghosszabbításaként". Arra is rámutat továbbá, hogy a tulajdon csakúgy, mint a nyelv, közösségi (társadalmi) termék. „A nyelv mint egy egyes ember terméke — képtelenség. De ugyanígy az a tulajdon is" — írja (Karl Marx és Friedrich Engels művei 46/I. Bp. 1972. 365., 369., 372. l.).

Nincs terünk minden kínálkozó következtetés levonására. Szabadjon azonban egyet mégis szóvá tennünk. Ha a tulajdon egyik alkotóeleme az ember tudatos viszonyulása, nem lehet kétséges, hogy tulajdonról is csak azóta beszélhetünk, amióta elérte az ember a fejlődésnek azt a fokát, hogy már képes volt rá, hogy mint övéihez, sajátjához viszonyuljon a környező világ tárgyaihoz.

Marx az idézett fejezetben a tulajdon három *fajtájáról* (az ő megjelölése) szól: a földtulajdonról, a szerszám-tulajdonról és a létfenntartási eszközök tulajdonáról. Az első kapcsán hangsúlyozza, hogy a „tulajdon ugyan eredetileg *ingó*, mert az ember először a föld kész termékeit keríti hatalmába, amelyek közé tartoznak többek között az állatok is, és az ő szempontjából sajátlag szelidíthetők. Ámde még ez az állapot is — vadászat, halászat, pásztorkodás, gyümölcsgyűjtögetésből élés stb. — mindig feltételezi a föld elsajátítását, akár állandó lakhelyül, akár kóborlásra, akár az állatok legeltetésére stb." „...A pásztornépeknél a föld természetből készentalált termékeinek — pl. a birkának — a tulajdona egyszersmind a legelőnek a tulajdona is, amelyen átvonulnak. Egyáltalában a föld tulajdonába beleértődik a föld szerves termékeinek tulajdona" (Karl Marx és Friedrich Engels művei 46/I. Bp. 1972. 370—371. l.).

„A szerszám tulajdona, vagyis a munkásnak a szerszámhoz mint sajátjához való viszonyulása" az ipari munka fejlődésének különös formáját, a kézművesmunkát feltételezi és ezzel együtt a céhes-testületi rendszert. „...A munka mesteri tudása, és ennek megfelelően a munkaszerszám tulajdona = a termelési feltételek tulajdona, — ez kizárja ugyan a rabszolgaságot és a jobbágyságot; de a kasztrendszer formájában analóg negatív fejlődésre tehet szert." A harmadik forma: a létfenntartási eszközök tulajdona — ha nem oldódik fel rabszolgaságra és jobbágyságra — ... csak az eredeti, a földtulajdonra alapított közösség olyan

tagjának viszonya lehet, aki földtulajdonát elvesztette és tulajdon II. sz. fajtájához (ti. a szerszámtulajdonhoz — K. S.) még nem jutott el, mint a római plebs a panem et circenses idejében" (Ugyanott 376—379. l.).

Görgényi is szóba hozza, hogy a „szocializmus bírálói részéről gyakran elhangzik, hogy a szocialista gazdaságban... a tulajdonosok köre, akik fontos termelési, gazdasági kérdésekben döntenek, hiszen a tulajdon a modern társadalomban nem más, mint az eszközök feletti rendelkezés joga és lehetősége", Röviden: „az állami és gazdasági vezetők, a szocialista menedzserek lennének a voltaképpeni tulajdonosok" (61—62. l.). Bár ritkán, nálunk is felbukkan olykor ez a nézet. Amikor pl. az ismert mondást, hogy ti. „Urak, papok országából dolgozó nép hazája" úgy forgatják ki és idézik: „Urak, papok országából elnökök, igazgatók és vállalatvezetők hazája". Leszögezhetjük, annak, hogy nálunk a különféle igazgatók, vállalatvezetők, tsz- és egyéb elnökök lennének az igazi tulajdonosok, nincs reális alapja, rosszhiszemű megállapítás. Sokkal reálisabb arról beszélni, hogy adódhatnak esetek, amikor a különféle vezetők ideig-óráig birtokosnak tolják fel magukat és hitbizományként kezelik a rájuk bízott gazdaságot, üzemet, intézményt, illetve egyes javait — tisztségük idejére — saját hatalmukba kerítik. Nem kétséges pl., ha az akadémia személygépkocsija kizárólag a főigazgatónak áll rendelkezésére, attól még a gépkocsi állami tulajdon marad, bár emellett, vagy ezenkívül, eléggé egyértelműen jelentkezhet, alakulhat ki „főigazgatói birtok" jellege is. Az ilyen és hasonló jelenségek — ne tagadjuk — reális gondot, veszélyt jelenthetnek, éppen ezért vizsgálatuk fontos társadalomtudományi, elsősorban jogi, jogszociológiai feladat.

Kávássy Sándor

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Тамаш Колоши: Измерение инконсистентности статуса 1
Бела Покол: Теория медиума 21
Мате Саво: Данные к исследованию общественных движений 43
Имре Ковач—Петер Роберт—Тамаш Рудаш: Ближе к истинным измерениям мобильности 79
Илдико Сабо: Кризис ценностей или смена ценностей? 101
Давид Биро: Новый аспект в исследовании разделения труда в семье в свете исследований балансов времени 129

Наше социологическое наследие

Миклош Хернади: Забытая личность социографии 30-ых годов 141

Социография — Исследование случаев

Шандор Элек: Традиции хозяйствования и сельскохозяйственное мелкое производство в честрегском округе 163
Мария Суркош: Введение и преобразование метода организации труда 175

Информация

О контекстуальном анализе, часть III. Составил: Ласло Берталан 189

Книги

Ференц Гэргени: Собственность и политика (Шандор Кавашши) 205

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A szedést a Neotyp gmk készítette
Terjedelem: 18,20 (A/5) ív
87.16300 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest — Felelős vezető: Hazai György

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

CONTENTS

Papers

KOLOSI, TAMÁS: Measuring Status Inconsistency 1
POKOL, BÉLA: Theory of Medium 21
SZABÓ, MÁTÉ: Some Remarks on the Research of Social Movements 43
KOVÁCH, IMRE—RÓBERT, PÉTER—RUDAS, TAMÁS: Nearer to the Real Dimensions of Mobility .. 79
SZABÓ, ILDIKÓ: A Crisis or a Change of Values? 101
BIRÓ, DÁVID: A New Point to the Study of the Family Division of Labour as Reflected by the Time Budget Surveys 129

Our sociological heritage

HERNÁDI, MIKLÓS: The Forgotten Figures of the Sociology of the 30s 141

Sociography—Case studies

ELEK, SÁNDOR: Agricultural Traditions and Small Scale Production in the Csesztreg Region ... 163
SZURKOS, MÁRIA: The Introduction and Transformation of a Method of Work Organization .. 175

Information

On Contextual Analysis. Part III. Compiled by BERTALAN, LÁSZLÓ 189

Books

Görgényi, Ferenc: Property and Politics (KÁVÁSSY, SÁNDOR) 205

Ara: 52 Ft
Előfizetés egy évre: 208 Ft

ISSN 0133—3461

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Folyóiratunk a szociológiai kutatásokat ismertető, s általában a szociológia és határterületeinek tudományos kérdéseivel foglalkozó kéziratokat fogad el közlésre.

A kéziratok terjedelme általában nem haladhatja meg az 1—1,5 ívet (16—24-es, kettes sorközzel gépelt oldal, soronként 50 „n" betűjellel).

A kéziratot a szerkesztőség 3 példányban kéri. A közlemény címe után fel kell tüntetni a szerző nevét, valamint munkahelyét.

A tanulmányként közlésre szánt kéziratokhoz, idegen nyelvű fordításra, 25 soros összefoglalást kell a kézirathoz mellékelni, külön oldalon, címmel ellátva, 3 példányban.

A szerző vállalja, hogy a tördelt levonatokat 3 nap alatt kijavítva visszaküldi a szerkesztőségbe.

Szerzőinknek, kérésükre — tiszteletdíjuk terhére — 100 db különlenyomatot készítünk. (A kérést a korrektúránál kell jelezni.)

A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

1828
AKADÉMIAI KIADÓ

316 877

7

SZOCIOLÓGIA

Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata

1987

2

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

ANGELUSZ RÓBERT szerkesztő, BÉRES CSABA, BERTALAN LÁSZLÓ szerkesztő, CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ a szerkesztőbizottság elnöke, HANÁK KATALIN, LENGYEL GYÖRGY, PAPP ZSOLT főszerkesztő, SZENTPÉTERI ISTVÁN, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAHIN TAMÁS, TARDOS RÓBERT szerkesztő

Szerkesztőségi titkár:

HELESZTA ÉVA

A szerkesztőség címe:
1014 Budapest I., Úri u. 62. II. 58
Telefon: 160-160/541

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 208,— Ft

Egy szám ára: 52,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389
Budapest, Pf. 149.

TARTALOMJEGYZÉK
1987/2.

Tanulmányok

ANGELUSZ RÓBERT–TARDOS RÓBERT: Kulturális-kommunikációs rétegződés 209
BRUSZT LÁSZLÓ: Érdekszervezetek a politikai rendszerben (Korporatizmus és parlamentarizmus) 233
HEGEDÜS JÓZSEF–MANCHIN RÓBERT: Az üdülőterületek expanziója (1965–1975) (Egyéni és kollektív stratégiák) 251

Szociográfia – esettanulmányok

VARSÁNYI ERIKA: Kollektív traumák, mint a patogén társadalmi folyamatok gyökerei 277

Műhely

NOVÁK MÁRIA–DUBA JENŐ: A szívinfarktus és a rokkanttá nyilvánítás 299

Figyelő

SZARVAS ZSUZSA: A finn szociológia rövid története 305
ZSUBORI ERVIN: Rendi társadalom – polgári társadalom. Társadalomtörténeti konferencia Salgótarjánban 315

Tájékozódás

Az alakzat fogalmáról, I. rész. Összeállította: BERTALAN LÁSZLÓ 325

Könyv

Az „orvosi szociológia" kézikönyvéről (ANTAL LÁSZLÓ) 337

ANGELUSZ RÓBERT–TARDOS RÓBERT

KULTURÁLIS-KOMMUNIKÁCIÓS RÉTEGZŐDÉS
(kutatási tervezet)

1. Gazdasági-társadalmi és kulturális kommunikációs pozíciók

A hazai tudásszociológiai kutatások a nézetrendszerek, mentalitások, értékrendek, hétköznapi ideológiák, ha nem is mindig éles körvonalú, de jellegzetesen elkülönülő alakzataira hívták fel a figyelmet. E kutatások rendszeresen választ kerestek arra a kérdésre, hogy a tudati szerveződések milyen csoportalakzatokhoz, a független változók milyen rendszeréhez köthetők. A tudásszociológiai, ill. véleményvizsgálatok általános tapasztalata szerint azonban az esetek többségében alkalmazott – voltaképpen nem kulturális, ill. tudásszociológiai elemzésre kimunkált – rétegződés-modellekkel a vélemények, gondolkodásmódok különbségeit csak nagyon kis mértékben lehet magyarázni. (Sőt, összehasonlítva a korábbi eredményekkel, az a benyomás is megfogalmazható, hogy a rétegződési csoportosítások „diszkriminatív ereje" az elmúlt időszakban még csökkent is.) Már maguk e tapasztalatok is aktuálissá teszik egy kifejezetten tudásszociológiai szempontú rétegződés-modell konstruálását.

Az eddigi eredmények másfelől számos ponton arra utaltak, hogy a *tudati-kulturális jelenségeket és a gazdasági-társadalmi helyzeteket meghatározó tényezők együttese nem esik egybe.* Hasonló gazdasági státusban lévő emberek nézetrendszerei, ideológiái viszonylag élesen elkülönülhetnek, miközben viszonylag eltérő pozíciókhoz hasonló értékek, mentalitások kapcsolódhatnak. A nézetek hasonlósága, közössége mögött interakciós kapcsolatok, hasonló kommunikációs csatornák igénybevétele, az ezeken alapuló nézetek közeledése, a kulturális minták, tapasztalatok, élmények közössége áll. Mélyreható társadalmi változások, nagysodrású mobilitási folyamatok lazítják a kapcsolatrendszerek merev hierarchikus kötöttségét, nyitottabb szociometrikus alakzatokat hoznak létre, *megnövelve az interakciós-kommunikációs szerkezetek relatív önállóságát, súlyát a gazdasági-pozicionális szerkezetekhez képest.* A társas-kommunikációs helyzet a gondolkodásmódok, viselkedésminták, normák kialakításában a gazdasági helyzethez képest viszonylag önálló jelentőségre tesz szert.

A gazdasági és a tudati-kulturális pozíciók viszonylagos különválását más oldalról magyarázza a gazdasági és a kulturális közegben végbemenő változások eltérő ritmusa, sokszor jelentős időbeli aszinkronitása. Az átalakulások irányába mutató újszerű gazdasági helyzeteket tartósan kísérhetnek a régi helyzeteknek megfelelő, tradicionális nézetrendszerek, gondolkodásmódok, ami egyben azt is jelenti, hogy hasonló minták jelentősen különböző gazdasági pozíciókhoz kapcsolódhatnak. A kulturális minták és a gazdasági pozíciók inkongruenciája elsősorban idődimenzióban, történeti vetületben válik nyilvánvalóvá.

A társadalom szereplőinek interakciós közelségét – távolságát – a fentiek értelmében

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁ

– a pozicionális közelség – távolság csak potenciálisan határozza meg. A tényleges kommunikációs kapcsolatok feltételezik az interakciók bizonyos sűrűségét, ennek megfelelően a térbeli közelséget és a résztvevő felek gondolkodásának, élményvilágának bizonyos időbeli szinkronitását. Jóllehet a területi kötöttség szerepe – az intenzívebb mobilitási folyamatokkal, új közlekedési, kommunikációs eszközökkel – történetileg viszonylag csökken, változatlanul léteznek olyan térbelileg elkülönülő egységek, amelyek között elenyészőek az interakciós kapcsolatok, és így a társadalmi helyzet hasonlósága ellenére sem jönnek létre köztük közösen kialakított, élő kulturális minták. (Statikus társadalmi alakzatoknál bizonyos fokig más a helyzet, mert az életkörülmények hasonlósága változatlan feltételek mellett hosszabb távon – interakció hiányában is – a kulturális minták, reagálásmódok egységesülését eredményezi.) Másfelől, *térbelileg,* ill. szervezetileg összerendezett emberek interakciói átmetszik a rétegződési határvonalakat és forrásává válnak terület-, ill. szervezetspecifikus „szubkultúrák" kialakulásának.

Jelentős változásokon keresztülmenő, dinamikus társadalmakban hasonló szerephez jut az adott tekintetben az idődimenzió. Ilyen körülmények között a különböző generációk élményvilága élesebben elhatárolódik egymástól, mint az „eseménytől mentesebb" tradicionális társadalmakban. Felerősíti e mozzanat jelentőségét, hogy számos olyan intézmény jön létre – óvoda, iskolarendszer, katonaság, sportegyesületek –, amelyek tagsága életkor-specifikusan szerveződik, azaz az interakciók többsége a hasonló életkorúak közt zajlik. A nagyszervezetek, közhivatalok, munkahelyek ugyan különböző korcsoportokat foglalnak magukba, de tendencia van rá, hogy a beosztások, jövedelmi státusok az életkorral erősen összekapcsolódjanak, és ez itt is az életkor-specifikus kommunikáció irányába hat. Az életmód, életstílus-összetevők – mint a szabadidő mennyisége és felhasználása – pedig a családi életciklus szakaszaival kapcsolódnak szorosan össze, ami az életkor, a generációk különböző szubkulturális hatását erősíti. (Az a tény, hogy az életkor, a „fiatalság – idősség" könnyen felismerhető, világosan kódolható kulturális szignál, önmagában is interakciós, csoportidentifikációs forrás.)

A gazdasági-társadalmi és a kulturális-kommunikációs pozíciók elkülönülésének további forrása, hogy történetileg az osztályhelyzet, ill. az iskolai végzettség változó szorossággal függ össze és modern viszonyok közt – a rendi tagoltsághoz képest – bizonyos fokig szét is válhatnak egymástól. *Az iskolák* különböző szintjei és típusai többé-kevésbé jellegzetes ismereteket, társas mintákat, témákat, viszonylag homogén nyelvet, stílust közvetítenek. E „nyelvi közösségek" különböző foglalkozású, esetleg hierarchikusan különböző pozíciójú emberek közt is megteremthetik az interakció természetes közegét. Mindezeket felerősíti, hogy a fokozatok különbségei a társadalom értékelési hierarchizációs mechanizmusain keresztül szimbolikus jelentőséget is kapnak.

Az iskolázottságtól nem függetlenül, de részben azt is keresztezve, rajzolódnak ki azok a hasonló *érdeklődési irányok* által jellemezhető csoportok, amelyekben a szabadidőfelhasználás, az ízlés, a téma-irányultság közössége közvetlen interakciós alapot képez. A hasonló érdeklődés, időtöltés vagy nézetek alapján képződő egyesületek, klubok, társaságok, szervezetek tagsága szintén olyan interakciós csoportot képez, amely átmetszi a pozicionális csoportok határait.

Az érdeklődési irányok horizontális tagolódása mellett – különböző társadalmakban eltérő mértékben – kialakulnak különböző klasszifikációs mechanizmusok által vertikálisan tagolt életstílus-csoportok is. Az erős kulturális tagoltság viszonyai között az intéz-

mények széles körében figyelhető meg az életstílus-fokozatok szerinti merev elkülönülés, társadalmi távolság-tartás. (Ez közvetlenül is megnyilvánul olyan térbeli határ-tartásokban mint pl. a közlekedés, a vendéglátás, a szabadidős létesítmények exkluzívabb és „tömegesebb" színterei vagy szellemi téren az kultúra és a tömegkultúra éles kettéválása.) Átalakuló nem-statikus társadalmakban ez a fajta rétegződés nem feltétlenül esik egybe a gazdasági-társadalmi hierarchiával.

A kommunikációs kapcsolatok kialakulásának esélyeit jelentősen befolyásolja, hogy mennyire különülnek, határolódnak el, differenciálódnak *szférákká* a különböző szükségletek kielégítésére szolgáló társadalmi intézmény- és tevékenységrendszerek. A szférák viszonylagos önállóságának, sajátos problémadefinícióinak, reagálási logikájának létrejöttével egy-egy szférán belül a réteghatárokat bizonyos fokig áthidaló kommunikációs pályák jönnek létre. (Gondolhatunk akár a műszaki és humán megközelítések eltérő sajátosságaira, akár olyan konkrét példára, hogy esetenként egy kórházi igazgató orvos kapcsolatrendszerében, interakciós viszonyaiban nagyobb szerepet tölthetnek be hierarchikusan lejjebb elhelyezkedő orvosok, mint pl. gazdasági vezetők, gyárigazgatók.)

Saját kutatásaink és a szociológiai irodalom tapasztalatai alapján feltételezzük, hogy a nézetrendszereket, mentalitásmódokat meghatározó csoportok három alaptényező: 1. a gazdasági pozíciók 2. a tudások, kulturális készségek, jártasságok stílusa, irányultsága és 3. a társas-társadalmi miliő, a kapcsolatok hálózata alapján írható le. Egy társadalom rétegződési viszonyai – illetve közelebbről tudásszociológiai rétegzettsége – szempontjából nagymértékben jellemző, hogy milyen e három tényező-típus kölcsönviszonya, milyen mértékű az egymásba fonódottságuk, illetve különválásuk, s hogy a különböző nézetrendszerek, ezen belül tartalom-specifikus szemléletmódok, beállítódások meghatározásában milyen arányban jutnak szerephez. Kiinduló feltevésünk az, hogy a mai magyar társadalomban a gondolkodásmódok kialakulásában a gazdasági pozíciók mellett a (fenti értelemben vett) tudásstílusoknak és a társadalmi miliőknek, a társas-társadalmi hálózatoknak („network"-öknek) viszonylag önálló, közvetlen szerepük van. Feltevésünk szerint az utóbbiak viszonylag szorosan összefonódnak, és együttesen erősebben határozzák meg a nézetrendszereket, mint a más – így a gazdasági alapú – csoportosítások. A kulturális-kommunikációs rétegződés felvázolásakor e két tényezőcsoportnak alapvető konstitutív szerepet tulajdonítunk.

E tényezőcsoportról elképzelésünket sémaszerűen az *1. ábrán* jelezzük.

A kulturális-kommunikációs rétegződés felfogásunk szerint mindenekelőtt abban tér el a különböző típusú, egyenlőtlenségen alapuló rétegződés-modellektől, hogy olyan interakciós-, ill. mentalitáscsoportokon alapul, amelyek nem ragadhatók meg csupán a több – kevesebb dimenziójában; az ilyen típusú tagolódásban az azonosság – másság legalább ilyen szerepet játszik. A vertikális dimenzió mellett viszonylag jelentős a horizontális dimenzió rétegződési szerepe. A kulturális-kommunikációs értelemben vett társadalmi makrocsoportok a látens-effektív dimenzió szerint – már csak az interakciós közösség alapján is – inkább az „effektív" csoportok közé sorolhatók.

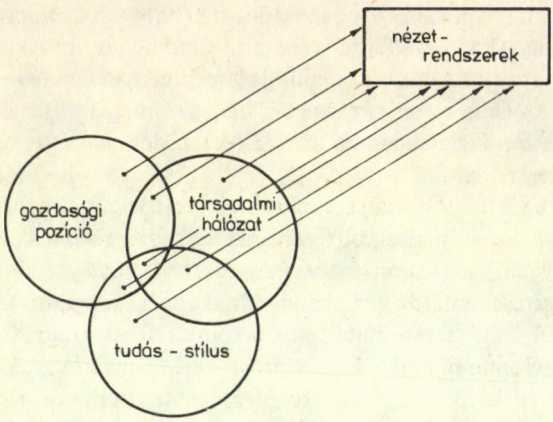

1. ábra

2. Társadalmi hálózatok

Az emberek társadalmi helyzete azoknak a személyes kapcsolatoknak a hálózatán keresztül is megközelíthető, amelyek a mindennapi életükben bizonyos jelentőséggel bíró érintkezéseiken alapulnak. E kapcsolatok a bennük résztvevők számára egyaránt jelenthetnek bizonyos erőforrást (összeköttetést, védelmet), és társas terepet kommunikációs, affiliációs igényeik kielégítésére. Egy ember ilyen értelemben vett társas-társadalmi helyzete e kapcsolatok természetétől, sűrűségétől, kölcsönösségétől, a kötelékeket hordozó csoportok mibenlététől függ. E kontaktusoknak ugyanakkor nemcsak a közvetlen személyes miliő szempontjából van jelentőségük, hanem egyben „hidakat", közvetítő utakat is képeznek további csoportok, tágabb társadalmi alakzatok felé. Így például az ismerősök ismerősei – mint meghosszabbított szálak – már nem teljesen „idegenek", hanem az ismerősökön keresztül viszonylag könnyen megközelíthetők.

A társas hálózatokra irányuló szociológiai megközelítések hagyományosan a mikrocsoportokat célozták meg, de már Moreno, a szociometria „atyja" is felhívta a figyelmet a nagyobb társadalmi alakzatok „szociometrikus" elemzésében rejlő lehetőségekre. A társadalom egészének teljes körű felvétele természetesen lehetetlen – bármennyire gazdagítaná ez ismereteinket a társadalmi csoportalakzatokról –, a mintavételen alapuló megközelítés pedig lényeges konstrukciós problémákat vet fel. A nehézségek főként azzal kapcsolatosak, hogy a reprezentatív survey-felvételek az organikus személyes kapcsolatokat csak egy-egy – egymástól elkülönülő – ponton ragadják meg. Az elmúlt évtizedben nagymértékben fellendülő „social network" orientációjú kutatások egyik megközelítési iránya ugyanakkor komoly erőfeszítéseket tett a szóban forgó problémák áthidalására. E módszer megfelelő alkalmazásával magunk is kísérletet kívánunk tenni olyan látens makro-csoportok kirajzolására, amelyeknek tagjai potenciálisan interakcióban vannak egymással.[1] Olyan csoportokra gondolunk, amelyeken belül – noha a közvetlen személyes ismeretség már csak a csoport mérete miatt sem lehet jellemző – hasonló jellegű kontaktusaik alapján a csoporttagoknak nagyobb az esélyük az egymással való interakciókra, mint más csoportok tagjaival. Természetesen a szóban forgó „makro-network" megközelítés is

feltételezi a közvetlen kapcsolathálózat, a „mikro-network" bizonyos szintű feltárását. A feladat az, hogy a hagyományos kiscsoportos megközelítés egyes intenzív módszereit úgy kapcsoljuk össze a makro-szociológiai vizsgálatok reprezentatív felvételi lehetőségeivel, hogy a személyes környezet csoportsajátosságainak számbavételével az atomisztikus mintaelemeket egy organikus viszonylatrendszerhez közelíthessük. A reprezentatív mintákból kiindulva ennek érdekében egyénenként körüljárjuk a releváns személyes kapcsolatok meghatározott együttesét, s ennek során a megkérdezettek közvetlen network-jébe tartozók alapvető társadalmi-demográfiai ismérveit (pl. a foglalkozását, lakóhelyét, korát, nemét) is felmérjük a megkérdezettek közlése alapján. Így nemcsak a személyes, „egocentrikus" hálózatokról jutunk reprezentatív érvényű adatokhoz, hanem abban a vonatkozásban is, hogy a fenti ismérvek alapján milyen státusú emberek vannak egymással közvetlen interakciós kapcsolatban, tehát a populáció mely szegmentumai sűrűsödnek társadalmi makro-csoportokká. Az így kirajzolódó alakzatok, interakciós csoportok alkothatják a kulturális-kommunikációs rétegződés egyik alkotóelemét.

A fent említett társadalmi-demográfiai ismérvek közül induljunk ki a foglalkozás példájából. A közölt közeli (baráti) kapcsolatokat figyelembe véve megtudhatjuk egy bizonyos foglalkozási csoportnak a spontán választásukban (tulajdonképpen a társas presztízs dimenziójában) megnyilvánuló „ázsióját". Itt két ismérvet veszünk figyelembe: 1. Mennél több választást kap számarányához viszonyítva egy adott csoport, és 2. ezek közt mennél több választást kap olyan csoportoktól, amelyek maguk is erősen „keresettek", annál feljebb sorolható a szóban forgó vertikális dimenzión. Az adott eredményből kiindulva a személyekre vonatkozóan egy lépéssel tovább is mehetünk: a minta valamennyi tagjának hierarchikus makro-network-pozíciója megállapítható az egyes személyekkel közelebbi kapcsolatban lévő emberek jellemző (átlagos) „csoport-értéke" alapján.[2]

A fenti gondolatmenet egyik implikációja, hogy az egyes (foglalkozási) csoportok „keresettségében" létezik egy társadalmi konszenzuson alapuló hierarchikus dimenzió. Más szavakkal: feltételezzük, hogy az egyes rétegek, csoportok értékelési rangsoraiban egy meghatározott korreláció áll fenn – annak ellenére, hogy alap-elképzelésünkből következően számottevő eltérésekkel is számolunk az egyes preferencia-sorrendekben. Az empirikus eljárás egyik kiinduló lépéseként a fentieknek megfelelően ellenőrizni kell, hogy valóban létezik-e a feltételezett rangsor-hasonlóság (a korreláció egy meghatározott foka) a különböző társadalmi-demográfiai, illetve kulturális csoportok között.

Az így szerzett információk arra is lehetőséget adnak, hogy a homogenitás–heterogenitás szempontjából is értékeljük a személyes kapcsolatokat. Ehhez azt kell figyelembe venni, hogy az egyes személyek megfigyelt kapcsolataik közt milyen arányban fordulnak elő a „közeli" és a „távoli" kontaktusok. Homogénnak tekinthetjük azokat a kapcsolat-hálózatokat, amelyek hasonló makro-network-értékű kontaktusokon alapulnak, heterogénnek pedig azokat, ahol igen különböző ázsiójú csoportok tagjaival állnak fenn személyes kapcsolatok.[3]

A network-hierarchia és a homogenitás–heterogenitás dimenziópárja a network-rétegződés „vertikális" és „horizontális" dimenziójaként is felfogható. E tengelyek alapján felvázolható az egyének és csoportjaik network-pozíciója (lásd az ábrát.)

A sémán – pusztán az egyes lehetséges típusok jellegének érzékeltetése végett – néhány extrém pozíciót tüntettünk fel. Így pl. a magas network-presztízs + homogenitás

véglet egyfajta „exkluzív" pozícióra utal; viszont az alacsony társas presztízs és a homogenitás együttes érvényre jutása „periferikus" network pozíciót jelez. Megkülönböztetett jelentősége lehet a nagyfokú társas heterogenitással párosuló közepes presztízs-pozíciónak: itt olyan „közvetítő" szerepet tételezünk fel, amely igen különböző szociális helyzetű csoportokat köt egybe. A „közepes network-presztízs és homogenitás" pozíciója a középszinten a saját csoportra korlátozódó, kifelé zárt társas helyzetet jelöl. A gyakorlatban az egyes sűrűsödési pontok bizonyára a leírt extrém típusok között lesznek. A pontok egy-egy – fenti értelemben vett – network-csoportot jelölnek; amelyek valószínűsíthetően potenciális interakciós csoportot képeznek. Hogy egy-egy ilyen mezőn belül valóban egy-egy interakciós csoport helyezkedik-e el, ezt még egy további lépésben ellenőrizni kell.[5]

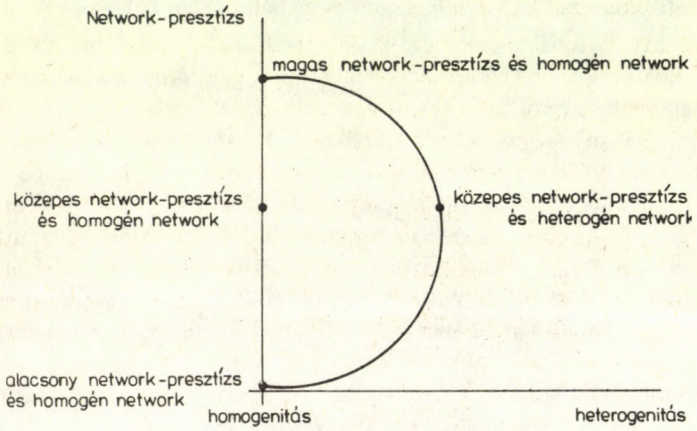

2. ábra

Az egyes network-csoportok valósághű körvonalazása az alapul szolgáló mikro-network-csoportok viszonylag részletes, a releváns miliőket megragadó leírását igényli. Az összes kapcsolat feltárása – még ha egy behatóbb esettanulmányról lenne is szó – egy adott vizsgálat keretei közt nem képzelhető el. Így kulcsfontosságú, hogy valóban a releváns miliőket és azon belül a legfontosabb kapcsolatokat vegyük tekintetbe. A tervezett vizsgálatban az alábbi miliő-típusokat kívánjuk számításba venni: 1. családi miliő 2. baráti-ismerősi miliő 3. munkahelyi miliő 4. egyéb szervezeti miliő. (Valamennyi miliő esetében a jelenleg meglévő kapcsolódásokat vesszük figyelembe.)

A családi-rokonsági miliőt és a baráti-ismerősi miliőt az adott körökön belül legfontosabbnak minősülő három–három személyes kapcsolaton keresztül kívánjuk leírni. A fenti személyek jellemzésénél a korábban említett társadalmi-demográfiai ismérveken kívül a nevesség figyelembevételére is gondolunk.[6]

A munkahelyi miliőt két oldalról, mindkét esetben közvetett módon kívánjuk megközelíteni. Egyrészt munkahely-miliő-típusokat hozunk létre, az alapján, hogy az egyes munkahely-típusokban dolgozó csoportok jellemző presztízs-pontszáma alapján maguk a

munkahelyek hogyan helyezkednek el a munkahelyek network-presztízs-hierarchiájában. Feljebb foglalnak helyet például azok a vállalatok, amelyek olyan – pl. kvalifikált – dolgozókat foglalkoztatnak magas hányadban, akik minden bizonnyal feljebb fognak elhelyezkedni az egyes foglalkozási csoportoknak (az előzőekben leírt módon adódó, választossági) network-presztízs-hierarchiájában. Ugyanakkor feltételezzük, hogy a beosztások szerint is különböző network-presztízs-szintet képviselő munkahelyi miliő-típusok különülnek el, ezért ezt a mozzanatot is figyelembe vesszük a munkahelyi miliő egészben való leírásakor. Az előbbihez hasonlóan e tekintetben is az egyes beosztásokhoz tartozó átlagos network-presztízs-pontszámból indulunk ki. A fenti két alapmozzanatot – munkahely-jelleg és beosztásszint – azonos súllyal kívánjuk figyelembe venni a munkahelyi miliő network-presztízs-értékének megállapításakor.[7]

Az (egyéb) szervezeti miliő esetében a kiindulópont a mintatagok szervezeti tagsága és pozíciója – hasonlóan a munkahelyhez. Valamennyi említett tagságot figyelembe vesszük egy kidolgozandó szervezet (egyesület, társaság stb.) -tipológia alapján. Az egyes szervezetek network-presztízs-értékét a munkahelyhez hasonlóan kapjuk meg (ugyanakkor a nagyobb számú szervezettagságot a szóban forgó értéket emelő tényezőként vesszük figyelembe.)

A négy miliő/típus hierarchikus network-presztízs-szerepének kijelölésekor deduktív és induktív megközelítéssel is kísérletezni kívánunk. A deduktív kiinduláskor a négy miliőt először azonos súllyal vesszük figyelembe (a négy miliő induló értékeit bizonyos módon normálva), majd különböző – még mindig deduktív – súlyozások szerint adódó eredményeket is mérlegelhetünk. Az induktív kiindulópontú súlyozásnál az egyes miliők relatív súlyát egy „kritérium-változóként" tekintett függő-változó-csoport felől kívánjuk meghatározni.[8] Ennek alapján azokhoz a miliő-típusokhoz rendelünk nagyobb súlyt, amelyeknek komolyabb a diszkriminatív ereje a „kritérium-változók" magyarázatában.

Visszautalva az előzőekben leírt kétdimenziós (network-presztízs-hierarchia és homogenitás–heterogenitás) sémára, a hierarchikus dimenzió szerint az egyéni értékek megállapítása tehát a négy miliő együttes – deduktív vagy induktív módon súlyozott – figyelembevételével történik. A heterogenitás–homogenitást pedig a négy miliő-típus valamennyi személyes kapcsolatának network-presztízs-értéke alapján számítjuk ki (minden egyes – személyes vagy szervezeti – kapcsolat jellemző presztízs-értékét figyelembe véve, ezek szórása alapján).

A további elemzésnek arra kell irányulnia, hogy összetételüket tekintve kézzelfoghatóak legyenek az egyes interakciós csoportok. Így például olyan típusú eredmények adódhatnak, hogy a „humán értelmiségiek" vagy a „fiatal humán értelmiségiek" vagy a „városi humán értelmiségiek" – és folytathatnánk a sort – alkotnak egy-egy interakciós csoportot.

A fenti modell alapján nemcsak az egyes interakciós csoportok rajzolódhatnak ki, hanem e csoportok egymáshoz viszonyított helyei, tulajdonképpen a „network-ök network-je" is. A csoportközi hálózatok „térképe" az egyes csoportok közötti kommunikációs kapcsolódásokat, közelséget – távolságot jelzi egy, az interakciós társadalmi távolságokat leképező többdimenziós térben. (Ilyen értelemben az interakciós közelség nemcsak közvetlen kapcsolaton, hanem hasonló csoportokhoz való kapcsolódáson alapul.)

Az eddigiek során elsősorban azt a vonatkozást állítottuk előtérbe, hogy a mikro-

network-ökből kiindulva hogyan juthatunk el makro-network-alakzatok, látens interakciós csoportok felé. Nyilvánvaló azonban, hogy az egyes mikro-alakzatok morfológiai jellemzői közvetlenül is hathatnak a nézetekre, beállítódásokra. Ez alapot ad olyan problémák vizsgálatára, mint hogy a személyes környezet kapcsolat-minősége, illetve (a kapcsolatok egymást átfedő, ill. egymástól különváló jellegéből adódó) nyitottsága – zártsága hogyan befolyásolja az egyes nézetek tartalmát, koherenciáját vagy pl. egyes jelenségekkel kapcsolatban a tolerancia fokát. Végső elemzésünkben így a mikro-network, illetve a makro-network pozíció valószínűleg egy-egy többértékű kategóriális változó lesz.

Az eddigiekben eltekintettünk a kapcsolatok különféle minőségi jegyeitől, így intenzitásuktól is. Az intenzitás alapján leegyszerűsítve „erős" és „gyenge kötésekről" beszélhetünk. E megkülönböztetésnek lényeges történeti vonatkozása van: a totális jellegű, a teljes személyiséget átfogó „erős kötésekkel" szemben a modernizáció folyamatával párhuzamosan fokozatosan előtérbe kerülnek a személyiségnek csak részvonatkozásait magába foglaló, speciális funkciók alapján létrejövő „gyenge kötések". E megkülönböztetés csak tendencia-jellegű: voltaképpen két önálló dimenzióról beszélhetünk az „erős" és a „gyenge" kötésekről szólva. Így a kapcsolataik jellege alapján kirajzolódhatnak olyan típusok, akiket egyszerre jellemez az erős és a gyenge kötésű kapcsolatok gazdagsága vagy szegénysége, s persze olyanok is, ahol az erős vagy a gyenge kötésű kapcsolatok a dominánsak.

Az erős és a gyenge kötés közti megkülönböztetésben két dimenzió bevonása: az interakció gyakorisága és személyes kapcsolat jellege látszik lényegesnek. Erős kötésről sűrű interakció és a személyiséget nem csak eszköz-szerűen involváló, gyenge kötésről (a valamilyen relavanciával bíró kontaktusokon belül) ritka érintkezés és funkcionális jellegű kapcsolatok esetén beszélhetünk. E dimenziók alapján lehetséges egy közbülső típus elkülönítése is a két tiszta típussal szemben, mely a funkcionális jellegű, de sűrű interakcióra alapuló kapcsolatokból adódik (a munkahelyi kapcsolatok jelentős része például ebbe a típusba tartozhat).

Kutatásunk egyik feladata a network-kapcsolatok minőségi jellemzőinek (a gyakoriság mellett az intimitások vagy a kölcsönös támogatás meglétén keresztüli) megragadása,[9] majd ezen az alapon azoknak az összefüggéseknek a vizsgálata, amelyek a különböző kapcsolat-jelleg-típusok (erős–gyenge-kötés) és a mentalitásjegyek között (pl. a gondolkodási nyitottság–zártság, előítéletesség), másfelől a csoport-identitás tekintetében feltehetően fennállnak. Másfelől a kötések e morfológiai vonásai feltehetően a makro-networkök szerveződésében is közrejátszanak. Így pl. szerepük lehet az olyan irányultságok kialakulásában, mint amilyenek – a mertoni terminológiával – a „lokális", ill. a „kozmopolita", vagy közelebbi, hazai példát véve a „népi" és „urbánus" jellegű csoportalakzatokat jellemzi. Az absztrakció további szintjére lépve, kézenfekvőnek látszik a hálózat-morfológiai jegyek és az olyan tágabb alakzatok közötti párhuzam, mint a „Gemeinschaft", ill. a „Gesellschaft" típusú társadalmi szerveződések.

3.a. *Tudás-stílusok mint a kulturális-kommunikációs rétegződés alapelemei*

Feltételezzük, hogy a kulturális-kommunikációs rétegződés másik alapvető összetevője a *funkcióik, irányultságuk szerint* eltérő tudás-stílusok. Az adott értelemben vett tudás-stílusok meghatározott tudásfajtákon alapulnak, azokat rendszerbe szervezik; az idetartozó tudásfajtákat más tudásfajtákkal szemben kiemelik, mintegy megszabva az egyes elemek helyi értékét.

Kiindulópontként a tudásfajták három „stílusrendjét" különböztetjük meg, amelyek – ill. ezek kombinációinak – birtoklása a kulturális-kommunikációs rétegződésben eltérő pozíciókat határoz meg. Feltevésünk szerint a tudásfajták e háromféle stílusának súlya, kombinációinak előfordulása különböző társadalmi–történeti viszonyok közt jelentősen eltérő (jóllehet az alapelemek minden társadalomban megtalálhatók). E tudás-stílusokat az általuk hangsúlyozott jellegzetes „produktumok" alapján a következőképp jelölhetjük meg: 1. kognitív-instrumentális tudás, 2. a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás, ,3. szimbolikus-reprezentációs tudás.[10]

A *kognitív-instrumentális tudás* produktuma bármely tárgyias természetű *dolog, mű,* akár fizikai, akár szellemi tevékenységen alapul. Éppúgy beletartozik pl. egy ház tervrajza, a felépített ház, mint egy ebéd, egy szakszerű ügyintézés vagy egy felfedezés. A *kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás* produktuma a *hatás,* a megteremtett személyes befolyás, a személyes vonzás megnövekedése a társas mezőben. Forrásai olyan, a társas mezőkben magasra értékelt egyéni készségek lehetnek, mint a humor, eredeti ég, szuggesztív beszédkészség – mindazok a jártasságok, amelyek szórakoztatásra, hatáskeltésre alkalmasak. A *szimbolikus-reprezentatív tudás* eredménye a *társadalmi helyzet* kifejezése, a sajátos érdekek, értékek „kódex-szerű" kifejezése, érvényesítése, az identitás, *a határ-megkülönböztetés* kimunkálása–fenntartása. Elsősorban a társadalmi helyzet-specifikus szimbólumok, ideológiák, csoporthagyományok ceremóniák, szerepek ismeretén megfelelő helyzetekben, kontextusokban való használatán és az ezeknek megfelelő viselkedésmódok, stílusok, eljárások elsajátításán, betartásán alapul.

Mindhárom tudás-stílusban megkülönböztethetünk egy statikusabb – mintafenntartó, őrző, inkább a reprodukción alapuló – és egy dinamikusabb – új formákat kialakító, átrendező – változatot. A kognitív-instrumentális típuson belül lényegében a rutin és az innovatív tevékenységek, a kapcsolatteremtő-önprezentációs típuson belül a saját csoporton belüli és a csoportokat átívelő, új csoportok felé nyitó kommunikációs formák, a szimbolikus-reprezentatív típuson belül a hagyományőrző és az ideológia-teremtő formák kettősségéről beszélhetünk ezen az alapon.

A tudás e három típusa *kifejlesztésében, elsajátításában* egyaránt szerepe van az egyéni adottságoknak, rátermettségnek (közülük különösen a kapcsolatteremtő–önprezentációs készség tételezi ezt fel), de mindegyikre áll az is, hogy birtoklásuk döntő mértékben felerősödhet a *különböző tudásközvetítő-szocializációs intézmények* által. A kognitív-instrumentális tudás elvileg mindenekelőtt az iskolában és a különböző munkatevékenységek során sajátítható el. A kapcsolatteremtő-önreprezentációs tudás kialakulásában döntő szerepet a kortárs-csoportok, társaságok játszanak. Emellett talán ennek a tudás-stílusnak a formálódásában a legnagyobb a család jelentősége (amely nyilvánvalóan mindhárom vonatkozásban részt vesz az alapkészségek kialakításában). A szimbolikus-

reprezentatív tudáson belül viszonylag sok olyan elem van, amelynek átadása kevéssé intézményesül. Az idetartozó készségek, ismeretek zömmel közvetlenül, személyes formában azokban a csoportokban, körökben sajátíthatók el, amelyek a specifikus szimbólumokat kialakítják, fenntartják.

A tömegkommunikációs eszközök – egészükben – valamennyi tudástípus elsajátításához nyújtanak bizonyos adalékokat. A televízióra önmagában is jellemző ez a tartalmi sokféleség, de térhódítása – a szórakoztató, a „small-talk"-jellegű interakcióknak témát adó népszerű műsorok, ill. az aktualitások, a szenzációk hangsúlyozásával – a kapcsolatteremtő-kommunikatív kultúraelemek irányában hat. Visszautalva a társadalmi hálózattal kapcsolatban leírtakra, a különböző tömegkommunikációs intézmények szellemi, „virtuális" network-ökként is felfoghatók, amelyekre bizonyos helyzetekben téma- és gondolkodási közösségek épülhetnek.

Történeti koronként, társadalmanként változó, hogy az egyes tudásközvetítő-szocializációs intézményekben mely tudástípusok kerülnek előtérbe. Például ha az iskola alapfunkciója a kognitív-instrumentális tudáshoz fűződik is, igen nagy arányban közvetíthet a másik két típushoz tartozó ismereteket, s meghatározott korokban, társadalmakban az utóbbiak túlsúlyra is juthatnak. Másrészt a háromfajta tudástípus, kultúraelem súlya, kombinációik előfordulása határozottan összefügg egy-egy társadalom szellemi életével, növekedési potenciáljával, fejlődési fázisaival.

A fentiekkel kapcsolatos, hogy egy-egy jártasságtípus az adott közegben domináns tudás-stílus sajátosságaihoz igazodik. Példát említve, az idegen nyelv tudása egyaránt elképzelhető mindhárom tudás-stílus elemeként: a kognitív-instrumentális stílus esetében (pl. idegen nyelvű forrásanyagokhoz való hozzáférést tekintve) eszköz-szerepet játszhat egy mű létrehozásában; a kapcsolatteremtő–önprezentációs stílus esetében a nyelv konverzációs értéke jut jelentőséghez; a szimbolikus–reprezentatív stílus esetén pedig az elkülönülést–megkülönböztetést szolgálhatja (mint egyes korokben a latin vagy a francia nyelvtudás).

A tudás-stílusok produktumaik *átválthatósága, „jutalmazási" mechanizmusai* felől is megkülönböztethetőek. A fent említettek közül az elsőtől a harmadik tudás-típus felé haladva többrétű jutalomrendszer rajzolódik ki. A kapcsolatteremtő–önprezentációs tudás közvetlenül értékesül népszerűség, siker, befolyás, a szimbolikus–reprezentatív tudás a pozíciók, cselekvési hatáskörök, tekintély formájában. Az anyagi eszközök, a pénz valamennyi tudás-típus ellenértékeként szerepet játszhat, de tendenciaszerűen a kognitív-instrumentális tudástípus jutalmazásában a legnagyobb a viszonylagos súlya, mivel vele szemben a többi tudástípusok produktuma már ellenértékét is önmagában hordja.[11] (Ez még akkor is így van, ha sok esetben az utóbbiak pénzbeli jutalmazása abszolút mértékben meghaladja az előbbiét.)

Részben a tudásközvetítő-szocializációs intézmények sajátosságaiból, részben a „beváltás", s a jutalmazás eltérő mechanizmusaiból adódik, hogy az egyes tudástípusok megszerzésére irányuló befektetések *megtérülésének* kockázata és hozama különböző. Társadalmanként és társadalmi státus-szintenként is eltérőek a megtérülés körülményei; összességében azonban úgy tűnik, hogy a kognitív-instrumentális tudás elsajátítása viszonylag intézményesített és így megközelíthető, „szolid" jutalmazást ígér, ennek reprodukálása ugyanakkor a jártasság rendszeres karbantartását és gyakorlását igényli. A „kapcsolatteremtő-önprezentációs" tudás bizonyos – részben hosszabb távon megnyil-

vánuló – adottságokat feltételez, amely az ilyen irányú „befektetésekbe" jelentős bizonytalansági mozzanatot visz. Jutalma igen nagy lehet, de ennek fenntartása is a készség rendszeres megújítását feltételezi. A „szimbolikus-reprezentatív" tudás intézményesen csak részben sajátítható el, s ez komoly megtérülési kockázatot von maga után; ha azonban egyszer sikerült érvényre juttatni, jelentős és viszonylag garantált „hozamot" eredményez. (A fenti összefüggések viszonylagosságára utalva ugyanakkor itt is megjegyezzük, hogy egy-egy társadalom kulturális rétegzettségének jellegzetességeit többek közt igen nagy mértékben éppen az határozza meg, hogy mely tudás-stílusok dominánsak, s mely tudásfajták részesülnek kisebb vagy nagyobb jutalmazásban.)

3.b. *A tudás-stílusok összetevők szerinti felbontása – kulturális metszetek*

A kulturális rétegződés és a tudás-stílusok empirikusan megragadható jelenségeihez közelítünk, amikor a különböző tudás-stílusokat a megjelenési formák felől vesszük szemügyre. A különféle egyedi kulturális jelenségeket a következő metszetekben kívánjuk vizsgálni: 1. *tárgyi-környezeti elemek* (mindazok a tárgyak, amelyek akár funkcionális, akár szimbolikus eszközökül szolgálnak, de jellegzetes együttesük egy-egy tudás-stílust, kulturális kört jellemez). Olyan környezeti elemek tűnnek különösen jelentősnek, mint a lakás minősége, berendezése, díszítőelemei, szabadidős tárgyak, otthoni munkaeszközök. 2. *tevékenység-fajták* (ezen belül éppen úgy a munkahelyi, mint a munkahelyen kívüli, szabadidős tevékenységek *jellegére*). A munkatevékenységeket aszerint kívánjuk csoportosítani, hogy mennyire fordulnak elő köztük kifejezetten tárgyias-technikai tevékenységek, ill. az alá- és felérendeltségen, valamint a csak funkciók szerint elkülönült, ennyiben azonos szintű kapcsolatokon alapuló interakciós-kommunikációs tevékenységek. A szabadidős szférában sem csak a szűken vett kulturális tevékenységekre, hanem a különböző készségek, jártasságok – a javítás-szereléstől vagy kézimunkázástól a komolyzenehallgatásig – birtoklására és gyakorlására gondolunk. 3. *kulturális intézmények* (ez a dimenzió az előbbi metszethez, a tevékenységfajtákhoz áll közel, mégsem azonos vele: azonos intézményekhez különféle tevékenységek tartozhatnak és viszont. Például a művelődési házhoz egyaránt kapcsolódhatnak szakmai hobbykörök, tanfolyamok, társas összejövetelek és szűkebben vett kulturális tevékenységek; vagy fordítva: egy olyan tevékenység mint a táncolás, különböző intézményekhez, farsangi bálhoz, diszkóhoz, ünnepélyes és személyesebb formákhoz is kapcsolódhat.[12]

Operacionális elképzeléseink irányát sematikus formában is jelezzük: az alábbi táblázatban megkíséreljük a megjelölt három tudás-stílus és a három kulturális metszet kombinációit úgy felvázolni, hogy egy-egy példával jelezzük az adott szempontból feltételezett tartalmi jellegzetességeket. (A táblázat tényleges kitöltése természetesen az empirikus kutatás eredménye lehet. E táblázat kifejezetten szemléltető célt szolgál, és így attól is eltekintünk, hogy a három tudás-stílus kapcsán említett statikus-dinamikus dimenzió szerint különbséget tegyünk.)

Feltételezve, hogy empirikusan valóban kirajzolódik a tudás-stílusoknak egy ilyen módon vagy hasonlóan rendeződő együttese, annál homogénabb „stílusok" (ill. kulturális csoportok) felé közeledhetünk, minél koherensebbnek mutatkozik a különböző kultúramet-

	Kognitív-instrumentális stílus	Kapcsolatteremtő-önprezentációs stílus	Szimbolikus-reprezentatív stílus
Tevékenység fajták	sok kötött idő, tárgyias-technikai (szellemi vagy fizikai) munkatevékenységek, tanulás, továbbképzés, olvasás, javító-, szerelő-, kerti munka stb.; szakfolyóiratok, informatív tartalmak intenzív igénybevétele	a közvetlen interakciós tevékenységek nagy súlya a munkában, több kötetlen idő, vendégeskedés, tánc, névnapozás, vicc-mesélés, társasjáték, tanácsadás stb.; szórakoztató tartalmak fogyasztása a tömegkommunikációban	hierarchikus viszonyon alapuló interakciós, munkatevékenységek, sok kötött idő, kötelezettségek, konferenciák, nyilatkozás stb.; a tömegkommunikáció viszonylag kis súlya a tájékozódásban
Intézmények	könyvtár, tanfolyamok, szabadegyetemek, szakmai egyesületek, gmk stb.	diszkó, presszó, strand, divatbemutató, író–olvasó találkozó, tánciskola stb.	kiállítások, múzeumok, opera, premierek, fogadások, ünnepségek stb.
Tárgyi-környezeti elemek	íróasztal, barkácsműhely, varrógép, házi komputer stb.	lemezjátszó, bárszekrény, étkezési készletek, fűszerkészlet stb.	műtárgyak, zongora, stílbútorok, márkás autó, kitüntetés-tár, vitrin stb.

szetek szerinti kapcsolódás. Természetesen itt elsősorban *tendencia-csoportokra* gondolunk, amelyben a tudás különböző típusai – különböző arányokban, különböző szinten – minden embert jellemeznek, és sok esetben az egyes tudás-stílusok közt is átmenetek, egymásba játszások léteznek. Mégis abból indulunk ki, hogy a tudás-stílusok olyan szelekciós elveken alapulnak, amelyek az embereket is meghatározott csoport-szerveződések felé orientálják.

Bár kiindulópontunk alapvetően a fenti értelemben vett tudás-stílusok megkülönböztetésére épül, nem kételkedünk benne, hogy az egyes tudás-stílusok maguk is rendkívül heterogének, mivel a különfajta „művek", „hatások", „szerepek" – tehát az egyes tudásfajták produktumai – objektíve és az uralkodó társadalmi értékelési minták szerint is nagymértékben különböznek: az egyes tudás-stílusokon belül az értékeltség, elfogadottság szempontjából eltérő fokozatokat, „legitimitási szinteket" különböztethetünk meg. Természetesen e szintek fokozatossága, a ténylegesen létező fokozatok száma, a törésvonalak elhelyezkedése a priori nem megállapítható, hanem empirikusan határozható meg, mégis az elméleti modellezésnél célszerűnek látszik három szint megkülönböztetése. Ezen az alapon valamennyi tudás-stíluson belül egy „felső" és „középső"' és „alsó" szintet különböztetünk meg.[13]

A kulturális rétegződés hagyományos megközelítései a vertikális dimenziónak tulajdonítottak elsődleges jelentőséget. E hierarchikus tagolódást mi sem tartjuk mellőzhetőnek, bár – a bevezetésben elmondottakkal összefüggésben – feltételezzük, hogy a tradicionálistól a modernebb társadalmi alakzatok felé haladva megnő a horizontális dimenzió tudás-szociológiai szerepe. Az empirikus vizsgálat feladata a tudás-stílus vertikális és horizontális dimenziója viszonylagos szerepének részletesebb, témánkénti feltárása.

Tervezett vizsgálatunkban a „legitimitási szintek" elkülönítését részben a tudás-stílus–

csoportokhoz kapcsolódó intézmények és tevékenységek érték-rangsoroltatásán (az intézmények és tevékenységek „presztízsének" mérésén keresztül),[14] részben a network-megközelítés alapján kialakuló hierarchiák révén kívánjuk megoldani (amikor azt vizsgálnánk, hogy mely tevékenységek, intézmények kapcsolódnak „fenti" és „lenti" network-pozícióhoz).

4. *Függő változók, háttér-változók és a változók rendszere*

a) *A nézetrendszerek mint függő változók*

Miután az alapmodellben függő változókként tekintett tudati jelenségek, nézetrendszerek elvileg korlátlan tématartományt ölelnek fel, néhány olyan területet emelünk ki, amelyek a kulturális-kommunikációs rétegződés szempontjából kulcsfontosságúnak tűnnek: 1. részben közvetlenül kapcsolódnak az így megállapítható csoportalakzatokhoz, 2. részben a nézetrendszerek, beállítódások más szférái felé közvetítő szerepet játszanak.[15] A lehatárolás egyik alapszempontjaként így például mellőzzük az olyan „elosztási" problémákhoz közvetlenül kapcsolódó (mondhatnánk: „zéróösszegű) kérdésköröket, ahol a konfliktusos érdekkülönbségek szerepe miatt a gazdasági pozíciók meghatározó befolyását eleve feltételezzük.

A szóban forgó tudati jelenségeken belül a következő típusokra gondolunk: 1. „szociális distancia"-tudat 2. csoport-hovatartozás-, identitás-tudat 3. stílus-tudat 4. norma-tudat 5. „értesültség", témák, hiedelmek 6. ízlésirányok 7. beállítódás-aktusok.

A „szociális distancia"-tudat abban ragadható meg, hogy különböző (foglalkozási) csoportokat az emberek személyes környezetükhöz mennyire közelinek, ill. távolinak érzékelnek. Mérésére Bogardus-jellegű skálát kívánunk alkalmazni. E megközelítésen keresztül a (szubjektív) vonatkoztatási csoportokhoz is közelebb juthatunk. Egy további szintje ennek a problémának, hogy a saját csoport és a más csoportok viszonyának tudati képe egy konfliktusos vagy harmonikus jellegű társadalomképbe ágyazódik (az észlelt érdekellentétek jellegétől függően.)

A csoporthovatartozási, identitástudatot a szellemi közösség érzésének, a személyes „hitvallásnak" olyan típusain keresztül kívánjuk megközelíteni, amelyek a mai magyar társadalomban – feltevésünk szerint – viszonylag nagy gyakorisággal előfordulnak. Ilyenek pl. a „nemzeti", a „hívő", a „baloldali", a „nonkonformista", a „reformer" vagy a „rendet" hangsúlyozó hitvallások, de ezek mellett a – bizonyára meglévő további – kevésbé jellegzetes, elmosódottabb identitástudat-típusok, valamint az identitás-nélküliség kifejezésére is lehetőséget kívánunk adni. (Másrészt a feltételezhető „kombinált típusok" számbavétele is fontosnak tűnik.) Az identitás-csoportoknál külön vizsgálódás tárgyát képezheti, hogy kötődnek-e az ilyen orientációk jellegzetes kommunikációs orgánumokhoz (a tömegkommunikációs eszközökhöz, lapokhoz).[16]

A stílus-tudat–változócsoporton keresztül azt akarjuk mérni, hogy az emberekben mennyire tudatosul az a tudás-stílus-jellegű alapbeállítottság, amely viselkedéseüket többkevesebb koherenciával ténylegesen jellemzi. Itt részben olyan irányultságok, magatartások értékeltetésére gondolunk, amely a vázolt három tudás-stílus–orientációt külön-külön jellemzi (így pl. a kognitív-instrumentális stílus esetében a pragmatikus beállítódás, tárgyila-

gosság, szorgalom, a kapcsolatteremtő-önprezentációs stílus es té en az élményorientáltság, spontaneitás-originalitás, humor vagy a szimbolikus-reprezentatív stílus esetében a rend-, fegyelem-központúság, a határtartás, tisztelet-megadás). Másrészt az egyes stílusokkal való közvetlen azonosulást is mérni kívánjuk (a rájuk vonatkozó sommás meghatározások alapján történő önbesorolások segítségével).

A norma-tudat különböző szférái közül azokat a mozzanatokat kívánjuk kiemelni, amelyek a csoportviszonyokra vonatkozó „nekünk való", „hozzánk illő" mintákat, elvárásokat fejezik ki (megkülönböztetve a gazdasági alapú „megengedhetjük–nem engedhetjük meg magunknak" típusú normáktól). Konkrétabban a családra, gyereknevelésre, iskoláztatásra, továbbá az egyenlőségre, differenciálásra, reformnézetekre, másfelől bizonyos javak, tárgyak fontosságára, a különböző típusú (szimbolikus és nem-szimbolikus) jutalmazások viszonylagos jelentőségére, bizonyos magatartástípusok, (újfajta) minták tolerálására–elutasítására vonatkozó normákra, elvárásokra gondolunk.

Az „értesültség", a „témák", hiedelmek vizsgálandó jelenségtípusában olyan – információs vonatkozású – tudati mozzanatok megragadására gondolunk, amelyek nem annyira (iskolázottságon vagy a tájékoztatás különböző nyilvános csatornáin keresztül megszerezhető) ismeretekből, hanem a társadalmi-társas hálózaton belül elfoglalt pozíciókból erednek. Ilyen jellegűek a különböző személyes csatornákon keresztül terjedő (tényleges vagy téves információkon alapuló) vélekedések, vagy az „aktuális napirendről való ismeretek". A szóban forgó hiedelemfajták aktualitásának gyors változása miatt a konkrét „értesülés"-mozzanatokat az adatfelvételhez közelebbi időpontban állapíthatjuk majd meg.

Az ízlésirányokkal a preferenciák világát, a „mi tetszik – mi irritál" dimenziót kívánjuk megközelíteni. Az eltérő ízlésalakzatokat elsősorban olyan „anyagon", közegen keresztül kíséreljük megragadni, amelyek viszonylag széles körben vannak jelen, s a társadalmi érintkezések számára állandó „cseremédiumot" jelentenek. Elsősorban a tömegkommunikációs eszközökben megjelenő műfajokra, még inkább konkrét tartalmakra (pl. filmek, tv-műsorok, tv-személyiségek), az öltözködés, megjelenés stílusformáira, konkrét divatjelenségeire, sőt a „kulinaritás" világában megmutatkozó stílusválfajok számba vételére gondolunk. Természetesen itt is – mint az előző függő változók esetében – a jelenségek egy szűk, a kulturális-kommunikációs rétegződés szempontjából elvben fontosnak tűnő csoportját emelnénk ki (és további vizsgálatok tisztázhatják, hogy a kialakítandó kulturális-rétegződés–tipológia az ízlésvilág egyéb terepein mennyire bír magyarázó erővel).

A beállítódás-aktusok tekintetében olyan viselkedési minták, cselekvések, szokások megragadására gondolunk, amelyek bizonyos – feltehetően kultúraspecifikus – beállítódásokat viszonylag közvetlenül tükröznek. Csak példaszerűen, ilyenek lehetnek: felajánlás a Nemzeti Színház felépítéséhez vagy más társadalmi alapítványokhoz, különböző innovatív viselkedésformákhoz való kapcsolódás – vagy egészen más oldalról – a (legutóbbi) szilveszter eltöltésének módja.[17]

A fenti felsorolt függő változók egy részét – mint már említettük – „kritériumváltozókként" tervezzük alkalmazni, vagyis csak a rétegződés-csoportok kialakításához, a „műszer-konstrukcióhoz" kívánjuk számításba venni, s a nézetmeghatározó szerep végső tesztelésébe már nem vonnánk be őket. Jelenleg ezeken belül az interakciós csoportosu-

lásokkal talán legközvetlenebbül összefüggő szociális distancia-tudat, valamint a tudás-stílus–csoportosulásokra közvetlenül vonatkozó stílus-tudat mutatóira gondolunk.

b) *Szimbolikus háttérváltozók*

A tudás-stílus– és az interakciós csoportokat közvetlenül meghatározó, erőforrás-jellegű háttérváltozók között megkülönböztetett szerepet tulajdonítunk a szimbolikus tényezőknek. Itt olyan „javakkal" való rendelkezésre gondolunk, amelyek kisebb vagy nagyobb bizonyossággal garanciát nyújtanak bizonyos előnyök elérésére, kapcsolatok mozgósítására stb.

E jelenségek különböző típusai közül az adott problémakör szempontjából három fajtát tartunk különösen fontosnak és megközelíthetőnek: 1. a (csoport)presztízst, 2. a nevességet, népszerűséget, 3. a címet, rangot, kitüntetést. A (csoport)presztízs esetében a csoport tagja csoportjának – a múltból táplálkozó, lassan változó – presztízsével ruházódik fel. Az előbbivel szemben a cím, rang, kitüntetés elismertsége, „beválthatósága" bizonyos értelemben intézményesen garantált és névre szóló. A népszerűség, nevesség ugyancsak névre szóló, széles körben – s ha nem is intézményesen, bizonyos fokig garantáltan – beváltható, ugyanakkor időről időre megújításra, igazolásra szorul. (E szimbolikus erőforrás-típusok kétségtelenül sok tekintetben átfedik egymást.)

A csoportpresztízzsel kapcsolatos mérési módról – a network-csoportok kapcsán – már írtunk; emellett a hagyományos presztízs-megközelítésekre is támaszkodnánk, az utóbbi időszak ilyen irányú hazai kutatásainak eredményeit alapul véve. A címek, rangok kitüntetések – bár társadalmi elismertségük foka nyilvánvalóan különböző – részletesen számításba veendők, és ezek felmérése – intézményesültségüknél fogva – (a doktori címtől a különféle díjakig) többnyire feltehetően nem jelent nehézséget. Célszerűnek tűnik figyelembe venni az egyes fajták súlyozásánál, hogy a szokás mennyire teszi legitimmé ezek nyilvános viselését. A népszerűség, nevesség mérésére – a különböző szintek megkülönböztetésével – a korábbiakban már utaltunk. E tényező megragadása az előzőeknél nehezebb (természetesen nem annyira az országos hírnévvel, mint a nevesség alacsonyabb fokaival rendelkező emberek esetében). Elsősorban közvetett megközelítésre hagyatkozhatunk, részben az ismertség személyes becslésén, részben a nyilvános szereplések fajtáin, szintjén és gyakoriságán keresztül.

c) *A változók rendszere*

Az előzőekben a változók több alaptípusát különböztettük meg. Az alábbiakban megkíséreljük sematikusan ábrázolni ezek összefüggéseit.

Mindenekelőtt a kulturális-kommunikációs rétegződés szempontjából alapvetőnek tekintett két változó-csoport, a tudás-stílus és a network-pozíció meghatározottságáról és egymáshoz való viszonyáról kell szólni. Mint az eddig leírtakban is néhány ponton utaltunk rá, feltevésünk szerint e két változó-csoport szorosan összefügg egymással: így az egyes tudás-stílusok eltérő jellegű, nyitottságú–zártságú, kiterjedtségű társas hálózatokat vonzanak, ahogy a különböző network-pozíciók, ill. alakzatok is a tudás-stílusok más-más fajtáit állítják előtérbe. Ezek az átfedések azonban minden bizonnyal csak részlegesek, s

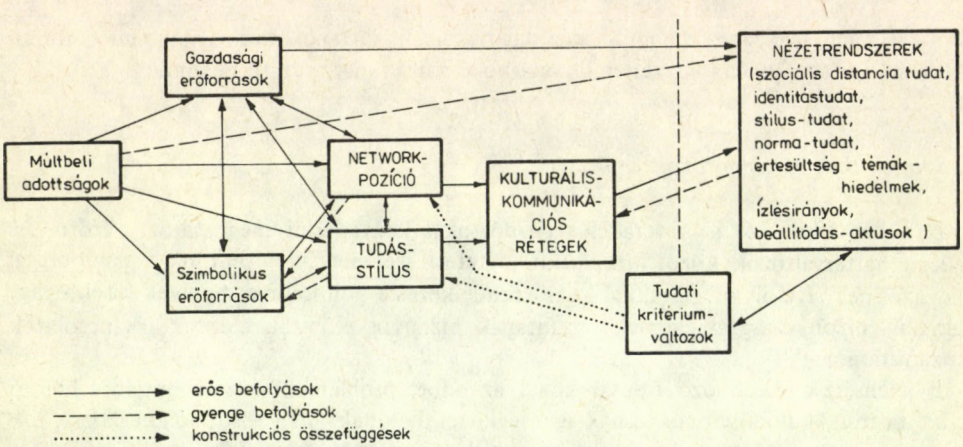

3. ábra

ez indokolttá teszi, hogy analitikusan is külön kezeljük őket, s azt is, hogy az empirikus összefüggések elemzésekor a függő változókra külön-külön és egymással közösen gyakorolt hatásukat is vizsgáljuk. A kulturális-kommunikációs rétegződés „végső" csoportjainak kijelölését is e két változócsoport alapján adódó tipológiák kombinációja eredményezheti.

Mint a sematikus ábrából kitűnik, a központi változó-csoportokat „kívülről" részben a múltbeli adottságokból, az induló társadalmi-kulturális helyzetből (családi háttér) stb., részben a jelen pozícióból, a meglévő erőforrásokból, így a szimbolikus és a gazdasági erőforrásokból kívánjuk magyarázni. (A nézetrendszerekből induló, fordított irányú, szaggatott nyíllal pedig azt jeleztük, hogy az ún. függő változó-csoport, a tudati jelenségek bizonyos fokig maguk is visszahatnak a kulturális-kommunikációs rétegződésre, így pl. a csoportidentitások akár a network-csoportosulásokra, akár a tudás-stílusok hangsúlyaira.

A változók rendszerében nem tüntettük fel külön az iskolai végzettségnek a felfogásunk szerint a „múltbeli adottságokhoz" tartozó tényezőjét. Feltételezzük azonban, hogy a „múltbeli adottságok" tényezőcsoportján belül az iskolázottság a kulturális-kommunikációs rétegződést, valamint a szimbolikus erőforrásokat legközvetlenebbül meghatározó egyedi tényező. A tudás-stílus – csoportok meghatározásában ezen belül lényeges szerepet tulajdonítunk az iskolázottság szakirányának – humán- vagy reál-orientációjának. Ugyanakkor azt is feltételezzük, hogy az iskolázottságnak a nézetrendszerekre való befolyása elsősorban a kulturális-kommunikációs rétegződésen keresztül valósul meg.

Mikor a kulturális-kommunikációs rétegződés meghatározó tudati szerepét tételezzük fel, nem vonjuk kétségbe, hogy a gazdasági pozíció nemcsak közvetve, a kulturális-kommunikációs rétegződésen keresztül, hanem közvetlenül is kihat a mentalitásmódokra.[18] Nem térünk ki részletesebben a gazdasági pozíció megközelítésének kérdéseire, de témánk szempontjából nagy jelentőséget tulajdonítunk az „örökölt" és a „szerzett" gazdasági pozíció (durván a vagyon és a kereset) viszonyának számbavételére. (Így pl. bizonyos összefüggést, együttjárást tételezünk fel a „szerzett" gazdasági pozíció relatív jelentősége és a kognitív-instrumentális stílus előtérbe kerülése, másfelől az „örökölt" gazdasági pozíció és a szimbolikus-reprezentatív tudás-stílus hangsúlya között.) A gazdasági pozíció „elosztási" oldala mellett a munkaerő-piaci feltételrendszer különbségeit, így

az „első" és a „második" gazdaságon belüli munkamegosztásbeli hely és munkaerő-piaci pozíció szerepét is számításba kívánjuk venni a szóban forgó összefüggések feltárásában.

* * *

Talán az eddig kifejtettekből is látható, hogy a kulturális-kommunikációs rétegződés leképezése a változók igen nagy számát igénylő, az alap-változócsoportokon, a tudásstílus – és a network-csoportokon belül is nagyszámú mérést feltételező komplex feladat. Kutatásunk részben a szóban forgó rétegződés mennél árnyaltabb megragadását kívánja szolgálni, ezen túl azonban további vizsgálatok számára is viszonylag könnyen kezelhető csoportosítást, mérőeszközt szeretne rendelkezésre bocsátani. Ez utóbbi szükségessé teszi a rétegződési csoportok alapjául szolgáló változóknak egy olyan „optimális" redukcióját, ahol kevés változóval még viszonylag jól tudjuk közelíteni a részletesebben kirajzolt rétegeket.

* * *

Az előző részekben kifejtettek során több ponton utaltunk olyan feltételezett összefüggésekre, amelyek esetenként már a kiinduló alaphipotézisek irányát is jelezték. A változók rendszerét összefoglaló sémánk pedig bizonyos értelemben mint látens feltevések együttese is felfogható. Az alábbiakban – mintegy eleve kijelölve kutatásunk alapkérdéseit – megkíséreljük összefoglalni és viszonylag explicit módon megfogalmazni a legfontosabbnak tűnő hipotéziseinket. Ezek egy része – a „kiinduló keret-hipotéziseek" – különös jelentőségűnek tűnik a vizsgálat szempontjából, hiszen fennállásuk igazolhatja az adott megközelítés értelmét, létjogosultságát. Néhány további hipotézis esetében maga a kérdésfeltevés jellege, az egyes összefüggések közelebbi vizsgálata lényegesebbnek tűnik, mint pontos előrebecslésük.

a) *Kiinduló keret–hipotézisek*

1. A gazdasági pozíción alapuló rétegződés nem esik egybe a kulturális-kommunikációs rétegződéssel.
   Ez egyfelől úgy ellenőrizhető, hogy a kétfajta rétegződést mérő változók közti kapcsolat nem haladhat meg egy közepes szintet, másfelől úgy, hogy a függő változókra kifejtett hatásuk sem ekvivalens, tehát nem helyettesíthetik egymást, ill. külön-külön befolyásuk van. (A gazdasági pozíciót több dimenzión elfoglalt hely együttesével kívánjuk mérni, amely egyaránt tartalmazná a munkamegosztási pozíciót, az első és a második gazdaságon belüli részvétel jellegét, valamint az anyagi javakkal való – jövedelmi és vagyoni – rendelkezést.)
2. A kulturális-kommunikációs rétegződés jobban magyarázza a (függő változókként megjelölt) nézetrendszereket, mint a gazdasági rétegződés.
   Konkrétabban: akkor tekintjük sikeresnek kísérletünket, ha a függő változók fentiekben meghatározott körében (gyakorlatilag döntő többségében) a kulturális-

kommunikációs rétegződés számottevően jobban határozza meg a nézeteket, mint a gazdasági rétegződés.

3.a. A kulturális-kommunikációs rétegződés alapelemei, a tudás-stílus és a network-pozíció szerinti rétegződés nem fedi át egymást, de szignifikáns összefüggés áll fenn köztük.
(A két változó közti kapcsolat szignifikáns, ugyanakkor együttes befolyásuk szignifikánsan nagyobb a függő változókra, mint bármelyiké külön-külön.)

3.b. A tudás-stílus és a network-pozíció közti korreláció erősebb, mint a gazdasági pozíció és bármelyikük közti korreláció.

4. Mind a tudás-stílust, mind a network-pozíciót jobban tudjuk magyarázni a társadalmi háttér- és erőforrás-változókkal, mint a függő változókként tekintett nézetrendszereket. (Tehát nem „feleslegesek".)

b) *Specifikus hipotézisek*

5. A network-pozíció jobban magyarázható a társadalmi háttér és az erőforrás-változókkal, mint a tudás-stílus–pozíció, mert feltételezésük szerint:

6./ 6.1. a családi háttér (múltbeli adottságok) közvetlenebbül hat a network-, mint a tudás-stílus–pozícióra

6.2. a gazdasági erőforrások jobban hatnak a network-, mint a tudás-stílus–pozícióra

6.3. a szimbolikus erőforrások kb. azonos mértékben hatnak a network- és a tudás-stílus–pozícióra

7. A fiatalabb korcsoportokban inkább a network-pozíció határozza meg a tudás-stílus pozíciót, az idősebb korcsoportokban inkább a tudás-stílus–pozíció a network-pozíciót (életciklus-hatás)

8. A kognitív-instrumentális éa s szimbolis-reprezentatív tudás-stílusra viszonylag inkább az erős kötésű, a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás-stílusra viszonylag inkább a gyenge kötésű kapcsolatok jellemzők

9. A kognitív-instrumentális és a szimbolikus-reprezentatív tudás-stílus homogénabb, a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás-stílus heterogénabb összetételű társadalmi-társas hálózatokhoz kapcsolódik.

10. A tudás-stílusok közül a kognitív-instrumentális arányát tekintve leginkább a falusi, a kapcsolatteremtő-önprezentációs a nagyvárosi, a szimbolikus-reprezentatív a kisvárosi környezetre jellemző.

11. A kognitív-instrumentális tudás-stílusra az „elkülönülő", illetve a „perifériku s", a kapcsolatteremtő-önprezentációs tudás-stílusra a „közvetítő", a szimbolikus-reprezentatív tudás-stílusra az „exkluzív" jellegű network-pozíció jellemzőbb, mint a többi tudás-stílus esetében.

12. 12.1. Az erős kötésű kapcsolatoknak homogénabb nézetrendszerek (függő változók) társulnak, a gyenge kötésű kapcsolatokhoz heterogénabbak.

12.2. A gyenge kötésű kapcsolatokhoz toleránsabb nézetek . . .

12.3. . . . az erős kötésű kapcsolatokhoz kikristályosodottabb identitás-tudat társul.

c) *Tendencia–hipotézisek*

13. Időbeli perspektívában vizsgálva az összefüggéseket,[19] feltevésünk szerint a függő változók strukturális meghatározottsága (konkrétabban: mind a gazdasági, mind a kulturális-kommunikációs rétegződéstől való függése) időben csökkenő tendenciájú. Mivel e hipotézist közvetlen formában csak további kutatások igazolhatják, jelenleg a meglévő keresztmetszet-összefüggések alapján az alábbi „segéd-hipotézisek" igazolódása adhat közvetett támpontokat. (Feltételezve, hogy a „modern" tendenciákat a „tradicionálissal" szemben a fiatalabbak, az iskolázottabbak, a város-lakók és a nem-szegények" inkább képviselik, mint az öregebbek, az iskolázatlanok, a falusiak, a szegények:)
    13.1. A függő változókat kevésbé tudjuk magyarázni a fiatalabbaknál, mint az öregebbeknél
    13.2. . . . a magas iskolázottságúaknál, mint az alacsony iskolázottságúaknál
    13.3. . . . a városiaknál, mint a falusiaknál
    13.4. . . . a jobb, mint a rosszabb gazdasági helyzetűeknél.
14. A kulturális-kommunikációs rétegződés viszonylagos szerepe a nézetrendszerek meghatározásában növekszik a gazdasági rétegződéshez képest.[20]
    (Itt is az előzőhöz hasonló közvetett bizonyítékok jöhetnek számításba:)
    14.1. A függő változókat a kulturális-kommunikációs rétegződés jobban magyarázza a fitalabbaknál, mint az öregeknél
    14.2. . . . a magas iskolázottságúaknál, mint az alacsony iskolázottságúaknál
    14.3. . . . a városiaknál, mint a falusiaknál
    14.4. . . . a jobb, mint a rosszabb gazdasági helyzetűeknél
15. A társadalmi-társas hálózatok fokozatosan heterogénabbá válnak társadalmi összetételüket tekintve.
    (Közvetítő hipotézisek:)
    15.1. A fiatalabbak network-jei szociálisan heterogénabbak, mint az idősebbeké
    15.2. a városiak közt heterogénabbak, mint a falusiak közt.
    15.3. heterogénabbak a jobb, mint a rosszabb gazdasági helyzetűeknél.
16. Az erős kötésű kapcsolatok súlya időben csökken a gyenge kötésűekkel szemben.
    (Közvetítő hipotézisek:)
    16.1. A nem-idősek közt viszonylag nagyobb a gyenge kötésű kapcsolatok súlya, mint az idősek közt
    16.2. a városiak közt nagyobb, mint a falusiak közt
    16.3. az iskolázottabbak közt nagyobb, mint az iskolázatlanok közt[21]
17. (A 10-es hipotézisből, ill. az urbanizációs tendenciákból következően) a tudás-stílusok közt a kapcsolatteremtő-önprezentációs és a szimbolikus-reprezentatív stílus kerül előtérbe.

JEGYZETEK

[1] E kutatási tervezetben az elméleti megközelítés alapvonalainak leírása mellett a tervezett empirikus módszerek közül a kutatás alappillérét képező survey-jellegű felvételre koncentrálunk. Emellett számos további módszer alkalmazását is tervezzük – a tartalomelemzéstől a szociometriáig, vagy dokumentumok, statisztikai trendek elemzéséig. Ezek körvonalainak részletesebb kidolgozása ezután következő tervezet(ek) feladata, ,amelyben nagymértékben számítunk a vizsgálathoz kapcsolódó további kutatók munkájára, elképzeléseire.

Nem térünk ki ezúttal részletesebben a survey-felvétel számos technikai részletére sem. Annyi azonban már világosnak látszik, hogy a reprezentatív alapminta mellett egy nagyobb értelmiségi és egy sor speciálisan megválasztott alminta kialakítására lesz szükség.

[2] Később még részletesebben szólunk róla, hogy a fentiek mellett olyan további tényezők is, mint az ismertség-nevesség, ill. a tömegkommunikációs szereplés is érvényesülnek az egyéni „kapcsolatértékek" hierarchiájának megállapításakor.

[3] A homogenitás–heterogenitás megállapításakor is azokból az értékekből indulunk ki, amelyek az egyes csoportok „választottsága" és az őket választók rangsor-helye alapján adódnak.

[4] A „térkép" feltételezett félkör-jellegű alakzata abból adódik, hogy a két dimenzión elfoglalt hely nem független egymástól: a legmagasabb társas presztízs-pozíció csak igen mérsékelt heterogenitással járhat, hiszen az előforduló „alacsonyabb" kapcsolatok „lerontanák" a vertikális dimenzión elfoglalt helyet. Hasonlóképpen, a legalacsonyabb presztízs-szint is csak nagyfokú homogenitás mellett képzelhető el.

A gyakorlatban a tényleges helyek a félkörön belül rajzolódhatnak ki; a körív extrém pozíciókat jelez.

[5] A szóban forgó ellenőrző lépés során meg kell vizsgálni, hogy 1. az egyes típusba sorolódó személyek interakciói tényleg sűrűbbek-e, mint a két dimenzió alapján az adott mezőn kívül elhelyezkedők. 2. az egy mezőbe tartozók valóban egy (vagy esetleg több) alcsoportot alkotnak-e. Az utóbbit úgy dönthetjük el, hogy egy újabb szempontból vesszük figyelembe a kapcsolat-választásokról rendelkezésre álló információkat: így ellenőrizhetjük, hogy különböző csoportok (egymással való) interakciói a várható valószínűségnél valóban gyakoribbak-e. Ha az egyes mezőkön belüli csoportok közt a szóban forgó interakciós érték magas, ténylegesen interakciós csoportokról beszélhetünk.

Emellett mód van arra, hogy a csoportválasztások kölcsönösségét, vagy „viszonylagos egyirányúságát" – tehát a csoportválasztások és a választottság egybeesését vagy különbözőségét is figyelembe vegyük – és ezzel bizonyos „rendhagyó" (pl. erősen felfelé választó, bár kevéssé választott) csoportokra is felfigyelhessünk.

[6] Ez részben azt a feladatot jelöli ki, hogy megfelelő indikátorokkal közelítsük meg a „híresség" különböző – országos, helyi, szakmai – szintjeit, másrészt megfelelően tudjuk súlyozni az egyes szintek viszonylagos jelentőségét, másrészt magának a „nevességnek" a szerepét a személyes miliő network-presztízsében.

[7] A fenti két mozzanat mellett felmerül egy más tényező: a munkahelyi vezetőkhöz fűződő viszony, továbbá a másodállás számbavétele is. (Az empirikus eredmények dönthetnek ennek szükségességéről.)

[8] Természetesen e kritérium-változókat csak e műszerek kialakítására használjuk, s mikor végül modellünket a függő változók meghatározásán „vizsgáztatjuk", ezek közt már nem vehetjük figyelembe őket.

[9] A gyenge kötésű kapcsolatok a tágabb személyes ismeretségi körök jellegét az előzőekben ismertetett módok mellett más technikákkal is közelíteni próbáljuk. Így a foglalkozások viszonylag széles körét felölelő lista alapján kívánjuk megkülönböztetni e gyenge kötések kiterjedését, homogenitását–heterogenitását, nyitottságát–zártságát. (Ilyen alapon pl. olyan személyek különíthetők el, akiknek ismeretségi köre társadalmilag szűkkörű, vagy ellenkezőleg, igen sokrétű.)

[10] Nem állítjuk, hogy tipológiánk tárgyilag teljes, azaz hogy kimeríti az emberi tudáskészlet teljességét. Így pl. az önismeret – bár kapcsolódik az általunk megkülönböztetett típusok egyikéhez-másikához – önálló tudástípusként is számításba jöhetne, megítélésünk szerint azonban a vizsgált probléma kutatása szempontjából elsősorban a bevont három típus releváns.

[11] A kognitív-instrumentális tudás-típus bizonyos válfajai, például az alkotó jellegű munkák ugyancsak magukban hordozhatják belső jutalomként a „munka örömét", a meglévő munkamegosztási rendszerekben az ilyen fajta tevékenységek azonban kevéssé általánosak (és ezzel összefüggésben a szóban forgó belső jutalmakra való igény is kevésbé egyetemleges, mint a különböző külső jutalmak iránt.)

[12] Természetesen a kulturális intézmények bizonyos típusai network-forrásként is felfoghatók (lásd az előzőekben a szervezeti miliőről elmondottakat.) E kettős jelleg mögött ott áll az a valós összefüggés, hogy a társadalmi hálózatok és a stílus-körök sok ponton összefonódnak, átfedik egymást. (Az operacionalizálás lényeges feladata ugyanakkor annak konkrét kidolgozása, hogyan vonatkoztathatók egyes intézmények, szervezetek részint meghatározott stílus-körökre, részint a különböző társadalmi hálózatokra.)

[13] Így a két dimenzió szerint 3×3 csoportot kaphatunk. A „kognitív-instrumentális" stíluson belül például a legmagasabbra értékelt szinthez az „innovátorok", a középső szinthez a „szakemberek", az alsó „legitimitási szinthez" az „iparkodók" tartozhatnak. Ehhez hasonló jelzésszerű elnevezésekkel a „kapcsolatteremtő" stíluson belül „sztárokról"', „bohémokról" és „vagabundokról" beszélhetnénk. A „szimbolikus-reprezentatív stíluson belül pedig a „notabilitásokat", a „disztingváltakat" és a „rátartiakat" különböztethetnénk meg ideiglenes jelleggel.

[14] A network-presztízs-hierarchiához hasonlóan, itt is egy társadalmi konszenzus érvényesülését tételezzük fel a különböző rétegek, csoportok között az intézmények és a tevékenységek értékelésére vonatkozóan. Ennek meglétét is empirikusan kell kiinduláskor kontrollálni.

[15] Kulturális-kommunikációs rétegződési modellünktől természetesen azt várjuk, hogy a szóban forgó függő változókat más típusú rétegződési modelleknél jobban magyarázza, de az sem kétséges, hogy döntő bizonyítékokat csak a kialakítandó csoportosítás további vizsgálatokban való alkalmazása és az ottani magyarázó ereje adhat.

[16] Megjegyezzük, hogy az egyes lapok olvasása – mint sok tekintetben a szervezeti tagsághoz hasonló, de ahhoz képest áttételesebb kapcsolódások – mint „virtuális network" is számításba jöhet. Ezzel együtt, jelen gondolkodásunk szerint a konkrét eszközhasználatot, lapolvasát a függő változókhoz sorolnánk közelebb, mert nem annyira az igénybevevők közti tényleges kapcsolatot jelzik, hanem inkább egy bizonyos szemléletmódhoz vagy érdeklődési területhez való affinitás jeleként fogható fel. (Ugyanakkor – a korábbiakhoz hasonló módon – az egyes kommunikációs eszközök, lapok „presztízstérképe" is felrajzolható.)

[17] Mindenekelőtt olyan fajta aktusokra, szokásokra gondolunk itt, amelyekről nem eleve eldönthető, hogy melyik tudás-stílus-típushoz tartoznak, mert azokat, amelyek legsűrítettebben szimbolizálják – jellegéből adódóan nyilvánvalóan – bizonyos skill-ek meglétét, maguk között a stílus-indikátorok közt kívánjuk felhasználni.

[18] Elsősorban a már említett elosztási, érdek-vonatkozású kérdésekre gondolunk, de kisebb mértékű hatást egyéb, a vizsgálatba bevont kérdéskörökben is feltételezünk.

[19] Itt viszonylag hosszú távú, de egy nemzedék időperspektíváin belül maradó tendenciákra gondolunk. Így ennél hosszabb táv tekintetében nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a feltételezett összefüggések „egyenes vonalúak", „ciklikusak", esetleg „spirális" jellegűek-e.

[20] A legutóbbi időszakban bizonyos ‚fokig keresztezhetik ezt a tendenciát azok a gazdasági átrétegződések, amelyek a második gazdaság előtérbe kerülésével kapcsolatosak.

[21] Nem térünk ki ezúttal részletesen azokra a módszerekre, amelyeket a fenti hipotézisek teszteléséhez kívánunk felhasználni, de az idevágó irodalom alapján úgy tűnik, hogy a kauzális viszonylatok megállapításánál, ill. a közvetlen és közvetett hatások megkülönböztetésénél a LISREL – vagy hasonló jellegű – technikák alkalmasak lehetnek (amelyek egyben a közvetlenül nem mérhető, komplex változók közvetlen változókon keresztüli megragadására is módot adnak).

Beck, W.: Jenseits von Klasse und Stand? (in: *Kreckel, R.* (ed.): Soziale Ungleichheiten, Göttingen, 1983.)

Burt, R..: Toward a structural theory of action, Academic Press, 1982.

Blau, P.: Inequality and heterogenity, New York, 1977.

Blau, P.: Crosscutting social circles, Academic Press, 1984.

Bourdieu, P.: A legitimitás hierarchiája (in: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése, Gondolat, 1978).

Bourdieu, P.: Ökonomisches Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital (in: *Kreckel, R.* (ed.): Soziale Ungleihheiten, Göttingen, 1983).

Bourdieu, P.: La distinction, Paris, 1979.

Collins, R..: The credential society, Academic Press, 1979.

Dimitz, E.: Berufsprestige und soziale Distanz als latente Dimensionen der subjektiven Schichtung (in: *Haller, M.* (ed.): Klassenlage u. soziale Schichtung in Österreich, Campus, 1983.).

Di Maggio, P..: Cultural capital, educational attainment and marital selection. American Journal of Sociology, 1985.

Eisenstadt, S. N.: Prestige, participation and strata formation (in: *Jackson, J. A.* (ed.): Social stratification, Cambridge, 1968).

Ericksen, B.: Networks, ideologies and belief systems (in: *Marsden–Lin* (ed.): Social structure and network analysis, Sage Publications, 1982.).

Fine, G.–Kleinman, S.: Rethinking subculture: an interactionist approach. American Journal of Sociology, 1979.

Goffman, E..: The presentation of self in everyday life, Pelican Book, 1972.

Granovetter, M. S.: The strength of weak ties. A network theory revisited (in: *Marsden, P.–Lin, N.:* Social structure and network analysis, Beverly Hills, 1982.).

Habermas, J.: Vorstudien und Ergänzungen zur Theorie des kommunikativen Handelns, Suhrkamp, 1984.

Hradil, S.: Die Ungleichheit der „sozialen Lage" (in: *Kreckel, R.* (ed.): Soziale Ungleichheiten, Göttingen, 1983.)

Knoke, D.–Kuklinski, J. H.: Network Analysis. Sage Publications, 1982.

Laumann, E.: Bonds of pluralism, New York, 1973.

Laumann, E.–Pappi, F.: Networks of collective action, New York, 1976.

Laumann, E.–House, J.: Living-room styles and social attributes (in: *Laumann–Hodge–Siegel (ed.):* The logic of social hierarchies, Chicago, 1970).

Laumann, E.–Senter, R.: Subjective social distance, occupational stratification and forms of status and class consciousness. American Journal of Sociology, 1976.

Lazarsfeld, P.–Katz, E.: Personal influence, Glencoe, 1955.

Lazarsfeld, P.–Merton, R.: Friendship as a social process (in: *Berger, M.–Abel, T.* (ed.): Freedom and control, Princeton, 1954.).

Lin, N.: Social resources and instrumental action (in: *Marsden, P.–Lin, N.* (ed.): Social structure and network analysis, Beverly Hills, 1982).

Lin, N.–Ensel, J. C.: Social resources and strength of ties. American Sociological Review, 1981.

Mousnier, R..: Social hiearchies. Schocken Books. New York, 1973.

Mannheim, K..: Wissenssoziologie, Luchterhand, 1970.

Mayer, K.: Statushierarchie und Heiratsmarkt (in: *Handl, J.–Mayer, K.–Müller, W.:* Klassenlagen und Sozialstruktur, Campus, 1977).

Machlup, F.: The production and distribution of knowledge in the United States, Princeton, 1962.

Moreno: Who shall survive? Beacon, N. Y. 1953.

Opp, K.. D.: Die Entstehung sozialer Normen, Tübingen, 1983.

Pappi, F.: Soziale Schichten als Interaktionsgruppen (in: *Lepsius, R.* (ed.): Zwischenbilanz der Soziologie, Enke Verlag, 1976).

Parkin, F..: Strategien sozialer Schliessung (in: *Kreckel, R.* (ed.): Soziale Ungleichheiten, Göttingen, 1983).

Runciman, W. G.: Relative deprivation and social justice. London, 1966.
Runciman, W. G.: Class, status and power? (in: *Jackson, J. A.* (ed.): Social stratification, Cambridge, 1968).
Riesman, D.: A magányos tömeg, KJK, 1969.
Scheler, M.: Die Wissensformen und die Gesellschaft. Franke Verlag, 1980.
Schenk, M.: Soziale Netzwerke und Kommunikation. Tübingen, 1984.
Schmidt, P.–Wolf, G.: Sozialstrukturelle und individuelle Determinanten von subjektiver Schichtidentifikation und politischer Einstellungen (in: *Mayer, K. U.–Schmidt P.:* Allgemeine Bevölkerungsumfrage der Sozialwissenschaften, Campus, 1984).
Shils, E.: Deference (in: *Jackson, J. A.* (ed.): Social stratification, Cambridge, 1968.)
Simmel, G.: Die Kreuzung sozialer Kreise (in: Soziologie, Duncker–Humblot, 1968).
Turner, J.: Societal Stratification. Columbia University Press, 1984.
Weber, M.: Gazdaság és társadalom. KJK, 1967.
von Wiese, L.: System der allgemeinen Soziologie. Beziehungslehre. Duncker–Humblot, 1966.

SUMMARY

Angelusz Róbert–Tardos Róbert: Cultural and Communicational Stratification

The paper is the theoretical and operational preparation of such an empirical survey which aims at the exploration of the cultural-interactive stratification of the Hungarian society. The outlined model of the cultural-interactive stratification is based on two main pillars: on the system of the social networks and those of partnership and on the styles of knowledge. The study of the partnership and social networks attempts to describe the macro-level network formations of the sub-cultural groupings by starting from the individual level networks. The conception distinguishes three characteristic types on the side of the styles of knowledge, such as: the cognitive-instrumental, the connection creating, self-presenting, and the symbolic-instrumental, the connection creating, self-presenting, and the symbolic-representative styles (and their various levels and combinations). The draft outlines hypotheses on the observation that the cultural-interactive stratification built by the two components explains certain views and attitudes better than the other traditional models of stratification based on the system of economic positions.

РЕЗЮМЕ

Роберт Ангелус—Роберт Тардош: Культурно-коммуникационное расслоение

Статья является теоретической подготовкой и попытка операционализации эмпирического исследования направленного на раскрытие культурно-интеракционного расслоения венгерского общества. Описанная модель культурно-интеракционного расслоения опирается на две главные опоры: на коллективно-общественные сети и систему знания-стиль. Исследование коллективно-общественных сетей пытается исходя из нет-ворк-ов индивидуального уровня описать формации нет-ворк макро-уровня субкультуральных группировок. На стороне знания-стиль концепция различает три характерные разновидности: когнитивно-инструментальный, создающий связи-самопрезентационный и символичный-репрезентативный стиль (и различные уровни комбинации их). Проект излагает гипотезы относительно того, что сформированное из двух составных элементов культурно-интеракционное расслоение лучше объясняет определенные взгляды, основные настрои, чем базирующиеся на системе хозяйственных позиций или другие традиционные модели.

BRUSZT LÁSZLÓ

ÉRDEKSZERVEZETEK A POLITIKAI RENDSZERBEN*
(Korporatizmus és parlamentarizmus)

Az állam és a különböző társadalmi, gazdasági csoportok közötti érdekközvetítés feladatát ellátó érdekszervezetek szerepköre a 70-es évek közepén vált a nyugat-európai és amerikai politikai szociológiai elemzések egyik központi témájává. Az akkor íródott elemzések különböző országok érdekszervezeteit, illetve az állam és az érdekszervezetek között kialakult viszony sajátosságait elemezve *hasonló* megoldások sorát fedezték fel a legkülönfélébb társadalmakban.

Az ekkortájt felfutó neo-korporatizmus elméletek[1] ugyan sokféleképpen értelmezték az érdekszervezetek által játszott makropolitikai szerepkört, de abban megegyeztek, hogy éppen a különböző országok hasonló megoldásait összevetve átfogó változástendenciákról szóltak. Így például az érdekközvetítés új rendszere kialakulásáról, avagy a politikacsinálás, illetve általában az állami beavatkozás új szisztémájának kialakulásáról. S abban is megegyeztek az akkor született elemzések, hogy szoros összefüggést véltek felfedezni az „új megoldások" és makrotársadalmi, illetve makropolitikai jelenségek között. Így szerepelnek az állammal összefonódó, makropolitikai szerepet játszó érdekszervezetek elemzések sorában a parlamentarizmust (illetve általában a polgári demokrácia intézményrendszerét), sőt általában az etatizmust felváltó megoldásként, s egyben a társadalmi stabilitás, vagy éppen a fejlett tőkés rendszerek kormányozhatóságának magyarázataként.

A 80-as években beinduló empirikus vizsgálatok nyomán egy reálisabb megközelítés vált általánossá, melynek lényegi eleme, hogy az érdekszervezetek által játszott szerepkör (és általában az érdekszervezetek és állam viszonya) önmagában nem magyarázata az adott politikai berendezkedés sajátosságainak. Hosszabb távú és általános tendencia az érdekszervezetek szerepének növekedése, de emögött változatlanul a megoldások sokfélesége rejlik. S az érdekszervezetek által játszott politikai szerepkör megértéséhez közelebb visz az érdekszervezetek és állam viszonya terén meglévő eltérések mögött rejlő magyarázó tényezők megismerése. Ennek alapján nyerhető reálisabb kép korporatizmus és parlamentarizmus, illetve általában az érdekszervezetek és állam viszonyáról is.

Az alábbi írás az érdekszervezetek által játszott szerepkör *eltéréseire* fekteti a hangsúlyt, arra, hogy az érdekszervezetek szerepe igen különböző az egyes nyugat-európai országokban, s egy-egy országon belül is időről, időre változó állam- és érdekszervezetek

*Az írás egy a korporatizmus és parlamentarizmus viszonyával foglalkozó nagyobb tanulmány részben átdolgozott része. Az eredeti tanulmány az MTA Szociológiai Kutató Intézet Értékszociológiai és Alkalmazott Társadalomtudományi Kutatások Műhelyben készült, az MTA Jogtudományi Intézet által koordinált érdekszervezeti kutatás számára, 1985-ben.

kapcsolatainak szorossága. Az írás nagyobbrészt a nyugat-európai politikai rendszerek tipizálásával foglalkozik az érdekszervezetek által játszott makropolitikai szerepkört alapul véve. A 2. részben a különbözőségek másik metszetével, az érdekszervezetek által játszott szerepkör időbeli változásaival foglalkozunk.

Az elemzés központi állítása az, hogy a korporatív megoldások léte csupán egyik tényezője a nyugat-európai politikai rendszerek rugalmasságának, változásokra, alkalmazkodásra való képességének. Korporatizmus és parlamentarizmus kiegészíti egymást, az egyik hatékony működése feltételezi a másik működését. A politika-csinálás két színtere (a korporatív és a parlamentarisztikus) között bonyolult munkamegosztás működik. A politikai problémák kezelése terén lévő munkamegosztás a két színtér között az egyes országok társadalmi-gazdasági struktúrájának, történelmi fejlődésének, politikai kultúrájának függvényében igen eltérő. Emellett konjunkturális tényezők sora határozza meg egy-egy országon belül is, mikor tolódik át a hangsúly az egyik színtérről a másikra a politika-csinálásban.

Végül egy megszorítás. Bár egy-egy nyugat-európai országban igen nagy a helyi, illetve országos szinten valamilyen szerepet játszó érdekszervezetek száma (NSZK-ban pl. 4000, Nagy-Britanniában 6000, Olaszországban 3000) s az érdekszervezetek egy sor társadalmi alrendszerben szerepet játszanak az érdekek „finom-szabályozásában", az alábbi írás főleg terjedelmi okokból elsődlegesen a gazdaság területéről hoz példákat.

1. *Érdekszervezetek és parlament*

Az érdekszervezetek politika-formáló szerepét vizsgáló korai kutatások a *parlamentre,* illetve a törvényelőkészítési eljárásokra koncentrálták figyelmüket, feltételezve, hogy ez az a színtér, amelyen az érdekszervezetek „befolyásolják" a politikai döntéseket. Csak az átfogó kutatások mutatták meg, hogy a parlament csupán egyike, s távolról sem a legfontosabbak közé tartozó színtere az érdekszervezetek politizálásának. A parlamentnél jóval fontosabbak egyrészt a pártok és érdekszervezetek egymás közötti viszonylatai, a kormányzat különböző szintjeinek formalizált és informális kölcsönviszonya az érdekszervezetekkel, s legalább ilyen fontos szerepet játszanak az érdekszervezetek egymás közötti, az államgépezetet is kikerülő kapcsolatai.

Visszatérve a parlamenthez: amellett, hogy az érdekszervezetek az egyes pártokhoz kötődve pénzt és szavazók tömegeit szállítják a parlamenti választások alkalmából, egy sor országban elterjedt gyakorlat, hogy képviselők érdekszervezetek közvetlen pénzügyi, szervezeti támogatásával vesznek részt a választásokon.

Érdekszervezetek és parlament közvetlen összefonódásából ugyanakkor nem lehet messzemenő következtetéseket levonni. Nemcsak azért, mert gyakran az ugyanazon érdekszervezetbe tartozó képviselők más és más frakcióhoz tartoznak, hanem azért, mert a tömegpártok létrejötte óta a parlament a politikai akaratképzés folyamatainak csupán végső láncszeme (s bár közvetlen súlya az akaratképzésben eltérő az egyes országokban) a parlamentbe általában, már máshol (az államigazgatásban, a pártok vezetőségei között, a pártok és az érdekszervezetek között) megvitatott, „kialkudott" kérdések kerülnek.

Jól mutatják ezt a különböző országok *törvényelőkészítési folyamatait* elemző tanulmányok. E folyamatokban a kompromisszumok előállításának a súlypontja a kormányzat

szintjére esik, s az érdekszervezetek túlnyomórészt a törvényelőkészítés *parlament előtti* szakaszában fejtik ki hatásukat. (Jelentősen eltér ettől az Egyesült Államok-beli gyakorlat.)[2]

Néhány nyugat-európai országban alkotmányjogilag formalizált különeljárás jött létre a legfontosabb érdekszervezeteknek a törvényelőkészítésbe való bevonására. Svájcban a Vernehmlassungsverfahren, Ausztriában a Begutachtungsverfahren, Svédországban a „remiss-eljárás" tölt be ilyen szerepet. Az NSZK-ban a szövetségi minisztériumok általános ügyrendjének 23. paragrafusa biztosítja a véleményezés jogát a legfontosabb érdekszervezetek számára.

Gyakori, hogy maga a törvényelőkészítési eljárás is egy-egy érdekszervezet és a kormányzat egyezkedésével kezdődik. Az NSZK-ban a hetvenes évek végén 900 érdekszervezet szerepelt azon a listán, amelyen a parlament, illetve a kormányzat politikacsinálását befolyásolni akaró szervezeteket regisztrálják (a Német Természetvédelmi Körtől a munkavállalói és munkaadói érdekszervezetekig terjed a skála).

Mindemellett ott vannak az érdekszervezetek a politika-csinálási folyamatok *befejező* szakaszainál is. Ilyen lehetőséget kínál például a parlamenti bizottságok általi „meghallgatások" („Anhörung, Hearings") gyakorlata, bár ezek jelentősége jóval kisebb, mint a törvényelőkészítés korai szakaszához való csatlakozásoké.

Fontos látni: az érdekszervezetek politika-csinálásban való részvételének csak *kisebb részét* teszik ki a törvényhozás különböző szakaszaiba való bekapcsolódások. Az érdekszervezetek többsége egy-egy politikai problémakörre szakosodott, részvétele a politikacsinálásban egy-egy konkrét szférára vonatkozik, s kapcsolatai hangsúlyozottan az adott terület államigazgatási szférájára koncentrálódnak.

Mindemellett végtelen leegyszerűsítés lenne érdekszervezetek és parlament viszonyát csupán *egyoldalú „befolyásolási"* folyamatként felfogni. A politikai problémák megoldásában, a társadalmi-gazdasági konfliktusok kezelésében más és más funkciókat tölt be az érdekszervezeti rendszer és parlament, s inkább *munkamegosztásról,* kölcsönviszonyról beszélhetünk e két forma között.

Míg az érdekszervezetek politika-csinálásában a külön-érdekek a maguk nyers formájában jelennek meg (legfeljebb utólagos legitimációs kényszerrel, illetve társadalmi kontrollal) a parlamentben az érdekeknek átfogó társadalmi célkitűzésként, elfogadott társadalmi normák, ideológiák megvalósításaként kell igazolni magukat, kitéve egyben azokat a legitimáció megvonásának is.

A parlamentben a szavazatok számítanak, az érdekszervezetek szintjén a gazdasági, társadalmi, politikai tényezők által meghatározott változó erőviszonyok. A két terep közötti átjárás nyilvánul meg abban, hogy

1. A *szavazati aránnyal* nem rendezhető társadalmi konfliktusok rendszeresen átcsúsznak a politika-csinálás *alkun* alapuló terepére, s ilyen a gazdasági-szociális kérdések többsége.

2. Másrészt maga a parlament is terepe lehet (a gazdasági, társadalmi stabilitás meglazulásával, a társadalom politikai polarizálódásával) a konfliktusos politika felvállalásának. A társadalom politikai megosztottságát tükröző parlamenti erőviszonyokon keresztül az állami akaratképzési folyamatok lezárhatók a konfliktusos, ütköző érdekek elől, s ugyancsak a többségen keresztül módosítani is lehet az érdekszervezetek erőviszonyait (lásd ipari kapcsolatok szabályozása – pl. a Szakszervezetek játékterét szűkítő illetve bővítő parlamenti törvényeken keresztül.)

3. A két terep közötti kölcsönviszony nyilvánul meg végezetül abban, hogy a kompromisszumok előállításának gyakran éppen az a feltétele, hogy az érdekszervezetek közötti alkuban tett engedmények a parlamenti szférán keresztüli kompenzációkkal egyensúlyozhatók. (A konjunktúrához igazodó bérpolitikáért cserébe új adótörvény, vagy például az ipari kapcsolatok szabályozásának módosítása.)

2. *Országok közötti különbségek*

Néhány közös elemen kívül a különbségek a jellemzők az érdekszervezeteknek az egyes nyugat-európai országokban betöltött politikai szerepe terén. Alapvető azonosság a kiterjedt, s átfogó érdekszervezeti rendszer léte, összefonódása a pártokkal, az államigazgatás különböző szintjeivel, részvétele a legváltozatosabb formákban a politika-csinálásban. A különbségek ugyanakkor számottevőek.

Az egyik lehetséges tipizálás maguknak az érdekszervezeteknek a sajátosságain alapulhatna, arra kérdezve, mennyire rendelkeznek képviseleti monopóliummal az adott szervezetek, mennyire centralizált belső akaratképzésük, tagságuk mennyire kényszerjellegű, milyen jogosítványokkal ruházta fel őket az állam, s cserébe milyen engedményeket vár el az érdekszervezetektől. Ez a megközelítés (P. C. Schmitter tipizálásának alapja)[3] ugyanakkor legfeljebb ideáltípusok képzéséhez elegendő, s csak közvetve utal „a szervezett érdekeknek" a politika-csinálásban betöltött konkrét szerepére. Kényszertagságú érdekszervezetek (kamarák) működnek Ausztriában és az NSZK-ban is, de közjogi státusukon kívül inkább az eltérések dominálnak közöttük. A centralizáltság, illetve a hierarchikusság sem használható a különbségek érzékeltetésére. Ugyanazon országoknál maradva: bár mindkét országban igen erős a centralizáltság foka a szakszervezetekben, ugyanakkor az NSZK-ban jóval erősebb a tagság kontrollja a DGB felett, mint Ausztriában az ÖGB esetében. Mégis a két szervezet politizálását nem az alapvető különbségek jellemzik.

Itt az alábbiakban két egymással összefüggő dimenzió párosításával teszünk kísérletet a különbségek összefüggő érzékeltetésére. Az egyik dimenzió arra kérdez rá, mennyire alapul az állami akaratképzés az egyes országokban *inkább* a funkcionális érdekszervezeteken, mint a polgári demokrácia hagyományos intézményrendszerén. E dimenzió problémája egyrészt az, hogy az érdekszervezetek, akár a pártokon keresztül, akár más formákban, *valamilyen* formában mindenütt részt vesznek a politikai akaratok formálásában. E felosztás emellett változatlanul a „többé-kevésbé" formulára szorítkozhat. E gyengeséget próbálja enyhíteni a másik dimenzió, amely arra kérdez rá, mennyire átfogóak az adott országban az érdekszervezetek és az állam közötti egyezkedések, s az egyezkedési fórumokon mennyiben sikerül egymással összefüggő kérdéseket megtárgyalni.

Az első dimenzió alapján elvileg három típust különíthetünk el. Az elsőben a politikai akaratképzésben az érdekszervezetek játsszák a központi szerepet, s a polgári demokrácia hagyományos intézményeinek szerepe jóval kisebb. A másik típusban viszonylag kiegyensúlyozott a két képviseleti forma szerepe az akaratképzési folyamatokban, míg a harmadikban a fontosabb konfliktusok rendezésében inkább a hagyományos intézményrendszer játszik nagyobb szerepet.

A második dimenzióban az első típusban olyan egyezkedési formák tartós működése

jellemző, melyekben egyszerre tárgyalják meg a gazdaság és szociálpolitika egymással összefüggő kérdésköreit (nem feltétlenül ugyanazon fórumon), s e tárgyalási kereteken keresztül egyensúlyozódnak ki a különböző részterületeken tett engedmények és kedvezmények.

A második típus jellemzője az, hogy az egymással összefüggő kérdéseket elkülönült színtereken tárgyalják meg, nem feltétlenül egymással összefüggésben, s nem feltétlenül kiegyensúlyozottan. Mindamellett itt még a főbb gazdasági érdekszervezetek egy asztalnál ülnek az egyezkedés során.

Végül az utolsó típus jellemzője az, hogy ritka a közvetlen egyezkedés a munkaadói és munkavállalói érdekszervezetek között, az állam elkülönülten tárgyal az egyes szervezetekkel, s a tárgyalások általában egy-egy speciális kérdésre (például bérpolitikára) szorítkoznak.

1. táblázat
A politikai problémák rendezésében

	A hangsúly a korporatív megoldásokon van	Kiegyensúlyozott a viszony	A hangsúly a parlamentarizmuson van
Átfogó és egységes tárgyalási szisztéma	+	–	–
Szétszabdalt egyezkedési rendszer	–	+	–
Esetleges egyezkedések	–	–	+

A két dimenzió párosításából ugyan elvileg 9 különböző típus képezhető, de jól látható, hogy az egyes dimenziók altípusai szorosan összefüggnek egymással (tehát az első dimenzió első típusa nagyjából megfelel a második dimenzió első típusának stb.)

A korporatív „mintaországok"

A leginkább kifejlett korporatív megoldásokat Nyugat-Európában kétségtelenül Ausztriában találhatjuk.[4] Az osztrák szociális partnerség nem intézményesült, de annál inkább stabil egyezkedési fórumai jelentik a politikai akaratképzés központját, s e keretek között a bérkérdésektől struktúrapolitikai kérdésekig, a szociálpolitika kérdéseitől az oktatáspolitika problémáiig egymással összefüggésben kerülnek megvitatásra különböző területek problémái. A parlamentbe kerülő törvények többsége a szociális partnerek – a munkaadók és a munkavállalók központi érdekszervezetei – által előzetesen megvitatva kerül előterjesztésre, s az esetek többségében változás nélküli elfogadásra.

A szociális partnerség központi egyezkedési fóruma a *Bér- és Árkérdések Paritásos Bizottsága.* Ezen a fórumon, melyen a mindenkori kormányzat képviselői szavazati jog nélkül vesznek részt, a munkavállalók és munkaadók képviselői távolról sem csupán a bér- és árkérdésekkel foglalkoznak. Az egyezkedések *kereteit* a negyedéves közgyűlések

határolják be, amelyen a pénzügyminisztérium, a Gazdaság és Konjunktúrakutató Intézet, s a szakszervezet szakértőinek közös eltőerjesztésében kerül megvitatásra az, hogy a gazdaság mindenkori állapota milyen prioritások figyelembevételét igényli, s mennyiben szűkíti le az alkuk játékterét.

A Paritásos Bizottság *bér* albizottsága a centralizált béregyezkedések központi fóruma. Az egyes tagszervezetek a béremelési tárgyalásaik megkezdése előtt kötelesek értesíteni a szakszervezeti központot, amely a munkaadók csúcsszervének küldötteivel egyezteti, hogy az adott szektor gazdasági helyzete lehetővé teszi-e a bérkérdések újratárgyalását. Az *ár* albizottság, mely csupán az árak mintegy egyharmadát kontrollálja, hasonló jogosítványokkal rendelkezik árkérdésekben. A paritásos bizottság harmadik állandóan működő testülete az érdekszervezetek szakértőinek közös tevékenységét fogja össze.

A gazdasági érdekszervezetek egyezkedései ugyanakkor távolról sem szorítkoznak a már említett kérdésekre. (Általában jellemző a második világháború utáni nyugat-európai fejlődésre az a tendencia, hogy a csupán tarifaegyezményekre szorítkozó közvetlen egyezkedések egyre inkább kiterjednek a gazdaság általánosabb kérdéseire, illetve az azon kívül eső területekre is. A leggyakoribb megoldás, mely már az ötvenes évek végén kialakult: együtt kezelni általában a jövedelem-politikával, illetve az állami újraelosztással kapcsolatos kérdéseket. Ez egyes országokban csupán azt jelenti, hogy a bérkérdésekkel együtt tárgyalják az árkérdéseket, illetve az adózással, a társadalombiztosítással kapcsolatos teherviselések megosztásával, továbbá a munkaerő-piaci feszültségek rendezésével (például szakképzés, átképzés, szelektív munkahelyteremtő támogatások stb.) kapcsolatos kérdéseket is. A gazdaság szűkebb szféráján kívül elsősorban a szociális biztosítás, a szociálpolitika különböző területei kerültek be az egyezkedések körébe. A különböző színtereken, de azonos érdekszervezetek képviselőinek részvételével folyó egyezkedések a kompromisszumos politika erősítői, elvileg lehetővé teszik különböző területeken tett kedvezmények-engedmények kiegyensúlyozását, egymással összefüggő kérdéskörök megvitatását.)

Visszatérve Ausztriához: az egyhangú (a többség elvét nem ismerő) döntések elvének fenntartását a szociális partnerek között éppen a kompromisszumba bevont területek szélessége segíti elő. A munkaadói és munkavállalói érdekszervezetek már a Paritásos Bizottság létrehozása előtt is kiterjesztették egyezkedéseiket a gazdaságpolitika egy sor területére (államosítások, munkajog, társadalombiztosítás stb.) és a későbbiekben egyre inkább megnőtt az egymással összefüggésben tárgyalt kérdések köre (például oktatáspolitika, egészségügy stb.).

A Paritásos Bizottság ülésein résztvevő érdekszervezeti vezetők ma ott találhatók a törvényelőkészítési vitákban, a különböző minisztériumok mellé rendelt tanácsok értekezletein, de a tartományi, városi-közigazgatási szervek tanácsülésein is – mégpedig paritásos alapon. Ott vannak az érdekszervezetek képviselői az osztrák Nemzeti Bank pénz- és hitelpolitikai kérdésekről döntő testületében (a bank vezető tisztségviselői általában a két érdekszervezetből kerülnek ki), a mezőgazdasági fejlődés prioritásairól döntő Agrárpolitikai Alapnak a pénzek elosztásáról döntő ülésein, a pénzügyminisztériumban az adópolitikát befolyásoló adóbizottságban, a Kereskedelmi Minisztériumban a hivatalos árszabályozást kialakító bizottságban. Emellett – a pártokkal való összefonódottság révén – ott vannak a parlamenti üléseken, a pártok csúcsvezetőségeinek egyeztetésein, s a kamarák révén a törvényelőkészítő vitákon.

Míg az osztrák érdekszervezeteknek a politika-csinálásba való bekapcsolását központi szervként egy teljes mértékben informális testület (Paritásos Bizottság) valósítja meg, *Hollandiában* intézményes formát öltött az érdekszervezetek és az államigazgatás egyezkedéseinek legfelső szerve. A holland „Társadalmi és Gazdasági Tanács" (SER) politikai súlya (a hasonló jellegű nyugat-európai intézmények közül) csak a Paritásos Bizottságéval vethető össze.

Ezen kívül a *svéd* politikai szisztémában hasonlítható az érdekszervezetek súlya a politika-csinálásban az osztrákokéhoz. A svéd modell egyik sajátossága, hogy a szociáldemokrata kormányzatok nagyrészt leadták az egyezkedő érdekszervezeteknek a jövedelempolitika kialakítását, s csak kiélezett alkalmakkor avatkoznak abba be. A svéd szakszervezetek sajátos (egyenlősítő, felfelé nivelláló) bérpolitikája több évtizede nyomja rá a bélyegét a svéd munkaerőpiac sajátosságaira.[5]

A Saltjöbad-i egyezmény (1938) révén jött létre a svéd központi szakszervezeti szövetség (LO) és a munkaadói érdekszervezetek központi szerve (SAF) közötti közös, *centralizált bérszabályozás* intézménye. A szociáldemokrata kormányzat nem vett részt közvetlenül az egyezkedésekben, de állandó fenyegetése a központi bérszabályozással nagyban hozzájárult a szakszervezetek „önkéntes" együttműködéséhez.

Munkaadók és munkavállalók együttműködése már ekkor sem csupán bérkérdésekre szorítkozott. A mérsékelt bérpolitika centralizált alkufolyamatokon keresztüli „előállítását" éppen az tette lehetővé, hogy a résztvevők a politikai szféra más fórumain, csatornáin keresztül koncesszióik ellenében kedvezményeket kaphattak.

A „kiegészítő" formák a második világháború előtt még elkülönültek voltak: a munkaadók érdekszervezete elsősorban a kormányzat szintjén, a munkavállalók a szociáldemokrata párt szintjén egyeztettek. Az akkor létrejött *parlamenten kívüli alkuformák* (melyeken az adópolitikától kezdve az átfogó gazdaságpolitikai döntésekig igen különböző kérdések képezték az egyezkedés tárgyát) a második világháború után is tovább működtek és újakkal is kiegészültek. A legfontosabb változás az volt, hogy létrejött a *tripartizmus*", a munkavállalók és munkaadók érdekszervezeteinek, valamint az államigazgatás képviselőinek *közös* fóruma is: a *„csütörtöki klub"*. Egészen az ötvenes évek közepéig minden hét csütörtökén összeült az „Export és termelésnövelési együttműködés" szervezete, melyen a kormány képviseletében a pénzügyminiszter elnökölt. A közös tanácskozásokon az LO és a SAF küldöttein kívül részt vettek a vállalkozói érdekszervezet, az LO-tól elkülönült alkalmazotti szakszervezet és a parasztszövetség képviselői is. S miközben az LO és a SAF kétoldalú centralizált béralkui a *Munkaerőpiaci Tanácsban* intézményesültek, az alkuk gördülékenységét szolgálta, hogy az egyik fórumon tett engedmény, a másik fórumon átváltható volt kedvezményre.

Az ötvenes évek liberalizáltabb gazdaságpolitikája lazította ugyan a kapcsolatokat, s 1955-ben véget ért a „csütörtöki klub" tevékenysége is, de maga az együttműködés folytatódott. A heti egyszeri közös találkozót a *Harpsund-i* évente egyszer megtartott *konferenciák* váltották fel. Ezeken egyeztették érdekeiket az általános gazdaságpolitikai kérdésekben a kormányzat képviselőjének elnökletével a központi érdekszervezetek. Az éves konferenciák gyakorlata 1964-ig tartott, s az ellenzéki pártok heves kritikája nyomán abbamaradt. Ekkora azonban már kialakult egy jóval szorosabb, közvetlenül a kormányzati szervekhez kötődő, különböző tanácsokban és bizottságokban testet öltő együttműködési fórumrendszer. Ezek közül a legfontosabb az 1962-ben létrehozott *Gazdasági*

Tervezési Tanács volt, melynek ülésein a kormány képviselőin, minisztériumi vezetőkön, gazdasági szakértőkön kívül ott ültek a legfontosabb érdekszervezetek vezetői is. A zárt ajtók mögött ülésező tanács fő feladata elsősorban a gazdasági fejlődési trendek figyelése, problémáinak jelzése, s megoldási lehetőségeinek megvitatása volt. Hasonló tanácsok sora jött létre a különböző minisztériumok mellett: például a lakásépítési bizottság, a környezet kérdéseivel foglalkozó bizottság, oktatásügyi bizottság stb.

Az egyik legfontosabb ilyen testület, a *Gazdasági Tanács* 1968-ban jött létre, azzal a feladattal, hogy folyamatosan ellenőrizze és *felügyelje az ipari minisztérium tevékenységét.*

A „svéd modell" leginkább az osztrákhoz áll közel abban, hogy a központi érdekszervezetek közvetlen egyezkedéseinek folyamatosságát az alkuba bevont területek sokfélesége támasztja alá. Bár mindkét helyen a bérkérdések állnak az egyezkedések középpontjában, a „társadalmi partnerek" cselekvéseit alapvetően az „hangolja össze", hogy ugyanazon szervezetek képviselői más fórumokon gazdaságpolitikai, szociálpolitikai, vagy éppen oktatáspolitikai kérdésekről is egyezkednek. Az egyezkedések játékterét, az alku korlátait itt is csak közvetve határozza meg az állam, a magasabb szintű találkozókon „tájékoztatva" a „gazdaság lehetőségeiről". S közös elem az is, hogy az egyezkedések túlnyomórészt a centralizált érdekszervezetek központjai között folynak. Míg azonban az osztrák modell töretlenül állta ki a hetvenes évek gazdasági válságát, a svéd központi szintű egyezkedések a válság csúcspontjain időről időre megszakadtak.

Az együttműködés tartósságában nagy szerepe volt a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek közötti szoros összefonódásnak. Bár a központi egyezkedések gyakorlata a szociáldemokratáknak a hatalomból való időleges kikerülésével is folytatódott, a párt és szakszervezet kapcsolata azzal is erősítette a munkavállalói érdekszervezetek kompromisszumkészségét, hogy a szociáldemokrata párt a *parlamenten és kormányzaton* keresztüli kompenzációk gyakorlatát intézményesítette.

Szemben az osztrák politikai rendszerrel, ahol gyakorlatilag három évtizede töretlen az érdekszervezetek központi szerepe, a svéd és holland szisztéma jobban kitett az időbeni hullámzásoknak. A hetvenes évek válsága mindkét országban megingatta az érdekszervezetek pozícióját, s a politikai konfliktusok kezelése jelentős mértékben csúszott át a parlamentarizmus intézményrendszerébe. A nyolcvanas évek elejétől mindkét országban ismét erősödtek az érdekszervezetek együttműködési formái.

„Alkalmi korporatizmus"

Míg Ausztriában, Svédországban és Hollandiában a gazdasági és társadalmi kérdésekkel kapcsolatos politika-csinálás súlypontja inkább a funkcionális érdekszervezetekre esik, a nyugat-európai országok többségében viszonylag kiegyensúlyozottabb a viszony a politika-csinálás két, egymással összefüggő terepe között. Ezekben az országokban csak rövidebb időszakokban jött létre központi koordináló szervezet a legerősebb gazdasági érdekszervezetek, illetve az állam között, s a különböző részterületek problémáinak összekapcsolása is esetlegesebb.

A svédországihoz hasonló érdekegyeztetési formák *Dániában* is működnek, itt azonban a pártok közötti egyezkedések jóval fontosabb szerepet játszanak. A különbség okai

nagyrészt az eltérő társadalmi-gazdasági struktúrában lelhetők fel. Dániában a tőke és a gazdaság koncentrációja igen alacsony szintű. Az üzemek foglalkoztatottainak átlagos száma 60, s az ipari vállalatok mintegy fele 20 főnél kevesebb munkást foglalkoztat. Így Dániában egyrészt erős kispolgári réteg alakult ki (mely Svédországban marginális), maga a munkásság is igen heterogén, s politikai ereje sosem közelítette meg a svéd munkásokét. (E tények a pártok heterogenitásában is tükröződnek.) Bár a dán szociáldemokraták hosszú időn keresztül ültek a kormányhatalomban, a parlamentben legalábbis a hetvenes évek közepéig három erős polgári párttal osztoztak a mandátumokon, s politikájuk formálásában igen jelentős szerepet játszottak a *pártközi egyezkedések.* 1973-ban döntő változást jelentett, hogy hirtelen megnőtt a különböző kisebb pártok szerepe, s 1979-re 11-re nőtt a parlamenti mandátummal rendelkező pártok száma. E tény azt is jelentette, hogy a konfliktus-szabályozás két terepe (a korporatív érdekegyeztetés és a pártok közötti parlamentarisztikus érdekszabályozás) Dániában távolról sem egészíti ki úgy egymást, mint Svédországban.

Ebből az következik, hogy a konfliktusos politika szerepe itt jóval nagyobb, a parlament itt jóval kisebb szerepet tud játszani a más fórumokon tett engedmények kompenzálásában, s a kormányzat itt jóval nagyobb mértékben avatkozik be különböző kényszerek alkalmazásával a munkaadók és munkavállalók közötti egyezkedésekbe.

A svéd szisztémához való hasonlóságok ellenére *Finnországban* is az eltérések dominálnak funkcionális érdekképviselet és parlamentarizmus viszonyában.

Bár a kormányzat mellé rendelt bizottságok szisztémája már a második világháború előtt is működött, a munkaadók és munkavállalók érdekszervezeteinek csúcsvezetőségei között több fórumon futó közvetlen egyezkedések gyakorlata csak jóval később kezdődött el Finnországban, s akkor is másképpen mint a svédeknél. Ebben jelentős szerepet játszott az, hogy a különböző szakszervezetek egységes szövetsége (SAK) csak 1969-ben jött létre. Másrészt a parlamenten kívüli megegyezések kényszerét erősítette, hogy erős politikai pártok hiányában koalíciós kormányok vezetik az országot, s a parlamenti egyensúly fenntartása érdekében a „kényes" gazdasági kérdéseket inkább az érdekszervezetek egymás közötti egyezkedéseinek engedik át.

Itt tehát – szemben a svéd megoldással – nem a szakszervezettel szövetségben álló, a parlamentet uraló erős párt nyújt kompenzációkat a parlamenten, illetve a különböző kormánybizottságokon keresztül, hanem nagyrészt maguknak a „gazdasági partnereknek" kell kiegyensúlyozniuk érdekkülönbségeiket. Ez azt jelenti, hogy az egyezkedő érdekszervezetek nem egymástól szeparált fórumokon kötik meg kompromisszumaikat bérekről, árakról, adókról, szociálpolitikáról, hanem *„csomagterveket"* alkudnak ki, melyekben egyszerre tárgyalnak az egymással összefüggő kérdésekről. A munkaadói és munkavállalói érdekszervezetek mellett ezekben az úgynevezett *Központi Megegyezésekben* részt vesznek az állam, a mezőgazdasági termelők, valamint a gazdasági élet szervezeteinek képviselői is. (Ez többek között azt jelenti, hogy a tarifa-egyezményekkel egyidőben tárgyalják meg például a mezőgazdasági jövedelmek kérdését is.)

Az *NSZK-ban* ugyan mintegy tíz évig működött az *„Összehangolt Cselekvés"*,[6] de a keretei között egyrészt jóval több – kisebb-nagyobb – szervezet vett részt (azaz a kompromisszum előállítása nehezebb volt) s gyakorlatilag nem sikerült felvenni programjába a szűkebb gazdasági kérdéseken túlmutató általánosabb kérdéseket.

Nagy-Britanniában még rövidebb ideig volt életben a „társadalmi szerződés"-nek nevezett központi egyeztetési fórum. Igaz, ott jóval hosszabb múltra tekint vissza a tervezés mellé telepített egyeztető testület (NEDC), de politikai súlya nem hasonlítható az első típushoz sorolt országokban felállított központi szervekéhez. A NEDC egyes időszakokban, főleg a kiélezett konfliktusok idején az egyetlen fórum volt, ahol a munkavállalói és munkaadói érdekszervezetek csúcsvezetőségének küldöttei találkozhattak.[7]

Ezekben az országokban jóval nagyobb az egymástól elkülönített, az államgépezet különböző szintjei (minisztériumok, országos hatóságok stb.) mellé telepített közös egyeztető bizottságok szerepe. A konfliktusok rendezése sokszor csúszik át pártpolitikai síkra, s a konfliktusok nyílt megjelenése is jóval gyakoribb, mint az első csoportba tartozó országoknál.

Az ebbe a csoportba tartozó országokban (ide tartozik még például Belgium is) az érdekszervezeti központok (mindenekelőtt a szakszervezetek) ereje jóval kisebb. Míg Ausztriában az egyes tagszervezetek nem önálló jogi személyek, s a pénzügyi források túlnyomó többsége felett az ÖGB csúcs rendelkezik, Nagy-Britanniában a tagság kontrollja a szakszervezeti vezetés felett igen erős.

Bár ezekben az országokban is létrejönnek időről időre makroszintű egyezkedési fórumok (például az árak és jövedelmek kérdésével foglalkozó nemzeti tanács Nagy-Britanniában a hatvanas években), de rövid idő után átadják helyüket vagy a decentralizált tárgyalásoknak, vagy a nyílt konfliktusoknak.

A gazdasági egyezkedések rendszere itt jóval decentralizáltabb, mint az előző csoportba tartozó országokban. A központi egyezkedési formák létrejötte a leggyakrabban éppen a konfliktusok elhúzódásához, vagy a gazdasági válságjelenségek kiéleződéséhez köthető. (A gazdasági válság volt a közvetlen előzménye a Wilson-Callaghan kormányok által 1974 és 1978 között működtetett *„Társadalmi Szerződés"*-nek, melynek keretében többszintű egyeztetési mechanizmusok jöttek létre. 1978-ban mindenekelőtt a szakszervezeti tagság „lázadása" miatt a „Társadalmi Szerződés" felbomlott, s újból átadta helyét a konfliktusos politikának.)

A „kivételek"

Franciaország és Olaszország egyértelműen a *harmadik csoportba* tartozik. Bár mindkét országban voltak kísérletek az érdekszervezeteknek a politika-csinálásba való csúcsszintű bevonására (ilyen Franciaországban a Conseil Economique et Social vagy a Commision de Modernisation, Olaszországban a Gazdaság és Munka Nemzeti Tanácsa), ezek gyakorlatilag vagy egyáltalán nem, vagy csak rövid ideig működtek az összes gazdasági érdekszervezet részvételével.

A jóval erősebb ideológiai megosztottságot közvetítő pártrendszer, illetve a parlament szerepe a politika-csinálásban itt jelentős mértékben erősebb. A gazdasági érdekszervezetek közötti közvetlen egyezkedések itt ritkábbak, s gyakoribbak a kormányzat külön tárgyalásai az egyes érdekszervezetekkel. Mindez nem jelenti azt, hogy a kormányzat különböző szintjei mellé szép számmal telepített bizottságokban ne jönnének létre ad hoc megegyezések, egy-egy gazdasági részkérdésről.

Egy felmérés szerint Franciaországban csak egy évben 4000 olyan kormányzati,

minisztériumi szintű bizottság működött, amelyben a kormányzat valamely képviselője mellett egyes érdekszervezetek küldöttei is ott ültek.[8] A magasabb szintű egyezkedéseket gyakran a kormányzat kezdeményezi, de a megegyezésekre sokszor csak a konfliktusok nyílt megjelenítése (sztrájkhullám) után kerül sor. Jól mutatja ezt a francia kormányzat által 1968-ban felállított *Munkaerő Bizottság* esete. A testület, amely a gazdasági tervezéshez szükséges konszenzust volt hivatott előállítani a kormányzat vezetésével, s a munkavállalói és munkaadói érdekszervezet részvételével, nem adott kielégítő megoldást a szakszervezetek követeléseire. A szakszervezetek, melyek többek között a munkaidő csökkentését követelték, a „tervezési racionalitás" nevében elutasításra találtak. Az 1968 május–júniusi általános sztrájk után követeléseik jó részét teljesítették.

Ugyanakkor gyakran hiúsulnak meg a megegyezések a különböző politikai irányzatú szakszervezetek véleménykülönbségein.

Ugyancsak a központi szintű egyezkedések meghiúsulását érzékelteti a francia tervezési kísérlet története. A második világháború után bevezetett tervezés *egyik* központi célja az volt, hogy találkozási, érdekegyeztetési fórumot hozzanak létre a munkaadói és munkavállalói érdekszervezetek vezetői, s az állam képviselői számára. A „társadalmi dialógus", melynek feladata átfogó megegyezések kidolgozása lett volna, csak rövid ideig működött teljes körben. Az erős politikai polarizálódás, a francia vállalkozói szervezet igen alacsony szintű ráutaltsága a kompromisszumra, már az ötvenes években üresjárattá tette a *Comissariat du Plan* tevékenységét. Az egyes politikai pártokhoz tartozó szakszervezetek sorra otthagyták a tárgyalóasztalt, először a CGT, azután a többi. A hatvanas években ugyan megint visszatértek egy időre, de amikor a kormányzat elutasította a szűkebb jövedelempolitikai kérdéseken kívüli igényeiket (például üzemi szintű beleszólás kérdése, a tarifaviták rendszerének átalakítása), ismét távoztak.

Hasonló az érdekszervezeteknek a politika-csinálásban elfoglalt helye *Olaszországban* is. Bár voltak itt is kísérletek csúcs szintű egyezkedések felállítására, ezek sorra megbuktak vagy a munkavállalói vagy a munkaadói érdekszervezetek ellenállásán. A szakszervezetek politikai megosztottsága, szoros kötődése az egyes pártokhoz itt is a parlamentarizmus hagyományos intézményrendszerét teszi meg a gazdaságpolitika kidolgozásának fő színterévé.

A hatvanas évek elejéig az olasz ipari kapcsolatok rendszerét egyértelműen a *munkaadók túlereje* jellemezte. A béregyezkedések szélsőségesen centralizáltak voltak, a politikailag megosztott szakszervezetek helyett gyakorlatilag a munkaadók központi érdekszervezetén, a Confindustrian belül alakították ki azt a bérrendszert, amely „a minimális életszínvonalat biztosítja, a minimumra csökkenti a társadalmi és politikai tiltakozást, s egyben minimális terhet ró az iparra".[9] Az egyes szakszervezetek, illetve az egyes ágazatok egymás elleni kijátszása általános gyakorlat volt az ötvenes években.

Ez a korszak a hidegháború végével, a gazdasági növekedés felgyorsulásával, a munkaerőpiac telítődésével, s a kereszténydemokrácia középbalra nyitásával ért véget. Az addig a pártpolitikai érdekeknek alávetett szakszervezetek ereje megnövekedett, s az állami vállalatok érdekképviseletének (Intersid) leválasztása a Confindustriáról lehetővé tette az üzemi szintű egyezkedések beindulását. Az ötvenes évek végének sztrájkhullámai 1961-ben elvezetnek a *Gazdasági Tervezés Országos Bizottsága* elnevezésű kormányzati testület fölállításához, amely az ötéves gazdasági terv megvitatására hívta egybe a munkaadók és a munkavállalók érdekszervezeteinek képviselőit. Ez a forma lett volna az alapja

az érdekszervezetek csúcs szintű egyezkedései intézményesítésének. (Egy korábbi – 1957-es – kísérlet: a Gazdaság és Munka Nemzeti Tanácsa, mely törvénytervezetekhez alkotott volna javaslatokat, gyakorlatilag létrejöttekor elbukott azon, hogy tevékenységébe nem sikerült bevonnia a szakszervezeteket.) A bizottság három évig működött, s bár konzultációkra lehetőséget nyújtott, javaslatai nem voltak kötelezőek a kormányzat számára. Gyors kimúlásában szerepe volt a szakszervezetek gyengeségének, valamint annak, hogy a szakszervezet ereje elsősorban a munkaerőpiaci telítettségen alapult, azaz a szakszervezetek ellen deflációs politikával is lehetett küzdeni.

A hetvenes évek elején főleg közvetlen *politikai követelések* álltak a munkavállalói érdekszervezetek programjának középpontjában, s sajátos viszony alakult ki kormányzat és szakszervezetek között. Mintegy két éven keresztül helyi és általános sztrájkok sorozatával kísérve *közvetlenül* a kormányzathoz juttatták el *politikai* követeléseiket a szakszervezetek (nyugdíj-rendszer reformja, lakásépítés, egészségügy, iskolarendszer, adózási rendszer reformja stb.), s közvetlenül a kormányzat képviselőivel tárgyaltak az egyes reformokról. A szakszervezetek *„pártokat pótló"* stratégiája csekély eredményessége miatt (csak a nyugdíj-rendszer módosult) annyiban változott ezután, hogy a követelések gazdasági kérdésekre szűkültek le (új munkahelyek létesítése, beruházások Délen stb.). A kormányzattal folyó egyezkedések tömegét nem váltotta fel a folytonos együttműködés, az egyezkedés intézményesítése. A kormány nem akart engedni a követeléseknek, s az állam, valamint az érdekszervezetek egyezkedését gyakorlatilag a konfliktusok változó ereje ütemezte.

S bár a politikai akaratképzés csúcsain nem alakultak ki állandó egyezkedési formák, alsóbb szinteken egy sor – a többi nyugat-európai országokban már régóta működő – fórum jött létre. A szakszervezetek egyre több gazdasági és szociális részkérdéssel foglalkozó állami szervezet tevékenységéhez kapcsolódtak a hetvenes években. Az egyik ilyen intézmény a nyugdíjakkal és a munkanélküli segéllyel foglalkozó állami szervezet. Emellett a szakszervezetek küldötteit több száz országos és helyi szintű gazdaságpolitikai bizottságba kooptálták. Az államosított szférában is egy sor igazgatói tanácsban találjuk ott képviselőiket (például vasút, posta stb.).

A hetvenes évek végének elmélyülő gazdasági válsága, a szakszervezeteken belüli önkritikus vita arról, hogy a szakszervezetek politizálása mennyiben járult hozzá a gazdasági válsághoz, valamint a kormányzati politika változása módosította a munkavállalói érdekszervezetek helyzetét a politikai szférában. A hetvenes évek végétől kezdve egyre gyakoribbá váltak a szakszervezetek és a kormányzat közös konzultációi gazdaságpolitikai kérdésekről, s nem egy ízben kerültek bevonásra a munkavállalói érdekszervezetek törvényjavaslatok kidolgozásába (például a gazdasági szervezeteknek nyújtott támogatásokról, az ipari szerkezet átalakításáról, ifjúság foglalkoztatásáról, a nyugdíjakról szóló törvénytervezetek).

A hetvenes évek vége óta időről időre előkerül a háromoldalú csúcs-szintű konzultációs testület felállításának javaslata (a gazdaságpolitikai és tervezési kérdésekben tanácsadói szerepkörrel), a szakszervezetek azonban ragaszkodnak ahhoz, hogy a kormányzat különkülön tárgyaljon a munkaadói és munkavállalói érdekszervezetekkel. Az egyes érdekszervezetek és a kormányzat egyezkedései ugyanakkor erősen függnek az erőviszonyok változásaitól, így még az elkülönített, kétoldalú tárgyalásokat is inkább jellemzi az esetlegesség mint a *folyamatosság*.

„Tárgyalási rendszerek"

A fentiekkel szoros összefüggésben jelentős különbségek vannak abban, hogy a gazdaságon belül milyen kérdésekre terjed ki *állam és érdekszervezetek együttműködése.* Míg egyes országokban egy adott időszakban a hangsúly csupán a *bérek* szabályozásán van, s más gazdasági témák legfeljebb részlegesen vonhatók be az egyezkedésekbe, más országokban a *tervezéstől a gazdaságpolitika kialakításáig,* az árpolitikától a külgazdasági politika kérdéseiig, egymással összefüggésben kerülnek napirendre a gazdasági folyamatok különböző oldalai.

A kompromisszumok megszervezése egy sor országban megmarad a *jövedelempolitikán* belül (elsősorban bérek, másodsorban adózás, társadalombiztosítás terhei, s részben árak). Más országokban a kompromisszumos politika alapjába bevonásra kerülnek más gazdasági kérdések is (így szubvenciók, struktúrapolitikai kérdések, regionális fejlesztés, valamint szociálpolitika és oktatáspolitika stb.).

A legátfogóbb egyezkedési kereteket egy sor országban a *tervezés,* más országokban a *gazdaságpolitika* kidolgozása jelenti (lásd Gazdasági és Szociális Tanács, NEDC, Összehangolt Cselekvés stb.).

E szint *elvileg* lehetővé teszi a gazdasági fejlődés „kívánatos" irányvonalának, a gazdaságpolitika főbb célkitűzéseinek, s az egyes ágazatok részproblémáinak együttes felvetését, megvitatását. A gyakorlatban az egyes országok, s az egyes időszakok között igen jelentősek a különbségek abban, miről lehet egyezkedni e szinten. Ausztriában, a kormányzattól elkülönülő Paritásos Bizottság negyedéves közgyűlései a gazdasági folyamatok egészét fogják át, s a szükségesnek ítélt gazdaságpolitikai intézkedések meghatározásánál együttesen veszik figyelembe a gazdasági egyensúly, valamint a foglalkoztatottság kérdéskörét. Itt a gazdasági érdekszervezetek egyezkedései a bér- és árkérdések mellett kiterjednek az agrárpolitikára, az adózásra, a fogyasztáspolitikára, a szociálpolitikára stb. Ugyanakkor a kormányzat alá tartozó brit NEDC bár formailag a gazdasági kérdések igen széles körét vitatja meg, gyakorlatilag a jövedelempolitikára, s azon belül is a konjunktúrának alárendelt bérpolitikára koncentrál.

Mindamellett majd minden országban működnek a gazdasági érdekszervezetek és a kormányzat képviselőiből álló munkaerőpiaci egyeztető testületek. Ezek egyrészt a jövedelempolitikai kérdések megvitatásának decentralizált fórumai, másrészt terepéül szolgálnak a munkaerőpiaci feszültségek enyhítésével kapcsolatos politika kidolgozásának, végrehajtásának. (Alapkérdései: szakképzés rendszerének alakítása, átképzések, ezek prioritásai, teherviselés megosztása stb.)

* * *

Az egyes országok közötti eltérések okai sokrétűek. A korporatizmus elméletek – következően abból, hogy az érdekek megszervezésének *módját* hozták elsősorban összefüggésbe a politikában játszott szerepükkel – elsődlegesen *politikai-szervezeti* tényezőkkel magyarázták a különbségeket.[10]

Ezek szerint például azokban az országokban jutnak nagyobb makropolitikai szerephez az érdekszervezetek, amelyekben adottak a kompromisszumos politizálás *szervezeti-ideológiai* feltételei. Így például jóval nagyobb a politikai súlya azoknak az érdekszerve-

zeteknek, amelyek centralizáltak, s az érdekszervezeti központ viszonylag kisebb függése a tagságtól lehetővé teszi a „hosszabbtávú", „tágabb hatókörű" kompromisszumos politizálást. S ugyanígy valószínűbb az érdekszervezeteken keresztüli tartós politika-csinálás azokban az országokban, melyekben érdekképviseleti monopóliumokkal rendelkező mamutszervezetek a jellemzők, mint ahol szétszabdalt és megosztott az érdekszervezeti rendszer. Kimutatható az is, hogy a kompromisszumos, kiegyezéses politikára inkább hajlamosabb szociáldemokrata, vagy keresztény-szociális pártok kormányzati hatalma esetén jóval gyakoribb a korporatív alkurendszerek szerephez jutása, mint például a konzervatív-liberális pártok hatalma idején.

Bár e tényezők szerepe kétségtelen, mégis egy sor, az eltéréseket ténylegesen magyarázó tényező homályban marad. Így például kimaradnak, vagy legfeljebb részelemekben említődnek a magyarázatokban a társadalmi és gazdasági struktúra sajátosságai.

Utalhatunk itt arra, hogy eltérő a vállalkozók kompromisszumra való ráutaltsága azokban az országokban, ahol a tőke erősen koncentrált, szorosan összefonódott a nemzetközi tőkével, a gazdaság fő szektorait átfogja, s más ott, ahol a magántőke kisebb szektorokat fog át, nem elég önálló, jóval nagyobb állami beavatkozásra ráutalt. Az egyik póluson áll ebből a szempontból Ausztria, ahol alacsony a magántőke centralizáltsága, a legfontosabb ágazatok állami kézben vannak, s a közvetlen összefonódás a nemzetközi tőkével viszonylag alacsonyabb szintű. A másik póluson említhető az NSZK ellenkező jellegű gazdasági struktúrával. S míg az osztrák vállalatok érdekszervezeteit alapvetően kooperatív politika jellemzi, a nyugat-német, vagy éppen a francia tőke jóval kevésbé ráutalt a kompromisszumra, s ennek megfelelően a gazdasági érdekszervezetek közötti együttműködés is jóval szűkebb keretekre szorítkozik, mint Ausztriában.

A társadalmi struktúra hatása ragadható meg a munkavállalói rétegek heterogenitásának, arányának, illetve szervezeti koncentráltságának különbözőségeiben. A lehetséges kompromisszumok kereteit határolja be mindemellett az adott ország gazdaságának strukturális egyensúlytalansága, vagy éppen túlzott függősége a világpiaci változásoktól. E társadalmi-gazdasági tényezők által behatárolt játéktéren belül további eltéréseket magyaráznak eltérő történelmi fejlődési utak, az érdekek megszerveződésének különbségei, s szerepet játszanak politikai kultúrával, illetve ideológiával összefüggő tényezők is.

3. *Időbeli változások*

Az érdekszervezeteknek a politikai szférában játszott szerepével foglalkozó, a korporatizmus elméletek irányzatához tartozó tanulmányok sorában találhatunk ilyen megfogalmazásokat: „az érdekközvetítés új *rendszere*", a „politika-csinálás, konfliktuskezelés új *struktúrája*", az „osztályharc állami kezelésének új *módja*" stb. Ugyanakkor, ha egy konkrét országban vizsgáljuk az érdekszervezetek által játszott szerepkört, azt tapasztaljuk, hogy (eltekintve a speciális osztrák rendszertől) *időben* igen markáns eltérések vannak állam és érdekszervezetek kapcsolatának szorosságában, az érdekszervezeteknek az akaratképzési folyamatokba különböző formákban való bevonásában. Stabilnak hitt politika-csinálási formák bomlanak fel rövid idő alatt, a kompromisszumos politika-csinálás hirtelen átadja helyét a konfliktusok nyílt megjelenésének. Ugyanazon érdekszervezetek, melyek egy adott időszakban a kormányzati politikák kidolgozásában vesznek részt,

máskor állami megrendszabályozás tárgyaivá válnak. Kérdés: milyen tényezők befolyásolják e kapcsolatok állandóan változó lazulását, illetve szorosabbra válását?

Már a pluralizmus-elméletek kritikáiban előjön, s különböző közgazdasági megközelítésekben is megerősítést nyer az a felismerés, hogy az érdekszervezeteknek a politikai szférában játszott szerepe szoros összefüggésben áll a társadalmi-gazdasági folyamatokba való egyre növekvő állami beavatkozással. Az állam a beavatkozások sikeressége érdekében ráutalt az adott szféra „szervezett érdekei" által szállított információkra és konszenzusra, s a hangsúly itt a konszenzuson van. Lévén, hogy az együttműködés kialakításának fő mozgatója az, hogy a „szervezett érdekek" képesek *kontrollálni* a beavatkozás által érintett csoportok konfliktus-potenciálját, s a megegyezések révén *biztosítani* legalább a beavatkozás passzív elfogadását. Ebből következik, hogy minél előrehaladottabb az állami beavatkozás, annál nagyobb szerephez jutnak az érdekszervezetek az állami akaratok formálásában, és végrehajtásában.

Ennek az összefüggésnek a másik oldala ugyanakkor – mindenekelőtt a korporatizmus elméletekben – homályban maradt. Nevezetesen az, hogy miközben a beavatkozó állam ráutalt az érdekszervezetekkel való együttműködésre, *politikájának keretfeltételeit* csak részben határozzák meg az ütköző érdekek (illetve erőviszonyaik), azaz a beavatkozás sikeressége érdekében eleve *kívülről adott keretfeltételek* közé kénytelen szorítani az érdekszervezetek kompromisszumait. Állam és érdekszervezetek kapcsolatának váltakozó szorossága tehát nem csupán azzal függ össze, hogy időről időre változik az alkuba bevont érdekszervezetek ereje, kompromisszumokra való készsége (függően egy sor gazdasági, társadalmi stb. tényezőtől), hanem attól is, hogy az állam számára kívülről objektíve adott játéktér nagysága is változó.[11]

E dilemma változatos formákban került elő a polgári demokráciák második világháború utáni fejlődésében. Élesen először akkor, amikor egy sor országban bevezetésre kerültek a tervezés különböző formái. Az egyre komplexebb társadalmi-gazdasági folyamatok igazgatásába belenövő államgépezet számára a tervezés elsősorban nem a gazdasági folyamatok, hanem a *politika-csinálás racionalizálását* jelentette. A cél az volt, hogy csökkenjen az államgépezet spontán folyamatoknak való kiszolgáltatottsága. A dilemma úgy jelentkezett, hogy egyrészt a tervezés feladata lett volna a gazdasági folyamatokba való állami beavatkozás hosszabb távú „hozzáigazítása" a gazdaság objektív követelményeihez (világpiaci szükségletektől kezdve a legkülönfélébb struktúrapolitikai követelményekig, mint pl. gazdasági-pénzügyi egyensúly, egyes ágazatok, szektorok egyensúlya stb.). Másrészt a tervezés nem tekinthetett el azoktól a szervezett érdekektől sem, amelyek alapvetően befolyásolhatták a ténylegesen zajló folyamatok irányát. (Például túlzott bérkövetelésekkel, tőkekivonással, beruházási „sztrájkkal" stb.) A dilemma lényege: hogyan lehetséges egyszerre *bevonni* is az érdekszervezeteket (leszerelni konfliktus-potenciáljukat), de ugyanakkor lehetőleg *távol is tartani* azokat a döntések túlságos befolyásától.

Az ötvenes években megjelenik a Concerted Action, Action Concerteé, a német nyelvterületen Konzertierte Aktion kifejezés (összehangolt cselekvés), melyet az állami tervezők találnak ki, s amely hamar átvonul a politika szótárba is.

A tervezésbe bevont érdekszervezetek úgy tudnak eleget tenni az egymásnak ellentmondó követelményeknek, ha a terv nem *erőviszonyaik puszta tükre* – mondják a tervezők. Bevonásuknak nem is az a célja, hogy közös érdeket állítsanak elő a vitákban. A

cél inkább az, hogy a gazdaság törvényszerűségeiből, a nemzetközi piac követelményeiből, a strukturális adottságokból eleve következő imperatívuszoknak alárendelhetők legyenek a gazdasági aktorok egyezkedései, lépései. Az *összehangolt cselekvés* nem más, mint elfogadni azt, hogy strukturális (objektív) gazdasági követelmények határozzák meg az egyezkedések játékterét. A tervezőktől kiinduló, de a hatvanas évekre a politikai gondolkodás egészét átható „poszt-pluralista realizmus"[1 2] annak felismerését jelentette, hogy a fő problémát nem az egymással ütköző követelések összeegyeztetése jelenti, hanem az érdekszervezetek által közvetített politikai és gazdasági követelések, valamint a rendszerintegráció imperatívuszainak (külső gazdasági környezethez való alkalmazkodás, gazdasági, társadalmi egyensúly) követelményeinek összeegyeztetése. Az érdekszervezetek túlzott bevonása a politikai akaratképzésbe a rendszer integrációját veszélyeztetheti, kihagyásuk pedig konfliktus-potenciáljuk szabadonengedését. Az érdekszervezeteket egyszerre kell lehetőleg távoltartani a közvetlen döntéshozataltól, ugyanakkor egyben integrálni is az akaratkialakítási folyamatokba.

A dilemma különböző erősséggel jelentkezik konjunkturális és dekonjunkturális időszakokban, s természetesen másképpen kerül feldolgozásra egy szociáldemokrata, vagy egy konzervatív-liberális kormányzat idején. Állam és érdekszervezetek ‚viszonyának időbeli hullámzása mögött tehát alapvetően ez a „szeretlek is, meg nem is" állapot áll. A viszony konkrét alakulását alapvetően befolyásolja, hogy a gazdasági konjunktúra mekkora játékteret ad a kormányzati politikának, azaz, hogyan változik a kompromisszumok „gazdasági alapja". Emellett a kompromisszumokba bevontak erőviszonyainak rövidtávú változásai is befolyásolják a konkrét helyzetet az állam részéről: egypárti kormány könnyebben lép fel a parlamenti többséget maga mögött tudva egy renitens érdekszervezettel szemben, mint egy ingatag koalíciós. Más a helyzete a nemzetközi piacon diktáló ágazatokkal rendelkező gazdasági kormányzatnak, s más egy eladósodottnak.

Az érdekszervezetek részéről: a munkaerőpiac konjunkturális hullámzásai jelentősen befolyásolják a munkavállalók érdekszervezeteinek erejét, például a nemzetközi piac változásai a munkaadói érdekszervezetekét.

„Éles" helyzetekben a fentiek miatt ezért jön gyakran elő egyszerre két stratégia, akár egy politikai párton belül is: egyrészt az érdekszervezetekkel való összehangolt cselekvés erősítésének követelése, másrészt az érdekszervezetek megrendszabályozásának, vagy legalább a központi politikai döntésekbe való beleszólástól való eltávolításának követelése.

Érdekszervezetek és állami akaratképzés egymás közti viszonyának időbeli változása közepette új egyezkedési fórumok jönnek létre és szűnnek meg, új politikai területek kerülnek be az alkufolyamatokba.

Integrálás és távoltartás váltakozása, érdekszervezetek és állam egymás közti egyezkedési formáinak lazulása és erősödése, különböző ciklusokban valósul meg az egyes országokban. Az egyik szélsőséges példa Ausztria, ahol lassan három évtizede töretlen a „szociális partnerség" egyezkedési kereteinek szilárdsága.

A másik oldalon áll Nagy-Britannia, ahol egyik évben kemény kézzel szabályozzák az „ipari viszonyokat", hogy a következő évben felváltsák a „társadalmi szerződéssel", s széles körű egyezkedési fórumok létrehozásával. Ugyanabban az évben, amikor a szakszervezeti tevékenységet korlátozó intézkedések születnek, s megszakad a gazdasági érdekszervezetek közötti összes tárgyalási fórum működése, változatlanul működik tovább a

Nemzeti Gazdasági Fejlesztési Tanács (NEDC) tervezés-koordinálási kerete az állam, a szakszervezet és a munkaadók tárgyalási fórumaként.

Mindezek mellett érdemes utalni arra az összefüggésre is, amely az érdekszervezetek szerepkörének időbeli változása és a pártok által játszott politikai szerep között áll fenn. Stabilabb időszakban, amikor a konfliktusok depolitizálhatóak, s a kezelésük átadható az érdekszervezeteknek, a pártpolitikai harcok is alábbhagynak. A konfliktusok kiéleződése, ismételt átpolitizálódása országok sorában viszi át a hetvenes években a pártpolitikai síkra az egyezkedést, s nem egy országban parlamenti erőviszonyokon keresztül a konfliktusos érdekeknek a politikai akaratképzésből való kizárását eredményezi.

JEGYZETEK

[1] *Bruszt László: Korporatizmus – elméletek;* in: Medvetánc 1983/4 – 1984/1. Egy újabb összefoglaló tanulmánykötet e témakörből: *Alan Cawson:* Corporatism and Political Theory; Basil Blackwell, 1986, London.

[2] *Pokol Béla:* A törvényelőkészítés mechanizmusa. MTA IX. Osztályának Közleményei 1981/1, 2. (Separatum), illetve *Pokol Béla:* Politikai pártok és érdekszervezetek. Világosság, 1981/8–9.

[3] *Ph. Schmitter:* Still the Century of Corporatism? in: Pike and Strich, University Notre Dame Press, London, 1974.

[4] *Bruszt László:* Konszenzus és stabilitás (Az osztrák szociális partnerség). Valóság, 1983/11.

[5] A skandináv szisztémákról jó összefoglalást ad *Karl Kuhn:* Neokorporatismus in Skandinavien, in *Alemann:* Neokorporatismus. Campus Verlag, 1981; valamint *Leo Panitch:* The Tripartist Experiment. Kézirat, 1984.

[6] Az „Összehangolt cselekvésről", illetőleg általában a nyugat-német érdekszervezetekről, in: *Aleman/Heinze:* Verbände und Staat. Opladen, 1981.

[7] Nagy-Britanniáról lásd: *C. Crauch/Pizzorno* (eds): The Resurgence of Class Conflict in Western Europe since 1968. Vol. 1. London, 1978; valamint *J. Hayward/W. Watson* (eds): Planning, Politics and Public Policy és *C. Leys:* Thatcherism and British Manufacturing Question of Hegemony, in: New Left Review, 151. sz. 1985.

A brit érdekszervezetekről: *Bruszt László:* Az ipari kapcsolatok jogi szabályozása Nagy-Britanniában. Kézirat, 1985.

[8] A francia tervezés és az érdekszervezetek kapcsolatáról: *Jacques Delors:* The Decline of French Planning, in: Stuart Holland (ed.): Beyond Capitalist Planning. Oxford, Basil Blackwell, 1978.

[9] *Isidoro F. Mariani:* Incomes and Employment Policies in Italian Economic Planning; in: *Hayward/Watson* (eds): Planning, Politics and Public Policy.

[10] *P. C. Schmitter/G. Lehmbruch* (eds): Trends Toward Corporatist Intermediation. Sage Publications, Beverly Hills/London, 1979.

[11] *Claus Offe:* The attribution of Public Status to Interest Groups, in *S. Berger* (ed.): Organizing Interests in Western Europe. Cambridge University Press, 1981.

[12] Lásd *C. Offe* 11. jegyzetben idézett írását.

SUMMARY

Bruszt László: Interest Organizations in the Political System
(Corporatism and Parliamentarism)

The political role of the interest organizations has become one of the central topics of the Western European and American political sociology in the 70s. The analyses made at that time focused on the similar solutions of various Western European countries, and on this basis studies were made on the evolution of the „new system" of mediation between the state and society, by the attainment of

dominance of the „new structures" in policy making and on „neo-corporatism" replacing the system of parliamentarism in general.

The paper deals with the question of what role is played by the interest organizations in the treatment of the macro-political problems, how big is the relative weight of parliamentarism and of corporative solutions in the different countries with the help of the example of the present Western European political systems. The analysis isolates three types. The first one includes those political systems in which the corporative solutions have a major role temporarily, or at length in the treatment of political problems. Actually in the majority of the Western European countries the relationship between the proportion of the corporative and parliamentary solutions is a balanced one, and finally only a few countries belong to the third type in which conditions of the corporative solutions are missing.

The central proposition of the writing is that the corporative solutions and parliamentarism are not the alternatives of each other, the two political organizations are complementary and the efficient functioning of the one presupposes the functioning of the other one. There is a complicated division of labour between the two scenes of policy-making, that is between the corporatistic and the parliamentary scenes, and it is a series of current factors besides the social and economic structure and the historical development of the given country which decides when would the settlement of macro-political problems shift from one scene to the other.

РЕЗЮМЕ

Ласло Бруст: Организации объединяющие на базе общих интересов в политической системе
(Корпоратизм и парламентаризм)

Политическая роль организаций объединяющих на базе общих интересов стала в семидесятые годы центральной темой западно-европейской и американской политической социологии. Родившиеся в то время анализы делали ударение на подобные решения наблюдающиеся в различных западно-европейских странах, и на основе этого родились анализы о формировании «новой системы» посредничества между государством и обществом, о том что доминантной становится «новая структура» делания политики, и вообще о «неокорпоратизме» сменяющем сустему парламентаризма.

Статья на примере современных западно-европейских политических систем занимается вопросом, какую роль играют организации на базе общих интересов в решении макрополитических проблем, каков сравнительный друг с другом вес в отдельных странах парламентаризма и корпоративных решений. Анализ различает три типа. К первому относятся те политические системы в которых временно или длительно в решении политических проблем большую роль играют корпоративные решения. В то же время в большинстве западно-европейских страна соотношение корпоративных и парламентаристских решений уравновешено, и, наконец, несколько стран относятся к третьему типу, в котором отсутствуют условия для корпоративных решений.

Центральное установление статьи то, что корпоративные решения и парламентаризм не являются альтернативами друг друга, два политических организационных принципа дополняют друг друга и эффективное функционирование одного предполагает функционирование другого. Между двумя аренами создания политики, корпоративной и парламентарной ареной действует сложное разделение труда и наряду с общественной, экономической структурой, спецификой исторического развития отдельной страны ряд конъюктурных факторов определяет, когда решение макрополитических проблем перескальзывает с одной арены на другую.

HEGEDÜS JÓZSEF–MANCHIN RÓBERT

AZ ÜDÜLŐTERÜLETEK EXPANZIÓJA (1965–1975)
(Egyéni és kollektív stratégiák)

Tanulmányunkban az üdülőingatlanok és az üdülőterületek terjedésének néhány szociológiai mechanizmusát mutatjuk be. A kérdés szociológiai relevanciáját abban látjuk, hogy a magánüdülők elterjedésének kapcsán a szocialista gazdaságon belüli privát tőkefelhalmozás egyik legjelentősebb formájának makro szintű összefüggéseit elemezhetjük. Legáltalánosabban fogalmazva azt a problémát igyekszünk empirikusan vizsgálhatóvá tenni, hogy az adott intézményi, hatalmi viszonyokon belül, az ingatlantőkével rendelkezők milyen egyéni és kollektív stratégiákkal tudják ingatlanuk tőkeértékét növelni; milyen kollektív javak generálódnak ebben a folyamatban; és milyen mechanizmusokon keresztül függnek össze a privátszféra érdekviszonyai a makroszféra elosztási mechanizmusaival. A kérdés vizsgálatának a szociológiai relevanciáját ennek a két szférának a sajátos kapcsolódása adja meg, amely lehetővé teszi, hogy olyan társadalmi mechanizmusokat, folyamatokat elemezhessünk, amelyeket esetleg a gazdaság vagy a társadalom más szféráiban sokkal nehezebben érhetünk tetten.

1. *Magánüdülők – a szféra nagyságrendjéről és szociológiai relevanciájáról*

Jelen tanulmányunkban nem kívánunk foglalkozni sem a magánüdülők kiterjedtségének a kérdésével, sem a tulajdonlás társadalmi rétegződéssel való kapcsolataival.[1] Ahhoz azonban, hogy a magánüdülőkhöz kapcsolódó egyéni és kollektív érdekérvényesítő stratégiák érthetők lehessenek, elöljáróban néhány tényt összefoglalunk az üdülőingatlanpiacról.

A magánüdülők körét e tanulmányban meglehetősen tágan értelmezzük, gyakorlatilag minden olyan „második lakást", illetve ingatlant ide sorolunk, amelynek elsődleges funkciója nem a tulajdonos *állandó* lakásszükségletének a kielégítése. Természetesen az így elhatárolt ingatlanok köre még rendkívül heterogén mind értékben, mind használati funkciókban. Közös jellemzőjük ugyanakkor, hogy személyi tulajdonban vagy rendelkezésben lévő ingatlanok, amelyeket tulajdonosuk a piaci értékükön értékesíthet. (Ilyen értelemben tekintjük a siófoki balatonparti nyaraló mellett a diósdi zártkerti[2] telken lévő bódét is üdülőnek.)

Ebben a tág értelmezésben az elmúlt két évtized során a magán üdülőingatlanok viharos gyorsasággal terjedtek Magyarországon. Két értelemben is beszélhetünk a magánüdülő ingatlanok „terjedési" folyamatáról. Egyrészt egyre több településen jelentek meg üdülőingatlanok, másrészt pedig a családok egyre nagyobb része rendelkezik magánüdülővel.

A magyarországi települések közül 1036-ot vontak be az OUT (Országos Üdülőterületi Terv) munkálataiba. Ezeknek a nagyobb részében csak elenyésző jelentősége van a település egésze szempontjából az üdülőknek, mégis a szám mutatja, hogy mennyire elterjedt a jelenség. Sokkal nehezebb a magánüdülők számát, az ingatlantulajdonos családok arányát pontosan megbecsülni. Az 1980-as Népszámlálás kísérletet tett az üdülőingatlanok összeírására, de a kérdéssel foglalkozó szakemberek egybehangzó állítása szerint olyannyira alábecsülte a valós számokat, hogy az adatok nem használhatók. A legmegbízhatóbb adattal talán a VATI rendelkezik, amely a helyi tanácsokhoz kiküldött adatlapok felhasználásával a magánüdülő telkek számát 150 ezerre becsüli (ebből 115 ezer beépített), a zártkerti üdülők számát 60 ezerre, míg a külterületi üdülőkét 12 ezerre[3]. Ezek az adatok azt jelentik, hogy a családoknak mintegy 7 százaléka rendelkezik magánüdülővel. A KSH 1978-as lakásfelvétele 3,4%-ra; üdülési vizsgálata (1979) 5,4%-ra tette az üdülőingatlannal rendelkező családok arányát. Több empirikus survey másodelemzése eredményeképpen azt állíthatjuk, hogy a hetvenes évek végén, nyolcvanas évek elején 7–10% között lehetett országosan a másodingatlannal rendelkező családok aránya.[4] Ez természetesen erősen differenciálódik társadalmi pozíció szerint; a budapesti nem-fizikai foglalkozásúaknak több mint egyharmada rendelkezik üdülőingatlannal, míg a falusi fizikaiak között éppen hogy csak megjelentek az üdülőterületeken ingatlant vásárlók.

Becslések szerint ennek a 220–250 ezer magánüdülő teleknek kb. 80 százaléka az 1960–1980 közötti időszakban jött létre, és bár pontos statisztikákkal nem rendelkezünk, a terepmunkák tapasztalatai alapján, és a szakértők egybehangzó véleménye szerint a telekparcellázási „boom"-ot az 1965–1975-ös időszakra tehetjük. Ebben a folyamatban az üdülőingatlanpiac egymástól elszakadó részpiacai alakultak ki. Más szempontú elemzések számára nyilván nehéz is lehetne együttesen kezelni ezeket a részpiacokat. A csak lokális jelentőségű és erős termelési elkötelezettségű zártkertek, helyi szőlőhegyek ingatlanaitól a megyei jelentőségű és a környező megyékre is kiterjedő vonzással rendelkező területeken keresztül a kiemelt üdülőterületek és ezen belül is a balatoni ingatlanok nemzetközi turizmusba is bekapcsolható luxusingatlanjaiig terjedő skálán világosan elkülönülnek az egyes részpiacok.

Ahogyan nem elemezzük ebben a tanulmányban annak a kérdését, hogy mik a szociológiai jellemzői ezeknek az ingatlantulajdonosoknak, és pontosan mely társadalmi rétegek, milyen időbeli sorrendben, milyen csatornákon keresztül és melyik részpiacon jutottak ingatlanukhoz, ugyanúgy zárójelbe kell tegyük a jelenség tágabb közgazdasági és politológiai elemzését. Egy következő tanulmányban kívánunk visszatérni ezekre a kérdésekre. Itt csak címszavakban tudunk hivatkozni arra, hogy azok alapján az adatok és információk alapján, amelyeket eddig sikerült összegyűjtenünk, állíthatjuk, hogy az ingatlantulajdonosok aránya nemcsak a szocialista országokhoz, hanem a legtöbb gazdagabb nyugati társadalomhoz hasonlítva is magas.

Az ingatlanpiaccal együtt, annak részeként az üdülőingatlanpiac is a felhalmozódó személyi jövedelemmegtakarítások legfontosabb tezaurálási és tőkeképzési formájává vált. Ezzel a kvázitőke funkcióval függ össze a legtöbb olyan konfliktus is, amelyet jelen dolgozatunkban is elemezni kívánunk. Mivel az üdülőingatlanok piaci értékének az egyik legfontosabb meghatározója a kollektív infrastruktúrával kapcsolatos, minden közösségi beruházásnak is van az egyén piaci pozícióját érintő következménye. A felgyorsult infláció viszonyai között működő ingatlanpiac valódi tőkejövedelmeket képes generálni,

és emiatt a társadalom egyik legeffektívebb jutalmazási szisztémájává válik. Ezért, a lakásingatlannal együtt, felfogásunk szerint az üdülőingatlan a hazai gazdaság húzó motorjának funkcióját is betölti. Olyan nagyértékű személyi tulajdon megszerzését teszi lehetővé, ami a fogyasztási lehetőségek csúcsán van és erősen motivál. Kapcsolódása az egész második gazdaságként leírt szférával és azokkal a mechanizmusokkal, amelyek a piaci és a nem-piaci szféra közötti átjárást biztosítják, fontos a rendszer stabilitása szempontjából.

Végül ugyancsak politológiai szempontból lenne fontos annak a ténynek a vizsgálata, hogy mik az össztársadalmi következményei annak, hogy egy viszonylag széles vezetőréteg számára a hatvanas évek második felében, illetve a hetvenes évek elején személyi tulajdon szerzését biztosította. A piaci mechanizmusok eredményeképpen ezeknek az ingatlanoknak az értéke a nyolcvanas évek közepére megsokszorozódott, és így a tulajdonosok „piaci pozícióit" is felértékelte. A piaci mechanizmusok társadalmi hatásainak ellentmondásosságához ez a szféra is hozzájárult azzal, hogy a társadalmi munkamegosztás eltérő dimenziói mentén elhelyezkedő faktorokat egyaránt jelentős tőkejövedelmekhez juttatott.

Jelen tanulmányunkban leszűkítjük a vizsgált problematikát az üdülőingatlanok körüli kollektív érdekérvényesítési stratégiák elemzésére, konkrétan (1) mi magyarázza az üdülőterületek 1960 és 1975 között tapasztalt dinamikus terjedését; (2) az üdülőterületek beruházásait milyen sajátos döntési mechanizmusok segítették elő.

(Kutatási előzmények, adatok, módszerek.) A nemzetközi szakirodalomban gyakorlatilag nem találtunk olyan hivatkozást, amely választott problematikánkkal szociológiai szempontok szerint foglalkozott volna. A legközelebb a regionalis kutatások területén, főleg egy-egy területtel kapcsolatos tervezési munka kapcsán találtunk irodalmi hivatkozásokat. A hazai szakirodalomban tudomásunk szerint szintén nem jelent még meg az üdülőterületek problémáival kapcsolatos munka. Ugyanakkor több kutatóhelyen folyt értékes kutatómunka, amelyek hozzáférhető munkabeszámolóiból mi is sokat profitáltunk. Így a VATI koordinálásában folytatott tervezési munka dokumentumait, a Termálprojekt anyagai közül Liska Tibor tanulmányát, az OMFB REI keretében folytatott Balaton-vizsgálat, illetve különböző regionális és településszociológiai munkák üdülőterületeket is érintő részeit használtuk fel.[5]

Néhány szót kell szólnunk a dolgozatban alkalmazott módszerről. A tanulmány empirikus alapját képezték mindazok a meglévő dokumentumok, tervezési segédanyagok, szakértői becslések és előterjesztések, amelyeket a VATI, az EVM, a KSH, a Belkereskedelmi Kutatóintézet, a Piackutatóintézet, az OMFB, különböző regionális tervező intézetek, valamint megyei és helyi tanácsok bocsátottak rendelkezésünkre. Alkalmanként lehetőségünk volt KNEB vizsgálatok anyagaiba való betekintésre, valamint regionális, ill. lokális Intézőbizottságok dokumentációjának áttanulmányozására is.

Több mint száz interjút készítettünk a területen jelenleg is dolgozó, illetve az elmúlt két évtized során kulcsszerepet játszó szakértővel, tisztségviselővel és aktivistával. Ezek az időnként egymásnak is ellentmondó interjúk segítettek eligazodni a dokumentumok sűrűjében.

Végül a VATI tervezői által kiválasztott 16 (különböző típust reprezentáló) településen folytattunk terepmunkát. A települések többségéről részletes fényképdokumentációt készítettünk. A telekforgalom, illetve ingatlanérték változására vonatkozóan

minden településre igyekeztünk idősorokat összeállítani a helyi illetékhivatalok, a FIK, illetve a földhivatalok adatai alapján.[6]

Nem hallgathajuk el azt a módszertani dilemmánkat, hogy – jóllehet kivétel nélkül „megtörtént esetekre" hivatkozunk – magukat a forrásokat nem tudjuk feltárni. Mivel az anyag „érzékenységénél" fogva e tekintetben a tudományosság e minimális kritériumát, a nyilvánosságot sem tudjuk biztosítani, arra kell kérnünk az olvasót, hogy tekintse továbbra is hipotetikusnak ezeket a részeket, és legrosszabb esetben fogja fel úgy, mintha a dolgok így is történhettek volna.[7]

2. *Parcellázások, üdülőépítés központi tervek nélkül*

Melyek azok a tényezők, amelyekre az 1965–1975 közötti időszakra datált üdülőingatlan „boom" visszavezethető. Kezdjük ezek közül a makroszintű szabályozással, elképzelésekkel.

Első lépésben a központi terveket ki kell zárnunk a meghatározó tényezők közül. Nincsenek üdülőépítési tervek, különösen nem a magánüdülőkre vonatkozóan; sőt kifejezetten korlátozó szándékot olvashattunk ki az egyes régiókra vonatkozó tervezési-fejlesztési koncepciókból. Ne felejtsük el, a 60-as évek elejéről van szó, amikor hivatalos anyagok a magántulajdonú üdülőingatlanokat a polgári individualizmus egyelőre megtűrt, de a jövőben mindenképpen meghaladandó jegyeiként könyvelik el. E nagyon általános szinten jelentkező korlát azonban a területi szabályozás mindennapjaiban nem igen realizálódott. Valódi központi korlátozó intézkedés a 70-es évek végéig a magánüdülő építést nem érinti, s lényegében a Balaton vízminőségének az idegenforgalmi bevételeket veszélyeztető gyorsütemű romlása az, ami ezeket a restriktív intézkedéseket kiváltotta.

Ha tervek nem is voltak, de érvényesültek olyan makroszintű (központi szintű döntést igénylő) szabályozások, amelyek fontos szerepet játszottak az üdülőingatlan elterjedésében, gyakran anélkül, hogy az ezeket a rendeleteket elfogadó szervek, döntéshozók tisztában lettek volna hatásukkal.

Az országos építésügyi szabályozás az 1960-as évek elején 450 négyzetméterre csökkentette a VII/a (üdülő) övezetben a minimális telekméretet, amit 1970-re tovább csökkentett, mégpedig 200–300 négyzetméterre. A minimális teleknagyság leszállítása a már kialakított üdülőterületeken lehetővé tette a magántelek megosztásokat; az újonnan parcellázott területen pedig teret adott a teleknagyság minimalizálására és a telektulajdonosok számának maximalizálására irányuló (később még tárgyalandó) törekvéseknek. Ennek következtében több területen a rekreációs lehetőséget veszélyeztető, a környezetet nagymértékben pusztító beépítési sűrűség alakult ki. Ez a körülmény is erősen hozzájárult ahhoz, hogy az Építésügyi Minisztérium 1974-ben a minimális teleknagyságot 360–600 négyzetméterben határozta meg, amit a tág határok miatt akár „liberális" rendelkezésnek is tekinthetnénk.

Sajátos módon az ingatlantulajdon korlátozásáról szóló 1031/1969. sz. MT rendelet is hozzájárult a magánüdülők számának gyors növekedéséhez. Az ingatlanpiaci szakemberek véleménye szerint az emberek többsége „felhívásként" értelmezte a rendeletet, miszerint minden családnak a lakásán kívül lehet egy üdülője, és ez teljesen legitim módon a személyi tulajdon részét képezi.[8] Korlátozást ez csak a családok töredéke esetében

jelentett, ők – amennyiben ez kiderült és másképpen megoldani nem tudták – többletingatlanuk értékesítésére kényszerültek. A többletingatlan „felkutatása" a 60-as évek végén és a 70-es évek elején meglehetősen lázba hozta az igazgatási apparátust, amit az is mutat, hogy KNEB és NEB jelentésekben nagyobb súllyal szerepelt ez a kérdés, mint azt valóságos fontossága indokolta volna. Ez nagy valószínűséggel a balatonparti jó telkek tanácsi kínálatának beszűkülésével hozható összefüggésbe.

Talán a legnagyobb horderejű változást (az azóta építésigazgatási körökben hírhedtté vált) 18/1986. MEM–EVM zártkerti rendelet hozta. A rendelet a mezőgazdasági rendeltetésű területen lehetővé tette hétvégi házak és „szerszámkamrák" (30 ill. 12 négyzetméter) építését.

A kutatás kezdeti szakaszában azt gondoltuk, hogy a 18/1968-as rendelet indította meg a zártkertek, külterületi övezetek becsatolásának folyamatát. Miskolc környékén már jóval a rendelet előtt létezett a „Fekete gyémánt" nevű kertszövetkezet, amely külterületi, „gazdaságilag nem hasznosítható" területen bányászok juthattak parcellákhoz és építési lehetőséghez. A Dunakanyar történetében is találhatunk olyan dokumentumokat, amelyek azt igazolják, hogy az említett rendelet egy már megindult – az előző példához képest lényegesen más társadalmi csoportok által kondicionált – folyamatot legalizált. Az 1967. évi dunakanyari főépítészi jelentés ilyen esetre mutat rá: „A Pest megyei Tanács VB 1966. februári ülésén határozatot hozott 37/1966. szám alatt arra vonatkozóan, hogy a szentendrei járáshoz tartozó Budakalász, Pomáz, Leányfalu, Dunabogdány és Visegrád községekben, valamint Szentendre város területén 200–400 négyszögöl nagyságú telkeket kell parcellázni s ezeket Budapesti nagyüzemek, munkásterületek részére kell felajánlani." A jelentés arra is felhívja a figyelmet, hogy ez a VB-határozat nem egyeztethető össze az építési törvénybe foglaltakkal és a Dunakanyar – korábban jóváhagyott – regionális terveivel sem, mivel mindkét forrás kifejezetten tiltja a külterületek parcellázását. Komoly társadalmi nyomásnak kellett nehezednie a szakigazgatási apparátusra, hogy minden jogi alapot nélkülöző rendeletet bocsáthasson ki.

A rendelet az építésügyi hatóságok által kontrollálhatatlan telekmegosztási és építési folyamatot indított meg az üdülőövezetek közelében lévő vagy más üdülési adottságokkal rendelkező zártkerti területeken. (1977-ig a minimális teleknagyság a zártkertek esetében 700 négyzetméter volt.) A zártkerti üdülőterületek máig is az üdülőterületi tervezés egyik legneuralgikusabb pontját képezik. A rendelet lényege, hogy üdülőterületek kialakításának hatáskörét gyakorlatilag kiveszi az EVM és az alája tartozó építésügyi igazgatási apparátus kezéből. A zártkerti területen történő építkezés csak bejelentési kötelezettség alá esett, ami gyakorlatilag ellenőrizhetetlenné tette az építési tevékenységet. Az építési folyamat a már kialakult üdülőövezetek környékén előbb-utóbb szükségszerűvé tette a terület átminősítését, és abban a pillanatban már jogos infrastrukturális igényekkel léphettek fel tulajdonosaik. (Ennek a rendeletnek a nyomán indult meg a Balaton északi oldalán a zártkertek beépítése vagy a Dunakanyar üdülőövezetének expanziója.) Sajátos módon az EVM volt az a szerv, amelyik elkeseredett harcot vívott azért, hogy a zártkerti parcellák minimális teleknagyságát felemeljék (1500 négyzetméterre). Jóllehet az EVM által jóváhagyott építésügyi szabályzat a „felelős" az üdülőterületen belüli szétaprózott partcellákért (minimális telekméret), ami azt mutatja, hogy érdekelt volt a telektulajdonosok számának az építésigazgatás által kontrollált növelésében. A MEM szakemberek ebben a vitában azzal érveltek, hogy a zártkerti rendelet célja, hogy a városi munkásság olcsó hétvégi telekhez juthasson, amelynek racionális méretét egy család által (hétvégenként) megművelhető földterületben kell meghatározni. Az érv magától értetődő racionalitása mellett nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a zártkerti parcellázás a MEM

apparátus (földhivatalok, Tsz-ek stb.) által kontrollált folyamat, amely meglehetősen vontatottan haladt volna az 1500 négyzetméteres minimális teleknagyság mellett.

Az 1968-as rendelet (amely egyértelműen a MEM koncepció érvényesülését jelentette) a zártkerti „üdülőterületek" két típusának kialakításához vezetett: az egyik a már létező üdülőterületek külterületeinek felparcellázását; a másik nagyvárosok környékén hétvégi parcellák kialakítását eredményezte. A már kialakult üdülőterületek környékén lévő zártkertek felparcellázási folyamata mögött klasszikus „spekulációs" várakozás húzódott meg. Mégpedig az az elképzelés, hogy a zártkertek beépülése elengedhetetlenné teszi a terület átsorolását, ami viszont a telek értékének növekedéséhez vezet.[9] A 70-es évek második felében az utóbbi folyamat elérte a közép- és kisvárosokat is, amelyek azonban kialakításuk módja, a tulajdonosok társadalmi összetétele és fejlesztési lehetőségei miatt egy harmadik típust képviseltek. Nem elhanyagolható további következménye volt ennek a rendeletnek, hogy a MEM (és a gyakorlatilag alárendelt Földhivatal) autonóm módon alakíthatott ki új üdülőterületeket (általában a helyi tanács nyílt vagy hallgatólagos egyetértésével) megelőzve az EVM és megyei tanácsi vezetést. Így a telkek elosztása is kikerült az utóbbi döntési-hatalmi szint kezéből. Egy 1977-ben, majd 1981-ben hozott rendelet következtében az EVM visszaszerezte pozícióit, de akkorra már a zártkerti üdülőterületekkel mint adottságokkal kellett számolni. Az 1981-es rendelet három típusba sorolta a zártkerteket:

I. távlatban belterületté váló; II. rekreációs igényeket is kielégítő; III. tisztán mezőgazdasági célú területek. A rendelet értelmében a távlatban belterületté váló és az üdülési funkciójú zártkertekre építési tilalmat rendeltek el a rendezési tervek elkészültéig. A rendezési terv pedig egyértelműen az EVM hatáskör kiterjesztését jelenti, olyan szabályozást, amelyben a döntő szó a tervezői-tanácsi apparátusé. Bár kérdéses, hogy ezzel nyert vagy vesztett-e az EVM, hiszen ezáltal inkább gondjai növekedtek, mintsem a „hatalma". Például a zártkertek parcellázása során senki sem biztosította a közösségi területeket (megfelelő szélességű utak, infrastrukturális létesítmények területe stb.). A makroszintű szabályok inkább szabaddá tették az utat az üdülőingatlanok terjedési folyamata előtt, semmint hogy elindították volna vagy állandó motivációit jelentettek volna e folyamatban. De nem szabad megfeledkeznünk a pozitív hatású szabályozók mellett arról sem, hogy ezekkel egyidőben olyan beavatkozási kísérletek is történtek, amelyek egyes térségekben fékezni kívánták a folyamatot. Ezek a fékek valójában nem bizonyultak hatékonynak, mivel többnyire már csak akkor jelentek meg, amikor a folyamat (üdülési funkció terjedése) előrehaladott állapotban volt. Például a Zalakaros környékén lévő zártkertekben 1979-ben építési tilalmat rendeltek el a rendezési terv elkészültéig. A zártkerti telkek nagyság szerinti összetétele egyértelműen az üdülési szerepkör gyors terjedéséről tanúskodik. A telkek 26 százaléka 720 négyzetméter alatti (durván 200 négyszögöles), míg csupán 33 százalék nagyobb 500 négyzetméternél. Az új rendelkezéseknek megfelelő nagyságú területtel csupán az összes telek 15 százalékának megfelelő ingatlanok rendelkeznek.

A rendezési tervek jelentős része implicit korlátozó szándékot tartalmaz. Az üdülőterületi tervek fontos eleme, hogy meghatározzák az adott terület ökológiai adottságainak megfelelő üdülőnépességet. Ez az „optimális" népességszám egy bizonyos ponton túl az üdülési funkció terjedésének korlátját kell hogy jelentse; hiszen elvileg olyan tervfajtáról van szó, amely akár helyi, akár megyei, akár országos szinten fogadták is el, kötelező érvényű. A központi hatóságok e tervek megsértését elnézően kezelik, nem kis részben azért, mert gyakran maguk is felelősek és érdekeltek ezek túllépésében. Ezeknek a terveknek mérsékelt korlátozó funkciója összefügg a tervek realitásának kérdésével.

A gyakori tervmódosítások[10] arról tanúskodnak, hogy azok nem számolnak kellő

módon a realitásokkal, vagy pedig arról, hogy a tervek reálisak ugyan, de mögöttük nem állnak olyan erők, amelyek a végrehajtás során érvényesíteni tudnák a terv koncepcióját a partikuláris érdekekkel szemben. Egyik alternatíva sem túlságosan kedvező. A legpregnánsabb példa mégis a Balatoni Rendezési Terv (BRT), amely a 60-as években készített számítások szerint kb. 600 ezer főben jelölte meg az optimális népességszámot. 1980-ban a már több módosítást megélt és felülvizsgált BRT intézkedési program távlatilag 780 ezer főben maximálta a népességszámot, ami a terv jóváhagyását követően szinte azonnal túlhaladottá vált, és azt 1981-ben közel 100 ezer fővel kellett növelni. A BRT népesség prognózisa szinte egyetlen településen sem teljesíthető.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az üdülőingatlan tulajdon elterjedését makroszintű tényezők önmagukban nem magyarázzák. Először is nincsenek tervek; az éves és ötéves tervjelentések nem számolnak be az ezen a területen elért pozitív eredményekről, sőt a folyamat tetőzésének időszakából gyakorlatilag statisztikák sincsenek.[11] Az ebben az időszakban elfogadott jogszabályok utat engedtek és közvetett módon hozzájárultak a folyamat terjedéséhez. Elemzésünk során rámutattunk arra is, hogy az implicit korlátozási szándékot tartalmazó rendezési tervek sem bizonyultak hatékonynak. Ezek az összefüggések tehát nem adnak magyarázatot eme üdülési funkció (és a magánüdülő) terjedésének folyamatára, különösen nem annak dinamikájára. A magyarázó tényezőket mikroszinten kell keresnünk az egyéni (és intézményi) keresletek mögötti motívumokban, valamint az intézményi (és egyéni) kínálat mögött húzódó törekvésekben és érdekekben.

3. *Telekosztások mögötti helyi érdek: bevételek maximalizálása*

Az üdülőtelkek kínálatának megélénkülése az 1957 utáni időszakra tehető. A háborút követő első évtizedben lezajlik az „üdülő államosítási" folyamata, amely a szociálturizmusnak (SZOT és vállalati üdültetésnek) kiinduló bázisát képezte. De ez a kampány nem vezet az üdülők teljes államosításához, inkább az elhagyott és kisajátított nagyobb üdülők elfoglalásáról van szó.[12] Ahogy a 60-as évek elején az idegenforgalom megélénkül, megindul az üdülőterületek expanziója. A tradicionális üdülőkörzetekben (Balaton, Dunakanyar stb.) a besűrűsítés (magánüdülő telkek megosztása) után és mellett megindulnak (különösen 1965 után) a parcellázások[13] részben az állami tartalék területeken, részben pedig külterületek átminősítése révén. Ezzel párhuzamosan megindult az új üdülőterületek feltárása is, amelyben különösen azok a megyék jártak az élen, amelyeknek nem volt Balatonjuk.

Új üdülőterületek feltárása az esetek többségében már meglevő adottságok helyreállítását és továbbfejlesztését jelentette. (A Bánki tó például már a háború előtt is turista kirándulóhely volt, de üdülőterületté fejlesztése a 60-as évek első felében indult meg.) Az adottságok nem okvetlenül jelentettek egyedi, máshol nem elérhető természeti adottságot, inkább egy tudatos infrastruktúra fejlesztés eredményei. „Folyóparti" települések szinte mindegyike rendelkezik üdülési „adottsággal", mégis csak töredékükben sikerült színvonalas üdülőterületet kiépítenie. Talán a legjobb példa a termálvíz, ami – egyes nyilvánvalóan túlzó megfogalmazások szerint – az országban mindenhol megtalálható, a kérdés csak az, hogy „milyen mélyre fúrnak le". Hegyvidéki és falusi üdülési adottságokban is bővelkedik az ország. Következésképpen azt, hogy milyen települések kaptak vagy

szereztek üdülési funkciót, nem eleve határozták meg a természeti adottságok. Az egyes üdülőterületek kialakulását feltáró esettanulmányaink egyik legnagyobb tanulságának azt tartjuk, hogy az egyéni és intézményi kezdeményezéseknek legalább akkora, ha nem nagyobb szerep jutott, mint a természeti adottságok meglétének.

Az üdülőtelek-kínálat legfontosabb forrása (akár hagyományos üdülőterületek expanzióját jelenti, akár új területeken jelentkezik) az intézményi telekkínálat volt. Emellett azonban szólni kell a magánparcellázásokról, ami nagyobb telkek megosztását és értékesítését jelentette. Ritkán vált a telekkínálat forrásává a magánparcellázás, és ha igen (elsősorban zártkertek esetében), akkor is a folyamatot valamilyen intézményi döntés indított el (pl. útépítés, víztározóépítés, vízhálózat kiépítése stb.). Következésképpen a folyamatok megértése szempontjából a legfontosabb, hogy az intézményi telekparcellázások mögött érdekeket tisztázzuk.

Az intézményi telekparcellázás tipikus esetben helyi tanácsi akciót jelent. Ez történhet közvetlenül, amikor maga a tanácsi apparátus bonyolítja a telekkialakításokat és a vevőkijelöléseket, vagy közvetve, a rendezési tervek vagy parcellázási tervek jóváhagyásán keresztül. A helyi tanács sok esetben külső kényszerből cselekszik; ez a „kényszer", ami természetesen csak a helyi tanács relatív cselekvési autonómiáját korlátozza, eredhet felsőbb irányítási szervektől, vagy a helyi „választópolgárok" részéről. Minket itt elsősorban azok az esetek foglalkoztatnak, amelyeknél a helyi üdülőterületek kialakítása a tanácsi apparátus kezdeményezésére történik. Ilyen esetekben jó okunk van feltételezni, hogy a tanács[14] érdekelt volt a parcellázásokban; kérdésünk az, hogy miben állt ez az érdekeltség? Miért és meddig jó a helyi tanácsnak az üdülőterületek gyarapodása?

Induljunk ki abból a feltevésből, hogy az üdülőtelkek értékesítésére irányuló tanácsi törekvés mögött az a racionális elképzelés húzódik meg, hogy az értékesítés révén elért bevételek meghaladják a telekkialakítási költségeket. Amennyiben ez a feltevésünk igaznak bizonyul, fontos következtetéseket vonhatunk le a tanácsi parcellázási akciókról: a tanácsok mindaddig érdekeltek a parcellázásokban, amíg a bevételek nem válnak egyenlővé a kiadásokkal. Itt lényegében két feltevésről van szó: egyrészt az akciót elindító tanácsi várakozásról (hogy a várható bevételek meghaladják a várható kiadásokat), másrészt arról, hogy ezek a várakozások – legalábbis a vizsgált időszakban és az esetek többségében – igaznak bizonyulnak. (Ellenkező esetben ugyanis valószínűtlen, hogy más tanácsoknál is megfogalmazódik az akció sikerességébe vetett várakozás.)

A terepmunka során találkoztunk olyan tényekkel, amelyek megerősítették ezt a „bevétel maximalizálási" hipotézist, ugyanakkor sok esetben azt tapasztaltuk, hogy a helyi tanácsok viselkedése nem írható le ezzel a logikával. Vegyük sorba először azokat az érveket, amelyek korlátozzák ennek a viselkedési logikának az érvényesülését.

Először is az értékesítési árak a mindenkori forgalmi árhoz képest alacsonyak és az empirikus vizsgálatok során nem találkoztunk az értékesítési ár növelésére irányuló általános törekvéssel.[15]

Így pl. Boglárlellén a 70-es évek elején 170–200 Ft/négyszögöl áron értékesítették az üdülőtelkeket, a forgalmi árak ekkor már 500 Ft/négyszögöl körül mozogtak hasonló helyzetű telkek esetében. Újjonnan kialakított üdülőterületeken indított parcellázási akció esetén nincs összehasonlítási alap, de elég jellemzőek az alacsony értékesítési árakra a következő adatok: a Zánki tónál 1968–69-ben 20–40 Ft/négyszögöl a telekár, 1982-ben 400–500 Ft/négyszögöl; Zalakaroson 1967–68-ban 80–120 Ft/négyszögöl, 1974-ben 120–160 Ft/négyszögöl áron értékesítették a parcellákat; 1982-ben a forgalmi ár 1000–2000 Ft/négyszögöl.

A másik fontos ellenérve az, hogy szinte valamennyi információnk szerint az értékesítési ár sokkal alacsonyabb a terület infrastruktúrával való ellátásának várható költségeinél. Ez természetesen nemcsak az üdülőtelkek kialakításának költségeit jellemezte, hanem az új lakótelkek létesítését is. Ezek az összefüggések abba az irányba mutatnak, hogy felül kell vizsgálnunk a „nyereség" maximalizálására vonatkozó hipotézist, és azt kell mondanunk, hogy a tanácsi parcellázási akciókat semmiképpen nem magyarázható egy olyan logikával, amely a településszintű kiadások és bevételek racionális kalkulációjára épül. A parcellázási akciókat más érdekek és motivációk befolyásolták.

Voltak olyan esetek, amikor a tanácsokat a parcellázásokkal megszerezhető pénzek motiválták. Ez az érdekeltség a közvetlen pénzbevételekre azonban nem írható le egy racionális, a bevételek és a kiadások mérlegelésére épülő logikával. Ugyan a telekparcellázásokból származó bevételek nem voltak jelentősek, különösen, ha összevetjük ezt egy-egy átlagos település éves költségvetésével. Nem szabad viszont elfelejteni, hogy ezek a bevételek az esetek többségében nem voltak „tervesítve", és ezért olyan „váratlan nyereségnek" számítottak, amelyet a tanácsok saját hatáskörben tudtak felhasználni. Ha figyelembe vesszük, hogy a helyi tanácsok az elosztott fejlesztési eszközöknek csak a töredékét használhatták fel saját döntéseik alapján, felsőbb döntési szintek „orientációja" nélkül, akkor ennek a „címkézetlen" bevételnek a jelentősége, kompenzációs hatása felerősödhet.

A parcellázásból származó bevétel növelésére való törekvés csak azért érvényesülhetett, mert a helyi tanácsok minimális ellátási-fejlesztési felelősséggel sem tartoztak a kialakított üdülőterületükkel szemben. Ez részben a területfejlesztési erőforrások elosztási módjából következik, részben pedig abból, hogy ha a helyi tanácsokat képviseleti szervekként kívánjuk tekinteni, akkor nem az üdülő, hanem az állandó lakosság érdekeit képviselik.[16] Ez utóbbi megállapítást támasztja alá az a gyakorlat, hogy a telekparcellázásokból származó bevételeket az esetek jelentős részében nem az üdülőterületen használták fel.

B. üdülőtelepülésről származó bevételeket a járási kultúrház felépítésének meggyorsítására használták; R. település vezetőit pedig kötelezte a megye, hogy minden „váratlan bevételét" az iskolaépítésre fordítsa; míg S. nagyvárosi agglomerációs községben útépítésre használták a bevételeket. Ez utóbbi község esetében a tanács éves költségvetése 130 millió Ft, ebből fejlesztésre 20 millió fordítható; érthető, hogy egy 3 milliós bevételt jelentő parcellázás már megmozgatja a vezetők fantáziáját. Ahogy az A-i tanácselnök egy interjúban kijelentette: „most is jól jönne egy parcellázás"

Az esettanulmányok során azt tapasztaltuk, ,hogy a fenti érvelésnek megfelelően valóban azok a tanácsok mutattak nagyobb érdeklődést a telekértékesítésből származó bevétel iránt, amelyek kisebb költségvetéssel rendelkeztek, és amelyekben az így elérhető bevétel relatív jelentősége nagyobb volt. Ezekben az esetekben az értékesítési és a forgalmi ár közötti különbség (egyfajta telekértékesítésben megjelenő szubvenció) csekély volt. Megfogalmazhatjuk azt a szabályszerűséget, hogy ahol kicsi ez a szubvenció (a fogyasztók számára gyakorlatilag észrevehetetlen), ott érdemes a tanácsnak növelnie – ameddig tudja – az értékesítési ára.[17]

Ezzel szemben a terepmunkák során azt tapasztaltuk, hogy ahol az értékesítési és a forgalmi ár közötti különbség nagy, éppen ott nem érdekelt a tanács az értékesítési ár növelésében. Ilyen esetekkel a magasabb árfekvésű üdülőkörzeteknél találkoztunk. Ennek magyarázata csak az lehet, hogy a tanács a szubvenció ellenértékeként az új üdülőtulajdo-

nostól elvár valamit, aminek a haszna „nagyobb" (vagy „egyenlő") a telekárban juttatott szubvencióval. Végül is el kell vetnünk azt a még szakemberek között is gyakran megfogalmazódó véleményt, hogy a 60-as évek második felétől meginduló, lényegében egy évtizedig tartó[18] parcellázási hullám kizárólag a tanácsi vezetésnek arra a szűklátókörű fejlesztési politikájára vezethető vissza, hogy a parcellázások révén bevételekhez juthat, miközben nem számoltak azzal, hogy ezek terheket jelentenek a tanácsok számára, és idővel több veszteséget okoznak, mint hasznot. Az üdülőterületi parcellázások ugyanis az esetek jelentős részében igen tetemes hasznot hoztak a tanácsnak, csak éppen nem az üdülő lakosság közvetlen pénzügyi hozzájárulása formájában. Ez a közvetett haszon a település üdülőfunkciójának tudható be, s az ezen keresztül szerzett fejlesztési eszközökben, valamint azokban a közvetett előnyökben, amelyek (különösen a kiemelt településeken) az üdülőterületi állandó lakosság életlehetőségeinek javulásában jelentkezett.

4. *A közvetett érdekeltség: informális kapcsolatok erősítése a fejlesztések érdekében*

Az üdülőterület értéke az üdülési adottságok függvénye, ami viszont nagyobb részt közösségi infrastrukturális beruházások eredményeit tükrözi. Ez utóbbiakat tekinti a szakirodalom[19] kollektív javaknak: olyan „javaknak", amelyek használatából gyakorlatilag nem lehet kirekeszteni a csoport egyetlen tagját sem. Az üdülőterület megközelíthetőségét javító útépítés, vízminőség-javítás, strandlétesítést stb., mind kollektív jószágnak tekinthetők. Szélesebb értelemben nemcsak az infrastrukturális beruházásokban megtestesült fizikai létesítmények tekinthetők kollektív jószágnak, hanem az ezek által biztosított közvetett előnyök is. Ilyen értelemben felfoghatjuk például az infrastruktúra javulásának hatására beálló telekár-növekedést, vagy a szobák kiadási árának emelkedését is kollektív jószágnak, hiszen ha ez bekövetkezett egy üdülőterületen, akkor ennek előnyeiből elvileg minden ingatlantulajdonos részesül.

Az, hogy egy beruházás közvetlen vagy közvetett előnyei a települések (vagy településen belüli népességcsoportok) milyen körére nézve tekinthetők kollektív jószágnak, a beruházás jellegétől[20], valamint a településeknek (vagy népességcsoportoknak) beruházás „helyéhez" viszonyított ökológiai-területi elhelyezkedésétől függ. Kollektív jószág fogyasztásából adminisztratív úton általában nem lehet kizárni csoportokat, ez azonban közvetett gazdasági eszközökkel megtörténhet. Az egyik legfontosabb ilyen eszköz a hozzáférési költség, amely meghatározott küszöbérték fölött gyakorlatilag kizárja az adott népességcsoportot a kollektív jószág fogyasztásából.

Az üdülőterülettel rendelkező települések ökológiai szerkezetük függvényében két szélső típus közé sorolhatók. Az egyik („A") esetben az üdülőterületen megvalósított beruházások révén létrejött kollektív jószágok a település állandó lakossága számára gyakorlatilag nem hozzáférhetők; ebben az esetben az a településrész, ahol az üdülőfunkció koncentrálódik, fizikailag is elkülönül az állandó lakóterületről. A másik („B") esetben (ahol az állandó lakosság által lakott településmag nem különül el ökológiailag az üdülőktől) a kollektív jószágok akár az üdülőterületen „valósulnak meg", akár az adott településen, mindkét csoport számára ugyanúgy elérhetőek. Természetesen ezek szélső

típusok, és a tényleges üdülőtelepülések vagy az egyik vagy a másik típushoz esnek közelebb.

Tegyük fel, hogy a tanácsi vezetőkben az a várakozás alakul ki, hogy az üdülőterületek expanziója legalábbis ezzel arányos növekedést hoz a fejlesztési eszközökben. Ekkor igaz lesz, hogy egy település minél közelebb áll a „B" típushoz, annál inkább érdekelt lesz a parcellázásban; hiszen ezzel a település állandó lakosságának az igényeit is jobban ki tudják elégíteni.

A terepmunkák során tanácsi vezetőkkel készített interjúk állandóan visszatérő momentuma volt, hogy a település (értsd tanács és az állandó népesség) számára az üdülő népesség csupán teher, ami számtalan gonddal jár, előnyei pedig elenyészőek ezekhez képest. Mindez azt az elképzelést erősíthette volna meg, hogy a parcellázások során a negatív várakozások voltak inkább jellemzőek, azaz valamiféle külső kényszer által hajtva valósították meg azokat. Ez azonban aligha hihető, hiszen akkor semmi sem magyarázná a tanácsi aktivitást a parcellázásokban. És különben is, ha összevetjük az üdülőtelepülések ellátottsági szintjét hasonló adottságú településekéivel, akkor az ellátási feszültségek ellenére nem gondolhatjuk komolyan, hogy a település rosszul járt az üdülőfejlesztéssel.

Az üdülőnépesség növelésére alapozó fejlesztési stratégia „kétélű fegyver", mivel komoly hátrányok is érhetik a települést. Új üdülőtelkek kialakítása révén növekszik ugyan a település üdülőnépessége, ez azonban az üdülés szezonalitása miatt nem egyenletesen terheli le az adott település infrastruktúráját. A csúcsidőszakban állandó szűk keresztmetszetek mutatkoznak az alapellátás területén, amelyek lényegesen enyhülnek szezonon kívül. Ez a tény a magasabb döntési szinteket meggondolásra készteti abban a tekintetben, hogy vajon racionális-e az intézményi és infrastrukturális ellátottság szintjét erre a csúcsnépességre tervezni. Ebben az „alkuban" az üdülőnépesség száma általában kisebb mértékben esik latba, mint az állandó lakosságé. Ezek a körülmények abban az irányban hatnak, hogy a tanács is kevésbé érdekelt az üdülőnépesség növelésében, mint az állandó népességében, ha csak más előnyök nem kompenzálják ezt a „veszteséget".

A népességnövekedés (elsősorban üdülőnépességről van szó) következtében fellépő hátrányok tipikus esetben (az időszakot jellemző területi döntési rendszerben) nagyobbak, mint a népességnövekedéssel indokolható és megszerezhető pótlólagos fejlesztési eszközök. Hogy ez még sem teljesen jellemző, annak a magyarázata az, hogy az infrastrukturális-ellátási feszültségek akkor válnak „társadalmi ténnyé" a központi, illetve magasabb döntési szintek számára, ha az információs csatornákon keresztül eljutnak ezekre a döntési szintekre. A tanácsi hierarchián keresztül történő érdekközvetítés és információáramlás formális (intézményesített) csatornája csupán egy, és nem is minden esetben a legfontosabb eszköze e feszültségek magasabb döntési szintekre való közvetítésének.

Ha az üdülőtulajdonosok olyan társadalmi csoportból kerülnek ki, amelynek magasabb a társadalmi státusa és lényegesen nagyobb a befolyása a döntési rendszer legkülönbözőbb pontjain, mint a hasonló nagyságrendű települések állandó népességéé, akkor az üdülőterületeken kialakuló feszültségek általában sokkal gyorsabban és hatékonyabban közvetítődnek, és válnak társadalmi problémává a magasabb döntési szinteken, mint a település állandó lakossága által közvetített feszültségek. A népességnövekedés motívuma mögött fellelhető az a törekvés, hogy a településre befolyásos személyeket és intézményeket „csaljanak" be, akik hasonlóképpen segítőkésznek fognak bizonyulni majd, mikor erre a településnek szüksége lesz.

Elsősorban a preferált, kiemelt üdülőtelepülések voltak abban a helyzetben, hogy válogathattak; de ez a törekvés minden olyan helyen kimutatható, ahol a kereslet felülmúlta a kínálatot. Az üdülőtelkek elosztásának nem volt társadalmi kontrollja, még formálisan sem; nem alkalmaztak pontszámot, és a „rászorultság" mértékét sem vizsgálta soha senki. Ezen a területen a helyi tanácsok, illetve az elosztást végző szerv (ami gyakran a járási szintű tanácsot és pártapparátust jelentette) gyakorlatilag teljesen önkényesen járhattak el, saját preferenciáikat alkalmazhatták, időnként nemcsak a vevőkör kijelölésében, hanem árak meghatározásában is. Erről tanúskodik egy 1977-es NEB jelentés idevonatkozó részlete: a (balatoni) „településen a társasház céljára kijelölt telek négyszögölenként 400 Ft volt. Dr. T. S. részére ugyanezen a helyen 200 Ft-ért jelölt ki többet a VB határozat. N. L. részére pedig Dr. T. S. közvetlen szomszédságában 100 Ft-ért jelöltek ki telket négyszögölenként. Érdeklődő levelünkre azt a választ kaptuk, hogy a nevezett a községi tanács dolgozója és a községi tanács szolgálati lakást biztosítani nem tud, így kívánják a lakásépítést elősegíteni. Z. T. részére ugyanebben a dűlőben 20 Ft/négyszögölenkénti árat jelöltek meg; érdeklődő levelünkre közölték, hogy az árat továbbra is fenntartják, mert Z. elvtárs Münnich elvtárssal volt együtt partizán a „Brianszki erődben", jelenleg pedig BM szolgálati lakásban lakik és így kívánják a szolgálati lakás megszüntetését és Z. elvtárs lakáshoz jutását elősegíteni."

Ez az expanziós stratégia csak azokon az üdülőtelepüléseken lesz sikeres, amelyek keresettek a hatalmi pozícióban lévő személyek és befolyásos intézmények számára. Ennek valószínűsége nagyobb a magasabb árfekvésű üdülőkörzetekben és a „B" ökológiai típus esetében, hiszen itt az érdekazonosság egyértelműbb. Minél keresettebb egy üdülőhely (minél magasabb „értékű"), annál nagyobb szubvenció adható a telekárban, következésképpen annál nagyobb a verseny ezekért a területekért. (Nem beszélve a nem „újratermelhető" adottságokkal rendelkező településekről, ahol, a telekhez való hozzájutás ténye is jelentős előnyként fogható fel.) Ennélfogva a már kedvező helyzetben lévő tanácsok nemcsak hogy nagyobb parcellázási hajlandósággal rendelkeznek, de nagyobb eséllyel válogathatnak a befolyásos intézmények és személyek körében; tehát nagyobb valószínűséggel tudják kompenzálni a parcellázások révén bekövetkezett népességnövekedés hátrányait, sőt képesek újabb előnyökre szert tenni.

Ez az egyik magyarázata annak a sajátos terjedési folyamatnak, hogy a kiemelt üdülőövezetbe tartozó települések expanziós törekvései nem lanyhulnak a 70-es évek elejére, és nem alakulnak ki hatékony alternatív üdülőközpontok (ellenpólusok). A létrejött üdülőközpontok helyi jelentőségűek maradnak, mivel induló helyzetben nem képesek olyan szubvenciót felajánlani, ami hasonló társadalmi „összetételt" eredményezne, mint amilyennel a kiemelt üdülőterületek büszkélkedhetnek.

Ezzel a gondolatsorral lehet megerősíteni azt a korábbi állításunkat, hogy minél nagyobb a telekárban juttatott szubvenció, annál kevésbé érdekelt a tanács abban, hogy ezt csökkentse.

Ezekben az esetekben egy (az állandó lakosság–tanács–üdülőnépesség kölcsönös érdekeit szem előtt tartó) kooperatív fejlesztési stratégia alakul ki. Ez a fejlesztési stratégia élesen szemben áll azzal az esettel, amikor az üdülőterület fejlesztése nem hat ki a településre, azaz nem jár semmilyen előnnyel az állandó lakosság számára; ezt az állandó lakosság (tanács) – üdülőnépesség közötti konfliktusos szituációként írhatjuk le.

5. *Külső szervek által ösztönzött parcellázások*

A tanácsi vezetés közvetlen érdekeltségét a parcellázásokban (üdülőnépesség növelésében) a fejlesztési eszközök elosztása felett gyakorolt befolyásának növelésében foglalhatjuk össze. Ugyanakkor láttuk azt is, hogy a motivációnak ez a típusa bizonyos ökológiai típusok esetében hiányzik. Minél inkább elkülönül az üdülőterület és a lakóterület egymástól, annál kisebb a tanácsok belső motivációja az üdülőterület kialakítására vagy növelésére. Ugyanakkor az ilyen („A") ökológiai típusú területek a tradicionális területeket megközelítő mértékű dinamizmussal fejlődtek, aminek a magyarázata, hogy valamilyen külső szerv nyomást gyakorolt a helyi tanácsra a parcellázások előzmozdítása érdekében. A „külső szerv" általában a döntési rendszeren belül a helyi tanácsnál magasabb szinten elhelyezkedő intézményt képviselt, ami azonban nem jelenti feltétlenül azt, hogy a helyi tanácsot kényszeríteni kellett volna a parcellázásokra. A helyi tanács számára a „külső nyomás" egy kivételes helyzetet jelent, rugalmas alkalmazkodással. Ő tehet „szívességet" egy felsőbb szervnek, aminek a fejében joggal elvárhat bizonyos kedvezményeket. Röviden: alkupozícióba kerül, amit az állandó lakosság érdekében tud kamatoztatni. Így könnyen érthető, hogy az esetek jelentős részében a „külső nyomást" megelőzte a felajánlkozás, különösen akkor, ha konkurens települések is vetekedtek ezért a pozícióért. Ez a megelőzéses stratégia még így is kifizetődőbb volt, mint egyáltalán elesni ettől a lehetőségtől.

Látni kell azonban, hogy ennek a fejlesztési stratégiának a lényege a konfliktusos szituáció. Ezek a tanácsok miután már „becsalogatták" a lehetőségeikhez képest befolyásos üdülőtelektulajdonosokat, azzal érvelhetnek, hogy minden egyes forintot, amit az üdülőterületre költenek, az állandó lakosságtól kell elvenni. Ha pedig az állandó lakosság nem kap kevesebbet, mint hasonló helyzetben lévő települések, akkor relatív különbségekre helyeződik a hangsúly, változatlanul a szituáció konfliktusos jellegét kiemelve.

Tipikus külső szerv a megyei (tanácsi és párt) apparátus, amelyek különösen aktívan léptek fel az új üdülőterületek kialakításában. Szinte minden Balatonnal és Dunakanyarral nem rendelkező megye létrehozta a saját presztízs-üdülőterületét.

Ennek a konfliktusos üdülőterület-fejlesztésnek a szituációját reprezentálja K. község esete, amelynek egy kihalóban lévő mellékfaluja P. folyóparti holtág mellett feküdt, jó útközlekedéssel és 30–40 km-re[21] a megyeközponttól. A területet a horgászok és a megyei KISZ-szervezet fedezte fel, élükön a megyei KISZ-titkárral, aki egyben aktivista volt a horgászegyesületben is. K. község egyáltalán nem törődött a 8–10 km-rel távolabb fekvő területtel. A rendezési tervet a megye készítette el (1962-ben), a megyei OTP parcellázott és osztotta el a telkeket, és közvetlenül megyei pénzügyi alapokból gondnokságot hoztak létre, amely az üdülőterület ügyeit intézte, és a helyi tanácstól függetlenül működött. A fejlesztések azonban formálisan a K. községi tanácson keresztül zajlottak le, és ha a község vezetőinek és aktívabb lakosainak nem is volt beleszólásuk ezekbe a döntésekbe, de mindenről tudtak. A tanácsülések állandó témája volt, hogy mit kap az üdülő és mit kap a község, úgyhogy az ellenállás lecsendesítése érdekében ígéretet kaptak a nagyközségi „rangfokozat" megszerzésére. (1971-ben a községet át is sorolták, amit mindenki úgy tart számon, mint egy jogos kompenzációt.) A konfliktusos szituáció – ami elsősorban az üdülőtelep és a község távolságából adódik, és abból, hogy az üdülőterületnek juttatott fejlesztések semmilyen hatással nincsenek a községre – továbbra is fennmarad.

Külső szerv beavatkozása akkor is előfordul, amikor maga a település is ösztönzést, motivációt érez a parcellázásra. A beavatkozás elsősorban a telkek elosztására irányul,

pontosabban arra, hogy ki jelölje ki a vevőt.[22] A versengés afölött, hogy ki ossza el a telkeket (szubvenciót) egyértelműen bizonyítja, hogy ennek fejében kompenzáció jár.

Egy Balaton-parti község korábbi érvelésünk értelmében autonóm módon érdekelt a parcellázásokban, és különösen a telkek elosztásában. Erre a tényre mutat rá a következő interjú-részlet:[23] „S. J. volt megyei elnök hozta azt a rendeletet, hogy tanácsi dolgozó nem vehet telket, és a telkek „kiajánlását" is leállította. Ez minket nagyon hátrányosan érintett, mert többször jöttek hozzám fejesek, hogy nem tudok-e egy jó telket adni, vagy ahogy mondták „ajánlani.". Én ilyenkor mindig kértem is valamit cserébe a falunak, és az egész jól működött akkor, amikor alig kaptunk felső pénzügyi támogatást hivatalosan." Egy kiemelt üdülőterülethez tartozó (városi) településen, I-ben az 1970-es évek elején alakítottak ki egy nagyon kedvező területen parcellákat. A telkek megszerzéséért nagyon erős harc folyt, amit jól mutat az is, hogy az elosztás jogát kivették annak az apparátusnak a kezéből, amely a parcellázást technikailag lebonyolította. Az exkluzív „százasba" (ahogy a telekhez jutó „szerencséseket" nevezték) csak a megyei tanácselnök jóváhagyásával lehetett bekerülni. Ez az eset, amennyire rekonstruálni tudtuk, szinte példaértékűen tudta bizonyítani, hogy milyen nagy jelentőségű lehet a kollektív javak megszerzése szempontjából az, hogy kiknek lehet telket juttatni. Az, hogy a megye legfelsőbb vezetői személyesen döntötték el, hogy ki az a 100 vezető személy, aki a leginkább megérdemli a domboldalon a telekvásárlás lehetőségét, rendkívül intenzív vetélkedést eredményezett. Igaz, a tét is nagy volt, ahogy utólag beigazolódott; ma a domboldal aszfaltutakkal borított, vezetékes gázvezeték megy a telkek előtt, s a tízezres telekvásárlási összegek sokszázezer forintos profitot hoztak.

A megye beavatkozása az elosztási folyamatba nem feltétlenül jelent konfliktusos szituációt a településsel, ahol az üdülőtelek elhelyezkedik. A következő történet kooperatív kapcsolatra utal.

Egy balatonparti település külterületi és belterületi határán lévő területe egy megyei tanácsi határozattal még a 60-as évek végén T. tröszt kezébe került. A T. tröszt a tanácstól teljesen függetlenül parcellázási akcióba kezdett és elsősorban magánál a trösztnél, illetve más fontos szerveknél dolgozó vezető beosztású személyek tulajdonába adta a terület egy részét. A helyi tanács (amelynek élére közigazgatási változások következtében új vezetés került) közbelépett és visszavonatta a megyei határozatot. A terület jelentős része így visszakerült hozzá. Akkor már maga a tanács kezdett alkudozni. A terület feletti rendelkezési jogot végül átengedte az E. országos vállalatnak társasüdülőépítés céljára. Megcsinálták a terveket, és beindult az építkezés. Az üdülők (társasüdülők) jelentős része megvalósult. Ekkor azonban megjelent a P. művek (E-nél jóval befolyásosabb és tőkeerősebb cég), mint telekvásárló, és a megyei tanácson keresztül kiharcolta, hogy az E-házak elé, pontosan a Balaton partjára, üdülőt építhessen, holott a tanács korábbi ígérete – és a tervek – szerint ez a terület közterület maradt volna. A helyi tanács formálisan E. mellett volt, hiszen a társasházak értéke az akció következtében lényegesen csökkent. P. Művek végül is hatalmas beruházási összeggel a háta mögött olyan ajánlatot tudott tenni a településnek, amit az nem volt képes visszautasítani, ugyanakkor E. vállalat előtt a megyével tudta fedezni magát.

Ez ideig feltételezzük, hogy az üdülőterületek parcellázása kizárólag a tanácson keresztül valósul meg. Ez azonban nem minden esetben igaz, gyakran – különösen új üdülőterületek feltárásakor – külső, nem tanácsi szervek vagy intézményes háttérrel rendelkező személyek lépnek fel kezdeményezőleg és osztanak ki saját hatáskörükben telkeket. Hangsúlyozni kell, hogy ez többnyire az „A" ökológiai típus esetében és csak az üdülőterület feltárásának kezdeti időszakára jellemző. Egy-egy új üdülőterület kialakítása gyakran korántsem (vagy nemcsak) anyagi érdekek által motivált személyek aktivitásának az eredménye. Ezek a személyek (az Alapítók) mögött mindig van valamilyen intézményes háttér, melyek legális vagy féllegális úton fedezik a kezdeti költségeket. Az

alapítók később is játszhatnak fontos szerepet, de jelentőségük mindenképp csökken és nem ritkán pozíciójukat is elvesztik. Ennek oka részben az, hogy a bürokrácia számára irritáló személyiség-típust képviselnek, részben az, hogy olyan folyamatot indítanak el, amely náluk erősebb, nagyobb hatalommal és befolyással rendelkező potentárokat vonzanak a területre, vagy egyszerűen egy vezetői generációváltásnak esnek áldozatául. Az alapítók szinte kivétel nélkül területfoglalók, az első parcellákat ők alakítják ki, gyakran homályban hagyva, hogy a telek és rajta az épület személyi, intézményi vagy valamilyen egyesületi tulajdont képez-e. A későbbi parcellázások az ősfoglalókat általában adottságként könyvelik el és igyekeznek alkalmazkodni hozzájuk.

Az 500–600 lelket számláló, csökkent népességű, főforgalmi úttól kieső P. község szülöttje az olajkutatásokat végző vállalat vezető beosztású dolgozója volt. A 60-as évek elején a próbafúrásokat éppenséggel a község határában végezték és olaj helyett termálvizet találtak. Nem megerősített hírforrások szerint pontosan ez volt a cél. Ennek az információnak hitelességét megerősítette az a tény, hogy amikor a fúrás eredményeképpen víz tört fel, akkor ahelyett, hogy letömték, lecementezték volna ezt a lyukat, (mint ahogy ez más helyütt szokásos eljárás volt) szabadon hagyták, ami komoly „kihívást" jelentett a hatóságoknak és szerveknek, hogy valamit kezdeni kell a vízzel. (Itt már belép a helyi vezetőkkel való kooperatív „játék".) A víz jó minőségű volt, de nem volt alkalmas arra, hogy elszállítsák, mert „belekötött" a vezetékbe. (A helyi tanácselnök szerint ez volt a település szerencséje, mert a megyeiek elvitték volna a vizet, „ha tudták volna, akár kiskanállal is".). 4–5 év helyi aktivitásra (fürdőkabinok, ideiglenes fürdő, sajtó figyelmének a felkeltése stb.) volt szükség ahhoz, hogy a területre felfigyeljenek a megyeiek és fejlesztésére elkötelezzék magukat.

R. községhez tartozó, de belterületétől távol eső folyóparti részen már régen megindultak az építkezések (ahogy a helyiek nevezték: fekete építkezések), amikor a tanács 1973-ban elhatározta, hogy parcellázási tervet készíttet a területre. A tervezők kénytelenek voltak adottságként kezelni az illegális építményeket, amelyek között nemcsak magán, hanem vállalati tuladjonban lévők is voltak. Így fordulhatott elő, hogy közterületen, a strandon belül (!) vállalati, illetve magánüdülők helyezkednek el.

B. üdülőterületet (mint sok más vízparti üdülőt) a horgászok fedezték fel. Általában őrájuk vár a kezdeti nehézségek leküzdése, ők azok, akik a legnomádabb feltételek mellett kibérelik a tavat, kezdenek törődni a víz minőségével (persze csak a halállomány szempontjából) és ők azok, akik először kiteszik a táblát „Magánterület, Idegeneknek belépni tilos!" Ekkor még nincs kisajátítás, nincs parcellázás, rendezési terv – egyszerűen az foglalja el a területet, aki legelőször érkezik meg. A horgászok közül S. K. vált ki, mint a legagilisabb, a terület sorsával leginkább törődő személy, aki a saját aktivitásán túl hatékonyan tudta mozgósítani az általa irányított bánya-vállalat tartalék erőforrásait (gépeket, munkaerőt, anyagot). A pionir időszak rendezetlen viszonyait tükrözték, hogy jó időbe tellett, míg el lehetett dönteni, hogy a „társadalmi munkában" felépült horgánytanya S. K. magántulajdona-e, a bánya-vállalaté, vagy pedig a Horgász Szövetség tulajdonát képezi; hasonlóképpen tisztázatlan volt, hogy „milyen" telken áll az épület.

Ezek a példák jól érzékeltetik azokat az állapotokat, amelyek az új üdülőterületek kialakítását megelőzik. A tanácsi parcellázási hajlandóság, vagy a megyei szintről jövő „külső" nyomás csak ezután jelenik meg. A parcellázásokat azonban nemcsak a tanácsi-építésügyi vonal bonyolíthatja le, hanem gyakorlatilag egy adott terület felett kontrollt gyakorló bármilyen szervezet is. A dolgozatban már volt szó róla, hogy a MEM vonalán a Földhivatalon keresztül zártkerti parcellázások nagymértékben folytak a 18/68-as rendeletet követően. De közvetlenül parcellázhatott a vízügy, amelynek közvetlen kontrollja alá tartoznak a vízparti területek 10–20 m-es parti sávjai. (Ilyen parcellázás történt például a ráckevei dunaágnál.) Parcellázó akciókat folytatott a Kavicsbánya Vállalat (pl. kavicstavak környéki kezdeti parcellázások), de hasonló lehetőségekkel rendelkeztek az

erdőgazdaságok, a tsz-ek stb.. A parcellázás mögötti motivációt az adott szervezethez tartozó vagy azzal valamilyen kapcsolatban álló társadalmi csoportok nyomása jelentette. A tsz-eket kivéve nem beszélhetünk anyagi érdekeltségről, inkább szívességről, amelyet az adott szervezet saját dolgozói felé tesz, vagy más szervek felé, amelyektől természetesen viszontszívességet vár el.

Egy vízparti üdülőterület terepmunkái során készített interjúnkban a terület történetét legjobban ismerő résztvevő így válaszolt kérdésünkre: „Hát hogy kik kaptak telket? Először a Vízesek, aki kért; aztán a Vízügyet támogató elvtársak; aztán a még további elvtársak, aztán a tanácsi apparátus emberei, aztán X. Y., aztán a rendőrség, a vízirendőrség, aztán ez meg amaz. Hát vannak teljesen BM-es telepek is." Az egyik legkevésbé kedvelt kérdésünk az interjúk készítése során az volt, hogy „kik tudtak szerezni üdülőtelket ezen a területen? ". A kitérő válasz többnyire az volt, hogy „itt mindenféle ember lakik"; s ez nagyjából igaz is volt, mivel az elosztási folyamat (szelekció) nem „stratifikációs" kritériumok mentén történt. Az esélykülönbség ebből a szempontból nemcsak, talán nem is elsősorban egy irodai alkalmazott és egy – mondjuk – takarítónő között volt, hanem egy HM-ben dolgozó és mondjuk egy kis szövetkezetben dolgozó takarítónő között. Általában a nagyobb hatalommal rendelkező szervezetek, ha nem is fértek közvetlenül hozzá üdülőtelkekhez (tehát nem maguk osztották el azokat), könnyűszerrel befolyást tudtak gyakorolni az elosztást végző szervre. Nem véletlen, hogy majd minden üdülőtelepülésen az egyes településrészeknek olyan – a helyiek által adott – elnevezéseivel találkozhatunk, mint „rendőr-hegy", „katona-telep", „káder-dűlő". Ez nemcsak az apparátusból kiinduló nagyobb kereslet, hanem az elosztási folyamatra gyakorolt nagyobb befolyás is magyarázza.

Végül e problémakör lezárásaként meg kell említenünk, hogy a tanácsi parcellázások mögött szintén felfedezhető a fentiekhez hasonló motiváció, ami különösen a 70-es évek második felétől vált jellemzővé, szinte kizárólag városi települések esetében. A városkörnyéki zártkert, szőlő, pince iránti igény rohamosan nőtt, és főleg kisvárosok esetében a helyi vezető réteg presztízs szükségletévé, presztizs hétvégi területévé vált.

6. *Üdülőterületfejlesztés: Alapítók és egyéni akciók*

A dolgozat korábbi részében arra a kérdésre kerestük a választ, hogy milyen érdekek, motivációk, törekvések magyarázzák a 60-as és 70-es években lezajlott üdülőterületi expanziót. Azzal érveltünk, hogy a telekparcellázások (és az azt kísérő, illetve kiegészítő átminősítések, átsorolások stb.) mögötti helyi tanácsi érdekek ahhoz a várakozáshoz fűződnek, hogy az üdülőterületek „fejlődése" közvetlenül (B típus), vagy közvetve (A típus) hozzájárul a helyi tanács fejlesztési lehetőségeinek kitágításához. Gondolatmenetünk mögött kimondva-kimondatlanul az a feltevés húzódott meg, hogy az üdülőterületek fejlesztési lehetőségei jobbak, mint sok más településé. A tanulmánynak ebben a fejezetében arra keressük a választ, hogy az üdülőterületeknek ez a gyorsabb fejlődése milyen döntési mechanizmusokon keresztül és végső soron milyen forrásokból valósul meg.

Az üdülőtelepülések fejlesztése természetesen része általában a regionális-területi tervezés rendszerének. A területi fejlesztések döntési rendszerének egészét tekintve elvileg semmilyen különbség nincs az üdülőterülettel rendelkező, ill. nem rendelkező települések között. Következésképpen az infrastrukturális fejlesztéseknek azokkal az eseteivel indokolt foglalkoznunk, amelyek eltérnek a településfejlesztésre fordítható erőforrások elosztásának logikájától.[24]

Elemzésünket egy másik irányból is le kell szűkítenünk. A gazdaság jól ismert idegenforgalmi érdekeltségei következtében az üdülőfejlesztések jelentős részben kapcsolódtak központi programokhoz (szállodaépítési program, „ABC-áruház" program stb.) és központilag elkülönített pénzügyi alapokhoz (IFA, KOFA stb.). Természetesen fontos kérdés, hogy milyen erőviszonyok függvényében alakulnak ki ezek a programok és tipikus esetben milyen preferenciák szerint osztják el az ezeken belül képzett forrásokat; mégis más ágazatokhoz képest jelentéktelen erőforrásokról van szó. Ennek ellenére a tanulmánynak ebben a részében azok a fejlesztések foglalkoztatnak bennünket, amelyek összefüggésbe hozhatók az üdülőterületen érdekeltséggel rendelkező magánszemélyek és intézmények érdekeivel, törekvéseivel, befolyásával, hatalmával stb. Tehát azokkal a várakozásokkal, amelyekkel – hipotéziseink szerint – a tanács az üdülőterületi expanzió (a parcellázási akció) során rendelkezett.

Az üdülőterület fejlesztése – ahogy erről már volt szó – kollektív jószágok létrehozását jelenti, mégpedig általában olyan létesítmények vagy szolgáltatások biztosítását, amelyekhez az adott üdülőterület népessége minden korlátozás nélkül hozzáférhet. Ezeket a kollektív jószágokat elvileg a területi döntési rendszeren keresztül egy redisztributív elosztási mechanizmus biztosítja. (Ismert okok miatt azonban az ilyen jószágokból általában hiány van, és annak érdekében, hogy ezek minél nagyobb mennyiségben álljanak rendelkezésre, az üdülőterületen érdekelt lakosságnak vagy intézménynek is „áldozatot" kell hozniuk.) A fejezet további részeiben ennek az „áldozatnak" a természetéről, felajánlásának vagy kikényszerítésének módozatairól lesz szó.

Az „áldozatot" valamilyen plusz erőforrás megszerzéséért hozzák. Az esettanulmányok során a legváltozatosabb módozataival találkoztunk ezeknek az átcsoportosítási technikáknak. Mindenesetre alapvető különbség van azok között a források között, amelyeket eleve az idegenforgalmi fejlesztésre szántak (pl. IFA, BIB, DIB alapok) és az ettől teljesen független források között. Az előbbi tekintetben az egyes üdülőtelepülések egymás között konfliktusos szituációban vannak (legalábbis rövid távon), hiszen részesedésüket csakis egymás rovására tudják növelni. Az üdülőterületek fejlesztésében azonban a második típusnak van nagyobb jelentősége, hiszen ekkor olyan tőkeátcsoportosításról van szó, amely a központi-deklarált-tervezési elképzelésekkel szemben, de legalábbis attól függetlenül történik.

Mindezeken túl egy további különbségtételt is kell tennünk: a tőkeallokáció sérthet más gazdasági célokat, pontosabban a folyamat eredményeképpen más termelési feladatoktól von el eszközöket; de az üdülőfejlesztés kapcsolódhat más beruházásokhoz, annak mintegy pótlólagos hasznosítását jelenti anélkül, hogy sértené az eredeti célokat. Bármelyik megoldás is valósul meg, az üdülőterületben érdekelteknek nemcsak hogy erőfeszítéseket kell tenniük, de olyan pozícióban is kell lenniük, hogy ezek sikerrel járjanak.

V. kisváros határában nagyobb kiterjedésű szőlő és gyümölcsös zártkertek terülnek el, de gyakorlatilag megközelíthetetlenek, pedig mind a város vezetői körében, mind pedig az alkalmazotti rétegekben (különösen a katonák körében) nagy igény volt kisebb hétvégi telkek (pince építése stb.) iránt. Ahhoz, hogy a területet kocsival meg lehessen közelíteni, olyan összegű infraberuházásra lett volna szükség, amit a település legnagyobb igyekezettel sem tudott előteremteni. A szükséges utat végül a Tsz közreműködésével építették ki, aki sárrázó utak létesítésére külön KPM támogatást kapott. (Sárrázó út a főút és az „üzemi" utak közötti rész, és a főút állapotát hivatott védeni.) Így a zártkerti részben elhelyezkedő pincéket pormentes úttal be tudták kötni a főközlekedési útba. A terület – legalábbis

egy részének – vízellátása is meg fog oldódni a közeljövőben, mivel ide tervezik a kisváros vízellátását szolgáló víztározót.

Szinte kísértetiesen hasonló a helyzet T. kisvárosban, ahol az utat szintén KPM keretből építették ki (13 millió Ft), amire a hivatkozási alapot az adta, hogy 200 főnél nagyobb állandó lakossággal rendelkező településeket pormentes úttal kell ellátni. (A zártkerti rész lakosságát a KPM természetesen nem számlálta meg.) A külterületi település részek bekapcsolása volt az indok, amihez sikerült az útépítési támogatást megszerezni. Itt is sikerült a víztározót úgy telepíteni, hogy a zártkerti pincék, parcellák vízzel való ellátását biztosítsa.

Ezek a példák jól mutatják, hogy az eszközök átcsoportosítása önmagában nem feltétlenül jelenti azt, hogy az más érdekeket sért. (T. település esetében az útépítést fegyelmi követte, ami mindenesetre azt sugallja, hogy ebben az esetben más rovására történt a fejlesztés: a vezetés lecserélődött, de az út megmaradt.)

Az üdülőfejlesztésre fordított eszközök (tőkeallokáció) forrásait érdemes megkülönböztetni aszerint, hogy milyen szinten jön létre a döntés. Két nagyon elterjedt típusa a vállalati szinten és a megyei szinten végrehajtott reallokáció. Az első típusba azok az esetek tartoznak, amikor a vállalati döntési hierarchiában befolyással rendelkező személyek képesek a vállalat tartalék, felesleges vagy kiselejtezendő (vagy annak tartott) eszközeit átcsoportosítani.

Erre számtalan példát találtunk: kiselejtezett csövek a Csőgyártól, használt tartályok a zalai olajmezőről, áron alul felszámított elektromos hálózat kiépítése, „tudományos célú" kutató fúrások, ingyenes szunyogírtás, ipari tanulók által végzett ingyenes munkák, s hogy a leggyakoribb típust is említsük: a hadsereg műszaki és személyi állományának a felhasználása; vagy bányagépek földmunkára való felhasználása, útépítés társadalmi munkában, „plusz 80 méter cső lefektetése", a terepen tartott polgárvédelmi gyakorlatozás stb.

A megyei szinten történő átcsoportosítás sokkal nehezebben érhető tetten, mert általában „tervesítik", vagy pedig „pusztán" maradvány pénzekről van szó. Ez utóbbiak nagyságrendjüket tekintve mindenképpen a legjelentősebb megyei szintű források. Ezenkívül még két típust kell megemlítenünk: az egyik, amikor országos szintű, költségvetési forrásból történik az átcsoportosítás, a másik amikor egyéni szintről van szó. (Ez utóbbi jól ismert a családiház-építés körüli féllegális vagy illegális átcsoportosításokból, itt a lényeges különbség az, hogy esetünkben a kollektív javak létrehozására használják fel ezeket az eszközöket.) Ezek után fel kell tennünk azt a kérdést, hogy milyen módon szerveződik meg az eszközöknek az átcsoportosítása. Talán az „alapítóval" (vagy ha nem új területről van szó, akkor azzal a személlyel) kell kezdenünk, aki az egyéni és intézményi hozzájárulásokat koordinálja.

Valamennyi sikeres üdülőfejlesztés mögött ott találjuk azokat a személyeket, akik fölényesen ismerik a helyi, megyei érdekviszonyokat, az országos érdekeltségű ágazatok megyei vagy a településen jelenlévő képviselőit, és mindig pontos információval rendelkeznek arról, hogy mikor melyik „ajtón érdemes pénzért kopogtatni". A legsikeresebbek közöttük általában fantasztikus memóriával rendelkeznek; nagy gonddal ápolt baráti-ismeretségi kapcsolataikon keresztül nemcsak azt tartják nyilván, hogy az adott elvtárs mennyi pénz fölött rendelkezik, hanem még a „pántlikázott" pénzek sorsát is nyomon követik. Az igazán bravúros pénzteremtések ugyanis sokszor azoknak a forrásoknak a kreatív felhasználásából származnak, amelyeket egyébként csak meghatározott célra

lehetne felhasználni. Az alapító sikerességének az egyik magyarázata, hogy felkészül különböző pénzköltési lehetőségekre, ha kell a tervidőszak utolsó hónapjaiban is elő tud varázsolni kész kivitelezési dokumentációkat, hozzávaló kivitelezői kapacitásokkal, amikkel bizton elkölthetők a különben „veszendőbe" ment maradványpénzek. Ezektől ugyan nagyon egyenlőtlen lesz a terület infrastrukturális fejlettsége, de ezek a fejlettségi diszkrepanciák a következő fordulóban már ismét fejlesztést indokló hivatkozási alappá válhatnak a sikeres alapítók érvkészletében.

Motivációik nem anyagi természetűek, és általában az ügynek oly mértékben elkötelezett személyiségekről van szó, hogy eleve kudarcra ítélt minden olyan kísérlet, amely ezeknek a viselkedését hagyományos „költség-haszon" szemléletben próbálja magyarázni. Kétségtelen, hogy szinte kivétel nélkül olyan személyekről (esetleg intézményekről) van szó, akik maguk is rendelkeznek az üdülőterületen valamilyen érdekeltséggel, de kollektív haszonból való részesedésük eltörpül azokhoz a költségekhez képest, amelyeket ezek létrehozásáért vállalniuk kellett.

A szervezési megoldások talán legkézenfekvőbb típusát az egyéni akciók jelentik, amelyek inkább az üdülőfejlesztés kezdeti időszakában tipikusak. Itt az áldozatvállalási hajlandóság nagyban függ a szervező erőfeszítéseitől, lehetőségei szinte korlátlanok egy-egy konkrét cél elérésében. Ez egyébként az egyéni akciók hátránya is, mivel az alapító és az akciót végrehajtó közötti kétoldalú kapcsolatokra épül. Ez a tény önmagában korlátozza a lehetőségeket, ezért elsősorban váratlan nehézségek elhárításában, egyedi feladatok megvalósításában jelenthet hatékony eszközt.

Ennek a típusnak a pregnáns példáját mutatja be a már korábban is idézett esettanulmányból[25] egy részlet, ahol a tőkeallokáció legkülönbözőbb típusai keverednek:

„Abban az időben itt volt a K. miniszternek a villája, a mai Jókai utcában (mi csak K. utcának hívtuk). Ebben a házban laktak a miniszter szülei, akiknek mindig segítettünk (hol tüzelőfát aprítottunk, havat takarítottunk, szóval mindenfélével kisegítettük őket). A miniszter is elég gyakran eljött hozzájuk, így az egyik alkalommal az az ötletem támadt, hogy menjünk el hozzájuk, hátha tud segíteni a strand rendbehozatalában. „Beruházást nem tudok szerezni, de felújítást igen" – mondta a miniszter. „Van már ott valamitek? " „Majd lesz!" – mondtam, és odahordattam a strandra egy csomó terméskövet. Ezek után megtörtént a felújítás és korszerűsítés. Még a sz.-iek is irigykedtek: „Nézzétek meg a Béla strandját!" A törpevízművet is az ő segítségével hoztuk össze. Nagyon kis tőkével rendelkeztünk, a vállalatok is csak kevés pénzzel tudtak hozzájárulni, víz viszont kellett, mert a talajvíz fertőzött volt. Ment a telefon K.-n ak. „Gyertek, elrendezzük" – mondta és megszerezte a szükséges félmillió forintot. A veje meg a F. cégtől hozott csöveket. Ugyancsak K. bácsi építette meg a Jókai utcát is, igaz, hogy az ő villája is ott volt, de ezzel az üdülőtelep egy részét már ki is építettük. A másik oldalon a Berzsenyi utca megépítésénél B. elvtárs segített, akinek itt volt a villája. Mondta, hogy menjünk el együtt a megyei tanácshoz. A megyei tanács adott gépeket, s sikerült elérnünk, hogy itt próbáltak ki egy-egy lengyel útépítési szabadalmat, ami gyors volt és olcsó. Így lett az 1 km hosszú „kísérleti út", ez a szíve-lelke az üdülőtelepnek. Sírtunk örömünkben. Nagyon jó volt a viszonyunk a Belügyminisztériummal is, mert volt itt az üdülőtelepen néhány magas rangú villatulajdonos. . . Szóval elértük, hogy a megyében először a mi tanácsunk kapott teherautót. Kértünk egy motoros fecskendőt is, s a Tűzoltóság két héten belül leszállította."

Ezek az esetek az „egyéni akciókat" illusztrálják, amelyek azonban kivételes esetben ad hoc szervezeti formát is ölthetnek. De akkor is fontos kritérium, hogy az ideiglenes társulás felbomlik, mihelyt az adott célt elérték. Így például B. üdülőtelepülés befolyásosabb üdülőtulajdonosai meg tudtak szervezni egy informális tárgyalást a víz bevezeté-

sének a kérdéséről a megyei gazdaságpolitikai titkárral és az érintett szervek képviselőivel. Gondoljuk meg, hogy milyen esélyei vannak egy ilyen tárgyalás megszervezésére egy kis községnek – az üdülőterület népessége nem nagyobb, mint egy kis község.

Az egyéni akciók keretei között elérhető üdülőterület-fejlesztések járnak tapasztalataink szerint a leglátványosabb eredményekkel. Végső soron egyéni akcióknak tekinthetjük azokat az eseteket is, ahol az adott területen érdekelt, különböző szervezeti, hatalmi, ‚intézményi háttérrel rendelkezők fognak össze. Ezek azonban bármennyire kollektív javak megszerzésére irányulnak is, mindig individuális akciók maradnak, azok minden esetlegességével együtt. Politikai rendszerünkben nagyon innovatívnek tekinthetjük azokat a próbálkozásokat, amelyek az üdülőterületek fejlesztésére összeállt vagy összeszervezett alkalmi érdekérvényesítő társulásokat igyekeznek formalizálni. Az adott területen elkötelezettséggel rendelkező, minél nagyobb intézményes hatalmat reprezentáló egyénekből álló testületek, a Területi Üdülőhelyi Bizottságok sajátos formáját jelentik az üdülőterületek érdekképviseletének.

7. *Tübölés: az üdülőterület fejlesztése társadalmi bizottságokon keresztül*

Az üdülőterület fejlesztésének, a kollektív javak biztosításának sajátos típusát képviselik az üdülőhelyi bizottságok. Sok esetben ezek teljesen formális szervezetek és gyakorlatilag semmi befolyásuk nincs az üdülőfejlesztésre. Azokban az esetekben azonban, amikor sikeresek, olyan modellt jelenítenek meg, amire nem nagyon találunk más példát hazai politikai rendszerünkben. Ezt a speciális érdekérvényesítő szerepet ismeri el a hivatali nyelvhasználat a „tübölés" szó megalkotásával. Tagjaik társadalmi munkában foglalkoznak az üdülőhelyek speciális gondjaival, igyekezve azokat az erőforrásokat integrálni és bevonni a terület fejlesztésébe, amelyeket a más logika szerint szerveződött, és alapvetően más érdekek kifejezését szolgáló közigazgatási apparátusok nem tudnak és nem is akarnak elérni. Ha a bizottság tagjai kellő gondosság mellett kiválasztva érdekképviseleti lobbyvá szerveződhetnek, rendkívül hatékonyan tudnak fellépni az üdülőhely fejlesztése érdekében.

A dolog lényegét tekintve ezeknek a bizottságoknak a tevékenysége ugyanarra irányul, mint az egyéni akcióké, különbség csupán a szervezettség mértékében van. Ez a szervezettség azonban sokszor éppen azzal jár, hogy az egyéni szívességkérések kielégítése, (mégha kollektív javak megszerzésére is irányul) sokkal könnyebben teljesíthető, ha egy formalizált szervezet legitimálja.

A terepmunkák során több olyan esettel is találkoztunk, amikor a bizottságok meghatározó szerepet játszottak egy-egy terület fejlesztésében. Ezek az esetek lényegesen különböztek egymástól a bizottság összetétele és a befolyás (hatalom) felhasználásának módozatait tekintve. A következő példa azt az esetet illusztrálja, amikor a bizottság tagjai nagyon magas beosztású személyek, és különböző szerveket, ágazatokat képviselnek. (A bizottság tagja volt egy miniszter, KB-tag, megyei gazdaságpolitikai titkár stb.)

„Az új vasútállomás építése előtt úgy kb. 5 évvel leadta a KPM azt az összeget, ami a hozzávezető út kiépítéséhez, a kisajátítások és egyéb kiadások fedezetére szükséges volt. No most ez az összeg elkerült valamilyen úton-módon a megye különböző területeire, de nem került ide vissza. Amikor aktuálissá

vált a dolog, akkor elővették a régi diszpozíciót. Tudniillik kellett azt az utat építeni, és amikor már majdnem befejeződött az egész vasútállomás-építés, akkor derült ki, hogy nincs pénz a bekötő út építésére. A megyének nem volt pénze, egy vasa sem. Az utak-hidak címén mindent felhasználtak... Lejött a megyei elnökhelyettes is, és azt mondta, hogy a megyének semmi pénze nincs, segíts ha tudsz, menj a munkaközösséghez. Így is történt... Itt valamit tenni kellett, és elmentünk a KPM-hez, és egy vagy két nap alatt le kellett bonyolítani, mert olyan sürgős volt, hogy különben botrány lett volna belőle. Nem lehetett a vasútállomást megközelíteni. Sikerült elérni, hogy az ..s számú Útépítő Vállalat vállalta a munkaközösségi tagok kérésére, hogy ezt soron kívül, erőn felül megépítik. Meg is építették. Olyan technikával vonultak le, hogy rövid három hét alatt gyakorlatilag az egész út elkészült... 12 millió volt az út maga. Ugye hát ez fantasztikus dolog volt." (Interjúrészlet egy Balaton-parti település volt tanácselnökével).

Az üdülőterületfejlesztésben hatékonynak bizonyult üdülőhelyi bizottságok másik típusáról már részben volt szó: ide azok a települések tartoznak, ahol a parcellázásokat is a megyei vezetés ösztönözte. A fejlesztéshez való lecsatlakozás formája egy „ütőképes" bizottság felállítása, amely megyei szintű befolyásos vezetőkből áll, szinte valamennyi ágazatot képviselve. Az eszközök átcsoportosítása – hiszen egy megye költségvetéséhez képest nem túl nagy összegekről van szó, nem ütközik különösebb akadályba, amennyiben az érdekelt szervek részéről az érdekeltség megvan. Ez nem jelenti azt, hogy csak megyei eszközöket használnak fel, hiszen a megyei vezetők nem kevésbé érdekeltek országos szintű szervek pénzeinek megszerzésében, mint helyi kollégáik. Lényeges pont, hogy az organizációt a megye (a bizottság) vállalja fel. De nemcsak ilyen horderejű kérdésekben dönt a bizottság, hanem gyakran minden területet érintő kérdésben is. („Hogy ki kapja meg a lángossütőt, azt is ők döntötték el.")

Ismét más típusával találkoztunk az üdülőhelyi bizottságnak egy olyan településen, amely nem tartozik sem a kiemelt üdülőterületek közé, sem pedig a megyei vezetés által felkarolt presztízsterületek közé. Mégis, a terület gyakorlatilag a tübölés különféle stratégiáira alapozva hatalmasat fejlődött. Az Üdülőhelyi Intézőbizottságnak ezen a területen nagyon nagy szerep jutott, mivel a terület közigazgatásilag széttagolt volt. Így a bizottságnak adatott meg az esély, hogy a terület egységes fejlesztésének érdekét képviselje. Ennek megfelelően át is vett bizonyos tanácsi funkciókat, s gyakorlatilag egy autonóm közigazgatási szervvé nőtte ki magát. A bizottság volt elnöke nyilatkozta:

„A módszer az volt, és csak az lehetett (az lehet ma Magyarországon szerintem), hogy először fel kell mérnie annak a mérnöknek vagy kollektívának, aki valamiből valamit akar, a helyzetet, és meg kell tervezni olyan mélységig, hogy az emberek előtt világos legyen a kép, hogy mit tudunk adni és mit kérünk tőlük. Itt azt kellett először megmondani nekik becsületesen és őszintén, hogy itt a népgazdaságnak pénze nincs. Ezt láthatták: 1945-től 1970-ig nem változott a területen semmi, csak ment tönkre minden. A megye egy fillért adni nem tudott, a minisztériumok egy fillért adni nem tudtak. Tehát azok, akik telekhez jutottak, kialakították a telket, de októbertől március végéig nem tudtak bemenni, mert még az üdülőterületi felvonulási út sem volt meg. Villany sehol se volt, víz sehol se volt, parti sétány sehol se volt, mert elfoglalta minden telektulajdonos a partot is, pedig volt és van olyan törvény, hogy a part az mindenkié.

Az üdülőterületi bizottságot egy-egy összekapcsolódó üdülőterület fejlődésében érdekelt emberekből állították össze. Minden helyi bizottságon belül kialakítottak egy műszaki bizottságot, amely felelős volt a területen végrehajtott fejlesztések tervezéséért és a kivitelezés irányításáért. Ez gyakorlatilag társadalmi munkában folyt, ugyanakkor alapvető feltétele volt a fejlesztés megindításának.

Az intézőbizottságok szoros kapcsolatban álltak a helyi pártszervekkel, a tanácsi szervekkel és a Hazafias Népfronttal. Minden döntésüket rajtuk keresztül legalizálták. A pénzeszközök megszerzése is a területi bizottság feladata volt, ők hajtották fel a pénzeket, részben az intézőbizottságon, részben a saját kapcsolataikon keresztül. A területi üdülőhelyi bizottságok egymással egyfajta laza kapcsolatban álltak, s a központ tartotta össze őket. „Tehát minden egyes helyen az utolsó kvadrátmétert is a helyi területi bizottságokban lévő műszaki embereknek kellett ingyen megtervezni. Ha pedig ez se volt, akkor egy idegen területi bizottságtól kértek fel egy mérnököt. Cserében elment és lapátolt két napig, mert megtervezte a másik bizottság. Ezeknek minden évben tartottam egy hajóutat ingyen. Budapesttől–Tasig minden évben lássák, hogy mi készült el. Tehát nem babla volt. Magunk közt és azt mondtam: „Te játszóteret akarsz? – akkor eredj át Decsére". „Te menj át Lacházára – ott útépítés volt".

Az üdülőhelyei bizottságok nagyon jelentős társadalmi munkát végeztek saját körzetükön belül. De ennek a társadalmi munkának „kaláka" jellege volt, ugyanolyan anyag-, illetve gépbeszerzések jellemzik, mint ami a magánlakás-építkezésen belül a 70-es években általánossá vált. A különbség csupán az, hogy itt nem a magáninfrastruktúra, hanem egyfajta, lokálisan lehatárolható kommunális infrastruktúra kiépítésére használják ezeket a kapcsolatokat.

„Hogy hogyan építették az utat? Könyvjóváírással átvettük a gépeket, kijavították az ott lévő lakatosok, csak az üzemanyagot vették, ill. a gépész díját fizették. Hát micsoda különbség van egy kvadrátméter aszfaltút között, ha így építik, vagy ha kiadják az Aszfaltútépítő Vállalatnak? Természetesen a nagyobb összegeket az intézőbizottság szerezte meg, felhasználásukat ő koordinálta, és ő juttatta el a helyi üdülőterületi bizottságokhoz. Az üdülőterületi bizottságokon belül kijelöltek egy-egy személyt, aki rendelkezett a folyószámla felett, ahová átcsoportosították az intézőbizottságtól kapott pénzeket. Ily módon az állami pénzeszközök gyakorlatilag magán folyószámlára kerültek. Ez elsősorban a megyei apparátust aggasztotta, mivel a helyi üdülőterületi bizottságok gyakorlatilag adót vetettek ki az üdülőtulajdonosokra annak érdekében, hogy megvalósítsanak bizonyos létesítményeket (utat építsenek, bevezessék a villanyt vagy a vizet). Az üdülőterületi bizottságok tehát saját területükön hatóságként léptek fel. Sőt a területi üdülőhelyi bizottságok egy része saját önkéntes rendőri szolgálattal is rendelkezik: az üdülőterületi tulajdonosok ősztől tavaszig külön alkalmazotti bérként elszámolva, saját költségükön őrséget is tartanak."

A terület alapvető infrastruktúrájának a kiépítése után, amikor az alapvető cél már nem a gründolás, hanem a megszerzett területen a folyamatos üzemeltetés, a fenntartás biztosítása, a kialakult közösségi érdekek védelme szempontjából általában sikertelen ez a forma.

Amikor az egyik tanácselnök egy magas beosztású tisztet, aki az üdülőhelyi bizottság tagja volt, kérdőre vont, hogy miért kétszintesre építette az üdülőjét, amit az építési szabályok azon a területen tiltottak; a tiszt a tanácselnök visszaemlékezése szerint visszakérdezett: „Kell egy század katona?". A kétszintes üdülő által okozott esztétikai „kár" a tanácselnök értékítélte szerint nem volt összevethető a „század katona" által nyújtott előnnyel.

A közterületek „lecsipkedése", a telekhatár megtoldása, a vízparti területek bekerítése, elzárása, zártkertbe a megengedettnél nagyobb üdülő építése szinte minden üdülőterület vissza-visszatérő szimptómája. A precedens elv alapján ez a gyakorlat is „kollektív jószággá" vált: ha megteheti a szomszéd („mit érdekel engem, mit tett a közösségért"), miért ne tehetném meg én is. A tanácsok (építési hatóságok) minden kontrollt elveszítettek a területük felett.

„Minden egyes ember, aki kapott telket, függetlenül attól az előírástól, hogy a part mindenkié, kiterjesztette a telkét a partig. S itt jön sajnos az ököljog, meg az erősebb joga: hogy egy alezredes, az természetesnek vette, hogy neki van 60 négyszögöle, és lesz 95."

„A Balaton medrének telekké történő alakítása, az építési tilalmak megszegése, a szabálytalan építkezések elsősorban azon személyekre jellemzőek, akik többnyire úgy vélik, esetleg végzettségük révén, hogy rájuk nem vonatkoznak a jogszabályok. Jellemző, hogy az engedély nélkül feltöltött parti telkek tulajdonosainak több, mint 50 százaléka felsőfokú végzettséggel rendelkezik. Egy nagyvállalat volt vezérigazgatója kétszintes, 5 szobás, 133 négyzetméter alapterületű házat épített, tervtől eltérő belső elrendezésben, külső megjelenésben, majd az adóbevallásban csupán 2 szobát és 56 négyzetmétert szerepeltetett." (KNEB jelentés)

Nem kis részben ez lehet az oka, hogy az üdülőterületi bizottságok elvesztik szerepüket a fejlesztési eszközökért folytatott harcban. A kiemelt üdülőterületeken általában az üdülőtelkek megszerzését követő pár évre korlátozódott a szerepük; a megyei központoktól irányított területen pedig az eredeti vezetőség lecserélődése és a konkurens üdülőterületek megjelenése számolja fel a bizottságokat. Az a funkció ami a területen tartós érdekeltséggel rendelkező hatalmi szervek számára is tolerálhatóvá teszi a Bizottságokat egy korábbi szakaszban, hogy ti. extra központi erőforrásokat hoznak be a területre, általában elhalványul erre az időszakra. Ekkor azonban mégoly jelentős, területen kívüli hatalmi aktorokból összetevődő Bizottság sem képes a tapasztalatok szerint „állva maradni"; az üdülőterület ügyeinek önálló intézése, ezeknek az érdekeknek a folyamatos képviselete nem fér bele az esetek többségében a helyi hatalmi szerkezet által definiált politikai mozgástérbe.

JEGYZETEK

[1] Ezekről a problémákról lásd *Hegedűs–Manchin* (1982/ 1983).

[2] A zártkert az üdülés szempontjából speciális területfelhasználási kategóriát jelent, amelyet eredetileg mezőgazdasági felhasználású, nagyüzemi megművelésre alkalmatlan, többnyire szőlővel, gyümölcsössel betelepített területként írhatunk le. A zártkertek jelentős részében megindult egy funkcióváltás, és egyre többen kezdték a 60-as években üdülési célra felhasználni. Ezt a folyamatot, miként erről később szó is lesz, egy 1968-as rendelet felgyorsította, illetve legalizálta.

[3] A becslések nagyságrendileg valószínűleg helyesek, ugyanakkor inkább alsó határnak tekinthetők. A jogszabály az üdülő és lakás közötti különbséget az épület tényleges funkciója alapján vonja meg, és mivel az adózás tekintetében a lakás kedvezőbb elbírálás alá esik, az állampolgárok érdekeltek üdülőjüknek lakásként való értelmezésében. (Pl. a család idősebb tagjait állandó lakosként jelentik be.)

[4] A használt surveyek; Életmód, életminőség, 1978, 1982; Budapesti településszociológiai vizsgálatsorozat adatai (BUVATI); Dunaújvárosi vizsgálat (*Szirmay–Zelenay,* 1980); Salgótarjáni településszociológiai vizsgálat; Zala megyei vizsgálat; Baranya megyei vizsgálat (*Kárpáti,* 1982).

[5] A legfontosabb összefoglaló munkák hivatkozásait lásd az irodalomjegyzékben.

[6] Az egész kutatás – annak sajátos tárgya és módszere miatt – nem lett volna lehetséges azok nélkül az informátoraink nélkül (minisztériumi főosztály vezetőtől a helyi apparátusok mindennapi munkáját végző beosztottjaiig), akik megértették egy ügyészi/rendőri/párt/KNEB vizsgálódás és egy szociológiai célú adatgyűjtés céljainak különbözőségét. Akkor amikor hálásan köszönjük bizalmukat, zavarban is vagyunk: vajon felhasználhatjuk-e ezeket az információkat, és ha igen milyen módon? Hogy interjúalanyaink bizalmát el ne veszítsük, s ne hozzuk őket „kellemetlen" helyzetbe, lemondunk arról, hogy mondanivalónk empirikus forrásait a tudományos kutatás kritériumainak megfelelően

feltárjuk. (A másik alternatíva – lemondani ilyen kérdések tudományos igényű kutatásáról – még kevésbé szimpatikus.) Ugyanakkor igyekszünk azokat az eseteket és példákat nem idézni, amelyek teljesen frissek és a helyszín beazonosíthatósága esetén a résztvevők számára kellemetlenek lehetnek.

[7] Köszönettel tartozunk a VATI-nak, és azon belül is a II. Irodának, ahonnan az eredeti kutatási megbízást az MTA Szociológiai Kutatóintézet Értékszociológiai Műhelye kapta. Külön meg kell köszönnünk azt az önzetlen segítséget, amit az Iroda üdülőterületi „project"-jének munkatársaitól kaptunk.

[8] A rendelet értelmében minden családnak egy üdülője lehet, de ezen kívül lehet zártkerti tulajdonjogú tanyája, ami az esetek jelentős részében üdülőt jelent.

[9] Így például a Balatonfüred belterülethez közel eső páter hegyi rész átminősítését követően (1982) a négyszögölenkénti 600 Ft-os ár szinte azonnal 800–1000 Ft-ra szökött fel.

[10] Balatoni településeken 1976–1981 között 16 alkalommal módosították az általános rendezési tervet (számol be róla egy KNEB jelentés), de kisebb-nagyobb módosításokra szinte valamennyi üdülőtelepülés esetében találhatunk példákat, amelyek tipikusan a területi expanzió legalizálását jelentik.

[11] Csak a 70-as évek végén került előtérbe az üdülési rekreáció problémája, ekkor határozza el a MT az OUT készítését.

[12] Emiatt volt lehetséges, hogy egy tulajdonos kezében még a 60-as évek végén is akár 10–20 üdülőtelek is lehetett.

[13] 1953 után a házhely juttatási akció a balatonparti települések mentén is végigsöpör, ami az állandó lakosság létszámának ugrásszerű növekedését és az állami tartalékterületek csökkenését eredményezte.

[14] Feltesszük, hogy a tanács (illetve annak vezetése) az állandó lakosság érdekeit képviseli, és ennél fogva a fejlesztési eszközök maximalizálásában érdekelt.

[15] Jellemző, hogy az első parcellázási akciót követően merülnek fel árnövelő törekvések, de ezeket más – később tárgyalandó – érvek visszaszorítják. Az 1975 utáni időszakban a helyzet ebben a tekintetben alapvetően megváltozik.

[16] Az üdülőlakosság formális érdekképviselete gyakorlatilag máig megoldatlan, bár – ahogy erre még ki fogunk térni – informális érdekképviselete az esetek jelentős részében sokkal hatékonyabb, mint az állandó lakosságé.

[17] Ez természetesen elvi lehetőség, aminek a határait beszűkítik részben a jogszabályok, részben pedig az a lehetőség, hogy a tanácsot az a vád éri, hogy „nyerészkedik".

[18] A 70-es évek második felétől a helyzet sok vonatkozásban megváltozik, új kisajátítási rendelet jelenik meg, 1977-től az állami telkeket csak tartós használatba lehet adni stb.

[19] *M. Olson:* The Logic of Collective Action, Harvard Univ. Press, Cambridge, Mass. 1965. 35. o.

[20] A tanulmány keretei nem teszik lehetővé, hogy a beruházásokat aszerint tipizáljuk, kinek az érdekeit szolgálja elsősorban, az állandó lakosságét, vagy az üdülőnépességét. Felételezzük, hogy a beruházások többsége, ha nem is azonos mértékben, de mindkét csoportot jobb helyzetbe hozza, amennyiben a hozzáférési költségek nem különböznek lényegesen.

[21] A megyei támogatás (lecsatlakozás) megszerzésének fontos feltétele a távolság a megyeközponttól. Csak nagyon kivételes esetben tapasztalhatjuk, hogy a megye távolabbi üdülőtelepülés fejlesztésére kötelezi el magát. Ilyen volt Zalakaros 70–80 km-re a megyeszékhelytől, amire magyarázatot Zalakaros különösen jó adottságai és a megye üdülőhiányos jellege ad.

[22] A 60-as években a vevőkijelölés, és maga a parcellázás általában a járási apparátusok gyámkodása alatt zajlott, amely azonban tartalmilag nem feltétlenül jelent külső szervet.

[23] Ezt az interjú-részletet Kárpáti Zoltán esettanulmányából vettük át, a szerző hozzájárulásával.

[24] A hazai szakirodalomban ennek két (egymással több ponton vitatkozó) megközelítését érdemes kiemelnünk: *Szelényi I.:* Társadalmi struktúra és lakásrendszer. Kandidátusi értekezés. 1972., és *Vági Gábor:* Versengés a fejlesztési erőforrásokért. KjK, 1981.

[25] Az esettanulmányt Kárpáti Zoltán készítette.

IRODALOM

Az ingatlanforgalom közgazdasági vizsgálata és az abból fakadó ellentmondások feltárása a Balaton térségében. MKKE Népgazdasági Tervezési Intézet, 1983.

Az üdülés-idegenforgalom hosszú távú fejlesztésének területi koncepciója. VATI, 1980.

Az üdülési lehetőségek és formák vizsgálata, különös tekintettel a megnövekedett szabadidőre. OMFB, 1984.

Berei Katalin: A területfelhasználás és területhasználat eredményezte társadalmi érdekellentétek feloldása. VATI, 1984.

Hegedűs József–Manchin Róbert: Életminőség, üdülés, Ingatlanpiac. 1981. (150 o.)

Hegedűs József–Manchin Róbert: Az üdülőingatlan-piac szerkezete. 1982. (64 o.)

Hegedűs József–Manchin Róbert: Az építési lakó- és üdülőtelekellátás jelenlegi problémái és korszerűsítésének lehetőségei. 1982. (23 o.)

Hegedűs József–Manchin Róbert: Üdülőterületi típusok és kialakulásuk társadalmi erőterei. 1983. (149 o.)

Hegedűs József–Kertesi Gábor–Pártos Gyula: Érdekmechanizmusok és társadalmi konfliktusok a balatoni üdülőövezet fejlődésében. 1983. (82 o.)

Hegedűs József–Kertesi Gábor: Érdekkonfliktusok a balatoni üdülőkörzet fejlődésében. 1984. (47 o.)

Jelentés az 1980. évi népszámlálás üdülőösszeírásának eredményeiről. KSH, 1980.

Liska Tibor: Mit ér a szép természeti környezet. VATI TErmál Projekt, 1974.

Magyarország és üdülésre alkalmas tájegységeinek vonzásjellege, alapvető keresleti és kínálati helyzete. Belkereskedelmi Kutató Intézet, 1981.

Országos Üdülőterületi Terv (OUT), VATI, 1981–1982.

SUMMARY

Hegedűs József–Manchin Róbert: The Expansion of Holiday Resorts (1965–1975)
(Individual and Collective Strategies)

The objective of the paper is to study what individual and collective interest mechanisms explain the process of the rapid growth of holiday resorts. It gives a brief survey of the extent of the problem, of the main types of the holiday resorts, and subsequently it goes into detail on those main strategies which have been directed towards the acquisition of the collective properties linked to the holiday resorts by the actors at various levels. The sociological relevance of the question is that through the spread of private resorts one may analyse the macro-level aspects of one of the most significant forms of private capital accumulation within the socialist economy. The paper attempts to make the problem suited for empirical study at a given region, within the given institutional and power relations, by what individual and collective strategies can those having capital invested in property enhance the capital value of property; and through what mechanisms are the interest relations of the private sphere related to the distributive mechanisms of the macro-sphere.

The empirical base of the paper was constituted by the documents, subsidiary materials to planning, experts' estimates and representations of the institutions ex officio dealing with the matter. In order to supplement these materials the authors have made interviews with more than one hundred experts, officials and activists having had a key role in this field during the past two decades or still engaged in the same activity. Besides, extensive field work was done by them in 16 settlements (representing different types) selected by the designers of VATI.

РЕЗЮМЕ

Йожеф Хегедюш—Роберт Манхин: Экспансия районов отдыха (1965—1975)
(Индивидуальные и коллективные стратегии)

Статья поставила себе целью исследовать, какие индивидуальные и коллективные механизмы заинтересованности объясняют процесс бурного расширения дачных районов. В рамках этого он дает краткий обзор о порядке величины проблемы, о главных типах районов отдыха, затем подробно излагает те главные стратегии, которое среди действующих лиц различного уровня были направлены на приобретение коллективных благ связанных с зонамы отдыха. Социологическая релевантность вопроса состоит в том, что в связи с распространением частных дач можно анализировать взаимосвязи макро-уровня одной из самых значительных форм накопления частного капитала. Статья пытается сделать исследуемым вопрос на конкретной территории, как в рамках данных условий институций и власти, располагающие недвижимым капиталом лица, какими индивидуальными и коллективными стратегиями могут повышать стоимость капитала недвижимости; через какие механизмы связаны условия интересов частной сферы с механизмами распределения макросферы.

Эмпирическую базу статьи представляли проектные документации, оценки экспертов и предложения и документы составленные институциями в силу своих служебных обязанностей занимающихся этим вопросом. Для дополнения этих данных автор сделал интервью большее чем с сотней специалистов, должностных лиц и активистов работающих в этой области, или игравших в ней ключевую роль в течении прошедщих двадцати лет. Кроме этого проведено исследование на местах в отобранных проектировщиками ВÁТИ 16 (разного типа) дачных поселках.

VARSÁNYI ERIKA

KOLLEKTÍV TRAUMÁK, MINT PATOGÉN TÁRSADALMI FOLYAMATOK GYÖKEREI

Franz Kafka A törvény kapujában c. novellájában egy helyzetet ír le, amelyben a vidéki ember a törvény kapujához érkezve az őrbe ütközik, aki elállja előle a befelé vezető utat. A vidéki ember aláveti magát a tiltásnak, arra várva, hogy idővel beengedjék. Az őrtől reméli a tilalom feloldását. Egész életét a kapu előtt tölti, miközben szemében az őr alakja irreális méretűvé növekszik. Ezt észlelve, az őr tovább erősíti a vidéki emberben a passzív várakozásra való készségét és a függőség érzését azzal – a számára megengedhető szerénységgel –, hogy ő csak a legkisebb őr; a többiek, a további kapuknál még hatalmasabbak. A kapun kívül megöregedvén a vidéki ember végül megkérdezi az őrt: rajta kívül más miért nem akart ezen a kapun bejutni?

Az egymást kiegészítő szerepek meghittségében az őr nagyvonalúan tárja fel neki a felismerést: ez a kapu csak számára, a vidéki embernek volt fenntartva; csak ő mehetett volna át rajta –, de most már késő.

A számomra ehelyütt érdekes olvasatban az elbeszélésből kirajzolódnak azok az irányok, amelyek felől ugyanahhoz a jelenséghez pszichiáterként és szociológusként közelíthetünk, s amelyeket világosan szét kell választanunk ahhoz, hogy ezután szintétizálni tudjunk.

A pszichiáter feladata, hogy a „vidéki ember" személyiségében megtalálja azokat a gócokat, amelyek őt egész életében félelemmel, a csökkentértékűség érzésével töltik el, s ezáltal állandó várakozásban, azaz a másoktól való függés állapotában tartják. A pszichiáter megkísérelheti a „vidéki emberrel" felismertetni, hogy az őr félelmek formájában mindenekelőtt az ő személyiségében létezik és így esélyt adhat a másiknak arra, hogy a félelemtől megszabadulva az őrrel a realitásban is szembeszegüljön a kapun átjutva eljuthasson saját törvényéhez.

Az önismeretnek ez az útja persze nem kockázatmentes, hiszen a passzivitásból kilépés konfliktusokkal járhat. Azonban kockáztatni, esetleg konfliktusokat átélni még mindig nagyobb életélmény; az Én-erők mozgósításával önmagunk mélyebb, tehát teljesebb átélésének lehetőségét rejti, mint a kívülre-, felülre tekintő várakozás.

A szociológus azok iránt az intézményes és informális struktúrák iránt érdeklődik és azokat a folyamatokat kísérli meg feltárni, amelyekben ilyen vagy hasonló bénító, személyiségcsonkító tagolódás alakul ki az őrök és a törvény kapujához igyekvő, illetve az azt kereső emberek között.

Az eltérő közelítési szempontok dinamikus egységére törekszünk a pszichiátriai jelenségek szociológiai vizsgálata során.

Az olyan konkrét emberi magatartások, mint a bűnözés, öngyilkosság, alkoholizmus,

pszichés zavarok országos statisztikai mutatószámait adott társadalom „karaktervonásainak" tekintem ugyan, de a konkrét oki összefüggések feltárásának igényével csak valamely szűkebben körülhatárolt egységében vélem vizsgálhatónak.

Leírás és elemzés tekintetében megragadható, fogalmilag és reálisan is körülhatárolható egységnek tekintem a *települést*, amely akár város, akár falu, akár bármilyen kisebb vagy nagyobb településformáció, nemcsak földrajzi, azaz térben körülhatárolható egység, hanem mindenekelőtt olyan belső tagoltságú emberi közösség, amely miközben megjeleníti az általánost, mégis egyedi története van, s ezáltal időben is elhatárolható. Az időt a hagyományok, szokások láncolata képviseli, mindaz, ami minden emberi közösség belső mozgásából, történetéből formálódó kultúra. Az együttes élmények egymásra rakodásából formálódó történet pedig már felidézhető, megragadható és átélhető az emberi érintkezésnek az adott csoportra jellemző sajátos formáiban. Ez pedig akkor válik szembetűnővé, amikor egy közösség feltűnően nagy számban és mind a hasonló népességszámú településekhez, mind saját lakosságszámához viszonyítva nagy arányban „produkál" diszharmonikus emberi állapotokat, destruktív megoldási módokat.

1. *Szociálenergia és aktivitás – a szociológiai és pszichiátriai szemlélet szintézisének lehetősége*

Mind a pszichológia, mind a pszichiátria területén ismételten mutatkoztak törekvések arra, hogy a személyiség zavarainak eredetét egyrészt a személyiségnél szélesebb mezőben, azon kívül keressék, másrészt az intrapszichés és/vagy interperszonális zavarokat se kizárólag a patológia felől vizsgálják. E törekvések egyike az utóbbi 20 évben egyre koherensebb elméletté és terápiás gyakorlattá váló ún. dinamikus pszichiátria, amely Günter Ammon nevéhez fűződik. Pszichoanalitikus praxisának tapasztalataiból az eredeti pszichoanalízis tételeinél G. Ammon annyiban lép tovább, hogy a személyiség alakulását nem szűkíti le az ösztönfejlődésre, következésképpen a személyiség zavarait sem csupán az ösztönkifejtés korlátozásával véli magyarázhatónak.

Mint a személyiséget mozgató, alakító legfőbb belső erőt az ösztönt az ún. szociálenergiával helyettesíti, s kitágítva a személyiség élménytartományát, az érzelmek tartalmait nem fantáziákként, vágyképekként, hanem reális élményekként kezeli:

„A szociálenergia pszichikus energia, amely mindig interperszonális és csoportvonatkozások függvénye, amely az ember környezetével, annak társadalmi tényezőivel és a társadalomban való létezéssel áll kapcsolatban és amely kiterjed az ember munkájára és erotikájára is. A szociálenergia teszi lehetővé az ember számára a fejlődést és a növekedést, ennek segítségével lehet kialakítani az identitást és egészében az Én-szerkezetet is. (. . .) A szociálenergia nélkülözhetetlen az egyes Én-funkciók fejlődéséhez éppúgy, mint az egész Én-szerkezet kiépüléséhez. Az Én-szerkezetet fel lehet úgy fogni, mint szervült és manifesztálódott szociálenergiát."[1]

Ebből a dinamikus megközelítésből nemcsak pszichopatológiai jelenségek, hanem általában a pszichés tartalmak és magatartások oly módon rendezhetők egy skálára a szociálenergiával telítettség mértéke szerint, hogy ezek az energiakvantumok szociológiai változók szerint is vizsgálhatók lehetnek.

Az eredeti pszichoanalitikus elméletnél kevésbé zárt, befejezett kategóriájú szemlélet

adott indíttatást arra, hogy a patológiásnak tűnő személyiség- és kapcsolati zavarokat a szociálenergia és aktivitás koordinátáiban kíséreljem meg elhelyezni.

Bármilyen emberi aktivitás közös lényegének tekintem, hogy az a személyiség kiterjesztése, meghosszabbítása a külső valóság felé, s így az aktivitásra való képesség a szociálenergiával való telítettség mértékétől és az energiákkal való gazdálkodás módjától függ. Ebben a legáltalánosabb meghatározásban az emberi aktivitást úgy fogom fel, mint a pszichés energiák tér- és formakeresését, amely azonban nem azonos a tevékenység fogalmával. Annál tágabb, mert magában foglalja az emberi kapcsolatokat is, mivel bármilyen emberi aktivitás, még a legizoláltabb helyzetben végzett, legsterilebb tevékenység is – kommunikáció. Az emberi kapcsolatoknak és a munkának, mint kommunikációnak egymást helyettesítő és nem egymást kiegészítő jelentésében tömöríthető az a pszichológiai jelenség, melynek szociológiai összefüggéseinek feltárására tettem kísérletet. A személyiség ellentétes érzelmi szükségletei, amelyek közvetítésével a belső energiák keresnek formát és teret, azaz kapcsolódási pontokat és tevékenységmódokat adják fejlődésének hajtóerejét. Az állandóság – változás; elzárkózás – megnyílás; kapcsolódás – elhatárolódás; közeledés – távolodás; spontaneitás – gátoltság ellentétes érzelmi pólusai közötti egyensúlyozás mindig konkrét társadalmi térben történik. A társadalmi tér fogalma egyaránt jelenti a társas kapcsolatokat és azt a konkrétan meghatározható társadalmi – politikai – kulturális környezetet, amelyben a kapcsolatok alakulnak. Ezek az egyidejűleg több oldalról, s többnyire nem azonos irányban ható struktúrák képezik azt a talajt, amelyből élményeken keresztül épülnek be a személyiségbe azok a korlátok, amelyek mint határvonalak, érzelmi életének, kapcsolati készségének és képességének mozgásterét a poláris szükségletek között egy bizonyos mezőben kijelölik.

Az egyes személyiségek érzelmi életének ez a mindenkori társadalmi tere a jelenkorként átélhető történelem annyiban, hogy minden emberi megnyilvánulás – intrapszichés és interperszonális – egyszerre sűríti magába és fejezi is ki a belső szükségletek közötti egyensúlyozást, valamint az ebbe az egyensúlyozásba implikált társadalmi tapasztalatokat. Az ellentétes érzelmi szükségletek közötti ingadozás, a kilengés mértéke történelmi tapasztalatokat jelenít meg oly módon, hogy az élmények a személyiség érzelmi konzisztenciáját az egyik vagy másik irányba húzzák el és rögzítik. Azokat az érzelmi feszültségeket, amelyek pszichiátriai gondozásra, esetenként pszichoterápiás feldolgozásra szorulnak, ennek a többtényezős egyensúlyozásnak a kudarcaként is értelmezhetjük.

2. *Egy csoporttörténet aktuális metszete*

Az állandóság – változás közötti mozgás talán a legalapvetőbb, legáltalánosabb, amely átfogja az ember egyedi és társadalmi történetét. Az egyéni és az együttes élmények összefonódását tünetekként jelenítik meg azok a jelenségek, amelyeket egy baranyai faluban: Mecseknádasdon észleltünk.

A falu nemcsak természeti adottságairól, mint turisztikai látványosság ismert, hanem az ott élőknek általában tulajdonított jellemző vonásokról is: gazdagságáról, rendezett faluképéről, fegyelmezett életviteléről. A falu lakosságát 1945-ig szinte kizárólag német nemzetiségűek alkották.

„A magyarországi német lakosság náci szellemű szervezete, a Volksbund 1938. november 28-án tartotta alakuló ülését. (. . .)

1940 végére már Baranya száz helységében működött Volksbund – ez összefüggött az 1940. aug. 30-án megkötött magyar–német kisebbségi megállapodással."[2]
A mozgalom legbiztosabb helyeinek egyikeként említi a szerző Mecseknádasdot is.

„A 303 baranyai községből 150-ben a Volksbund-tagok száma meghaladta a német lakosság 80%-át. (. . .) A szervezet tagságának jelentős része a német lakosság a német lakosság szegényebb rétegeiből verbuválódott. Nagyipari munkások viszonylag kevesen támogatták, a falusi intelligencia pedig általában elzárkózott a Volksbundtól."[3]
A magyarországi németeknek a náci mozgalomhoz való nem teljes körű csatlakozásának bizonyítására nemcsak a kívülmaradtakat említi a szerző, hanem foglalkozik a „Hűséggel a Hazáért" elnevezésű mozgalommal is, amelynek központja Bonyhád volt.

Az 1945 utáni kitelepítések, az ezt követő lakosságcserék során a kitelepítettek, a hadifogságba elvittek házaiba Felvidékről áttelepítettek és Zala megyei szegényparasztok költöztek.
Nem történész lévén, számomra nem a kitelepítés indokoltsága, lebonyolításának jogszerűsége, a vétkesség és büntetés arányossága a kérdés. Ezekben a történésekben egy emberi csoport máig ható közös traumatikus élményét látom, amely kataklizmaszerűen rendítette meg az állandóság – változás közötti mozgás addigi kereteit.
Az idők során a beköltözők és azok között kellett emberi együttélésnek formálódni, akik vagy Németországból vagy – mint a nők többsége – a Szovjetunióból, hadifogságból tértek évek múlva vissza. S miután vagy visszavásárolták a beköltözőktől házaikat vagy újakat építettek, nem kevés indulatot kellett elfojtaniuk ahhoz, hogy ma az akkori élményeikről mint lezárt korszakról tudjanak beszélni.

„A II. világháború előtti utolsó népszámlálás (1941. I. 31.) alkalmával 94 000 Baranya megyei lakos vallotta magát német anyanyelvűnek. Az 1949. évi népszámlálás alkalmával a német anyanyelvet bevallók száma 5 300, a népesség 2%-a. A felszabadulást követő időszakban Baranya akkori közigazgatási területéről 20 308 német nemzetiségűt telepítettek ki, 4–5 000-en települtek önkéntesen Németországba. A 40-es évek végére a megye területén élő német anyanyelvűek száma 60–70 000-re tehető. Ezek közül 55–60 000 magyar anyanyelvűnek tartotta magát és feltehetően csak 8% vallotta be német anyanyelvét. 1960-ban már közel 17 000-en vallották magukat német anyanyelvűeknek (ez a lakosság 6%-a). 1970-ben 13 400 német anyanyelvű (a lakosság 4,8%-a).
A bevallás és a becslés eltérése 1970-ben: bevallás alapján 10 410 személy, helyi vélemények szerint 32 970 fő. Összességében a megye területén 36–40 000-re becsülhető a német anyanyelvűek száma, ami a lakosság 14%-a."[4]
Helyismereti és csoporttörténeti tájékoztatásként néhány statisztikai adatot emelek ki az 1980. évi népszámlálás publikált községadataiból:
A falu népességszáma 1870 és 1949 között kisebb ingadozásokkal állandó: 2470–2780. 1960-tól a legutóbbi népszámlálásig fokozatos csökkenés észlelhető: 2312, 2160, 2085.
A faluban 1980-ban 642 családot regisztráltak, azaz a falu 2085 lakosából 1980-ban 1847 élt családban, ami azt mutatja, hogy a – más falvakéhoz képest – lassú és az utóbbi években stagnáló népességcsökkenés nem járt együtt a családok szétesésével. Van ugyan arra is példa, hogy a fiatalok Pécsre vagy más közeli városba költöznek, az általános mégis az, hogy a szülők a fiataloknak a faluban építenek házat, amely vagy különálló vagy a korszerűsített régi házhoz csatlakozik.[5]

100 háztartásra 151 aktív kereső jut és 100 aktív keresőre 119 inaktív és eltartott. A 2085 lakos közül 952 aktív, 432 inaktív kereső, 701 eltartott.

Az aktívak és eltartottak aránya a kormegoszlással összevetve arra utal, hogy kevésbé a jövedelem nélküli öregek az „eltartottak", mint a továbbtanuló gyerekek: 0–14 éves: 413; 15–39 éves: 698; 40–59 éves: 605; 60 éves és idősebb: 369.

Ezt látszik megerősíteni az iskola tapasztalata. A falu általános iskolájából a gyerekek 40%-a középiskolába, 50%-a szakmunkásképzőba megy. A pedagógusok szerint „még van tekintélye a tanulásnak: a szülők támogatják az iskolát".

A pedagógusokkal folytatott beszélgetésben észlelhetően ellentmondásosan keveredtek azok a vélemények, amelyek valóságos tapasztalatokból merítettek, azokkal, amelyeket sztereotípiák formáltak:

„Egyetemre sokan járnak, az elmúlt 10 évben 17-en szereztek felsőfokú végzettséget: pedagógus, orvos, mérnök."

Ugyanekkor mondják el azonban azt is, hogy:

„Az utóbbi néhány évben a szakmák iránt nőtt meg az érdeklődés; az anyagi szemlélet igen erős a községben: a pénznek rangja van; nagyobb, mint a képzettségnek. Szép, komfortos házakat építenek, de nem lehet mondani, hogy értelmesen használják. Kulturális dolgokkal keveset törődnek, bár a szülők a gyerekeknek ilyen célokra adnak pénzt. Egy közös színházlátogatást a falu lakói között nem lehet megszervezni, mert nem jönnének annyian össze. Az NSZK-ba, Jugoszláviába utaznak."

Lehetséges, hogy a lakosság többsége nem intenzív „kultúrafogyasztó", ez azonban nem helyspecifikus jelenség, mint ahogy ennek életmódkerete sem: az ingázás, amit a „renyhe" kulturális magatartás indokaként éppen a pedagógusok említenek. Lehet, hogy nem fogyasztják, de a legszélesebb értelemben teremtik és őrzik meg a kultúrát a nemzetiségi ének- és tánccsoportban, amely éppen e küldetése révén a falu meglendült csoporttá szerveződésének fókuszává vált. Itt kapott csatornát és ebben intézményesült az elfojtott, elbizonytalanodott nemzetiségi- és csoportidentitás, amely ebben a keretben formalizálódva hatalmi tényezőként is hathatott pl. a legutóbbi választások során, amikor a német nemzetiségként való jelenlét a politikai rendszerben már legitim törekvéssé vált. Az, hogy egy identitásában megrendült emberi csoport nemzetiségi öntudatának erősítésére kap támogatást, együtt haladt azzal a folyamattal, amelyben ez az erősödő identitás a politikai mozgásokban, igazgatási intézményekben is ennek kifejezésére törekszik. Ennek a törekvésnek a realizálására valóban megérett a helyzet s ezt világosan érzékeltette egy idős férfi vallomása:

„Bántja az embert, hogy itt az egész faluvezetésben egy ember sem közülünk való. Azt gondolják, hogy ezek az emberek itt mind buták? " A sértettséget egy friss élmény, egy, a választosokat megelőző tanácsi döntés is táplálta:

A kedvező földrajzi adottságokkal rendelkező falu (országos főútvonal halad a falun keresztül) gazdagodásának leglátványosabb jele a mind méreteiben, mind kivitelezésében egymást túllicitáló házépítés. Igényességük megnyilvánul az ápolt, gondozott kerteken, amelyek éppen az anyagi gyarapodással együtt fogynak és zsugorodnak. A házépítési igényeket a tanács oly módon próbálja meg ugyanis kielégíteni, hogy – a közművesítettség diktálta gazdasági megfontolásokból – házhelyek kialakítására újabb sávokat metsz le és sajátít ki az egyik utcasort alkotó gyümölcsöskertekből. Az eddigi kerttulajdonosok hiába tiltakoztaka kertek megcsonkítása ellen, a tanács vb. 1983-ban meghozta a határo-

zatot, amellyel szemben az érintettek bírósághoz fordultak. Nem kevés tapasztalat formálhatta egy beszélgetőpartnerem realitásérzékét, aki a bírósági eljárás kezdetekor lakonikusan jegyezte meg:

„Úgysincs sok esélyünk a tanáccsal szemben. Hiába tiltakoztunk, hogy nem lehet csak úgy elvenni a gondozott kertekből, mégis meghozták a határozatot."

Miután a „kisajátítás" jog szerinti fogalma az elvett tulajdonrész kártérítését is magában foglalja, a „csak úgy elvenni" fordulat számomra inkább a kényszer elleni tehetetlen indulat kifejeződése, még akkor is, ha az érintettek a kártérítés mértékét valóban nem tartják arányosnak az elvett tulajdonrésszel, ami a megfosztás elleni tiltakozás korlátozott célú és érvényű, de jogilag biztosított módja.

A bíróság a sértett tulajdonosok részéről indított eljárást a tanácsi határozat helyben hagyásával zárta le. Ma már házak állnak, illetve épülnek a néhány éve még gyümölcsös és veteményeskertek helyén.

E tanácsi döntés tartalma, jellege, a határozathozatal módja a politikai és igazgatási rendszer működésének szintén nem valamilyen sajátosan egyedi megnyilvánulása, de az elkövetett bűnök és az átélt bűnhődések minden megfosztásnak körükben különös hangsúlyt és jelentőséget adnak. Ilyen vagy hasonló döntési folyamatok lehetőségét az intézményrendszer elsődlegesen igazgatási-hatalmi jellege, valamint az állampolgári jogok érvényesítésének korlátai továbbra sem zárják ki, de a választások során a tanácsi apparátusba került német nemzetiségű vezetés által hozandó hasonló határozatokról valószínűsíthető, hogy az állampolgári alávetettségek közül legalább egyet: az etnikait nem erősítik.

A tanácsi székhelyű falu két társközsége közül az egyiket 1968-ban, a másikat 1977-ben csatolták a közös tanácshoz.

3. *Társadalmi traumák – egyéni tünetekben*

Az utóbbi évtizedek történelemmé merevedett társadalmi változásai –, amelyek a nemzeti kisebbségek problémájának kelet-európai és speciálisan magyar megoldatlanságait is mélyen érintették és felszínen tartották – szükségképpen alakítottak ki a különböző kisebbségekben, etnikumokban – kulturális hagyományaik és átélt élményeik szerint – eltérő védekező mechanizmusokat az életüket érintő változásokkal, mint bizonytalanságforrásokkal szemben. Ez a védekezés pedig azokban az életszervező elvekben és az életvitelt átható normákban ragadható meg, amelyekből a külső változásokat ellensúlyozó biztonságot lehet meríteni. A traumatikus élmények feldolgozásaként olyan értékek realizálására törekszenek, amelyek azzal a nyereséggel járnak, hogy erkölcsi tartalmuk révén pozitív irányban erősíthetik a kisebbségi csoport Én-képét és társadalmi megítélését. Az Én-képet erősíteni hivatott értékek két irányból szerveződnek: a csoport szempontjából kívülről jövő és a csoport részéről belsővé tett tulajdonságtulajdonítás révén.[6]

Az egykori traumatikus élmények kiváltotta indulások elfojtása, mint az eredeti medréből elterelt energia máig hatóan tör fel egyéb, a csoport tendenciává sűrűsödő magatartásváltozataiban, amelyek egyidejűleg önbüntetések és feszültségoldások.

A magyarországi németeknek: a sváboknak tulajdonított vonások közül a leghangsúlyosabbak: a szorgalom, a tisztaság- és rendszeretet s az ezeket önkímélet nélküli munkával tárgyiasító anyagi gyarapodás.

A G. Ammon meghatározta szociálenergia „mindenfajta humánstrukturológiai fejlődés és változás hajtóereje az emberben, akár konstruktív, akár pedig destruktív vagy deficites formában megy végbe ez a fejlődés és változás." Elméleti rendszerében „a csoport a mátrixa mind a konstruktív-kreatív, mind pedig a destruktív-patológiás fejlődésnek."[7]

A munka- és teljesítményelv abszolutizálása arra utal, hogy az érzelmi szükségletek közötti egyensúlyozás itt a stabilitás végpontja közelében rögzült. Ezt a csoport olyan érzelmi állapotaként lehet megragadni, mint amelyben a belső energiák magas szintje nem keres változatos teret és formát. A változatosság keresését ui. a fegyelmezettség szabálya korlátozza. Az állandóság, mint biztonságforrás szükséglete a magas szintre halmozódott belső energiákat a kemény munka és az anyagi javakkal való versengés, azaz a teljesítmény csatornájába tereli. Az önigazolásnak ez a görcsösen fegyelmezett, merev útja sem a falunak, mint csoportnak, sem a családoknak, sem az egyes embereknek az érzelmi egyensúlyát nem hagyta érintetlenül, minden károsodás nélkül.

Az öngyilkosság következtében meghaltakról hosszabb időtartamra van visszatekintésünk, de csak azokban a családokban érdeklődtünk a megtörtént szuicídiumról, ahol az esemény 1960-at követő években történt. Az ezt megelőzően történt eseményekről csak néhány családban szerezhettünk hiteles információkat:

1931–1940 között: 5 eset (közülük hárman 60 éven felüliek)
1941–1950 között: 4 eset (közülük hárman 60 éven felüliek, ketten ugyanazon az éjszakán: 1945. júniusában követték el)
1950–1954 közötti időszakból nincs adat a Halotti anyakönyvekben
1955–1960 között: 8 eset (5 férfi, 3 nő; öten 60 éven felüliek)
1961–1970 között: 4 eset (2 férfi, 60 éven felüliek)
1971–1980 között: 11 eset (10 férfi, 1 nő; öten 60 éven felüliek)
1980–1984 között: 8 eset (6 férfi, 2 nő; ketten 60 éven felüliek, ketten 60 évesek voltak; két eset az egyik társközségben történt)

A megyei Mentálhigiéniai Intézet alapításától, 1966-tól a faluból 63 személy fordult meg ambuláns kezelésen. 1980-tól a falu másik kórház ellátási körzetéhez tartozik, új betegek Mecseknádasdról és társközségeiből már nem kerülnek az Intézetbe, de a régi gondozottak közül 14-en továbbra is idejárnak.

A még idejáró betegek felének egyértelműen depresszió a diagnózisa, a többiek megoszlanak egyéb kórképek, mint schizophrénia, mániás-depresszió, paranoid állapotok, neurózisok és organikus zavarok között. Csak a nosológiai felosztás precizitása tekintetében teszünk különbséget már nem és még gondozottak között, mivel a felkeresett családok köre, ahol beszélgetéseket folytattunk mindkét alcsoportot magában foglalja, valamint kiegészült még azokkal, akik 1980-tól a Mohácsi Kórház pszichiátriai osztályára kerültek.[8]

Interjúkészítési[9] és kapcsolatteremtési élményeink alapján feltételezem azt az összefüggést, hogy a szociológus (ill. az ilyen szerepben fellépő más foglalkozású) felé irányuló közlésekben, a valóban oldott beszélgetésekben az ellenállás enyhébb az intimszféra, a családi-magánélet irányában, s minél távolabb esik ettől egy, a szociológus által felvetett téma, kérdés, annál nagyobb a valószínűsége az elutasító vagy bizonytalanul ködösítő válasznak. Amennyiben ez az összefüggés igaz, akkor oka és magyarázata köznapian

egyszerű: bárkivel szemben a feltárulkozás abban témában tartózkodóbb, méricskélően óvatos, azaz ott nagyobb az ellenállás, amiben a kérdező kompetenciája és/vagy hatalmas révén a kérdezett felett kontrollt gyakorolhat, ill. ez feltételezhető róla. A pszichoterápiában zajló érzelmi folyamatok analógiájára pedig az ellenállás az elfojtott tartalmak irányában a legerőteljesebb. A faluban történt találkozásaink során az emberek többnyire nyitottak, oldottak voltak a személyes szint, az Én-közeli kérdések irányában, de merevek, gyanakvóak, kitérőek, illetve elutasítóak a közösség történetére, egykori élményeikre irányuló kérdésekkel szemben. A beszélgetések során lassan oldódó bizalmatlanságot egy olyan általános beállítódás velem szemben is megjelenő vonásaként értelmezem, amely az emberi kapcsolatokat különböző mélységekben fagyaszthatja be vagy mérgesítheti el. A vétlenség bizonygatásával átszőtt bizalmatlanságot kifelé egy közösség kevésbé súlyos károsodási tünetének vélem, mint azt a csoporton belüli bizalmatlanságot, amely egy azelőtt rendkívül kohéziv emberi csoport tagjainak kapcsolatait rendíti meg.

A konfliktusokhoz való közelítés módja, a feltárás és feltárulkozás mélysége, a kommunikáció nyíltsága itt különösen azért nem pusztán módszertani kérdés, mert már e kutatás szükségességének megfogalmazását is áthatotta Gombár Csaba „állampolgári gondolata": „A gazdasági, kulturális, politikai ciklusok hullámvölgyeiben hánykolódó társadalmak e fordulópontokon legfeljebb tudatos önképüket veszíthetik el időlegesen, de nem a múltjuk eredményezte sajátos szerkezetüket. (. . .) a mindenkori struktúrakutatás nem takaríthatja meg az interetnikai és interconfessionális vizsgálódások erőfeszítéseit sem. S ez (. . .) magától értetődik. Hiszen, ha mi sajátosnak tekintjük, s maradéktalanul csak történetéből megérthetőnek a magyar társadalmat, akkor a nemzetiségi, etnikai kérdések mindig olyan kérdések is, amelyek tovább bonyolítják az egyidőben ható strukturáló tényezőket, hiszen nemcsak a magyar, hanem a többi nép is sajátos struktúrával bír, amely aztán szintén a kölcsönös függés erejénél fogva növeli a társadalmi szerkezet összetettségét."[10]

E „vizsgálódások erőfeszítései" ily módon meghaladják a kapcsolatteremtés módszertani-technikai feladatát, ezek az erőfeszítések ui. a bizalmat és az előítéletekből és ítéletekből táplálkozó személyes indulatok meghaladását célozzák meg.

Egy idős házaspárt azért kerestem fel, mert a férfi állt régebben, rövid ideig neurotikus tünetek miatt az Intézet gondozásában.

A nyugdíjas férfi, aki otthon most is tevékeny: kézműves mesterségének termékeit ma is értékesíteni tudja, túláradó közlékenységgel meséli életét. Mesélő kedve a kritikus kérdéseknél: a múltnál akad meg. Elbizonytalanodásában észlelhető az addig háttal álló, a beszélgetésből önmagát tüntetően kivonó, de élesen figyelő asszony kontrollja. Miután mindkettőjüknek visszajelzem, hogy ezt észlelem, a férfi bátorságát demonstrálva tör ki a kontroll alól. A dacosan bátor nyíltságot, a szókimondást azért szükségesnek érzi bebiztosítani a jelenlegi politikai rendszer iránti feltétlen lojalitásának kinyilvánításával. E demonstratív hűségnyilatkozattal teremtettek védettséget ahhoz, hogy akár legszemélyesebb élményeikről is beszélni merjenek. Megszabadulva gyanakvó félelmétől végül is az idős asszony fest a múlt eseményeiről, megrázkódtatásaikról, az emberek közötti kapcsolatok alakulásáról élményteli folyamatképet:

Számukra mindaz, ami a 40-es években körülöttük zajlott, egyszerűen közösségi élet volt. A közeli városból jöttek ide Volksbundot szervezni. Nekik ez akkor nem politika

volt, hanem a Volksbund helyisége a fiataloknak szórakozás, ismerkedési terep, mint ma a KISZ.

Ők akkor nem tudhatták, hogy ezt mások mire használhatják fel. Itt nem volt látható, illetve nem tűnt számukra jelentősnek a szervezet politikai jellege. Azok közül, akik ezt – valódi lényegének megfelelően – politikai fórumnak tartották és használták, volt olyan, aki 1945 után az új politikai mezben jött ide tisztogatni a svábok között. Állítólag addig, míg le nem leplezték. S hogy miért velük, de valójában nélkülük zajlottak, történtek azok az események, amelyeknek csak sodrását, de történelmi súlyát nem észlelték, az idős férfi személyes okokkal is igyekszik indokolni:

„Itt a faluban egy zsidó szatócs volt; szegények voltak; nem volt nekünk velük semmi bajunk. Meg aztán mi bajunk lett volna nekünk a zsidókkal? Az édesapám egy városi zsidó kereskedőnek tudta eladni mindazt, amit itthon készített; a megélhetését köszönhette nekik. Azt az egész családot elvitték a háború alatt. Az itteni férfiaknak jött a behívó; ugyanúgy kellett menni, mint a magyar katonáknak, csak a német hadseregbe."

1945 után aztán mindenkit, aki itt volt és dolgozni tudott, elvitték; a férfiakat Németországba, az asszonyokat hadifogolyként a Szovjetunióba. S hogy mi lett a régi, szoros kötésű közösségi életből, az asszony szomorúsággal és indulattal vegyesen érzékelteti:

„Nem őszinték egymással az emberek, nem bíznak meg egymásban. Nem lehet tudni, ki hogyan áll, mert mindenki panaszkodik, hogy sok a részlet a kölcsönökből. Mindig kevesebbet mondanak, mint amennyijük van. Figyelik, hogy a másiknak mije van, aztán nekik is az kell."

A bizalmatlanságot nyilván tovább táplálja az a meg nem felelés, ami az épülő, egyre hivalkodóbb méretű és berendezésű többszintes családi házak és az egymás (félre-)tájékoztatását szolgáló panaszkodás között áll elő. A közlés és a valóságos gyarapodás közötti ellentétben az az inkongruencia képeződik le, ami a célszerűséget meghaladó mértékű anyagi gyarapodás és a reális emberi igények között valóságosan is fennáll. A már megépült, az épülő vagy építendő új házakban a családi interakciók fő rendezőelve: munka = gyarapodás. A munkaképesség- és bírás, mint a közösség fő összetartó ereje és önigazolása, mint értékmérő úgy válik abszolúttá, hogy mind az egész közösséget átható, mind pedig egyéb értékeket és célokat felszívó vezérelv lett.

A munka köré szerveződő mindennapi életben nem képzettebb, ma aktív keresőnek számító középgeneráció az igazi tőke forrás, hanem a nagyszülők nemzedéke. Miután az 50-es években nem gyakorolhatták a falu három hagyományos iparos mesterségét (kádár, kőfaragó, kőműves), bányászokként dolgoztak, ami közismerten az egyik legjobban fizetett fizikai munkának számított. Majd nyugdíjazásuk után – a megváltozott körülmények között – már kiválthatták eredeti szakmájukra az iparengedélyt.

A kemény, fegyelmezett munka önuralmat követel. Uralmat az érzelmeken, ami legfőképpen az elesettség, a gyengeség, a másokra szorultság leplezését jelenti. A feszültségek, konfliktusok nem kerülnek családon kívülre, s miután családon kívülről nem kérnek, akkor sem kapnak másoktól segítséget, amikor erre valóban rászorulnának: legfőképpen érzelmi támogatás terén.

Panaszkodni ui. főként anyagi terhek miatt szokásos és elfogadható, de ezt is az előbb leírt játszmában teszik.

Ha azonban az életútban bekövetkező bármilyen változás (öregség, betegség, helyváltoztatási kényszer) megrendíti a munka- és teljesítményértékek körül szerveződő mindennapi gyakorlatot, a stabilitás – változás végpontok közötti mozgásban, az előbbi pólushoz közelítve, ott megtapadva, az állandóság-szükségletnek megfelelő érzelmi állapottal kényszerülnek felváltani a tovább már nem vihető munka- és teljesítményelvet.

Valamely helyzeti változáshoz való értelmi alkalmazkodás rugalmasságot feltételez, de éppen ez hiányzik, mivel a változáshoz való rugalmas alkalmazkodás nem épülhetett be belső igényként; éppenséggel elhárítják azt, mert társadalmi élményeikben a változás a bizonytalansággal, az át nem látható helyzetekkel vált azonossá. A stabilitásnak megfelelő érzelmi állapot pedig szükségképpen csakis passzív lehet, mert bármilyen aktivitás újabb változást provokálhat.

Ennek alapján úgy vélem, hogy az ebben a faluban nagy számban előforduló depressziós érzelmi állapot, mint a belső energiáknak a környezettől történő megvonása, visszatartása lényegében az új, megváltozott egyéni élethelyzethez való alkalmazkodás. Az adaptálódás feszültséghordozó, öndestrukcióba torkolló ellentmondása abban áll, hogy nem az életútban bekövetkezett reális változással kongruens, hanem a közös traumatikus élmények által rögzült, tudattalanul működő érzelmi szükséglettel: az állandósággal.

Amikor G. Ammon tagadja valamely veleszületett önromboló – ill. halálösztön létét, azt állítja, hogy terápiás gyakorlatában „megfelelt egy ilyen ösztön látszatának az, ami mindenkor megmagyarázható volt a páciens pszichodinamikájából és élettörténetéből. (. . .) Nézetem szerint a destruktív agressziót mindig valamely frusztrációra adott válaszként lehet felfogni."[11]

A falunak, illetve az ott élő embereknek, családoknak a történetéből látható a frusztrációt kiváltó élmény, amely az 1940-es évek történelmi eseményeihez, politikai váltásaihoz s az ezekhez való alkalmazkodás zavaraihoz köthető.

Az öngyilkossági esetek nagy száma (főként az öregkori, munkaképtelenségből fakadóak) a depressziónak, mint alkalmazkodási módnak az elégtelenségére utal.

4. *A munka mint védelem – védtelenné lett férfiak*

Ebben az összefüggésben vélem értelmezhetőnek azokat az öngyilkosságokat, amelyek a szűkebb és tágabb környezet számára egyaránt váratlanok és ezért érthetetlenek voltak. Rendezett életvitelű, környezetükben többnyire megbecsült 60 év körüli és annál idősebb férfiak egymást követő öngyilkosságaiban nem pusztán a mintakövetés láncolatáról van szó. Ezeknek az eseteknek ui. közös vonása, hogy a munkában való teljesítőképesség oly mértékben vált az önértékelés alapjává, hogy ennek akár testi betegség, akár a nyugdíjazás utáni csökkent aktivitás által történt megrendülését szégyenként, csökkentértékűségként élték át, amely élményből azután teljes önmagukat: személyiségüket kérdőjelezték, majd semmisisítették meg.

Az alábbi két sors egyetlen házhoz kötődik, ahol a történelmi események sodrásában egymás ellen szegezett két életút találkozott, mint egy színpadon, ahol a két főhős –

időben ugyan egymástól távoleső – halála vet véget a mindenkit fogva tartó vagy legalább megérintő tragédiának.

A 80 éves férfi öngyilkosságát nyugdíjas fia meséli el:

Apjának 4 hold földje volt, 1946-ban vették el. A házukat is, amit aztán később ők visszavásároltak.

„78 éves koráig dolgozott, vállalatnál volt kocsis, egészségileg lerobbant; nem tudott dolgozni, itthon ült. Azt mondta, hogy unalmas az élet. 70 éves korától volt nyugdíjas, utána éjjeliőr volt, itthon is dolgozott. Az volt benne, hogy ő már produkálni nem tud: ingyenélő. Egész életemben dolgoztam – mondta –, ezért az életért nem érdemes élni, amit én élek. Ez már benne van a svábságban: hiába volt vagyon, dolgozni kellett, mert másképp nem lehetett megélni a 30-as években. Iparos emberek voltak itt; volt bor; a kocsisok meg szállították a fát, bort."

Arra a kérdésemre, hogy jelenleg mit tart élete legfontosabb problémájának, amit szeretne megoldani, az apja halálát felidéző férfi tárgyilagosan így felelt:

„Semmit. Ami van, azt nem tudom visszafordítani."

Az e házhoz kötődő másik történetet az életének öngyilkossággal véget vető férfi 50 Év körüli lánya meséli el:

A másik megyéből ebbe a házba, a kitelepítettek helyére költözőt a jobb lehetőségek ígérete húzta. Nem a semmiből, a nyomorból jött, hanem egy kisgazdaságot hagyott ott a jóval többet ígérő csábításnak engedve. Az otthagyott ugyan nem volt jómód, de szívéhez nőtt állataik voltak, amelyekkel a szülők nemzedékén keresztül áthagyományozott hozzáértéssel tudott bánni. Az elhagyott állatokat nem pótolta az itt kapott szőlő, amelynek műveléséhez nem értett; az elhagyott kompetencia itt értéktelenné vált.

Amikor 1957 után újrakezdődött a tsz-esítés, a talajvesztéstől való félelem tehát nem előzmények nélkül uralkodott el rajta. Az egykori választási helyzet ismétlődött meg, döntenie kellett: vagy odaadja azt, ami a sajátja, ill. amit az eredeti sajátja helyett kapott vagy elköltözik egy másik faluba a fiához, aki politikai funkciójában biztonságot ígért ugyan neki, de amely alternatíva szintén önállóságát fenyegeti. Bármit is választ, önállótlanság és függőség között választhat.

A többször megrendült, de maradványaiban még létező biztonságot érezhette az ismételt választási kényszerrel veszélyeztetettnek. Az öngyilkosságban sűrűsödött, oda torkollott az az életélmény, hogy bárhogy lép, nem ura saját sorsának.

Az apja történetét felidéző asszony, aki német férfi özvegyeként részben unokáival, részben – a legutóbbi időkig – közéleti aktivitással próbálta oldani magányát, nemcsak átlátja a faluban lezajlott események közötti összefüggéseket, hanem – az előbbitől nem függetlenül – nagyfokú empátiát is mutat a falu lakosságának többségét alkotó németek iránt, akik közé ők végül is indulatokat kavaró idegen testként, bitorlókként települtek be. Saját családja, mindenekelőtt apja életének csapdái érzékenyíthették őt környezetének ellentmondásaira is:

„Én lemondtam a politikai megbízatásomról, mert nem fogok csak azért ott ülni egy ülésen, hogy megszavaztassanak velünk valamit, aztán annak az ellenkezőjét tegyék.

Igazuk volt az itteni fiataloknak, amikor azt mondták, hogy közülük való tanácstagokat akarnak, akik aztán majd hasonló elnököt választanak. Ez a természetes: ők vannak itt többségben, ők döntsenek saját életükben."

Az utóbbi években történt öngyilkossági esetek közül különös jelentőségűvé vált az alábbi 60 év körüli férfié. Az egyéni vonások mellett ugyanis szinte sűrítményként foglalja magában mindazokat a folyamatokat, amelyek a többi esetben is szétszórva, töredékesen voltak felismerhetők. Az eset kiemelésével visszatükrözni is szándékozom a közösség reakcióját, jelentőségtulajdonítását a történtekre. A falu közvéleményében is kiemelt ennek az esetnek a jelentősége, amit abban észleltem, hogy a faluban történt öngyilkosságokra kérdezve vagy kizárólag vagy első helyen őt említették. Az ő szuicidiumát követően valóban sűrűsödtek is a hasonló esetek.

Rendkívül keményen és sokat dolgozó szakiparos volt, akivel kapcsolatban nemcsak tevékeny és sokak által megbecsült élete miatt, hanem azért sem gondolhatott senki egy ilyen végkifejletre, mert felesége évek óta állt depresszió diagnózissal az Intézet gondozásában.
Fájdalmas, hosszan tartó, de nem gyógyíthatatlan, hanem mérsékelt aktivitást, kisebb fizikai teljesítőképességet eredményező betegsége volt a forrása annak a félelemnek, amely fokozatosan uralkodott el rajta. Félelem attól, hogy nem ismerik el betegségnek, amitől szenved s akkor majd az lehet a vélekedés róla, hogy szimulál. Akkor pedig visszakényszerül menni dolgozni, ahol azonban a régi színvonalán nem lesz képes megfelelni.
A férfi halála után néhány hónappal felesége 20 éves fiúkat hozta be az Intézetbe. A fiú depressziós tünetei mögül terapeutái számára fokozatosan vált láthatóvá a súlyos személyiségzavar. A gyászban, elhagyottságban egyre szorosabbá váló egymáshoz kötődésük mind rombolóbb agresszióval töltődött, amelyet felváltva fordítanak hol önmaguk, hol a másik ellen. A fiú betegségjegyeiben, mindabban, amivel „leszakad minden más világról", az apa által megtestesített értékek tagadása jelenik meg. Nem megtagadása, hiszen tudatos szembeszállásról nem lehet szó; az apa halálával ugyanis a fiúban olyan mély a veszteség, hogy mindenekelőtt az anyjával szembeni agresszió közvetíti a tagadást: parazitizmus, mindenfajta aktivitás elutasítása, s mindaddig süllyed egyre gyermekibb állapotba, míg az anya kezdeményezésére házbővítésbe, korszerűsítésbe nem fognak. Ez a program – legalábbis időlegesen – terápiás hatásúnak bizonyult: az agressziót egyrészt konstruktív csatornába terelte, másrészt az építkezéssel járó bonyodalmak az agressziónak a családon kívüli célpontokat jelöltek ki.
Bár addigi beszűkült életmódjukhoz és ahhoz képest, hogy addigi életterüket sem lakták be a gyász bénultságában otthonként, valóban értelmetlennek tűnhet ez a vállalkozásuk. Ez azonban azért sem lehet megítélési szempont, mert éppen ebben nem térnek el környezetüktől, hanem az egészségesség felé, a talpra állásra törekedve éppenséggel beilleszkednek. Az addig ellenségesnek megélt szomszédsággal az építkezés során megélénkült interakciók is a környezet elismerését, pozitív megerősítését jelezték.

Ebben az esetben a feleség is modellje a többi, hasonló diagnózissal gondozott nőbetegnek, akiknek körében szintén a teljesítmény, a semmilyen örömmel nem ellensúlyozott gürcölés nyomja le a belső energiákat a depresszió szintjére.

5. *A nők magányprogramja: menekülés a terhektől*

A közösség önmagáról kialakított, belsővé tett és szabályozó erejüvé vált képe oly mértékben rögzült, hogy az egyes beszélgetések során, miközben az egyedi életútban próbáltak magyarázatot találni az egyes öngyilkossági esetekre, végül is valamilyen „falujellemzésbe" torkollott az okkutatás: nemzetiségi vonásokra, az életmód alakulására, a közös történetre. Valójában az egyes történéseket, eseményeket falubeli ismerőseim értelmezték szociálpszichológiai jelenségnek azzal, hogy ezeket jelképes interakciókként vonatkoztatták a csoport élményekből épülő belső dinamikájára.

60 éven felüli asszony. 38 éves korában, többszöri kórházi kezeléssel kezdődött a betegsége: depresszió. 14 éve ambulánsan gondozott. Családjukban két önakasztás történt; egyik közülük az apja, aki 1945-ben volksbundista múltja miatti félelmében akasztotta fel magát. Az asszony előadásában apját a Volksbundba is a félelem hajtotta, a család kérése, lebeszélése ellenére. Az oroszok bejövetelekor az egész falu felmenekült a hegyre. Néhány öregasszony, akik enni kaptak az oroszoktól, lehívta a falu népét a hegyről azzal, hogy „nincs mitől félni, ezek rendes emberek". Az asszony apjánál megtaláltak egy csomag német cigarettát, amit magyar katonák hagytak ott. Apját ekkor az oroszok falhoz állították, de nem lőtték le, mert „kimagyarázta magát". Amikor azután az apa megtudta, hogy fia (az elbeszélő asszony bátyja) Romániában tífuszban meghalt, „búskomor lett és a pajtában felakasztotta magát".
Mint sok asszonyt a faluból, őt is, anyjával együtt Nyugatra vitték. Linzig jutottak, amikor „visszadobták őket". Anyjával együtt megszökött a többiektől, mert arról értesültek, hogy aki a házukba költözött, elmegy onnan.
Gyerekkorában az iskolában egyszerre tanultak németül és magyarul írni, olvasni. Ő még most is jól tud írni németül; unokatestvérei neki hozzák a leveleket, hogy fordítsák le. Az 50-es években megtiltották a német nyelv használatát. Még az óraközi szünetekben is vigyázókat állítottak, nehogy németül beszéljenek. Most a faluban nagy súlyt helyeznek a nemzetiségi szokások felújítására; újból bevezették a német nyelvet, már az óvodában is. A megyéről, a tanácsról volt kint az elnökhelyettes, szinte az egész falu ott volt a gyűlésen: „az olyanokat mondott!" Arra biztatta őket, hogy vegyék fel régi szokásaikat, főzzenek ugyanúgy, mint a nagyszülők, hordják a régi ruhákat stb. „De ez a dolog már nehezen megy, mert a gyerekek szégyellnek németül beszélni. Sőt, ha ő egy másik öreggel utazik a buszon, nem mer németül beszélni. „Az nem ártott, hogy egy kicsit visszaszorították a németeket, mert túl sokat engedtek meg nekik korábban."
Az idős asszony saját betegségének kialakulását is a régi nehéz időkkel magyarázza, pl. a kétszeri kitelepítéssel. Betegségében még férje viselkedése is közrejátszott: először, hogy nem akarta őt feleségül venni, utána, hogy ivott.
Az asszony pszichésen azóta van kompenzált állapotban, amióta tud dolgozni. Ha a házi és házkörüli munkákkal végez, leül kézimunkázni. Lánya családja most befejezte be az építkezést; az idős asszony végig segédkezett. Fiúk most kezd építkezni.
A családban a másik önakasztást nagybátyja követte el, akit miután özvegy lett, ők láttak el.
A családban két szuicidiumkísérlet történt: az egyiket ő követte el gyógyszerrel, a másikat a húga: kútba ugrott.

Egy másik látogatásomkor egy régebben, rövid ideig az Intézet gondozásában állt beteget kerestem fel. 40 év körüli asszonyra számítottam, s mikor beléptem, egy megtört, keserű arcú, fejkendős idős asszony fogadott: alig hallható, tompa, fakó hangon mutatkozott be. Amikor levette a kendőt, már azonosíthatóbb lett valódi életkorával. Egykedvű arckifejezéssel, az iránta való érdeklődéssel szemben ugyanolyan közömbösen, mint ahogyan egész saját életével szemben, szűkszavúan, kelletlenül válaszol kérdéseimre.

Önértékelésének, az önbizalom teljes hiányának általa megfogalmazott fő forrása, hogy elégtelenül teljesíti a családja megkövetelte feladatokat. A családban átélt sivár magányát csak felnőtt lányával való kapcsolata enyhíti, aki azonban csak hétvégenként jár haza.

Családjuk két, mereven elhatárolható koalícióra oszlik: férje, anyósa, fia az általuk képviselt teljesítménykövetelményekkel oly módon váltanak ki az asszonyban indulatokat, hogy azokat negatív önértékelésként önmaga ellen fordítja. Az agressziónak más módon történő kifejezésére tett kísérlete az életmód rigid szabályozottságán törik meg.

Házukban nemcsak ragyogó rend és tisztaság fogadott – mint majd mindenütt –, de az asszony igénytelen megjelenéséhez képest feltűnő volt a háttér színessége. nyugati márkájú apró tárgyak jelezték, hogy az anyagi gyarapodásban fontossá vált a tárgyak formajegyeiben a minőség, ezen belül is a tárgyaknak, a környezetnek az esztétikuma.

A családi célok, életelvek nyomását, a hasznossággal szemben más szempontok érvényesítésének lehetetlenségét látogatásomat közvetlenül megelőző konfliktusban élte át:

Kertjük beültetésekor szeretett volna dísznövényeket, ami – értelmezésemben – kettős jelentésű: a hasznosság meghaladása a szépségnek, mint önértéknek az érvényesítése felé, ugyanakkor egy női igény kifejezése is: az otthonalakításé, a díszítésé.

Vele szemben azonban a családi koalíció valóban erősnek bizonyult és anyósa sikerrel vétózta meg elképzelését. Ahová ő pázsitot, díszbokrokat képzelt, ott konyhakertnek kell lennie. A konyhakert művelése pedig az ő feladata, ami a munkahelyen végzendő és a háztartási teendők mellett szinte lehetetlenné teszi, hogy belső energiáit ne csak munkaerőként fejtse ki, következésképpen önértékelése is ne csak az ebben a funkcióban való megfelelésből merítsen.

E két eset összehasonlításából is látható: míg az idősebb nemzedék számára még a munka, az aktivitás ellenpontozza az érzelmi kiüresedéssel fenyegető depressziót, addig a középkorú és a fiatal nőket a munka, a teljesítmény kötelessége még lejjebb nyomja a passzivitásban is megjelenített depresszióba, mert számukra a depresszióból való kikerüléshez és ennek elkerüléséhez szükséges Én-erőt már nem a munkába való kapaszkodás nyújtaná, hanem a sok forrásból meríthető öröm.

Örömforrás lehetne az, amit igényként fogalmaznak meg: az idő öncélú, nem praktikus felhasználása, egyszerűen csak élni az időt. Ebben az igényben benne foglaltatik az is, hogy női értéküket ne elsődlegesen vagy kizárólag munkaerőként való funkcionálásuk minősítse, hanem női mivoltukat kiteljesítve a család többi tagjának is belső biztonságot adó családi intimitást mélyíthetnék el. Ehhez azonban önmagukkal többet foglalkozva kellene nőként jelen lenniük és hatniuk a családban. Erre azonban nincs idejük, mert dolgozniuk, szerezniük, azaz teljesíteniük kell. Az erre való igényüket negatívan fogalmazzák meg: a család a munka terepe, ahol nőként, férfiaként egyaránt teljesíteni kell s az ettől való virtuális menekülés megtagadhatja velük a családot is.

A falu korcsoportok szerinti megoszlása világosan jelzi: a középkorú és fiatal nők aránya a teljes népességben tendenciává erősíti ezt az életprogram-fantáziát.

30 év körüli, középfokú végzettségű, adminisztratív munkakörben dolgozó asszony a falu egyik legimpozánsabb házában él. Az új ház közvetlenül csatlakozik az asszony szüleinek régi, tornácos, de tökéletesen korszerűsített házához. A két nemzedék közötti kapcsolat valódi tartalmát jeleníti meg a régi és az új ház egymáshoz kapcsolódásának módja: az utóbbi kétszintes, finom ízlésű, óriási üvegfelületeivel néz az utcára. A ház frontális része felől nem látszik a mögötte megbújó tornácos régi. Csak az ápolt díszkertbe – az egykori „udvarba" – lépve hallatszik a hátsó házból élet: ahol az asszony anyja tényked ik: végzi a háztartást, az unoka- és kertgondozást. Hátul, a gazdasági épületben, ami körül sehol hulladék, a munkaanyagok, szerszámok ragyogó rendben állnak, dolgozik iparosként a fiatalasszony nyugdíjas apja.
A fiatalasszony már első találkozásunkkor spontán természetességgel tárja fel önmagát; az elbeszélés pillanatára élménnyé sűrűsödő élettörténetet mond el:
Öngyilkossági kísérletét kamaszkorában követte el; ezután saját elhatározásából kereste fel az Intézetet. A „kísérlet megfogalmazást visszautasítja:

„Nem kísérlet volt; én tényleg meg akartam halni; a gázt is kinyitottam; én igazán komolyan gondoltam."

Látszólag nem komoly sérelem volt a közvetlen kiváltó ok: iskolai kudarc és későbbi férjétől elszenvedett durvaság, amit megszégyenítésként élt át. Önjellemzéséből és a most már programként megfogalmazott másoktól való távolságtartásából érzékelhető, hogy érzelmi kiüresedése mögött az érzések kifejezésének képtelensége, a csak gyermeki kötődésre képes gyengeség húzódik:

„Mindig érzékeny voltam, most is az vagyok. Nincs barátnőm; az anyukámon kívül senkivel sem vagyok különösebben bizalmas, de neki sem mondok el mindent. Valahogy csalódtam az emberekben; mindig a másikat figyelik. Az anyukámon kívül még a bátyámmal a legközelebbi a kapcsolatom. Az apukám a nyugdíj után is dolgozik; elég jól keres. Unatkozna munka nélkül, de kell is a pénz. Itt a faluban ez van: ha valaki nem dolgozik, akkor azt mondják rá, hogy lusta, ha meg dolgozik, akkor pedig azt, hogy hajszolja a pénzt. Figyelik egymást az emberek és van verseny közöttük."

Miután az anyagi versengésnek ő is masszívan részese, vélekedését a falu szerkezetéről, a versenyről, amely eltávolítja egymástól az embereket, a kivetítés lélektani folyamatának tekinthető. Ez a kivetítési mechanizmus úgy hatja át az emberek közötti interakciókat, hogy ezzel gerjeszti is a kivetített tartalmat: a rivalizálást.

„Most karácsonyra anyukáméktól kapunk 10 000 Ft-ot, mi veszünk nekik valamit néhány száz forintért. Anyukámék szeretnek utazni; befizetnek társasutazást. Nekem most mindenem a lakás. Mondtam anyukámnak, hogy koloniálbútort akarok. Szerinte ez fölösleges; minek olyan drága, megfelel az olcsóbb is. De azért valószínű, hogy azt veszek."

Ahogy édesanyjával végigvezetnek a házon, aminek belső méretei, tagolása, a felhasznált anyagok ízlésesen nagystílűek, azt vélhetném, hogy e szenvedélyes otthonépítésben oldódik fel magánya; hogy a rendezkedés közvetíti az érzelmeket, amelyeket szeretne, de nem tud átélni. A puha otthon és a családi idill képzetét keltő dúsan omló függönyök, franciaágyas hálószoba, a meghittséget árasztó földszínek ellentéteként utalások sejtetik a házasság labilitását, s azt az örömtelenséget és sivárságot, amit annak ellenére így foglal össze, hogy gyereke születését olyan fordulópontnak tekinti az életében, amely tartalmat adott az életének és képessé tette őt a szeretetre:

„Én legszívesebben egyedül élnék. Senki nem kellene. Macskám, kutyám lenne és kész."

A többi asszony részéről is dacosan hirdetett „magányprogramban" az érzelmi készlet sajátosságai jelennek meg: önmaguk, azaz teljesítőképességük fenntartására, működtetésére annyi belső energiát használnak fel, hogy ez szinte teljesen kimeríti energiakészletüket, a maradékból már nem jut kifelé, a másik emberre.
A családon belül, a munkabírás körül fellángoló ellentétek alkalmanként felszítják az egyébként elbizonytalanodott nemzetiségi öntudatot is, ezen a csatornán engedve feltörni az általában már meghaladottnak vélt, illetve annak látszó indulatokat.
Ahol a munkaterhektől depresszióval menekülő feleség egyúttal a sváb családba bekerült magyar is, ott többnyire a közösségből történt kirekesztésként is élték meg a teljesítmény-követelménynek meg nem felelést.

45 év körüli asszonnyal történt egyszeri találkozást idézek fel:
Mint magyar lányt, az anyósa nem akarta befogadni a családba.
„Én addig nem ismertem a fajgyűlöletet, de ezek a svábok többnek, okosabbnak képzelik magukat. Minden a pénz; én lusta, koszos voltam az anyósomnak."

S hogy egy másik családba illeszkedés nehézségeinek leküzdésében számíthatott-e férjére, kérdeztem tőle, hogy mit nyújt számára a házasság?

„Nem sok örömet. Ha újrakezdeném, nem mennék férjhez. Jobban él az, aki egyedül él. Így sok a munka."

De családján kívül sincs egyetlen olyan kapcsolata (sem rokonokkal, szomszédokkal sem), amelyben megoszthatná problémáit, engedhetne feszültségeiből.
Diagnózisa depresszió volt akkor, amikor rövid ideig az Intézet gondozásában állt. Beszélgetésünk oldott légköréből, energikus önmegjelenítéséből és az önsajnálatot nélkülöző tárgyilagos stílusából feltételezem, hogy önreflexiós képessége megóvja attól, hogy az örömtelenség a többi, hasonló élményű falubeli nő mintája szerint a betegségben való elsüppedésbe nyomja le.
A teljes elgyengülés példájaként a vegyes házasságok közül az alábbiakban bővebben ismertetek egyet:
Az ápolt külsejű, kulturált viselkedésű középkorú asszony néhány éve áll az Intézet gondozásában. Évente többször elkövetett szuicídiumkísérleteit rövidebb-hosszabb

hospitalizációk követték. Több diagnózisában egyetlen pszichés jellemző állandó: a depresszió.

Öngyilkossági kísérleteinek magyarázatairól, elkövetési módjának demonstratív jellegétől, valamint a családi kapcsolatokról szerzett képem azt mutatja, hogy ismételt gyógyszerbevételei a családi kapcsolatok szabályozására irányulnak. Akár kísérleteinek elszántságát demonstrálja azzal, hogy egyre nagyobb mennyiségű gyógyszerről számol be, akár valóban „csak alvásba akar menekülni", s ehhez egyre több gyógyszerre van szüksége, e kísérletek bárhonnan nézve is a „halállal való játékot" kommunikálják a környezet felé.

Az asszony agressziója összefonódik családjáéval: az öngyilkosság veszélyének állandó készenlétben tartására a család agresszióval felel. A halálba kívánást sugallja az az indolencia, ahogy több napon keresztül az altatók bevétele után aludni hagyják. A kölcsönös agresszió a családi játszma tartalma. Az önmaga és egymás elleni agresszióval működő családban az egymás fölé kerekedés ritkán tör fel olyan nyílt dühben, mint pl. akkor, amikor felnőtt fia megelégelte az asszony kontrollját a család felett és megpofokozta az asszonyt, mert szégyelli, hogy anyja gyakori szuicidkísérleteit követően „bolondok házába" kerül. Az asszony ismét demonstratívan – önbüntetésként fogadja fia indulatait.

A család történetében valóban határkő 1945, amikor a férfi apját az oroszok a falu határában lelőtték, anyját pedig hadifogolyként évekre a Szovjetunióba küldték. Mesélnek a kitelepítésről, amikor az egész falu várta, hogy mikor, hová viszik, illetve hová kell utaznia.

Az asszony a férje családjába történt bekerülését is sérelmekkel, leértékelésekkel teli korszakként idézi fel, mint amely előre vetítette az asszony és a férj családja közötti ellenséges viszonyt. Az asszony sérelmei között ápolgatja az anyósa részéről elszenvedett elutasítást, amely indulat forrásának – férje erőtlen tagadása ellenére – magyar mivoltját tartja.

„Ne mondjad már, hogy ez nem volt fontos!" – csap le azonnal a támadás lehetőségére – „Azt is mondta, hogy cigány vagyok! Más lett volna azért, ha német vagyok!"

A férj a konfliktusok elkenésének játszmáját folytatva jegyzi meg, hogy felesége megtanult németül, azaz a „család része".

A férfi 1945-ben gyerekként a nagyszülőkre maradt; ebbe a családba került kősőbb az asszony. A család, s rajta keresztül az egész falu jellemzéseként idézi fel, hogy amikor férje nagyanyja megbetegedett, ágynak esett, „a nagypapa behozta a tehenet a szobába, hogy off fejje meg az ágyból az öregasszony, mert neki az a dolga!" Az asszony meséli el, hogy terhessége idején, majd kisfia születését közvetlenül követő időszakban sem kapott semmilyen felmentést a munkavégzés kötelezettsége alól: kocsiban kellett kitolni a gyereket a mezőre és egyéb teendők mellett még kapálnia is kellett.

A család anyagi gyarapodásával való önigazolás kettős tartalmú: „az ilyen asszony vagyok én" családnak célzott büszke szemrehányásában benne rejlik az „én beilleszkedtem" üzenete is.

Miután a férj családjának története ilyen tragikusan fonódik össze a falu „társadalomtörténetével", nemcsak legszemélyesebb érzelmi konfliktusaikat terhelik ilyen vonatkoztatásokkal, hanem az asszony személyes érintettségéből tud kiemelni ilyen összefüggéseket a csoport életéből.

Úgy jellemzi a falut, mint ahol nemigen fordul elő viszálykodás, nyílt konfliktus sem a szomszédok között, sem a családokon belül. Akik a faluban lumpenek vagy legalábbis kevésbé célratörő, fegyelmezett életvitelűek, azok mind magyarok – azaz nem svábok. Minden családnak van szőlője, de a mértéktelen alkoholfogyasztás nem jellemző.
Tőlük is választ vártam alapkérdésemre: a családok életét megtörő társadalmi megrázkódtatások hogyan simultak végül rendezettségbe? Ha sem kocsmai verekedésekben, sem „családi tűzfészkekben" nem robbannak dühvé a sérelmek, hol vezetődnek le vagy oldódnak fel mindezek?
Először az asszony, majd hozzákapcsolódva a férfi is azt felelik, hogy „talán idegbetegek lesznek, azért vannak itt annyian. Nagyon sokan vagyunk ilyenek. És sokan lettek öngyilkosok."

6. *A csoportsodráson kívül: egyéni változatok*

Egy konkrét emberi csoportban sűrűsödő patológiaformák: érzelmi – életzavarok oksági összefüggéseinek megismerésére törekszem, s ez a nem statisztikai megoszlásokkal dolgozó, hanem inkább etnoszociológiai megközelítés szükségképpen általánosításhoz vezet, amelyben azonban benne rejlenek a kivételek, az eltérések is. Ezt szükségesnek tartom kiemelni, mert a kép egysíkú, s ezáltal torzított is lenne, ha nem említeném az eddig vázolt keretbe nem illeszthető, vagy az eddigi tendenciával ellentétes tapasztalataimat.

Élnek ugyanis depressziós betegek és történtek öngyilkosságok olyan családokban is, amelyeknek légköre érzékelhetően meleg volt, ahol a családi kohézió nem elsődlegesen vagy kizárólag a célracionális együttműködésben, hanem az intimitásban gyökeredzett, mint ahogy megismertem olyan családot is, ahol több nemzedék vegyes házasságai már teljesen feloldották a kisebbségi és többségi határokat, így az azonosságtudatban a specifikus vonások hangsúlyozását is.

Beszéltem depressziós beteggel, aki ugyan sváb származású, de férje magyar volt. A férj és annak apja is öngyilkossággal vetettek véget életüknek. S hogy a család minden egyes tagját, még az életkeretül szolgáló tárgyakat is átható, féktelen destrukciót a férj alkoholizálása vagy az asszony gyakori pszichotikus állapotai, illetve a két destrukció egymást kölcsönösen erősítve, együttesen idézték-e elő, ma már kideríthetetlen. A családon belül brutalitásig fokozott agresszió, s az egész család szét- és lezüllésének folyamatáról ma már a kommunikációra is alig képes asszonytól nem nyerhető olyan ismeret, amellyel az eset az egyedeiségen túl is értelmezhető lehetne.

Meglátogattam az Intézet gondozásában még ma is álló idős férfit, akit depressziója évekkel ezelőtt munkaképtelenné tett. Amióta rokkant nyugdíja felszabadította az alól a feszültség alól, ami munkavezető bányászként nyomasztotta, láthatóan élvezi az élet örömeit családja körében. Annak a felelősségnek a nyomása, hogy korszerűtlen biztonságtechnikai feltételek között kell egyre nagyobb mennyiségi és határidő-követelményeknek megfelelniük, állandósította benne a szorongást, hogy döntésével saját és mások életét veszélyeztetheti. A munka így számára nem menekülés volt az önértékelés csorbítása, a depresszió elől, hanem egyre inkább a biztonságérzetnek a fenyegetését jelentette.
Ez magyarázhatja, hogy az észlelhetően meleg, kedélyes hangulatú családi kapcsolatok

távoltartják őt a falu érték- és magatartástendenciájának vonzásától. Kedélyesen ironizál a rivalizáló építési lázon, miközben felidézi fiatalkorának azokat az élményeit, amelyek közös lényege az emberek közötti érintkezés közvetlensége volt. A falu belső társadalmi tagoltsága ellenére is működött ez a közvetlenség, az azonos társadalmi szinten belül. Barátságos, örömtől áthatott igénytelenségét az az élmény formálta, hogy a munka nem szabadít fel, hanem ezt is az ember belső szabadságigénye motiválja, s ezért menekülni sem lehet a munkába, a teljesítménybe, mert így ezt sem a szabadság, hanem a belső kényszer diktálja.

A betelepülők harmadik nemzedékét képviseli az a fiatalasszony, aki nagyapja 85 éves korában elkövetett öngyilkosságáról számol be. Beszélgetésünk közben lép be sógornője, aki német nemzetiségű. A kitelepítettek és betelepülők egykori konfliktusának jelentéktelenségét demonstrálják, amikor cinkosan egymásra nevetve, vállvonogatva ismétlik, hogy nekik ez már nem kérdés. Ők, a betelepülők már otthon érzik magukat, mert szép a falu, a táj. Ők egymással ugyan magyarul beszélnek, de sógornő is megerősíti, hogy a magyar fiatalasszony már jobban beszél németül, mint sváb férje.

Az eseti eltérések azonban számomra nem teszik kérdésessé a tendenciaként észlelhető folyamat érvényességét, az egyes személyiségek, emberi csoportok történetük során, élményekből formálódó belső világát olyan társadalmi ténynek tekintem, amely nem alakítható át ún. „kemény változóvá".

Elmesélik ugyan, hogy egyetlen cigánycsalád próbált itt egyszer megtelepedni, de nem tudtak itt megmaradni, a falu igényessége elsodorta őket, mert itt nem tűrik a lazaságot. De az általános megítélésben a szélsőséges szociopátiát megtestesítő cigányokkal szembeni ellenazonosulás sem takarhatja el a körükben is nem kis számban előforduló alkohol okozta haláleseteket. Erről a halotti anyakönyv is tanúskodik, ahol nemcsak az egyes betegségekkel összefüggésben szerepel az alkoholizálás, hanem öngyilkosságot megelőző állapotként is.

7. *Érzelmi kultúra – az emberi szükségletek és a történelmi élmények metszéspontjában*

A csoport története során alakuló belső érzelmi és kapcsolati dinamikáját összefoglalva úgy tűnik, hogy a stabilitás rögzült szükséglete csak a biztonság kereteinek kiépítéséig terjed, de elégtelennek bizonyul e keretek érzelmekkel történő kitöltéséhez.

A felkeresett családok többségénél a házakba lépve halmozódott az az élménye, hogy e korszerűen felszerelt, elegánsan berendezett, ragyogóan tisztán tartott házakban családi üzemek működnek, amelyekben a jólolajozottság egyben csendet is jelent. Az együttműködésre alapozott családi üzemek az emberi közelséget, a feltárulkozást nélkülözik.

A közös családi célok, ennek érdekében egymás támogatása, majd az eredmény előbb összetartja, majd összezárja a családokat.

Az esetek többségében nincsenek viharos összecsapások, az élet rendes menetét fellazító konfliktusok, de öreg embereket mégis úgy vágtak le a kötélről, hogy a családok, amelyekben addig éltek és amelyekben tökéletesen gondoskodtak is róluk, „ mindent megadtak, megtettek", mind a mai napig értetlenségüket és vétlenségüket magyarázzák, mert nem értik, mi zajlódhatott le valakiben, akivel együtt éltek, amíg az öngyilkos nem lett.

A depresszió gyakoriságában a bizalmatlanság indukálta közlésképtelenséget, az önértékelés merev keretei között feloldhatatlan bizonytalanságot látom megjelenni, tünetté alakulni.

A bizonytalanság, a mögötte bújkáló bűntudattal agressziót szül. Az agresszió a szociálenergia szelepe, amely egyaránt hathat konstruktívan-kreatívan és rombolóan. A bűnössé nyilvánítás és a szubjektív bűnösség többrétegű élményfeldolgozása következtében az agresszió is egyidejűleg, többirányúan, többnyire ellentétesen hatja át a csoport belső dinamikáját és önreflexióját.[1 2]

Az elfojtott agressziót a munka- és teljesítményelv olyan konstruktív irányba tereli, amelyben a csoportnak tulajdonított vonások közül valóban a pozitív tartalmúak erősödnek fel és alakítják karakterisztikumát.

A történelmi fordulók, politikai döntések sodrásában átélt egyéni és kollektív megrázkódtatások az identitásbizonytalanság, a bizalmatlanság, az önigazolás tüneteit hordozva fojtódnak el. Ezeknek az élményeknek a feldolgozása mind az egyes emberekben, mind pedig a csoportban látens és manifeszt szinten zajlik.

Az egyéni és kollektív élményfeldolgozás szövődnek egybe csoporttörténetté oly módon, hogy a traumatikus élmények már nem aktuális erővel hatnak, hanem magatartássá, érintkezési móddá, érzelmi kultúrává szervültek.[1 3]

A csoport pszichodinamikájában: a manifeszt és látens szint egymást követő feltörésében az öndestrukciós folyamat a csoportban is – megváltoztatva a megváltoztatandókat – az individuális pszichés folyamatokra jellemző szabályszerűségek szerint zajlott le. A csoport önmaga ellen fordított agressziója annak az „Én-résznek" az elpusztítására irányul, amely mint értéktelen, bűntudattal terhelt, a legfontosabb autoritás: ez esetben a politikai hatalom részéről épült be az azonosságtudatba.

Az öndestrukciós erők akkor törnek felszínre és uralják el az egyes ember és hasonló esetek halmozódásakor a csoport Én-képét, amikor az addigi manifeszt szint: a munka, a célracionális családi együttműködés nem képes ellenerőként hatva ezzel szemben védekezni; e mindenható értékkel szemben csak a patológia nyújthat menekülést és felmentést. Az öngyilkosságok tanúsága szerint azonban csak időlegesen időlegesen.

JEGYZETEK

E dolgozat együttes munka eredménye, amennyiben a Mentálhigiéniai Intézet munkatársaival folytatott közös esetmegbeszélések során alakult a szűken pszichiátriai kérdésfelvetés szociológiai kutatás témájává.

A pszichiátriába zárt világ szociológiai relevanciájára Somlai Péternek a családi kapcsolatok rendszerét vizsgáló kutatásban való részvételem érzékenyített.

E dolgozat elkészülte után dr. Virág Teréz emlékeztetett Freudnak arra, a ma már evidenciának számító megfigyelésére, hogy minden depresszió mögött a tárgyvesztés traumája működik, a vizsgált emberi közösségben pedig a tárgyvesztések halmozottan fordultak elő.

[1] *Ammon, Günter:* A szociálenergetikai elv a dinamikus pszichiátriában. (Das sozialenergetische Prinzip in der Dynamischen Psychiatrie. Handbuch d. Dynamischen Psychiatrie. Bd. II. 1982. Teil 1. Ernst Reinhardt Verlag, München. 4–25.) Ford. dr. Buda Béla. Kézirat.

[2] *Komanovics József:* A hazai németség volksbundista-, illetve hűségmozgalmi szervezkedése, különös tekintettel Baranya megyére. Janus Pannonius Muzeum Évkönyve. Pécs, 1974. 183–191.

[3] *Komanovics József:* uo.

[4] *Hoóz István* a német anyanyelvűek számának alakulását bemutató statisztikai-módszertani munkájában – többek között – említi Mecseknádasdot is, ahol 1930-ban 2442 német anyanyelvű élt, a lakosság 92%-a, az 1970. évi népszámlálás szerint 1018, a lakosság 46%-a, a népszámlálás utáni speciális adatmegállapítás szerint 1795, a lakosság 81%-a. „Az 1970. évi népszámlálás után a megyében végrehajtott speciális adatmegállapítás jó fényt derít a népszámlálási adatbevallások bizonytalanságaira. A reprezentatív úton kiválasztott 88 községben ui. a népszámlálási bevallások 10 410 személyt soroltak a német anyanyelvűek közé. A helyi véleménye szerint németnek tekintett lakosok száma viszont ugyanitt 32 970 fő volt. In: A baranyai nemzetiségekről. Szerk.: Hoóz István, Pécs, 1977. Szikra Nyomda. Kiadó nélkül.

[5] Az 1980. évi népszámlálás. A községek adatai. Bp., KSH Kiadó.

[6] „. . . a csoportok (mind a saját, mind a vonatkoztatási csoportok) körében idővel kialakul egy jellegzetes életmód, amelyben sajátos kódok, nézetek, mércék, az „ellenségekre" vonatkozó képzetek társulnak, hogy eleget tegyenek a csoport fennmaradásához szükséges igényeknek. A szóban forgó elmélet szerint a csoport minden egyes tagjára kisebb vagy nagyobb nyomás hárul, hogy senki ne térjen el az irányvonaltól."
Allport, G. W.: Az előítélet c. monográfiája Bp., 1977, Gondolat Kiadó.

[7] *Ammon, G.:* i. m. Ammon fogalomrendszerében az identitásbizonytalanság, mint szociálenergetikai történés úgy értelmezhető, hogy „Az identitás folyamat, állandó keresés, folytonos fejlődés, amiben azonban minden stádiumnak megmaradnak a nyomai. Ha ez nem így megy végbe, hiányos, deficites fejlődésről lehet beszélni. Az identitást sohasem egy meghatározott pillanatban vagy életszakaszban találjuk meg, hanem mindig újra és újra meg kell találnunk. (. . .) Az identitás fejlődését úgy szemlélem, mint az egyén és csoport érintkezési határterületén lezajló eseményt."

[8] Ezt az adatgyűjtést saját betegnyilvántartása alapján a Mohácsi Kórház Pszichiátriai Osztálya végezte el és bocsátotta rendelkezésünkre.

[9] Az interjúkat családonként megosztva Nagy Ferencné vezető asszisztenssel készítettük.

[10] *Gombár Csaba:* A társadalom szerkezete, a történelem, valamint a megértés nehézségei. In: Egy állampolgár gondolatai. Bp., 1984. Kossuth Kiadó

[11] *Ammon, Günter:* Gruppendynamik der Aggression. Pinel-Publikationen, 1971.

[12] *Lewin, Kurt* kutatásai ugyan a zsidó kisebbségekre vonatkoztak, mégis következtetéseit – bizonyos módosításokkal – átvihetőnek vélem más kisebbségekre is, a kisebbségi helyzetre általában egy többségi körülhatároltságban: „Sok olyan erő van, amely a kisebbségi csoport gyermekeinél, serdülőinél és felnőttjeinél saját csoportjukkal szemben mélyen fekvő antagonizmust alakít ki. Ennek következményeként túlzott engedelmesség, bűntudat, érzékenység és a tehetetlenség más okai és formái alakulnak ki. Sem az egyén, sem a saját magával rosszban levő csoport nem tud normálisan vagy boldogan élni a többi csoporttal."

[13] Hogy mit értek itt etnoszociológiai megközelítés alatt, azt *Kemény István* foglalta össze: „. . . a szubkultúrák, életmódok, életforma-csoportok leírásánál és elemzésénél szerepelnek ugyan a magatartások, viselkedési minták és értékek is, de jóval nagyobb hangsúlyt kapnak a szokások, az együttélés szabályai, amelyek nem feltétlenül értékekhez kapcsolódók, pontosabban a csoport tagjai számára természetesen értékekkel bírnak, de értékfilozófiailag közömbösek: a társadalmi szankciók, amelyek az együttélési szabályok betartására ösztönöznek, a nevelési módok, amelyekkel a szokásokat tovább örökítik – szándékosan használom a nevelés szót, hiszen ennek a gondolkodásmódnak a középpontjában a szokások továbböröklítése áll, és meghagyom a szocializálódás szót annak a szociológiának, amely elsősorban egy bizonyos magatartás és személyiségtípus kialakítását kutatja, egy bizonyos értékrend indoktrinációját." Az életforma fogalmáról. 1974. Kézirat.

NOVÁK MÁRIA–DUBA JENŐ

SZÍVINFARKTUS ÉS ROKKANTÁ NYILVÁNÍTÁS

Az utóbbi két évtizedben hazánkban a halálokok között első helyre kerültek a keringési betegségek, az érelmeszesedéses eredetű szív- és érbetegségek, az iszkémiás szívbetegségek és az agyi erek néhány betegsége. Kiemelkedő szerepük van a keringési betegségeknek a morbiditásban is. Magyarországon a krónikus megbetegedések negyvenöt százalékban a keringési rendszer betegsége, az idült gondozásra szorulók fele pedig szív- és érrendszeri beteg.

Az aktív korú népesség – különösen a férfiak – körében a mortalitáson és a morbiditáson kívül az invaliditás is jelentősen megnövekedett, ezért most a társadalmi szintű megelőzés a legfontosabb feladat. Természetesen a gyógyítás és a rehabilitáció mellett. Ezt a célt tartottuk szem előtt kutatásunkban, melyet – a Társadalompolitikai Bizottság kezdeményezésére – öt évvel ezelőtt kezdtünk el az Országos Kardiológiai Intézetben.

A program alapfeladata a veszélyhelyzet nagyságának pontos felmérése biológiai és társadalmi okainak differenciált elemzése, továbbá a megelőzés reális lehetőségeinek kimunkálása. Jelen tanulmányunkban röviden beszámolunk e kutatásnak a szívizominfarktussal és a rokkanttá nyilvánítással foglalkozó egyik alprogramjáról.

Szívizominfarktus és rokkanttá nyilvánítás

E témakör vizsgálatára az infarktusregiszter korábbi megfigyelései ösztönöztek bennünket. A hetvenes évek második felében az infarktusban megbetegedett aktív korúak csupán mintegy egyötöde állt vissza munkába, a többieket rokkanttá nyilvánították. Már a program meghatározásakor világos volt előttünk, hogy a munkába visszatérők alacsony aránya nem magyarázható meg csupán szomatikus okokkal, ebben más tényezőknek is szerepet kell játszaniuk. Úgy gondoltuk, hogy szűkebb értelemben a rokkanttá nyilvánítás mechanizmusáé (a benne megnyilvánuló érdekeké), tágabb értelemben pedig a társadalmi, gazdasági és szociális jellemzőké a döntő szerep. Feltételeztük, hogy a betegek munkába állása, illetve rokkanttá nyilvánítása elsősorban bonyolult társadalmi okok eredőjeként strukturálódik, ezért az említett jelenségek okait nemcsak az egyén, illetve a betegségek szintjén tartottuk fontosnak megvizsgálni, hanem társadalmi szinten is. Elsősorban azok az objektív és szubjektív tényezők érdekeltek bennünket, amelyek a szívizominfarktusban megbetegedett aktív korúak további élet- és munkakörülményeit befolyásolják. Azaz mitől függ a betegek ismételt munkába állása, illetve rokkanttá nyilvánítása?

Vizsgálati céljaink az alábbiak voltak:

– a társadalmi rétegződés, az életkörülmények jellemzőinek feltárása és a különbségek kimutatása (a munkába állók, illetve a rokkantak között),

– a betegségtudat, a perspektíva látás szerepe a rokkanttá nyilvánítás, illetve az újbóli munkába állás során;

– a betegek szomatikus állapotának korszerű, rehabilitációs elvek szerinti meghatározása.

Módszereink között utánkövetéses, standardizált orvosi vizsgálat és kérdőíves szociológiai adatfelvétel szerepelt, illetve célzott esettanulmányok elkészítése.

A vizsgálat a dél-Pesten lakó és 1981. január 1. és 1984. május 30. között szívizominfarktusban megbetegedettekre terjedt ki. Bázisát a délpesti infarktusregiszter alkotta. A populációt a közel fél millió lakosú városrész infarktust túlélt, aktív korban lévő és munkaviszonyban álló, több mint 300 betege alkotta. A teljeskörűségre való törekvés alapján kb. 600-ra becsültük az elérhető és vizsgálható esetek számát. Ennek több mint felében sikerült a vizsgálatok lebonyolítása.

A vizsgálatban résztvevők főbb társadalmi jellemzői

1. táblázat
A vizsgálatok nem és kor szerinti megoszlása

	50 év alatt		50 év felett (51–60 évig)		Összesen
Férfiak	121	82,2	137	89,0	258
Nők	28	18,8	17	11,0	45
Összesen	149	100,0	154	100,0	303

A vizsgált 303 főből 82,2 százalék férfi, 14,8 százalék nő. Bár ez az arány korcsoportonként változik, az ötven éven felettiek és alattiak többsége is férfi.

A férfiak magas aránya részben abból adódik, hogy ez a betegség jóval gyakoribb az aktív korú férfiak, mint nők körében, részben pedig abból is, hogy a férfiaknak öt évvel magasabb a nyugdíjkorhatára. Populációnkban az infarktusban megbetegedett legfiatalabb egyén 23 éves volt.

A vizsgáltak mintegy egyharmada a 45. életéve előtt kapott infarktust.

Az iskolai végzettséget tekintve a teljesen iskolázatlanok és a csupán 8 osztályt végzettek aránya meghaladja a negyven százalékot, ami csaknem megegyezik a szak- vagy középiskolai végzettséggel rendelkezők arányával. Egyetemet, főiskolát tizenöt százalékuk végzett.

A vizsgált populációra jellemző az utolsó foglalkozás szerinti megoszlás. Legnagyobb a szakmunkások aránya. A vizsgáltak csaknem harminc százaléka segéd-, illetve betanított munkás, és csaknem ugyanilyen a más tarsadalmi rétegbe tartozók együttes aránya. Azaz dél–Pest kerületeiben a vizsgált posztinfarktusos népességben az alcsony státusú rétegek magasabb arányban vannak jelen, mint a hasonló korú népesség körében.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

2. táblázat
A kérdezettek életkor szerinti megoszlása

Év	Budapesti	Posztinfarktusok megoszlása
20–24	12,0	0,3
25–29	15,3	0,6
30–34	13,8	1,6
35–39	13,0	6,2
40–44	10,3	14,1
45–49	11,2	23,1
50–54	12,2	25,7
55–59	12,2	28,4
Összesen	100,0	100,0

3. táblázat
A kérdezettek utolsó foglalkozás szerinti megoszlása

Foglalkozás	Fő	Százalék	Budapest népességének foglalkozás szerinti megoszlása
Segéd- és betanított munkás	85	28,6	22,92
Szakmunkás	110	37,0	25,6
Ügyviteli, ügyintéző alkalmazott	34	11,4	
Alsó- és középszintű vezető	36	12,2	51,5
Felsőszintű vezető, értelmiségi	32	10,8	
Összesen	297	100,0	100,0

A szomatikus állapot megítélése és ennek alapján a munkára való alkalmasság elbírálása

Megvizsgáltuk a betegek szomatikus állapotát, hogy ennek alapján objektív orvosi szempontok szerint bírálhassuk el munkára való alkalmasságukat.

Négy alkalommal – három, hat, tizenkettő és huszonnégy hónappal az akut infarktus után – végeztünk vizsgálatokat. Rögzítettük a betegek klinikai státusát, a non-invasív vizsgálatok eredményeit, az esetleges szövődményeket. Ennek alapja három tagú orvoscsoport adott véleményt a betegek további munkaalkalmasságáról, figyelembe véve a munkakörülményeket és munkahelyeket is.

Az infarktust követő harmadik hónapban (a kutatást végző orvosi team véleménye szerint) a vizsgált népesség 58,0 százaléka dolgozhatott volna, 34 százalékának továbbra is betegállományban kellett volna maradnia, 6,0 százaléka kerülhetett volna rokkantnyugdíjba, 2,0 százalék pedig életkor szerinti nyugdíjba. Ezzel szemben a betegek 90,0 százaléka ténylegesen betegállományban volt, 7,0 százaléka dolgozott és 1,0 százaléka került rokkant, illetve 2,0 százaléka öregségi nyugdíjba.

A hatodik hónapban végzett utánvizsgálatkor az orvosi team véleménye szerint a

betegállományban tartandók aránya 3,0 százalékra csökkent, 82,0 százalék volt a munkába visszaállíthatók, és 10,0 százalék az egyértelműen munkaképtelen rokkantnyugdíjazásra javasoltak aránya. Ezzel szemben a betegek 70,0 százaléka táppénzes állományban volt, 12,0 százalékukat rokkanttá nyilvánították, 17 százalékuk pedig dolgozott.

A tizenkettedik hónapban az orvosi vélemény gyakorlatilag nem változott, mivel a vizsgáltak 82,1 százalékát eredeti vagy rehabilitációs munkakörben munkavégzésre alkalmasnak találták. A valóságban a betegek 6,0 százaléka még ekkor is betegállományban volt, pedig közel 70,0 százaléka rokkantnyugdíjba került, 22,0 százaléka pedig dolgozott.

A korszerű rehabilitációs elvekből kiinduló orvos team munkaalkalmasságról alkotott véleménye és az események tényleges alakulása között az ellentmondás nyilvánvaló. A szomatikus szempontból eredeti vagy rehabilitációs munkakörben munkavégzésre alkalmasnak találtak alig több mint egynegyede tért vissza dolgozni. Ez azt jelenti, hogy a szomatikus állapottal a munkába való visszatérés, illetve rokkanttá nyilvánítás nem magyarázható.

Defenzív orvosi magatartást sejtet a hosszan táppénzben tartott olyan betegek magas száma, akiknek sorsáról az orvosi team véleménye szerint egyértelműen lehetett volna dönteni.

Az eddigiek alapján indokolt részletesen megvizsgálnunk a rokkantak és a munkába állók legfontosabbnak tűnő jellemzőit.

A rokkanttá nyilvánítás és az újbóli munkába állás valószínűségét meghatározó tényezők

Vizsgálatunk egyik célja az volt, hogy feltárja a szívizominfarktust és a rokkanttá nyilvánítást, illetőleg az újbóli munkába állást befolyásoló legfontosabb szociológiai tényezőket.

Elsődlegesen a társadalmi rétegződés és az életkörülmények jellemzőinek a feltárása, az e téren megnyilvánuló különbségek kimutatása látszott fontosnak: egyrészt az infarktusban megbetegedettek és ezen belül az újbóli munkába állók, másrészt az infarktusban megbetegedettek és a rokkanttá nyilvánítottak körében.

Kiderült, hogy a rokkanttá nyilvánításban, illetőleg az újbóli munkába állásban jelentős szerepe van a betegségtudatnak és a perspektívalátásnak is.

Előzetes tájékozódásaink alapján a többváltozós regressziószámítás és a diszkriminancia-analízis alkalmazása tűnt a legmegfelelőbbnek. A következőkben e számítások eredményeit mutatjuk be. A hangsúlyt döntően nem a módszertani, hanem (szociológiai, szociálpszichológiai) tartalmat érintő kérdésekre helyeztük.

Az első három hónap végén a megvizsgált infarktusos betegek közel háromnegyed része kívánt újra munkába állni. A hatodik hónapban már jelentősen csökkent az újbóli munkavállalási hajlandóság. A tizenkettedik hónapban (a tényleges helyzet felmérésekor) pedig kiderült, hogy az újból munkába álltak aránya alig közelíti meg a harminc százalékot.

A regressziószámítás eredményeként kapott együtthatók szerint munkavállalói magatartást, illetve a rokkantnyugdíjazást, a következők befolyásolják.

– Az újbóli munkába állás szempontjából a legfontosabb meghatározó tényezőnek,

befolyásoló faktornak a többgenerációs, több főből álló családot, a beteg átlagosnál magasabb képzettségét, továbbá a beteg házastársának nálánál magasabb kvalifikáltságát tekinthetjük.

– Ezzel ellentétes hatású, vagyis a rokkanttá nyilvánítást motiválja a család jó anyagi helyzete (egy főre jutó jövedelmek), az átlagosnál jobb vagyoni helyzet (nyaraló, borpince, szőlő, egyéb tulajdon), a lakás korszerű felszereltsége (színes televízió), valamint az infarktuson átesett beteg előrehaladott életkora (50 év fölött).

– Az utolsó munkahely infarktust előidéző szerepe a beteg érzelmi, tudati beállítódását erősen befolyásolja. Ez az újbóli munkába állás mérlegelésekor jut érvényre. Számításaink szerint ez bizonyult az egyik legmarkánsabb összefüggésnek a jövőbeni munkábaállás elemzésekor. A rokkanttá nyilvánítás és az újbóli munkavállalás közötti választást a betegnek a saját egészségi állapotáról kialakított progzónisa is befolyásolja. Akik magukat súlyos vagy kímélendő betegnek érzik, azokat bizonyosan rokkanttá nyilvánítják. Az újbóli munkába állás valószínűségét viszont növeli, ha a beteg idővel javulónak véli az egészségét.

Erőteljes kapcsolatot találunk a munkavégzéshez fűződő motivációk és a rokkanttá nyilvánítás között. Akikben (bármilyen oknál fogva) kialakul a munkára való alkalmatlanság tudata, azok nem térnek vissza dolgozni. Ez követve azt is jelenti, hogy a munkavégzéshez fűződő motivációk döntően befolyásolják a beteg további sorsának alakulását.

A diszkriminanciaanalízis által nyert adatok értékelése

A diszkriminanciaanalízis változóinak körét igyekeztünk minél szélesebb sávban kijelölni.

Miként a regressziószámítás esetében, itt is az volt a célunk, hogy az infarktust túléltek újbóli munkábaállását, illetve a rokkanttá nyilvánítást befolyásoló tényezők körét meghatározzuk, számszerűsítsük.

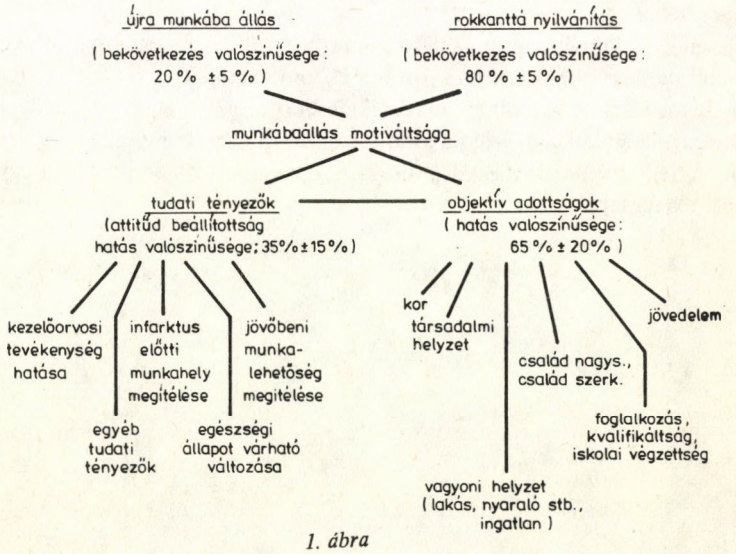

1. ábra

Többváltozós módszerekkel végzett vizsgálataink alátámasztották előzetes feltevéseinket. Mind a regressziószámítás, mind a diszkriminanciaanalízis lényegében azonos eredményeket hozott. Az árnyalatnyi különbségek a technikai apparátus különbségéből adódtak.

Bebizonyosodott, hogy az infarktuson átesettek körében az újbóli munkábaállás, illetőleg a rokkanttá nyilvánítás választása alapjában véve nemcsak szomatikus okokkal magyarázható, hanem az életkörülmények jellemzőinek eltérésével, a társadalmi rétegződésben elfoglalt helyzet különbségeivel, és olyan tudati tényezőkkel, amelyek kapcsolatosak az orvosi ellátással, a betegségtudattal, illetve a jövőbeni egészségi állapottal.

Számításaink alapján meghatározhattuk azokat az alapvető tényezőket, amelyek egyrészt az objektív adottságok oldaláról hatnak a munkavállalási motiváltságra, másrészt tudati tényezőként jelennek meg (természetesen összefüggésben és kölcsönhatásban az objektív adottságokkal, ugyanakkor sajátos karakterisztikával befolyásolva a munkavállalói státust).

Az általunk „objektív adottságnak" nevezett tényezők bizonyultak meghatározónak az úgynevezett tudati tényezőkhöz viszonyítva. A társadalmi struktúrában elfoglalt helyzet, az egyén demográfiai adottsága és olyan egyéb tényezők, mint a családnagyság, a családszerkezet, az eltartottak, az inaktív keresők száma, a lakás felszereltsége stb. döntőnek tekinthetők az infarktuson átesett betegek újbóli munkavállalása, illetőleg rokkanttá nyilvánítása szempontjából. (Számításaink szerint az objektív tényezők súlya az úgynevezett tudati tényezőkhöz viszonyítva 2:1 arányúnak becsülhető.)

A tudati tényezők közül feltétlenül ki kell emelnünk a kezelőorvos defenzív magatartásának, stratégiájának jelentőségét, mert a tényleges szomatikus állapot és munkavállalói státus közötti lényeges eltérés okaként elsősorban ez jelölhető meg. Ez nem csupán az egyén szintjén jelentheti – különösen az alacsony társadalmi státusúak körében – a hátrányos helyzet halmozódását (betegségtudat, jövőbeni egészségi és munkavállalói kilátások), hanem az infarktusos betegségek számának gyarapodásával társadalmi szintű probléma is lehet.

Becsléseink a vizsgált populációra vonatkozóan értelmezhetők átlagos tendenciájú értékeknek, de nagyobb sokaságra történő extrapolációjuk bizonyos torzításokat eredményezhet. Így a részletes eredmények értékelésekor csak az alapvető tendenciák kiemelése lehet korrekt. Ezekkel a részletes számításokkal a tanulmány megfelelő helyein foglalkoztunk. A regressziószámítás és a diszkriminanciaanalízis eredményei egymást megerősítik, illetve kiegészítik.

SZARVAS ZSUZSA

A FINN SZOCIOLÓGIA RÖVID TÖRTÉNETE

A címet valójában valahogy így kellene pontosítani: A finnországi szociológia története; hiszen a Finnországban élő svédajkú lakosságnak – a szellemi életben betöltött jelentős szerepéből adódóan – a többi tudományág között a szociológiára is nagy hatása volt.

Jelen tanulmány megkísérli – nagy vonalakban – nyomon követni a legfontosabb szociológiai irányzatokat, felidézve a kezdeteket, a finnországi szociológia más tudományágaktól kiinduló gyökereit, de figyelmét elsősorban napjaink – ezen belül is az 1960-as, 70-es évek – törekvései, irányzatai felé fordítja, a különböző hagyományokból kiinduló iskolákra és ezek prominens képviselőire koncentrál.

A finn szociológia legfontosabb tradícióit nagyjából a következőkben lehetne összefoglalni:

- Az 1890-es évektől kezdődő etnológiai és szociálantropológiai kutatások.
- Társadalomstatisztikai vizsgálatok.
  - Az első világháború előtti, a német „Kathedersozialismus" inspirálta konkrét kutatások.
  - A két világháború között folyó, ilyen jellegű vizsgálatok.
- Társadalomtörténeti irányzat.
- Ismeretelméleti alapokról induló és logikai empiricizmushoz vezető pozitivista kutatási módszer.
- Marxizmus, illetve történelmi materializmus.[1]

A finn szociológia aranykorának az 1890-től nagyjából 1920-ig terjedő időszakot tartják, amikor Westermack és követői a különböző társadalmi intézményekkel kapcsolatos vizsgálataik révén a nemzetközi érdeklődés fókuszába kerültek. Az 1920-as évektől kezdve a szociológia iránti figyelem némileg csökkent. Ennek oka egyrészt az volt, hogy az evolucionista gondolkodás a funkcionalizmussal szemben háttérbe szorult, másrészt pedig Finnország függetlensége után a politikai és gyakorlati feltételek egyaránt megváltoztak. Ebben az időben a kutatók elsősorban a primitív társadalmak iránt érdeklődtek, például Szibériában. A második világháború alatt és közvetlenül utána a finn tudományos élet majdnem teljesen elszakadt a nemzetközi kapcsolatoktól. A háború után azonban jelentős változás következett be. A finn szociológusok szinte teljes egészében saját társadalmuk problémái felé irányították figyelmüket. Így tehát az 1945 és 1959 közötti éveket joggal nevezhetjük a modern finn szociológia kialakulása időszakának. A modern ipari társadalom a szociológiai érdeklődés középpontjába került.[2]

Az 1960-as éveket a szigorú empirikus, pozitivista alapokon nyugvó tudomány jellemzi. Az évtized elején előtérbe került a magatartás- és értékvizsgálat, a társadalmi normák elemzése, s azokkal a szubjektív tényezőkkel való foglalkozás, amelyek a társadalmi szükségletekben, tervezésben, döntéshozatalban játszanak szerepet. Ezt társadalomközpontú, technokrata irányzatnak nevezték.[3]

Másrészt ugyanebben az időszakban egy másik vonal is megfigyelhető: Az elméletektől inkább az összefoglalás, rendszerezés felé fordultak, elsősorban Dahrendorf útmutatása alapján.[4] Ebben az időszakban Durkheim és Max Weber hatása is egyre erőteljesebben jelentkezett.

A liberálistól a marxista irányzat felé való átmenet, amely szintén az 1960-as évek végén kezdődött, lassabban ment végbe, mint azt néhányan szerették volna. A történelmi materializmus inkább csak az 1970-es években jutott az egyetemi falakon belülre annak ellenére, hogy természetesen a munkásosztály, annak vezetői és elméletet gyártói körében korábban is elterjedt volt.[5]

Westermack óta, aki a szociológia atyjának tekinthető Finnországban, a finn szociológiát meglehetősen erős pozitivista orientáció jellemezte. A háború után, még az 1960-as években is, az amerikai szociológia befolyása erős volt. Ez ugyan segített a metodológia alaposabb kidolgozásában, de az önálló gondolatok kialakulását nagymértékben késleltette.[6]

A finn szociológia – intézményrendszerét illetően – mindig meglehetősen szétszórt volt. Vannak, voltak szociológiai, szociálpolitikai, szociálpszichológiai tanszékek, intézetek, amelyek mind különféle szociológiai kutatásokkal foglalkoznak. Sok szociológus pedig – például a várostervez és vagy tömegkommunikáció – tudományterületen dolgozik.

Valamennyi létező kutatóhely egy-egy kulcsfontosságú személyiség köré csoportosult, akik – a maguk módján – nagy hatást gyakoroltak a finn szociológia fejlődésére. Az alábbiakban egy-egy kiemelkedő egyéniség és a hozzá kapcsolódó szociológiai irányzat(ok) bemutatásával próbáljuk meg fölvázolni a finnországi szociológia néhány jellemző vonását.

A gyökerek – etnológia és szociálantropológia

Finnország 700 évig svéd uralom alatt állt. 1809-ben, a napóleoni háborúk idején, az orosz birodalom része lett. A cári időkben autonóm nagyhercegséggé vált, amely viszonylagos függetlenséget is élvezett. Más oldalról viszont a svéd, illetve skandináv hatások sem múltak el nyomtalanul, sőt a svéd ajkú elit lakosság révén szinte változatlan erővel érvényesültek. Hogy csak egy példát említsünk: a svéd jogrend korábban is és ma is a finn törvényhozás alapja. (Svédországnak és Finnországnak van az egész világon a legrégebbi népességstatisztikája, 1749-ből az első.) A társadalomtudományok erőteljesen empirikus hagyományai a belső fejlődés szükségességéből és a hazai adminisztratív igényekből is adódtak. Gazdaságilag azonban a svéd uralom megszűnése az ország iparosításának elmaradását jelentette.[7]

A szociológia Finnországban *Edward Westermack*kal kezdődött (1862–1939), aki

egyike a legismertebb tudósoknak. Doktori disszertációját a házasság eredetéről készítette (1889), foglalkozott az erkölcs eredetével, fejlődésével (1906, 1980)[8]. Westermack először a helsinki egyetem előadója, majd a morális filozófia professzora lett, azután a filozófia professzoraként az Åbo Akademin (a turkui svéd egyetemen) dolgozott 1918-tól 1932-ig. Ez idő alatt Londonban is tartott előadásokat. Marokkóban pedig terepmunkát végzett. Ebben az időszakban ő és követői határozták meg a finn szociológia irányultságát (Rafael Karsten, Gunnar Landtunen, Uno Harva stb.), amely 1945-ig leginkább szociálantropológiát és etnológiát jelentett.[9]

Westermack és követői a brit empirikus hagyományok lelkes támogatói voltak. Figyelmük eleinte kizárólag a primitív társadalmak felé irányult. Akadtak köztük olyanok is, akik már a modern ipari társadalom problémái iránt is érdeklődtek.

Ilyen volt *Uno Harva* (1882–1949), aki ugyan szintén inkább etnológusnak tekinthető, hiszen összehasonlító valláskutatással, folklórral foglalkozott, de ő volt a turkui egyetem első szociológiai professzora is. Többek között a finnugor népek hitvilágáról tartott összehasonlító vallástörténeti előadásokat. Sok terepmunkát is végzett, de módszere történeti volt, nem ismerte korának funkcionalista irányzatát. Legfontosabb munkájában a finnugor rokonsági kapcsolatok rendszerével foglalkozott.[10]

K. Rob. V. Vikman (1886–1969) volt az egyetlen Westermack követő, aki kutatásai során skandináv anyagot is használt. Fő munkájában (Die Einleitung der Ehe, 1937) az északi agrártársadalmak bírósági gyakorlatát és annak menetét vizsgálta.[11] Ő az, aki egyidőben volt westermacki szociálantropológus, északi etnológus és modern szociológus, aki az amerikai szociológiától sem idegenkedett. Wikman később az Åbo Akademi szociológiai professzora lett, s talán ez a tény is magyarázza, hogy ott mindig is jobban érdeklődtek a szociálantropológia iránt, mint Finnország bármely más egyetemén.

Knut Pipping (1920–) Wikman tanítványa volt. Doktori disszertációja, melyben a gépfegyvert kezelő csoport szociológiájával foglalkozik –, az átmeneti időszak tipikus terméke: Közösségtanulmány a pozitivista hagyomány alapján.[12] Munkájában erőteljes amerikai hatás érezhető. Tanulmánya elsősorban a résztvevő megfigyelés módszerén alapszik, de bizonyos történeti források elemzésére is épít. Pipping 1957-ben a szociológia és statisztika professzora lett az Åbo Akademin. Az ő professzorsága idején a tanszék elsősorban a finnországi svéd ajkú közösségek és a fejlődő országok problémáival foglalkozott, kezdetben főleg szociálantropológiai megközelítéssel. De ugyanebben az időben azért az Åbo Akademi követte a finn szociológia gyors fejlődését és néhány újabb részterület is a vizsgálódások fókuszába került. Így kezdtek el foglalkozni rendszerelmélettel, faluszociológiával vagy szociolingvisztikai kérdésekkel is. Az 1970-es években egy-egy külön kutatás vizsgálta a finnországi kétnyelvűség kérdését és a migráció problémáját.[13]

Általánosságban elmondható tehát, hogy az Åbo Akademi és a turkui egyetem szociológusai átmenetet jelentenek a régi szociológiai irányzatoktól az újabbak felé.

Esko Aaltonen (1893–1966) elsősorban etnológus és történész volt, s leginkább helytörténeti kérdésekkel foglalkozott. Doktori értekezését a közösségi malmok szerepéről és ezek megszűnéséről írta.[14] Érdeklődése azután egyre inkább a modern szociológia felé fordult: szociálpszichológiai, család- és faluszociológiai előadásokat tartott a turkui egyetemen. Az ő munkássága idején a közösségtanulmányokra, a népéletre és hagyományokra rendkívüli figyelmet fordítottak. Érdeklődése természetesen nem maradt hatás

nélkül tanítványaira sem. Elsősorban az etnikai kisebbség kérdéseivel foglalkoztak: strukturális feszültségeket, modernizációs kérdéseket vizsgáltak.[15] Aaltonen 1951-től 1963-ig volt a turkui egyetem professzora, őt *Erkki Asp* követte, akit szintén elsősorban az etnikai kisebbségek problémái érdekeltek, s ezen belül is a lappok akkulturációs problémáival foglalkozott.

Wesermack utolsó tanítványa *Arne Runeberg*, az egyetlen finnországi szociálantropológus professzor, aki a helsinki egyetemen tanít. Boszorkánysággal és a különböző etnikai csoportok termékenységi rítusaival foglalkozott.[16]

Konkrét társadalomkutatások

Amikor a szociológia szemszögéből nézve beszélünk társadalompolitikáról, összekapcsolhatjuk ezt a társadalomstatisztikával, amely a finn szociológia hagyományosan jelentős kutatási területe. A társadalompolitika és szociológia közötti határ meglehetősen bizonytalan. A szociálpolitika a német „Kathedersozialismus", „Verein für Sozialpolitik" hagyományaiból indult ki. A közvetítő szervezet – Gazdasági Társaság – a 19. század végén alakult meg. A társadalomstatisztikai kutatások természetesen nagymértékben függtek az adott politikától. A finn társadalompolitikai kutatást – Waris hatása nyomán – a „kiigazítás" szociálpolitikája jellemezte, amely a társadalmi felügyelet, a gazdasági újraelosztás és a társadalmi szervezés szemszögéből nézve is foglalkozott a társadalompolitika központi kérdéseivel.[17]

Heikki Waris (1901–) a finn szociológia történetének legnagyobb egyénisége, aki a társadalomstatisztikán kívül társadalomtörténettel is foglalkozott. Doktori disszertációjában egyrészt egy helsinki munkásközösség struktúrájával, mobilitási kérdéseivel, környezetével és kultúrájával foglalkozott, másrészt pedig a környezet közösségre gyakorolt hatását és az egészség problémáit vizsgálta.[18] Ebben a munkájában, csakúgy mint a későbbiekben is, erőteljesen érezhető az amerikai deszkriptív szociológia hatása. Az 1930-as években a népesség fejlődésének általános problémáiról írt tanulmányt, s ebben – Finnországban elsőként – ötvözte a demográfiát, a gazdaság- és társadalomtörténetet a szociológiával.[19]

Waris munkásságának iránya jelentős mértékben különbözött korának elsősorban szociálantropológiai irányzataitól. Az 1958-ban megjelenő, a finn társadalom szerkezetéről szóló munkája máig a legfontosabb kézikönyv a finn társadalom történetéhez. Waris az 1850-es évek iparosítás dezintegrálta társadalmából indul ki, statisztikai kategóriák alapján elemzi az 1940-es évek társadalmát, s végül a struktúra megváltozását. 1961-ben publikálta a finn társadalom szociálpolitikája című könyvét, amely azóta szintén jelentős kézikönyvvé vált.[20]

Az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején Waris irányított egy nagyszabású kutatási programot, amely a háborús menekültek problémáival foglalkozott.[21] A háború után 400 000, addig a Szovjetunió területén élő embert kellett letelepíteni Finnország különböző részein. Ezt a munkát tekintik az első modern interjú-tanulmánynak, amely nem pusztán leírásokat, hanem adatelemzéseket is tartalmaz. Ez a kutatás team-munkában folyt, s módszertana is új volt. A kérdést történeti és statisztikai módszerekkel közelítette meg, munkája nagy adatmennyiség feldolgozásán alapult.[22] Waris munkássága

hosszú időre meghatározta a finn szociológia egyik jellegzetes irányát, érdeklődése meglehetősen széles körű volt: a társadalompolitika nemzetközi aspektusaival, főként a menekült kérdésekkel, valamint békekutatással foglalkozott.

A társadalompolitikát tulajdonképpen az elmélet és a gyakorlat közötti átmenetnek lehet tekinteni. Erre példa *Pekka Kuusi* munkássága, aki átfogó tervezetet készített a finn szociálpolitika számára.[23] Ebben azt az álláspontját fejti ki, miszerint a sok hagyományos jóléti programot újra kellene értelmezni és a választási programok részévé kellene tenni őket. Ezáltal lehetővé válna a társadalmi jólétért és gazdasági előrehaladásért folytatott küzdelem ugyanabban a programban való összekapcsolása.

Szociálpszichológia

Finnországban a szociálpszichológia az 1960-as évek előtt nem számított önálló tudományágnak. Ha erről a tudományterületről beszélünk, elsősorban *Antti Eskola* nevét kell kiemelni. Az ő meghatározása szerint a szociálpszichológia feladata az egyén és a társadalmi rendszer, valamint az egyén és a kultúra közötti interakció kutatása. Ez valamiféle határterület a pszichológia, szociológia és antropológia között.[24] Eskola Allardt tanítványa volt, ő szerkesztette a Finn Szociológia Társaság folyóiratát az első években. Önmagát a marxizmus egyik finnországi képviselőjének tartja, de néhány írásában vallásos hatás is érzékelhető. Általános szemléletére jellemző a politikai jogok előtérbe helyezése a parlamentáris demokráciában a szocialista demokrácia gazdasági jogival szemben. Munkásságát pozitivista kutatásokkal kezdte, szociálpszichológiával és sokféle analízissel kísérletezett. Számos empirikus tanulmánya foglalkozott a finn társadalomfejlődés kérdéseivel. Világosan látta például a városi ember és a farmerok közti óriási különbségeket, s a konfliktusok okait próbálta elemezni.[25] Amikor empirikus ezociológiával foglalkozott, több jelentős metodológiai kézikönyvet is írt.[26] Pozitivista kutatásainak megszűnése után a faktor-analízis finn szociológiában való, túlságosan nagyarányú elterjedését kezdte bírálni.[27]

Kullervo Raino doktori értekezését a munkafelügyelők vezetési módszereiről írta. A praktikus pszichológiáról publikált könyve rendkívüli népszerűségre tett szert. Az 1960-as években a társadalmi interakció sztohasztikus modelljét dolgozta ki, s ezzel kapcsolatosan szociometriával is foglalkozott.[28] Helkanával közösen szociálpszichológiai kézikönyvet is készített.[29] Raino azon kevés szociológusok egyike, aki matematikai modellekkel is dolgozott.

Általános szociológia

Még a második világháború után is sokáig érződött a pozitivizmus hatása a finn szociológiában. Ez a jelenség természetesen az egész, háború utáni Nyugat- és Észak-Európában megfigyelhető volt. A tudomány fejlődésének elemzésekor Finnország esetében mindig fontos és hasznos a Svédországgal való összehasonlítás.[30] Két lényeges különbséget lehet kiemelni: egyrészt a svéd szociológia sokkal inkább alkalmazott tudomány volt, mint a finn, másrészt pedig a behaviorizmus jobban hatott Svédországban, mint Finnországban.

A pozitivista orientáció egyik jelentős képviselője volt *Eino Kaila* (1890–1958), aki a turkui, majd később a helsinki egyetem filozófia-professzora volt. A személyiség, az emberi tudás kérdéseivel foglalkozott. Egyszerre volt pszichológus és filozófus, sőt a társadalomtudományoktól később eljutott a természettudományokhoz is.

Erik Allardt (1925–) munkássága óriási jelentőségű a finn szociológia történetében. Svéd nyelvű családból származik, de ő maga teljes egészében kétnyelvű. Az 1960-as években Új-guineai szociálantropológiai terepmunkát vezetett[31], később különféle összehasonlító kutatásokat végzett a skandináv országokban. Doktori disszertációját a válások gyakoriságának okairól írta, ez volt az első olyan kutatás, amelyben a történeti anyagot szociológiai módszerekkel tanulmányozták és dolgozták föl. Munkája társadalomtörténetileg is jelentős, a szociológiában pedig Westermack két nagy témáját, a házasságot és az erkölcsöt ötvözi össze.[32] Allardt az ökológiai analízis terén is úttörő munkát végzett. Elméleti deduktív módszert alkalmazva vizsgálta a társadalmi struktúra és a politikai aktivitás kapcsolatát az országgyűlési választásokon a legkisebb adminisztratív egységeket alapul véve.[33] Foglalkozott ezenkívül még a fiatalok érdekeinek és a közösség szerkezetének kapcsolatával is.

A finn szociológiára a kvantitatív módszerek elsőbbsége volt a jellemző a kvalitatív módszerekkel szemben. Mindezek kapcsán Allardt metodológiai kérdésekkel is foglalkozott.

Makroszociológia alatt Allardt a struktúra, a változás és intézményi minták és a nemzeti társadalmak egészére vonatkozó tanulmányozást érti.[34] Kiadott egy könyvet a skandináviai életszínvonal és életminőség vizsgálatáról, melynek fő dimenziói: „birtokolni", „szeretni", „élni".[35]

Mindezeken kívül foglalkozik még a szociológia, politika és politikai szociológia kapcsolatával is. Erik Allardt munkássága a finn szociológia történetében sok szempontból tekinthető úttörő jelentőségűnek.[36]

A második világháborút követően a deviáns magatartás és a társadalmi szervezetlenség a finn szociológia fő témáivá váltak. Ennek bizonyítéka például, hogy a helsinki egyetem akkori professzora is ilyen témával foglalkozott. *Veli Verkko* társadalomstatisztikai módszerekkel vizsgálta a gyilkosság és öngyilkosság problémáját.[37] Az 1960-as években azután a kriminológia is nagy népszerűségre tett szert a szociológusok körében, s az érdeklődés is az ellenőrző rendszerek vizsgálata felé fordult. Két fontos intézményt érdemes kiemelni: az alkohológiai és kriminológiai kutatóintézeteket. Az előbbit a faktor-analízis egyik finnországi központjának is tartják. *Kettil Brum* foglalkozott például a kis közösségek italozásának funkcióival és mintáival, amely a csoportviselkedés szempontjából volt nagyon fontos. A kiszélesedő érdeklődés később nemzetközi összehasonlításokhoz vezetett.[38]

A kriminológiai intézet keretein belül fejlődött a kriminál- és büntetőpolitika, *Inkeri Anttila* és *Patrik Törnudd* 1970-ben publikálta a kriminológia kézikönyvet, *Paavo Uusitalo* pedig a visszaeső bűnözők büntetésének különböző formáit vizsgálta.[39] Más irányba mutat például *Faina Jyrkilä* munkássága, aki az elidegenedés eltérő formáival foglalkozott – a jólétben élők és az öreg emberek között –, s vizsgálta az elidegenedés fokozódásának okait is.[40]

A második világháború után kibontakozó finn szociológia érdeklődése természetesen más irányba is mutatott. A modern finn társadalom tanulmányozása, s ezen belül a

munka szociológiájának témakörében végzett vizsgálatok bizonyítják ezt. Az első ilyen munkák[41] interjú-tanulmányok, elsősorban szubjektív véleményeket, magatartást elemeznek, értékelnek, s a megfigyelések összegyűjtése, feldolgozása mellett igen keveset foglalkoznak történeti adatokkal. Az 1960-as évek szociológiai irányultsága azonban jelentős mértékben megváltozott. Hangsúlyossá vált benne a munka szociológiája iránti érdeklődés. *Toivonen* társadalmi kontextusban vizsgálta a sztrájkok problematikáját.[42] Néhány nagyobb lélegzetű kutatás is folyt ebben a témában: Turkuban a kisvállalkozások gazdasági feltételeiről és társadalmi jelentőségéről végeztek felmérést.[43] E kutatás a kérdést nem csupán az üzleti közgazdaság oldaláról tanulmányozta. Makro- és mikroszociológiai nézőpontból vizsgálta a kérdést, 1954–1972 közötti ipari statisztikai adatokat is használva, s ehhez kapcsolódott a 300 vállalatnál, 600 munkás körében végzett hatalmas interjúmennyiség feldolgozása.

A politikai szociológia iránti érdeklődés is egyre inkább előtérbe került, elsősorban a társadalmi és politikai egyenlőtlenségek vizsgálata révén.[44] Mindezek jelzik a finn szociológia irányának megváltozását, amely az 1960-as évek óta következett be. A legjelentősebb újítás talán az, hogy a kutatások egy része már kooperációban folyt, az addigi szigorú, akadémikus tudományhatárok betartása helyett. Ezenkívül meg kell még említeni a makroszociológiai problémákra való fokozottabb odafigyelést, az elmélet és gyakorlat közötti távolság csökkentésére való törekvést. Néhány kutató érdeklődése a történelmi materializmus felé fordult[45]. A békekutatás is szerepet kapott, 1970-ben Tamperében megalakult a Békekutató Intézet, melynek munkatársai nemzetközi politikával és intézményekkel foglalkoznak.[46]

A társadalmi formák alapvető egyenetlenségeivel, amely még az egymástól elkülönített társadalmi osztályokon belül is jelentkezik, foglalkozott munkájában *E. Blom,* aki elsősorban az ipari munkásság különbségeit vizsgálta. E mellett érdekelte még a finn törvényhozás és bírósági szisztéma problematikája is.[47]

Az 1960-as évek óta egyre több finn szociológus kérdőjelezte meg a szociológiai kutatások, az alkalmazott elméletek, a társadalomkritika, a módszerek és az adatok megbízhatóságát. Mindez feltehetően a hirtelen és gyors társadalomfejlődésre való reakció.[48]

A marxizmusnak viszonylag régi hagyománya volt a finn munkásság körében. Mindennek azonban az egyetemekkel vagy tudományos intézményekkel sokáig nem volt kapcsolata. Az 1960-as évekig a marxizmus nem nagyon tudott teret hódítani tudományos területeken. Tulajdonképpen még mind a mai napig eléggé gyerekcipőben jár, de ennek ellenére indirekt úton megnyilvánuló hatása viszonylag erős. A pozitivista módszerek marxista kritikája segít a totálisabb társadalomkritika kialakításában, a relevánsabb problémák vizsgálatának megválasztásában.

A szociológia helyzete és intézményei

Az 1960-as évek óta az oktatás, felsőoktatás intenzív, nagyarányú előrehaladásával együtt a szociológia is egyre nagyobb szerepet kapott, annak ellenére, hogy az egyetemeken nem nagyon tartozott – és ma sem tartozik – az első tárgyak közé. Igaz, hogy a finn szociológiának viszonylag nagy hatása volt a társadalmi életre, intézményesült szerepe azonban nem igazán jelentős.

A diákok, illetve tanárok, kutatók száma az 1945–55 közötti időszakban nagyon lassan nőtt, az 1960-as években viszont ez a növekedés felgyorsult. Finnországban a szociológia eléggé decentralizált, 6 egyetemen, különböző specializált iskolákban, kutatóintézetekben foglalkoznak szociológiai kutatásokkal, illetve oktatással.[49]

JEGYZETEK

[1] *Leimu*, 222.
[2] *Allardt*, 1966.
[3] *Eskola, A.–Littunen, Y.* 1973, IX.
[4] *Dahrendorf*, 1959.
[5] *Eskola*, 1973.
[6] *Allardt*, 1971, 286.
[7] *Knoellinger*, 1960, 27–28.
[8] *Westermack*, 1884, 1906, 1908.
[9] *Leimu*, 224–225.
[10] *Leimu*, 225, *Harva*, 1947.
[11] *Vikman*, 1937.
[12] *Pipping*, 1947.
[13] *Broo*, 1971, *Sandlund, T.–Sunden, G.* 1975.
[14] *Aaltonen*, 1944.
[15] *Asp*, 1966.
[16] *Runeberg*, 1947, 1952.
[17] *Alapuro-Alestalo*, 1973.
[18] *Waris*, 1932–1934.
[19] *Waris*, 1936.
[20] *Waris*,, 1958, 1961.
[21] *Waris*, 1952.
[22] *Eskola*, 1973, 292.
[23] *Kuusi*, 1964.
[24] *Eskola*, 1971, 13.
[25] *Eskola*, 1972.
[26] *Eskola*, 1962, 1967.
[27] *Leimu*, 1977, 130.
[28] *Raino*, 1955, 1956–57, 1961, 1962.
[29] *Raino-Helkana*, 1974.
[30] *Allardt*, 1973.
[31] *Allardt*, 1970, 132–139.
[32] *Eskola*, 1973.
[33] *Allardt*, 1956.
[34] *Allardt*, 1975.
[35] *Allardt*, 1969.
[36] *Eskola*, 1973.
[37] *V. Verkko*, 1951.
[38] *Bruun*, 1972.
[39] *I. Anttila, P. Törnudd*, 1970, *P. Uusitalo*, 1968.
[40] *F. Jyrkilä*, 1965.
[41] *Siipi*, 1954, *Koivisto*, 1956, *Seppänän*, 1958.
[42] *Toivonen*, 1972, 73.
[43] *Honkala, Leimu*, 1974.
[44] *Bruun*, 1972.

[45] *Leimu*, 1977, 234.
[46] *Arosalo, Väyrynen*, 1972, *Värynen*, 1974.
[47] *Blom*, 1974, 193.
[48] *Leimu*, 1977, 235.
[49] *Leimu*, 197, 237–244.

Válogatott irodalom a finn szociológia történetéhez

Aaltonen, E.: Länsi-Suomen yhteismyllyt. Kansatieteelinen arkisto VI. Helsinki Diss. Tku.. 1944.

Alapuro, R.–Alestalo, M.: Konkreetinen sosiaalitutkimus. In: Suomalaisen sosiologian juuret, Porvoo: WSOY, 84–147., 1973.

Allardt, E.: Social struktur och politisk aktivitet. En studie av väjaraktiviteten vid riksdagsvalen i Finland 1945–1954. Helsingfors, 1956.

Allardt, E.: Introduction In: Holm and Immonen Bibliography of Finnish Sociology 1945–1959. Turku, 1966.

Allardt, E.: Political Science and Sociology. Scandinavian Political Studies, Vol. 4. Oslo, New York and London, 1969.

Allardt, E.: Förankringar. Borga, 1970.

Allardt, E.: Contemporary Sociology in Finland. Int. J. Contemp. Soc. 8, 283–298. 1971.

Allardt, E.: Naturalismi ja positivismi. In Soumalaisen sosiologian juuret. Porvoo: WSOY, 226–268, 1973.

Allardt, E.: Contemporary Sociology in Finland. In: Handbook of Contemporary Developments in World Sociology. Westport and London: Greenwood Press, 107–125, 1975.

Anttila, I.–Törnudd, P.: Kriminologia. Porvoo, 1970.

Arosalo, U.–Väyrynen, R.: Financial and Industrial Oligarchy: Present Structure and Some Trends. Tampere Peace Res. Inst., 1972.

Asp, E.: The Finnicization of The Lapps. A Case of Acculturation. Ann. Univ. L Turku. Ser. B, 100. Forssa, 1966.

Blom, R.: Yhteiskutaresurssit ja luokkajako. Politiika 15, 15–31; 33–24., 1973.

Blom, R.: The Satisfaction of Legal Needs: Some Theoretical Ideas. Univ. Tampere, Institutes of Soc. and Soc. Psych. Res. Rep. 5, Tampere, 1974.

Broo, R.: De finsksprakiga studenterna vid Abo Akademi II Panelundersökningen 1971. Svenska Litt. sällsk. i Finland, Nämnd for samhällsforsk. Forsk. rapp. 11. Abo, 1971.

Bruun, K.: Demokratia-ja tasa-arvoisuus-projekti: syntyvaiheet Politiika 14, 275–278, 1972.

Dahrendorf, R.: Class and Class Conflict in Industrial Society. London, 1959.

Eskola, A.: Sociologian tutkimusmetelmät. I., 2. Porvoo: WSOY, 1962, 1967.

Eskola, A.: Sosialpsykologia. Helsinki, 1971.

Eskola, A.: The Rural-Urban Conflict in Post-War Finland. Summary of an Attitude Study. Coexistence 9, 52–57., 1972.

Eskola, A.: Suomalaisen sosiologian undistuminen. In: Suomalaisen sosiologian juuret. Porvoo: WSOY, 269–317, 1973.

Eskola, A.–Littunen, Y.: Introduction: Finnish Sociology in the 1960s In: Lamminen, H. Bibliography of Finnish Sociology 1960–1969. Lahti, 1973.

Harva, U.: The Finno-Ugric System of Relationship. Trans. Westermack Soc. I. Göteborg, 1947.

Honkala, K.–Leimu, H. (editors): Pienteollisuuden taloudelliset toimintaedellytykset ja yhteiskunnallinen merkitys. Univ. Turku, Inst. Soc. Res. Rep. 74., 1974.

Jyrkilä, F.: A Mechanism of Inactivity. Trans. Westermarck Soc. XI. Tampere, 1965.

Knoellinger, C.–E.: Labor in Finland. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press, 1960.

Koivisto, M.: Sosiaaliset suhteet Turun satamassa. Ann. Univ. Turku. Ser. B. Turku. Diss Tku., 1956.

Kuusi, P.: Social Policy for the Sixties. A Plan for Finland. Kuopio, 1964.

Leimu, H.: Sociology in Finland. Notes on Main Traditions in Sociology and on Some of their Exponents with an Emphases on the Period since 1945. Zeitschrift für Sociologie, Jg. 6, April, 1977. 222–249., 1977.

Pipping, K.: Kompaniet som samhälle. Iaktagelser i ett finkst fronförband 1941–1944. = Acta Acad. Abo, Humaniora XVI:1. Abo. Diss. Tku, 1947.

Raino, K.: Leadership qualities. A Theoretical Inquiry and an Experiment Study on Foremen. Suomalaisen tiedeakatemian toimituksia B 95:1. Helsinki, 1955.

Raino, K.: Käytännön psykologiaa 1. Yksilön käyttäyminen 2. Joukon käyttäytyminen. Porvoo, 1956, 1957.

Raino, K.: A Stochastic Theory of Social Contacts. Trans. Westermack Soc. VIII. Turku, 1962.

Raino, K.–Helkama, K.: Sosiaalipsykologian oppikirja. Porvoo-Helsinki: WSOY, 1974.

Runeberg, A.: Witches, Demons and Fertility magic. Societas Scient. Fennica. Comment. Hum. Litt. XIV:4. Helsingfors. Diss. Hki. 1947.

Runeberg, A.: Jesu korsfästelse i religionshistorisk belysning. Helsingfors, 1952.

Sandlund, T.–Sunden, G.: Arbetana hos Algots; Närpes-infödda influttase och pendlase, Abo, 1975.

Seppänen, P.: Tehdas ja ammattiyhdistys. Sos. pol. yhd. tutk. 4. Helsinki, 1958.

Siipi, J.: Palkkatyöväen viihtyvyys. Helsinki, 1954.

Toivonen, T.: Lakot ja yhteiskunnan muutos. Univ. Turku, Inst. Soc. Ser. B 13. Turku, Diss. Turku, 1972.

Toivonen, T.: Lakkoäänestys ja sosiaalinen tausta. Univ. Turku, Inst. Soc. Res. Rep. 60. Turku, 1973.

UUsitalo, P.: Vankila ja työsiirtola rangaistuksena Helsinki, 1968.

Waris, H.: Työläisyhteiskunnan syntyminen Helsingin Pitkänsillan pohjoispuolelle I, II. Historiallisia tutkimuksia 16, 1. –2– Helsinki, 1932, 1934.

Waris, H.: Yleinen väestökehitys 1800-luvun puolivälin jälkeen. In: Suomen kultturihistoria IV. Jyväskylä: Gummerus 11–44., 1936.

Waris, H.: Social Institutions in Finland. In: The Institutions of Advanced Societies. Minneapolis, 193–234., 1958.

Waris, H.: Suomalaisen yhteiskunnan socialipolittikka Sos. pl. yhd. julk. 5. Porvoo: WSOY, 1961.

Waris, J.–Jyrkilä, V.–Raitasuo, K.–Siipi, J.: Siirtoväen sopeutuminen. Helsinki, 1952.

Verkko, V.: Homicides and Suicides in Finland and their Dependence on National Character. = Scandinavian Stud. in soc. 3. Köbenhavn, 1951.

Westermack, E.: The History of Human Marriage I. The Origin of Human Marriage. Helsingfors, 1889.

Westermack, E.: The Origin and Development of Moral Ideas I, II. London, 1906, 1908.

Westermack, E.: Ethnical Relativity. New York, 1932.

Wikman, K.–Rob. V.: Die Einleitung der Ehe. Acta Acad. Abo. Humaniora XI:1. Abo. Diss. Tku, 1937.

Wäyrynen, R.: Two Approaches to European Security: Arms Control and Cooperation. Tampere Peace Res. Inst. Res. Rep. § Tampere, 1974.

ZSUBORI ERVIN

RENDI TÁRSADALOM – POLGÁRI TÁRSADALOM
Társadalomtörténeti konferencia Salgótarjánban

Rendi társadalom – polgári társadalom (Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok) címmel Salgótarjánban, 1986. szeptember 28. és 30. között, a Néprajzi Múzeum, a Fővárosi Szabó Ervin könyvtár, az MKKE Gazdaságtörténeti Tanszék, az MTA Történettudományi Intézet és a Közép- és Kelet-Európai Kutatási Központ szervezési közreműködése mellett a Nógrád Megyei Levéltár rendezte meg az első magyar társadalomtörténeti konferenciát. Az alábbiakban a hat szekció előadásainak, illetve a bemutatott referátumoknak rövid, összefoglaló jellegű ismertetésével próbálunk vázlatos áttekintést adni a tanácskozás munkájáról.

1. *Értelmiségi csoportok, társadalmi egyesületek a XIX–XX. században*
(Elnök: L. Nagy Zsuzsa)

A szekció előadásainak többsége az egyesületek problematikájával foglalkozott. *Pifkó Péter* a múlt századi Esztergomra szűkítette le kutatási körét. Vizsgálataiba 470 családot vont be, akiket a korabeli sajtóban való szereplésük alapján a levéltári anyagban azonosított s az anyakönyvek és végrendeletek segítségével feltárta a köztük lévő rokoni kapcsolatokat. Kimutatta, hogy a két, a város politikai és gazdasági életét irányító családokat is tömörítő egyesület, a Kaszinó Egylet és a Dalárda, illetve más jelentősebb egyesületek tisztikara közötti személyi és családi összefonódás alapvetően meghatározta Esztergom kulturális életét.

Bősze Sándor a dualizmuskori Somogy közel 700 egyesületének adatait elemezve (elsősorban az alapszabályzatban meghatározott cél szerint) egyfajta tipológiát igyekezett adni, megkülönböztetve a gazdasági, szakmai, politikai, kulturális, társadalmi, közhasznú, segélyező, munkás, sport, illetve egyéb célú egyesületeket (ebből a tipológiából kimaradtak azok a típusok, amik nem voltak a megyében, például a nemzetiségi egyesületek is). Felhívta a figyelmet, hogy az egyesületek tevékenységét az eddig megjelent munkák csak érintették, önállóan nem foglalkoztak vele, pedig az innen nyert ismeretek a történettudományban meglévő régebbi beidegződéseket is módosíthatják.

Ugyanebben a korszakban folytatott többszintes vizsgálatot *Tóth István* a magyarországi szlovák nemzetiséggel kapcsolatban. A kutatásból, melynek során a hazai és a csehszlovákiai levéltárak anyaga mellett az egyes időszakokban megjelenő országos egyesületi katasztereket, jegyzékeket, továbbá személyes levelezéseket is felhasznált, a dualizmuskor e nemzetiségének egy olyan felfelé ívelő szakasza rajzolódik ki, aminek nyomán a századfordulón megélénkülő politikai aktivitásuk már komoly gazdasági, pénzügyi potenciával párosult. Kimutatható az is, hogy a Felvidék szlovák társadalmának aktív rétegei a világháború kitöréséig különféle típusú egyesületek jól szervezett, szinte minden

községre kiterjedő, hatékony hálózatát építették ki. Ennek eredménye, hogy a korabeli szlovák társadalom egységesül nemzeti tudatban, továbbra is elkülönül nemzetiség-politikai jogokban, s új kedvező állami kereteket fogad el kívánt célkitűzésként.

Nagy Beáta a két világháború közötti egyesületi élettel foglalkozott, a gazdasági és politikai elit társaséletét kutatva. Táblázatos elemzéssel vizsgálta a Nemzeti Casinó, az Országos Kaszinó, a Lipótvárosi Társaskör és a Rotary Klub jellemzőit a tagok rangja, címe, lakhelye, birtoknagysága, foglalkozása és politikai érdekérvényesítő képessége alapján. Az évkönyvekből, valamint a gazda- és tiszti címtárakból nyert adatok elemzésével bemutatta, hogy ezek a klubok az ország politikai és gazdasági életének jelentős színterei voltak.

A más témájú vizsgálatok közül *Gál Róbert* munkája áll az előbbiekhez a legközelebb, aki három dimenzió – a különböző foglalkozás-csoportok szerinti, a területi és az idődimenzió – bevonásával vizsgálta a dualizmuskori magyar szabadkőművességet. Az Erdei-féle kettős társadalmi struktúrában elhelyezve a csoportokat, az derül ki, hogy a tagságnak csak mintegy háromnegyed része tartozik a polgári társadalomhoz, a fennmaradó egynegyed (körülbelül 3000 ember) a történelmi nemzeti társadalomhoz sorolandó, s így nem illik bele a kifejezetten polgárinak tartott szabadkőműves sztereotípiába. Másik fontos megállapítása az, hogy a foglalkozáscsoportokat az önállóság, illetve valamilyen hierarchiának való alávetettség dimenziói mentén elrendezve (és az időben vizsgálva) az előbbiek aránya csökkenő, míg az utóbbiaké növekvő tendenciát mutat.

Tóth László lokális, politikai szociológiai megközelítéssel, levéltári adatokra és a helyszínen felvett interjúira támaszkodva Besenyőtelek példáján mutatta be az intézményesült emberi érintkezési formák és a közéletiség alakulásának összefüggéseit. Megkülönböztette a „társas kapcsolatok" (népi társas munka és összejövetelei), illetve a „társadalmi nyilvánosság" intézményrendszerét. Négy dimenzió szerint elrendezve, a helyi társadalom közéletiségének öt történeti típusát különítette el: A kvázi autonóm-társaskapcsolati (XIX. század), a paternalista-társadalmi nyilvánossági (1945-ig), a pluralisztikus-demokratikus (1945–1948), az etatista-redukált-izolált (1948–1970) és a paternalista authoriter-izolált közéletiség (1970–) típusait. A típusokat Besenyőtelek történelmén végigkövetve (és annak fejlődését összevetve más települések fejlődésével) kimutatta, hogy a politikai érdeklődés és érettség, az aktív és cselekvő közéletiség ott alakulhatott ki, ahol az intézményesült érintkezési formák történetileg kidolgozottak voltak.

Kiss Géza egy gazdag forrásanyag, a dunamelléki református egyház-kerület 1816–1819. évi püspöklátogatási iratainak értékére hívta fel a figyelmet, amely a gyülekezetek betűrendjében adja egyházmegyénként a vizitáló Báthory Gábor püspök számára készített tájékoztató jelentéseket. Ezek vázát a püspök által fogalmazott tíz főkérdés adja. Az előadó véleménye szerint ez a forráscsoport a regionális kutatásban domináló állami és uradalmi források nélkülözhetetlen kiegészítője, a nemzeti történetírást gazdagító „helyi különös" kimeríthetetlen tárháza lehet.

2. *Nemesek és polgárok a helyi társadalomban, 1848 előtt*
(Elnök: Bácskai Vera)

A konferencia talán legnagyobb érdeklődést és vitát kiváltó témacsoportját a nemességgel foglalkozó kutatások jelentették. Ezek javarésze – egyéb forrásokkal kiegészítve – az insurrekcionális összeírásokat használta alapforrásként. *Ódos Imre* rámutatott, hogy a

nemesi felkelések összeírásai és a hadisegély (subsidium) listák kivételes lehetőséget kínálnak a nemesség rétegződésének feltárására. Különös figyelmet érdemelnek az 1809. évi, a nemesek egyetemére kiterjedő összeírások, amelyek törvény (1808:2. és 3. tc.) biztosította egyöntetűségükkel és részletező jellegükkel alkalmasnak látszanak a nemesi társadalom struktúrájának mélyreható országos vizsgálatához. Az utolsó nemesi felkelés előkészítéseként készült megyei összeírások hasznosítására mindeddig nem került sor, pedig feldolgozásukkal átfogó képet nyerhetünk egy-egy megye nemeseinek létszámáról, életkoráról, családi körülményeiről, területi megoszlásáról, jogi helyzetéről és foglalkozási struktúrájáról.

Erdmann Gyula – mintegy alátámasztva Ódor Imre érvelését – a Zemplén megyei nemességet vizsgálva a fentmaradt hat összeírás adataiból indult ki. Az előadó végigkövette a nemesség számának alakulását, s megvizsgálta, hogy a birtokosok kezén kerületenként és összesen hány birtoktest, illetve mennyi jövedelem összpontosult. Kimutatta a nemesi birtokok megoszlását birtoktípusonként és jövedelemkategóriák szerint. Kitért a birtokkategóriák jövedelemszerkezetére, ezen belül a majorsági jövedelmeket területi elhelyezkedés szerint is elemezte.

Láczay Magdolna a Rétköz nemesi társadalmára irányította figyelmét. Az ottani nemesség legrészletesebb katasztrumát 1793-ban készítették, amelyben falvanként és vagyoni állapotuk szerint tüntették fel őket. A pontosítást az insurrekcionális iratok között fellelhető lajstrom segítette, melyben név szerint olvashatók a subsidium adásához előírt legkisebb és azon felül lévő vagyonnal rendelkező nemesek. Innen (akárcsak az 1754–55-ös összeírásból) kimaradtak a legnagyobb nemesek, ami megnehezíti teljes számuk meghatározását. Az előadó rámutatott a vízivilágból származó jelentős jövedelmek figyelembevételére is.

Hudi József a XVIII–XIX. századi Veszprém megyei politikai elittel kapcsolatban folytatott kutatást, amelyhez felhasználta a megyei közgyűlési jegyzőkönyvek és iratok, a különféle összeírások adatait, a hivatalviselésről kiállított bizonyságleveleket, a nemességi iratok egy részét és a családi levéltárak anyagát is. Megállapításai szerint a XVIII. században kialakuló vezető hatalmi csoportosulás olyan zárt réteg volt, amelyet a közös érdekek, a rokonsági viszonyok és a hasonló vagyoni helyzet fűzött egybe. Tagjai nem szükségképpen tartoztak a köznemesség vagyonilag előkelő csoportjai közé, de kisbirtokos réteg csak a járási hivatalok szintjére tudott felkapaszkodni. A honoráciorok értelemszerűleg szakfeladatokat láttak el. A hivatalok betöltése függött a személyes képességektől, a képzettségtől, a család vagyoni helyzetétől.

Három előadás a mezővárosokra koncentráló kutatás eredményeit muttatta be. *Pálmány Béla* a Nógrád megyei mezővárosok polgárosulásának folyamatát kísérte végig a török hódoltság utolsó szakaszától a jobbágyfelszabadításig. Vizsgálatában – csatlakozva az utóbbi évtizedek várostörténeti kutatásának élvonalához – szakított a hagyományos közjogi definíciókkal (civitas – oppidum), és új, funkcionális szemléletet, vizsgálati módszert alkalmazott, amely a tényleges városi szerepkört betöltő települést tekinti városnak. Ez az iskola a kereskedelmi – piacközponti jelleget tekinti meghatározó, a legátfogóbban érvényesülő városi szerepkörnek. A helyi forrásokból merített ismeretek összevetése során a kis létszám és a népesség koncentráció folyamatának elakadása kevesebbet nyomott a latba, mint a jelentős piacközpont-szerep, a kézművesiparral, vagy kereskedelemmel foglalkozók, nemesek és honoráciorok számának és arányának a nagy-

sága. Pálmány Béla rámutatott, hogy fontos összefüggés található a polgárosultság és az önkormányzat szabadságai között. Mindezek alapján az 1770 és 1870 közötti száz évben Losonc, Balassagyarmat és a kis Gács is igazi város volt Nógrád megyében. Az előadó felhívta a figyelmet arra is, hogy országos képet csak akkor kaphatunk, ha sikerül közös nevezőre hozni a megyei kutatásokat, amihez egységes fogalom- és módszerhasználatra lenne szükség.

Benda Gyula egy, a társadalomtudományok fejlődésével lépést tartó „magas" tudomány és a hagyományos, monografikus mintákat követő helytörténeti irodalom közötti megosztottság dilemmáját meghaladó lokális történeti antropológiai elemzés módszertani kérdéseit vetette fel, egy folyamatban lévő munkáról és annak terveiről tartva beszámolót. A hagyatéki leltárak elemzése során jutott arra a meggyőződésre, hogy az inventáriumok hatékony kiaknázásának egyik legtöbbet ígérő lehetősége egy kistáj, egy uradalom, azon belül falusi és kisvárosi közösségek komplex vizsgálata. Célja, hogy a francia, angol, német regionális és helyi kutatásokban alkalmazott fogalmi és módszertani apparátust honosítsa a XVIII–XIX. századi magyarországi forrásokra (így társadalomtörténetünk egy európai összehasonlítás részévé is válhatna majd). Konkrét vizsgálatának tárgyául a Festetics család keszthelyi uradalmát választotta, azon belül is elsőként Keszthely vizsgálatát az 1700-tól 1850-ig terjedő időszakban. A társadalmi folyamatok elemzéséhez vizsgálati módszerként a rekonstrukciót jelölte meg, ahol a közösségek rendszerként való funkcionálását kiindulópontnak tekintik, s a belső összefüggések elemzésére teszik a hangsúlyt. A forrásanyag a tervezett feldolgozás szempontjából három csoportba sorolható: összeírások, nyilvántartások, személyi iratok. Az egyes összeírások csak részleges képet adnak egy háztartás vagyoni viszonyairól, szerkezetéről. A teljesebb kép nyeréséhez több összeírást kell egymásra vetíteni. A családrekonstrukciókkal és a folyamatosan (1770-től) fennmaradt adóösszeírásokkal megvethetjük a háztartások, illetve gazdaságok rekonstrukciójának alapjait is.

Horváth D. Tamás, mélyfúrás jellegű vizsgálatában egyetlen mezővárosi polgár, Steindl György keszthelyi rézműves hagyatékának elemzésével tett kísérletet a XIX. század első évtizedeire jellemző dunántúli mezővárosi iparosréteg gazdasági és társadalmi kapcsolatainak, életmódjának rekonstruálására. A korabeli helyi társadalom keresztmetszeti képének felvázolását pedig a hagyaték végrendelet szerinti árverésének jegyzőkönyvét felhasználva végezte el.

Nemes Lajos elsősorban egy forráscsoport, az adóösszeírások alapján vizsgálta Eger város társadalmi rétegződésének változásait a XVIII. században. Az azonos szempontok szerint elkészített összeírássorozatból (aminek legfőbb hiányossága, hogy csak a lakosság mintegy 1/4 részére terjed ki) az 1727. és az 1788/89. évi összeírást választotta alappillérül, a II. József-féle „kataszteri összeírás" földkönyvi anyagával, valamint 15 további adóösszeírás adataival egészítve ki azokat. Elemezte a város életében fontos szerepet játszó polgárság és az egyre jobban előtérbe kerülő nemesség helyzetét, továbbá vázolta a gazdasági életet döntően befolyásoló szőlőtermesztés, és az emellett jelentős fejlődést elért kézművesipar és a társadalmi rétegződés kapcsolatát.

3. *Agrártársadalom – paraszti társadalom – paraszti család*
(Elnök: Für Lajos)

Szabó László a XVIII–XIX. századi Jászságra vonatkozó kutatásokat végzett. Kiindulópontja a jász expanziónak nevezett jelenség, ami nem egyéb, mint a jászsági lakosság nagyarányú, gazdaságilag megalapozott terjeszkedése a közvetlen környezetben és a távolabbi tájakon. Ennek okai között a jászok közösségének kiváltságos helyzetét (területi nemesség) lehet megemlíteni, valamint azt, hogy a Jászság népe a török hódoltság időszakát bizonyos kontinuus maggal, kontinuus kultúrával vészelte át. A redempció jogaikban megerősítette őket, s egyben elindította a polgári fejlődést az egyéni földbirtok megteremtésével. Ekkor stabilizálódott az a parasztcsalád, amely a jász kiváltságok biztosította előnyöket gazdaságosan és célszerűen kamatoztatni tudta. Szabó László bemutatta a jellegzetes jász nagycsalád, s az általa létrehozott speciális üzemszervezet felépítését (két nagy ágazatát: a termelő és feldolgozó üzemet, illetve az értékesítést), valamint kitért kialakulásának okaira is.

Kaposi Zoltán a XIX. század eleji Somogy nagybirtokainak és a rajtuk élő népességnek a kapcsolatát vizsgálta egy 1804-es népességösszeírás, egy 1806-os földbirtokösszeírás és egy 1807-es vármegyei tisztviselői kimutatás alapján. Alapvetően statisztikai jellegű vizsgálatába a megye területének 30%-át vonta be. A tíz vizsgált nagybirtok közül kettő országos arisztokratáé, kettő egyházi, hat pedig „somogyi nagybirtokosé" volt. Az arisztokraták birtokai általában nagyobb mezővárosok köré szerveződtek, s az uradalomhoz egész falvak tartoztak. Ezeken a birtokokon (s ez mutatja gazdasági fejlettségüket) meglehetősen magas mind a tisztviselők, mind a cselédek, szolgák száma. Az egyházi nagybirtokon éppen ellenkezőleg, alacsony a számuk, ami a tradicionális adóztató jellegre utal. A somogyiak között megtaláljuk a végletesen felaprózódott, illetve az osztatlanul kezelt birtok típusait is.

Papp Ilona a XVIII. századi Bihar vármegyében jelentős súllyal jelentkező magánföldesúri birtokokon kutatta a jobbágyi társadalmat az 1728. évi országos összeírás és az úrbérrendezés, valamint az egy-egy birtokra kiadott urbáriumok felhasználásával (esetenként családi levéltárakban található jobbágyi kezesleveleket, napszám könyveket, illetve uradalmi összeírást is hasznosítva). Vizsgálata a jobbágy-zsellér arány változásának követésével, az igásállomány és a telekhányad szerinti differenciáció figyelésével igyekezett a társadalmi rétegződés alakulását elemezni.

Ortutay András Esztergom egyik háztulajdonnal rendelkező gazdálkodó családjának, a Horváth családnak az esztergomi gazdálkodók gazdasági-társadalmi viszonyaira jellemző életútját mutatta be az 1720-as évektől egészen a XX. század fordulójáig. Kutatásában egyebek között az adóösszeírásokra, a városi katolikus plébánia anyakönyvére, a városi jegyzőkönyvekre, a telekkönyvi hatóság és a bencés gimnázium irataira, a helyi sajtóra támaszkodott.

Szuhay Péter a már korábban említett, a történettudomány, a demográfia, a szociológia és a néprajz kérdésfeltevéseit és módszertanát egyaránt alkalmazó besenyőtelki kutatás részeként egy kisnemesi család történetét vizsgálta az elmúlt három évszázadra vonatkozóan. Ehhez elkészítette a család geneológiáját a XVII. század végén Egerbe került „őstől" kezdve napjainkig, és ezzel együtt kidolgozta az egyes személyek azonosításának rendszerét, család- és háztartásrekonstrukciót készített (ezek alapvetően az egyházi anya-

könyvek feldolgozásával, a nemesség igazolási anyagok és a XX. századra vonatkozóan a helyszínen felvett családlapok segítségével készültek el). Ezt követően a család rokonsági rendszerére, mint egy hálózatra vetítette rá a levéltári források összeírásait és a kérdőíves felvétel adatait. A felvázolt módszerek és források segítségével sikerült betekintenie abba a stratégiai rendszerbe, amely főleg a párválasztás, az öröklési rendszer, a gyermek pályára irányítása, a gazdálkodási és munkaszervezeti mód megválasztása segítségével lehetővé tette a család folyamatos növekedése ellenére is a társadalmi hierarchiában az azonos szinten maradást, de még inkább a felemelkedést.

Megismerkedhettek a jelenlevők két érdekes és egyedi forrással is. Az egyik egy gazdasági utasítás az 1780-as évekből a csurgói uradalmi alkalmazottak munkakörének és bérének korrigálásáról. A bemutató *Knézy Judit* szerint az uradalom érdekeit túlzottan is figyelembe vevő, a megfelelő haszonvételi lehetőségekkel tisztában lévő, korához képest korszerű munkaerőgazdálkodásra törekvő, minden részletre kiterjedő figyelmű uradalmi főtiszt gazdasági utasításai rendkívül becsesek lehetnek a kutatók számára, mert rengeteget elárulnak az uradalmi gazdálkodásról, a benne dolgozók munkájáról, az uradalom vezetőinek célkitűzéseiről, szemléletéről, gazdálkodási gyakorlatáról.

Takács Éva egy parasztnapló forrásértékére hívta fel a figyelmet, azokra a finomságokra, amik a forrás egyediségéből adódnak, árnyaltabbá tehetik a hagyományos források és módszerek felhasználásával feltárt történelmi valóságot. A napló alapján felvázolható kép teljesebbé tételéhez természetesen levéltári kutatásokra és az utódok megnyilatkozására is szükség van.

Klaniczay Gábor a boszorkányüldözések történeti antropológiai elemzéseinek magyarországi hasznosíthatóságát vizsgálta. A témakör angolszász kutatói az üldözések társadalmi okainak feltárását mindenekelőtt a „vád szociológiájának" oldaláról közelítették meg. A perek tanúvallomásainak alapján (s e forráscsoportot összevetve az illető települések más kortárs dokumentumaival) arra próbáltak fényt deríteni, hogy kik kiket vádoltak, s mik lehettek a vádlók és a bevádlottak közötti konfliktus hátterében, melyek megoldására végül is a boszorkány vádaskodást választották. Többek között ezen elméletek hazai forrásanyagon történő kipróbálására és alkalmazására alakult négy éve egy kutatócsoport (Pócs Éva vezetésével), ahol olyan kérdőíveket dolgoztak ki, amelyek lehetővé teszik magyarországi boszorkányperek számítógépes feldolgozás céljából történő kódolását. Az eddigi eredmények azt mutatják, hogy a vádak többsége a szomszédsági kölcsönös segítségnyújtási kapcsolatok felbomlásának köszönhető s a középső társadalmi állásúak vádaskodtak az alattuk lévők ellen. Jellemző e boszorkányvád adta feszültséglevezetés választása balszerencse, járvány miatti bűnbakkeresésként is.

4. *A polgári társadalom bázisa – tőkés rétegek, a nemesség polgárosodása*
(Elnök: Vörös Károly)

Kövér György egy, az 1873-as nagy válságot megelőző 1869-es kisebb válság során csődbe jutott kereskedő-bankár, Kohen Ignácz Izidor csődiratait elemezve, a primer gazdaság- és társadalomszerveződési egységek egymásnak való megfeleltetése révén (cég, vállalkozás, illetve család, rokonság) próbálta feltérképezni egy kereskedő-bankár társadalmi-gazdasági kapcsolatrendszerét. Megállapította, hogy a fontosabb gründolásokban és társasvállalkozásokban érdemi családi-rokoni összefonódásokat nem lehet kimutatni. A tágabb vállalkozói koalíciók megerősödésében más tényezők (származási hely közössége,

hitközségbeli elismertség, szakmai-bankári megbízhatóság) valószínűleg fontos szerepet játszottak. Másfelől viszont a rokoni kapcsolatok hálózata, sajátos financiális transzmissziós szíj szerepet töltött be a kereskedő-bankár stratégiai céljai és tőkemobilizálási lehetőségei között.

Halmos Károly ugyanezen év egy másik csődperének iratait, Gregersen Gudbrand norvég evangélikus származású vállalkozó elleni csődületet vizsgálta. A periratok négy részre oszlanak: a csődület megnyitása, a keresetek benyújtása, a leltár és a csődület lezárása. A referátum azt kívánta mérlegelni, hogy van-e értelme egy ilyen viszonylag kis anyag számítógépes feldolgozásával foglalkozni.

Tóvári Judit 1872 és 1917 között vizsgálta a társadalom polgári átrétegződését, Miskolc város gazdasági vezető csoportjaira vonatkozóan. Alapvető forrásait a virilis jegyzékek, telekkönyvek, házadóösszeírások, részvénytársasági zárszámadások, compassok és az 1848. évi országgyűlési követválasztás névsora képezte. Megállapításai szerint a polgárosodást elindító liberális birtokos nemesség a múlt század kilencvenes éveire kiszorult a vezető gazdasági pozíciókból. Helyébe az ipari és a kereskedő polgárság lépett. Leginkább a kereskedelem és a hitel területén lett teljes a polgári társadalom. A rendi formák fennmaradtak, a gazdasági kulcspozíciókba feltörő elemk nemességet szereztek és ezáltal próbáltak hasonulni a történelmi osztályokhoz. A korabeli miskolci társadalomra a zárt gazdasági vezető réteg jellemző, amely csaknem teljes egészében virilisekből állt.

Glósz József 1830-tól a kiegyezésig vizsgálta a Tolna megyei középbirtokos nemesség kapitalizálódását. A birtokosztódás, a fokozódó mértékű eladósodás számos családnál anyagi összeomlással fenyegetett. Több középbirtokos eredményes választ adott erre a kihívásra, a kialakuló tőkés viszonyok adaptálása révén. A Dunához közelfekvő birtokokon intenzív árutermelés kezdődött, amelynek középpontjában a gyapjú, gabona és repce állt. Saját birtokaik jövedelmét jó néhányan bérletek vállalásával egészítették ki. A középbirtokos nemesség nagy műveltségű, széles látókörű tagjai tehát racionális gazdálkodással, tőkés vállalkozásokkal elkerülték osztályuk nagy részének sorsát, sőt az 1850-es évek tőkés konjunktúráját kihasználva megerősödve kerültek ki a polgári átalakulás megpróbáltatásaiból.

Gajáry István dolgozatában egy pesti család hagyatéki leltáraira támaszkodva a társadalmi átrétegződés egy tipikus esetét igyekezett bemutatni a XVIII–XIX. század fordulóján, megpróbálva megragadni ezen folyamat néhány lényegesnek vélhető elemét, s jellemezni a változások esetleges okait, eredményeit.

Lakatos Mária a Berzeviczy-Szmrecsányi család 1830-tól napjainkig terjedő történetén keresztül, életszerűen, mintegy közelképben rögzítve próbálta kutatásában feltárni a középbirtokos nemesség helyzetének változásait. Az Országos Levéltárban fellelhető anyagon túl a fennmaradt családi írásos feljegyzésekre és a ma élők közléseire építve elemezte a demográfiai változásokat és a család társadalmi státuszának és pozíciójának alakulását.

A dualizmuskori Nógrád vármegye gazdasági elitjének változását igyekezett megismerni *Kosján László,* a virilis jegyzékeket választva forrásnak. A foglalkozási csoportoknak a jegyzékekben megfigyelhető mozgását öt időmetszetben vizsgálva kimutatta a nemesi birtokosok lassú süllyedését a virilisek között, a polgárság emelkedése mellett.

Marjanusz László előadásában a dualizmus modern tőkés vállalkozásba fogott szegedi zsidó polgárságot vette számba, nem csupán vállalkozásuk tárgyának pontos megnevezésével, hanem társadalmi helyzetük megrajzolásával is. Az információkat döntő részben a

cégbírósági okmányokból nyerte, kiegészítve ezt mérlegbeszámolók, virilista jegyzékek adataival is. A zsidók Szegedre való bevándorlása 1792-ben kezdődött. 1870-ben a város össznépessége 70 179 fő, s ebből 3 628 volt zsidó. Foglalkozásukra nézve a többség kereskedő és házaló, de szép számban találjuk őket az aranyműves és kárpitos szakmákban, s jelentős volt a szerepük a szegedi pénzintézetek alapításában is. Jellemző ezekre a vállalkozásokra, hogy azok anyagi, erkölcsi és érzelmi fedezetéül ott van a családi háttér. Gyakori a jó nevű zsidó családok közötti házasságkötés. Ugyanakkor a vállalkozások majdnem minden esetben építhettek a nemzetközi összeköttetésekre. Az 1879 utáni nagy építkezések, összefonódva a vállalkozásokkal nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy Szeged egy modern nagyváros képét öltötte.

A családtörténet és a településpolitika kapcsolatát kutatta *Tímár Lajos*, aki abból indult ki, hogy a különböző generációk életpályájának vizsgálatakor nem lehet eltekinteni attól, hogy az adott település meghatározott mozgásteret kínál az ott élők számára. A debreceni városi elit vizsgálatakor felhasználta a virilista jegyzékeket, ugyanakkor számos család leszármazottaival ,is beszélgetett, s értékes családi levéltárakhoz jutott hozzá. Előadásában a tömegesíthető adatokra támaszkodó rendszerintegratív megközelítés és az egyéni családi adatokra építő elemzési mód összekapcsolásának lehetőségeit feszegette.

5. *Hierarchia és bürokratizálódás a XIX–XX. században.*
(Elnök: Nagy Endre)

Benedek Gábor egy máig élő tévhit eloszlatására tett kísérletet kutatásával. Az általános nézet szerint a birtokvesztés, s az ezzel összefüggő jövedelemcsökkenés a dualizmus idején állami állásokba kényszerítette az egykori nemeseket, a dzsentriket. Az előadó a mobilitást (a jószágról a hivatalba irányuló foglalkozásváltozást) vizsgálva vette szemügyre a dualizmuskori hivatalnokokat, azon belül is a minisztériumi tisztviselőket. Megállapította, hogy a vizsgált mintegy ezer tisztviselő túlnyomó többsége szakmailag immobil, egész életében hivatalnokként szolgál, sőt gyakran a munkahelyük sem változik pályafutásuk során. 1867-ben, a minisztériumok megalakulása idején ugyan az irányító pontokat a liberális köznemesség országos és megyei szintű politikusai lepik el, de ez a csoportosulás néhány év alatt „kiáramlik" a hivatalokból. Helyükbe olyanok lépnek, akik már a kiegyezés előtt is állami alkalmazásban álltak, sőt többségüknek már a felmenői is, nem ritkán több generáción keresztül a központi államigazgatásban szolgáltak.

Vörös Károly annak a kutatásnak az első eredményeiről beszélt, amelynek alapját a főrendiház szervezetének 1885. évi reformja szolgáltatja. A reform előtt minden 24 éven felüli tituláris arisztokrata férfi automatikusan tagja volt a főrendiháznak, míg a változtatás után tagságát csak olyan örökös főrendiházi tagsággal bíró család 24 éven felüli férfi tagja őrizhette meg, aki legalább 3 000 forint földadóval terhelt földbirtok, vagy hitbizományi birtok tulajdonosa, illetve haszonélvezője volt. Ennek nyomán a tagok száma 205-re csökkent, ez a korábbi létszám 1/3 része. A kiesett 494 főrend közül választás alapján 50 személy élethossziglan továbbra is megőrizhette tagságát. A kiesettek s a bentmaradtak csoportjainak elemzése több tanulságon át viszonylag korai bepillantást adhat a kapitalista fejlődés sodrába bekerülő magyar arisztokrácia szerkezetébe és annak változásaiba. Kik estek ki a főrendi jogok parlamenti gyakorlásából? Ki az az 50, aki

választás útján bennmaradhatott? Hogyan tolódtak el a főnemességen belüli birtoklási arányok? Hogyan helyezkedik el a kapitalista gazdasági életbe, illetve politikába bekapcsoló arisztokrácia a 3 000 forintos határ két oldalán? Hogyan alakulnak a két csoport házassági, informális, rétegspecifikus kapcsolatai? Sok más mellett az ezekre a kérdésekre adott válaszok hozzájárulhatnak a korabeli arisztokráciáról kialakult, sokakban máig statikus főleg sematikus kép megmozgatásához.

Tóth Zoltán a századvégi foglalkozásstatisztika ágazati rendszerével, mint rendi strukturális örökséggel foglalkozott referátumában. Kiindulási pontja az első teljes részletességgel közreadott, korszerű foglalkozásstatisztikai rendszert alkalmazó 1900. évi magyarországi, illetve a hasonló 1891. évi osztrák népszámlálás. Az új szisztéma 150 éves hagyománnyal szakított, amikor a főcsoportok sorrendjét – a fiziokratizmus szellemében – megváltoztatta, s egyben végleg lemondott arról, hogy a társadalmat egyetlen tengelyen elrendezett hierarchikus skálával ábrázolja. Az előadó a korábbi módszerekkel összevetve tárgyalta a modern foglalkozásstatisztika fogalmi rendszerének magyarországi kialakulását.

Fülöp Éva Mária 1848 és 1945 között vette szemügyre a Tihanyi Bencés Apátság uradalmát. A tárgyalt időszak a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetét fogja át, s három fejlődési szakaszra bontható: a jobbágyrendszer felbomlását követően átállás a tőkés gazdálkodásra, majd a korszerűsítésnek, a tőkés mezőgazdasági üzem megteremtésének és a két világháború között a megváltozott körülményekhez való alkalmazkodási kísérletnek lehetünk a tanúi. Az előadó főleg a bencés gazdaságokban alkalmazott gazdatisztekre fordította figyelmét, megvizsgálva hogyan alakult szerepük, sorsuk a tárgyalt periódusban.

Szili Ferenc egy sajátos réteg, a műszaki és az adminisztratív tisztviselők két világháború közötti élet- és munkakörülményeinek elemzésére vállalkozott, a Mezőgazdasági Ipar Részvénytársaság Kaposvári Cukorgyárának tisztviselőit választva konkrét vizsgálatának tárgyául. Egyebek között kimutatta, hogy a tőke – a fizikai munkához hasonlóan – a szellemi munkát is kizsákmányolta, termelés-centrikus irányba ösztönözve az alkalmazottait. Mivel a termelésben a gazdasági szakismeretek maximumát várta el tőlük, szakirányú továbbképzésüket még anyagi áldozatok árán is biztosította. A kulturális és politikai tevékenységben való elmélyülést azonban már nem tette lehetővé, így a tisztviselői réteg beszűkült világnézeti horizonttal rendelkezett. Ezzel is magyarázható, hogy a progresszió táborához csak kevesen és megkésve tudtak közülük csatlakozni.

Gyarmathy Zsigmond bemutatásában ismét egy forrásértékű naplóval ismerkedhetett meg a hallgatóság: egy dzsentri, Olchváry Pál szabolcsi szolga-, majd főszolgabíró naplójáról van szó, amelyből egy másik dzsentrire, az 1922 és 1929 között szabolcsi főispán, majd később miniszterelnök Kállay Miklósra vonatkozó részeket emelte ki az előadó. Miközben a napló írója lerántja a leplet főnöke megyei machinációiról, önmagán át elénk tárja a szabolcsi közigazgatási dzsentri jellegzetes vonásait, s a kutató adatokat kaphat a korabeli közélet dolgairól, a bel- és külpolitika eseményeiről, a közlekedésről, a kultúráról, az árakról is.

6. *Hierarchia és mobilitás a XVIII–XIX. században.*
(Elnök: Tóth Zoltán)

Majdán János a hazai vasúti közlekedés kutatásának egy kevés figyelmet kapott területére, a forgalom szervezését és lebonyolítását végző vasutasok vizsgálatára hívta fel a figyelmet. A rendelkezésre álló adatokból kezdetben névre szólóan, később már vasúti társaságonként követhető nyomon a dolgozók származása, iskolai végzettsége, beosztása és minden fontosabb életkörülménye. Az előadó az 1846 és 1918 között kiadott 5 rendszabály időszakában mutatta be az akkori dolgozók helyzetét, körülményeit. Az adatok lehetőséget kínálnak a vasutasok társadalmi átrétegződésének nyomon követésére is.

Sudár Kornélia az első tömegközlekedési eszköz, az omnibusz 1832-es megjelenéséről, és Budapesten való elterjedéséről, valamint a főváros XIX. századi nagyvárosi fejlődésére gyakorolt hatásáról tartott előadást, kitérve azokra a társadalmi, gazdasági, technikai, infrastrukturális feltételekre, amelyek a tömegközlekedés iránti igényt szülték. A téma vizsgálatának várostörténeti jelentősége abban van, hogy rávilágít a városi emberek életmódjára, megmutatja hol éltek, dolgoztak, szórakoztak akkor, amikor a kapitalista fejlődés ezek színtereit egymástól szétválasztotta. A vállalkozók és az utazóközönség bemutatása a társadalmi tagozódásról, utóbbiak körének bővülése a hétköznapi élet demokratizálódásáról vall.

Mazsu János az első világháborút megelőző félszázadban az értelmiségbe irányuló intergenerációs mobilitással foglalkozó vizsgálatának forrásairól, s azok együttes felhasználásával kapcsolatos módszertani problémákról készítette referátumát. Rámutatott, hogy az 1878-tól rendelkezésre álló vallás- és közoktatásügyi minisztériumi jelentések (később kormányjelentések), mint a tanulók általános társadalmi státuszának szegmenseire vonatkozó adatokat elkülönülten tartalmazó források és az országos összesítés intézményenkénti bontásának tekinthető középiskolai értesítők statisztikai adatanyaga összefüggő forráscsoportot alkotnak, s a vizsgálat makroszintjét jelentik. A makrovizsgálat számos okból következő korlátozott érvényének a feloldását olyan forrástípus bevonásában kell keresni, amely szervezetten kapcsolható kétszintű oktatási statisztikai forrásokhoz, s amely mikroszintű mintavételekkel teszi értelmezhetővé a makroszintű elemzések eredményeit. Ez a forrástípus a társadalomtörténeti vizsgálatokra kevéssé felhasznált középiskolai anyakönyv, amely az egyénre vonatkoztatva tartalmazza általános társadalmi státuszának meghatározott szegmenseit. E két szint összekapcsolása adja meg a dualizmuskori középiskolai tanulók származásának, s ezen keresztül az értelmiségbe irányuló társadalmi mobilitás sajátosságainak feltérképezési lehetőségét.

Lengyel György tanulmányában a két világháború közötti gazdasági elit kutatásának problémáival foglalkozott. Felvázolta a legkiemelkedőbb magángazdasági intézmények vezetőinek néhány társadalmi jellemzőjét, kitért a nagybankok és nagyvállalatok vezető pozícióinak tagolódására, a karrierminták összehasonlító elemzésére, valamint a képzettségi szint változásának jellemzésére. Érintette a koncentráció problematikáját, s a kisvállalkozás adott korszakbeli helyének és szerepének kérdését is.

AZ ALAKZAT FOGALMÁRÓL, I. RÉSZ.

Összeállította: Bertalan László

Kurt Grelling–Paul Oppenheim: Az „alakzat" fogalma az új logika fényében

(*Kurth Grelling–Paul Oppenheim:* Der Gestaltbegriff im Lichte der neuen Logik, *Erkenntnis*, 1938; 211–225. o.)

I. Bevezetés

Christian von *Ehrenfels* 1890-ben tette közzé „Über Gestaltqualitäten"[1] c. híres tanulmányát, amely kisebbfajta forradalmat idézett elő a pszichológiában. Ez a forradalom az elmúlt évtizedekben a pszichológia határterületein, elsősorban a biológiában és az úgynevezett szellemtudományokban is éreztette hatását. Az „alakzat" („Gestalt") kifejezés így népszerű jelszó lett ugyan, ám mind ez ideig nem vált a tudományos gondolkodás általánosan elismert segédeszközévé, sőt: néhány kutató kétségbe vonja az „alakzat"-fogalom, s a vele – állítólag – rokonságban álló fogalmak – így például az „egész" és a „totalitás" fogalma – termékenységét. Wolfgang Köhler „Die physischen Gestalten in Ruhe und im stationären Zustand" c. könyve nyomán élénk vita bontakozott ki továbbá arról, hogy vajon jogosult-e – és ha igen, mennyiben – az „alakzat" fogalmának használata az úgynevezett egzakt természettudományokban.

Az alábbiakban erről a kérdésről, valamint az előbb jelzett problémákról fejtjük ki véleményünket.

Az idevágó irodalom felületes áttekintése is azt mutatja azonban, hogy a különböző szerzők az „alakzat" kifejezést korántsem mindig ugyanabban a jelentésben használják, ráadásul ugyanazt a dolgot gyakran minden magyarázat nélkül különböző kifejezésekkel jelölik, s végül – ami talán a legaggasztóbb – sokszor csak definiálatlan, homályos fogalmakat alkalmaznak.

Legfontosabb célkitűzésünk így csak az lehet, hogy olyan definíciókat javasoljunk, amelyek a következő teljesítményt nyújtják: ha a definíciókkal rögzített jelentésű fogalmakat megfelelő módon a Gestalt-teoretikusok jellegzetesnek látszó kijelentéseibe illesztjük, akkor ezek a kijelentések nem válnak sem értelmetlenné, sem triviálissá.

A szóban forgó célkitűzést csak a modern logika eszközeivel valósíthatjuk meg.[2] Mindazonáltal a közérthetőség érdekében le kell mondanunk arról, hogy itt a modern logika szimbólumait alkalmazzuk, jóllehet másutt – a téma részletes tárgyalása során – szándékunkban áll ezt megtenni. Ugyanezen okból a pontos és szabatos kifejezésmód helyett alkalmanként némileg pontatlanabbul, ám szemléletesebben fogalmazunk.

Megjegyezzük még, hogy szaktudományos kérdésekhez nem kívánunk hozzászólni.

Először a modern logika ismert alapfogalmait felhasználva egy sor olyan segédfogalmat építünk fel, amelyekre tervezett definícióink megalkotásához lesz szükség. Ezt követően két olyan definíciót adunk meg, amelyek – úgy véljük – az „alakzat" szó két legfontosabb jelentésváltozatának felelnek meg.

II. Kifejtés

1. Komplexus

1.1. *Klasszifikátorok:* Első segédfogalomként – *Carl G. Hempel* egy mindeddig publikálatlan javaslatával összhangban – a *klasszifikátor* fogalmát vezetjük be. Klasszifikátornak tekintjük például a „hangmagasság" (zenei hangokról van szó) fogalmát, mivel ez a fogalom (hangmagasságuk alapján) osztályozza a zenei hangokat. Egy másik klasszifikátor a „halmazállapot" fogalma, amely a „szilárd", „folyékony" és „légnemű" értékeket veheti föl. „Klasszifikátornak" nevezzük azokat a fogalmakat is, amelyek (mint például a „halmazállapot" vagy a „súly" fogalma) a modern logika úgynevezett leíró függvényei közé tartoznak, s minden olyan elemhez, amelyre értelmesen alkalmazni lehet őket, meghatározott *értéket* (például „szilárd" vagy „8 kg") rendelnek. A szóban forgó elemeket az adott klasszifikátor *„argumentumainak"* nevezzük.

1.2. *Állapot-klasszifikátorok:* Vannak mármost olyan klasszifikátorok, amelyek egy „pozíció-tartomány" *„pozícióihoz"*, például egy téridő-tartomány pontjaihoz rendelnek bizonyos értékeket. Az efféle klasszifikátorokat *állapot-klasszifikátoroknak"* vagy rövidenn *„Á-klasszifikátoroknak"* nevezzük. A „hőmérséklet" és a „hangmagasság" fogalmát gyakran így alkalmazzuk, ám szinte sohasem használjuk így – mondjuk – a „foglalkozás" fogalmát.

1.3. *Komplexus:* Az Á-klasszifikátor fogalma segítségével most egy zenei hangsort írunk le: pozíció-tartományunk az az idő-kontinuum lesz, amelyen belül a kérdéses hangsor elhangzik. Minden pozícióhoz, vagyis minden időponthoz a „hangmagasság", „hangszín" és „hangerő" klasszifikátorok valamilyen meghatározott értéke tartozik. A szünetnek a „hangerő"-klasszifikátor nulla értéke felel meg. Az így létrejövő képződményt *„komplexusnak"* nevezzük. Általánosságban tehát egy komplexus nem más, mint egy olyan reláció, amely meghatározott Á-klasszifikátorok osztálya és egy meghatározott pozíció-tartomány között áll fenn oly módon, hogy a pozíció-tartomány egyes pozícióihoz mindegyik Á-klasszifikátor valamilyen meghatározott értéket rendel.

1.4. *Értékalakulás és értékalakulás-klasszifikátorok:* Egy Á-klasszifikátor (például a „hangerő"-klasszifikátor) értékeinek valamilyen komplexus pozíció-tartományán belüli alakulását a szóban forgó Á-klasszifikátorhoz és a szóban forgó komplexushoz tartozó *„értékalakulásnak"* nevezzük. Az „értékalakulás" fogalmát talán a lázgörbe szemlélteti a legjobban. A lázgörbe nem más, mint a testhőmérséklet betegség alatti értékalakulásának grafikus megjelenítése. A lázgörbe „jellege" az orvos számára néha lehetővé teszi a betegség azonosítását; egy maláriában szenvedő beteg lázgörbéjének értékalakulása például igen jellegzetes. A „jelleg" fogalmát tehát ismét csak klasszifikátornak tekinthetjük. A szóban forgó klasszifikátor argumentumai a „lázas állapotnak megfelelő testhőmérséklet" Á-klasszifikátor értékalakulásai lesznek, egyik értéke pedig a „maláriaszerű" lehet.

Általánosan: azokat a klasszifikátorokat, amelyek argumentumait egy Á-klasszifikátor értékalakulásai alkotják, *„értékalakulás"*- vagy röviden *„É-klasszifikátoroknak"* nevezzük. Így például a „hangköz-sorozat" fogalma a „hangmagasság" klasszifikátor egy meghatározott hangsoron belüli értékalakulása szempontjából É-klasszifikátornak számít, hiszen a segítségével ugyanúgy jellemezhetünk egy melódiát, ahogyan a „lázgörbe jellege" É-klasszifikátor segítségével egy betegséget.

2. *Tagolódás*

2.1. *Felosztás:* Egy komplexust mármost *tagolódását*[3] szem előtt tartva is vizsgálhatunk. A tagolódás fogalmának tisztázása érdekében egy egész *felosztásának* fogalmából indulunk ki, miközben az „egész" fogalmát minden további nélkül érthetőnek tekintjük. Egy téglafalat például igen sokféleképpen oszthatunk fel: felosztható úgy is, hogy a felosztás eredményeképpen kapott részek az egyes téglák lesznek, de úgy is, hogy a részek határai a téglákon haladnak át.

2.2. *Összefüggés:* Szükségünk van továbbá az „összefüggés" fogalmára, amely szintén nem szorul külön értelmezésre: egy tégla és a körülötte lévő malter között általában kevésbé szoros összefüggés áll fenn, mint egy és ugyanazon tégla két tetszőleges része között.

2.3. *Tagolódás:* Ha mármost a falat téglák szerint bontjuk részekre (s a maltert figyelmen kívül hagyjuk), akkor az így kapott felosztást *„tagolódásnak"* nevezzük. Általánosan: egy felosztást – valamilyen meghatározott összefüggést alapul véve – akkor nevezünk tagolódásnak, ha minden egyes részen belül szorosabb a kérdéses összefüggés, mint a különböző részek között. A tagolódás alapegységeit a tagolódás *„alkotórészeinek"* nevezzük. Előfordulhat persze, hogy az alkotórészek hierarchikus rendszerré szerveződnek.

A „felosztás" és a „tagolódás" fogalmát minden olyan egészre alkalmazhatjuk, amelynek a részei között valamilyen összefüggés-reláció áll fenn. Efféle egészeket alkotnak bizonyos komplexusok is, így például a hangsorok. Zenei alakzatok részei között is fennáll ugyanis valamiféle összefüggés, ami azonnal nyilvánvaló lesz, ha például egy melodikus hangsor tagolódására gondolunk. A tagolódás alkotórészei a hangsort alkotó motívumok lesznek, a legkisebb alkotórészek pedig, amelyekhez ily módon juthatunk, nyilvánvalóan nem mások, mint a hangok és a szünetek.

3. *Korrespondencia*

3.1. *A Carnap által vizsgált legegyszerűbb eset:* Az elkövetkezőkben egy komplexusok közti relációt szeretnénk közelebbről szemügyre venni. A szóban forgó relációt *„korrespondenciának"* nevezzük. Egy efféle korrespondencia[4] legegyszerűbb esete akkor áll elő, ha teljesül a következő három feltétel: 1. A pozíció-tartományok között a helyzetrelációkat tekintve *izomorfia* áll fenn, vagyis az egyik pozíciótartományt úgy képezhetjük le a másikra, hogy közben a helyzetrelációk változatlanok maradnak. 2. Az Á-klasszifikátorok páronként azonosak. 3. A megfelelő, úgy is mondhatnánk: *homológ*[5] Á-klasszifikátorok értékalakulásai egyformák.

A korrespondencia efféle legegyszerűbb esete áll fenn két hangsor között, amelyek csupán tér- és időbeli pozíciójukat tekintve különböznek egymástól.

3.2. *A 3.1. eset általánosítása:* Az említett reláció különféle általánosítási lehetőségei közül most csupán azokat vizsgáljuk meg, amelyek az értékalakulásokra vonatkoznak: 1. az értékalakulás egyformaságával összefüggő kikötésnek *nem* kell *minden* Á-klasszifikátorra érvényesnek lennie; 2. az egyformaság követelményét úgy általánosíthatjuk, hogy csupán *bizonyos É-klasszifikátorok* értékeinek megegyezését követeljük meg. Szemléltetésképpen tekintsük azt az esetet, amikor ugyanazt a melódiát ugyanabban az ütemben és ugyanolyan dinamikával, ám két különböző hangszeren és két különböző hangnemben játsszák. Az így létrejövő hangsorok olyan komplexusok lesznek, amelyek között az előbb bemutatott általánosított korrespondencia-reláció áll fenn. Ez azért van így, mert egyrészt 1. a két esetben mindössze a „hangerő" Á-klasszifikátor értékalakulása lesz egyforma, a „hangszín" klasszifikátor értékei viszont semmiféle egyezést nem mutatnak fel, másrészt pedig 2. a „hangmagasság" értékalakulásai csupán a „hangköz-sorozat" É-klasszifikátort tekintve egyeznek meg egymással.

3.3. *Tagolódás-izomorfia:* A korrespondencia gyakran a tagolódásra vonatkozik. A tagolódás egyformasága az említett két hangsornál például a motívumokat vagy a hangokat tekintve áll fenn. Ezzel szemben az ütemenkénti tagolódás a két hangsornál különböző lehet. Az első esetben *tagolódás-izomorfiáról* beszélhetünk.

3.4. *Transzpozíció:* Az egyik hangnemből a másikba való említett átmenetet a zeneelméletben köztudomásúlag transzponálásnak nevezik. A magunk részéről – a Gestaltelméletben *Ehrenfels* óta meghonosodott szóhasználattal összhangban – általánosítani szeretnénk a szóban forgó fogalmat: *„transzpozíciónak"* nevezzük – egy meghatározott korrespondenciát alapul véve – azt a műveletet, amely egy komplexust olyan komplexusba visz át, amely az elsővel az említett korrespondenciában áll. A transzponálás ezen általánosított fogalmának hangsorok esetében is nagyobb a terjedelme, mint a zeneelméletben használatos megfelelő fogalomnak. Ez utóbbinál például nem fordulhat elő a dinamika, tempó vagy hangszín megváltozása, míg a transzponálás általunk bevezetett fogalma ezeket a változásokat is magában foglalja.

4. *Alakzat*

4.1. *Alakzatok mint transzpozíciók invariánsai:* Ezen előkészületek után megpróbálkozhatunk az *Ehrenfels* által bevezetett *alakzat* fogalmának definiálásával. Definíciós javaslatunk megfogalmazása során a transzpozíció fogalmának fent rögzített jelentéséből indulunk ki. A szóban forgó művelet közben valami invariáns marad. Egy hangsornál ez nem más, mint a melódia, ráadásul a transzpozíció kibővített értelmében egyes-egyedül a melódia marad invariáns. Köztudomású mármost, hogy a melódia az a klasszikus példa, amelynek segítségével *Ehrenfels* az alakzat fogalmának mibenlétét szemléltette. Éppen ezért úgy véljük, helyesen járunk el, ha a kérdéses fogalmat a következőképpen definiáljuk: egy komplexus *alakja* – egy meghatározott korrespondenciát alapul véve – *nem más, mint* ami a szóban forgó komplexus *transzpozíciói* (pontosabban: az említett korrespondenciával összefüggő transzpozíciói) *során invariáns marad.* A definícióból következik, hogy egy hangsor alakja csakugyan nem egyéb, mint a melódia. – A modern

logika fogalomhasználatának jobban megfelel a következő definíció: *az alakzatok nem mások, mint korrespondenciák ekvivalencia osztályai.* (*Ajdukiewicz* az 1934-ben, Prágában rendezett filozófiai kongresszuson *Schlick* „Über den Begriff der Gesamtheit" c. előadásának vitájában azt javasolta, hogy az „alakzat" fogalmát n-elemű relációként definiáljuk. Mi a magunk részéről ezt a definíciót túlságosan általánosnak tartjuk, hiszen így minden relációt alakzat-fogalomnak kellene tekintenünk, s ez utóbbi kifejezés ily módon fölöslegessé válna.) – Így tehát egy melódia valójában nem más, mint olyan hangsorok osztálya, amelyek egymással korrespondenciában állnak, azaz: melódia-ekvivalensek. – Néhány hallgatónak korábban talán föltűnt, hogy akkor is a „hangsor" kifejezést alkalmaztuk, amikor a „melódia" kifejezés használata látszólag indokoltabb lett volna. Most már föltehetően mindenki számára világos, miért cselekedtünk így.

4.2. *Az alakzat-fogalom mint klasszifikátor:* Az alakzat fogalmával most az *„alakzat-individuum"*, vagyis egy meghatározott komplexus egyedi alakjának fogalmát állítjuk szembe – hasonlóan ahhoz, ahogy a zenében különbséget teszünk az általában vett melódia és egy meghatározott egyedi melódia, például a Kék Duna keringő melódiája között. Ez utóbbi esetben nem egy olyan – meghatározott helyen és meghatározott időben fölcsendülő – hangsorra gondolunk, amelynek a melódiája véletlenül megegyezik a Kék Duna keringő melódiájával. Három dolgot kell ugyanis megkülönböztetnünk: 1. a „melódia" klasszifikátort; 2. a szóban forgó klasszifikátor argumentumait, vagyis az individuális hangsorokat; 3. a szóban forgó klasszifikátor értékeit, vagyis az említett hangsorokhoz tartozó melódiákat, például a Kék Duna keringőt – ugyanúgy, ahogy korábban azt mondtuk, hogy a „halmazállapot" klasszifikátor egy meghatározott testhez mint argumentumhoz például a „szilárd" értéket rendeli. Általánosságban tehát az „alakzat" fogalmát olyan klasszifikátorként jeleníthetjük meg, amelynek az argumentumait komplexusok, értékeit pedig alakzat-individuumok alkotják. – Mivel a színhez, szaghoz, ízhez hasonló érzetminőségek neveit szintén klasszifikátoroknak tekinthetjük, rögtön érthetővé válik, hogy *Ehrenfels, Cornelius* és mások miért nevezték az általunk alakzat-fogalomként megjelölt fogalmat „alakzat-minőségnek": az elnevezés mögött valószínűleg az a föltevés húzódik meg, hogy a testek színéhez hasonlóan a hangsorok zenei alakját, vagyis melódiáját szintén közvetlenül érzékeljük.

4.3. *További példák:* Látható tehát, hogy terminológiánk elég jól illeszkedik az *Ehrenfels* által bevezetett terminológiához. Azt is meg tudjuk mutatni azonban, hogy terminológiánk többé-kevésbé összhangban áll a tudományos szóhasználattal, amennyiben azt nem jellemzik a bevezetésben említett pontatlanságok: azt, amit a hétköznapi nyelvben „egy test alakjának" neveznek, mi – megkülönböztetve az előbb bevezetett általános alakzat-fogalomtól – a test „geometriai formájának" hívjuk. Ez utóbbi köztudomásúlag nem más, mint az, ami meghatározott hasonlósági transzformációk során invariáns marad, s így alakzat-fogalmunkat a legszigorúbb feltételeknek eleget téve alkalmazhatjuk erre a *matematikai* példára.

Mivel logikai példával is szemléltetni szeretnénk az elmondottakat, most *Carnapot*[6] idézzük:

„Két kifejezést akkor tekintünk egyformának, ha a bennük szereplő és egymásnak megfelelő szimbólumok megegyeznek. Ha két szimbólum vagy két kifejezés (szintaktikailag) egyforma, akkor azt mondjuk, hogy (szintaktikai) *alakjuk* megegyezik, jóllehet megtörténhet, hogy figurális alakjuk eltérő ... A könyv legtöbb fejtegetésében ... kifejezés-alakzatokról lesz szó."

A *fizikában* alakzat-fogalmunkat valószínűleg bármelyik tetszőleges mezőre, a strukturális *kémiában* pedig a különféle molekulákra lehetne alkalmazni.

Noha a *pszichológia* különösen sok példát kínál, ehelyütt be kell érnünk a következő – Max *Wertheimer*[7] egyik sokat idézett munkájából származó – példával: ha egy fehér alapon fekete pontokból álló sorozatban a relatív távolságok állandósága mellett megváltoztatjuk – bizonyos határok között – az abszolút távolságokat (transzpozíció!), akkor a fenomenálisan megjelenő tagolódás (alakzat!) invariáns marad.

Időhiány miatt le kell mondanunk arról, hogy más tudományágakból származó példákat vizsgáljunk meg.

4.4. *Alakzatok tulajdonságai:* Miután alakzat-fogalmunk jelentését definitorikusan rögzítettük és példák segítségével – remélhetőleg – kielégítően megvilágítottuk, az *alakzatok* néhány olyan *tulajdonságát* szeretnénk megemlíteni, amelyek az irodalomban fontos szerepet játszanak:

Amikor *Ehrenfels* az alakzatokat tisztaságuk és nagyságuk alapján ítéli meg, akkor olyan *alakzat-klasszifikátorokról* van szó, amelyeknek lehetővé kell tenniük, hogy meghatározott alakzathoz tulajdonságként bizonyos mértékű tisztaságot vagy nagyságot rendeljünk. Ide tartozik egy alakzat jóságának fogalma is, amely az úgynevezett pregnanciatörvényben – erre a törvényre később még visszatérünk – igen fontos szerepet játszik. További alakzat-klasszifikátor a (zenei) „ütem" fogalma, amelynek argumentumait melódiák, értékeit pedig a különböző ütemfajták – például 3/4-es ütem – alkotják. Ugyanebbe a kategóriába tartozik az alakzatok szépsége. – Az alakzatok efféle tulajdonságait vagy minőségeit természetesen nem szabad az *Ehrenfels*-féle alakzat-minőségekkel összekevernünk. Az *Ehrenfels*-féle alakzat-minőség kifejezés ugyanis, mint láttuk, szinoním az általunk használt „alakzat" kifejezéssel, s így más logikai típusba tartozik, mint az „alakzat-individuum tulajdonsága vagy minősége" kifejezés. Másképpen fogalmazva: az alakzat-minőségek nevei komplexusok predikátumai, az alakzat-individuumok tulajdonságainak vagy minőségeinek nevei pedig alakzatok predikátumai.

4.5. *A két Ehrenfels-kritérium:* Az első *Ehrenfels*-kritérium értelmében egy alakzat attól lesz alakzat, hogy bizonyos transzpozíciók során változatlan marad. Elegendő az „alakzat" fogalmának általunk adott első meghatározását emlékezetünkbe idézni, hogy belássuk: fogalmunk mindig eleget tesz ennek a kritériumnak. Wolfgang *Köhler*[8] mármost – látszólag ellentmondásban a fentiekkel – úgy véli, hogy vannak olyan alakzatok, amelyek nem tesznek eleget a szóban forgó kritériumnak. Nyilvánvaló azonban, hogy *Köhler* itt nem gondolhatott az „alakzat" kifejezés eddig tárgyalt jelentésére, hiszen egyébként minden bizonnyal nem kerülte volna el a figyelmét, hogy – s ez triviális – minden így felfogott alakzat transzponálható. Ez a látszólagos ellentmondás véleményünk szerint úgy oldható fel, hogy megmutatjuk: *Köhler* az „alakzat" kifejezésen valami mást értett, mint amit *Ehrenfels* és mi értünk.

A két úgynevezett *Ehrenfels*-kritérium közül a második „Az alakzat több, mint a részek összege" formában népszerű jelszó lett. Azt, hogy a szóban forgó kiejelentés a mi alakzat-fogamunkra is érvényes-e, csak akkor dönthetjük el, ha lefordítjuk az általunk használt nyelvre. Éppen ezért az „összeg" kifejezés értelmezési lehetőségeit tüzetesen szemügyre kell vennünk:

Az „összeg" kifejezést *Tarski – Leśniewski* nyomán – nagyjából ugyanabban az értelemben használja, mint *Ehrenfels.*[9] A magunk részéről úgy látjuk azonban, hogy

célszerűbb lesz, ha ezt a fogalmat mi az *„összesség"* kifejezéssel jelöljük. Az összességet részei egyértelműen meghatározzák, s ugyanabba a logikai típusba tartozik, mint ez utóbbiak. Többek között ez a körülmény különbözteti meg az összességet a komplexustól. Ily módon például egy hangsor hangjainak összességét az előbb mondottak értelmében szigorúan el kell választanunk magától a kérdéses hangsortól, hiszen minden olyan hangsorhoz, amely ugyanazon hangokból áll, a hangoknak ugyanazon összessége tartozik. Így tehát megfogalmazhatunk olyan értelmes kijelentéseket, amelyek igazak ugyan egy meghatározott hangsorra, de nem igazak a hangoknak arra az összességére, amely a szóban forgó hangsornak felel meg. A hangok összességéről például már azt sem mondhatjuk, hogy a részeit alkotó hangok valamilyen meghatározott sorrendben követik egymást. Általánosan fogalmazva: úgy véljük tehát, hogy a fenti kijelentés leghívebb fordítása a következő: egy komplexus alakja olyan tulajdonság, amelyet értelmesen nem rendelhetünk a részek – valamilyen meghatározott felosztásnak megfelelő – összességéhez. A szóban forgó *Ehrenfels*-kritérium tehát lényegében nem más, mint a típusok összevegyítését tiltó szintaktikai előírás következménye. Mindazonáltal hamarosan a szóban forgó kritérium egy kevésbé formalisztikus értelmezésével fogunk megismerkedni.

5. *Hatásrendszer*

5.1. *Rendszer:* Többször céloztunk arra, hogy az „alakzat" kifejezést egy másik értelemben is használják. A fogalom e másik jelentésének pontosabb meghatározása érdekében ismét néhány segédfogalom bevezetésére van szükség:

„Egy adott R reláción alapuló *rendszernek"* nevezzük az olyan egészt, amely eleget tesz a következő feltételeknek: létezik az egész egy olyan felosztása, amelyre igaz, hogy a felosztás révén kapott részek mindegyike az R relációban áll az összes többi résszel, s minden olyan objektum, amely legalább egy résszel az R relációban áll, maga is része az egésznek. Az elmondottakat talán egy olyan magán távbeszélő rendszer szemlélteti a legjobban, amelynek nincs központja, s így minden egyes résztvevő közvetlen összeköttetésben áll az összes többivel, s egyetlen résztvevő sem áll összeköttetésben kívülállókkal.

5.2. *Determináció:* További segédfogalomként a *determinációs kapcsolat* fogalmát vezetjük be. Ezt a fogalmat *Carnap* logikai definíciójával összhangban (lásd Abriss der Logistik, 37b §) használjuk. Itt elegendő lesz, ha a determinációnak azt a fogalmát idézzük fel, amely a jelenkori tudományban oly nagy szerepet játszik.

5.3. *Determinációs rendszerek:* Ha a korábban definiált rendszer-fogalomban az ott meghatározatlanul hagyott R relációt az előbb említett determinációs kapcsolattal helyettesítjük, akkor egy specifikus rendszer-fogalomhoz jutunk. Az efféle rendszereket „determinációs rendszereknek" vagy egyszerűen *„hatásrendszereknek"* nevezzük. A hozzáértőket emlékeztetni szeretnénk arra, hogy a determináció fogalma *Carnapnál* egy háromelemű reláció, amely a determináló pozíció-tartományt, a determinált pozíciót és a determinációt közvetítő Á-klasszifikátorok osztályát köti össze egymással. Nekünk itt ugyan másfajta relációra van szükségünk, ám – úgy tűnik – joggal föltételezhetjük, hogy eljárásunk logikailag kifogástalan.

A hatásrendszerek mibenlétének szemléltetésére választott példánkkal – az elektromosan töltött és izolált vezetővel – *Köhler* behatóan foglalkozott fent említett könyvében.

A példában az elemzés kiindulópontját alkotó egész nem más, mint az elektromosan töltött mező, az egész részeinek a mező elemei felelnek meg, a definícióban szereplő reláció pedig azoknak a mezőerőknek a relációja, amelyek közvetítésével a mező elemei kölcsönösen determinálják egymást.

Hatásrendszert alkot továbbá az atommag, a molekula, a sejt, az organizmus és a népgazdaság. A formális tudományokban, mint például a matematikában és a logikában, azért nem találunk példákat hatásrendszerekre, mert a hatás vagy determináció fogalmát nem alkalmazhatjuk a szóban forgó tudományok objektumaira. Más típusú rendszerekre azonban igen könnyen hozhatnánk példákat az említett tudományokból, ám az efféle rendszerek vizsgálata nem tartozik tárgyunkhoz. – A pszichológiáról később majd külön fogunk beszélni.

5.4. *A hatásrendszerek néhány jellegzetes tulajdonsága*

5.4.1. *Az aggregátumok és a hatásrendszerek ellentéte:* A „hatásrendszer" kifejezés jelentésének további tisztázása érdekében a hatásrendszer fogalmával poláris ellentétként az *aggregátum* fogalmát állítjuk szembe. Egy egészt akkor nevezünk aggregátumnak, ha – egy adott felosztást alapul véve – nincs két olyan része, amelyek között determinációs kapcsolat állna fenn. Edwin *Rausch*[10] újabb kutatásai efféle egészek tulajdonságainak feltárására irányulnak. – Talán nem lesz fölösleges, ha rámutatunk arra, hogy a „hatásrendszer" és az „aggregátum" fogalmai nem kontradiktorikus ellentétei egymásnak, hanem egy rendezett sor két pólusán helyezkednek el. Gondoljuk csak meg a következőket: 1. két tetszőleges rész között különböző erejű kölcsönhatások állhatnak fenn; 2. a kölcsönhatás erejének mérőszáma a rendszeren belül különböző értékeket vehet föl. „Tiszta" aggregátummal akkor állunk szemben, ha a részek közötti kölcsönhatás – abszolút értelemben vagy gyakorlatilag – nulla. – Úgy véljük, a fentiekkel pontosan definiáltuk azt, amire *Köhler* és mások gondolnak, amikor „és-kapcsolatokról", „szummatív egészekről" és hasonlókról beszélnek. Véleményünk összhangban áll *Schlick* azon nézeteivel, amelyeket korábban említett előadásában[11] fejtett ki. *Schlick* egyébként ebben az előadásában elismeri az alakzat-fogalom pszichológiai alkalmazásának jogosultságát. – Aggregátumot alkot továbbá – hogy ismét *Köhler* egyik példáját említsük – három kő, amelyek a Földön olyan messze vannak egymástól, hogy kölcsönös egymásrahatásuk erejét az előbb megadott értelemben nullával egyenlőnek tekinthetjük.

5.4.2. *Peremfeltételek:* A hatásrendszerekben lezajló folyamatok egyértelmű leírásához többnyire az úgynevezett *peremfeltételek* meghatározására van szükség. A korábban említett elektromos vezető esetében ez azt jelenti, hogy meghatározzuk: hogyan oszlik az elektromos töltés a vezetőben, milyen a vezető formája, s vannak-e más elektromosan töltött testek a vezető környezetében. Ezek a leírás-minták természetesen erősen idealizáltak, s ráadásul itt csak vázlatosan ismertethettük őket.

5.4.3. *Szélsőérték-tulajdonságok:* Ha a hatásrendszerek statikus vagy stacionárius egyensúlyban vannak, akkor bizonyos jellegzetes változók meghatározott *szélső*értékeket vesznek föl: így például – ismét *Köhler* nyomán – egy folyadékban lebegő, s azzal nem vegyülő olajcsepp felülete – amennyiben a folyadék és az olajcsepp sűrűsége megegyezik

– minimális lesz, az olajcsepp ugyanis gömb alakot vesz föl. Az efféle szélsőérték-tulajdonságok különösen fontosnak bizonyulhatnak a pszichológiai alkalmazás szempontjából.

5.5. *„Hatásrendszerek" és „alakzatok":* Az „alakzat" kifejezés jelentése a Gestalt-elméletben az idők folyamán megváltozott: a fogalom jelentése – fokozatosan eltávolodva az *Ehrenfels*-féle „alakzat-minőségektől" – egyre inkább annak a fogalomnak a jelentése felé tolódott el, amelyet *Köhler*[12] „organized whole"-nak, *Koffka*[13] pedig „functional whole"-nak nevez. *Köhler*, imént idézett könyvének 148. oldalán maga is utal erre a jelentésváltozásra. – Azt állítjuk mármost, hogy az előbb említett két fogalom jelentése egybeesik a mi „hatásrendszer" fogalmunk jelentésével. A *Köhler* és *Koffka* által választott megjelölés mindenesetre nem zárja ki ezt az értelmezést. A bevezetésben mondottak értelmében állításunkat csak akkor tekinthetnénk bizonyítottnak, ha az említett szerzők megfelelő kijelentéseiben a szóban forgó két fogalmat mindenütt a „hatásrendszer" fogalmával helyettesítenénk. Noha erre most nincs mód, mindenkit biztosíthatunk, hogy a kérdéses eljárás mindenütt eredményesnek bizonyult, ahol megpróbáltuk alkalmazni. – A transzpozíciók invariánsaként felfogott „alakzat" megjelölésére *Köhler* és *Koffka*, korábban többször idézett könyveikben egyebek között a „form" vagy „shape" kifejezést használják. Nem csoda, hogy a két fogalom fölcserélésének veszélye az idők folyamán egyre nagyobb lett. Mások mellett C. *Spearman*[14] is rámutatott a „confusion between ‚shapes' and ‚wholes'" veszélyére. *Köhlerrel* és *Koffkával* ellentétben azt javasoljuk, hogy az „alakzat" kifejezést a hétköznapi és a tudományos nyelvvel összhangban csupán az eredeti *Ehrenfels*-féle értelemben használjuk. Ha az „alakzat" kifejezést mégis alkalmazni kívánjuk a hatásrendszerekre, akkor talán „alakzatokat formáló rendszerekről" beszélhetnénk.

A hatásrendszer fogalmát nem *Köhler* vezette be a tudományelméletbe. A fogalom gondolkodási segédeszközként való felhasználásának eszméje legalább *Kantig* vezethető vissza, aki – mint köztudomású – a kölcsönhatás fogalmát fölvette kategória-táblázatába. Tanítványa, J. F. *Fries* „Mathematische Naturphilosophie" c. művében *Kant* fejtegetéseire támaszkodva olyan gondolatokat fogalmazott meg, amelyek feltűnően emlékeztetnek *Köhler* elgondolásaira.

5.6. *Szélsőérték-tulajdonságok és a pregnancia-törvény:* Amint a hatásrendszerek egyensúlyi állapotai a természettudományokban szélsőérték-törvényeknek engedelmeskednek, úgy a modern Gestalt-pszichológia is egész sor olyan törvényt fogalmazott meg, amelyeket *Koffka* (Principles, 174. o.) a kifejezetten „maximum–minimum elvnek" nevezett, *Wertheimer*-féle *pregnancia-törvényben* foglalt össze. Ez a törvény azt mondja ki, hogy az alakzatok „jósága" a peremfeltételektől függ. A „jó" kifejezésen a szabályossághoz, szimmetriához és egyszerűséghez hasonló tulajdonságokat értik. Egy efféle jellemzés az alakzatok „jóság" szerinti rendezéséhez vezet. Az „alakzat" fogalma itt az általunk javasolt értelemben szerepel: a komplexus ebben az esetben nem más, mint egy hatásrendszer. Amint korábban láttuk: egy efféle komplexus lehetséges alakzatai közül azokat, amelyeket a rendszer egyensúlyi állapotban vesz föl, szélsőérték-tulajdonságok jellemzik. Ha mármost látómezőnk (pontosabban: ennek fiziológiai szubsztrátuma), amint a Gestalt-teoretikusok állítják, csakugyan ilyesfajta hatásrendszert alkot, akkor egyensúlyi alakzatainak engedelmeskedniük kell a pregnancia-törvénynek. Ez magyarázhatja például, hogy egy inger-konfigurációnak, amely csupán hozzávetőleg ábrázol kört, miért tökéletes kör felel meg a látómezőben. Látható tehát, hogy – remélhetőleg – logikailag világos, ám

egyszersmind meglehetősen bonyolult kapcsolat áll fenn az alakzatokat formáló rendszerként felfogott hatásrendszer fogalma és az alakzattá formált komplexus fogalma között. Könnyen lehetséges, hogy részben ebből fakad a Gestalt-elmélet terminológiájának homályossága és pontatlansága.

5.7. *Peremfeltételek a Gestalt-pszichológiában:* A *peremfeltételek* fogalmát éppen úgy alkalmazhatjuk a látómezőre, ahogyan ezt az egyensúly fogalmával tettük. A peremfeltételeket most két csoportra: a „külső" és „belső" peremfeltételek csoportjára osztjuk. Míg az első csoportba a közvetlen ingerek konfigurációi, így például a retinán megjelenő képek tartoznak, addig a másodikba a pillanatnyi beállítottságot, az emléknyomokat és a megfelelő tipológiai tényezőket sorolhatjuk.

5.8. *Az Ehrenfels-kritériumok és a hatásrendszerek:* Most azt szeretnénk megmutatni, hogy az úgynevezett első *Ehrenfels*-kritériumot – hatásrendszerekre alkalmazva – hogyan fordíthatjuk le az általunk használt nyelvre: „Az alakzat több, mint a részek összege" mondatban az „alakzat" kifejezést a „hatásrendszer" szóval, az „összeg" kifejezést pedig – az „alakzat" fogalmának előbbi jelentésváltozásával összhangban – az „aggregátum" kifejezéssel helyettesítjük. Fordítási javaslatunk így a következőképpen hangzik: Ha egy hatásrendszert a hozzá tartozó aggregátummal hasonlítunk össze, akkor azt látjuk, hogy az előbbi a determinációs kapcsolat következtében gazdagabb (több), mint az utóbbi. E kézenfekvő fordítási javaslat részletes indoklásáról itt le kell mondanunk.

Most már az is érthető, hogy a második *Ehrenfels*-kritérium, vagyis a transzponálhatóság követelménye az idők során miért szorult egyre inkább háttérbe. *Köhler* már 1919-ben[15] úgy vélte, hogy vannak olyan „alakzatok", amelyek nem tesznek eleget a szóban forgó kritériumnak. A magyarázat abban rejlik, hogy a transzpozíció fogalmát értelmesen csak akkor alkalmazhatjuk hatásrendszerekre, ha ezeket alakzattá formált komplexusként értelmezzük. Ez az értelmezés azonban a „hatásrendszer" fogalmának magyarázó funkciója szempontjából lényegtelen.

III. *Eredmények*

Úgy véljük, eredeti célkitűzésünknek megfelelően sikerült megmutatnunk a következőket:

Az „alakzat" kifejezésnek legalább két jelentése van, s mi mindkettőt definiáltuk.

Fejtegetéseink valószínűvé teszik, hogy mindkét említett fogalom a tudományos gondolkodás használható segédeszköze, jóllehet a végérvényes ítéletet erről a szaktudósoknak kell kimondaniuk.

Mindez, úgy véljük, *mindkét* fogalom esetében az összes reáltudományra érvényes, így tehát az úgynevezett egzakt természettudományokra is, ám csupán a *mi* alakzat-fogalmunk esetében érvényes az úgynevezett formális tudományokra, vagyis a logikára és a matematikára.

Az alkalmazott logika itt vizsgált problémájának megoldása közben, úgy véljük, sikerült előmozdítanunk a tiszta logika fejlődését: a korrespondencia fogalmának bevezetésével értelemszerűen kiterjesztettük például az izomorfia fogalmát, s így a struktúra fogalmától eljutottunk az alakzat fogalmához.

Munkánk végül a tudományos nyelv egységesítését és ezáltal a tudomány egységének logikai eszményét szolgálta

JEGYZETEK

[1] Vierteljahrschrift f. wissenschaftliche Philosophie XIV. 3. 1890.

[2] Előadásunk egy átfogó elemzés része, amelynek tárgyát az úgynevezett „rendezési fogalmak" alkotják. Lásd a rendezési fogalmakról szóló fejtegetéseket *Carl G. Hempel* és *Paul Oppenheim,* Der Typusbegriff im Lichte der neuen Logik, Leiden 1936 c. munkájában.

[3] Köszönettel tartozunk *Heinrich Poll*nak, aki értékes javaslatokkal járult hozzá a probléma megoldásához.

[4] Vö. *Rudolf Carnap,* Abriss der Logistik, Wien 1929; 37a §.

[5] Úgy véljük, a korrespondencia fogalma segítséget nyújthat a biológiában oly fontos szerepet játszó *homológia* fogalmának tisztázásában.

[6] Logische Syntax der Sprache, Wien 1934; 14. o.

[7] *Max Wertheimer,* Untersuchungen zur Lehre von der Gestalt, II. Psych. Forsch., Bd. 4, 301–350.

[8] *Wolfgang Köhler,* Die physischen Gestalten in Ruhe und im stationären Zustand, Erlangen; 37.

[9] Vö. *J. H. Woodger,* The Axiomatic Method in Biology, Cambridge 1937; „E Függelék". A szóban forgó függeléket *Tarski* írta. *Tarski* elgondolásainak részletes elemzése túl messzire vezetne.

[10] *Edwin Rausch,* Über Summativität und Nicht-Summativität, Psychologische Forschung, Bd. 21, 1937.

[11] Actes du huitième Congrès international de Philosophie à Prague, Prague 1936; 85 skk. o.

[12] *Wolfgang Köhler,* Gestalt Psychology, New York – London 1929.

[13] *K. Koffka,* „Gestalt" szócikk az Encyclopaedie of the Social Sciences-ben, New York 1931; valamint *uő.:* Principles of Gestalt Psychology, London 1936.

[14] *C. Spearman,* Two defects in the theory of gestalt, Int. Kongr. f. Psych., Groningen 1926.

[15] Vö. „Die Physischen Gestalten . . .", 37.

KÖNYV

AZ „ORVOSI SZOCIOLÓGIA" KÉZIKÖNYVÉRŐL

(Spielmann József: Betegség, orvoslás, társadalom.
Kritérion, 1984.)

Marosvásárhelyen az orvostanhallgatóknak Spielmann József tartott előadásokat a szociológia és az orvostudomany kapcsolatáról, az egészség és a betegség társadalmi meghatározottságáról, s az ehhez a kérdéskörhöz tartozó tudományos eredményekről. Az egyetemi előadás-sorozatok alatt alakulhatott ki 1984-ben a Kriterion Könyvkiadónál megjelent „Betegség, orvoslás, társadalom" című könyvének izgalmas anyaga és logikus felépítése, amelyben röviden összefoglalja a szociológia egyik új ágazatának – általa orvosi szociológiának nevezett szakágazatnak – a nemzetközi irodalmát.

A könyv megírását éveken át tartó kutatómunka s a témához kapcsolódó több száz, az elmúlt negyvben év során publikált ,tanulmány elemzése előzte meg. Széles nemzetközi kitekintést esz lehetővé, hogy öt nyelvterület válogatott irodalmával ismerkedhetünk meg a könyv olvasása során, hiszen angol, német és francia nyelven publikált felmérések, tudományos eredmények mellett a szerző feldolgozza az utóbbi időben Magyarországon és Romániában megjelenő empirikus kutatások és elméleti munkák eredményeit is.

A könyv külön erénye, hogy Spielmann József nem a saját véleményét akarja az olvasóra erőltetni, hiszen részletesen ismerteti azokat az álláspontokat is, amelyeket valami miatt elutasít. Bár ilyenkor azzal is számolnia kell, hogy az olvasó esetleg nem mindig, s főleg nem mindenben vele ért egyet.

Spielmann József olyan orvos, aki hosszú évek óta nagy érdeklődéssel foglalkozik szociológiai kérdésekkel, s azon fáradozik, hogy a két tudomány – a szociológia és az orvostudomány – képviselői ezen az új határterületen minél eredményesebben együtt tudjanak működni. Erre utal egy 1982-ben megjelent cikkének címe is: „Az orvostudomány és a szociológia közeledésének okairól". Ennek a kérdésnek könyvében is külön fejezetet szentel. Talán ezzel magyarázható, hogy igen részletesen foglalkozik az új határterület módszereivel, feladataival, s igyekszik elhatárolni az „orvosi szociológiát" attól a két tudománytól, amelyekkel némileg közös a területe. Magyarországon ez a kérdés kevésbé foglalkoztatja a szakma művelőit, számunkra inkább a vizsgált kérdések és az elért eredmények a fontosak, mintsem az, hogy melyik szakterülethez sorolható az elkészült mű. Ennek valószínűleg az a magyarázata, hogy a „román szak- és ismeretterjesztő sajtóban az új határtudomány létjogosultságáról, feladatairól, kutatási céljairól ellentétes vélemények hangzottak el". (5. o.)

A könyv elolvasása után sajnálattal vesszük tudomásul, hogy az angolszász irodalom újabb eredményei kimaradtak a kötetből. Az erről a nyelvterületről felhasznált források többsége a hatvanas évekből származik, pedig sok idevágó izgalmas mű jelent meg azóta nyugaton. A magyarországi publikációk közül is – főleg a hetvenes években megjelent anyagokra támaszkodik a szerző – hiányoznak a legfrissebbek. Egyedül a Romániában megjelent tanulmányok esetében nincs ilyen jellegű késés, hiszen még egy 1983-ban megjelent kiadvány eredményeit is sikerült felhasználni a könyv megírásához.

Szociológusok, közgazdászok és néha orvosok is egyre gyakrabban foglalkoznak az „egészség árával". Spielmann József könyve utolsó fejezetében foglalja össze röviden az ezzel a kérdéskörrel kapcsolatos gondolkat, vitákat. Kár, hogy erre mindössze nyolc oldalt szán, pedig az agészségügyi költségek rohamos emelkedése miatt egyre nagyobb figyelmet fordítanak erre ma már a szocialista országokban is. Ezt mutatja az is, hogy 1984-ben megjelent a KSH kiadásában Dr. Bálint István–Dr. Kuti Éva: Az egészségügy gazdaságtana c. könyve, amelyben a szerzők a nemzetközi szakirodalom alapján a szűkebb szakterületükhöz tartozó több száz forrásmunkát feldolgozva mutatják be igen alaposan és részletesen az egészségügyi gazdasági kérdéseivel kapcsolatos álláspontokat, vitákat.

A magyarországi olvasó részére különösen izgalmasak a Romániáról szóló fejezetek, hiszen elég keveset tudunk az ottani vizsgálatok eredményeiről. Ebből a könyvből kiderül, hogy több vizsgálatot is folytattak, amelyek eredményeivel érdemes röviden megismerkedni.

Romániában, ahol a népesség növekedésére olyan nagy hangsúlyt fektetnek, a csecsemőhalandósági mutatók még igen magasak (1967-ben 46,6 ezrelék volt); s e tekintetben az évszakok függvényében, illetve az egyes megyék között jelentős eltérések mutatkoznak. A magas csecsemőhalandóság kedvezőtlenül hat ki a népesedési viszonyokra. A csecsemőhalandóságot fenntartó okokban közrejátszik mind a családi gondozás hiánya, mint az orvosi hálózat munkájának diszfunkcionalitása; meg nem felelő a lakosság egy részének egészség-kultúrája és magatartása: sok helyt a csecsemők gondozása s táplálása elmarad a követelmények mögött; nem ritkán későn fordulnak orvoshoz a beteg csecsemővel; s az orvosi segítség is indokolatlanul késik. Az elhalt csecsemők közül 50% koraszülött volt, azok mortalitása jóval meghaladja a normális testsúlyú újszülöttekét.

Az elemzés óta eltelt 13 év alatt a hazai csecsemőhalandósági mutatók jelentősen csökkentek, az orvosi hálózat munkája is hatékonyabbá vált, az elemzés egyes megállapításai mégis mai napig időszerűek." (129 o.)

Romániában több tanulmányban foglalkoznak a lakosság egészségtelen életmódjával, amely az egészségügyi intézmények terheit növeli, de nemcsak a lakosságot vádolják az egészségügyben jelentkező feszültségekért, az egészségügyi intézmények működéséről is olvashatunk kritikus megjegyzéseket: „az idült szívbetegségek mintegy 10%-a a gyermekkorban lezajlott sokkízületi gyulladással járó carditis elhanyagolt kezelésének, illetve hiányos megelőzésének következménye. E téren az orvosi hálózatunk funkcionalitása még sok kívánni valót hagy maga után." (145. o.)

Azt is megtudhatjuk, hogy a „táppénz-fegyelem" betartása, irányítása Romániában is olykor a betegek rovására történik. „A betegszerepre jogosultat azzal visszautasítani, hogy „betelt a létszám", már meghaladták az e hónapra tervszerűsített összeget, embertelen magatartás, szem elől téveszti azt, hogy minden egyén megbetegedése egyszeri és egyedi eset, önálló elbírálást követel, s nem tekinthető egy statisztikai kimutatás százaléktöredékének". (178. o.)

A hálapénzről szóló megjegyzések jól bizonyítják, hogy hasonló egészségügyi rendszerekben, ahol az orvosok érdekeltségének megteremtésére és anyagi megbecsülésükre nem fordítanak elég figyelmet, hasonló mechanizmusok alakulnak ki.

„Mi tagadás, nálunk – ahol ingyenes állami egészségvédelem létezik – szintén akadnak orvosok, akik elvárják, hogy munkájukért külön is honorálják őket. A kórházak, klinikák vámszedői a felvételért „ágypénzt", „fekbért" – s nem is alacsonyat – követelnek: orvosi buzgalmuk csak akkor kezd pezsegni, ha a betegtől már megkapták a „hálapénzt", mi több, orvosoktól és orvos hozzátartozóktól is elvárják az „obulusokat", s így az egyik legrégibb hippokratészi elvvel kerülnek szembe, mely megtiltja az orvosoknak, hogy orvostól pénzt fogadjon el." (176. o.)

Ez a könyv az első magyar nyelvű kísérlet arra, hogy összefoglalja az egyre több embert érdeklő, az egészségi állapot társadalmi meghatározottságával és az egészségügyi intézmények működésével foglalkozó nemzetközi irodalmat, s mindenképpen hasznos olvasmány a szakemberek és az érdeklődők számára.

Azok az egyetemisták, akik Spielmann József előadásait hallgatták, egy jól felkészült, nemzetközi áttekintéssel bíró előadótól hallhattak az orvosi szociológiáról, ami bizonyára hozzájárult ahhoz, hogy felkeltse, vagy ha már megvan, fokozza bennük a szociológia iránti érdeklődést.

Jó lenne, ha Magyarországon is hasonló felkészültségű előadók ismertetnék meg az orvostanhallgatókkal a szociológiának az egészségügy területén végzett vizsgálatait és eredményeit.

Antal Z. László

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A szedést a Neotyp készítette
Terjedelem: 11,55 (A/5 ív)
88.16739 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest. – Felelős vezető: Hazai György

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

MAGYAR TUDOMÁNY

A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője

Főszerkesztő: Straub F. Brunó

Különböző tudományágak általános érdekű kérdéseivel foglalkozik. Minden szám tartalmaz vitákat, akadémiai híreket, a tudományos élet eseményeinek beszámolóit, megemlékezéseket, valamint könyvbírálatokat.

Alapítva: 1890
Magyar nyelven, angol
és orosz nyelvű tartalomjegyzékkel
Megjelenik havonta
Évi előfizetési díja: 156,— Ft
Előfizethető a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR)
Budapest, József nádor tér 1. 1900
Pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

СОДЕРЖАНИЕ

1987/2

Статьи

РОБЕРТ АНГЕЛУС—РОБЕРТ ТАРДОШ: Культурно-коммуникационное расслоение 209
ЛАСЛО БРУСТ: Организации объединяющие на базе общих интересов в политической системе (Корпоратизм и парламентаризм) 233
ЙОЖЕФ ХЕГЕДЮШ—РОБЕРТ МАНХИН: Экспансия районов отдыха (1965—1975) (Индивидуальные и коллективные стратегии) 251

Социография

ЭРИКА ВАРШАНИ: Коллективные травмы, как корни патогенных общественных процессов 277

Мастерская

МАРИЯ НОВАК—ЙЕНЭ ДУБА: Социальная взаимосвязь между инфарктом сердца и выходом на инвалидность 299

Наблюдатель

ЖУЖА САРВАШ: Краткая история финнской социологии 305
ЭРВИН ЖУБОР: Сословное общество — буржуазное общество. Конференция по истории общества в Шалготаряне 315

Информация

О понятии формации. I. Составил: ЛАСЛО БЕРТАЛАН 325

Книги

О справочнике «врачебной социологии». (ЛАСЛО АНТАЛ) 337

CONTENTS
1987/2

Papers

ANGELUSZ, RÓBERT–TARDOS, RÓBERT: Cultural and Communicational Stratification . . 209
BRUSZT, LÁSZLÓ: Interest Organizations in the Political System (Corporatism and Parliamentarism) 233
HEGEDÜS, JÓZSEF–MANCHIN, RÓBERT: The Expansion of Holiday Resorts (1965–1975) (Individual and Collective Strategies) 251

Sociography–case studies

BARSÁNYI, ERIKA: Collective Traumas, as Roots of the Pathogenous Social Processes 277

Workshop

NOVÁK, MÁRIA–DUBA, JENŐ: The Social Context of Myocardial Infarction and Invalidity 299

Observer

SZARVAS, ZSUZSA: The Brief History of Finnish Sociology 305
ZSUBOR, ERVIN: Feudal Society – Bourgeois Society. A conference on social history at Salgótarján 315

Information

On the Concept of Formation. I. Compiled by BERTALAN, LÁSZLÓ 325

Book

On the Manual of ‚Medical Sociology' (ANTAL, LÁSZLÓ) 337

Ara: 52 Ft
Előfizetés egy évre: 208 Ft

ISSN 0133—3461

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Folyóiratunk a szociológiai kutatásokat ismertető, s általában a szociológia és határterületeinek tudományos kérdéseivel foglalkozó kéziratokat fogad el közlésre.

A kéziratok terjedelme általában nem haladhatja meg az 1—1,5 ívet (16—24-es, kettes sorközzel gépelt oldal, soronként 50 „n" betűjellel).

A kéziratot a szerkesztőség 3 példányban kéri. A közlemény címe után fel kell tüntetni a szerző nevét, valamint munkahelyét.

A tanulmányként közlésre szánt kéziratokhoz, idegen nyelvű fordításra, 25 soros összefoglalást kell a kézirathoz mellékelni, külön oldalon, címmel ellátva, 3 példányban.

A szerző vállalja, hogy a tördelt levonatokat 3 nap alatt kijavítva visszaküldi a szerkesztőségbe.

Szerzőinknek, kérésükre — tiszteletdíjuk terhére — 100 db különlenyomatot készítünk. (A kérést a korrektúránál kell jelezni.)

A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

1828
AKADÉMIAI KIADÓ

316877

SZOCIOLÓGIA

Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata

1987

3

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

ANGELUSZ RÓBERT szerkesztő, BÉRES CSABA, BERTALAN LÁSZLÓ szerkesztő, CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ a szerkesztőbizottság elnöke, HANÁK KATALIN, LENGYEL GYÖRGY, PAPP ZSOLT főszerkesztő, SZENTPÉTERI ISTVÁN, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAHIN TAMÁS, TARDOS RÓBERT szerkesztő

Szerkesztőségi titkár:

HELESZTA ÉVA

A szerkesztőség címe:
1014 Budapest I., Úri u. 62. II. 58
Telefon: 160-160/541

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 208,— Ft

Egy szám ára: 52,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

TARTALOMJEGYZÉK
1987/3.

Tanulmányok

JÁNOSI GYÖRGY: A szórakozás funkciói 341
GULÁCSI GÁBOR: Egy struktúrafeszegető intézmény és egy politikai kampány a nyolcvanas években: a TEHO 361
FARAGÓ TAMÁS: A falusi társadalom rétegződéséről 395

Kitekintés

KOLOZSI BÉLA: A fiatalkori drog-visszaélés és toxikománia egyes külföldi kutatásairól 419
VARSÁNYI ERIKA: Gyógyítás és emberi kapcsolatok 429

Műhely

HALMOS KÁROLY: Vállalkozói csoportok a századfordulón Magyarországon 433

Tájékozódás

Az alakzatok fogalmáról. II. rész. Összeállította: BERTALAN LÁSZLÓ 441

JÁNOSI GYÖRGY

A SZÓRAKOZÁS FUNKCIÓI
(Kutatáselőkészítő műhelytanulmány)

Az alábbi elemzés egy olyan empirikus vizsgálat elméleti megalapozását szolgálja, amely a szórakozás funkcióinak és társadalmi szerepének feltárására irányul. Alapvető célja az, hogy a szórakozás funkcióinak feltérképezésével és átfogó vizsgálatával elméleti kiindulópontot biztosítson a konkrét szociológiai kutatások számára, s lehetővé tegye az adatgyűjtés szempontrendszerét meghatározó vizsgálati hipotézisek megfogalmazását.[1] Ez a törekvés, illetve kutatás-technikai orientáció az elemzés elméleti megállapításait olyan konkrét példákkal, illetve megjegyzésekkel egészíti ki, melyek az empirikus megközelítés nézőpontjának érvényesítésével a vizsgálat alapvető problémáinak és aspektusainak kijelölését szolgálják.

1. Előzetes megjegyzések, a fogalmak tisztázása

Anélkül, hogy hosszabban elidőznénk a szórakozás fogalmának meghatározásánál, elöljáróban leszögezzük: a szórakozást olyan szabadidős elfoglaltságnak tekintjük, amelynek középpontjában a cselekvés szubjektív motívumai szempontjából a kellemes élmények partikuláris világának kialakítása áll, és amely a történelmi fejlődés adott keresztmetszetében a kellemesség megszerzésére irányuló állandósult és társadalmilag rögzített tevékenységformák, illetve magatartásmódok rendszerét fogja át.[2] Ez a meghatározás jól mutatja, 1. hogy a szórakozás sajátosságainak feltárása során nem a szórakozás objektív formáinak rendszerét, hanem magát a cselekvést, a kellemesség megszerzésének folyamatát kell vizsgálat tárgyává tenni, továbbá 2. hogy a fogalom alá sorolt jelenségek körülhatárolásakor a cselekvés objektív és szubjektív mozzanatait egyaránt figyelembe kell venni.

Ha ugyanis kizárólag a cselekvés objektív sajátosságait tartjuk szem előtt, akkor egyrészt kicsúsznak a fogalom érvényességi köréből azok a tevékenységformák (szórakozásra orientált művészeti befogadás, kulturális elsajátítás stb.), amelyek a társadalmi élet más szükségleteinek kielégítésére szerveződtek ugyan, de a szubjektív céloktól és szándékoktól függően a szórakozás sajátos eszközeivé válhatnak; másrészt kellemes élményforrásnak minősülnek azok az aktivitások, amelyek külső (konformitási, ideológiai stb.) nyomás hatására – gyakran feloldva a cselekvés szórakoztató jellegét – a kellemesség megszerzésétől idegen célok szolgálatába állítják a szórakozás egyes formáit (lásd pl. a státus-erősítést célzó vadászatot, vagy a hivatali felettes kedvéért összehívott kártyapartit). Ez azt jelenti, hogy a szórakozás sajátosságainak vizsgálata során a korábbi kutatások

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

módszertani apparátusát olyan eszközökkel kell kiegészíteni, melyek a cselekvés hátterében álló szubjektív motívumok feltárásával lehetővé teszik a fogalom alá tartozó aktivitások pontosabb és egyértelműbb körülhatárolását.[3]

Hasonló egyoldalúságokhoz vezet, ha a strukturális és funkcionális elemzések rendszerét a szórakozás szubjektív mozzanatainak vizsgálatára korlátozzuk. A mindennapi élet tapasztalatai ugyanis azt mutatják, hogy a sikeres gyakorlati cselekvések többsége időről időre kiváltja a kellemesség érzését, amelynek keresése később – anélkül, hogy megváltoztatná a tevékenység formális struktúráját – a cselekvés belső motívumainak meghatározó elemévé válhat. Így ha figyelmünket kizárólag a szubjektív mozzanatokra összpontosítjuk, akkor az elemzett elfoglaltságok körébe ezeket az aktivitásokat is be kell vonnunk, ami a szórakozás fogalmának szélsőséges relativizálásához vezetne, s parttalanná tenné a kellemesség megszerzésére irányuló tevékenységformák vizsgálatát. A fogalom empirikus használhatósága ezért megköveteli, hogy csak azokat az elfoglaltságokat soroljuk a szórakozás fogalma alá, amelyek a társadalom szűkebb vagy tágabb részében szórakoztató célzattal stabilizálódtak, és amelyek a kulturális szokások rendszerében a kellemesség megszerzésének viszonylag elterjedt eszközeként többé-kevésbé általánossá váltak. Azaz, a vizsgálat terjedelmének megállapításakor pontosan körül kell határolni azokat az elfoglaltságokat, amelyek a társadalom valamely meghatározott részében – de legalább egy konkrét csoportjában szórakoztató tevékenységként funkcionálnak. Az ezt célzó elemzéseknek a konvencionális szórakozási formákon túl ki kell terjednie a társadalmilag tiltott kellemes élményforrásokra (narkománia, prostitúció, tiltott szerencsejátékok stb.), valamint azokra a tevékenységekre is, amelyek eredeti funkciójuktól eltérően a társadalom egyes rétegeinek szokásrendszerében a szórakozás sajátos eszközévé váltak. (Ez utóbbiak közé tartozik pl. a hobbiként űzött kertészkedés, az öncélú autózás-motorozás, vagy a korábban már említett szórakozásra orientált befogadói magatartás.)

A szórakozás fogalma tehát ebben az értelmezésben kiterjed 1. a szórakoztatás rendszerébe integrált, társadalmilag elfogadott és elérhetővé tett, konvencionális szórakozási formákra, 2. azokra a központilag tiltott vagy mellőzött elfoglaltságokra, amelyek a szórakoztatás rendszeréből kirekesztve egyes szociális csoportok számára a kellemes élmények megszerzésének elterjedt és állandósult eszközeként funkcionálnak, végül 3. azokra a magatartásmódokra, amelyek a tömegesen jelentkező individuális céloknak és törekvéseknek megfelelően a szórakozás szolgálatába állítják a társadalmi élet más szükségeleteinek kielégítésére szerveződött tevékenységformákat. Ez a tipológia, illetve csoportosítás azon túl, hogy jól mutatja az objektív és szubjektív mozzanatok egyidejű figyelembevételét, a szórakozás és a szórakoztatás fogalmának terjedelmi különbségeire is rávilágít.

A szórakozás fenti, általános kiindulópontként rögzített meghatározása – megfelelő támpontokat biztosítva a funkcionális elemzések számára – lehetővé teszi a szórakozás sajátosságainak pontosabb feltérképezését és körülírását is. Eszerint a szórakozás olyan szabadidős forma, 1. mely abból adódóan, hogy a kellemes élmények megszerzésére irányul, mélységesen szubjektív és partikuláris jellegű[4], 2. melynek középpontjában a cselekvő szubjektum szempontjából nem az anyagi vagy szellemi produktivitás, hanem a tevékenységet kísérő sajátos érzelmi állapot kialakítása áll, 3. mely megőrizve a kellemes élmények „itt és most" jellegét erősen függ a pillanatnyi körülményektől, azaz nem

mindig hozza létre a kellemesség pozitív érzelmi állapotát, 4. mely individuális jellege következtében háttérbe szorítja és közvetetté teszi a szociális azonosulást segítő társadalmi integrációs tendenciákat, 5. mely a kellemesség szubjektív és partikuláris világának kialakítása érdekében a mindennapi élet külső kényszereinek és kötelezettségeinek ideiglenes felfüggesztésére irányul, s végül 6. mely a cselekvés sajátos belső világának megkonstruálásával a „közönséges élettől való különbözőség tudatát"[5] alakítja ki, s az otthonosság és szabadság szubjektív érzését adja. (Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek a sajátosságok nem zárják ki 1. a szórakozás bizonyos formáinak társadalmi, regionális vagy csoport-szintű elterjedését, 2. egyes szórakozási formák anyagi vagy szellemi produktivitását, 3. a szórakozási szokások rögződését és stabilizálódását, 4. az általános értékek, normák vagy interperszonális kapcsolatok által közvetített integrációs tendenciák jelenlétét, 5. a szórakozás visszahatását a mindennapi élet külső kötelezettségeinek teljesítésére, s végül 6. a szórakozási formák rendszerének objektív társadalmi meghatározottságát. Ezek a tendenciák vitathatatlanul jelen vannak a szórakozás különböző formáiban, de a cselekvést meghatározó szubjektív motívumok szempontjából részben nem szándékolt következményei, részben pedig alárendelt mozzanatai a kellemesség megszerzésére irányuló törekvésnek.

Ha ezek után a szórakozás funkcióival kapcsolatban akarunk előzetes megjegyzéseket tenni, akkor a funkció fogalmának tisztázásával kell kezdenünk, mert a köznapi tudatban ezen a téren különböző jelentéstartalmak keverednek egymással. A köznapi gondolkodás szempontjából periférikus zenei és matematikai értelmezéstől[6] eltekintve a funkció fogalmának három többé-kevésbé eltérő jelentéstartománya különböztethető meg egymástól. Az első szerint a fogalom valamely jelenség, elem vagy részegység működésére és tevékenységére utal, mely élettani, gazdasági, társadalmi stb. vonatkozású egyaránt lehet. A második a funkció fogalmát egy sajátos társadalmi státussal, pozícióval, illetve feladatkörrel azonosítja, mely a köznapi tudatban az állami, politikai és tömegszervezeti apparátus vezető-irányító tisztségeinek jelölésére szolgál. Végül a harmadik értelmezés szerint a fogalom valamely meghatározott jelenség szerepére, illetve rendeltetésére vonatkozik, amely objektív következményeit tekintve jelentős hatást gyakorol az őt magába foglaló rendszer működésére és fejlődőképességére. A társadalomtudományi és szociológiai szakirodalomban lényegét tekintve ez utóbbi fogalomértelmezés honosodott meg, amit jól mutat R. K. Merton széles körben elterjedt és elfogadott meghatározása is. Eszerint „a funkciók azok a megfigyelt következmények, melyek adott rendszer megszilárdulásához vagy rugalmasságához járulnak hozzá"[7], amelyek tehát növelik a rendszer belső integritását és alkalmazkodó képességét. Ha egy jelenség objektív következményeit tekintve ezzel ellentétes tendenciákat hordoz magában, azaz csökkenti a rendszer szilárdságát és alkalmazkodó képességét, akkor hatása diszfunkcionális. Merton hangsúlyozza, hogy a funkcionális elemzések során pontosan meg kell határozni a vizsgálat vonatkoztatási kereteit, mert ugyanaz a jelenség különböző rendszereket véve alapul funkcionális és diszfunkcionális hatású egyaránt lehet. Sőt, adott jelenség a létrehozásában döntő szerepet játszó pozitív törekvések ellenére objektív következményeit tekintve diszfunkcionálissá is válhat, ami jól mutatja, hogy Merton a diszfunkcionális hatásokat csak a latens következmények rendszerén belül vizsgálja. Ezekhez úgy jut, hogy megkülönbözteti egymástól a jelenségek hátterében álló szubjektív motívumokat és a

működést kísérő objektív hatásmechanizmusokat, s azok egybeesésétől vagy eltérésétől függően a rendszerre ható következményeket manifeszt és latens jellegűekre osztja.

Merton tetszetős elméletében az elfogulatlan szemlélőnek azonnal feltűnik két egymással szorosan összefüggő ellentmondásos mozzanat. Az első a funkció fogalmának axiologikus értelmezésében rejlik, mely – erősen átalakított formában bár, de – a Merton által meghaladni kívánt klasszikus funkcionalizmus koncepcióját viszi tovább. Merton annak ellenére, hogy jogosan kritizálja a funkcionalizmus első képviselőinek felfogását, nem tudja teljesen függetleníteni magát a funkciók egyetemességének Malinowski és Radcliffe-Brown-féle pusztulátumától[8], mely szerint minden jelenség pozitív szerepet játszik a társadalom szociokulturális életében. Ezzel kapcsolatban hangsúlyozza ugyan, hogy bizonyos jelenségek objektív következményeiket tekintve diszfunkcionálisak lehetnek, a jelenségek egyértelmű pozitivitását azonban átmenti a funkció fogalmának jelentéstartalmába. Hasonlóan problematikus az a mertoni felfogás, mely a diszfunkcionális hatásokat a latens következmények egy részére redukálja. Ennek hátterében nyilvánvalóan az a feltevés áll, hogy a társadalomban létrejövő jelenségek mögött – függetlenül azok objektív következményeitől – pozitív céltételezések húzódnak meg. Merton itt jól láthatóan figyelmen kívül hagyja azokat a jelenségeket – lásd pl. az anarchizmus vagy a terrorizmus törekvéseit –, amelyek háttérmotívumai közt a befolyásolni kívánt rendszer szempontjából rendkívül nehéz pozitív célkitűzéseket találni.

A mertoni funkcionalizmus ellentmondásai csak úgy küszöbölhetők ki, ha a funkció fogalmát megtisztítjuk a rárakódott értéktartalmaktól, s jelentését arra az értelmezési tartományra korlátozzuk, mely adott jelenség kompetenciáját, illetve relevanciáját rögzíti valamely meghatározott rendszer megszilárdulásában vagy felbomlásában. Ez a meghatározás azon túl, hogy feloldja a funkciók és diszfunkciók dichotómiáját, s csak pozitív és negatív funkciókat különböztet meg egymástól, a manifeszt következmények rendszerében is megalapozottá teszi a negatív hatások vizsgálatát. (Az így átalakított elmélet – aszerint, hogy a jelenség által érintett rendszerek független vagy függő viszonyban állnak egymással – a diszkrét és reguláris, ez utóbbin belül pedig a direkt és indirekt funkciók megkülönböztetésével kiszélesíthető, illetve továbbfejleszthető, ennek részletes elemzésére azonban itt nem vállalkozhatunk.) Végül hangsúlyoznunk kell, hogy a funkcionális hatások minősítésére szolgáló pozitív és negatív megjelölés korántsem általános értékítéletet takar, hanem arra a sajátos szerepre utal, amit az adott jelenség a vizsgált rendszer progresszív vagy regresszív átalakulási folyamatában játszik.

Az előzetes megjegyzések sorában már csak egy kérdés tisztázása maradt hátra. Nyilvánvalóan a szórakozás vizsgálata során is pontosan el kell határolni egymástól azokat a rendszereket, amelyek az elemzés vonatkoztatási kereteit meghatározzák. A szórakozás esetében ilyen referencia keretnek minősíthető az individuális lét mindennapi elfoglaltságainak rendszere, az egyént integráló szociális csoportok belsőleg homogén társadalmi tere és az adott társadalom szociokulturális rendszere. Ez azt jelenti, hogy a szórakozás funkcióinak vizsgálata során az alábbi kérdésekre kell választ adni: 1. milyen szerepet játszik a szórakozás az egyéni életfolyamatok és mindennapi tevékenységek rendszerében? ; 2. a különböző szórakozási formák mennyiben segítik elő az egyén szociális azonosulását és csoport-szintű integrációját? ; végül 3. a társadalmi közérzet formálásán keresztül a szórakozás milyen mértékben járul hozzá a társadalmi integráció és identitástudat kialakulásának, illetve megerősödésének folyamatához?

2. A szórakozás funkciói individuális szinten

A mindennapi élet tevékenységrendszerében – mely az individuális lét minden elfoglaltságára kiterjed – a marxista szociológia korábbi kutatásai 1. a biológiai-fiziológiai reprodukcióval összefüggő tevékenységeket, 2. a munka-jellegű és a munkavégzéshez közvetlenül kapcsolódó elfoglaltságokat, 3. az egyéb kényszerek és kötelezettségek alapján álló aktivitásokat, végül 4. a szabadidős tevékenységformákat különítették el egymástól.[9] A szabadidős elfoglaltságok vizsgálata során e kutatások többnyire abból az axiologikus marxi tételből indultak ki, amely a szabadidőt terméketlen és termékeny részre osztva megkülönböztette egymástól az egyszerű rekreációt és a „magasabbrendű" aktivitást biztosító tevékenységformákat.[10] (Jórészt ezzel magyarázható az a felfogás, mely a szórakozást szubjektív és partikuláris jellege miatt sokáig értéktelen elfoglaltságként tartotta számon, s a magasabb rendű kulturális elsajátítás előfokaként a legjobb esetben is a termékeny és terméketlen szabadidő határterületére állította.) A szabadidő komplex elemzése azonban azt mutatja, hogy a szabadidős formák alrendszerében egy másfajta – minden értékszempontot nélkülöző – strukturális felosztásnak is létjogosultsága van.

Ez a felosztás – mely az előre kialakított értékek helyett a cselekvés objektív sajátosságaihoz igazodik – a különböző tevékenységeket az aktivitásban rejlő társadalmi integrációs tendenciák közvetlen, illetve közvetett jellege alapján csoportosítja. Egyes szabadidős formák ugyanis – művelődés, politikai-közéleti aktivitás stb. – olyan jelentéstartalmakat hordoznak magukban, melyek a bennük tükröződő társadalmi értékek és normák révén a cselekvés szubjektumának közvetlen szociális integrációját szolgálják, míg mások – szórakozás, intim tevékenységformák stb. – a személyes szükségletek kielégítésével a partikuláris lét határain belül maradnak, s csak közvetve segítik elő a szubjektum szociális azonosulását. Az elhatárolást természetesen rendkívül finoman kell kezelni, mert az első csoportba sorolt aktivitások is fakadhatnak az individuális lét kiteljesítésének személyes szükségletéből, s a második típusú formák is megerősíthetik a szubjektum szociális struktúrában elfoglalt helyét. Az előbbi tevékenységek azonban olyan általános értékeket, normákat és etalonokat hordoznak magukban, melyek – gyakran a szubjektív indítékok rendszerét is meghatározva – a cselekvés tartalmi elemeivé válnak, s közvetlenül szolgálják az egyén szociális azonosulását, míg az utóbbi formákban a normatív értékek – érintetlenül hagyva a belső motívumokat – csak a cselekvés formális mozzanataiban jutnak érvényre, s kizárólag közvetve segítik elő a szubjektum társadalmi integrációját. Ez a magyarázata annak, hogy az első esetben a cselekvés mindig túlmutat a szubjektum partikularitásán, a második esetben viszont tartalmilag sohasem lép túl a partikuláris lét határain, s csak formális elemei révén integrálja egy nagyobb szociális egységbe a tevékenység szubjektumát.

A szórakozás besorolását az utóbbi tevékenységcsoportba a kellemesség szubjektív és partikuláris jellege határozza meg, amelynek – pozitív vagy negatív vonásait abszolutizálva – sokáig egyértelmű értéktartalmat tulajdonítottak a tudományos gondolkodás történetében.[11] Ezt az axiologikus nézőpontot először Lukács György küszöbölte ki, aki elemzései során a kellemes élmények pozitív és negatív következményeire egyaránt rávilágítva önmagában értékmentes realitásként kezelte a kellemesség problémakörét. Lukács a kellemes élmények értékmentességének hangsúlyozásakor abból indul ki, hogy

a szubjektivitás és partikularitás – mely a hétköznapi élet szükségszerű alkotóeleme – önmagában sem pozitív, sem negatív előjellel nem ruházható fel. „. . . a mindennapok embere életbevágó kényszerűséggel önmagára vonatkoztat mindent, ami útjába akad, ami történik vele stb. és . . . ez a viszony nagyon sok esetben nem korlátozódik az eredmény, az új feladat, a siker vagy kudarc rögzítésére, hanem olyan emóciók kísérik, amelyeket maguk az események, következményeik, a belőlük következő kedvező vagy kedvezőtlen várakozások stb. váltanak ki benne."[12] Ez azt jelenti, hogy a kellemesség – mely lényege szerint a valóság szubjektív és partikuláris visszatükröződése – pusztán következményeit tekintve minősíthető pozitív vagy negatív hatásúnak a társadalmi jelenségek rendszerében. „. . . a kellemesség lényege szerint szubjektívan és partikulárisan tükrözi vissza a külvilágot, és ennek megfelelően reagál rá, és éppen ezért objektív következményeiben hol kedvezően, hol kedvezőtlenül befolyásolja a törekvéseket."[13] Az olyan felfogás számára, amely a kellemesség megszerzésére irányuló törekvést állítja a szórakozás fogalmának középpontjába, rendkívül fontosak ezek a megállapítások.

Lukács elemzései tehát jól mutatják, hogy a kellemes élményeket biztosító szórakozást önmagában nem, hanem csak objektív következményeit tekintve lehet pozitív vagy negatív előjellel ellátni. Ezek a következmények azonban nem függetleníthetők teljesen azoktól az elvárásoktól, amelyek a kellemes élmények szubjektív és partikuláris világához fűződnek, és amelyek szoros kapcsolatban állnak a mindennapi élet mozzanatainak belső átélésével, s az egzisztenciális helyzet egyéni értékelésével. Ott ugyanis, ahol a mindennapi tevékenységek rendszere összhangban áll az egyéni élethez fűződő elvárásokkal, s a szubjektum pozitívan viszonyul mindennapi cselekvéseihez, a szórakozás többnyire kontinuitást teremt a hétköznapi élet folyamatában, s az érzelmi kiegyensúlyozottság biztosításával a mindennapok világában való teljesebb feloldódást segíti elő. Ezzel szemben ott, ahol az individuum külső kényszerként éli át mindennapi cselekvéseit, s személyes szükségletei nem kapnak társadalmi igazolást, a kellemes élmények gyakran megszakítják a hétköznapi élet folyamatát, s egy illuzórikus világ megteremtésével a külső kényszerektől és kötöttségektől való menekülés lehetőségét biztosítják. Ezek a szubjektív elvárásokban gyökerező tendenciák a mindennapi élet egyéni szokásrendszerének rögződése során kialakítják a nekik leginkább megfelelő szórakozási formákat, amelyek azután visszahatnak az individuális elfoglaltságok rendszerére, s jelentős szerepet játszanak a mindennapi tevékenységstruktúra belső összefüggéseinek alakulásában.

A hétköznapi élet individuális tevékenységszerkezetére gyakorolt hatások – a következmények szándékolt jellegéből adódóan – a szórakozás manifeszt funkcióiban összegződnek, melyek a szubjektív törekvések ellentmondásos természetének megfelelően maguk is kettős arculatúak. A szórakozás pozitív manifeszt funkciója azt mutatja, hogy a kellemes élmények intenzíven átélt sajátos világa progresszív szerepet játszhat a hétköznapi élet folyamatában, mert a felhalmozódott feszültségek levezetésével és az érzelmi egyensúly stabilizálásával a mindennapi élet magasabb szintű folytatását készíti elő, s növeli az individuum tevékenységrendszerének szilárdságát. Ilyenkor a szórakozás a tevékenységstruktúra integráns elemeként szervesen beépül a mindennapi elfoglaltságok rendszerébe, s harmonikus, adaptív viszonyban állva a hétköznapi élet más aktivitásaival megerősíti a tevékenységszerkezet belső egységét és kohézióját. A szórakozás negatív manifeszt funkciója ezzel szemben arra világít rá, hogy a háttérben álló szubjektív céloknak és szándékoknak megfelelően a szórakozás megszakíthatja a hétköznapi élet

folyamatát, s a konfrontáció, illetve menekülés szublimált formájaként megbonthatja és ellentétes elemekre szakíthatja szét a mindennapi elfoglaltságok rendszerét. Ilyenkor a szórakozás a tevékenységstruktúra poláris elemévé válva gyengíti az aktivitásrendszer belső kohézióját, mert az individuális lét pozitív megerősítésének központi – bár illuzórikus – eszközeként gyökeres ellentétben áll a mindennapi élet kényszerű cselekvésként átélt elfoglaltságaival.

Hangsúlyoznunk kell, hogy a szórakozás manifeszt funkciói – néhány kivételes esettől eltekintve – nem hozhatók közvetlen összefüggésbe a szórakozás különböző formáival. A szórakozáshoz kötődő szubjektív elvárások ugyanis az individuális tevékenységrendszerben pozitív és negatív szereppel egyaránt felruházhatják ugyanazt a szórakozási formát, azaz a kellemes élményforrások többsége a strukturális felbomlást éppúgy elősegítheti, mint az aktivitásrendszer megszilárdulását. Ez azt jelenti, hogy az individuális szórakozási formák és szokások rendszeréből közvetlenül nem lehet a manifeszt funkciókra vonatkozó következtetéseket levonni, mert a kellemes élményforrások objektív sajátosságai nem állnak oksági viszonyban a mindennapi tevékenységszerkezetre gyakorolt hatással. Így a szórakozás manifeszt funkcióinak empirikus vizsgálata az egyéni formák és szokások rögzítésén túl a szórakozás hátterében álló szubjektív elvárások feltárását is megköveteli, ami – mérhető mutatókra és indikátorokra lebontva – az alábbi kérdések tisztázását igényli: 1. arányait tekintve milyen helyet foglal el a szórakozás a mindennapi elfoglaltságok rendszerében? 2. a szórakozási szokások milyen kapcsolatban állnak a közvetlen társadalmi integrációt szolgáló szabadidős formákkal? , 3. a kellemes élmények belsőleg átélt világa mennyire izolált az egyén mindennapi életének valóságos univerzumától? , s végül 4. milyen viszonyban áll egymással a szórakozáshoz és a társadalmi kötelezettségek teljesítéséhez fűződő szubjektív beállítódás?

Merőben más a helyzet az individuális szintű latens funkciók esetében, amelyek azt mutatják, hogy a szórakozás akkor is jelentős szerepet játszhat a mindennapi tevékenységrendszer belső összefüggéseinek alakulásában, ha a cselekvés szubjektív céljai és objektív következményei lényegesen eltérnek egymástól. A szórakozás latens funkciói ugyanis a szándékolt következményektől eltérően közvetlen kapcsolatba hozhatók a különböző szórakozási formákkal, mert hatásuk – leválva a cselekvés szubjektív céljairól és szándékairól – csak a tevékenység objektív sajátosságaiból származtatható. A mindennapi életre gyakorolt hatás ellentétes jellege alapján különböztethetők meg egymástól a szórakozás hasznos és káros formái, melyek a kellemes élményekhez fűződő szubjektív elvárásoktól függetlenül objektív tartalmi elemeik révén önmagukban is növelik, illetve csökkentik az individuális tevékenységrendszer belső szilárdságát és rugalmasságát. A „hasznos" jelző alkalmazása egyes szórakozási formák esetében látszólag fogalmi ellentmondásnak tűnik, hiszen a kellemesség megszerzésére irányuló szórakozást a hasznosság objektív szempontjaival szemben a szubjektivitás és particularitás jellemzi. Az individuális és partikuláris jelleg azonban csak a cselekvés szubjektív céljait és szándékait minősíti, ami nem mond ellent annak, hogy a kellemes élmények keresése – megalapozva a szórakozás latens funkcióit – a hasznosság szempontjaival is mérhető, objektív következményekhez vezessen a mindennapi élet folyamatában.

A szórakozás pozitív latens funkciói azt mutatják, hogy a hasznos szórakozási formák (hobbi-tevékenységek, szellemi játékok, amatőr művészeti törekvések, sportformák stb.) a cselekvésben rejlő szubjektív és partikuláris tendenciák ellenére lehetővé teszik

1. bizonyos általános értékeket hordozó anyagi vagy szellemi produktumok létrehozását, 2. az egyéni műveltségtartalmak bővítését vagy a mindennapi élet során háttérbe szorult szellemi és fizikai képességek kibontakoztatását, s végül 3. az elhasználódott energiák pótlását és a kimerült társadalmi produktivitás helyreállítását. Ilyenkor a szórakozás az alkotóképességek fejlesztésével, a kulturális lehetőségek kiszélesítésével és a szellemi, fizikai erők felfrissítésével pozitív szerepet játszik az egyéni életfolyamatok rendszerében, s növelve az individuális tevékenységszerkezet belső kohézióját a mindennapi élet magasabb szintű folytatását alapozza meg. Ezzel szemben a negatív latens funkciók arra világítanak rá, hogy a szórakozás káros formái (alkoholizmus, narkománia, hazárdírozás, giccs-fogyasztás stb.) a hasznosság mozzanataival ellentétes tendenciákat hordoznak magukban, s negatív szerepet játszanak az egyén pszichofizikai és kulturális fejlődésében. Ezek a szórakozási formák ugyanis 1. az általánosan elfogadott társadalmi, emberi és kulturális értékek rombolásával, 2. a szabadidő lekötésével és a képességkihasználás egyoldalúságainak további elmélyítésével, s végül 3. a társadalmi kötelezettségek teljesítése után megmaradt energiák végső tartalékainak felélésével időről időre megszakítják a hétköznapi élet folyamatát, s a belső integritás biztosítása helyett szétfeszítik és ellentétes elemekre bontják az individuális tevékenységek rendszerét.

Természetesen a szórakozás manifeszt és latens funkcióinak ellentétes pólusai nem kapcsolódnak össze szükségszerűen, azaz a feloldódásra és a menekülésre irányuló törekvések nem feltétlenül vonják maguk után a hasznos, illetve káros szórakozási formák preferálását. Az egyéni kulturális és szabadidős szokások rendszerébe olyan szórakozási formák is beépülhetnek, amelyek objektív tartalmi elemeik révén korlátok közé szorítják a szándékolt célok érvényre jutását, s a szubjektív törekvésekkel ellentétes tendenciákat hordoznak magukban. Ez figyelhető meg pl. akkor, ha a relaxációs kikapcsolódásra irányuló törekvés – az esztétikai ízlés fejletlensége következtében – a szórakoztató művészetek giccs-termékeinek fogyasztásával párosul, vagy ha a hasznos elemeket hordozó hobbi-formák (természetjárás, barkácsolás, régiséggyűjtés stb.) az individuális elfoglaltságok rendszerében az elzárkózás és menekülés eszközeivé válnak. Így a szórakozás latens funkcióinak empirikus vizsgálata során az egyéni szórakozási formák objektív hasznossági mozzanatain túl azokat az összefüggéseket is fel kell tárni, amelyek a mindennapi élet folyamatában konzisztenssé, illetve inkonzisztenssé teszik a manifeszt és latens funkciók ellentétes pólusainak összekapcsolódását. Ez azt jelenti, hogy a kutatás és adatfelvétel megtervezésekor fontos kérdésként kell kezelni azt a viszonyt, amely a szórakozás manifeszt és latens funkciói között fennáll, és amelynek révén a cselekvés szándékolt és nem szándékolt következményei kölcsönösen erősítik, illetve gyengítik egymás hatását.

3. A szórakozás funkciói csoport-szinten

A szórakozás manifeszt és latens funkcióinak eddigi elemzése során többnyire figyelmen kívül hagytuk azokat a strukturális mozzanatokat, amelyek a társadalom belsőleg tagolt szociokulturális rendszerébe ágyazzák a különböző szórakozási formákat. A szórakozás azonban nem függetleníthető a cselekvés szubjektumának szociális környezetétől, s éppoly kevéssé szakítható ki a társadalmi összefüggések rendszeréből,

mint az individuális tevékenységszerkezet bármely más eleme. Az egyén mindennapi élete során számtalan társadalmi (makrostrukturális, mikrostrukturális, formális, informális stb.) csoporttal kerül kapcsolatba, amelyek többsége – kialakítva a maga sajátos értékrendjét – jelentős szerepet játszik a csoporthoz tartozó individuumok szabadidős, kulturális és szórakozási szokásainak megalapozásában. (E csoportok között olyanok is találhatók – vadászkörök, horgásztársaságok, teniszklubok, bridzspartik stb. –, melyek egy-egy szórakozási forma köré szerveződve a kellemes élményforrások adott típusához vonzódó individuumokat foglalják magukba.) A társadalmi csoportképző elemek rendszerében központi helyet foglal el a társadalom belső szociális rétegződése, mely a makrostrukturális tagozódás más tényezőitől eltérően nem pusztán „viszony-meghatározó", hanem „szerepkijelölő" (Kolosi Tamás) közösségekre bontja a szociális komplexumot. Ahogy Jan Szczepánski írja: „a társadalmi réteg mindazok összességét jelenti, akik az adott nemzetben vagy társadalomban hasonló helyet foglalnak el. . . . A társadalmi rétegek belsőleg koherens alakulatok, bár bizonyos belső kötelék által egybefűzött sokaságot alkotnak, míg a társadalmi és szociológiai kategóriák és a gazdasági rétegek csupán a külső megfigyelő által megkülönböztetett halmazok."[14] A társadalmi rétegek tehát önmagukat különböztetik meg más szociális csoportoktól, ami gyakran olyan sajátos érték- és normarendszer kialakulásához vezet, mely a társadalmi, kulturális, szórakozási stb. szokások hasonlóvá tételén keresztül az individuális tevékenységszerkezet minden elemét a belső kötelékek megerősítésének eszközévé teszi.

A szórakozásban és a kellemes élményekben rejlő társadalmi mozzanatokra már Lukács György felhívta a figyelmet, amikor kiemelte: „egy korszak, egy osztály, egy nemzet kultúrájára a legnagyobb mértékig jellemző, amit benne kellemesnek élnek át."[15] A szociokulturális rendszerek történelmi fejlődésének folyamatában számtalan olyan példa található – gondoljunk pl. a feudális társadalmak udvari-nemesi, lovagi vagy népi kultúrájára –, mely azt mutatja, hogy a társadalmi osztályok, rendek és rétegek szociális elkülönülése önálló kultúrformák és sajátos szórakozási szokások kialakulását vonja maga után. A szórakozási szokások társadalmi differenciálódása az egyes rétegek léthelyzetét tükröző inherens szórakozási formák létrehozásában és a csoport tagjainak közös szórakozásában egyaránt megnyilvánul, ami – tovább erősítve a szociális elkülönülés folyamatát – jelentős szerepet játszik a réteg belső kötelékeinek, s az összetartozás tudatának megszilárdításában. Ezek a tendenciák – kevésbé szélsőséges formában bár, de – a modern társadalmakban is megfigyelhetők, s jól mutatják, hogy a szórakozás nem ragadható ki a szociális összefüggések rendszeréből, 1. mert a társadalmi rétegződésben elfoglalt hely részben behatárolja az individuum számára elérhető szórakozási formák körét, 2. mert a társadalmi viszonyok bizonyos elemei a szórakozási szokásokba is beépülnek (a szórakozás társas formái pl. döntő többségükben korábban kialakult társadalmi kapcsolatok alapján szerveződnek), s végül 3. mert a szórakozás visszahat a szociális struktúrában elfoglalt helyre erősítve vagy gyengítve a cselekvés szubjektumának csoporton belüli státusát.

Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek az összefüggések csak objektív mozzanatait és következményeit tekintve jellemzik a kellemesség megszerzésének folyamatát. A szórakozás ugyanis – mint korábban már utaltunk rá – a cselekvés belső motívumai szempontjából nem haladhatja meg a kellemes élményekből fakadó szubjektív és partikuláris jelleget, mert a tevékenység által kiváltott pozitív érzelmi állapot csak úgy

tartható fenn, ha a külső szempontok kényszerítő hatásának kizárásával a cselekvés minden mozzanata alárendelődik a kellemesség megszerzésére irányuló törekvésnek. Azaz, a szórakozás objektív társadalmi mozzanatai és interakciós elemei a tevékenység szubjektív motívumaihoz viszonyítva csak másodlagos szerepet játszhatnak, mert ha a tudatos törekvések meghatározó elemévé válnak, akkor a cselekvés objektív tényezőkhöz igazodva elveszítheti szórakoztató jellegét. Ez azt jelenti, hogy a szórakozás csoport-szintű hatásait és következményeit tekintve csak latens funkciókkal rendelkezik, mert a csoport megszilárdulására, illetve felbomlására gyakorolt befolyás manifesztté válása – más célok szolgálatába állítva a kellemesség megszerzését biztosító tevékenységformákat – a szórakozás lényegi sajátosságának feloldódásához vezethet.

Ez történik pl. akkor, ha háttérbe szorítva a kellemesség megszerzésének célját a különböző szórakozási formák a konformitás vagy a nonkonformitás szolgálatában állnak. A konformitás és a nonkonformitás fogalma alatt azokat a tudatos törekvéseket értjük, amelyek – Allport és Aronson felfogásánál szűkebb határok között mozogva – egy meghatározott csoport értékeinek és normáinak követésére vagy megsértésére irányulnak. Allport ennél a meghatározásnál tágabban kezeli a konformitás fogalmát, mert a tudatos törekvések mellett ide sorolja azokat a cselekvéstípusokat is, amelyek az öntudatlan normakövetést tükrözik. „Néha csaknem öntudatlanul vagy csak felületes érdeklődéssel követünk egyes előírásokat (például amikor az utca jobb oldalán hajtunk), néha igen nagy jelentőségűnek tartunk egy-egy kulturális mintát (például a tulajdonhoz való jogot), néha különösen sokra tartunk egy-egy kulturális közvetítésen keresztül kapott életvitelt (például valamely egyházhoz való tartozást). Pszichológiai kifejezéssel élve azt mondhatjuk, hogy az emberek énjük elkötelezettségének valamennyi fokozatával kötődhetnek a konformitást jelentő szokásokhoz."[16] Más szempontból ugyan, de hasonlóan tág megfogalmazást ad Aronson, aki feloldja a fogalom csoportdinamikai jellegét, s az interperszonális kapcsolatokra is kiterjeszti a konformitás jelenségét. „A konformitást úgy határozhatjuk meg, mint egy személy viselkedésének vagy véleményének olyan változásait, amely egy egyéntől vagy egy csoporttól származó, valódi vagy vélt nyomás következtében alakul ki."[17]

Jól látható, hogy a pszichológiai megközelítés túlsúlyából adódóan Allport és Aronson felfogásának középpontjában nem az egyén és a csoport viszonya, hanem a szociális környezet által befolyásolt individuum áll, ami az egyik oldalon a tudatosság mozzanatának relativizálásához, a másik oldalon pedig a csoportdinamikai jelleg elhanyagolásához vezet. Ez utóbbi kiküszöbölése figyelhető meg Secord és Backman,[18] valamint Csepeli György koncepciójában, akinek meghatározása szerint a konformitás „csoportdinamikai kifejezés, ami a csoport értékeihez, normáihoz, szabályaihoz, a csoport által formált attitűdökhöz való igazodást jelent".[19] A fogalom empirikus használhatósága szempontjából azonban legalább ennyire fontos a tudatosság mozzanatának kiemelése, azaz a csoportnormák követésére és érvényre juttatására irányuló törekvések tudatos jellegének hangsúlyozása. Ellenkező esetben ugyanis (mint azt Allport meghatározása mutatja) a konformitás fogalma parttalanná válik – hiszen a szociális környezet alkalmazkodásra késztető hatása a hétköznapi élet minden cselekvésében kimutatható –, s az adaptáció típusai csak olyan empirikusan használhatatlan terminológia segítségével különböztethetők meg, mint amilyen pl. a Riesman által kidolgozott „belülről és kívülről irányítottság" fogalma.[20] A konformitás és nonkonformitás sajátosságainak tisztázásakor tehát nem

hagyható figyelmen kívül a tudatosság mozzanatának problémája, ami a mi szempontunkból azért fontos eleme a meghatározásnak, mert jelzi, hogy a cselekvés során minden más motívum alárendelődik a csoportnormák követésének vagy elutasításának.

A konform és nonkonform törekvések – ha az egyén mindennapi életének meghatározó elemeivé válnak – az individuális lét valamennyi tevékenységébe behatolnak, s a szórakozást is a csoportnormák követésének vagy megsértésének szolgálatába állítják. Erre az összefüggésre világít rá Veblen, aki a társadalmi elit kulturális szokásait vizsgálva kimutatja, hogy a szórakozási javak „pazarló fogyasztása" mögött korántsem a kellemes élmények fokozott keresése, hanem az anyagi-pénzügyi erő csoportnormává vált „versengő fitogtatása" áll. „Az értékes javak hivalkodó fogyasztása a dologtalan úriember számára a tiszteletreméltóság eszköze. . . . Az olyan költséges szórakozások, mint a téli indiánünnep vagy a táncmulatságok, különösen alkalmasak e cél szolgálatára. E módszer segítségével eszközzé válik az a versenytárs, akivel a szórakoztatás megszervezője össze kívánja hasonlítani magát. Helyettesként fogyaszt házigazdája helyett, s ugyanakkor tanúja annak is, hogy meghívója könnyedén lesz úrrá az illemszabályokon."[21] Hasonló következtetésekre jut Riesman is, aki a szórakozásban kimutatható individuális autonómiát féltve kiemeli a konformitásra és a kellemesség megszerzésére irányuló törekvések egymást kizáró, ellentétes jellegét. Felfogása szerint a konformitásra hajlamos ember „mindenkivel szemben felelősséget érez, hogy a másik is jól szórakozzon, ami azután szükségképpen akadályozza a szórakozást szolgáló társas kapcsolatok spontaneitását. A csoporthoz való tartozás szakadatlan hangsúlyozása azzal a következménnyel jár, hogy a kívülről irányított ember szabad idejében sem lehet egyedül, amit pedig annyira igényelne. . . . S éppen azért, mert bűntudat ébred benne, ha nem érzi, hogy a maga részéről hozzájárult a csoport szórakozásához, meg kell tanulnia különbséget tenni az érthető módon annyira rettegett magányosság és az esetleg kívánatos egyedüllét között."[22]

Az az ellentét, amely a kellemesség megszerzésére és a csoportnormák követésére irányuló tudatos törekvések viszonyát jellemzi, a nonkonform magatartás esetében is megakadályozza a kellemes élmények szubjektív és partikuláris világának kialakítását. Ebből a szempontból a konform és a nonkonform viselkedés között nem mutatható ki lényeges különbség, mert ahogy Merton írja a nonkonformizmus – a pszichológiai autizmustól eltekintve – „rendszerint konformizmust jelent vonatkoztatási egyének és csoportok értékeivel, mércéivel és elvárásaival szemben".[23] Ez azt jelenti, hogy a társadalmi elkülönülés és szembenállás nyilvános kifejezése – mely csoportnormaként jelenik meg a nonkonform egyének közösségeiben – feloldva a cselekvés szubjektív és partikuláris jellegét éppúgy külső szempontokhoz igazítja a szórakozást, mint a konform törekvések rendszere. Elég itt példaként azokra a perifériikus helyzetű, marginális csoportokra utalni, amelyek a hétköznapi élet minden területén – beleértve a kulturális és szórakozási szokásokat is – a társadalom általános értékeivel és normáival szembeni ellenállásukat fejezik ki (punk-csoportok, galerik, aluljárói közösségek stb.). A szórakozás – a normasértés és megbotránkoztatás eszközévé válva – itt is elveszíti relatív autonómiáját, s olyan céloknak rendelődik alá, melyek gyakran feloldják a cselekvés szórakoztató jellegét, s megszüntetik a tevékenység immanens lényegi sajátosságát.

A szórakozásban és a konform, illetve nonkonform törekvésekben rejlő ellentétes tendenciák azonban korántsem jelentik azt, hogy a szórakozás semmiféle szerepet sem

játszik a társadalmi csoportok belső kötelékeinek megerősítésében vagy fellazításában. A kellemes élmények megszerzése – megalapozva a szórakozás csoportszintű latens funkcióit – közvetve hozzájárulhat a szociális csoportok belső egységének megszilárdításához vagy felbontásához, s a cselekvés nem szándékolt objektív következményeként jelentős szerepet játszhat a közösség strukturális viszonyainak alakulásában. A szórakozási formákba épült objektív társadalmi mozzanatok azt mutatják, hogy pozitív latens funkcióját tekintve a szórakozás elősegítheti a cselekvés szubjektumának szociális feloldódását, s az egyén integrációja révén megerősítheti a csoport belső egységét és kohézióját. A csoportspecifikus szórakozási formák preferálása, a szórakozásba épült csoportértékek, illetve normák elfogadása és a közösségi kapcsolatok szórakozáson belüli érvényre juttatása ilyenkor megszilárdítja az egyén szociális helyzetét, s növeli a csoport belső kötelékeinek integrációs hatását. E tendenciák többnyire akkor jellemzik a szórakozási szokások rendszerét, amikor a külső társadalmi kényszerek vagy belső izolációs törekvések következtében az átlagosnál nagyobb a csoport tagjainak elszigeteltsége és kölcsönös egymásrautaltsága.

Merőben más a helyzet a szórakozás negatív latens funkciója esetében, mely az integrációs tendenciákkal szemben azt mutatja, hogy a szórakozás relativizálhatja az egyén csoporton belüli státusát, s – lazítva a szociális kötelékek rendszerén – gyengítheti a közösség belső egységét és kohézióját. Ilyenkor a csoportspecifikus szórakozási formák háttérbe szorítása, a csoportértékek, illetve normák figyelmen kívül hagyása és a szórakozásba épült közösségi kapcsolatok elhanyagolása megakadályozza a cselekvés szubjektumának szociális feloldódását, s csökkenti a csoport belső kötelékeinek integrációs hatását. A szórakozás csoport-szintű negatív latens funkciója általában akkor jellemzi a kellemesség megszerzésének folyamatát, amikor a társadalmi mobilitás előkészítéseként vagy következményeként inkongruenssé válik a tagsági és vonatkoztatási csoport viszonya, s az egyén már nem vagy még nem tud alkalmazkodni az adott státushelyzetnek megfelelő kulturális és szórakozási szokásokhoz. Ezek az összefüggések – annak ellenére, hogy javarészt empirikus igazolásra szorulnak – jól rávilágítanak azokra a problémákra, amelyekkel a konkrét vizsgálatok során szembe kell nézni, és amelyek megoldása az alábbi kérdések tisztázását követeli meg: 1. Milyen hasonlóságok és eltérések, illetve milyen tipikus formák jellemzik az azonos társadalmi réteghez tartozók szórakozási szokásait?, 2. Mennyire tükröződik a társadalmi rétegződés és a szociális egyenlőtlenségek rendszere a szórakozási formák és szokások csoportok szerinti differenciálódásában?, 3. A résztvevők társadalmi helyzetét tekintve milyen az egyes rétegek társas szórakozási formáinak homogenitása, azaz a közös szórakozás szempontjából mennyire zártak a különböző szociális csoportok?, s végül 4. Mely rétegeknél a legerősebb a szórakozásban rejlő konformitási kényszer, vagyis hol figyelhető meg leginkább a szórakozás direkt vagy indirekt státus-rögzítő hatása?

4. A szórakozás funkciói társadalmi szinten

Azok a megjegyzések, amelyek a csoport-szintű funkciók vizsgálatát bevezették, és amelyek a funkcionális hatásokat a nem szándékolt, objektív következmények területére korlátozták, a szórakozás társadalmi funkcióira is érvényesek. A szórakozás ugyanis a

szintbeli eltérés ellenére a társadalom egésze szempontjából ugyanolyan szerepet játszik, mint a szociális csoportok esetében, mert – elősegítve vagy meggátolva az azonosulás és beilleszkedés folyamatát – erősíti az egyén társadalmi integrációját, illetve izolációját. A társadalmi feloldódás és elszigetelődés azonban a szociális konformitás és nonkonformitás sajátos alesetéként is felfogható, mely akkor lép érvénybe, ha a csoport-szintet meghaladó általános értékek és normák követéséről, illetve elutasításáról van szó. Ez azt jelenti, hogy általános társadalmi hatásait tekintve a szórakozás csak latens funkciókkal rendelkezhet, mert az integrációs, illetve izolációs tendenciák szándékolt jellegűvé válása éppúgy veszélyezteti a szórakozás autonómiáját, mint a csoport-szinten feltárt konformitás és nonkonformitás. Így a szórakozás csak nem szándékolt objektív következményei révén segítheti elő a társadalmi feloldódás vagy elszigetelődés folyamatát, azaz kizárólag közvetve járulhat hozzá az integrációs és izolációs törekvések megalapozásához.

Azok a nem szándékolt objektív következmények, amelyek a kellemes élmények megszerzésének a szociális rendszerre gyakorolt közvetett hatását juttatják érvényre, a szórakozás identifikációs szerepében összegezhetők. A szórakozás szerepe a társadalmi identitástudat formálásában nyilvánvaló, hiszen a társadalommal és a szociális környezettel való azonosulás nemcsak a társadalom értékeinek és normáinak tudatos elsajátítását tételezi fel. A szociális beilleszkedés folyamatában a társadalmi közérzet alakulásának éppolyan meghatározó szerepe van, mint az általános értékek interiorizálásának, s ez jelentős mértékben függ attól, hogy az egyén milyen feltételek mellett tudja megszerezni a kellemes élményeket környezetétől, azaz milyen lehetősége van egy olyan belső világ megteremtésére, melyben – a külső kötöttségek és kötelezettségek pillanatnyi felfüggesztésével – otthonosan és kellemesen érzi magát. Ez a felismerés döntő szerepet játszik minden olyan manipulatív törekvés kialakulásában, mely a szórakozás és szórakoztatás hátterében állva a társadalmi problémák elkendőzésére, a felgyülemlett feszültségek levezetésére és a lesüllyedt rétegek szociális veszteségeinek kompenzálására irányul. E tendenciák azon túl, hogy a jó társadalmi közérzet illúziójával akarják pótolni a társadalmi identitástudat hiányát, többnyire káros következményeket vonnak maguk után, mert a tömeges igények kritika nélküli kiszolgálásával a szórakozás hasznos és patologikus formáinak egyaránt zöld utat biztosítanak.

A manipulációs törekvések negatív következményei jól mutatják, hogy a szórakozás hátterében álló személyes szükségletek a társadalmi funkciók szintjén is lényeges szerepet játszanak, s a társadalmi beilleszkedés sikeres, korlátozott vagy anómiás jellegének megfelelően eltérő tartalmúvá és előjelűvé teszik a szórakozás és a szociális azonosságtudat viszonyát. Ott ugyanis, ahol az egyén harmonikus és kiegyensúlyozott viszonyban áll társadalmi környezetével, a szórakozás a belső érzelmi stabilitás biztosításán keresztül a megfelelő szociális közérzet kialakítását szolgálja, s elősegíti a társadalmi beilleszkedés folyamatát. Ezzel szemben ott, ahol az egyén elutasítja a társadalmi környezet integrációs mechanizmusait, a kellemesség megszerzését célzó tevékenységformák elszigetelik a cselekvés szubjektumát, s egy illuzórikus világ megteremtésével a jó társadalmi közérzet hamis és felszíni pótlékát adják. Ha a belső összefüggések feltérképezése során az egyén és a társadalom kapcsolatának előjeléből – azaz a viszony harmonikus, ambivalens vagy diszkordáns jellegéből – indulunk ki, akkor a pozitív és negatív hatásokat összegző identifikációs dimenzióban a szórakozás társadalmi funkcióinak három konkrét megnyilvánulási formájához jutunk.

1. Az első a szórakozás integrációs funkciója, mely akkor jellemzi a kellemesség megszerzésére irányuló tevékenységformákat, amikor a társadalmi beilleszkedés sikeresnek, a szociális környezethez fűződő viszony pedig kiegyensúlyozottnak és problémamentesnek mondható. Ilyenkor a szórakozás – a hétköznapok világának valóságos közegében maradva – a külső kötelezettségek teljesítésének feszültségoldó „intermezzójaként" kiegészíti és teljessé teszi a mindennapi élet folyamatát; az érzelmi egyensúly megteremtésének eszközeként szervesen beépül az egyéni életvitel tevékenységstruktúrájába, s olyan társadalmi közérzetet alakít ki, mely tovább erősíti a külső kapcsolatok harmonikus és kiegyensúlyozott jellegét. Azaz a szórakozás integrációs funkciója – a cselekvés nem szándékolt objektív következményeként – növeli a társadalmi identitástudat érzelmi összetevőinek konnexiós hatását, s elősegíti, illetve megerősíti a szociális feloldódás és beilleszkedés folyamatát.

2. Más a helyzet a társadalmi beilleszkedés korlátozottsága esetén. Ha a szociális környezethez fűződő viszony ambivalens, azaz belsőleg ellentmondásos jelleget ölt, akkor a kellemesség megszerzését célzó tevékenységformák – kárpótlást nyújtva a külvilágtól elszenvedett vélt vagy valós sérelmekért – többnyire egy sajátos pszichohigiénés-kompenzációs funkciót vesznek fel. Ilyenkor a szórakozásban rejlő kellemes élmények – gyakran szembefordulva a hétköznapok realitásával – a mindennapi élet negatív mozzanatainak ellenképeként jelennek meg, s a szociális veszteségek kompenzálásának és kiegyenlítésének eszközévé válnak. A kellemesség fokozott keresése megbontja az individuális tevékenységrendszer normális belső arányait, s a szórakozás – háttérbe szorítva minden más hasznos elfoglaltságot – a közvetlen integrációs tendenciákat hordozó szabadidős formák rovására terjeszkedik. Mindez jól mutatja, hogy a társadalmi azonosulás és beilleszkedés szempontjából a szórakozás pszichohigiénes-kompenzációs funkciója ellentétes következményeket rejt magában. Egyrészt elősegíti a társadalmi identitástudat kialakulását, mert a kellemes élmények révén semlegesíti a szociális integráció útjában álló negatív hatásokat, másrészt azonban erősíti a társadalmi elszigetelődés folyamatát, mert lehetővé teszi a kellemes élményforrások illuzórikus világának és a mindennapi élet valóságának poláris szembeállítását.

3. Végül ott, ahol a társadalmi beilleszkedést az anómiás és deviáns magatartás, a külső kapcsolatok rendszerét pedig a diszkordancia és a kölcsönös elutasítás jellemzi, a szórakozás általában a társadalmi kötelezettségektől és a mindennapi problémáktól való elfordulást szolgálja. Ez a sajátos szerep – amit a szórakozás izolációs funkciójának nevezhetünk – többnyire azokat a szórakozási formákat állítja előtérbe, amelyek a kellemes élmények hamis és illuzórikus világának kialakításával radikálisan kiszakítják a cselekvés szubjektumát a mindennapi élet valóságos környezetéből. Ilyenkor a szórakozás a társadalmi-közösségi élet pótlékaként meghatározóvá és egyeduralkodóvá válik a szabadidős formák rendszerében, s a menekülés lehetőségének biztosításával tovább erősíti a társadalommal és a szociális környezettel való szembenállást.[24] A szórakozás izolációs funkciója tehát – az integrációs mechanizmusokkal ellentétben – megakadályozza az egyén társadalmi identitástudatának kialakulását, s – gátolva a szociális beilleszkedés és feloldódás folyamatát – megerősíti a cselekvés szubjektumának elszigeteltségét és atomizálódását. (Ezen lényegét tekintve az sem változtat, ha az individuum más izolálódott egyének belsőleg koherens alakulatával együtt zárkózik el a szociális azonosulás és beilleszkedés társadalmilag kialakult mintáitól.)

A szórakozás integrációs, pszichohigiénés-kompenzációs és izolációs funkciójának tisztázását az összefüggések pontosítása érdekében néhány megjegyzéssel ki kell egészítenünk. Először: anélkül, hogy tagadnánk a szórakozási formák szerepét a társadalmi identitástudat érzelmi-hangulati tényezőinek formálásában, hangsúlyoznunk kell, hogy a szórakozás – megerősítve a szociális környezethez fűződő viszony harmonikus, ambivalens vagy diszkordáns jellegét – inkább függvénye, mint meghatározó eleme a társadalmi beilleszkedés folyamatának. Másodszor: a funkcionális hatások belső differenciálódása itt sem hozható kölcsönösen egyértelmű összefüggésbe a kellemes élményforrások formális csoportosításával, mert a szórakozási formák többsége – anélkül, hogy a tevékenység objektív mozzanataiban lényeges változás állna be – a szubjektív céloktól és szándékoktól függően integrációs, kompenzációs és izolációs funkciót egyaránt felvehet. Harmadszor: abban az értelemben, hogy nincs teljesen sikeres, illetve anómiás társadalmi beilleszkedés – vagyis a két végpont abszolút tiszta formája csak elméletileg létezik –, az integrációs és izolációs funkció nem különül el élesen a szociális veszteségek kompenzálásától, aminek következtében a két funkcionális szélsőpont között az átmenetek végtelen sora helyezkedik el. Végül negyedszer: az egyéni életvitelbe beépült szórakozási formák rendszere sohasem sorolható be egyértelműen az integrációs, a kompenzációs vagy az izolációs funkció alá; az egyén mindennapi életében a különböző előjelű törekvések többnyire keverednek egymással, s a szórakozás szerepe a társadalmi identitástudat alakulásában kizárólag a három funkció egyikének általános érvénye, illetve dominanciája alapján határozható meg.

Jól látható tehát, hogy az identifikációs dimenzióban a szórakozás funkcionális differenciálódását olyan szubjektív tényezők hívják életre, melyek a társadalmi beilleszkedés sikeres, korlátozott vagy anómiás jellegének megfelelően eltérő követelményeket támasztanak a kellemes élmények szubjektív és partikuláris világával szemben. Az integrációs, kompenzációs és izolációs funkció elkülönülése ugyanakkor azt is jól mutatja, hogy ezek a különbségek végső soron olyan társadalmi tényekre, illetve objektív összefüggésekre vezethetők vissza, amelyek hátterében a társadalmi rétegződés hierarchikus dimenzióját megerősítő szociális egyenlőtlenségek állnak.[25] Ott ugyanis, ahol az előnyök halmozásából adódó jó társadalmi pozíció megnöveli az egyén társadalmi lehetőségeit, s megfelelő egzisztenciális feltételeket teremt, a szociális azonosulás és beilleszkedés zavartalansága következtében többnyire a szórakozás integrációs funkciója kerül előtérbe. Ezzel szemben ott, ahol a hátrányok halmozódását tükröző rossz társadalmi pozíció problematikussá teszi a társadalmi beilleszkedés folyamatát, a szórakozás a kellemes élmények illuzórikus világának kialakításával többnyire a mindennapi problémáktól való elfordulást, s az egyén menekülését, illetve társadalmi izolálódását szolgálja. Az összefüggések konkrét vizsgálata során azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni a szubjektív helyzetértékelés torzító, illetve módosító hatását, mert a szórakozás hátterében álló egyéni törekvések nem mindig a valóságos társadalmi pozíciót, hanem annak szubjektív minősítését tükrözik, melyben a pozicionális helyzet tendenciaszerű változásának iránya és előjele is kifejeződik.

Ezek a problémák jól rávilágítanak azokra a kérdésekre, amelyek a szórakozás társadalmi funkcióinak feltárásakor megszabják a kutatás célját és irányát. Az empirikus vizsgálatoknak választ kell adniuk arra, hogy 1. milyen objektív társadalmi tényezők állnak a szórakozás motívumait meghatározó integrációs, kompenzációs és izolációs

törekvések mögött?, 2. milyen összefüggések mutathatók ki a társadalom rétegszerkezetének belső tagoltsága és a szórakozás identifikációs szerepének funkcionális differenciálódása között?, 3. mely csoportok szabadidős magatartását jellemzi leginkább a szórakozás integrációs, kompenzációs és izolációs funkciója?, s végül 4. milyen mértékű és milyen okokra vezethető vissza a belső motívumokat meghatározó szubjektív helyzetértékelés torzító hatása? E kérdések megválaszolásakor, illetve vizsgálatakor természetesen ismét felvetődik a szórakozáshoz fűződő belső szükségletek és elvárások mérhetőségének problémája. A szórakozás hátterében álló szubjektív törekvések elemzése során azonban jó kiindulópontot nyújtanak egyrészt az individuális szintű funkcióknál felsorolt empirikus mutatók, másrészt azok az objektív sajátosságok, amelyek a szórakozási szokásokba épült kellemes élményforrásokat jellemezve gyakran önmagukban is minősítik a cselekvő szubjektum belső motívumait.

5. Záró megjegyzések

Végül az eddigi elemzéseket – a kutatás lehetőségeinek és korlátainak tisztázása érdekében – néhány olyan megjegyzéssel kell kiegészítenünk, melyek részben a korábban feltárt összefüggések pontosítását, részben pedig a vizsgálattól várható eredmények körülhatárolását szolgálják.

1. Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy a funkcionális összefüggések individuális, csoport- és társadalmi szintjét kizárólag a funkciók egyfajta elrendezése és rendszerbe foglalása érdekében különítettük el egymástól, aminek hátterében korántsem az egyes funkciócsoportok függetlenségének feltételezése áll. A szórakozás különböző szintű funkciói csak feltételesen választhatók el egymástól, mert az egyes szinteken kimutatott pozitív, illetve negatív következmények többnyire kölcsönös összefüggésben állnak és szorosan összekapcsolódnak egymással. (Ott pl., ahol a szórakozás növeli az individuális tevékenységrendszer belső egységét és kohézióját, a társadalmi közérzetre gyakorolt pozitív hatás általában a szociális integráció megerősödését is maga után vonja, ami csoport- és társadalmi szinten egyaránt elősegíti a cselekvés szubjektumának beilleszkedését és szociális feloldódását.) Ez azt jelenti, hogy az empirikus kutatások során az egyes funkciócsoportok vizsgálata nem különülhet el mereven egymástól, mert a szórakozás különböző szintű következményei csak kölcsönös vonatkozásaikban, egymással szoros összefüggésben tárhatók fel, illetve elemezhetők.

2. Azt is látnunk kell, hogy eddigi elemzéseink korántsem foglalkoztak a szórakozás minden empirikusan megragadható funkcionális hatásával és következményével. A szórakoztató tevékenységek rendszerének vannak olyan formacsoportjai, melyek – a szórakozás eredetére és történelmi fejlődésére utalva – szoros kapcsolatban állnak a munkával (hobbi-tevékenységek), a vallási, családi és társadalmi ünnepekkel (ünnepi szórakozási formák), a kulturális értékek elsajátításával (szórakozva művelődés), az esztétikai-művészi visszatükrözéssel (szórakoztató művészetek) stb., s részben átörökítik a szórakozás és szórakoztatás rendszerébe e tevékenységformák funkcióit. Ezek a kellemesség biztosítása köré rakódott másodlagos funkciók két okból sem épültek be a korábbi elemzésekbe. Egyrészt azért, mert a szórakozás értékteremtő, ünnepi, művelődési, művészeti stb. funkciói nem sorolhatók be egyértelműen az individuális, csoport- vagy

társadalmi szinten feltárt következmények közé; másrészt pedig azért, mert a cselekvés szubjektív indítékaitól függetlenül a tevékenységforma objektív sajátosságai alapján vizsgálhatók, s elemzésük kiegészítő jelleggel utólag is felhasználható az empirikus kutatások értékelése során.

3. A korábbi elemzésekből ugyanígy kimaradt a funkciók dinamikájának problémája, aminek hátterében az áll, hogy a tervezett kutatás – a vizsgálat homogenitása és áttekinthetősége érdekében – a szinkronikusan megragadható funkcionális összefüggések feltárását tűzte ki célul. A funkcionális elemzések során természetesen nem hagyhatók figyelmen kívül a vonatkoztatási keretként kijelölt rendszerek strukturális változásai és módosulásai, hiszen a szórakozás esetében pl. a mindennapi élet individuális tevékenységszerkezete, a társadalmi csoportok belső szociális tere és az adott társadalom szociokulturális komplexuma nem tekinthető állandó, statikus rendszernek. Így a funkcionális vizsgálatok a szórakozás individuális, csoport- és társadalmi szintű stabilizáló, illetve instabilizáló hatásának elemzésén túl azoknak a mechanizmusoknak a feltárását is megkövetelik, amelyek révén a szórakozás elősegíti, illetve követi a vonatkoztatási rendszerek strukturális átalakulását. Ennek megvalósítása azonban olyan kutatási stratégiát igényel, mely lényegesen eltér a funkcionális összefüggések szinkronikus vizsgálatának metodológiájától, és amely önálló kutatások és sajátos adatfelvételi technikák kialakítását követeli meg.

4. Hasonló okok miatt nem érintettük a szórakozás funkcióinak elemzése során a szórakoztatás sajátosságainak és funkcionális következményeinek problémáját sem. A szórakoztatás kérdéseinek tisztázása ugyanis nem a kellemesség megszerzését célzó cselekvések és magatartásmódok elemzését, hanem azoknak a tevékenységformáknak, illetve mechanizmusoknak a vizsgálatát teszi szükségessé, amelyek révén a társadalom (a művelődéspolitikai irányítás) a kellemes élményforrásokat biztosítja a különböző szociális csoportok számára. Ez – a funkcionális hatások dinamikájához hasonlóan – eltérő irányt ad az empirikus feltáró munkának, s közvetlenül nem építhető be a szórakozás funkcióinak vizsgálatába, mert az adatgyűjtés eltérő aspektusai és dimenziói szétfeszítenék a tervezett kutatás kereteit.

Jól látható tehát, hogy a szórakozás és szórakoztatás funkcionális összefüggéseinek komplexuma jóval tágabb annál a területnél, amelynek vizsgálatára a fenti kutatáselőkészítő tanulmány vállalkozott. A stabilizáló-instabilizáló jellegű funkcionális hatások vizsgálata csak egy lehetséges aspektusa a jelenségkör sokoldalú feltárását célzó kutatómunkának, mely kizárólag más elemzésekkel kiegészítve adhat átfogó képet a szórakozás és szórakoztatás funkcióinak rendszeréről. Így a tervezett kutatás a funkcionális elemzések területén nem léphet fel a teljesség és kizárólagosság igényével, s csak korlátozott értelemben tekinthető részletes és átfogó vizsgálatnak. A benne foglalt kérdések tisztázása azonban lényeges előrelépést jelent a szórakozás és szórakoztatás problémáinak vizsgálatában, s döntő fontosságú a további kutatások szempontjából. Nemcsak azért, mert a korábbi elemzések a komplexitásnak még ezt a szintjét sem érték el, hanem azért is, mert – figyelembe véve a feltáró munka szükségszerű belső logikáját – az itt körvonalazott vizsgálatok a másodlagos funkciók, a szórakoztatás és a funkcionális dinamika kutatása szempontjából alapozó és előkészítő jellegűek.

JEGYZETEK

[1] A vizsgálatra a Művelődéskutató Intézet támogatásával „A közművelődés helyzete és perspektívái" c. MM tárcaszintű kutatási program keretében kerül sor.

[2] A szórakozás fogalmának részletesebb elemzése megtalálható „A szórakozás és a társadalmi előítéletek" c. tanulmányban. Kultúra és Közösség 1984/3. sz.

[3] A szórakozás hátterében álló szubjektív motívumok vizsgálata azért is fontos, mert ennek segítségével léphetünk túl a pillanatnyi állapotok rögzítésén és egyoldalú általánosításán, ami a strukturális-funkcionális kutatások egyik legtöbbet kritizált fogyatékossága. Az újabb és újabb szórakozási formák kialakulása mögött ugyanis többnyire a kellemes élményekkel szemben támasztott szubjektív elvárások tömegessé válása áll, ami ily módon részben előre jelzi a szórakozás és szórakoztatás rendszerének belső dinamikáját és folyamatos átalakulását.

[4] A szórakozás szubjektív és partikuláris jellege abból fakad, hogy középpontjában a kellemesség érzésének kialakítása áll, amely Lukács György meghatározása szerint a külvilág valamely mozzanatának – az emocionális helyeslés elemét is magába foglaló – szubjektív visszfénye a partikuláris ember tudatában. A szubjektivitás és partikularitás azonban csak a cselekvés indítékára és céljára vonatkozik, mert maga a tevékenység – struktúráját, eszköz- és feltételrendszerét tekintve – történelmileg-társadalmilag nagyon is meghatározott.

[5] *Johan Huizinga:* Homo ludens. Athenaeum Kiadó, Bp. 1944. 37. l. A megjegyzést Huizinga a játékra teszi, megállapítása azonban – úgy tűnik – minden szórakozási formára kiterjeszthető.

[6] Vö. Új magyar lexikon Akadémiai Kiadó, Bp. 1960. 2. kötet 451. l., „funkció" c. szócikk 3. és 4. értelmezés

[7] *Robert K. Merton:* Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Gondolat Kiadó, Bp. 1980. 200–201.

[8] A funkciók egyetemességének tétele Malinowski megfogalmazásában pontosan így hangzik: „valamennyi civilizáció típusban minden szokás, anyagi tárgy, gondolat és hit létfontosságú funkciót tölt be, valamilyen feladatnak kell eleget tennie, s nélkülözhetetlen rész egy működő egészben." (Az idézet megtalálható *Merton* i.m. 166. l.)

[9] E kutatások eredményei összegződnek pl. *Szántó Miklós:* Életmód, művelődés, szabadidő c. könyvében. Akadémiai K. Bp. 1967.

[10] *Karl Marx:* A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai. Kossuth Kiadó, Bp. 1972. II. kötet 175. l.

[11] A kellemesség és a befogadói élmény összefüggésének problémája időről időre felvetődik az esztétikatörténet legjelentősebb gondolkodóinál, s gyakran olyan nézetek kifejtésére is alkalmat ad, melyek a szórakozásra vonatkozó megállapításokat és értékítéleteket tartalmaznak. Ezek a felfogások lehetnek ellentmondásosak, mint pl. Arisztotelésznél, aki Platónnal (*Platón:* Állam. Európa Kiadó, Bp. 1984. 151–193., 271–287. l.) vitatkozva egyrészt elismeri a kellemes élmények és a társadalmi jelentéstartalmak szükségszerű esztétikai összefonódását, s ugyanakkor a szórakozást alacsonyabbrendű, kétes értékű elfoglaltságnak tekinti. (*Arisztotelész:* Politika. Gondolat Kiadó, Bp. 1984. 313–328. l.) De lehetnek olyan egyértelműen elutasítóak, mint Kantnál, aki a kellemes élményeket a tartalmatlan érzékiség szférájába utalva a szépséget és a kellemességet fogalmilag is elválasztja egymástól (*Immanuel Kant:* Az ítélőerő kritikája. Akadémiai Kiadó, Bp. 1979. 169–209. l.), vagy olyan következetesen pozitív színezetűek, mint Fechnernél, aki asszociációs teóriájában az esztétikai élmény alapjává a kellemes benyomásokat teszi, s ezekből kiindulva próbálja egzakt alapokra helyezni a befogadói magatartás vizsgálatát. (*Th. Fechner:* Vorschule der Ästhetik. 1876.)

[12] *Lukács György:* Az esztétikum sajátossága. Magvető Kiadó, Bp. 1978. 2. kötet 542. l.

[13] Uo. 576. l.

[14] *Jan Szczepánski:* A szociológus szemével. Gondolat Kiadó, Bp. 1977. 167–168. l.

[15] *Lukács György* i.m. 548. l.

[16] *Gordon W. Allport:* Az előítélet. Gondolat Kiadó, Bp. 1977. 400. l.

[17] *Elliot Aronson:* A társas lény. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1978. 48. l.

[18] *P. F. Secord–C. W. Backman:* Szociálpszichológia. Kossuth Kiadó, Bp. 1972. 308–321. l.

[19] *Csepeli György:* A szociálpszichológia vázlata. NPI. Bp. 1979. 170. l.

[20] *David Riesman:* A magányos tömeg. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1983. 72–84. l.

[21] *Thorstein Veblen:* A dologtalan osztály elmélete. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1975. 89. 1.

[22] *David Riesman* i.m. 382. 1.

[23] *Robert K. Merton* i.m. 714–715. 1.

[24] A menekülés fogalmát itt a riesmani meghatározástól eltérő értelemben használjuk, mert jelentéstartalma kizárólag azokra a törekvésekre koncentrálódik, amelyek Riesman-nél a lefelé irányuló menekülés tendenciáját jellemzik. (*Riesman* i.m. 191–194. l.)

[25] A szociális egyenlőtlenségek által meghatározott hierarchikus társadalomszerkezetre a legújabb rétegződés-kutatások is rávilágítottak. „Ha azt feltételezzük, hogy társadalmunk rétegződésére – fizikai példával élve – két erő hat: a hierarchikus jelleg szétfeszíti, az inkonzisztens pedig összehúzza azt, akkor társadalmunkban mindkét erő jelenlétét konstatálhatjuk; de a szétfeszítő erő erősebbnek tűnik." (*Kolosi Tamás:* Státusz és réteg – Rétegződésmodell-vizsgálat. III., Társadalomtudományi Intézet, Bp. 1984. 192. l.)

SUMMARY

Jánosi, György: The Functions of Entertainment

The basic objective of the paper is to find a theoretical starting point to such an empirical survey which aims at exploring the functions and social role of entertainment. The analysis studies the functions of entertainment in three dimensions, on individual, group, and social levels.

After having clarified the basic concepts the author tries to locate entertainment in the system of individual activities, and attempts to explore those mechanisms by which entertainment strengthens the internal unity of the daily structure of activities, or, in contrasting the occupations granting a subjective sense of freedom and those based on external compulsion – polarizes the elements of the structure of activities. On the group level, having shed light on the problems of conformity and nonconformity, he studies under what conditions do the different forms of entertainment contribute to the strengthening or dissolution of internal group lingages. Finally, by differentiating between the integrating, compensating and isolating functions on the social level of functional effects and consequences, he tries to explore what role has entertainment upon the process of social identification and adjustment by its impact on the general condition of the society.

After having explored the varions function-groups the analysis puts those questions to which answers whould be found by the empirical study, and the closing part of the paper also outlines the tasks of further research.

РЕЗЮМЕ

Дьёрдь Яноши: Функции развлечения

Основная цель статьи в том, чтобы обеспечить теоретическую исходную точку для эмпирического исследования, направленного на раскрытие функций и общественной роли развлечений. Анализ рассматривает функции развлечения в трех измерениях, на индивида, групп и общества.

После выяснения основных понятий автор пытается разместить развлечение в системе индивидуальной деятельности и стремится раскрыть те механизмы, за счет которых развлечение укрепляет внутреннее единство структуры подседневной деятельности, или — сопоставив занятия дающие субъективное чувство свободы и заняатия базирующиеся на внешнемпринуждении — поляризует элементы структуры деятельности. На уровне групп он — после освещения проблем конформизма и нон-конформизма — исследует то, при каких условиях различные формы

развлечения способствуют упрочению или распаду связей внутри группы. Наконец, он на социальном уровне функциональных воздействий и последствий, различая интеграционные, компенсационные и изоляционные функции, стремится к раскрытию того, какую роль играет развлечение за счет влияния оказываемого им на общественное самочувствие в процессе социальной идентификации и интеграции.

Данных анализ после раскрытия отдельных групп функций формулирует те вопросы, на которые должны дать ответ эмпирические исследования и в заключительной части статьи автор очерчивает и задачи дальнейших исследований.

GULÁCSI GÁBOR

EGY STRUKTÚRAFESZEGETŐ INTÉZMÉNY ÉS EGY POLITIKAI KAMPÁNY A NYOLCVANAS ÉVEKBEN: A TEHO

Bevezetés

1985 őszén fölkavarodott a lakóhelyek társadalma. A településfejlesztési hozzájárulás bevezetése során országos méretű disputa bontakozott ki, amelyben a helyi közösségi célok mellett messzire vezető társadalmi problémák is szóba kerültek. A közvetlenül érintetteken – az állampolgárokon és a helyi tanácsokon – kívül szokatlanul jelentős szerepet játszott a sajtó is, és egy idő múltán nagy hatású politikai gépezetek is mozgásba lendültek ez ügyben. Egy olyan „ügyben", amelyről addig kevesen gondolták, hogy országos problémává válhat, és hogy kezelése összpontosított erőfeszítéseket igényel majd. A településfejlesztési hozzájárulás (rövidítése a továbbiakban: TEHO) bevezetése során felszínre került feszültségek, beavatkozási reflexek és alkalmazkodási stratégiák politikai mechanizmusunk és életviszonyaink néhány alapvető jellegzetességét tárták föl, ezért a történtek elemzése fontos elemekkel gazdagíthatja ismereteinket a nyolcvanas évek Magyarországáról.

A TEHO bevezetésének eseményeit félig-meddig *esettanulmányi módszerrel* dolgozom föl. Munkám nagy részében ugyanis az *irányító apparátusoknak egy számunkra váratlan helyzetben tanúsított magatartását* vizsgálom. Igyekszem pontosan leírni cselekvéseiket és esetenkénti passzivitásukat, és mindezt problémamegoldási rutinjaikra, változtatási kényszereikre, aktuálisan rendelkezésre álló információikra, és mobilizálási tapasztalataikra visszavezetve magyarázni. Ez még megfelelne a „cselekvő és környezete" tartalmú esettanulmányi alaphelyzetnek. Csakhogy ezúttal nem egy, hanem *több irányító apparátusnak sokféle magatartását* kell vizsgálni, arról nem is beszélve, hogy *egy-egy alfejezet erejéig* – amikor a sajtó szerepét, illetve a lakossági fogadtatás különbségeit vizsgálom – *mások lesznek a központi szereplők.* A munkának ez a része már egyértelműen túlnő egy esettanulmány keretein.

Az elemzéshez *felhasznált források* első nagy csoportját természetesen a hivatali rendeletek, iránymutatások, jelentések és összegző értékelések képezték, de ide sorolhatók a földolgozott tanácsi előterjesztések és tanácsülési jegyzőkönyvek is.

A második csoportba a napisajtóban megjelent TEHO-tárgyú cikkek tartoznak. A sajtó – igaz, változó intenzitással – mindvégig sokat foglalkozott ezekkel a problémákkal. A cikkek többsége forrásként jól hasznosítható vezetői interjú és szavazási tudósítás volt, de az értékelési kísérletek is tanulságosnak bizonyultak.[1]

Végül a források harmadik csoportját a TEHO bevezetését irányító apparátusi vezetők személyes beszámolói és értékelései képezik (külön is kiemelve a Pártélet hasábjain lezajlott véleménycserét). Továbbá meg kell még említenem azt a néhány tanácsi tájékoztatót és TEHO-vitát, amelyen akkoriban magam is részt vettem.

A TEHO intézményének kialakítási folyamata és konstrukciós jellemzői

A településfejlesztési hozzájárulás intézményének közvetlen előtörténete 1980–81-ben kezdődik. Ekkorra már a települések fejlesztését irányító szervek túl vannak a VII. ötéves tervidőszaki fejlesztési előirányzatok kialakításán és felosztásán. Bele kellett törődniük, hogy az állami beruházásoknak az a dinamikus növelése, amely a hetvenes években a központhálózat fontosabb városainak gyorsított rendbehozatalát – fejlesztését szolgálta, tovább már nem folytatható. Módosítani kellett a települések közötti fejlesztési arányokon, és – ha lehet – új erőforrásokat bekapcsolni. A párt- és állami szervek együttműködésében *külön program kezdődött a lakossági erőforrások bevonási lehetőségeinek föltárására.* A programban közreműködők abból indulhattak ki, hogy *már addig is számos sikeres forma alakult ki.*[2] A kötelező befizetéseken (KÖFA, út- és közműfejlesztési hozzájárulás, telekhasználatbavételi díj) kívül a tanácsi szervezésű (többségi egyetértés esetén kötelező), vagy lakossági kezdeményezésű út-, víz-, csatorna társulások voltak a legelterjedtebb formák, és ezek döntő részben a községekben alakultak.

Az erőforrásbevonás további lehetőségeit keresve a különböző kötvénykísérletek (és a társulási formák városi terjesztése) mellett viszonylag hamar fölmerült egy önkéntes települési hozzájárulás gondolata is. Az erre vonatkozó központi javaslatokat 1982-ben a HNF településpolitikai fórumain meg is vitatták.[3] Annak idején azonban *ez a vita különösebb visszhangot nem keltett.* Utána pedig nagyrészt még az emléke is elfelejtődött, mivel a hivatali apparátusokba átkerült és ott komótosan folydogáló munkálatokról a közönség nem értesült.

1984-re az előkészületek már rendeletalkotás előtti fázisba jutottak. A kormányzati szervek által kidolgozott és a szokásos módon „körbeegyeztetett" javaslatot a Politikai Bizottság is megtárgyalta és jóváhagyta. Ezután már csak egy lépés maradt: az észrevételek átvezetése és már közzé is lehetett tenni az Elnöki Tanács törvényerejű rendeletét a településfejlesztési hozzájárulásról.

Később sok szemrehányás éri majd az előkészítő munkát amiatt, hogy a rendelet megalkotása előtt nem szerveztek róla *ún. társadalmi vitát.* A történtek szerint ez formálisan könnyen kivédhető kritika, 1982-ben ugyanis egy még kezdeti elképzelést megvitatásra elég széles körben közreadtak. Tartalmilag azonban más a helyzet. A terepen dolgozó tanácsi vezetők valami olyasféle vitát igényeltek volna, amelyet 1984 őszén a választási rendszer új elemeiről szerveztek. Az alkalmas volt arra, hogy a lakossággal a választások előtt nem túl sokkal *megismertesse a változtatásokat, az apparátusokat pedig ráhangolja a feladatra.* A fölmerülő ellenvetések, ha a tervezetek lényeges módosítását nem is érhették el, arra mindenképpen jók voltak, hogy az irányítókat figyelmeztessék: nekik ezekkel később is szembe kell nézniük, és elfogadható válaszokat kell adniuk. *Az 1982-es vita a lakossági hozzájárulásról még ezeket a bevezetést segítő funkciókat sem töltötte be.*

Miközben a készülő tervezetekről nem sokat lehetett megtudni, addig azok igencsak érdekesen alakultak. Kiderült, hogy az a legcélravezetőbb megoldás, ha az egyre anakronisztikusabbá váló *ún. községfejlesztési hozzájárulást (KÖFA) megszüntetik,* és helyette egy egészen más konstrukciót vezetnek be.[4] Az 1955 óta létező KÖFA volt a tanácsok lakossági bevételei (azoknak kb. egynegyedére rúgva) közül a legszélesebb

körből származó, de még így is csak minden negyedik háztartás fizette. A KÖFA kötelezettség azokra terjedt ki, akiknek házadót vagy jövedelemadót kellett fizetniük (és általában a házadó 30%-át, a jövedelemadó 10%-át tette ki). E szabályozási megoldás miatt a kistelepüléseken igen sokan fizettek, míg a nagyvárosokban jóval kisebb arányban. További feszültségforrásnak számított az, hogy a régi házak tulajdonosai mindnyájan fizettek községfejlesztési hozzájárulást, ezzel szemben újonnan épült házakban (tíz évig nincs házadó!) lakók átmenetileg adómentesek voltak, a bérlakásokban élőknek pedig egyáltalán nem kellett fizetni – holott a települési infrastruktúrát egyaránt igénybe vették...

A KÖFA megszüntetésében és az új konstrukció kialakításában jól kitapinthatóan többféle változtatási szándék is munkált.[5] Talán túlságosan is sok... Mindenesetre vegyük sorra a változtatási szándékokat és az új intézmény hozzájuk párosítható konstrukciós megoldásait.[6]

Változtatási szándékok	*Konstrukciós megoldások*
1. Törekvés a hozzájárulás fizetésének a lehető legszélesebb körre való kiterjesztésére és ezáltal az ebből származó tanácsi bevételek perspektivikus növelésére, de anélkül, hogy túlterhelnék a lakosságot.	1. A fizetési kötelezettség alapjának a házingatlanok minden típusára (pl. üdülőkre is), továbbá a bérlakásokra való kiterjesztése. A túlterhelés elkerülésére: a hozzájárulás összegének 300–2000 Ft közötti behatárolása, továbbá a helyi tanácsok fölhatalmazása a közműtársulásokba fizetők mentesítésére.
2. Törekvés a gazdasági racionalizálásra.	2. A fenti kiterjesztés révén a fő szabály az lett, hogy a hozzájárulók és a létesítmény-igénybevevők köre egységessé váljon; továbbá racionalizálás a KÖFA jövedelemszabályozási funkcióinak elhagyása.
3. A szociális szempontok nyílt beépítése a mentesítések szociális alapúvá tételével.	3. Semmiképp sem terjed ki a fizetési kötelezettség azokra a háztartásokra, ahol az egy főre jutó jövedelem nem haladja meg a külön jogszabályban előírt mértéket (aktuálisan a 2500 forintot); emellett a tanácsok további szociális alapú mentesítési elveket érvényesíthetnek.
4. Az adóztatási önállóság lehetőségének megteremtése.	4. A tanácsok maguk döntik el, hogy kezdeményezzék-e a TEHO bevezetését, továbbá nagy a szabadságuk a mentesítések terén.

5. Törekvés a lakóhelyi közélet demokratizálására, a lakosság döntési részvételének erősítésére.

6. A változtatásoknak politikai félelemből fakadó visszafogása.

5. A TEHO nem kötelező adó. Csak akkor vezethető be, ha a tanács a lakosság többségének előzetes beleegyezését megszerzi. Ugyancsak ki kell kérni a lakosság véleményét a hozzájárulásból megvalósítandó célok, és a fizetendő összeg megállapításához. Emellett a tanácsoknak évente számadási kötelezettsége van a felhasználásról.

6. A bérlakásokban élők a személyi tulajdon után fizetendő hozzájárulás összegének csak 70%-át kell hogy fizessék.

Jól látható, hogy több progresszív elem is van a változtatások között. Azonban már az is érezhető, hogy mintha túlságosan is sok egymással is ütköző megoldást igyekeztek volna az új intézménybe beépíteni (pl. adóztatási önállóság szemben a politikai visszafogással, a hozzájárulás kiterjesztésének törekvése szemben a többségi egyetértés megszerzésének kötelezettségével stb.). Fönnáll a veszély: *már indulásakor túlterhelt volt az új intézmény.*

További problémákat szült az egyik legfontosabb újításnak, a *demokratizálási törekvésnek a homályos megjelenítése.* Az Elnöki Tanács rendelete az „előzetes egyetértés" és a „véleménykikérés" módjáról semmit sem mond. Ennek szabályozását teljes mértékben alacsonyabb szintre utalják, és végül egy tanácsi hivatali irányelvvel igyekeznek megoldani.[7] Ez végül is öt módszert ajánl:

- *a helyi általános* (vagy településrészre kiterjedő) *szavazást.* Ekkor az általános választási szabályozás az irányadó.
- *az érintettek írásos megkeresését válasznyomtatvánnyal.* Ez esetben célszerűnek ítélik, hogy ugyanabban a válaszlevélben egyszerre kérjenek *véleményt* a mértékről, célokról és *nyilatkozatot* a hozzájárulás megállapításáról.
- tanácstagok, őket segítő társadalmi aktívák, apparátusi dolgozók *szervezett családlátogatását.*
- *falugyűlések, városkörzeti tanácskozások, tanácstagi beszámolók összehívását.* Ezeken a fórumokon szavazást lehet tartani a hozzájárulásról, aminek az eredményét – két tanúval aláíratva – jegyzőkönyvbe kell rögzíteni.
- *lakásszövetkezetek közreműködésének igénybevételét.*

Az ajánlott eljárások közül hagyományai egyedül a személyes megkereséssel történő meggyőzésnek voltak – így történt ugyanis a közműtársulások szervezése. Ennek azonban főleg a városokban már igen nagyok a munkaterhei (s ott a közműtársulás-szervezési tapasztalatok is hiányoztak), nyilván erre gondolva javasolták a további négy formát. E további formák hatásosságát és buktatóit azonban alaposan nem vizsgálták meg. Így történhetett meg, hogy központilag elsőként ajánlott helyi általános szavazásos eljárást például a tanácsok sehol sem alkalmazták a TEHO bevezetésének eldöntésére. (Ezért voltak alapvetően tévesek azok a későbbi nyilatkozatok, amelyek a TEHO elfogadtatását, mint népszavazást írták le. *A TEHO bevezetéséről sehol sem rendeztek népszavazást!*[8] A

szavazáson kívüli négy módszert – aktívabb vagy passzívabb rábeszéléssel társított – *elfogadtatási eljárásnak* kell tekintenünk.) De igazából *azt sem gondolták végig, hogy mekkora horderejű üggyé válik a TEHO, ha egyidejűleg az ország településeinek többségében elindulnak az aktivisták* a családok közvetlen meggyőzésére. Végül pedig meg az irányelvek kiadása után is *maradtak homályos, szabályozatlan eljárási kérdések.* (Számít-e a mentesítettek szavazata; hogyan oldható meg, hogy egy állásfoglalással három kérdésben döntsenek: legyen-e TEHO, mire és mennyi; mi a teendő a sikertelen elfogadtatás után?).

A TEHO konstrukciójának vizsgálatakor még egy kérdésre felelni kell: *hogyan illeszkedik ez az intézmény a már meglevő intézményi szerkezetbe?* A tanácsi finanszírozási források között a TEHO-nak *nincs túl nagy súlya* (600 Ft/év átlaggal számolva az összes tanácsi forrás 1–1,5%-a, a fejlesztési források 3–4%-a, de ez úgy alakul ki, hogy *míg a nagyvárosokban szinte jelentéktelen az aránya, addig az aprófalvakban a fejlesztési pénzek 50%-át is elérheti),* összege nagyjából annyi, mint a KÖFA volt, csak más települési eloszlásban (a nagyvárosokban általában több, míg a jelentősebb számú jövedelemadó-köteles iparossal rendelkező településeken kevesebb annál).[9] Igazi fontosságát jó néhány településen nem is a nagysága adja, hanem merőben *újszerű működési hatásai.* Azoknak a tanácsi vezetőknek, akiknek eddig a sikeres tevékenységhez a felsőbb szervek által elosztott források hozzájutási lehetőségeire kellett figyelni és a helyi káderkiválasztási- és megtartási szempontokat kellett szem előtt tartani, most közvetlenül a lakosokhoz kellene fordulnia, hogy elfogadtassák velük: ezután településfejlesztési hozzájárulást is fizessenek a tanács részére. Ezért cserébe föltárják előttük a tanács gazdasági problémáit és fejlesztési erőfeszítéseit, továbbá azt ígérik nekik, hogy a TEHO bevétel fölhasználásába közvetlenül beleszólhatnak. Az az intézmény, amely annyira különbözik az addigi forrásszerzési mechanizmusoktól, hogy sikeres bevezetése nagy mértékű magatartásváltást követelne sok vezetőtől, *struktúrafeszegető intézmény. Mégpedig egy* – gazdasági szempontból – *kicsiny, és* – belső ellentmondásai és szabályozatlanságai folytán – *beépített feszültségekkel terhes struktúrafeszegető intézmény. Egy reformintézkedés, amelynek a megszületése nem vált el élesen a korlátozó intézkedések meghozatalától,*[10] és amely nagyon jellemző a központi irányítás utóbbi éveire: *a változtatási kényszer hatására hozott intézkedésekbe igyekeznek gazdasági racionalizáló és demokratizáló elemeket is beépíteni, de a zárt csatornás előkészítés során a várható hatások, problémák nem tárulhatnak föl és ezért ellentmondásokkal terhelt kicsi reform születik: rendeleti úton.*

A hozzájárulás bevezetésének megkezdése és a TEHO problémák hirtelen elmérgesedése

Bár a TEHO-t szabályzó rendeletet már 1984-ben meghozták, a helyi tanácsok a konkrét előkészületeket csak 1985 augusztusában–szeptemberében kezdték meg. Korábban nem is kezdhették. Egyrészt 1985 első felében még a politikailag legfontosabb és a helyi aktivistákat nagymértékben megterhelő kampányfeladat (a pártkongresszus határozatainak földolgozása mellett) az új rendszerű országgyűlési választások lebonyolítása volt, amely választásokon a tanácstagok jelentős része ki is cserélődött. Másrészt a

többszintű tervkészítés-tervlebontás menetéből adódóan csak 1985 nyarára körvonalazódtak a helyi tanácsok számára a következő ötéves tervidőszakbeli fejlesztési lehetőségek, továbbá a korszerűsített irányítási-, szabályozási rendszer őket érintő hatásai is. Márpedig a tervezésben lebontott lehetőségek és a szabályozási feltételek ismerete nélkül fejlesztési célokat választani és ezek finanszírozását a lakossággal elfogadtatni a legtöbb tanács számára – azok számára legalábbis, akik valamilyen felső juttatásban is reménykedtek – elhamarkodott dolog lett volna. Ily módon *a TEHO elfogadtatására alig néhány hónap maradt.* A nagyobb települések tanácsai súlyos időzavarba kerültek.

A helyi szervezések megindulásához különösebb központi akciók nem társultak. Az új rendszerű választások lebonyolításával összehasonlítva nemcsak az ún. társadalmi vita hiánya szembetűnő, hanem a bevezetést közvetlenül segítő központi tömegkommunikációs kampány – népszerűsítések, magyarázatok, indokolások, tehát mindaz, amit Bihari Mihály kifejezésével élve ún. *célzott propagandán* értünk – elmaradása is. Eszerint a központi irányító szervek továbbra is azon az állásponton voltak, hogy a hozzájárulás bevezetése „településszintű és tanácsi ügy", amelynek a szervezése menni fog, és nem igényli, hogy „országos kérdéseket csináljanak belőle".

A helyi tanácsok nagy része szeptember végéig megtartotta azokat a tanácsüléseket, amelyeken megtárgyalták az apparátus által előkészített (a helyi párt- és népfrontvezetőkkel egyeztetett) javaslatokat és a javaslatokra vonatkozó lakossági észrevételeket, amelyeket a tanácstagok gyűjtöttek és képviseltek. Sokszor heves vita után, végül is ezeken az üléseken elfogadták, hogy a tanács milyen célra milyen összegű hozzájárulást (milyen mentesítési feltételekkel) kérjen a lakosságtól, és hogyan szervezzék meg a tájékoztatást és a többségi egyetértés megszerzését. A feladatot a maguk számára nem a demokratikus választási játéktér növeléseként határozták meg, hanem a lakosság meggyőzéseként. (A helyi ellátási hiányok enyhítése számukra talán fontosabb volt, mint a hozzájárulás országos demokrácia-hiányok mérsékléséhez.)

A szervezés a helyi tanácsi ügykezelési rutinok és mozgósítási tapasztalatok szerint indult meg. A várható lakossági reakciókat jobban érzékelő *községi tanácsoknál* – az ekkor esedékes falugyűléseken elhangzott tájékoztatás mellett – *szóba sem jött más, mint a családok személyes fölkeresése. A városi tanácsok nagy része* – elsősorban a nagyobb városok tanácsai – *a tájékoztatást főleg közvetett fórumokon* (HNF, lakásszövetkezetek stb.) *gondolta elvégezni, és az írásos megkeresés és beleegyezés-kérés mellett döntött.* (A vidéki arányokról l. az 1. táblázatot.)

1. táblázat

A TEHO elfogadtatásának szervezési megoldásai Hajdú-Bihar megyében[11]

Módszer	Résztvevők	Tanácsok száma
Személyes	Tanácstagok	16
megkeresés,	Tanácstagok és tanácsi dolgozók	12
meggyőzés	Tanácstagok és a HNF aktivistái	9
	Tanácsi dolgozók	3
	Több szerv (tanács, párt, népfront, vöröskereszt) aktivistái	5
	Összesen	45
Írásos megkeresés válaszborítékkal		2[12]
Összesen		47

Szemléletesen mutatja az előkészítés lehetséges különbségeit az alábbi két példa:

Acsád (Vas megyei község), 87%-os TEHO elfogadással: Községi párttitkár: „Szerintem a falusi lakosság tapasztalja, hogy a településpolitika a községek javára változott... Pénzeszközöket kaptunk soron kívül, hogy boldogulni tudjunk saját dolgainkban. Jó célokat találtunk, amelyekért érdemes áldozni... Mindezek ellenére nem bíztunk a spontaneitásban, alaposan előkészültünk, párttaggyűlés és tanácsülés elé vittük előzetesen az ügyet, s először itt fogadtattuk el."[13]

Újpest, 70%-os TEHO elutasítással: Tanácselnök: „váratlanul érte az embereket... Nekünk is már áprilisban a jelölő gyűlések alkalmával beszélnünk kellett volna a fejlesztés feltételeiről, a bevezetés ütemezéséről. Nem tettük, mert hallgattunk azokra, akik mindezt „sima ügynek" vélték... A második tanulság pedig az, hogy... – megfelelő előkészítés hiányában – nem a lakosságot leginkább érintő feladatok elvégzésére kértük a pénzt."[14]

Szeptember végére elkezdtek szállingózni az első visszajelzések a TEHO fogadtatásáról. Szinte *egy csapásra szertefoszlott az apparátusok* (legalábbis a helyi apparátusok) *addigi nyugalma.* Habár föltételezhették volna, hogy a bevezetés első lépéseinél logikusan inkább a problémákról, mint a sikerekről jönnek visszajelzések, és az összkép talán mégis kedvező, a problémák tömege kizárta ezt.

Azután egyik napról a másikra *a sajtóban, pontosabban a fővárosi napilapokban is föltűntek a problémákra figyelmeztető cikkek.*. Visszatérő probléma, hogy ilyen romló életszínvonal mellett még a TEHO-t elfogadók körében is sok az ellenérzés az új hozzájárulással szemben. *De a leggyakoribb aggályok,* jellegzetes módon, *eljárásbeliek.* Már az 1985-ös kísérletekről beszámoló cikk[15] óvatos fönntartásokat fogalmaz meg: hiteles-e a szavazás, ha (mint Adonyban) a címzettek 28%-a nem küldi vissza a hozzájárulást kérő lapot, és jó-e, ha a munkahelyi főnökök is szervezőként lépnek föl? A már 1985-ben elkezdett akciókról beszámoló első cikkek azonnal kifogásolják, hogy már eleve eldöntött (a tervbe bevett) célokról szavaztatják meg a lakosságot, és hírt adnak az elutasító magatartásokról és az elutasításokhoz fűzött indokolásokról (pl. miért fizessenek, ha annak közvetlen hasznát nem látják; már eddig is túl sok teher hárult rájuk stb).[16]

A fővárosi újságírók által érzékelt és fölvállalt *fölzúdulást, továbbá a kormányzati irányítás még mindig gyanútlan (fölkészületlen) magatartását* egyaránt jól visszaadja a TEHO-t ismertető pénzügyminisztériumi sajtótájékoztatóról szóló alábbi tudósítás:

„Szokatlan módon nem a pénzügyi feltételekről, a hozzájárulás nagyságáról vitatkoztak a jelenlevők Békesi László pénzügyminiszter-helyettessel, hanem rövid idő alatt a tanácsi munka és annak demokratizálása került szóba... Alaposan meglepték a pénzügyminisztérium képviselőit a tanácsi munkát ért kritikák. A legtöbben a demokratikus forma garanciáit hiányolták, mondván a tapasztalatok arra engednek következtetni, hogy néhány helyen mindenáron keresztül akarja vinni a tanács a hozzájárulás bevezetését."[17]

Szóvá teszik az újságírók a célkiválasztás és a lakossági megkérdezés demokrácia-hiányait, kétkedéssel mutatnak rá a mentesítések és a behajtás szabályozásának tisztázatlanságaira.[18] A miniszterhelyettes magyarázkodásra kényszerült. *Néhány illúzió visszavonhatatlanul összetört...*

Most már utólag kellett az elmulasztott irányítószervi magyarázatokat, indokolásokat és rábeszélést valahogy pótolni. Nyilvánvalóan ezt célozta az az interjú is, ami a rákövetkező nap a Népszabadságban megjelent. Itt a pénzügyminiszter-helyettes megpróbálta eloszlatni a TEHO körüli félreértéseket, és a kérdés gazdaságilag nem túl nagy súlyára figyelmeztetve érvelni a bevezetés mellett. Azonban a magyarázkodó pozícióból nem sikerült kikerülnie, és a kérdésekben meglevő kétkedést eloszlatnia.[19]

Ezekben a napokban (október elején) már a rádió és a tévé is közvetített a TEHO bevezetésének negatív tapasztalataival foglalkozó tudósításokat. Ekkorra már egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy sok helyen nem fogják megszavazni a hozzájárulást, és úgy tűnt, mintha még tovább nőne a fölzúdulás...

S rövidesen megjelenik az első (és mint később kiderült: utolsó) cikk, amely indulatosan *összegzi és általánosítja a TEHO-val kapcsolatos ellenérzéseket.* Érdemes hosszabban idézni:

„Elégtelennek ítélte a parlament múlt heti, őszi ülésszakán a *településfejlesztési hozzájárulásról* szóló törvényerejű rendelet megszületését *Szabó Kálmán* budapesti képviselő. A pénzügyi törvény szerint ugyanis előzetes *társadalmi vitára kell bocsátani* minden olyan rendeletet, intézkedéstervezetet, amely a lakosságot széles körben érinti. ...a társadalmi vita megkerülésével már a kezdet kezdetén csorbát szenvedett a demokrácia. Éppen az az elv, amelynek gyakorlati erősítése a településfejlesztési hozzájárulásnak egyik legfontosabb célja... (Bár az életszínvonal már régóta nem nő, és a lakossági fizetési kötelezettségek egyre nagyobbak.) ... A lakossági terhek ilyen növekedése sem magyarázza azonban teljes egészében azt a bizalmatlanságot, ami esetenként a településfejlesztési hozzájárulás körül van kialakulóban... a megfogyatkozott központi pénzek miatt a *tanácsok egyszerűen gazdasági kényszerpályára kerültek...* A tanácsi apparátus ilyen körülmények között azonban mindent elkövet, hogy a lakosság beleegyezését megszerezze. Ezért fordulhatott elő, hogy a hivatalokban *jutalmat* ígértek a szavazatszedőknek és ezért válhatott gyakorlattá, hogy a tájékoztató, a beleegyezést kérő levelek *kötelezőnek* tüntetik fel a fizetést, *eleve eldöntöttnek* a fejlesztési célt.
... (Sikerre csak ott vezethet a TEHO, ahol közmegegyezés van.) ... Ahol az apparátus nem akarja ráerőltetni az állampolgárokra például a *fedett uszodát,* amikor azok a *járható utat* és a *szennyvízcsatornát* érthetően előbbre valónak tartják. Ahol a tanácsi vezetők képesek lemondani arról a *kétes dicsőségről,* amivel egy *látványos létesítmény* felépítése jár...
Ahol elismerik, hogy a *tanácsi önállóság nem azonos a tanács vezetőinek és hivatalnokainak önállóságával,* hanem éppen az állampolgárok érdekeit képviselő tanácstestület *növekvő hatalmát* értik rajta."[20]

S bár néhány nap múlva megjelenik egy nem kevésbé indulatos *helyreigazító cikk* (a helyi tanácsokkal gyakorta foglalkozó Magyar Hírlapban), amely a terepismeret hiányát veti a kritikus szemére, és azt, hogy az ellenérzéseiből kiindulva eltúlozva interpretálja a

negatív tapasztalatokat,[21] *és habár megjelennek olyan riportok is, amelyek magától értetődőként kezelik a településfejlesztési hozzájárulást,*[22] *a közfigyelmet mégsem ezek keltik, hanem a kritikai példák.* Amikor például a rádió hírt ad arról, hogy Orosházán a tanács lemondott a TEHO-fizetés kezdeményezéséről (nem téve hozzá, hogy amiatt, mert a városban most vezetik be a gázt és erre a célra épp eleget fizet a lakosság).[23] Amikor például a HVG megglosszázza a TEHO-pénz kis súlyára alapozó mentegetődzés ellentmondásait.[24] Amikor az ÉS-ben fejcsóváló eszmefuttatás jelenik meg arról, hogy a (XIII. kerületi) tanács TEHO-levele még mindig kiskorúként kezeli az állampolgárokat.[25] Vagy amikor a tévé Hét című műsora közöl egy riportösszeállítást, amelyben csupa negatív példa szerepel.[26]

Apparátust próbáló – olykor idegileg kikészítő – vállalkozás ilyen körülmények között a lakosság szondázása. A közalkalmazott szakszervezet küldöttgyűlésein a fővárosban több tanácsi dolgozó is fölpanaszolja, hogy miközben a TEHO elfogadtatása óriási munkaterheket ró rájuk, már nemcsak a lakosság, hanem a sajtó is támadja őket. És vidékről is érkeznek a figyelmeztetések: a rossz fővárosi tapasztalatok terjesztése már náluk is nehezíti a TEHO bevezetését.

Akarva, nem akarva országos problémává vált a TEHO. Fenyeget a helyzet további elmérgesedése, de a kormányzat tehetetlennek látszik. Problémakezelő kapacitása elégtelennek tűnik...

Ezen a ponton lépett közbe a politikai vezetés, és talán innentől kezdve lett a TEHO valami egészen más, mint aminek sokan induláskor elképzelték: *reformintézmény helyett politikai kampány.*

Politikai közbelépés: a problémák súlyosbodásának megakadályozása. A kampány első szakasza

Mint már írtuk *a TEHO elfogadtatása eddig sem nélkülözte a kampányszerű megoldásokat, a szervezőmunkának azonban csak elvétve volt „politikai jellege"* (=pártösszefüggése). Bár a helyi pártvezetés általában részt vett a TEHO céljaira és mértékére tett javaslatok jóváhagyásában, ezt azonban (az 1. táblázat tanúsága szerint is) *csak elvétve követte a szervezésbe való bekapcsolódás.* Hajdú-Bihar megye tanácselnökének értékelése szerint:

„A pártszervezetek a kongresszusi előkészületek során még nem foglalkoztak a településfejlesztési hozzájárulás kérdésével, pedig az ő időben nyújtott segítségükre nagy szükség lett volna. A kommunisták is csak állampolgárként találkoztak a hozzájárulás fogalmával az első hetekben, nem volt egységes állásfoglalás a kérdésben."[27]

Az „egységes állásfoglalás" (=direkt instrukció) hiánya miatt sokan még a párttagok közül is elutasították a TEHO-t. (Ami persze jól következik abból a szociológiai tényből, hogy a lakóhelyi pártalapszervezetekben igen magas a nyugdíjasok aránya és – ha többségük nem is tartozik a kisnyugdíjasok kategóriájába – nekik elég nehéz azonosulni egy ilyen intézkedéssel.)

A fölfelé áramló problémák tömege és a botrány közvetlen veszélye végül is

közbelépésre késztette a politikát. 1985. október 22-én *a Politikai Bizottság megtárgyalta a TEHO bevezetése körül kialakult helyzetet,* és meghozta a jó néhány tanácsi vezető által már olyannyira várt állásfoglalást. A problémák elemzése és a teljesítendő feladatok kijelölése mellett fölkérte a párt- és társadalmi szerveket a szervezőmunka fokozottabb segítésére.

Ahhoz, hogy a felsőbb iránymutatás lejusson a helyi pártszervezetekhez, és hozzáállásukban érzékelhető változást érjen el, természetesen némi időre volt szükség. *Azonnali változást ért el viszont a központi tömegkommunikációs szervek magatartásában.* A legszembetűnőbb ezek közül az, hogy *a TEHO-t egy időre „levették a napirendről".* Míg előzőleg alig múlt el nap, hogy a TEHO-val kapcsolatban valamelyik fővárosi napilapban egy cikk, vagy egy tévé–rádió riport meg ne jelent volna, addig az év hátralevő részében már alig közöltek ilyen tudósítást,[28] és a megjelenők tartalma is megváltozott. Nem abban az irányban, hogy most már népszerűsíteni kezdték volna a hozzájárulást, hanem abban, hogy a visszatetsző jelenségek tárgyalása helyett a szavazási sikerek és kudarcok arányos bemutatása és a visszafogott hangvétel vált jellemzővé. Sikerekről főleg akkor számolhattak be, ha a vidéki tapasztalatok felé fordultak. Vagy ahogy ezt jó tanácsként egy október végi újságcikk megfogalmazta:

„Papp Lajos, a Tanácsi Hivatal elnöke arra hívta fel a figyelmet, hogy a településfejlesztési hozzájárulással kapcsolatos fővárosi, nagyvárosi észrevételekből nem szabad általános érvényű következtetésekre jutni, másutt könnyen megegyezésre jut tanács és lakosság."[29]

Tulajdonképpen a központi tömegkommunikáció „rendreutasítása", hozzállásának megváltoztatása volt a kampány első szakaszának legfontosabb lépése. Ez jellegében defenzív lépés volt, amely a feszültségek fokozódásának megakadályozását célozta. Az offenzív lépéseket a helyi pártvezetőségeknek kellett megtennie.

Egy közbeiktatott alfejezet: a sajtó szerepéről

A fővárosi sajtó a TEHO bevezetése során egy ideig különleges és önálló szerepet játszott. Márpedig – legalábbis a közfelfogás szerint – a sajtó nem szokott önálló szerepet játszani.

Épp ellenkezőleg. Általában úgy fogják föl, hogy nálunk a sajtó közvetlenül a politikai vezetés szócsöve, és ezért például a cikktematikákból, vagy az újságok tartalomelemzéséből az aktuális politikai irányvonalakra lehet következtetni. A TEHO esetében azonban nyilvánvalóan más a képlet. *A fővárosi sajtó e rövid időszakban sokkal inkább bizonyos lakossági ellenérzések közvetítőjévé vált, mintsem a hivatalos elvárások propagálójává.* E szerepében részben szembe is került egyes tanácsokkal és főhatóságokkal. Hogyan vált ez lehetségessé? – ez az, amire most magyarázatot keresünk.

Először *a sajtó szerepvállalásának „kemény magját"* próbálom megtalálni, tehát a kétségtelenül előforduló melléfogásokat, érdekalapú szűklátókörűségeket és félreértelmezéseket itt még zárójelbe teszem.

Abból indulhatunk ki, hogy a TEHO bevezetésének feladata *többféleképpen is értelmezhető, és ezek az értelmezések polarizálva szembeállíthatók.* Föltételezésem

szerint a tanácsok és a központi sajtó között épp egy ilyen feladatértelmezési szembenállás jött létre. A tanácsok elsősorban a *legsürgetőbb helyi ellátási hiányok lakossági részvételű enyhítésének lehetőségét* látták a TEHO-ban, míg a sajtó inkább azt látta ebben fontosnak, hogy *egy speciális területen szavazásokkal és direkt beleszólással bővülhet a demokratikus játéktér.*

Bízvást állíthatjuk azonban, hogy a helyi apparátusok és a központi sajtó között hasonló feladatértelmezési szembenállásra az állandó referenciapontunkként szolgáló választási előkészületek során is mód nyílhatott volna. Eljárási probléma ugyanis legalább annyi volt, mint a TEHO esetében, de ott mégsem lett ebből ellentét, mert a sajtó problémákkal alig foglalkozott. S nyilvánvalóan politikai instrukcióra cselekedett így. A direkt politikai instrukciók hiánya viszont a TEHO-ügyben már lehetővé tette az újságírók számára a szembenálló feladatértelmezés képviselését is. (És erre valószínűleg csak még inkább ösztökélte őket a választások során elviselni kénytelen elfojtások kibeszélésének lehetősége.)

Merőben más volt a megyei lapok viszonyulása a TEHO-hoz. Az általam földolgozott közel százhúsz cikkből összesen ha négy-öt foglalkozott az elfogadtatási eljárás demokrácia-hiányaival. Az írások túlnyomó része ismertető, támogató cikk volt.

„Hajdú-Bihar megyében érezhető segítséget kaptunk a megyei laptól, amely több cikkben ismertette a településfejlesztési hozzájárulás lényegét, vissza-visszatért a lakosság körében felvetődő problémák magyarázatára, tisztázására, és hétről hétre rendszeresen közölte, melyik településen fejeződött be a szavazás, hol milyen célra, mekkora összeget fogadott el a lakosság. Hasonló segítséget azonban, érzésünk szerint, nem kaptunk az országos sajtótól, tömegkommunikációs eszközöktől. Sőt! Időnként úgy tetszett, mintha egyik-másik újság „ellendrukker" lenne. A riportokban több volt a negatív példa, mint a pozitív. Az eredménytelenséget, a problémákat leegyszerűsítve a tanácsok ügyetlenségének, tehetetlenségének tulajdonították, esetenként olyan beállításban, mintha az ellenszavazat lenne csak a demokratizmus megnyilvánulása. Nem volt szerencsés a pénzügyminiszterrel a hozzájárulásról készített rádióinterjú, és az sem, hogy az országos hírközlő szervek aránytalanul többet foglalkoztak a fővárosi problémákkal, mint azokkal a községekkel, városokkal, amelyekben a lakosság a javasolt célokkal egyetértve, fenntartás nélkül megszavazta a hozzájárulást."[30]

Föltételezhető, hogy a megyei lapoknak a központi sajtótól eltérő viszonyulása a TEHO-hoz egyrészt sokkal közvetlenebb helyi politikai kötöttségeikből, másrészt másfajta terepismeretükből, a tanácsokéhoz közel álló feladatértelmezésükből adódott.

Nem volna azonban helytálló a központi sajtóról rajzolt kép, ha csak szerepvállalásának kemény magjáról szólnánk. Túl megszépítő maradna a beállítás, ha nem vennénk észre azt, hogy a TEHO-kifogásolások nem is kis része tájékozatlanságból (és a szabályozás homályosságaiból) fakadó *melléfogás,* néhány visszatetsző tapasztalat *túláltalánosítása, és egyfajta fővárosi és értelmiségi ellenérzésnek széles körű lakossági véleményként való fölfogása.* Azután meg működésbe lépett egy *eszkalációs hatás és -csapda* is. Mivel nem kísérte szoros kormányzati és politikai kontroll a TEHO bevezetését – amely be nem avatkozásnak azért demokratikus motívumai is voltak –, a problémák tárgyalása nem ütközött közvetlen korlátokba. De a bírálat lehetősége és a föltárt hibák

közreadása új hibakeresőket szült. S miután a téma botrányszagúvá vált, egyre több teret vesztett a higgadt mérlegelés, és egyre többet nyert az indulatoskodás, a problémák túlértelmezése. Bár számot adhattunk egy olyan újságírói kísérletről is, amely szembeszállt ezzel az irányzattal, azonban az kevés volt, *adminisztratív intézkedés állította meg a folyamatot.*[31]

(Ezúttal ismét nem voltak meg a feltételei nálunk a konfliktusok nyilvános kihordásának és a közérdekű viták konszenzusig jutásának. . .)

A politikai kampány offenzív szakasza: három eset

Térjünk vissza most már a TEHO-történetre, amit a politikai vezetés közbelépésénél hagytunk abba. Hogyan alakultak a helyi politikai szervek reakciói?

Mielőtt az aránytévesztés bűnébe esnénk, szögezzük le, hogy a települések többségében viszonylag sikeresen haladt előre a TEHO-elfogadtatás. Ezekben semmiféle látványos fordulatra nem volt szükség, a politikai állásfoglalás hatása itt az volt, hogy lényegesen javultak a tanácsi szervező tevékenység környezeti föltételei.

Fordulatra ott lehetett szükség, ahol az elfogadtatási akció kudarca fenyegetett, vagyis a nagyobb városok többségében. És *ezeken a településeken a felső szintű állásfoglalás után valóban fordulat következett be a helyi politikai szervek magatartásában, ami lényegesen megváltoztatta a TEHO-elfogadtatás menetét* (de ez nem jelenti azt, hogy a számszerű eredményeket mindenütt gyökeresen meg tudta volna változtatni). A helyi politikai szervek bekapcsolódásának módjáról előbb három esetet idézek föl, majd a következő fejezetben megkísérlem a bekapcsolódás általánosítható elemeit leírni.

Kezdjük egy gyökeres fordulatot hozó, számszerűen is sikerre vezető beavatkozással, *a soproni esettel.* A történeteket a városi pb-titkár idézi föl:

(A TEHO bevezetését éles viták kísérték. . .)

„. . . Sokan kifogásolták, hogy a fizetendő összeg nem függ a családi jövedelmektől; nem értették, hogy a bérlakásokban élők miért fizetnek kevesebbet (hiszen nem áll fenn olyan differenciálódás, hogy a bérlakásokban élők az alacsony jövedelműekhez tartoznának). De nem kevesen szóltak a TEHO kapcsán társadalmunk más gondjairól is: a munkával nem arányos jövedelmekről, a nyugdíjasok helyzetéről, a fiatalok lakásgondjairól, az életszínvonal egyéb problémáiról. Igen széles körben vetettek föl városi gondokat is. Vitatták némely beruházás ésszerűségét, azok sorrendjét, negatív értékelést adtak a köztisztaságról, bizalmatlanságukat fejezték ki egyes döntésekkel kapcsolatban. . .

. . . (November közepéig) a nyilvántartásban szereplő 18 609 főből csak mintegy 10 000 küldte vissza a válaszlapokat. Igaz az igenek aránya 60% volt, ez azonban a kiküldött lapoknak csak 35%-át jelentette.

. . .A „hogyan tovább" kérdést rendkívüli párt-végrehajtóbizottsági ülésen tárgyaltuk meg. . . A testület úgy foglalt állást, hogy a célokon nem lenne helyes változtatni, indokolt viszont a 800 Ft-os összeg 400 Ft-ra történő csökkentése. Az elképzelést a városi tanács is így hagyta jóvá.

Ekkor elkezdtük a propaganda módszereit kidolgozni – s ez azt jelentette, hogy sok

mindent majdhogynem elölről kezdtünk. A megyei lapban részletes, sok kérdésre választ adó cikk jelent meg. *Ugyanezen a napon* plakátok adták tudtul a város polgárainak az eddigi eredményt, erősítették meg a célt, kérték a segítséget. A Győri Rádióban is riport hangzott el a településfejlesztés soproni helyzetével kapcsolatban. Közben a *párttitkárok összeállították annak a hozzávetőleg ezer párttag aktivistának a névsorát,* akik a tanácstagokkal, a tanácsi apparátusban dolgozókkal együtt felkerestek *minden családot, amelyek addig a felhívásra nem válaszoltak vagy elutasító módon foglaltak állást.*

Ezeket az aktivistákat részletesen tájékoztattuk a helyzetről és a célokról . . . Arról is nyíltan beszéltünk a lakossággal, hogy a *nemleges válasz* nemcsak soproni ügy, hanem érinti a falu és a város közötti viszonyt – áttételesen a munkás-paraszt szövetséget is. Mert milyen válasz adható a falun élő állampolgárok következő kérdésére: „Mi 20–25 ezer forintot áldoztunk a községi vízműre, segítettük a járdaépítést, és így tovább, és ezenkívül a TEHO-ra is igennel szavaztunk. A város lakóitól csak az utóbbit kérték, és arra is nemet mondanak? " Ilyen kérdés annál is inkább felvetődhetett, mert *pártbizottságunk a községi* tanácsokat már korábban arra kérte, hogy forrásaikból ők is támogassák a kórházi rekonstrukciót – hisz előnyeit a volt járás lakói is élvezik – s a tanácsok jelentős része ezt valóban meg is tette.

A beszélgetéseken a lakosság sok kérdésére is választ kellett adni. „Miért kell a lakosságnak támogatnia a kórházi rekonstrukciót, amikor az egészségügyi ellátás ingyenes nálunk? "

. . . Január közepéig 11 800 állampolgár, a nyilvántartásban levők 64%-a szavazott igennel. Nemleges válasz eddig 2500 (14%) volt. . . Érdemes volt tehát vállalni az újrakezdést. . . A város polgárai igényelték a közvetlen eszmecserét, a véleménynyilvánítás széles körű lehetőségét. . .'[32]

A második eset, aminek néhány mozzanatát fölidézzük, *pártszervezetek budapesti bekapcsolódása.* A reagálás gyorsaságát tekintve, tulajdonképpen ez kívánkozott volna az élre, de mert itt a fordulat véghezvitele sokkal nehézkesebb és a számszerű sikerek esélye sok helyen eleve kisebb volt, célszerűbb már a soproni példa ismeretében fölidézni a budapesti esetet. Azonnal szembetűnik, például az a különbség, hogy Budapesten kétlépcsős a reagálás: fővárosi és kerületi szintű. Az MSZMP Budapesti Végrehajtó Bizottsága a felső állásfoglalás után nem sokkal, már október 30-án napirendre tűzte a TEHO körüli helyzet megtárgyalását. (Ekkorra már kirajzolódott a kép, hogy a kerületek többségében nem sikerül elfogadtatni a hozzájárulást.) A Fővárosi Tanács VB titkárának tájékoztatója szerint a fővárosi pártvezetés ekkor:

„. . . megállapította, hogy a TEHO fogadtatása – még a végrehajtást szervezők körében is – vegyes képet mutat, és nem sikerült egységes támogató magatartásokat kialakítani.

A lakossági vélemények ugyancsak ellentmondásosak. Az állampolgárok egy része kizárólag az újabb anyagi terhet látja a TEHO-ban. . . Nem volt szerencsés a TEHO bevezetésének időpontja, és az sem, hogy a központi jogszabályok alkotását nem előzte meg társadalmi vita. Sok gondot okozott a végrehajtásban, hogy a jogi szabályozás fontos kérdéseket nem rendezett egyértelműen.

A Végrehajtó Bizottság. . . állást foglalt amellett, hogy a tanulságokat levonva a munkát tovább kell folytatni. A lakosság véleményét – törekedve a teljeskörűségre – meg kell ismerni.[33]

. . . A testület felkéri a Fővárosi Tanács vezetőit, vizsgálják meg annak lehetőségét, hogy azokban a kerületekben, ahol bevezetésre kerül a TEHO, a Fővárosi Tanács pénzeszközökkel és egyéb módon hogyan tudja támogatni az elfogadott célok megvalósítását.
. . . Azokban a kerületekben pedig, ahol nem sikerült megnyerni a lakosság többségét, az állásfoglalásnak megfelelően kell eljárni: újabb előkészítéssel, jobban megválasztott célokkal a következő években célszerű újra próbálkozni a lakosság egyetértésének megszerzésével, a TEHO bevezetésével."[34]

Röviddel ezután a Fővárosi Tanács illetékes főosztályvezetői a Budapesti Fórumban (az MSZMP Budapesti Bizottságának időszakos kiadványa) részletes cikkben foglalták össze, hogy – most már a kezdeti kudarcokat is figyelembe véve – hogyan kívánatos a TEHO bevezetését megszervezni.[35] Újra különösen fontosnak ítélték a politikai, állami és társadalmi szervek álláspontjának egyeztetését az előkészítő munka módszereit és feladatait illetően. Hangsúlyozták a széles körű lakossági véleménycsere fontosságát a célok megválasztásában, és – új elemként – annak megfontolását, hogy kisebb körzetekre osztva más-más célokat állítsanak. Ezután szerintük a legfontosabb feladat aktívahálózat felállítása (a tanácsapparátus dolgozóiból, a körzeti pártalapszerv és a népfrontbizottság képviselőiből tanácstagi körzetenként) és az aktívák felkészítése. „A fővárosban a mintegy 750 000–800 000 állampolgár politikai meggyőzéséhez szükséges a „meggyőzők" azonosulása is a feladattal." Célszerű továbbá az üléseket nyitottá tenni, és széles körű tájékoztatást adni a fő célokról. Az egyetértés megszerzésének módszerei közül a Fővárosi Tanács VB (most már!) elsősorban a személyes megkeresést ajánlja. S végül itt is:
„Amennyiben a többség egyetértése hiányzik, meg kell vizsgálni annak okait, s esetleg új célokkal, jobb propagandamunkával a hozzájárulás bevezetését ismét kezdeményezni kell. A kerületi tanácsok e feladat megoldásához nem nélkülözhetik a kerületi pártbizottságok politikai támogatását és a társadalmi szervek közreműködését."[36]

A differenciált kerületi reagálások közül csak egyet idézünk fel, a X. kerületit, ahol végül is sikerült a lakosság több mint 50%-ának a beleegyezését megszerezni. S ahol a siker egyik fő tényezőjét a kerületi pártbizottság titkára épp az eredményes politikai mozgósításban látja:

„Pedig a politikai előkészítő munka feltételei nem voltak a legkedvezőbbek. A tömegtájékoztatási eszközöktől csak későn kaptunk segítséget, a szervezés megkezdésekor a lakosság alig valamit tudott a településfejlesztési hozzájárulásról. . . Ilyen körülmények között jutottak el az illetékes szervekhez az első lakossági visszhangok, amelyek arról tanúskodtak, hogy az állampolgárok nagy része pusztán újabb fizetési kötelezettséget lát a településfejlesztési hozzájárulásban és azt nem éppen kis ellenérzésekkel fogadja. Azt, hogy ezek után mégis sikerült eredményesen lebonyolítani az akciót, elsősorban annak köszönhetjük, hogy meg tudtuk nyerni az ügynek a körzeti pártszervezeteket és a HNF körzeti bizottságait; rájuk támaszkodva nagy aktívagárdát tudtunk mozgósítani és a feladatra felkészíteni. . . Elsősorban a területen dolgozó elvtársainkkal kell egyezségre jutni, hogy a siker reményében egyáltalán el lehessen indulni.[37]

A harmadik példa miskolci. Itt későn indult, és jócskán el is húzódott a szervezés. 1986 májusáig a pártbizottság intenzív szerepvállalása ellenére sem sikerült a többségi egyetértést megszerezni. A városi pártbizottság első titkárának helyzetértékelése még februárban született:

„Miskolcon még nincsenek végleges eredmények. A településfejlesztési hozzájárulás fizetésére szóba jöhető 66 ezer család közül mintegy 18 ezer szavazott, a válaszaikból az igenek aránya 35,8%... Miskolcon a településfejlesztési hozzájárulás csakis széles körű, alapos és sok csatornán végzett politizálással érhető el... A népfrontválasztásokkal egyidőben a lakóterületi központokban tájékoztattuk az érintetteket, és aki akart, helyben voksolhatott az elképzelések mellett. Ezt az akciónkat nem egy helyen bírálták...

Elmentünk a munkahelyekre is... Aki a hallottak alapján eljutott a döntésig, annak ott helyben tettük lehetővé, hogy kinyilvánítsa a véleményét. Ezeken a fórumokon több ezer szavazatot kaptunk...

Eljutott hozzánk annak híre is, hogy egyik-másik munkahelyen akadtak aktivisták, akik túl akarták teljesíteni a feladataikat, és nemcsak informálták a dolgozóikat, hanem a döntést is minél előbb ki akarták csikarni belőlük. Ez nem kis visszatetszést keltett, s okkal. Volt ahol a másik végletbe estek...

Családlátogatást is tervezünk, hiszen a jogosultaknak több mint a kétharmada még nem döntött...

A szavazást április 1-jéig befejezzük. Szeretnénk, ha a többség igent mondana, ám hangsúlyozom: nem mindenáron. Az máris látható, hogy a hozzájárulás fizetését több városrészben mindenképpen be lehet vezetni. Bár addig változhat az egyetértők aránya is, hiszen azon vagyunk, hogy a fejlesztési célokat és a hozzájárulás mértékét egyaránt rugalmasan kezeljük...

(A bekapcsolódás motivációjáról:)

Mi olyan jelentőséget tulajdonítunk az ügynek, az emberek mozgósításának, hogy nem tudtunk volna nyugodt lelkiismerettel távolmaradni ettől a munkától. Jóllehet tudjuk: a szervezés nem a párt kötelessége, ám ha a tervek kialakításakor nem hiányoztunk, akkor nekünk is mindent meg kell tennünk, hogy a város lakosságával mielőbb együtt örüljünk az eredményeknek."[38]

A politikai kampány offenzív szakasza: néhány általánosítható vonás

Az előző három eset már a TEHO-t segítő politikai kampányok hasonlóságaira is rávilágított. Ebben a részben megkísérlem a beavatkozások néhány karakterisztikus közös elemét leírni.

A helyi politikai szervek utólagos bekapcsolódására azokon a településeken került sor, ahol a hozzájárulás elutasítása fenyegetett. Tehát a központi állásfoglalás mellett a helyi kudarc fenyegetésére is szükség volt a pártszervek szerepvállalásához.

A helyi kudarc okai között meghúzódhattak mindenütt ható tényezők (pl. a

kormányzati előkészítés hiánya, fogyatékosságai, vagy pl. az, hogy senki sem vállal szívesen új kötelezettséget romló életszínvonal-perspektívák mellett), és helyi problémák is (célválasztás, szervezési anomáliák stb.) A politikai szervek beavatkozási motivációja és ambíciója eszerint nem lehetett más, mint a helyi szervezési hibák kijavítása és az országos gondok hatásának mozgalmi ellensúlyozása. A soproni eset azonban arra figyelmeztet, hogy ezzel nem merítettük ki a helyi politikai beavatkozás motivációit. Közéjük tartozik a TEHO-elutasítások néhány olyan *járulékos hatása is, amelynek kiküszöbölése politikai szempontból igencsak szükségesnek minősül.* Köztük a következők:

– A TEHO célok tanácsi kiválasztásának súlyos melléfogásai, és az egyetértés-szerzés ellenérzéseket keltő módszerei az érintett településeken a *tanácsoknak a lakosságtól való elidegenedettségét teszik közszemlére.* Márpedig ezek a problémák a nagyvárosokban ismétlődően előfordultak. Erre utalva írt a XIII. kerületi PB egyik munkatársa:

„Ma még – akár felismerjük, akár nem – létezik a tanácsnak egy, a lakosság érdekeitől érzékelhetően elkülönült, ha úgy tetszik, az általános vagy távlati célokra irányuló tevékenysége, valamint ettől bizonyos mértékig függetlenül az állampolgárok napi ügyeivel (IKV ügyek, szolgáltatás, közbiztonság, parkolás. . .) való foglalkozás. Ez idáig döntően a tanácsok testületei, apparátusa, tisztségviselői, esetleg egyéb, de többnyire *közvetett* fórumok alkottak véleményt, főleg az első kategóriába sorolható célokról. A közvetlen lakossági igények feltérképezésére sok helyen mind ez ideig nem fordítottak kellő időt, sem kellő figyelmet, Így volt ez jó néhány tanácsnál a településfejlesztési hozzájárulás esetében is."[39]

A titkos politizálás egy szélsőséges példájára derül fény a győri HNF titkár elbeszéléséből:

„Nagyon sok dolgot meg lehetne oldani, amihez nem is kell pénz, csak jobb szervezés, jobb hozzáállás... Például a településfejlesztési hozzájárulásról három héttel a kérdőívek kiküldése előtt a HNF körzeti beszámolójában – tanácsi kérésre – szót sem ejthettünk, pedig az információt a tanács és a lakosság között sok csatornán kellett volna ‚futtatni'. A sok cél közül, amit mi javasoltunk, csak egyet választottak, ez sem helyes."[40]

De ha a nagyobb városokban ennyire általános (és helyenként: ennyire szélsőséges) a tanácsi vezetésnek az elszakadása a lakosság közvetlen problémáitól, érdekeitől, az már politikai probléma. *A TEHO kudarc az egész fölépítményrendszerre is rossz fényt vet.*

– A politikai szervek azon sem hunyhatnak szemet, hogy azokon a településeken, *ahol a tanács és a lakosság nem tud megegyezésre jutni a TEHO ügyében, ott a vitákban gyorsan előtérbe kerülnek az országos problémák is:*

„. . . Hasznosnak tartom azt is, hogy hangjukat, szavukat hallatták olyan emberek is, . . . akik azelőtt soha nem nyilatkoztak meg. A TEHO kapcsán véleményt mondanak politikai, társadalmi, gazdasági életünkről, azok nemegyszer irritáló jelenségeiről is.

Ezeket a véleményeket elemezzük, politikai munkánkban hasznosítjuk. Az persze sehova se vezet, ha az emberek egy része most minden társadalmi feszültségért, gazdasági nehézségért, gyakran egyéni sérelemért a területfejlesztési hozzájáruláson veri el a port."[41]

– A TEHO-elfogadtatás előrehaladtával egyre inkább úgy látszott, hogy *a falu–város különbségeknek egy új dimenziója jelenik meg:* a községekben élők elfogadják és fizetik a TEHO-t, míg a városi lakosság elutasítja a hozzájárulást. Ha ez valóban így végződött volna, akkor újratermelődnének a megszüntetni szándékolt településtípusok közötti tehervállalási különbségek. Ez önmagában is probléma lett volna. Ám ehhez még egy tényező járul. Politikailag rendkívül kényelmetlen, ha egy-egy megyében épp csak a (már másfél évtizede a központi pénzek felét megkapó) megyeszékhelyen, a nagyipari centrumokban és esetleg egy-két középvárosban nem szavazzák meg a TEHO-t. *Ez egy megyén belül óhatatlanul a városlakói hozzáállásnak és a városi tanács- és pártvezetés mozgósítóképességének leértékelődését jelenti,* és a községi vezetőkben joggal erősíti az újraelosztási egyenlőtlenségek fölülvizsgálatának igényét:

„Több pozitív tapasztalatot szereztem, de el kell mondanom azt is, hogy túlbecsültem, túlbecsültük befolyásunkat egy ilyen *nagy horderejű,* mindenkit érintő és érdeklő kérdés megválaszolásában. . .
. . . A héten a két diósgyőri nagyüzem párttitkáraival beszélgettem. Reménnyel tölt el ez a találkozás. Az emberek nem tapsolják meg, de többségük nem is ellenzi a TEHO bevezetését. . . Az LKM és a DIGÉP vezető kommunistái ismét bebizonyították, bebizonyíthatják, hogy a szervezett nagyüzemi munkásságra mindig lehet számítani a társadalmi haladást célzó programok megvalósításában."[42]

„Nem mindig tartom igazságosnak a közpénzek elosztását – mondja szenvedélyesen Turgyán Mihály a piricsei téesz főkönyvelője – Szerintem nem közeledik, inkább távolodik egymástól a város és falu. Városban élő rokonaimmal ezen sokat vitatkozunk. Ők 150 forintért egész hónapban utazhatnak. Annyiszor ülnek fel a buszra ebből a pénzből, ahányszor akarnak. A mi dolgozóink 300 forintért naponta csak kétszer utaznak. A villanyáram is háromszor annyiba kerül falun, mint városon. Nekem nagy meglepetés volt, hogy a legtöbb kedvezményt élvező városokban utasították el a TEHO-t. Tudja a pénzre a falunak is nagy szüksége lenne. A mi szövetkezetünk tagsága teljesen elöregedett. A fiatalokat nem tudjuk megkötni, oda vágynak, ahol jobbak a körülmények. Munkahely a tsz-en kívül nincs, nem is igen lesz egyhamar. . . Víz, út a legfontosabb, de elkelne néhány szolgálati lakás is, hogy letelepedhessenek a fiatal szakemberek."[43]

A bekapcsolódási motivációk mellett a *pártszervezetek bekapcsolódásának forgatókönyvei is nagyon hasonlók.*

Kiindulópontjuk általában a kialakult helyzet teljes fölülvizsgálata. Ennek legfontosabb része a kudarc felé vivő tényezők közül azoknak a problémáknak az elkülönítése, amelyek még kijavíthatók és a helyi mozgósítási lehetőségeket számba véve semlegesíthe-

tők. Gyakran teljesen újjászervezik az elfogadtatási kampányt. Ennek során megváltoztatják, körzetekre bontják a kitűzött célokat (pl. egy uszoda helyett kiterjedt járdaépítés), csökkentik a fizetendő összeget, szélesítik a mentesítettek körét, javítják a tájékoztatást és az állampolgárokkal való kapcsolattartás stílusát, továbbá garantált kiegészítést kapcsolnak az összegyűlő TEHO-pénzhez. Emellett a szervezett családlátogatás lebonyolítására hatóképes aktívahálózatot toboroznak és külön gondot fordítanak az aktívák tájékozottságának javítására, valamint az üggyel való azonosulásuk elérésére. Tehát *egyrészről a hagyományos mozgósítási eszköztárt használják föl* a szavazási siker érdekében,[44] *másrészről viszont irányítószervi alkalmazkodás megy végbe* (célátvétel, érdekbeszámítás, stílusváltás). *Mindez differenciált értékelést igényel.*

A kampányszerű beavatkozásnak (fő célját tekintve bármilyen eredményes is) például súlyos *mellékhatásai* vannak: a *normák* szabályozó szerepének *szétzilálása* és a *jogérzék kikezdése* (ezek közé tartozik a TEHO-feltételek menetközbeni módosítása, a nemmel szavazók nyakára aktivisták küldése, a szavazási siker mindenek elé helyezése), amelyek alkalmasint föl is halmozódhatnak. Azután meg nincsen kampány *túlkapások* nélkül, és azok még a sikerhez is rossz szájízt adhatnak:

„Bár (Hajdú-Bihar megyében) a szervezés megkezdése előtt és az alatt is több ízben leszögeztük, hogy a tanács számára a szavazás nem presztízskérdés. . ., mégis elkerülhetetlen volt, hogy egy-egy helyen ne szorgalmazzák a kelleténél erőteljesebb rábeszéléssel a pozitív döntést."[45]

„A csaknem negyvenezer lakosú városban sem akarták elfogadni a tanács ajánlatát; hiányzott 178 igenlő szavazat. A tanácson azonban nem akartak beletörődni a ‚kudarcba', s elővették a cédulákat, vajon kik szavaztak nemmel, s közülük kiket lehetne mégis rávenni arra, hogy változtassanak a véleményükön.

A lakóhelyén nehéz az embert presszionálni, aligha van vesztenivalója – ám a munkahelyén lehet. . . kisvárosban ez a két dolog gyakran esik egybe. Ezért a tanács mozgósította a munkahelyi vezetőket, ugyan kérjék meg már a munkatársaikat, hogy írjanak alá újat, s ezúttal igenlő cédulát. Az orvosoknak például megsúgták, ez a magánpraxis fönntartásának a feltétele. A mérnököktől megkérdezték, szeretnék-e szabadalmaztatni a találmányukat, mert a munkahelyi támogatással ez sokkal simább. . . a kiskereskedőknek, a kisiparosoknak az adóját kezdték el kevesellni. . . Szóval viszonylag gyorsan hozzájutottak a 178 ‚újragondolt' szavazathoz. . . Félő, hogy a helyi tanács a forintok ellenében sokkal többet vesztett."[46]

A mérleg másik oldalára az kerül, hogy a politikai bekapcsolódás – ha megkésve, csikorogva is – mégiscsak beindította az *alkalmazkodást* azokon a településeken is, ahol a tanács képtelen volt erre. S maga az apparátusi alkalmazkodás pozitívan értékelendő. De nemcsak alkalmazkodás, hanem egyfajta *tanulás* is végbement. A hasonló problémákkal küszködők odafigyeltek egymás kísérleteire, és a bevált megoldásokat igyekeztek átvenni. Jól kitűnik ez a pécsi városi tanács pénzügyi osztályvezetőjének TEHO-előkészítő cikkéből is, amikor a bevezetési késedelmet védelmezi:

„Ami az előkészítő munkánk állását illeti: „látszólagos késedelmünk" nem biztos, hogy hátrányunk is. . . A nagyvárosok példáiból levonható hasznos következtetések elősegítették a nálunk alkalmazható módszerek kialakítását, és ha ezekkel a módszerekkel

nagyobb sikert érünk el, mint amit néhány nagyváros negatív példája mutat, akkor az időbeli hátrányunk előnnyé válhat, ez csak Pécs javát szolgálja majd."[47]

(A kialakított módszerek: a város lakókörzetekre bontása; ott *tanácskozóközpontok* kialakítása; körzeti döntés a célokról és összegekről; megszavazás esetén ugyanolyan összegű városi támogatás a körzetnek; a mentességi küszöbök fölemelése; részletes tájékoztatók készítése. . .)

A kormányzati irányítás ebben az alkalmazkodási-tanulási folyamatban érdemleges segítő szerepet nem játszott, a szinte azonnal fölmerült szabályozás-tisztázási szükségleteket is csak nagyon megkésve elégítette ki.[48]

A kampány harmadik (ellanyhulási) szakasza; Helyi kudarcfeldolgozó stratégiák és országos értékelések

Érdekes, de teljesen érthető módon a településfejlesztési hozzájárulás bevezetésének *községekbeli sikereiről* érkező jelentések egészen más reakciókat váltottak ki országos és megyei szinten, mint a helyi kudarc fenyegetését érző városi vezetőkben. Míg a városokban ez egy pótlólagos feszültségforrás és beavatkozási ok volt, addig *az érintett megyei és országos vezetők számára a problémák csökkenését jelentette.* Amikor december elejére kiderült, hogy csaknem minden megyében a községek 90%-ában és a 6–8 város kétharmadában a lakosság elfogadta a TEHO-t, a politikai aggodalmak lassan elülhettek. És nemcsak a számszerű arányokról van szó! Nagyon sok olyan példa is akadt, amely a TEHO intézményének spontán sikerét, nem is remélt kedvező fogadtatását mutatta:

„Nyárligeten (Győr-Sopron) a tanács nem javasolta a településfejlesztési hozzájárulás bevezetését – úgy gondolván, hogy a vízműtársulási részvétel épp eléggé megterhelő a családoknak – a lakosok mégis kezdeményezték a hozzájárulás megszavazását, amikor megtudták, hogy a következő ötéves tervben mire mennyi pénze jut a tanácsnak."[49]

(A Szabolcs-Szatmár megyei) „Komorón úgy számolták, hogy a lakosság hatvan(!) százalékának egy főre jutó jövedelme alatta marad a minimumnak megállapított 2500 forintnak, ezért eltörölték a TEHO-t. A fennmaradó negyven százalék mindössze 100 ezer forintot fizetett volna be ilyen címen. Végigjárták a falut, elbeszélgettek az emberekkel. Kizárólag önkéntes felajánlást fogadtak el a ravatalozóra. Minden korábbi számítást meghazudtolva, már eddig 440 ezer forintot jegyeztetett Komoró lakossága, 1200 munkanapot, rengeteg szak- és segédmunkát."[50]

(Borsodban) „Boldva és Szendrőlád községekben például a TEHO fizetésére nem kötelezhető cigánycsaládok évenként 300 forintos önkéntes hozzájárulást vállaltak.

. . . Encsen a fizetésre nem kötelezhetők több mint a fele, 629 család ajánlott fel 200 és 800 forint közti összeget önként.[51]

Paks városában pl. nagy többséggel elfogadták a TEHO-t, amelyből teljes egészében út- és járdaépítési alapot képeztek, és azt az utcák között pályázat alapján osztják szét (aki több útépítési társadalmi munkát, anyagi hozzájárulást vállal, hamarabb kap az útépítési alapból). Így várhatóan 5 év alatt szilárd burkolatot kap a város összes útja, ami enélkül még vagy 15–20 évig is eltartott volna.

A szevezések nagy hullámának levonultával januárra megszületnek *az első hivatalos értékelések,* és ezek a számszerű adatok alapján *a TEHO bevezetését többnyire határozottan sikeresnek minősíthetik.* Ám ez nem jelenti azt, hogy megfeledkezhettek volna a TEHO-szervezés során felszínre került *számos fogyatékosságról és konfliktusról,* arról, hogy sokszor még a beleegyező nyilatkozatot tevőkben is *ellenérzések* éltek. A tanácsok nem mondhattak le a tapasztalatok összegyűjtéséről és a tanulságok levonásáról.

„A XII. kerület azok közé tartozik, ahol a lakosság többsége *megszavazta* a településfejlesztési hozzájárulást. . . . a siker mégsem hangos örömünnepre, hanem csöndes meditációra készteti a tanácsiakat.

– A harmincezer kerületi lakosból 21 700-at kérdeztünk meg, de igazából még ma sem tudjuk, hogy mi rejtőzik az egyetértő vagy elutasító válaszok mögött – mondja dr. Puss Lajos vb-titkár – . . . Nem tudunk választ adni addig, amíg nem ismerjük azt a mechanizmust, amely alapján végül is döntöttek az emberek. . . Meglepett bennünket a sok megjegyzés, sokan megindokolták az igent és a nemet is. . . az emberekben megvan az igény, hogy aktívabban bekapcsolódjanak a közéletbe. A véleményeket egy bizottság dolgozza fel, és áprilisban tárja a testület elé."[52]

Ahol elfogadták a TEHO-t, ott januártól már a hozzájárulásról szóló tanácsrendelet elfogadása és a beszedés előkészítése volt napirenden. Sok helyen viszont, ahol első nekifutásra nem sikerült elfogadtatni, még folyt a lakossági meggyőzés. De jó néhány olyan település is akadt, ahol egyelőre bele kellett törődni, hogy a lakosság többsége elutasítja a hozzájárulást. Náluk a kudarc földolgozása megkerülhetetlen feladat volt.

Mivel ezeken a településeken is többoldalú ösztönzést (kormányzati irányelv, politikai nyomás, elosztási hátrányok, igazodási kényszer. . .) kaptak a tanácsok arra, hogy ne tegyenek le véglegesen a TEHO bevezetéséről, többségük reagálása az volt, hogy a közeljövőben kitűztek egy időpontot, amikorra ismételten megkísérlik a TEHO elfogadtatását.[53] Épp ezért a sikertelen választás tapasztalatait már eleve abból a szempontból értékelték, hogy mi mindent kell megváltoztatni az új kampány sikere érdekében.

A helyi tanácsok azon kisebbségének, akik mégsem akartak egy újabb kampányba belefogni, célszerű volt föltárni, hogy az előző elutasítás nem szervezőmunkájuk hibáiból adódik (hanem pl. az üdülőtulajdonosok magas arányából), és a TEHO helyettesítésére más hozzájárulási-fejlesztési formákat működtetni (társulások, üdülőhelyi díj, közműhozzájárulás stb.).

Újpesten például a hagyományos csatornákat próbálják aktivizálni. „Duplájára emeljük a közművesítésre alakuló társulatok és társulások számát. Sikeres tárgyalásokat folytattunk a kerület nagyobb üzemeivel, vállalataival is. Mindenképpen bevonjuk őket a lakásépítésbe, ezért cserébe a dolgozóik előbb juthatnak otthonhoz. S a harmadik pótcsatornát a hétvégi műszakok alkotják. . . Az elmaradt településfejlesztési hozzájárulás nagy részét most nem a lakosság, hanem a kerület üzemei fizetik. . . (a TEHO-t) legközelebb csak 87-ben vagy 88-ban tűzzük napirendre. . . Szerintem mindenki akkor vezesse be és annyival, amikor és amennyivel bizalomra, vagyis többségre számíthat."[54]

Újszerűbb megoldás az erzsébetvárosiak kezdeményezése. Itt TEHO kudarcából a tanácsi- és pártvezetés azt szűrte le, hogy:

„Olykor még egy utcán belül is nehéz közös érdekeltséget találni. Hatásosabb lesz, ha nem mi kérjük a hozzájárulást a központi célokhoz, hanem a kisebb közösségek fordulnak elképzeléseikkel tanácsi segítségért. . . Számukra most az a legnagyobb gond, hogy tönkre-

megy a lakás, elhanyagolt a környéke. Kiegészítjük a pénzüket, ha lift, kaputelefon, központi tévéantenna felszerelését, a parkok, padok, kártyaasztalok, hinták felújítását szorgalmazzák. . .

Egyelőre úgy tervezzük: a lakók *minden* forintjához mi is hozzáteszünk *egy* forintot. . . Korábban úgy vélték: mindenkinek a nagy célokkal kell azonosulnia. Pedig az a legfontosabb, hogy az itt élők nap mint nap érezhessék a kerület fejlődését. . . A kerület legfontosabb fejlesztési célkitűzései ezután sem változnak, ám arra törekszünk, hogy az igényeket a korábbiaknál szélesebb skálán elégítsük ki. Támogatjuk azokat is, akik a már meglévő mellett jobbra vágynak, feltéve, ha maguk is hajlandók áldozni.

. . . Az ilyen költségeket akár a TEHO helyett is fizethetik. Ma úgy látjuk, hogy ez a forma sokkal inkább lehetőséget nyújt arra, hogy az emberek részesedjenek közös gondjainkból. Ráadásul nem lesz kényszer, hiszen egy lakóközösség szavazata másokat nem kötelezhet semmire."[55]

Eddig azt tekintettük át hogyan dolgozták föl az ügyben főszerepet játszó helyi szervek a TEHO tapasztalatait. De a TEHO bevezetése októberre központi beavatkozást igénylő országos problémává vált, ezért a felsőbb irányítószerveknek is meg kellett fogalmazniuk a számukra adódó tanulságokat ahhoz, hogy lezárhassák a TEHO-dossziét.

A megyei tanácsi értékelések és az országos értékelések (országos szinten előbb a PM Ellenőrzési Főigazgatósága készített – széles körű tapasztalat-összegyűjtésen alapuló – összegzést, majd a PM és az MTTH közösen egy jelentést a kormány számára) egybeestek abban, hogy a TEHO bevezetését alapvetően sikeresnek ítélték a kezdeti nagyszámú probléma és a jó néhány végső kudarc ellenére is. A kedvező értékelés nemcsak a településeket nézve – *közel 90%-os bevezetési arány* miatt alakult ki, hanem azért is, mert bár a TEHO elfogadtatása több helyen nem sikerült, de ott is *meg tudták találni e probléma politikai kezelésmódját.* Ugyancsak előnyösnek tartják a tanácsok és a lakosság közvetlen kapcsolatainak erősödését, és a demokratikus beleszólás bizonyos megélénkülését. A közben fölmerült problémákat szintén alaposan tárgyalják. Legsúlyosabbnak egyaránt a rossz időzítést és a hibás szervezési módszereket látják, legföljebb a központi értékelésben nagyobb súlyt kapnak a helyi tanácsi módszerek fogyatékosságai, míg a megyék élesebben vetik föl a központi irányítás és tömegtájékoztatás által elkövetett hibákat.

A központi jelentés zárómondatait érdemes szó szerint idézni. Fontos bejelentést tartalmaz:

„A továbbiakban a hozzájárulást egyértelműen településpolitikai és nem társadalompolitikai szinten indokolt kezelni és a helyi tanácsok és a lakosság hatókörében célszerű tartani. A központi figyelem ugyanis alkalmas arra, hogy társadalmivá emeljen helyi szintű és ott megoldandó kérdéseket."[56]

Ezzel az országos kampány 1986 májusában hivatalosan is véget ért.

A településfejlesztési hozzájárulás lakossági fogadtatásának eltérései
(szociológiai és politológiai hipotézisek)

A településfejlesztési hozzájárulás lakossági fogadtatásának mérésére és összehasonlítására viszonylag teljeskörűen csak kétféle jelzőszám áll rendelkezésünkre: a településenkénti elfogadásra vagy elutasításra vonatkozó, illetve a szavazási arányokra vonatkozó adat. Ezek nyilvánvalóan a fogadtatásról magáról is csak erősen leegyszerűsített (igen–nem) képet adhatnak, és nem nyújtanak lehetőséget a településeken belüli (esetleg társadalmi pozíció szerinti) különbségek föltárásához: arra, hogy ilyenek is voltak, csak szórványos kiegészítő információkból következtethetünk.[57]

Ehhez még azt a megszorítást is hozzá kell tennünk, hogy itt nem klasszikus választási szituációkban hozott független döntésekről van szó. A szervezők többnyire erősen befolyásolták a megkérdezetteket, hogy fogadják el a TEHO-t. Emiatt a *lakossági véleményeket csak úgy hasonlíthatjuk össze, hogy föltételezzük, hogy a befolyásolás mindenütt hasonló intenzitású volt* (ez azért nem teljesen jogosulatlan, mert a hasonló intenzitás beállítására érvényesült is egy tendencia, amennyiben ahol az alacsony elfogadási arány egyik okát a felülvizsgálat során a meggyőző tevékenység gyengeségében találták meg, ott politikai késztetésre többnyire intenzívebbé tették, vagy egyenesen újraindították a szervezést).

A TEHO többségi elfogadásának–elvetésének településtípusok szerinti összehasonlítása *lényeges fokozati különbségeket* tár föl. A 2. táblázatból jól látható, hogy míg megyeszékhelyeknek és fővárosi kerületeknek csak 40%-ában jött létre a TEHO bevezetéséhez szükséges többségi elfogadás, addig a többi városnál már közel 77%-os ez az arány, a körzetközponti funkciókat be nem töltő községek csoportjában pedig már több mint 90%-os. Ha ehhez hozzátesszük azt is, hogy Budapesten és a megyeszékhelyeken még a többségi elfogadást is csak 50–55% közti (a többi városnál 50–60% közti) beleegyezési aránnyal érték el, míg a községekben a többségi elfogadás mögött leggyakrabban 70–80%-os igen-arány húzódott meg, még egyértelműbb a kép. *A községekben lakók lényegesen nagyobb mértékben fogadták el a TEHO-t, mint a városi (főleg nagyvárosi) lakosok.*

Ezeknek a fokozati különbségeknek több kézenfekvőnek tűnő magyarázata is kínálkozik:

- *a községekben szélesebb körűek az adófizetési és közműtársulási tradíciók:*
- a községekben – a kisebb méreteknél fogva – közvetlenebbül érzékelhető az egyéni TEHO-befizetés ellátottságjavító hatása, és egyéni haszna;
- a községekben közvetlenebbek a lakosság és a tanács közötti kapcsolatok, ezért a tanácsi fejlesztési elképzelések sokkal inkább kötődnek a lakosok közvetlen lehetőségeihez, igényeihez, azaz TEHO-formában sokkal megvalósíthatóbbak (l. 3. táblázatot, amelynek arányai ennek *következményei* is lehetnek).

Ezek a magyarázatok külön-külön is meggyőzőnek tűnnek, és – legalábbis nagyobb településaggregációkban – valószínűleg a tapasztalati ellenőrzés is érdemleges korrelációs kapcsolatokat mutatna ki (a társulási- és fizetési hagyományok föltevésénél ez triviális; a haszonérzékelési föltevését pl. azzal lehetne megerősíteni, hogy a nagyobb célok kiskörzeti célokra cserélése az újraszavazásoknál általában növelte az elfogadási arányokat; míg a köz-

*2. táblázat**

*A településfejlesztési hozzájárulás bevezetését 1986 áprilisáig már elfogadó- és a még el nem fogadó** települések száma megyénként*

Megyék		Fővárosi kerületek és megyeszékhelyek			Többi város és (19) városi jogú nagyközség			Többi község			Összes település	
		Összesen	TEHO elfogadók	Többi település	Összesen	TEHO elfogadók	Többi település	Összesen	TEHO elfogadók	Többi település	db	TEHOT-t elfogadók aránya
Központ												
Budapest		22	8	14	–	–	–	–	–	–	22	36,4
Pest		–	–	–	14	11	3	167	148	19	181	87,8
Észak-Dunántúl												
Fejér		1	–	1	5	3	2	98	86	12	102	85,6
Győr-Sopron		1	–	1	4	3	1	159	156	3	164	95,8
Komárom		1	–	1	6	4	2	62	56	6	66	87,0
Vas		1	1	–	6	6	–	206	206	–	211	100,0
Veszprém		1	–	1	8	5	3	211	148	63	220	69,5
Dél-Dunántúl												
Baranya		1	1	–	4	4	–	291	260	31	296	89,5
Somogy		1	–	1	7	4	3	229	211	18	236	90,7
Tolna		1	1	–	4	4	–	104	104	–	109	97,2
Zala		1	1	–	5	5	–	249	238	11	255	95,7
Észak-Alföld												
Hajdú-Bihar		1	1*	–	6	6	–	72	72	–	79	100,0
Szabolcs-Sz.		1	1	–	6	6	–	218	175	43	225	80,9
Szolnok		1	–	1	8	8	–	65	61	4	73	93,2
Dél-Alföld												
Bács-Kiskun		1	–	1	9	3	6	104	96	8	117	86,8
Békés		1	–	1	8	5	3	65	62	3	74	90,5
Csongrád		1	1*	–	6	2	4	52	39	13	59	71,2
Észak-Magyaro.												
Borsod-Abaúj-Z.		1	–	1	10	9	1	337	306	31	347	90,5
Heves		1	–	1	4	1	1	112	102	10	117	89,7
Nógrád		1	1	–	5	5	–	114	108	6	120	95,0
Együtt	(db)	40	16	24	125	96	29	2915	2634	281	3079	89,0
	(%)	100	40,0	60,0	100	76,8	23,2	100	90,4	9,6		

*Forrás: Saját számítás az idézett PM-MTTH zárójelentés táblázatai alapján.

**A „még el nem fogadó" települések országos megoszlása: 125 településen elvetették a TEHO-t; 149 településen nem kezdeményezték a TEHO-t; 60 településen még szervezik a TEHO-t.

3. táblázat
A TEHO bevétel alakulása Veszprém megyében

	A VII. ötéves tervidőszakra tervezett	A szavazások ismeretében várható	%
	TEHO – bevétel (e. Ft)		
Városok	121621	57000	47
Községek	95546	87100	91
Összesen	217167	144100	66

F.: Előterjesztés. . . (a TEHO tapasztalatairól); Veszprém megyei Tanács, 1986. április.

vetlen kapcsolati hipotézist talán a tanácsi és lakossági fejlesztési preferenciák egyezési fokának fölmérésével és településtípusonkénti összehasonlításával) azonban óhatatlanul hiányérzetünk is támad. Ezek a *magyarázatok túlságosan is szeparáltak, technikaiak, tárgyiasak. Márpedig itt közösségi mintáktól is befolyásolt személyes nyilatkozattételek tendenciáinak különbségeit kell megmagyarázni.* Néhány példa, amely talán világosabbá teszi a problémát:

„Pilisvörösváron is vegyesek az első tapasztalatok, különféleképpen reagálnak a lakosság egyes rétegei. . . Bár nem általános, de megtörtént az is, hogy egy fővárosi gyárba naponta bejáró szakmunkás azért szavazott nemmel, mert társai a műhelyben ezt tették."[58]

(Miközben Tolna megyében csaknem mindenütt bevezették a TEHO-t, addig)

„Dunaföldváron a szervezés nem járt sikerrel. Ebben igen jelentős szerepet játszott Dunaújváros (kb. 1000 fő dunaföldvári dolgozik Dunaújvárosban) példája. . ."[59] (Az iparváros lakossága ugyanis elutasította a hozzájárulást).

„Községünkben hagyomány az áldozatvállalás, mert lakosságunk már a történelmi tapasztalatok alapján megértette, ha valamit akar, akkor neki is hozzá kell járulnia a dolgokhoz, hol anyagiakkal, hol társadalmi munkával. . . Tíz éven át vízvezetéktársulat működött községünkben, mindamellett lakosságunk elfogadta a hosszú viták eredményeképpen megfogalmazott két közös beruházási célt. . . 79 százalék mondott igent."[60]

Ezek a példák egyrészt a *közösségileg szabályozott magatartásminták,* másrészt az *életföltételek és a hagyományok formálta mentalitáselemek fontosságára hívják föl a* figyelmet. Vélhetőleg ezek a tárgyi–technikai–intézményi magyarázó tényezők és a TEHO-magatartások közé ékelődve legalábbis *szűrő- és közvetítő szerepet* látnak el, de lévén a legstabilabb személyiségi-, közösségi struktúrák, föltételezhető, hogy ezek részben másra már vissza nem vezethető, *önállósult magatartásmeghatározó* tényezők is.

Úgy vélem a TEHO-val kapcsolatban elsősorban a jövedelemfelhasználási–fogyasztási magatartásminták különbségeinek lehet meghatározó szerepe. Például a folyó jövedelmeket fölélő, szolgáltatásigényes, és az üdülésre, kikapcsolódásra sokat áldozó életvitel – a városokban elterjedtebb lévén – városias magatartásmintának számít. Ezzel szemben inkább a falvakban elterjedtebb az a jövedelemgazdálkodási magatartástípus, amelyet családi jövedelmek erősebb megtakarítási tendenciái (l. a 4. táblázatot), az önellátás

részleges megőrzése, a fogyasztási pénzkiadások leszorítására való törekvés, a kisebb szolgáltatásigénybevétel, és az üdülésre, utazásra és a modern szórakozásmódokra való alacsony pénzkiadási arány jellemez, és amelyhez hozzátartozik az is, hogy a megtakarított pénzből sokat áldoznak közvetlen életkörülményeik emancipálására, házépítésre, közműre, útra, ha úgy tetszik: fogyasztási tőkefelhalmozásra.

4. táblázat
A háztartások megoszlása összjövedelmükhöz mért pénzbeni megtakarításuk aránya szerint

Megtakarítási arány	Budapest	Megyeszék-hely	Többi város	Községek	Összesen	
					%	db
Nincs megtakarítás	55,1	43,2	41,8	39,9	44,1	1 639 416
10% és kevesebb	16,4	22,8	17,8	14,6	16,9	626 737
11–20%	17,2	21,7	19,6	21,7	20,4	757 233
21% és több	11,3	12,3	20,8	23,8	18,6	692 166
Összesen %	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	3 716 552
Összesen db	818478	616489	617089	1664496		

Forrás: Rétegződés, életkörülmények, életmód (Az 1981–82-es felvétel adatai); KSH, 1986.

(Fontos, hogy lássuk az előbbi magatartásminták függését a különböző tradícióktól és olyan nyilvánvalóan különböző életföltételektől, mint (1) a nálunk oly fontos kiegészítő jövedelemszerzési lehetőségek eltérései (pl. a mezőgazdasági kiegészítő jövedelem lökészerű bevételi forrás, fogyasztás-finanszírozásra emiatt kevésbé alkalmas, ugyanakkor a megszerzése tavasztól őszig tartó helyhezkötöttséggel jár), továbbá (2) a megtakarított jövedelmek fölhasználási lehetőségeinek korlátai (általában nincs lehetőség a megtakarítások termelő fölhalmozására, de a városokban pl. a családi házépítésnek is jelentős fizikai korlátai vannak), és végül (3) a szolgáltatások és kedvezményes áru ellátások (pl. állami közművesítés, tanácsi bérlakás) eltérő hozzáférhetősége.)

Az a föltételezésem, hogy (1) az elsőként leírthoz hasonló magatartásminták és mentalitások a városokban, míg a másodikhoz hasonlóak a községekben elterjedtebbek (ezt *illusztrálja* az 5. táblázat jelzőszámainak alakulása is), és hogy (2) ezek a településtípusokhoz köthető elterjedtségi különbségek összefüggésbe hozhatók a TEHO-elfogadásban mutatkozó településtípusok szerinti *fokozati különbségekkel,* azok magyarázói. (Ez rávilágít: a korábban fölsorolt tárgyias magyarázó tényezőknek az is fogyatékosságuk, hogy túlságosan kontrasztosak, nehéz velük fokozati különbségeket magyarázni.) Azonban ezt a föltevést ellenőrizni egyelőre nincs módunk, az ellenőrzéshez ugyanis külön empirikus fölvételre is szükség lenne.

(Egy kitérő megjegyzés: érdemes az előbbi föltevés politológiai vetületét egy kissé általánosítva is megvizsgálni. Elterjedt nézetnek számít az, hogy az ötvenes évek vége óta követett gazdasági-politikai irányvonal a tömeges jóváhagyását a fogyasztási lehetőségek nagymértékű javításának köszönheti. A politikailag nyughatatlanabb városi munkás- és

alkalmazotti rétegek esetében ez a nézet talán helytálló is. De ha a falvakban élőket is figyelembe vesszük, mindenképpen ki kell ezt egészíteni. Ott a legitimáció forrásai között nagyobb hangsúlyt kap az, hogy hagyták őket (és megteremtették néhány intézményes feltételét), hogy egy kicsit a maguk javára is többletmunkát végezhessenek, és a megszerzett kiegészítő jövedelemből nagyrészt önerőből emancipálják családjuk életkörülményeit és lakóhelyük ellátottságát. Akik messziről nézik, alig tudják belátni, hogy mekkora bizalmi- és azonosulási forrás ez. Bizalmi szavazásról néha a helyi politikai vezetők is beszéltek a TEHO-val kapcsolatban, bár bizonyosan nem egészen abban az értelemben gondolták, amely az előző okfejtésből következik: a TEHO valóban fölfogható bizalmi szavazásnak is, olyannak, amely (az életszínvonal stagnálásának korszakában) a második legitimációs forrás erősségét tette próbára.)

Eddig az elfogadás–elutasítás vetületében vizsgáltuk a TEHO lakossági fogadtatását, és ezzel tulajdonképpen az új intézmény egyik legfontosabb újításának – a bevezetéshez szükséges többségi elfogadásnak – érvényesülését is részben áttekintettük. De a TEHO-nak volt még egy fontos demokratizáló újítása: a tanácsi célmeghatározásba való közvetlen beleszólási lehetőség intézményesítése. Ennek kapcsán fölmerül a kérdés: hogyan alakult a lakosság politikai aktivitása, részvételi-beleszólási igénye?

Annyi (az információk hézagossága ellenére is) bízvást megállapítható, hogy *csaknem mindenhol igencsak megnőtt a lakóhelyi politikai érdeklődés és aktivitás.* Ennek legszembetűnőbb megnyilvánulásai: a TEHO-t tárgyaló tanácsülések viharos, érdemi vitái; a különben gyakran protokolláris tanácstagi körzeti gyűlések, HNF-tanácskozások, munkásgyűlések fölpezsdülése, és az amúgy is élőbb falugyűlések szinte igazi népgyűléssé válása; a tanácsi munkára és a településfejlesztésre vonatkozó lakossági észrevételek megsokszorozódása. Ezt *illusztrálják* az alábbi idézetek is:

„A testületek azonban ma már nem hagyják, hogy a Hivatal uralkodjék fölöttük. Erre pedig a településfejlesztési hozzájárulással kapcsolatos viselkedésük a legjobb példa. Nagyon is jól értik a rendeletet, amikor ‚körömszakadtáig' védik a pozícióikat, s szó sincs róla, hogy a tanácsülési viták botrányba fulladók lennének. Egyszerűen viták, amelyek... élesben mennek. De hát a demokrácia nem megy hangtompítóval... a viták épp a közvélemény érvényesülésének bizonyítékai."[61]

„Tizennégy esztendőt tudhat magáénak a falugyűlés intézménye, de még soha ilyen érdeklődést nem tapasztaltak Edelényben és a városi jogú nagyközség környékbeli településein, mint a közelmúltban. Edelény kilenc körzetében és a városkörnyék 42 községében novemberben hívták össze ezeket a fórumokat, megvitatandó a VII. ötéves terv koncepcióit és a településfejlesztési hozzájárulást... Az elmúlt évi edelényi lakóterületi gyűléseken kétszáznál valamivel többen vettek részt, az idén ősszel 822-en, s a múlt évi 39 hozzászólással szemben, most 127-en nyilvánítottak véleményt."[62]

„A tanácsi vezetés számára ilyen tömegű és első kézből származó vélemények megismerésére ez volt az első lehetőség."[63]

Persze illúziókeltés lenne úgy beállítani, mintha a helyi irányítás számára a politizálás föllendülése, a lakosság beleszólása és a számonkérés fölerősödése csak pozitív értékelésű fejlemény lett volna. Nekik ez *óriási munkaterhet jelentett, sok buktatóval járó közszereplési kényszert, és a szoros lakossági ellenőrzés szokatlan és olykor idegeket próbáló érzését.* És azt se feledjük, hogy a közvetlen fórumok nem mindegyike vált a munkájukat előrevivő rendezvénnyé. „A tanácstagok által szervezett lakógyűlések egy-egy hangadó

5. táblázat
Néhány társadalmi jelzőszám településtípusonkénti alakulása

Részarányok az összes háztartáshoz képest	Budapest	Megyeszékhelyek	Többi város	Községek	Összes település
Nyaralóval rendelkező háztartások aránya	11,1	6,5	2,9	1,2	4,5
Háztartásfők üdülésben való részvételének aránya	44,2	39,3	28,4	13,8	27,2
Mezőgazdasági munkát nem végző háztartások aránya	84,5	71,6	45,3	13,4	44,0
„Szűkös" emberi kapcsolatú háztartások aránya*	42,5	32,9	30,4	13,9	28,5

Forrás: Rétegződés. . . i. mű.

*A háztartásfők a háztartáson kívül személyekkel való kapcsolattartásának jellegére az adatfölvétel során hat kategóriát alakítottak ki.

1. Nincs kapcsolata; 2. Csak rokonság; 3. Rokonság, barátok; 4. Rokonság, szomszédság, munkatársak; 5. Barátok, szomszédság, munkatársak; 6. Rokonság, barátok, szomszédság, munkatársak.

A fenti táblázatban szűkösnek az 1., 2., 3. kategóriák valamelyikébe sorolt kapcsolatokat tekintettem.

hatására sok esetben *panasznappá* alakultak át és a TEHO elutasítását eredményezték."[64] Bár ez általában a városokban fordult elő (és csak még tovább nehezítette az ottani szervezőakciókat), de nem lehet nem észrevenni azt a megkönnyebbülést sem, amely pl. a végül is sikeresnek bizonyult falugyűlésekről szóló beszámolókból kiérződik.

Végül két érdekes Fejér megyei eset, ahol a településfejlesztési hozzájárulás a *közösségi érdekérvényesítés eszközévé* vált:

A mezőszilasi közös tanács viharos ülésen döntött arról, hogy a településfejlesztési hozzájárulást tornaterem-építésre kéri. Igar társközség elöljárója ugyan ellenezte ezt, mondván, hogy náluk inkább vízbevezetésre lenne szükség, de kisebbségben maradt. Ellenben „lehetősége volt az igariaknak a településfejlesztési hozzájárulást felmérő lap kipontozott helyére a saját kívánságaikat beírniuk. S mivel a lakosság vízre, az útra szavazott, senki sem fogja tőlük a pénzt a mezőszilasi iskola tantermére kérni. A küzdelem tehát nem volt hiábavaló."[65]

Alsószentiván viszonylag jól ellátott, de apadó népességű, 824 lakosú társközség. A közös tanács VII. ötéves terve szerint ide vízművet építenének, és erre kérnék a településfejlesztési hozzájárulást is, viszont az itt rossz körülmények közt folyó felső tagozatos oktatást áttelepítenék a székhelyközségbe, és a szükséges iskolabővítést ott oldanák meg. A falugyűlés – ahol az elképzelésekhez támogatást kértek – drámai fordulatot vett. A község lakói egymás után szólaltak föl a körzetesítés ellen: „Nem akarunk Gyűrűfű sorsára jutni. . . a bejárók kikerülnek a falu nevelőköréből, nem érzik sajátjuknak településüket." S hiábavaló volt a tanácsi vezetők érvelése. „A falugyűlés határozata: nem kell nekik törpevízmű, a településfejlesztési hozzájárulás mértékében pedig majd akkor egyeznek meg, ha kiderül: fordíthatják-e azt az új tantermek építésére. Alsószentiván önnön sorsát, jövőjét, a felső tagozat létével vagy nem létével azonosította."[66]

A településfejlesztési hozzájárulás demokratizáló és gazdasági racionalizáló törekvéseket megtestesítő *reformintézmény*. Olyan intézmény, amelynek megalkotása nem vált el élesen a kényszer szülte lakossági megszorító intézkedésektől. Olyan intézmény, amelyet az állami és pártirányítás felső szintjeinek zárt csatornáiban alkottak meg, és amely pénzügyi súlyát tekintve kicsiny jelentőségű, konstrukciójában beépített feszültségektől terhes, és ütközik a szokásos irányítási módszerekkel.

A TEHO 1985 őszi bevezetésében a helyi tanácsokat a kormányzati irányítás nem sokban tudta segíteni, sőt ő maga is szerepfölfogási zavarokkal küszködött és még a szükségessé vált jogszabálytisztázásokat is csak erősen megkésve végezte el.[67]

A bevezetés megkezdésekor „szinte azonnal érzékelhető volt egyfajta ellenérzés a közvéleményben".[68] Bár a kisebb településeken sikeresen haladt előre az elfogadtatás, a közfigyelem nem rájuk irányult, hanem azokra a településekre (főleg a nagyvárosokra), ahol erős lakossági fölzúdulás fogadta a TEHO bevezetési módszereit és intézményét. A fővárosi sajtó fölfigyelt erre, majd egyre többször foglalkozott a szervezőakciók demokrácia-hiányaival és az elutasító magatartások okaival. Kritikai alapállásból közvetítették és még föl is erősítették a TEHO bevezetése körüli lakóhelyi feszültségeket. A problémák most már a központi irányítás szintjére torlódtak föl, de a kormányzati szervek problémamegoldó képessége elégtelennek bizonyult.

Ebben a helyzetben lépett közbe a felső pártvezetés. Közbelépésének közvetlen hatása (a sajtó magatartásváltása) mellett sokkal fontosabb volt az a közvetett hatás, amelyet azzal gyakorolt, hogy fölkérte a helyi párt- és társadalmi szerveket a szervezőmunka segítésére. Eddig a pártszervek a szervezési tevékenységben csak elvétve vettek részt, és „egységes iránymutatás" híján még a párttagok többsége is ambivalens módon viszonyult a TEHO-hoz. A segítésre történt fölszólítás persze csak a települések azon kisebbségében hozott látványos fordulatot, ahol már érezhető volt a veszély, hogy a lakosság többsége elveti a hozzájárulást. A helyi pártszervezetek bekapcsolódása ott az elfogadtatási kampányok szinte teljes újraindítását, a szervezési tevékenységek átpolitizálódását hozta magával.

A kibontakozó *politikai kampányok kettős természetűek* voltak: *a mozgósítás és az alkalmazkodás mozzanatai keveredtek bennük.* Értékelésük is kétarcú: kedvező, hogy – ha megkésve és külső beavatkozással is – végbement egy alkalmazkodási-tanulási folyamat (stílus- és módszerváltás, célfölvétel, érdekbeszámítás stb.), de kedvezőtlenek a kampányok norma- és jogérzék romboló mellékhatásai, és az esetleges szavazási sikerek értékét is lerontó elkerülhetetlen túlkapásai.

Végül is decemberre–januárra az ország településeinek közel 90%-ában a lakosság többsége már elfogadta a hozzájárulás bevezetését.

A szervezés fő hullámának levonultával pedig az irányítószervek számára nemcsak az általános fogyatékosságok és a szórványos nagyobb kudarcok tapasztalatai váltak összegezhetővé, hanem a siker tényezői is. Kiválasztódtak a legelőnyösebb módszerek, érvelési stratégiák, kezelhetővé váltak a feszültségek. Ezzel a TEHO megszűnt országos probléma lenni, a központi irányítás úgy ítélte meg, hogy a továbbiakban már nem indokolt a kérdéssel társadalompolitikai szinten foglalkozni, hanem helyi településpolitikai szinten kell tartani.

A TEHO legnagyobb újítása egy sajátos *tiltakozási (szélső esetben: elutasítási) lehetőség,*[69] *egy közvetlen beleszólási lehetőség és egy önerős ellátásfejlesztési kötelezettség intézményesítése* a lakóhelyi társadalmakban. Mégpedig *összekapcsolt intézményesítése:* ugyanis pl. (1) a beleszólási lehetőségeknek igazán csak a tiltakozási lehetőség és az önerős részvételi kötelezettség ad nyomatékot, vagy (2): a települések lakóit az önerős részvételi kötelezettségük teszi igazán érdekeltté abban, hogy a beleszólási és tiltakozási lehetőségekkel éljenek is, vagy (3): ebben a konstrukcióban hatástalanná válik az a beleszólási igény, amely a sommás elutasítás pozíciójából történik. Az intézmény szerkezetének elemzésekor arra jutottunk, hogy sokféle előnyös megoldást igyekszik egybeépíteni, amelyek alkalmasint egymás hatását is gyengítik. De lehet, hogy egymás nélkül meg nem működnek? *Lehet, hogy az intézmény hatásfokrontó „túlterheltsége" egyben működőképességének föltétele is?* Annyi mindenesetre megállapítható, hogy ezek a *megoldások a lakóhelyi közélet nem várt nagy megélénkülését eredményezték.* Megnőtt a lakosok politikai aktivitása, beleszólási-részvételi készsége. A tanácsi apparátusok eddig soha ennyi „első kézből származó" hasznosítható hozzászólást és kritikai észrevételt nem kaptak, mint most. Ezek nagy érdemei a TEHO intézményének.

Ugyanakkor *pőrén állnak előttünk a TEHO „alkati fogyatékosságai" is.* Köztük az, hogy ez az intézmény egy alkalmazkodási kísérlet olyan eredménye, amely több szempontból is *„környezetidegen"* még. (Életképességét csökkenti, hogy sok helyen ütközik tanácsi rutinokkal, sok helyen nincs meg (nem lehet meg) a föltételezett lakossági fogadókészség, és születésének ideje – dekonjunktúra, életszínvonal-stagnálás – sem a legkedvezőbb.) Az is sűrűn ráolvasott fogyatékossága a TEHO-nak, hogy a tanácsok számára mind a bevezetésnek, mind a későbbi beszedésnek igen *nagyok a munkaterhei,* és ezzel – főleg a városokban – nincsenek arányban az ebből származó bevételek. És az is alkati hiba, hogy a helyi közélet fölkavarása árán, *a lakosság széles körű ellenőrzése és beleszólása mellett döntenek – a tanácsi fejlesztések alig néhány százalékáról!* (Újabb ellentmondás: az is baj, hogy környezetidegen, meg az is, hogy kicsiny? !)

De mindjárt helyesbíteni is kell! *A lakossági beleszólást, ellenőrzést, tiltakozasokat – ha már egyszer mód nyílott rájuk – nem lehetett a TEHO intézményének szűk korlátai között tartani.* A hozzájárulás körüli, sokszor ingerült vitákban óhatatlanul a településfejlesztés és a tanácsi működés TEHO-n kívüli része is szóba került. Bár nem a „saját jogukon", hanem csak a TEHO ürügyén vitatták ezeket a kérdéseket, de mégis vitatták. Márpedig *egy olyan intézményt, amely ezekre a vitákra lehetőséget adott, amely inspirálta ezeket, nem lehet puszta demokrácia-pótléknak tekinteni.* És ha így van, talán nem sok a bevezetésére és karbantartására fordítandó munka, politikai-gazdasági költség sem.

Súlyos aggályként merülhet föl még az is, hogy a TEHO-t nagyon sok helyen kampánymódszerekkel fogadtatták el (mert mindenképp el akarták fogadtatni, és mert másképp nem tudták elfogadtatni), és hogy ezek *a kampánymódszerek kioltották a TEHO intézményében rejlő előnyöket.* Ezeket az aggodalmakat részben magam is osztom; de nagyon fontosnak tartom annak hangsúlyozását, hogy számomra *ebből nem a TEHO-ban testet öltő újítás sommás elvetése következik, hanem a bevezetésbeli toleranciára intés, az előnyös hatásokat romboló módszerek kizárási lehetőségeinek keresése, vagy a TEHO-n túllépő előnyösebb, radikálisabb megoldások kutatása.*

Ezt azért is fontos hangsúlyozni, mert bár a hivatalos PM-MTTH zárójelentés egyelőre állást foglalt a TEHO fenntartása mellett (és szükségesnek ítéli a több türelmet, az elfogad-

tatás jogszerűségének javítását), *érezhető egy nyomás a TEHO visszavételére.* Jól hallhatók már a „hangok", hogy ez az egész túlontúl nagy adminisztratív költségekkel jár,[70] hogy célszerűtlen túlfokozott politikai viharokat kavar,[71] hogy ésszerűtlen és fölösleges az adózásról megszavaztatni a lakosságot. . .[72]

Ezzel szemben én a feszültségoldás következő irányait látom kívánatosnak:

(1) *a TEHO-elfogadtatás toleránsabbá válása érdekében:* a keresztülhajszolás külső késztetéseinek (hivatali irányelvek, politikai nyomás, elosztási preferenciák, fölcsatlakozási kényszer) csökkentését; a lakossági fogadtatás problémáinak nyilvános, higgadt érvelésű megvitatásait; a pártszervezetek beavatkozási önmérséklését.

(2) *a normák és a jogszerűség védelmét a kampánymódszerek romboló hatásai ellen* (pl. annak kikötését, hogy egy sikertelen bevezetési eljárás után csak 2 év múlva lehessen újat kezdeményezni: vagy ha az elfogadtatás közben változtatja a tanács a TEHO-feltételeket (ez is alkalmazkodás!), ezt nyilvánosan hirdesse meg, és ne csak azokat szavaztassa újra, akik addig nem fogadták el, hanem mindenkit stb.).

(3) *a TEHO néhány fogyatékosságának újabb, radikálisabb intézmények által történő kiküszöbölését.* Például ne a fejlesztések 3 százalékát kitevő TEHO-ról szavazzon a lakosság, hanem a tanács egész VII. ötéves tervéről (Békesi L. i. mű ötlete). Jó lenne például a településfejlesztési beleszólás és a megújított választási rendszer összekapcsolt továbbfejlesztési lehetőségeit is föltárni.

Ha érdekeltek vagyunk lakossági beleszólás erősödésében, az igazgatás és irányítás alkalmazkodó képességének növekedésében és életkörülményeink javulásában, akkor az ezeket mégoly kis mértékben is segítő intézmények – mint az új rendszerű választás és a TEHO – létében is érdekeltek vagyunk. És ha a működésük nagyon fogyatékos, akkor nem elvetni kell őket, hanem javítani vagy jobbakkal fölcserélni.

Budapest, 1987. január

JEGYZETEK

[1] Az 1985. szeptember – 1986. április közti időszakból a fővárosi és vidéki napilapok összesen 149 (ebből vidéki 118, fővárosi 31) újságcikkét dolgoztam föl.

[2] Részletesen l. *Hajnal Kné:* A lakosság közreműködése a településfejlesztésben (Pártélet 1985/11.)

[3] L. pl. *D. Kiss J.:* Demokráciát hangtompítóval? (Magyar Hírlap, 1985. október 18.)

[4] L. *Hajnal Kné* i. m.

[5] Ennek egyféle összefoglalását l. *Békesi L.:* Gondolatok a településfejlesztési hozzájárulásról; Pénzügyi Szemle 1985/12.

[6] L. 1984. évi 12. sz. törvényerejű rendelet a településfejlesztési hozzájárulásról, ill. a 28/1984 (VII. 17.) PM sz. rendelet a lakossági településfejlesztési hozzájárulásról.

[7] L. MTTH elnökének 7004/1984. (TK. 22.) MTTH sz. irányelvét a településfejlesztési hozzájárulás megállapításához szükséges előzetes egyetértés megszerzésének módjáról.

[8] Népszavazásként tárgyalta a TEHO-elfogadtatást az irányítók közül pl. Ferenczi József (MTTH Közg. Főov.) és a kutatók közül pl. Vági Gábor (ÁSZI).

[9] Még egy viszonyítási alap fontos: a TEHO a fizetésre kötelezhetők számára általában tehernövekedést jelentett. Ugyanis egy részük KÖFA-t eddig nem fizetett, továbbá a házadó után fizetett KÖFA a TEHO-átlagnak vehető 600 forintnál általában kevesebb volt, és végül: a jövedelemadó utáni KÖFA megszűnését ellensúlyozta a jövedelemadó emelése.

[10] Ekkoriban jelentették be pl. a jövedelemadó-emelést, az üdülőadók- és üdülőhelyi díjak emelését és a nem lakás célú helyiségbérleti díjak emelését is.

[11] Forrás: *Dr. Szabó J.:* Településfejlesztési hozzájárulás Hajdú-Bihar megyében (Állam és Igazgatás, 1986/9.)

[12] Ez azonban nem bizonyult elégségesnek, ezért utólag mindkét településen ki kellett egészíteni személyes megkereséssel is.

[13] *E. Csete O.:* A TEHO nyomában; Vas Népe, 1985. dec. 10.

[14] Bizalom nélkül nem megy; Magyar Hírlap, 1986. jan. 24 .

[15] Két községben, Adonyban és Fertőszéplakon pénzügyminiszteri engedéllyel már 1984 végén bevezették a TEHOT-t. Cím: *G. Szabó L.:* Ahol már fizetik; Magyar Hírlap 1985. szept. 13.

[16] L. pl. *Deáki L.:* A lakosság még nem tette le a garast; Népszava, 1985. október 7.

[17] *Lakatos M.:* A demokratikus forma garanciái; Magyar Hírlap, 1985. okt. 9. (Egyébként ismereteim szerint először itt szerepel az olyannyira frappáns TEHO rövidítés.)

[18] Uo.

[19] *Fejér Gy.:* A tanácsok és a lakosság próbája; Népszabadság, 1985. okt. 10.

[20] *Szalay A.:* Kell a bizalom; Népszava, 1985. okt. 15.

[21] *D. Kiss J.:* Demokráciát hangtompítóval? Magyar Hírlap, 1985. okt. 18. Ellenvetései: 1. társadalmi vita pedig volt; 2. a heves tanácstestületi viták épp a demokratizálódás és a lakossági szempontok képviseletének a bizonyítékai; 3. elvétve fordulhat csak elő, hogy kötelezőnek tüntetik föl a beleegyezést; 4. szó sincs arról, hogy a szavazatszedők jutalmat kapnának; 5. a tanácsvezetők kellőképpen érdekeltek abban, hogy a megszavazott TEHO célokat meg is valósítsák.

[22] Pl. *Sipka T.:* A lakosság több közműre, jobb ellátásra számít; Népszava, 1985. okt. 17.

[23] *Lovász S.:* Körkép a településfejlesztési hozzájárulásról (III); Békés Megyei Népújság, 1985. okt. 19.

[24] *Kocsis Gy.:* TEHO; HVG, 1985. okt. 19.

[25] *Breuer J.:* Amit még tanulni kell; 1985. okt. 18.

[26] (Az ugodi tanácselnök) „... arra utalt," amiről a tanács vb titkára is említést tett. Nevezetesen, hogy a televízió Hét műsorában elhangzott riport hatására – csupa negatív példa szerepelt az adásban – sokan nem akarják aláírni a hozzájárulást." in.: *Mátételki A.:* Önmagukra szavaztak; Napló, 1985. nov. 14.

[27] *Dr. Szabó J.* i. m.

[28] A PB ülés előtti hónapban pl. 13 cikk jelent meg a fővárosi napilapokban a TEHO-ról, az utána következő 2 hónapban pedig csupán 4 cikk. Csak január közepétől foglalkoznak ismét rendszeresen a TEHO-tapasztalatokkal.

[29] *D. Kiss J.:* Hozzájárulás; Magyar Hírlap, 1985. okt. 26.

[30] *Dr. Szabó J.* i. m.

[31] Egy személyes megjegyzés, amely részben a tudományos köröknek a TEHO-val kapcsolatos zavarodottságát is érzékelteti. 1985. okt. 29–31. között a Szociológiai Társaság Szegeden Erdei Ferencnek szentelt emlékülést tartott, ahol az egyik szekció településpolitikai kérdésekkel foglalkozott. Itt hangzott el Tausz Katalin nagy tetszéssel fogadott korreferátuma, amely az elfogadtatás során fölmerült ellenérzések sorolása után a TEHO sommás elutasításába konkludált. Ott e sorok szerzője igyekezett szembeszállni ezzel a beállítással (és közhangulattal). A bevezetési fogyatékosságokat illető kritikát osztva, éppoly indulatosan és differenciálatlanul igyekezett érvelni a TEHO intézményének reformértékű elemei mellett. . . (Reakció: meghökkenés, és többnyire fagyos csönd.) A mi vitáink már csak ilyenek . . . (A konferencia anyaga technikai okok miatt nem jelent meg.)

[32] *Hencz József:* A településfejlesztési hozzájárulásról folyó vita Sopronban; Pártélet 1986/2.

[33] Azaz nem lehet belenyugodni a válaszlevelezéses eredményekbe. Személyesen föl kell keresni azokat, akik nem küldték vissza válasznyilatkozatukat.

[34] Budapest Főváros Tanácsa 1985. nov. 26-i ülése; Fővárosi Közlöny, 1986/1. 30.

[35] *Alaxai Lászlóné–Novák Gusztáv–Dr. Szegvári Péter:* A településfejlesztési hozzájárulás megállapításának előkészítése a fővárosban; Budapesti Fórum 1985/4.

[36] Uo.

[37] *Farkas P.:* Aktivistáink egyetértésének fontossága; Pártélet, 1986/1.

[38] *Mérő M.:* Együtt a lakossággal; Népszabadság, 1986. febr. 20. (Interjú Dudla Józseffel, a városi pb. első titkárával).

[39] *Deák P.:* Távlati célok és napi igények; Pártélet, 1985/2.

[40] *Horváth J.:* Miről beszélne, ha szót kapna a megyei népfrontértekezleten? ; Kisalföld, 1985. nov. 16. Az interjú után még két hónapnak kellett eltelnie, hogy az „eredmények" megszülessenek. Az elutasítási arány szinte megdöbbentő: „A 40 ezer 198 válaszlevelezőlapból visszaérkezett 27 ezer 768 levél, ebből igenlő választ tartalmazott 2133. Nemlegesen válaszolt 25 ezer 635 levélíró, míg 524 levél cím nélkül érkezett, ezért érvénytelennek számolták. . . A várakozásokat alulmúló módon alacsony, öt százalékos igenlő szavazati arány miatt a tanács elállt a személyes megkeresés módszerétől, mert döntő fordulatot nem várhattak a véleményekben." Újrafogalmazzák a településfejlesztést; Kisalföld, 1986. jan. 22.

[41] A városért, a miskolciakért (Interjú az MSZMP Miskolc Városi Biz. első titkárával); Észak-Magyarország, 1985. nov. 16.

[42] A városért, a miskolciakért; i. cikk.

[43] Mire elég a fejkvóta? ; Kelet-Magyarország, 1986. márc. 19.

[44] Például „Igennel döntöttek már Csorna és Kapuvár lakosai is. A két fiatal város párt-, tanácsi-, népfront- és többi politikai szervezeteinek aktivistái és vezetői a mozgalmi munka klasszikus módszereit is alkalmazva tudatosították, hogy mit nyerhetnek a demokrácia új formájának érvényesítésével." Fejlesztés önkéntes alapon; Kisalföld, 1986. dec. 10.

[45] *Dr. Szabó J.* i.m.

[46] *Bertalanfy J.:* Veszítve nyerni? ; Vasárnapi Hírek, 1986. febr. 9.

[47] *Dr. Varga J.:* Közvetlen beleszólás a közügyekbe; Dunántúli Napló, 1986. jan. 4.

[48] A pénzügyminiszter és a MTTH elnökének 70003/1985(PK13.) PM–MTTH sz. irányelve a településfejlesztési hozzájárulással kapcsolatos szervezési és pénzügyi feladatokról; Közzétették 1985. nov. 29-én.

[49] A demokratizmus magasabb iskolája; Kisalföld, 1985. okt. 19.

[50] Nagy becsben a jó ötlet; Kelet-Magyarország, 1986. febr. 11.

[51] Hozzájárulások önként; Észak-Magyarország, 1985. nov. 26.

[52] *Nagy A.:* Hegyvidéki igenek; Esti Hírlap, 1986. ápr. 9.

[53] L. pl. 7003/1985(PK 13.) PM–MTTH sz. irányelvet. Vagy pl.: „Előadása második részében a vb-titkár azt javasolta a tanácsnak, hogy erősítse meg újólag a településfejlesztési hozzájárulás szükségességét. A város érdeke azt kívánja, hogy Győr is sorakozzon fel más, már eddig is eredményes városok közé." in.: Újrafogalmazzák a településfejlesztést; Kisalföld, 1986. jan. 22.

[54] Interjú az újpesti tanácselnökkel; in.: Bizalom nélkül nem megy; Magyar Hírlap, 1986. jan. 24.

[55] Kustos Lajos tanácselnök-helyettes és Molnár Károly kerületi pb. gazdaságpol. titkár válaszai; in.: *Nagy Andrea:* Egy forintot ad a lakó – egy forintot ad a tanács; Esti Hírlap, 1986. ápr. 9.

[56] Jelentés a településfejlesztési hozzájárulásról szóló törvényerejű rendelet végrehajtásáról (PM–MTTH); 1986. máj. 14.

[57] Ezekből az információkból kétféle tendencia azért viszonylag egyértelműen kirajzolódik:

(1) míg az állandó lakosok többnyire elfogadták, addig ugyanazon település üdülőtulajdonosai zömükben elvetették a TEHO-t (Balaton-parti települések, Dunamenti üdülőfalvak stb.).

(2) a nagyvárosokon belül is az új lakótelepek (szociálisan gyökértelenebb) lakossága nagyobb ellenállással fogadta a TEHO bevezetését, mint a hagyományos belvárosi övezetek vagy az újabb kertvárosi részek lakói (pl. Szegeden, Miskolcon, Újpesten).

[58] *Kövess L.:* A Pestről begyűrűző szavazat; Pest Megyei Hírlap, 1985. dec. 4.

[59] *Priger J.* i. cikk.

[60] A szorgos Császár (község) áldozatkész (Interjú a tanácselnökkel); Dolgozók Lapja, 1986. jan. 7.

[61] *D. Kiss J.:* Demokráciát hangtompítóval? ; Magyar Hírlap, 1985. okt. 18.

[62] Soha ilyen népes falugyűléseket!; Észak-Magyarország, 1985. nov. 26.

[63] *Priger J.* (Tolna m. Tanács pü. ov.) i. m.

[64] Előterjesztés a Veszprém Megyei Tanács részére i. m.

[65] *Baliczky K.:* Megfelelni a bizalomnak (Az elöljáróság elől jár); Fejér Megyei Hírlap, 1985. dec. 4.

[66] *Csathó B.:* Mindent egy lapra tettek fel (Drámai falugyűlés Alsószentiványon); Fejér Megyei Hírlap, 1985. okt. 21.

[67] Az irányítási szerepzavar szemléletes példája az alábbi idézetekből kiderülő hozzáállásbeli különbség:

„A pénzügyminiszter nem fizet településfejlesztési hozzájárulást – mondta a minap a rádió reggeli műsorában – mert lakóhelyén a kerületi tanácsnak nem sikerült olyan célokat megjelölnie, amelyek találkoztak volna a lakosság adakozó kedvével. Úgy vélte, ettől nem dől össze a világ, a tanácsnak kell levonnia a konzekvenciákat. Ha nem, akkor nincs pénz – nincs beruházás. Legközelebb majd jobban föltérképezik, mire lenne leginkább „vevő" az ott élők zöme." (*Bertalanfy J.:* Veszítve nyerni? ; Vasárnapi Hírek, 1986. febr. 9. „A hozzájárulás előkészítése és megállapítása tartalmában demokratikus, módszereiben teljesen új és – különösen a nagyobb városokban – rendkívül munkaigényes feladat. Hatása nem mérhető egyedül az általa elérhető bevételekkel ... egy olyan intézmény, amelynek nincsenek előzményei és amely a szocialista országok egyikében sem ismert." (PM–MTTH i. m.)

[68] *Dr. Szabó J.* i. m.

[69] Bár a jogszabályok a helyi népszavazásokat is lehetővé tették volna, de ezzel sehol sem éltek, hanem ún. egyetértéskérési formákat – agitációval egybekötött személyes vagy válaszlevelezőlapos megkeresést – alkalmaztak. Ezek a formák pedig nem a választás és beleszólás, hanem a beleszólás és az esetleges tiltakozás (szélső esetben: elutasítás) lehetőségét biztosítják.

[70] L. pl. PM Ellenőrz. Főoszt.: Tájékoztató a településfejlesztési hozzájárulás bevezetésének tapasztalatairól (1986. ápr.)

[71] *Vági G.:* Lehetőségek és korlátok a tanácsi tervezésben; Magyar Nemzet, 1987. jan. 20.

[72] *Dr. Szabó J.* i. m.

SUMMARY

Gulácsi, Gábor: An Institution Prying into a Structure and a Political Campaign in the Eighties: the TEHO

In the autumn of 1985 the society of the residential localities came into a commotion. During the course of the introduction of the contribution to settlement development a national dispute unfolded, when far-reaching social problems have also come up besides the local goals of communities. Besides those directly involved – the citizens and local councils – the press has also had an unusually great role and after some time high power political machineries got also involved. And in an 'affair', of which few people thought that it could grow into a national one and its treatment would require concerted effort. The tensions, reflexes of interference and adaptive strategies which have come to the surface as a result of the introduction of the contribution to settlement development (subsequently TEHO by its Hungarian abbreviation) have exposed certain basic characteristics of our political mechanisms and living conditions, therefore the analysis of what has taken place may enrich our knowledge about the Hungary of the 80s with important elements.

I have processed the events of the introduction of TEHO by and large by the *case-study method.* Actually in a large part of my work I studied the *behaviour of the managing apparatuses in a situation unexpected for them.* I tried to describe precisely their actions and occasional passivity, and tried to trace back all this to their routine of problem treatment, pressures for change, information actually at their disposal and experiences of mobilization. This would suit the basic situation of a case study of the 'actor and his environment'. But this time not a behaviour of a single managing apparatus, but *several kinds of behaviour of numerous such apparatuses* had to be studied, not mentioning the situation when I was studying the role of the press or the differences of reception by the population in *a sub-chapter,* when the *central actors would be different.* This part of the work already unambiguously points beyond the framework of a case-study.

РЕЗЮМЕ

Габор Гулачи: Распрающая структуры институция и политическая кампания в восьмидесятые годы: „ТЕНО"

Осенью 1985 года всполошилось общество мест проживания. В ходе введения взноса в развитие населенного пункта (ТЕНО) развернулась дискуссия во всей стране, в которой наряду с целями местных общин речь шла и о далеко идущих общественных проблемах. Кроме граждан и местных советов, которых это непосредственно касалось необычайно важную роль играла и печать и через некоторое время по этому делу в движение пришли и оказывающие большое влияние политические механизмы. По „делу", о котором до этого мало кто думал, что оно может превратиться в проблему затрагивающую всю страну и что подход к ней потребует централизованные усилия. В ходе введения взноса на развитие населенного пункта (сокращенно в дальнейшем: „ТЕНО") на поверхность всплыли напряженности, рефлексы на вмешательство и стратегии приспособления, которые раскрыли некоторые характерные черты нашего политического механизма и условий жизни, поэтому анализ происшедшего может обогатить важными элементами наши знания о Венгрии восьмидесятых годов.

События введения „ТЕНО" я обработываю более или менее методом исследования случаев. В большой части своей работы я исследую *поведение управленческого аппарата в неожиданном длв него положении.* Я стараюсь точно описать их действия и в некоторых случаях их пассивность и объяснить все это имеющимся у них навыком решения проблем, вынужденным введением изменений, имеющимися в их распоряжении актуальных информациями и имеющимся у них опытом мобилизовать население. Это еще соотвествовало бы исходному положению при исследовании случая по содержанию „действующий и его окружение". Но в данном случае приходитсь изучать *разнообразное поведение* не одного, а *нескольких управленческих аппаратов*, не говоря уже о том, что в *разных под-главах* — когда я изучаю роль печати или различный прием оказанный населением —, *центральные действующие лица* каждый раз *другие*. Эта часть работы уже однозначно выходит за рамки исследования случая.

FARAGÓ TAMÁS

A FALUSI TÁRSADALOM RÉTEGZŐDÉSÉRŐL

(Töprengések egy történeti rétegződés-modell megalkotása közben.)*

I.

Bár a falusi társadalommal való foglalkozás az utóbbi évtizedekben a néprajz mellett a történettudomány – ezen belül az agrár-, illetve helytörténet – egyik kedvenc területévé vált és helyet kap (ha nem is mindig súlyának megfelelően) a társadalomtörténet-írásban is, eleve számoltunk azzal, hogy minden problémára, amely egy lokális társadalomvizsgálat során felmerül, nem fogunk pontos választ, a feladat elvégzéséhez kész receptet kapni. Hogy azonban a megoldatlan kérdések száma, a zavar ilyen nagy, mint amilyennel szembekerültünk, arra nem számítottunk. A falusi társadalommal foglalkozó írások utolsó évtizedek során történt megszaporodása ugyanis nem minden téren eredményezte ismereteink egyértelmű gazdagodását. Információink térbelileg és időbelileg szemlélve gyarapodtak, tartalmilag nézve viszont az a benyomásunk, mintha a kutatók a lokális vizsgálatok esetében gyakran bizonyos sémákat követnének – elsősorban az országos történeti fejlődés menetét, illetve módszereit, kategória-rendszerét. Míg a gazdasági élet speciális vonatkozásairól általában többé-kevésbé részletes és alapos ismereteket nyerünk, a helyi társadalmak differenciáltsága nem mindig kapja meg az őt megillető figyelmet. Különösen szembetűnő ez a jelenség akkor, ha a falu- és uradalomtörténetek nagyobb csoportját egymás után nézzük át, mint ahogy azt most témánk kidolgozása szükségessé tette. Mindez nem pusztán azért baj, mert a helyi társadalmak gazdag sokszínűsége a vizsgálat során elszürkül, hanem azért is, mert véleményünk szerint az országos társadalomkép sémája sem minden tekintetben megnyugtató az iparosítás előtti időszakra nézve.

Miközben e két probléma áthidalását kerestük, hogy lokális társadalomvizsgálatunk számunkra szükséges modelljét felállítsuk, mindjobban belebonyolódtunk a társadalmi rétegződés irodalmába s végül a tervezett tulajdonképpeni vizsgálatra nem került sor. Meg kellett elégednünk egy vizsgálati modell és néhány hipotézis felállításával, néhány kérdés feltevésével és a megválaszolásukra tett kísérletekkel. A konkrét elemzést későbbi időpontra halasztottuk. Úgy érezzük azonban, hogy talán nem teljesen haszontalan, ha a szóban forgó rétegződés-modell készítésénél szerzett tapasztalatainkat közreadjuk – esetleg valami segítséget nyújtanak mások számára, akik ugyanezt az utat szeretnék bejárni.

*A tanulmány egy része előadás formájában elhangzott a VEAB-PAB VI. Településtörténeti Konferenciáján (Veszprém, 1984. április 16–17.). Ezúton mondok köszönetet BENDA Gyulának, MOLNÁR Máriának és SÁRKÁNY Mihálynak a kézirathoz fűzött megjegyzéseikért.

II.

Eredeti elképzelésünk szerint a vizsgálathoz szükséges forrásanyag összegyűjtése és rendezése után irodalom-áttekintést kívántunk végezni részben abból a célból, hogy a szükséges és használandó fogalmakat tisztázzuk, részben pedig azért, hogy konkrét információkat kapjunk arra nézve, hogy az eddigi kutatások milyen rétegképző tényezőket állapítottak meg, illetve használtak, és milyen tényleges társadalmi rétegek létezését tudták tapasztalati úton megállapítani. A baj ott kezdődött, amikor alapfogalmainkat akartuk meghatározni. Már maga a falu is, amint azt a földrajz újabb évekbeli falu–város fogalom körüli bizonytalankodása jelzi, (Baráth, 1982., Dewey, 1960.) vethetett volna fel problémákat, de a táj: Pest megye Duna jobb parti része, a régi pilisi járás települései, amelyekkel foglalkozni kívántunk, ebből a szempontból ideálisnak mondhatók. 18. századi állapotukban kiváló illusztrációk lehetnének a hagyományos falvak köztudatban élő képéhez. Nagyrészt rendezettek, puszták, szórványok, a megszokott társadalomképtől kirívóan eltérő csoportok és jelenségek nincsenek közöttük. Feladatunk számára tökéletesen elegendő tehát Szabó István (1971.10) rövid és frappáns megfogalmazása, amely szerint a falu: „egyszerre települési forma, gazdasági szervezet, társadalmi képlet és jogi közösség." Ugyanilyen könnyűnek látszott a helyzet akkor, amikor azt a kérdést tettük fel, hogy kikből áll a falusi társadalom: nyilván azokból, akik falun laknak. Erdei Ferenc (1974) már évtizedekkel ezelőtt utalt rá, hogy helytelen a „falusi" és a „paraszt" fogalmak – közhasználatban még mindig gyakori – szinonimaként történő használata.[1] Ugyanígy belátható a faluközösség és a földközösség fogalmak szinonim használatának helytelensége is.[2] Amikor azonban a falusi lakosságot el akartuk különíteni, rögtön meg kellett állnunk.

Mert kik tartoznak a parasztok közé? Szabó István (1976), Vörös Károly (1980) és Bán Péter (1980. II. 717.) szerint minden falun élő, földesúrnak alávetett személy, beleértve a cselédeket, szolgákat (vagyis a tulajdonképpeni hagyományos „bérmunkásokat") és falusi iparosokat, valamint a szabad nem nemes állapotúakat. Erdei Ferenc (1980) szerint azonban a hasonló életmódot folytató kisnemesek is közéjük számítandók. Szabad György (1957) viszont nemcsak a nemeseket, hanem az iparosokat és árendásokat sem tartja közéjük tartozóknak, Kosáry Domokos (1983) pedig már a szabad parasztokat, határőröket is inkább köztes rétegnek tekinti, mint parasztnak. A néprajzkutató Sárkány Mihály (1983) még tovább megy: a fogalmat ennél is jobban szűkítve kizárja belőle a bérmunkásokat, az iparral főhivatásban foglalkozókat és a szabad parasztságot. (Mégpedig nemcsak a határőröket és a kiváltságolt kerületek lakóit, hanem a mezővárosi „polgárokat" is.) Sárkány meghatározása ugyanis egyértelműen a termelési viszonyokból indul ki, míg Erdei az életmódból, a történészek pedig a jogi helyzet – foglalkozás – életmód forrásaikon átszűrt tapasztalatából. Kinek adjunk igazat?

Én a magam részéről helyi tapasztalataim alapján elsősorban Szabad György álláspontját érzem a hozzám legközelebb állónak – vagyis a falusi iparosokat, árendásokat nem tekintem parasztnak, de a több-kevesebb szabadsággal rendelkező (nem tudok rá jobb szót), „őstermelést" folytató, a köznyelvben is szabad parasztnak nevezett elemeket igen. A néprajzkutató véleményét viszont annyiban osztom, hogy a cselédek-szolgák szerintem nem sorolhatók a parasztok közé. Egy részük élete során azzá válik, egy részük azonban,

nemcsak státusát, hanem termelési viszonyait, életmódját, mentalitását stb. tekintve is másnak tűnik.[3]

Ezek után nem ért meglepetésként, hogy a paraszt fogalom tartalmi tisztázatlanságához társult minősítésének zavarossága is. A fenti néprajzi megfogalmazás ugyanis, valamint a legtöbb, utolsó három évtizedben írt történeti munka egységesen osztálynak minősíti a parasztságot, ezzel szemben Szabó István rendi osztálynak, Erdei pedig rendnek, amely több osztályból: a nemes parasztok, telkes jobbágyok, zsellérek és cselédek osztályából áll.[4] Marczali (1885) a múlt század végén viszont egyszerűen csak rendnek titulálja őket. Szekfű Gyula két világháború között több kiadást is megért híres összefoglalójában, a Magyar Történetben ugyanakkor hol „alsóbb nép osztályokat", hol „jobbágyosztályt", „földművelő nép osztályt" vagy egyszerűen csak jobbágyságot említ, de „magyar tőzsér osztály" és „zsidójobbágy" elnevezésekkel is gazdagítja fogalom-gyűjteményünket. Ha összeszámoljuk a társadalmi csoportokra alkalmazott minősítéseket, akkor az alábbi katalógus állítható össze belőlük:

1. A szerzők egy csoportja megkerüli a kérdést. Egyesek néven nevezik az illető társadalmi csoportot vagy csoportokat, amelyről írnak (mégpedig rendszerint az egykorú jogi elnevezéssel), mások az általánosabb „társadalom" elnevezés alá gyűjtik össze őket. (Paraszti társadalom, jobbágytársadalom, nemesi társadalom stb.), végül gyakran sorolódnak be embercsoportok a „ság" és „ség" gyűjtőnévképzők alapján alkotott kategóriákba: jobbágyság, kézművesség stb.;

2. A szerzők másik csoportja társadalomtörténeti-szociológiai fogalmakkal operál. Eszerint tehát a minket közelebbről érintő parasztság lehet osztály, rendi osztály, osztályokból álló rend, csak egyszerűen rend, végül réteg. A terminológiai zavar a harmincas–negyvenes években a legnagyobb,[5] előtte a fogalomhasználatban inkább a rend, illetve a rendek alatt álló jobbágyság, az 1950-es évektől viszont inkább az osztály és réteg elnevezések dominálnak. Rögvest hozzá kell tennünk azonban, hogy az egységesebb fogalomhasználat mögött egyáltalán nem biztos, hogy világosabb gondolati rendszer húzódik meg.

Mert, hogy is néz ki a paraszt-osztály rétegződése a 18. század végén a kézikönyvként forgatott nagy összefoglalók alapján? Az egyetemi tankönyv (H. Balázs–Makkai 1972) szerint gazdag- és szegényparasztok, a tízkötetes Magyarország története (Vörös 1980) szerint pedig szabad-parasztok, telkes jobbágyok, zsellérek, majorsági zsellérek és mezőgazdasági bérmunkások alkotják fő rétegeit. A résztanulmányok viszont, vagy Varga János 1969-ben megjelent monumentális munkája olyan tömegű és változatos elnevezésű csoportot és réteget ismertetnek a parasztságon belül, hogy alig győzzük számba venni őket. Az összefoglalók és részkutatások egymás mellé állítva mintegy reprodukálják azt az ellentmondást, amely az 1940-es évekbeli különböző parasztságképek között feszült. Hajnal István (1943) ugyanis a magyar parasztságot életformájával együtt monoton egyformaságnak érezte a nyugat-európai sokszínűséggel, történetileg, szokásszerűségében formálódott számtalan kategóriával szemben. Csapodi Csaba (1942), Kósa János (1942) és Szabó István (1948) viszont épp a parasztság rendkívüli változatos csoportokból álló összetételét emelte ki. Persze, korszaktól függően mindkét szemléletnek van létjogosultsága. A középkor végének viszonylag monolitabb jobbágysága a 16. század elejétől a 18. század elejéig tartó politikai-gazdasági-társadalmi válságok közepette ténylegesen számtalan jogi, gazdasági stb. kategóriára töredezett, majd a 18. század hatvanas éveitől ismét

egy egységesülési folyamat játszódott le (Varga János 1969), hogy azután a 19. század második harmadában ezt egy újabb, most már a bomlás kezdődő jeleként bekövetkező differenciálódás kövesse. Az utolsó évtizedek magyar történetírásának a 18. századra vonatkozóan egységesebb fogalomhasználata azonban véleményünk szerint nem pusztán ennek a homogenizálódásnak a felismerését tükrözi. Számolnunk kell még egy eredővel, amelyre vonatkozóan alighanem az a helyzetkép vehető kölcsön, amelyet a Társadalomtudományi Intézet egyik, a szakma önkritikájára törekvő szociológusa fogalmazott meg, miszerint korunkban a kutatók körében a társadalom valódi struktúraképének szerepét igen gyakran a „nagyvonalúan elvont" „ideológiákban kidolgozott politizált struktúraképek" töltik be (Gombár 1982.61.). Valószínűleg a társadalom- és parasztságtörténetírásban is erről van szó, mégpedig nemcsak a nagy összefoglalások esetében. Be-beszüremkednek ezek a képek még a lokális monográfiákba is. Az már a helyzet fintora, hogy az elnyomó földesúr – kizsákmányolt jobbágy semmitmondó dichotómiája mögött az élettől majdnem ugyanilyen mértékben idegen és alig valamivel gazdagabb telkes jobbágy – házas zsellér – házatlan zsellér jogi kategóriai hármasa húzódik meg falusi társadalom címén, időközönként annyiban finomodva, hogy a zselléreket egyes kutatók megpróbálják foglalkozások szerint bontani, a jobbágyokat pedig teleknagyság, igásállat-szám szerint csoportosítani. E kép hitelén alapjában azonban ez sem javít sokat, ha a használt nem-úrbéres föld mennyiségét is kiderítik, illetve az állatszámot kritikailag ellenőrizve pontosabban (netán számosállatra átszámolva) adják meg. Itt valahol a társadalmi struktúra és rétegződés, a társadalmi egyenlőtlenség és rétegképző tényezők fogalmaival van baj.

Az lenne a megoldás, hogy a túl messze szaladt általánosítások helyett visszatérünk a források kategóriáihoz, csak azokat az eddiginél pontosabban követjük, illetve alkalmazzuk? Hogy ez mennyire nem így van, arra, úgy hiszem elég egyetlen példához folyamodnunk. Szabó László (1982) szolnoki néprajzkutató Csépa falu hagyományos társadalmát vizsgálva részletesen összegyűjtötte a különböző forrásokban található társadalmi réteg elnevezéseket. Ezeket egymás mellé helyezve és a szóbeli gyűjtések alapján általa megállapított társadalmi rétegek mellé állítva a település 19. századi rétegződése a következő: (1. táblázat)

A felsorolásból adódó következtetések elég egyértelműek:

1. ha egynél több forráscsoportot használunk, a rétegződés rendszere elveszíti a probléma nélküli egységesség látszatát;

2. a források kategóriáinak mechanikus átvételén alapuló, történetkutató által képzett rétegződés messze szegényebb az empirikusan elemzett valóságnál, ami érthető és természetes. Az iratok és az összeírások nem a rétegződéskutatók számára készültek, meg kell szólaltatnunk őket. Ehhez a kulcsot azonban úgy látszik másutt kell keresnünk. Sem a történeti társadalom-leírásokra eddig használt modellek, sem az összefoglalásra törekvő esszéjellegű írások nem látszanak alkalmasnak a falusi társadalmi valóság kielégítő hűségű tükrözésére. Az az érzésünk, hogy ami az empirikus tapasztalatokat illeti, célszerű inkább a néprajzhoz, illetve antropológiához, a rétegződés elméleti kérdései tekintetében pedig a szociológiához fordulnunk.

1. táblázat
Csépa falu társadalmi rétegei a 19. században

Anyakönyv szerint[a]		Adóösszeírások szerint	Községi iratok szerint	A néprajzkutató empirikus tapasztalatai alapján b)
1837. előtt	1837. után			
nemes	nemes	nobilis	nemes	gazda (átfedés nemessel)
kunsági jogú	paraszt	libertinus		kisgazda
nem nemes		jobbágy, zsellér	nemtelen	felesbérlő, kocsis-lovas ember
iparos-kereskedő	mesterember	mesterember	mesterséget űző	iparos kereskedő
	cigány		nem közösségi, de itt él (cseléd, cigány)	munkás – summás – napszámos – arató szőlőkapás gazdasági cseléd – helybeli – nem helybeli uradalmi cseléd cigány – muzsikus – sátoros

a)1837-től az anyakönyvezés nyelve és szerkezete megváltozott

b)Bár a gyűjtés a 19. század végi állapotokat tudta csak felderíteni, az adott esetben nem leszünk túl anakronisztikusak, ha azt az írásos forrásokkal állítjuk párhuzamba.

Forrás: Szabó László 1982. 234, 239, 242–245. után

III.

Kezdjük az elméleti kérdésekkel. Először is meg kell különböztetnünk egymástól a társadalmi struktúra és társadalmi rétegződés fogalmát, amelyek nemcsak a köznapi használatban, hanem a társadalomtörténeti alkalmazás során is gyakran összekeverednek. Az előbbi egy társadalom működését, a társadalmi viszonyok újratermelésének módját, egy társadalom integrációs sémáját jelenti. Alapegységei az emberi viszonylatok, amelyek magukban foglalják a tevékenységeket, az érdekviszonyokat, ezek politikai intézményültségét és tudati-ideológiai visszatükrözésüket. Ezzel szemben a társadalmi rétegződés a társadalmilag lényeges különbségek rendszere. A társadalmi struktúra viszonyokat, kapcsolatokat, integrációs modelleket jelent, a társadalmi rétegződés különbségeket, differenciáltságot, egyenlőtlenséget. Előbbi tehát elsősorban elméleti megközelítés, míg utóbbi a valóságban létező különbségek empirikus és egyúttal elemző leírására irányul. Természetesen a két megközelítés szétválása a valóságban nem ilyen merev. A társadalom működése eleve differenciált elemek, csoportok viszonyain, konfliktusain és integrációján keresztül történik, ugyanakkor a társadalmi különbségeket az egész rendszer, az egész struktúra működési módja alapjaiban meghatározza. A működési modell empirikus adatokból építkezik, utóbbiak viszont, bár önmagukban leírhatók, összességükben, kapcsolódásaikban csak a társadalmi struktúra modelljén keresztül kapnak valóságos értelmet (Kolosi 1982.) Félreértések elkerülése végett: nem arról van szó, hogy a társadalmi struktúra fogalma mögött valami elvont dinamikusság, a társadalmi rétegződés mögött pedig egy gyakorlatias statikusság áll, hisz mindkettő dinamikus jelenség. A két megközelítés az elemzés két szintjét jelenti úgy, mint ahogy hasonlóképpen világosan meg kell különböztetni egymástól egy térben-időben konkrét társadalomtörténetet az elméletileg fontos absztrakciót jelentő társadalmi formák történetétől.

A társadalom újratermelési folyamatában elfoglalt helyük alapján az emberek strukturális csoportokba – osztályok, osztályon belüli rétegek és osztályon kívüli rétegek – csoportosíthatók, függetlenül csoportba tartozásuk tudatosulásától és sajátos külső jegyekben történő kifejeződésétől vagy ezek hiányától. Vagyis a strukturális csoportok nem feltétlenül valódi társadalmi csoportok, egyes korszakokban és társadalmakban csak absztrakt módon képezhetők. A fentiekből következik tehát, hogy a tényleges társadalmi rétegződés megragadására a struktúra elemzés során használt osztályfogalom nem alkalmas (Kolosi, 1974, 1982). Különösen nem alkalmas a feudális társadalom esetében, ahol kifejlett osztálystruktúráról nem beszélhetünk, a fogalom visszavetítése pusztán absztrakció.[6] Itt az emberek rendekbe, kaszt-jellegű csoportokba, lokális és foglalkozási-, etnikai- és státus-, kor- és nem szerinti csoportokba tömörülnek, amelyek egy része intézményesült és tudatosult, más részét csak fáradságos utólagos elemzéssel deríthetjük ki. Egy részük strukturális tartalmat hordhat magában – s ily módon az elemzés magasabb szintjén a társadalom-modell megfogalmazása során osztály-jelleget is hordozhat – más részük csak rétegződési kategória.

Nézzük meg ezek után részletesebben a társadalmi rétegződést, amely most elsősorban fontos számunkra. Ennek meghatározása a következő: a társadalmi különbségek részben hierarchikusan, részben nem-hierarchikusan különbség-csoportokba rendeződnek, s ezek kapcsolatrendszere alkotja a társadalmi rétegződés rendszerét. A rétegződés alanyai lehetnek:

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

a) egyének
b) csoportok, ezen belül elsődleges csoportok (elsősorban a család és háztartás) és másodlagos csoportok (réteg, lokális közösség stb.) Bizonyos különbségek ugyanis nem bonthatók le az egyén szintjére, a háztartások, faluközösségek, céhek mint egységek között is lehetnek különbségek, különösen egy olyan korban, ahol az egyén mozgástere, önállósága az őt körülvevő csoport által a mainál lényegesen jobban behatárolt. (Gondoljunk például a természeti körülményekre, földellátottságra vagy piaci helyzetre.)

A rétegződés alanyai többféle módon közelíthetők meg. A rétegződési rendszer alapját képező viszonyokról és elképzelésekről alkotható

a) objektív kép, amely az objektív rétegződési viszonyokat és cselekvési lehetőségeket foglalja magában;
b) beszélhetünk a rétegződés alanyai által magukról vagy másokról kialakított szubjektív képről;
c) valamint az előbbiekből többé-kevésbé objektiválódott ideológiai képről.

A rétegződés leírható rendszer-integratív módon, vagyis személytelenül, objektíven funkcionáló rendszerként, és megközelíthető szociálintegratív módon, vagyis amikor a rétegződést a tudatos emberi véleményalkotás, cselekvés, a társadalmi részvétel felől nézzük.

Az egyénnek a társadalmi különbségek egyes csoportjaiban elfoglalt helyét státusnak nevezzük. Az egy-egy különbségcsoportra jellemző rész-státusok lehetnek egymással összhangban – pl. az egyén minden különbségcsoportban az élen helyezkedik el – ilyenkor a részstátusokat összegező általános státus kikristályosodott. Lehetnek azonban az egyes részstátusok hierarchikusan eltérő fokon, amikor is az egyén helyzetére a státus-következetlenség (a státusok össze nem illősége = státus-inkongruencia) nyomja rá a bélyegét. (Gondoljunk pl. egy nemesi származását öntudatosan emlegető, töredék-jobbágytelken nyomorgó armalistára.) Maga a státus lehet élesen körülhatárolt – különösen jellemző lehet ez egy-egy személy jogállására – és folyamatos, más státusoktól éles határokkal el nem különíthető (pl. gyakran ilyen a vagyoni-jövedelmi státus). A különböző megközelítéseknek megfelelően a státus lehet:

a) objektív tényeken alapuló, az egyén tevékenységétől, részvételétől független,
b) az egyén objektív közreműködésével elért,
c) végül szubjektív, ami az egyén saját, illetve mások státusáról alkotott véleményét foglalja magába.

A fenti három megközelítésből következik, hogy státus-következetlenség nemcsak egy dimenzióban állhat fenn (pl. az objektív vagyoni és jogi státusok között), hanem az egyes megközelítések szerinti státusok között is hiányozhat az összhang. (Pl. az egyén saját vagy mások objektíve kikristályosodott státusát egyes részleteiben a valóságtól eltérően ítéli meg.) Ily módon a státus-következetlenség a tágabb közösségen belül lehet feszültségteremtő, de kompenzáló hatású is.

A hasonló általános státusú egyének olyan összességét, amely csoportviszonyokat hordoz – tehát az egyének formális vagy nem formális szervezettel, saját értékrendszerrel, „mi-tudattal" és különállási elvvel rendelkeznek – s így valóságos közösségnek tekinthető, társadalmi rétegnek nevezzük. (Vagyis a társadalmi rétegek kijelölése nem végezhető el kényünk-kedvünk szerint, ehhez bizonyos kritériumok létének megállapítása szükséges. A

közösségnek nem tekinthető, nem valóságos csoportot alkotó egyének halmazát – amelyet általában az utókor kutatója konstruál elemzési célokra forrásanyagából – státus-csoportnak nevezzük, amely fogalom a társadalmi rétegtől határozottan megkülönböztetendő.) A társadalmi rétegek további jellemzői: tagjai általános státusuk hasonlóságából következően többé-kevésbé azonos társadalmi juttatásokban részesülnek, javaik és pozícióik őrzésére és utódjaikra történő átörökítésére törekednek; ugyanígy igyekeznek esetleges saját, illetve együttélési csoportjukat jellemző státus-következetlenségeket csökkenteni. Ugyanis a társadalmi rétegek esetében éppúgy létrejöhet státus-következetlenség, vagy státus-kikristályosodás, mint az egyének esetében. Mindebből következik, hogy a társadalmi rétegződés rendszere egészében is lehet kikristályosodott vagy következetlen. Maguk az egyes rétegek a rétegződés rendszerében csoportosulhatnak pólusok körül, lehetnek hierarchikus rendben és a történeti fejlődés egyenetlenségei következtében egymásra torlódhatnak. (Több korszak réteg-hierarchiája fonódik össze egymást átfedve, vagy a rendszer egyszerre hierarchikus és polarizálódott.) A rétegződés rendszere ugyanis nem statikus, hanem dinamikus, térben–időben változó, történeti jelenség.[7]

Kérdés most már, hogy ez az elméleti váz hogyan tehető a gyakorlatban alkalmazhatóvá. Meg kell tehát vizsgálnunk egyrészt a rétegképző tényezőket (a társadalmi különbségcsoportokat), másrészt a kutatás során már ténylegesen tapasztalt és leírt rétegeket, végül pedig a használt és számba jöhető elemzési módszereket.

IV.

Ami a rétegképző tényezőket illeti, történeti szakirodalmunk ismét nem tűnik elégségesnek ezek összeállításához. Az általunk átnézett művek többsége egy, maximum két rétegképző tényezőt használt, összességükben is csak hármat: a vagyoni helyzetet (amely a vetésterülettel, terméssel, igásállat-számmal, számosállatra átszámolt teljes állatállománnyal, teleknagysággal vagy a kivetett adó nagyságával mértek), a jogi státust és a foglalkozást.[8] Vagyis megint máshová kellett fordulnunk. Ebben az esetben azonban már nem vehettük át olyan mértékben a szociológia megállapításait, mint elméleti vázunk megalkotása során – e tényezők sokkal inkább korhoz kötöttek. (Pl. a ma fontos rétegképző tényezőnek számító iskolai végzettséggel vagy a szolgáltatások igénybevételének mértékével időszakunkban nem sokra megyünk.) Ezért a szociológiai rétegződés-kutatás mellett a néprajzi, illetve antropológiai, valamint a külföldi társadalomtörténeti irodalomban próbáltunk szétnézni. Irodalmi tallózásunk[9] eredményeképpen összeállítottunk egy katalógust azokról a rétegképző tényezőkről, amelyek létezése-hatása időszakunkban, sőt talán a kifejlett feudalizmus teljes időszakában több-kevesebb bizonyossággal valószínűsíthető. A tényezők rendszerbe foglalásánál megkülönböztettünk olyanokat, amelyek működési köre inkább az együttélő csoport (a háztartás) egésze, mint az egyén, valamint olyanokat, amelyek hatása egyénileg is bontható-értékelhető. Végül külön csoportba gyűjtöttük azokat a tényezőket, amelyek az egyén, illetve együttélő csoport és a tágabb környezet kapcsolatán keresztül működnek. Ugyancsak megkíséreltük a tényezők csoportosítását a két megközelítés – a rendszer- és szociálintegratív megközelítés – szerint is. Mindezt az alább következő három táblázatban foglaltuk össze: (2–4. táblázat)

2. táblázat
Az egyén szintjén működő rétegképző tényezők

Rendszerintegratív megközelítés	Szociálintegratív megközelítés
jogi státus – privilegizáltság	öntudat
presztízs	életmód-kultúra
hatalom	közösségi részvétel (aktivitás)
képzettség – tudás	mentalitás – beállítottság – viselkedés
foglalkozás	egyén mobilitása
családi-rokoni-háztartási státus	
demográfiai-biológiai státus	

3. táblázat
Az együttélő csoport (háztartás) szintjén működő rétegképző tényezők

Rendszerintegratív megközelítés	Szociálintegratív megközelítés
háztartás szerkezete	háztartás tevékenység-szerkezete és működése
rokoni csoport	interakció a rokonsággal
szomszédság	interakció a szomszédsággal
vagyon – jövedelem	
gazdálkodás mérete – szintje	gazdasági tevékenység jellege
	csoport mobilitása

4. táblázat
Az egyén/együttélő csoport és a környezet kapcsolatán keresztül működő rétegképző tényezők

Rendszerintegratív megközelítés	Szociálintegratív megközelítés
természeti környezet – földellátottság	interaktív kapcsolat természeti környezettel
gazdasági környezet (uradalom, város, piac)	interaktív kapcsolat gazdasági környezettel
politikai hatalom előjogai (földesúr, megye, állam)	interaktív kapcsolat felsőbb hatalommal
ideológiai környezet	kulturális interakciók
tágabb közösség (falu, uradalom, régió) értékei, normái, szankciói	egyén, illetve háztartás interakciója a tágabb közösséggel

E táblázatokat most hosszan lehetne kommentálni. Úgy véljük azonban, hogy milyenségüket alapjában úgyis a gyakorlati alkalmazás és alkalmazhatóság, illetve az ennek során elért eredmények fogják eldönteni, így ezekbe nem bonyolódunk bele. Néhány általánosabb megjegyzés azonban mégis melléjük kívánkozik. Az első az, hogy a felsorolt tényezők – bár többségükben statikus benyomást keltenek – szinte valamennyien dinamikusak, csak egyes tényezők mozgása-változása kisebb, lassúbb (pl. a természeti környezeté, a mentalitásé), másoké viszont lehet igen nagy és gyors, (pl. a vagyoné, a háztartás-

szerkezeté). Ebből következőleg különböző időszakok hatásai egymásra rakódhatnak: már aktívan nem ható tényezők eredményezte presztizs, mentalitás stb. ténylegesen még sokáig rétegképző szerepet játszhatnak, sőt az egész rétegződési rendszert plurálissá tehetik (mint, ahogy az a valóságban a legtöbb esetben meg is történt).

Másodszor nyilvánvaló az, hogy az egyes tényezők szétválasztása kissé mesterkélt. Az iparosítás előtti korban a gazdaság és a társadalom valójában nem választható el mereven egymástól, a gazdasági-politikai-vallási elemek összefonódnak. (Polányi 1976) Az egyén általában csak mint egy közösség, testület tagja élhet jogaival és lehetőségeivel, a kor nem ismeri a teljes egyéni szuverenitást. Nincs minden függéstől mentes ember, még a társadalmi hierarchia legmagasabb fokán sem. Ugyanígy összefüggnek egymással a gazdasági-társadalmi egységek, pl. a parasztbirtok és földesúri uradalom is. Lényegében a magán-, közösségi- és állami szféra sem válik el határozottan egymástól. (Bois 1981, Gurevics 1974, Hajnal 1936) (Mindebből következik, hogy a fenti, szűk körben mozgó egyén-háztartás-környezet szintek szétválasztását sem érezzük minden tekintetben megnyugtatónak, jobb megoldást azonban hirtelenjében nem találtunk.)

Harmadszor az is nyilvánvaló, hogy az egyes rétegképző tényezők súlya minden valószínűség szerint nem egyforma, egyesek fontosabb szerepet játszanak egy-egy társadalmi réteg létrejöttében, mások kevésbé fontosat. Valószínűleg lesznek olyanok, amelyek önmagukban is lényeges státus-különbségeket hoznak létre, mások esetleg csak több tényezővel összefonódva kapnak jelentőséget.

Negyedszer a fenti tényezők alapján – a korábban elmondottak szerint – többféle státus állapítható meg. Például egy-egy személy utólagos méréssel megállapított, illetve aktív közreműködésével a forrásokból igazolhatóan ténylegesen elért és átörökített vagyoni státusa, valamint az érintett egyén, és az őt körülvevő közösség erről alkotott véleménye mind külön dimenzióknak tekinthetők. Az egyénnek e három megközelítése alapján képezhető különböző státushierarchiákban elfoglalt helye (szintje) nem feltétlenül azonos. Könnyen előfordulhat például, hogy a mai kutatók jobban informáltak egy-egy közösség vagyoni rétegződéséről, mint a kortársak. (Burke 1980)

Végezetül nyomatékosan utalnunk kell arra, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek keletkezésének, alakulásának, súlyának értékeléséhez szükséges az egymással és a tágabb gazdasági-társadalmi környezettel (vagyis a társadalmi struktúrával) való kapcsolat- és összefüggésrendszerek legalább elnagyolt ismerete. A szűkebb környezet felsorolt rétegképző tényezőinek esetében ez nagyrészt nyilvánvaló. (Pl. a felettes hatalom, a piaci gazdálkodás esetében.) Közvetve több-kevesebb súllyal jelentkezhet azonban a társadalmi struktúra hatása a többi tényezőben is; talán elég ha a jogi státus, hatalom, mobilitás, életmód adott időszakbeli, egy-egy helyi közösség határain – földrajzi és strukturális értelemben egyaránt – messze túlnyúló függéseire és kapcsolataira utalunk.

V.

A ténylegesen tapasztalt és leírt rétegek összegyűjtése ugyancsak tanulságosnak bizonyult számunkra. Akár a kezünkbe került és fontosabbnak ítélt külföldi lokális társadalomtörténeti vizsgálatokban leírt rétegekre, akár az iparosítás előtti társadalom szociológusok, illetve antropológusok által készített néhány réteg-modelljére vetünk egy pillantást,

5. táblázat

Megfigyelt társadalmi rétegek egyes 16–18. századra vonatkozó társadalomtörténeti vizsgálatokban

100 angol egyházközség (1574–1821.)	*Vendée, Franciaország* (18. század vége)	*Mälaren-régió, Svédország* (1750–1900.)	*Kurland, Oroszország* (1797.)
1. nemes (gentleman)	1. nemesek	1. rendi állású személyek (nagybirtokosok és nagybérlők, magasrangú katonatisztek)	1. földesúr
2. pap	2. papok	2. birtokos parasztok (bérlők és tulajdonosok)	2. uradalmi tisztviselő
3. yeoman[a)]	3. parasztok: nagybérlők kisbérlők szőlőtermelők mezőgazdasági munkások	3. nem mezőgazdasági foglalkozásúak: 3.1. előmunkások és mezőgazdasági szakmunkások 3.2. kézművesek, helyi kereskedők, kisebb polgári hivatalnokok és egyéb nem mezőgazdasági foglalkozásúak	3. polgár
4. husbandman[b)]	4. polgárok: tisztviselők, jogászok és egyéb értelmiségiek, kereskedők, ipari vállalkozók és kocsmárosok	4. törpebirtokosok -katonaparasztok[c)]	4. Kézműves, kereskedő, kocsmáros
5. kereskedő és iparos	5. kézművesek: ipariak nem ipariak	5. házas cselédek (statare)	5. paraszt: gazda és családja szolga-szolgáló
6. bérmunkás		6. nem házas szolgák és szolgálók	lakó
7. szegény		7. zsellérek és szegények	pásztor
8. egyéb			koldus
9. meghatározhatatlan			árva és örökbefogadott

Források: az adatok sorrendjében: Laslett 1979. 72.; Tilly 1976. 66–67.; Eriksson–Rogers 1978. 58–64., 75–77.; Plakans 1975. 5–13.

a) fogalma az árutermelő mezőgazdasági kisvállalkozóhoz áll közel; b) Makkai László a fogalmat a családi munkaerővel önellátó gazdálkodást folytató parasztgazdával azonosítja. (Hankiss–Makkai 1965. 62.) c) Svédországban az adott időszakban a hadsereg hivatásos katonaparasztságon alapult.

6. táblázat

Az iparosítás előtti társadalom néhány szociológiai és antropológiai rétegmodellje

Nyugat-Európa az abszolutizmus időszakában (17. század)	Agrártársadalom általában az iparosítás előtt	
	I.	II.
1. uralkodó körüli felső politikai elit	1. uralkodó-osztály	1. elit: nemesség papság dzsentri (?)
2. felső csoportok vagy rétegek	2. kísérők	2. közrendűek: polgárság
3. a tisztviselői és politikai hierarchia tagjai	3. kereskedők	nép – parasztok
4. kulturális és vallási csoportok (papok, szerzetesek, diákok)	4. papok	– városiak (nem polgárok)
5. parasztság – nemesek – tulajdonképpeni parasztság – mezőgazdasági proletariátus	5. parasztok	– pásztorok
6. városi közép- és felső gazdasági és hivatáscsoportok (kereskedők, iparosok, ügyvédek, orvosok)	6. kézművesek	
7. városi alsó csoportok (szakképzett és szakképzetlen munkások)	7. degradáltak[a]	
	8. feláldozhatók[b]	

Források az adatok sorrendjében: Eisenstadt 1968. 76.; Lenski 1966. 243–283.; Gamst 1974. 12–17.

a) „tisztátalanok", „testüket, illetve állataik energiáit áruba bocsátók"

b) koldusok, csavargók, bűnözők, vándormunkások

lényegesen gazdagabb társadalomkép bontakozik ki belőlük, mint amikor hasonló hazai leírásokba-elemzésekbe lapozunk bele. (5–6. táblázatok.)

Talán mégis Hajnal Istvánnak (1943) lenne igaza a magyar vidéki társadalom monotóniájával, szürke egyhangúságával kapcsolatban? Azt hiszem, nem egészen. Aki levéltárban kutatott, bizonyára nagyrészt a legtöbb itt felsorolt réteggel találkozott a forrásokban. Mivel azonban a struktúra-modelltől kölcsönzött rétegződésképbe a legtöbbjük nem illett bele – sem a földesurak, sem a jobbágyok, sem a zsellérek kategóriáiba nem voltak begyömöszölhetők – ezért egy-két szavas említésen kívül rendszerint nem kaptak helyet társadalom-leírásainkban. Amihez persze még valami hozzájárult: a táblázatokra tekintve azonnal szembetűnik, hogy a felsorolt rétegek magyarországi megfelelője jórészt nem úrbéres elem, így a 18. századi rétegződés-vizsgálatok alapforrásokként használt országos és megyei összeírásokból kimaradt. Létezésük azonban ténylegesen magyar feldolgozásokból is igazolható – igaz, gyakran olyan kutatások említik őket, amelyek nem egy-egy lokális társadalom bemutatását tűzték ki célul. Amint arra már korábban hivatkoztunk, Varga János (1969) a parasztság jogi státus-csoportjainak gazdag gyűjteményét állította össze. Hasonló részletességű képet kapunk Kállay István (1980) nagybirtok-igazgatással foglalkozó írásából a földesúri alkalmazottakról, akik részben ugyancsak falun éltek. Több szerző foglalkozik a faluközösségek alkalmazottaival, tisztségviselőivel, akik gyakran külön foglalkozási, illetve hatalmi státus-csoportokat alkottak. (Hajdú 1982. 53–55., Varga Gyula 1960. 107–126.) A falusi iparosok rétegének a köztudatban lévő nagyobb súlya saját vizsgálatunkból is igazolható. (Faragó 1979) Külön struktúrával rendelkező speciális etnokulturális csoportokról szintén van néhány jó leírásunk, illetve forrásközlésünk. (Moess 1968, Móró 1979, Schäfer 1930) Végezetül érdemes megemlítenünk azokat az összképeket, amelyeket egy-egy település 19. század végi–20. század eleji állapotokat rögzítő társadalom-néprajzi leírásából bonthatunk ki. (Fél–Hofer 1969, Ilia–Juhász 1971, Kiss 1981, Szabó László 1982) Ha az utóbbiak minden további nélkül nem is vezethetők vissza száz évvel korábbra, biztos, hogy az előző periódus társadalmi rétegződési rendszerének jelentős részét még tükrözik.

A felsorolt rétegek már a tárgyalási módból következően is könnyen kelthetnék azt a benyomást, hogy nemcsak társadalmilag marginálisak, hanem létszámuk is elhanyagolható, a korszak falusi társadalmát a földesúr–birtokos paraszt–zsellér fogalmak, illetve a földesúr–jobbágy feudális viszonyrendszere kielégítő mértékben lefedi. Ez azonban alaptalan előítélet lenne. Az 1787. évi népszámlálás adatai alapján durva becsléssel Magyarország összes lakosságának minimálisan körülbelül 14 százalékára tehető a fenti viszonyrendszerbe nem illeszthető és túlnyomórészt falun, illetve mezővárosban élő elemek aránya, ami mindenképpen figyelemre méltó nagyságrendet jelent. Elmaradott peremterületeken pedig még ennél lényegesen magasabb értékekkel is számolhatunk: Csetri Elek és Imreh István (1980) adatösszeállítása alapján Erdélyben a 18. század végén a feudális viszony-rendszeren kívül élők aránya az össznépesség 21 százalékára, az átmeneti helyzetet elfoglaló libertinusok és lófők aránya pedig további 5 százalékra tehető.[10] Márpedig az olyan rétegződési rendszer, amelyből minden negyedik-hatodik ember kimarad, a valóság leírására csak erős korlátokkal használható – a rétegződés modellje csak akkor jó, ha mindenki tartozik benne valahová. (Matras 1975. 87.)

Az eddig tapasztalt társadalmi rétegek és csoportok katalógusszerű összegyűjtése azonban nem oldja meg minősítésük problémáját. A szóban forgó társadalmi rétegeket

ugyanis külföldi szerzőink is (5–6. táblázat) különféle típusú csoportoknak tartják: Peter Laslett szerint státuscsoportok, Eisenstadt szerint azonos intézményi-foglalkozási pozíciókat elfoglaló, közös életeséllyel rendelkező nem-minősített csoportok, Tilly és Lenski szerint osztályok. Erikson és Rogers a felsorolt rétegeket egy vagy több társadalmi-gazdasági csoporttal azonosítja és megkülönböztet rendi státussal rendelkezőket és nem-rendelkezőket, végül Plakans rétegekről, s azon belül kategóriákról, illetve csoportokról beszél. Vagyis tulajdonképpen ismét visszajutottunk ahhoz a problémához, ahonnét elindultunk: a parasztság minősítéséhez.

Ha most ezek után saját válaszadást kísérelünk meg, akkor a társadalmi rétegződésről és a társadalmi struktúráról korábban elmondottak alapján nem követhetjük Tilly és Lenski véleményét, akik az osztály, a réteg és a státus-csoport fogalmát összemosva egy sereg osztály létezését feltételezik az adott viszonyok között. Az osztályfogalom ebben az esetben ugyanis elvesztené magyarázó-megkülönböztető értelmét. Mi ezt Marx osztályfogalmának gazdaság-szociológiai értelmezése szerint[11] egyrészt a társadalmi struktúra fogalmához kötjük mint absztrakciót, másrészt korszakot tekintve a kapitalizálódáshoz kötjük, mint konkrét társadalmi csoportokat minősítő kategóriát. Mielőtt azonban a 18. századi parasztság minősítésével kapcsolatos álláspontunkat megfogalmaznánk, rövid kitérőt kell tennünk egy, a feudális korszak társadalma kapcsán gyakran szereplő kategória, a rend értelmezése felé.

Szélsőséges álláspontok a rendet pusztán egy meghatározott korszak jogi kategóriájaként kezelik, van aki azonosítja az osztállyal, mások pedig Max Weber viselkedésszociológiai felfogását abszolutizálva egyetlen konkrét történeti korszakhoz sem kötődő társadalmi csoportként értelmezik. A legtöbben azonban egy-egy konkrét korszakra és országra (vagy nagyobb régióra) vonatkozóan alkalmazzák és igyekeznek a társadalom-leírás során gyakran használt két magasabb rendű kategóriától, a kapitalizmus osztályától, illetve a prekapitalista társadalmak kasztjától fogalmilag elhatárolni – mi is ez utóbbi utat követjük.[12] Értelmezésünkben az európai feudális társadalmak rendjei nagymértékben, bár nem teljesen zárt, hierarchikus szerkezetű társadalmi csoportok. A csoportba bekerülés öröklés, illetve rituális kiválasztás alapján történik – egyes meghatározások ennek megfelelően meg is különböztetnek születési és foglalkozási rendeket (a gyakorlatban azonban ismereteink szerint a kettő rendszerint keveredik). A csoportba tartozás, életmód és viselkedés, illetve a csoporton kívüliekkel való kapcsolatok normatíve szabályozottak, jogilag kodifikáltak. A tagok összetartozása nemcsak tudatilag nyilvánul meg, hanem érdekképviseleti intézményrendszer létrehozása révén is. A kasztok vagy kaszt jellegű csoportok ezzel szemben a rendi jellegűeknél lényegesen merevebbek, a csoportba tartozás, érték- és normarendszer, életmód és viselkedés szakrálisan (nem elsősorban jogi, hanem annál sokkal szigorúbb vallási előírások által) szabályozott, az egyének mobilitása kizárt, a csoport falai áthághatatlanok.

A rend az osztályoktól alapjában abban különbözik, hogy nem strukturális, hanem rétegződési csoport: tagjainak a társadalom viszonyrendszerében, tevékenység szerkezetében elfoglalt helye, termelési eszközökhöz való viszonyai stb. egészen különbözőek lehetnek. (Ebből következőleg azután számtalan további különbség sorolható fel a csoportba tartozás szabályozottságának eltéréseitől kezdve a mobilitás méreteinek különbözőségéig, ez azonban témánk szempontjából most másodlagos jelentőségű.)

Visszatérve most már a parasztság minősítéséhez, álláspontunk a következő: a meg-

ismert források és az olvasott irodalom alapján nem érezzük megnyugtatónak a parasztság osztálynak minősítését. A feudális struktúra-elemzések elvont jobbágyosztálya a 18. század társadalmi valóságában, a társadalmi különbségek konkrét elemzési szintjén a parasztság egyik rétegeként (birtokos parasztságként) jelenik meg.[13] A parasztság azonban összességében különböző társadalmi rétegek bonyolult szövevénye és korszaktól-helytől függően több-kevesebb mértékben rendi jelleget mutat. Van ahol ténylegesen renddé válik (Svájc, Tirol, Svédország – úgy tűnik ehhez hosszú fejlődés és viszonylag gyenge feudalizáció szükséges), van ahol csak közel jut hozzá (egyes kelet-közép-európai államokban), s van ahol úgy tűnik, hogy a rendi jegyek a kasztéval keverednek (Oroszország, Balkán). (Gunst 1974, Østerud 1978) Minden valószínűség szerint ezek a regionális eltérések – amelyekhez hozzászámíthatjuk a parasztság kereteinek, összetételének időbeli változásait is – okolhatók azért, hogy a parasztság fogalma és minősítése körül még ma is dúl a vita, s az ezzel kapcsolatos állásfoglalások, tanulmányok száma lassan már csak százas nagyságrenddel mérhető. (Lehet, hogy álláspontunk – a parasztságnak a rendiséghez kötése – az antropológusok számára Európa-centrikusnak fog tűnni, a parasztság fogalma azonban történeti kategória és ebből következőleg bele kell nyugodni abba, hogy csak tér- és időbeli korlátokkal alkalmazható.)

A magyarországi parasztság helyzete a 18–19. században – véleményünk szerint – a fent említett fejlődéstípusok közül a középsőnek felel meg: rendi jegyeket hordozó helyzetét a 19. század első évtizedeire majdnem teljesen kodifikálták, amely a körükbe nem tartozó cselédekkel, munkásokkal szemben nyugodtan privilegizáltnak is nevezhető. Végleges renddé válására azonban a feudális társadalmi struktúra bomlása közepette már nem kerülhetett sor. A rendi viselkedés szabályozottságát, norma- és értékrendszerét azonban a kapitalizálódás során lezajló társadalmi átalakulás közepette is még sokáig megőrizte, mint ahogy az egy-egy későbbi társadalomnéprajzi leírásból – vagy akár Erdei Ferenc megfigyeléseiből kiderül.

VI.

A következő kérdés, amelyet irodalmunknak feltettünk a társadalmi rétegződés modellezhetőségére vonatkozott. Ez két szempontból is fontos számunkra: egyrészt az az érzésünk, hogy a parasztságot, a falusi társadalmat célszerű modell formájában leírnunk, másrészt e modellnek egy nagyobb egészben kell, mintegy alrendszerként elhelyezkednie. Bár a leírásnak ez a formája szükségszerűen bizonyos leegyszerűsítésekkel jár, a rétegződés képének áttekinthetőségét nagymértékben megnöveli. Hogy ezt megkísérelhessük, először itt is az eddig használt 16–18. századi konkrét társadalom-modelleken futottunk végig. Ennek során természetesen a feudális gazdaság és társadalom egészét felölelni kívánó struktúra-modelleket figyelmen kívül hagytuk, amit azért tartunk fontosnak hangsúlyozni, mivel ezeket a szerzők egy része gyakran valóságos rétegződési modellként próbálja alkalmazni s ezzel a társadalom képét merevvé, élettelenné, túlzottan leegyszerűsítetté teszi. Különösen áll ez azokra az esetekre, amikor a makrostruktúra modelljét mechanikusan rávetítik a lokális társadalomra.[14] Az iskolából ismert „hűbéri piramis" azonban – amely mintha egy-egy társadalomleírásban még vissza-vissza köszönne – rétegződési modellként nem használható.

Az újabb, szociológiai ismeretanyagot is felhasználó társadalomtörténeti munkák a piramisnál jóval bonyolultabb alakzatokat kísérelnek meg a társadalmi rétegződés leírására alkalmazni. Ez nemcsak abból adódik, hogy rendszerint nem egyetlen rétegképző tényezővel, hanem a szociológiai gyakorlat ismert hármasával: a vagyonnal, a presztízzsel és a hatalommal számolnak, hanem abból is, hogy az utóbbi évtizedek kutatásai következtében lényegesen többet tudunk az elmúlt korok társadalmainak rétegződéséről, a rétegek egymáshoz viszonyított arányáról. Így nem csoda, ha a rétegződési modellek szabálytalan alakú mértani idomokhoz, halmazokhoz, gúla-rendszerekhez hasonlítanak, amelyekben az ábrázolt társadalmi rétegek részben egymást átfedve, nem teljesen hierarchikusan helyezkednek el státus-kikristályosodottságuktól, illetve státus-következetlenségüktől függően.[15] Előfordul, hogy az egyes státus-hierarchiákat – különösen a társadalom középső és felső rétegeiben – különálló egységekként kezelik, Braudel (1982) pedig éppenséggel négy külön rétegződési rendszert – gazdaságit, társadalmit, politikait és kulturálisat – feltételez s a territoriális államot, az uradalmat, a feudális és az egyházi hierarchiát, mint külön „társadalmakat" tárgyalja. Ezek részletes ismertetésébe nem érdemes belemennünk, hisz, ha a sematizálás veszélyét, a helyi sajátosságok figyelmen kívül hagyását el akarjuk kerülni, egy az egyben úgysem vehetők át. Csupán két dolog a lényeges számunkra belőlük. Egyrészt az, hogy a 18. századi magyarországi falusi társadalmi rétegződés rendszere olyan külön modell kidolgozását szükségeli, amelynek tükröznie kell valamilyen fokon azokat a jellemzőket (a státusok hierarchikus és nem-hierarchikus voltát, folytonosságát, illetve megszakítottságát, kikristályosodottságát, a társadalmi rétegek történetiségéből adódó bonyolult elhelyezkedését stb.), amelyeket korábban említettünk. Másrészt pedig a fenti tapasztalatok alapján nyilvánvaló, hogy egy meglehetősen bonyolult, sok réteget és csoportot tartalmazó modell felépítésére lesz szükség.

Minden valószínűség szerint időszakunkban olyan falusi társadalom létezésével kell számolnunk, amely ha eltérő arányban is, de egyaránt tartalmaz paraszti és nem-paraszti elemeket. A társadalmon belül a földdel bírók szervezete magába foglalhat nemparasztokat – általában a plébániai, sőt a nemesi-földesúri földek egy része is beletartozik a falu gazdasági-földhasználati rendszerébe – és kimaradhatnak belőle földdel éppen nem rendelkező parasztok. A privilégiumok vagy foglalkozások – és nyilván a korábban említett szempontok legtöbbje – szerint képezhető rétegződés ugyanígy külön, a földbirtoklással, az életmóddal csak részben egyező kategóriákat hozhat létre. E különbségek csoportokba rendeződése alapján meghatározott társadalmi rétegek feltételezhetőek – amelyek ténylegesen létező és működő társadalmi csoport volta szerencsésebb forrásadottságú helyek és időszakok, valamint igényes elemzési munkálatok esetében többségében remélhetőleg igazolható lesz. Tapasztalataink és olvasmányaink alapján az az érzésünk, hogy a 18. században egy néhány száz főt elérő faluközösség esetében területenként eltérő, de meghatározható arányban számolnunk kell nemcsak birtokos és birtoktalan parasztok, hanem kézművesek, egy vékony munkásréteg („előproletariátus"), kasztjellegű kulturális-vallási-foglalkozási csoportok (zsidók, cigányok stb.), pauperek (szegények és csavargók), szolgák, községi és uradalmi alkalmazottak jelenlétével, amelyhez több-kevesebb rendszerességgel egy-két pap, hivatalnok, értelmiségi, esetenként egy-két kereskedő-vállalkozó (bérlő, kocsmáros), néha pedig a felső rétegek egy-egy famíliája és az abszolutista államhatalom képviselői (elsősorban a katonaság) is csatlakoznak. Másképpen fogalmazva azt mondhatjuk, hogy nemcsak a feudális hierarchiába tartozókkal kell

számolnunk, hanem az azt megelőző periódus bizonyos – különállását, szabadságát bizonyos mértékben megőrző – rétegeinek képviselőivel, az előre, a kapitalizálódás felé mutatókkal, továbbá félig-meddig független, önálló hierarchiával, szubkultúrával rendelkező csoportokkal, valamint nem integrált, társadalom alatti elemekkel is. S a feudális hierarchiába tartozók szintén külön-külön csoportosíthatók: a parasztok lokális hierarchiát alkotva illeszkednek bele a makro-társadalomba, míg a pap, nemes, a kézművesek egy része közvetlenül egy regionális vagy országos hierarchiába tartozik s mintegy a makro-társadalmat közvetíti – gyakran nagyon is direkt módon – a falu lakói felé. Vagyis a falusi társadalom modellje nagyobb egységekbe épül bele alrendszerként.

Ugyanakkor a felsorolt csoportok, elemek mellett – amelyek azonosítása az egyes egyének társadalmi részvétele, illetve szubjektív véleményük forrásokban visszatükröződő nyomai alapján történhet meg – megkísérelhető az objektív rétegződéskép utólagos kialakítása is. Az egyes rétegképző tényezők alapján az egyének, háztartások különböző státus-hierarchiákba rendezhetők, s megvizsgálható ezek egymással való összefüggése, az egyének és csoportok státus-kikristályosodottságának mértéke. Végezetül kísérletet tehetünk az így utólagosan méréssel megalkotott státuscsoportoknak egy-egy konkrét, a forrásokból kibontható, az egykorú vélemények, normák, előírások által létezőnek tekintett társadalmi réteggel való azonosítására. Ezzel már el is jutottunk a társadalmi rétegződés vizsgálatának módszertanához.

VII.

Melyek lehetnek az adott korszak társadalmi rétegződésének feltárására alkalmas legcélszerűbb módszerek? Tapasztalataink egyértelműen azt sugallják, hogy az első lépés a probléma kijelölése, a fogalmak meghatározása és ezek alapján a megválaszolni kívánt kérdések feltevése. Ezt követi a szükséges adatbázis összeállítása, amely nem azonos a nyers, forrásokból kiírt adatok tömegével, hanem azok különböző műveletekre alkalmas formára átírt és bizonyos szempontok szerint előrendezett halmazát jelenti. (Laslett 1966, Macfarlane—Harrison—Jardine 1977) Esetünkben tehát nemcsak azt kell eldöntenünk, hogy milyen korszak és terület társadalmi rétegződésére vagyunk kíváncsiak, hanem azt is, milyen dimenzióból (vagy dimenziókból) óhajtjuk megközelíteni. Szerencsésebb adottságok közepette eszerint választhatjuk meg ugyanis az adatbázis készítéséhez szükséges forráscsoportot, illetve rosszabb esetben ennek megfelelően kell módosítanunk kérdés-feltevésünket, megváltoztatva a korszakot vagy a területet vagy a vizsgálni kívánt dimenziót. Ugyanis nemcsak céljaink, hanem az összeállítható adatbázis nyújtotta lehetőségek is befolyásolják azt, hogy vizsgálatunk valamilyen vonatkozásban kitűzheti-e maga elé a teljeskörűség igényét. Amennyiben viszont ez nem lehetséges, akkor reprezentativitásra kell törekednünk, mégpedig két értelemben is: egyrészt a vizsgálat körébe tartozó társadalmi különbségek, másrészt a vizsgálat alanyainak összessége vonatkozásában. Akár egy lokális társadalom teljes körű rétegződési rendszerét, akár annak csak néhány társadalmi különbség szerinti rétegzettségét akarjuk feltárni, nem maradhatnak ki vizsgálatunkból kisebb-nagyobb csoportok még akkor sem, ha az első pillanatban marginális jelentőségűnek is látszanak. Lehet, hogy más összefüggések kapcsán később kiderül, hogy ez az ítéletünk téves volt.

A vizsgálat tárgya szempontjából törekedhet teljes körű leírásra, vagy lényeges jellemzők megragadására. Utóbbi esetben azonban szembenézünk annak a bizonyításnak a problémájával, hogy a kiválasztott, illetve használt jellemzők valóban lényegesek-e – s ez nem mindig egyszerű. Az elemzés során célszerű a mérésre törekednünk, függetlenül attól, hogy a rétegződés melyik megközelítését alkalmazzuk.[16] Ugyanígy célszerű az összehasonlításra törekvés is, azonban mindkettőnél szükséges a vonatkozó szabályok betartása.

A rétegződés egésze, s ezen belül egy-egy társadalmi réteg felfogható rendszerként. Ennek megfelelően vizsgálható:

1. más rétegekkel való (normatíve megszabott és tényleges) kapcsolata, zártsága;
2. dinamikája (alkotóelemeinek – az egyéneknek, háztartásoknak –, illetve a rétegek egészének mozgása-mobilitása):
3. szerkezete, belső rendje (vagyis elemeinek, alrendszereinek egymáshoz való kapcsolata);
   a) kikristályosodottsága,
   b) a réteget jellemző társadalmi különbség-csoportok hierarchizáltsága,
   c) a különbségcsoportok történelmi egymásra rétegzettsége,
   d) a különbségcsoportok intézményesültsége,
   e) van-e valamilyen domináns egyenlőtlenségi tényező, s ha igen, mi az;
4. minősége:
   a) a rétegbe tartozás (az alapstátus) megszerzésének, illetve továbbadásának módja,
   b) a réteg társadalmi értékrendje,
   c) a rétegbe tartozás tudata,
   d) a rétegre jellemző életstílus-életmód,
   e) a réteg tagjai feletti társadalmi kontroll mértéke és módja;
5. végül vizsgálható minden társadalmi réteg mennyiségileg is – vagyis a rétegbe tartozó (illetve belőle hiányzó) elemek száma szerint.

A kiindulás – amint azt már említettük – történhet egy-egy, az egykorúak véleménye vagy az utólagos kutatói megfigyelés szerint feltételezett társadalmi rétegből (vagy rétegekből) és törekedhet ezek réteg voltának bizonyítására, de ugyanígy megpróbálkozhat az objektív megközelítéssel, a mérés alapján mesterségesen képzett rétegekkel és ezután vizsgálhatja azt, hogy az így kialakított egységek mutatnak-e csoportjellemzőket.[17]

Ezeknek az elemzéseknek lehet eredménye egyrészt a társadalmi különbség-hierarchiák, a rétegződés modelljének megalkotása, másrészt az egyes társadalmi rétegek egymás közötti, illetve a rétegződési rendszer egésze és a társadalmi struktúra között fennálló kapcsolatok felderítése. Mindezekre nézve azonban akkor sem látjuk célszerűnek kész modellek átvételét, ha még oly csábító is egyik-másik olvasott elemzés, mivel ez a „módszer" eddig – legalábbis a feudalizmuskori falusi társadalomvizsgálatok többsége esetében – benyomásunk szerint csak rossz eredményeket hozott.

VIII.

Mondandónknak – ideiglenesen – a végére értünk. Bár feltett kérdéseink remélhetőleg korrektek és lényegbevágóak voltak, válaszadási kísérleteink bizonyára sok esetben nem kielégítőek, elnagyoltak. Sokaknak úgy tűnhet, hogy túlértékeljük a társadalmi rétegződés nem történeti, illetve nem hazai kutatási eredményeit. Ez bizonyos mértékben igaz. Nyilván saját felfogásunkra is érvényes az a klasszikus közmondás, miszerint mindenkinek a más rétje a zöldebb. Másrészt az is belátható, hogy a higgadt látásmód eléréséhez adott esetben a hiányok, torzulások erőteljes (néha talán túl erőteljes) hangsúlyozására van szükség. Célunk pedig ez utóbbi volt: közelítés az adott korszak társadalmi rétegződésének az eddigieknél differenciáltabb, plasztikusabb, a struktúramodellek előítéleteitől kevésbé gúzsba kötött szemlélete felé, amely – úgy hisszük – az egykorú valóságot is jobban megközelíti. Hogy azután az ötletek-javaslatok a gyakorlatban hogyan és milyen mértékben lesznek megvalósíthatók, azt további kutatások tudják csak eldönteni. Bár feltevéseink, javaslataink egy része talán illuzórikus – de legalábbis a gyakorlatban nem egykönnyen kivitelezhető –, mégis úgy gondoljuk, hogy érdemes nyilvánosságra hozni őket, mivel véleményünk szerint vitatható megoldások is elősegítik egy kérdés tisztázását azzal, hogy a problémák kerülgetése helyett végiggondolásukra ösztönöznek. S ha csak ennyi eredményt sikerült elérnünk, fáradozásunk már akkor sem volt hiábavaló.

JEGYZETEK

[1] A kérdéskör részletesebb tárgyalását szükségtelennek érezzük. Az érdeklődő további útbaigazításokat találhat *Enyedi* 1980., *Erdei* 1980(1942.)., *Gamst* 1974., *Kulcsár* 1982., *Mendras* 1973., *Østerud* 1978., *Wellmann* 1980., *Wolf* 1955., 1973. műveiben.

[2] A faluközösség lényegesen szélesebb kategória, ugyanis magában foglal olyan szolgáló személyeket és háztartásokat, amelyek a földközösségbe csak közvetve – gazdájukon, vagy az őket közvetlenül alkalmazó közösségen keresztül – tartoznak, illetve a földközösséghez nem tartozókat, például föld nélküli kézműveseket. (L. még *Gunst* 1974., *Tagányi* 1982. műveit, valamint az 1. és 3. jegyzetben említett művek vonatkozó részeit).

[3] Mindezt persze csak a falusi lakosság életmódját, társadalmi kapcsolatait is figyelembe vevő – divatos elnevezésekkel élve: történeti-szociológiai vagy történeti-antropológiai – célkutatások válaszolhatnák meg megbízhatóan. Ezek helyett, – de a fentieket nem helyettesítve – csak a parasztfogalomról lassanként könyvtárrá dagadó irodalom áll rendelkezésünkre. Saját tájékozódásomra ebből *Dalton* 1972., *Hoffmann* 1977., *Sárkány* 1983., *Shanin* 1971., 1979., *Silverman* 1983. és *Szabó István* 1976. műveit, valamint az 1. jegyzetben felsorolt irodalmat használtam.

[4] Két történész még a hagyományos falusi bérmunkásokat is külön osztálynak tekinti (*Szántó* 1952., *Sápi* 1967.).

[5] A korszakban mutatkozó fogalmi zavart – ha nem is pont a parasztok kapcsán – talán egy, Ember Győzőnek a barokk rendi társadalomról írt tanulmányából vett rövid idézettel illusztrálhatjuk a legjobban: „... a *középosztály* gerince mindenütt a városokban lakó *polgárság* volt. Magyarországon ennek az *osztálynak*, a *negyedik rendnek*..." (*Ember* 1942. 162. – Kiemelések tőlem. F. T.)

[6] *Kolosi* 1974. 55., *Tőkei* 1977. 351. vö. *Szabó István* 1948. 9. A magyar nyelvben az osztály fogalom valószínű németből történő átvétel útján a 18. század végén jelent meg, az „osztály" és a „réteg" szavak társadalmi csoport jelentésében való gyakoribb használatára azonban csak a 19. század közepétől került sor, mintegy a kapitalizálódással párhuzamosan. Etimológiai szótár 1970. 1102., 1976. 396.

[7] A rétegződés fogalomrendszerének fenti vázlatát az alábbi művek alapján készítettem: *Ben-*

dix–Lipset 1968., *Eisenstadt* 1968., *Ferge* 1973., *Gombár* 1982., *Heller* 1969., *Kolosi* 1982., *Lenski* 1966., *Lipset* 1968., *Matras* 1975., *McCord* 1977., *Papp* 1982.

[8] Egyszerre három rétegződési dimenzió alkalmazásával mindössze két esetben találkoztunk: *Szabó László* (1982.) csépai társadalmat elemző munkájában (jogi státus, presztízs és vagyoni helyzet), illetve *Orosz István* (1982.) berettyóújfalui vizsgálatában: jogi státus, vagyoni helyzet, foglalkozás, hacsak az egyetemi tankönyv három „rétegképző" tényezőjét („földesúri elnyomás, földesúri kizsákmányolás és paraszti árutermelés") –, amely a rétegződés fogalmával kapcsolatban olvasóit teljesen dezorientálja – nem soroljuk ide. (*H. Balázs–Makkai* 1972. 458.)

[9] A rétegképző tényezők összeállításához a levéltári forrásokból nyert empirikus tapasztalatokon kívül még a további szerzők megfigyeléseit használtuk fel: *Fél–Hofer* 1969., *Hilton* 1977–78., *Kolosi* 1982, *Laslett* 1979., *Macfarlane–Harrison–Jardine* 1977., *Matras* 1975., *Nowak* 1982., *Postan* 1978., *Sllicher van Bath* 1963., *Smith* 1964., *Szendrey* 1937., *Tilly* 1976., *Wrightson* 1977–78., *Wrightson–Levine* 1974.

[10] A szabadságos katonák, jász-kunsági és hajdúsági parasztok és zsellérek, honoratiorok, zsidók, cigányok, nem-úrbéres parasztok, kóborlók és egyéb rétegek számának 130 000 főnyire, a határőrök 100 000 főnyire becsült adata alapján. (A becslés *Czoernig* 1857., *Dányi* 1960. és *Thirring* 1938. műveinek felhasználásával készült.) Ezek a számok nem tartalmazzák a földesúrnak magánjogilag alávetett kuriális zsellérek, illetve az uradalmi és községi alkalmazottak, jobbágy-szolgák megbecsülhetetlen számát, amelyek valószínűleg az úrbéri tabella 200 000-es és a népszámlálás 734 000 főnyi zsellérszáma közötti több, mint félmilliós masszába olvadtak s jelenleg országos szinten ebből ki nem bonthatók.

[11] Bertalan László interpretációja alapján vö. *Ferge* 1973. 71–4., *Matras* 1975. 90–1., valamint *Ossowski* 1968. megállapításaival.

[12] Renddel és kaszttal kapcsolatos megállapításainkat az alábbi művekre alapoztuk: *Bán* 1980., *Bloch* 1971., *Dumont* 1970., *Elekes* 1962., *Ganshof* 1964., *Hajnal* 1936., *Heller* 1969., *Kósa* 1942., *Matras* 1975., *Toennies* 1968., *Varga Ilona* 1970., *Weber* 1968.

[13] Amennyiben a struktúraelméleti meghatározást a falu konkrét társadalmi rétegződésére akarjuk ráhúzni, úgy az csak a földesúri alávetettségben élő birtokos jobbágyparasztságra lesz alkalmazható (*Hilton* 1974. 219., vö. *Szabó István* 1976. 31.), amely a 18. század végi magyarországi falusi társadalomnak csak kb. 30 százalékára becsülhető (*Faragó* 1977.). Vagyis ebben az esetben az összes eddigi parasztság-definíció érvényét veszíti s a népesség 70 százaléknyi többsége vagy átmeneti csoportnak, osztálynélküli rétegnek minősül, vagy jelentős részüket anakronisztikus módon bérmunkás osztályként kell kategorizálnunk.

[14] Marczali és Szekfű például lényegében egy-egy lokális „hűbéri piramist" ír le csúcsán a földesúrral (*Marczali* 1885. 196., *Hóman–Szekfű* 1943. 4. kötet 471.), holott e modellek alkalmazása a valós rétegződésre még makroszinten is erősen kérdéses.

[15] A társadalom-modellekre nézve lásd *Braudel* 1982. 460–6., *Lenski* 1966. 277., 284–5., *Saalfeld* 1980. 457–8. és *Stone* 1966. 16–22.

[16] A szociálintegratív rétegződés-megközelítés távlatokat tévesztheti akkor, ha – bármennyire is jogos indulattal – ellenségesen áll hozzá a méréshez. (L. a rétegződés megközelítése körüli eltérő álláspontok vitáját: *Gombár* 1982., *Kolosi* 1982., *Papp* 1982.)

[17] Módszertani megjegyzéseink megfogalmazásánál elsősorban az alábbi műveket hasznosítottuk: *Burke* 1980., *Heller* 1969., *Kolosi* 1982., *Matras* 1975., *Vallier* 1971., *Willigan–Lynch* 1982.

IRODALOM

H. Balázs Éva–Makkai László (szerk.), 1972.: Magyarország története II. 1526–1790. A késői feudalizmus korszaka. Bp. (Egyetemi tankönyv.)

Bán Péter (szerk.), 1980.: Magyar történelmi fogalomgyűjtemény. Eger. I–II.

Baráth Etele, 1982.: Településjellemzők – településtípusok. In: Elméletek és hipotézisek. 1982. Rétegződés-modellvizsgálat 7. Bp. Társadalomtudományi Intézet. 131–154.

Bendix, Reinhard–Lipset, Seymour Martin (eds.), 1968.: Class, status and power. London

Bloch, Marc, 1971(1961): Feudal society. London. Vol. 1–2.
Bois, Guy, 1981.: Mi a feudalizmus? In: Világtörténet 4. sz. 3–26.
Braudel, Fernand, 1982(1979): The wheels of commerce. New York. (Civilization and capitalism, 15th–18th century. Vol. 2.)
Burke, Peter, 1980.: Sociology and history, London.
Csapodi Csaba, 1942.: A falu élete. In: *Domanovszky Sándor* (szerk.): Magyar művelődéstörténet 4. Bp. 349–368.
Csetri Elek–Imreh István, 1980.: Erdély változó társadalma 1767–1821. Bukarest.
Czoernig, Karl, 1857.: Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie. III. Band. Wien.
Dalton, George, 1972.: Peasantries in anthropology and history. In: Current Anthropology (13) No. 3–4. 385–415.
Dányi Dezső, 1960.: Az 1777. évi lelkek összeírása. In: Történeti Statisztikai Évkönyv. 1960. Bp. 167–193.
Dewey, Richard, 1960.: The rural-urban continuum: real but relatively unimportant. In: American Journal of Sociology (66) No. 1. 60–66.
Dumont, Louis, 1970. (1966): Homo hierarchicus. The caste system and its implications. London
Eisenstadt, S. N., 1968.: Prestige, participation and strata formation. In: *Jackson, J. A.* (ed.): Social stratification. Cambridge. 62–103.
Elekes Lajos, 1962.: Rendiség és központosítás a feudális államokban. Bp.
Ember Győző, 1942.: A barokk rendi társadalom. In: *Domanovszky Sándor* (szerk.): Magyar művelődéstörténet 4. Bp. 137–165.
Enyedi György, 1980: Falvaink sorsa. Bp. (Gyorsuló idő)
Erdei Ferenc, 1974(1940).: A magyar falu. Bp.
Erdei Ferenc, 1980(1942): A magyar parasztтársadalom. In: *Erdei Ferenc:* A magyar társadalomról. Bp. 83–252.
Eriksson, Ingrid–Rogers, John, 1978.: Rural labor and population change. Uppsala. (Studia Historica Upsaliensia 100.)
Faragó Tamás, 1977.: Háztartásszerkezet és falusi társadalomfejlődés Magyarországon 1787–1828. In: Történeti Statisztikai Tanulmányok 3. Bp. 105–214.
Faragó Tamás, 1979.: Falusi iparosok a Pilisben és Buda környékén a 18. században. In: Nemzetközi Kézműipartörténeti Szimpózium 1978. Veszprém. VEAB Értesítő 1979. II. 181–188.
Fél Edit–Hofer Tamás, 1969.: Proper peasants. Traditional life on a Hungarian village. Chicago.
Ferge Zsuzsa, 1973(1969): Társadalmunk rétegződése. Elvek és tények. Bp.
Gamst, Frederic C., 1974.: Peasants in complex society. New York.
Ganshof, F. L., 1964(1961): Feudalism. New York. (Harper Torchbooks.)
Gombár Csaba, 1982.: A társadalom szerkezete, a történelem, valamint a megértés nehézségei. In: Elméletek és hipotézisek. 1982. 61–81.
Gunst Péter, 1974.: Az agrárfejlődés és a parasztság regionális típusai. In: Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században. I. Faluk. Szolnok. 9–31.
Gurevics, A. J., 1974.: A középkori ember világképe. Bp.
Hajdú Lajos, 1982.: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Bp.
Hajnal István, 1936.: Az újkor története. Bp. (Egyetemes történet 3.)
Hajnal István, 1943.: Az osztálytársadalom. In: *Domanovszky Sándor* (szerk.): Magyar művelődéstörténet 5. Bp. 165–200.
Hankiss Elemér–Makkai László, 1965.: Anglia az újkor küszöbén. Bp.
Heller, Celia S. (ed.), 1969.: Structural social inequality. A reader in comparative social stratification. London.
Hilton, Rodney H., 1974.: Medieval peasants: any lessons? In: Journal of Peasant Studies (1) No. 2. 208–219.
Hilton, Rodney H., 1977–78.: Reasons for inequality among medieval peasants. In: The Journal of Peasant Studies (5) No. 1. 271–284.
Hoffmann Tamás, 1977.: Parasztok. Vázlat a termelés és fogyasztás ellentmondásairól a prekapitalista Európában. In: Valóság (20) 10. sz. 34–52.

Hóman Bálint–Szekfű Gyula, 1941–1943.: Magyar történet. Bp. I–V.
Ilia Mihály–Juhász Antal, 1971.: A falu társadalma. In: *Juhász Antal* (szerk.): Tápé története és néprajza. Tápé, 1971. 197–223.
Kállay István, 1980.: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Bp.
Kiss Lajos, 1981. (1939, 1943): A szegény emberek élete. I–II. Bp.
Kolosi Tamás, 1974.: Társadalmi struktúra és szocializmus. Bp.
Kolosi Tamás, 1982.: Struktúra, rétegződés, metodológia. In: Elméletek és hipotézisek. 1982. 11–59.
Kósa János, 1942.: Magyar rendiség és osztálytársadalom. In: Magyarságtudomány (1) 3. sz. 530–390.
Kosáry Domokos, 1983(1980): Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp.
Kulcsár Kálmán, 1982.: A magyar falu és a magyar parasztság. (A történeti-szociológiai háttér vázlata) In: *Vágvölgyi András* (szerk.): A falu a mai magyar társadalomban. Bp. 1982. 11–99.
Laslett, Peter, 1966.: The study of social structure from listings of inhabitants. In: *Wrigley, E. A.* (ed.): An introduction to English historical demography. London 160–208.
Laslett, Peter, 1979(1965): The World we have lost. London.
Lenski, Gerhard E., 1966.: Power and privilege. New York.
Lipset, Seymour Martin, 1968.: Social stratification: social class. In: International Encyclopedia of the Social Sciences. New York. Vol. 15. 296–316.
Macfarlane, Alan–Harrison, Sarah–Jardine, Charles, 1977.: Reconstructing historical communities. Cambridge–London–New York–Melbourne.
A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. II. H–Ő. Bp. 1970., III. Ö–Zs. Bp. 1976.
Marczali Henrik, 1885.[2]: Magyarország története II. József korában Bp. I.
Matras, Judah, 1975.: Social inequality, stratification and mobility. Englewood Cliffs.
McCord, William–McCord, Arlino, 1977.: Power and equity. An introduction to social stratification. New York.
Mendras, Henri, 1973.: Módszer a nyugati parasztság elemzésére. In: Szociológia (1) 1. sz. 1–22.
Moess Alfréd, 1968.: Pest megye és Pest-Buda zsidóságának demográfiája 1749–1846. Bp.
Móró Mária Anna, 1979.: Mária Terézia cigány-rendeletei és a Baranya megyei cigányösszeírások 1775–1779. In: Baranyai helytörténetírás 1978. Pécs. 205–301.
Nowak, Andrzej, 1982.: A falusi népesség társadalmi struktúrájának változásai Lengyelországban a majorkodtató – robotoltató rendszer uralma idején (15–18. század). In: Történelmi Szemle (25) 1. sz. 82–91.
Orosz István, 1981.: Berettyóújfalu agrárviszonyai a XVII–XIX. században. In: *Varga Gyula* (szerk.) Berettyóújfalu története. Berettyóújfalu 1981. 229–297.
Ossowski, Stanislaw, 1968(1963): Different conceptions of social class. In: *Bendix, Reinhard–Lipset, Seymour Martin* 1968. 86–96.
Østerud, Øyvind, 1978.: Agrarian structure and peasant politics in Scandinavia. A comparative study of rural response to economic change. Oslo–Bergen–Tromsø.
Papp Zsolt, 1982.: Struktúra és identitás; a társadalmi integráció típusairól. In: Elméletek és hipotézisek 1982. 83–92.
Plakans, Andrejs, 1975.: Peasant farmsteads and households in the Baltic Littoral. In: Comparative Studies in Society and History (17) No. 1. 2–35.
Polányi Károly, 1976(1947): Elavult piaci gondolkodásunk. In: *Polányi Károly:* Az archaikus társadalom és gazdasági szemlélet. Tanulmányok. Bp. 1976. 123–146.
Postan, M. M., 1978(1972): The medieval economy and society. Harmandsworth. (Penguin)
Saalfeld, Diedrich, 1980.: Die ständischen Gliederung der Gesellschaft Deutschlands in Zeitalter des Absolutismus. In: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (67) Heft 4. 457–483.
Sápi Vilmos, 1967.: A mezőgazdasági bérmunkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig. Bp.
Sárkány Mihály, 1983.: Parasztság és termelési viszonyok. In: Népi kultúra – népi társadalom. XIII. 21–37.
Schäfer László, 1930.: A görögök vezetőszerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában. In: Közgazdasági Szemle (54) 32–54, 109–141.

Shanin, Teodor, 1971.: Peasantry: delineation of a sociological concept and a field of study. In: European Journal of Sociology (12) No. 2. 289–300.
Shanin, Teodor, 1979.: Defining peasants: conceptualization and de-conceptualizations, old and new in a marxist debate. In: Peasant Studies (8) No. 4. 38–60.
Silverman, Sydel, 1983.: A parasztságtanulmányok alakulása az antropológiában: a paraszt fogalma és a kultúra fogalma. In: Ethnographia (94) 1. sz. 89–105.
Slicher van Bath, B. H., 1963.: The agrarian history of Western Europe. A. D. 500–850. London
Smith, Michael G., 1964.: Pre-industrial stratification systems. In: *Smelser, Neil J.–Lipset, Seymour Martin* (eds) Social structure and mobility in economic development. Chicago. 1964. 141–176.
Stone, Lawrence, 1966.: Social mobility in England, 1500–1700. In: Past and Present (33–35.) 15–55.
Szabad György, 1957.: A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bp.
Szabó István, 1948.: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Bp.
Szabó István, 1971(1966): A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század. Bp.
Szabó István, 1976(1965): Jobbágyság-parasztság. In: *Szabó István:* Jobbágyok-parasztok. Bp. 31–49.
Szabó László, 1982.: Csépa község társadalma. In: *Barna Gábor* (szerk.): Csépa Eger–Szolnok. 1982. 229–278.
Szántó Imre, 1952.: A majorsági gazdálkodás uralkodóvá válása, a parasztság nagyarányú kisajátításának kezdetei. In: *Spira György* (szerk.): A parasztság Magyarországon 1711–1790. Bp. 1952. 221–298.
Szendrey Ákos, 1937.: A népi társadalom tagozódása. In: Ethnographia (48) 187–197.
Tagányi Zoltán, 1982.: A faluközösség a változó társadalomban. In: *Vágvölgyi András* 1982. 337–356.
Tilly, Charles, 1976(1964): The Vendée. Cambridge, Mass. – London.
Thirring Gusztáv, 1938.: Magyarország népessége II. József korában. Bp.
Toennies, Ferdinand, 1968(1931): Estates and classes. In: *Bendix, Reinhard–Lipset, Seymour Martin* 1968. 12–21.
Tőkei Ferenc, 1977.: A feudalizmus alapvető szerkezete. In: A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Bp. 281–371.
Vallier, Ivan, 1971.: Empirical comparisons of social structure: leads and lags. In: *Vallier Ivan* (ed.): Comparative methods in sociology. Berkeley–London. 203–263.
Varga Gyula, 1960.: Kismarja. (Egy szabad paraszt község a feudalizmus kialakulásának korszakában.) In: *Szabó István* (szerk.): Agrártörténeti tanulmányok. Bp. 1960. 71–137.
Varga Ilona, 1970.: A zemszkij szoborok és az orosz rendiség kérdése. In: Századok (104) 3. sz. 643–654.
Varga János, 1969.: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Bp.
Vörös Károly, 1980.: A magyarországi társadalom. (1790–1848.) In: *Mérei Gyula* (szerk.) Magyarország története 1790–1848. Bp. 473–599.
Weber, Max, 1968(1958): The development of caste. In: *Bendix, Reinhard–Lipset, Seymour Martin* 1968. 28–36.
Wellmann Imre, 1980.: Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. In: Történelmi Szemle (23) 3. sz. 376–449.
Willigan, Dennis J.–Lynch, Katherine A., 1982.: Sources and methods of historical demography. New York–London.
Wolf, E. R., 1955.: Types of Latin-American peasantry. In: American Anthropologist (57) No. 1. 452–471.
Wolf, E. R. 1973(1966): Parasztok. In: *Service, E. R.–Sahlins, M. D.–Wolf, E. R.:* Vadászok, törzsek, parasztok. Bp. 1973. 319–462.
Wrightson, Keith, 1977–78.: Aspects of social differentiation in rural England c. 1580–1660. In: The Journal of Peasant Studies (5) No. 1. 33–47.
Wrightson, Keith–Levine, David, 1974.: Poverty and piety in an English village, Terling 1525–1700. New York–San Francisco–London. (Studies in Social Discontinuity.)

SUMMARY

Faragó Tamás: On the Stratification of Rural Society

The author was seeking such a theoretical model for his empirical studies of historical stratification which is suitable for the Hungarian rural communities living under feudal conditions. For this purpose he briefly surveyed how the Hungarian historical literature categorizes peasantry and how it attempts to stratify the pre-industrial rural society. He found that the utilization of the historical studies was not unambiguous, and the interpretation and measuring of stratification is mostly too simplified. Therefore he utilized the results of some sociological surveys of stratification and foreign anthropological and sociohistorical analyses besides his own empirical experiences (based on archival research) during the course of identifying the stratum building factors and the development of the necessary theoretical model. The stratum-building factors thus identified were subsequently grouped on three levels (the individual, the household, the group and their relationship to the macro-environment), and in two approaches (system- and social-integrative ones) (Figures 2–4). The author intends to describe the social stratum as a system, the relationship, dynamism, internal structure and quantitative characteristics of which should be studied in relation to other systems. The author, however, considers this to be only a research hypothesis the practical realization of which depends on a number of conditions (the quantity and quality of the sources available to the given survey, the possibility of the actual implementation of the measuring and analytical techniques developed for the recent society and its rentability).

РЕЗЮМЕ

Тамаш Фараго: О расслоении сельского общества

Автор искал такую идейную модель для эмпирического исторического исследования расслоения, которую можно применить в отношении венгерских сельских общин существующих в Венгрии в условиях феодализма. В интересах этого он сделал короткий обзор того, как венгерская историческая литература категоризирует крестьянство и как она пытается определить слои существовавшие в деревне в период предшествовавший индустриализации. В результате этого копанья в книгах он установил, что использование понятий в ходе исторических исследований не было однозначным и толкование и определение расслоения в большинстве случаев проводилось слишком упрощенно. Поэтому он в ходе определения факторов образования слоев и создания необходимой модели хода мышления наряду с собственным опытом (базирующимся на архивных исследованиях) привёл в помощь и результаты некоторых социологических исследований слоев населения и зарубежных антропологических и историко-социологических исследований. Определенные таким образом факторые образования слоев он сгруппировал на трех уровнях связи индивида, домашних хозяйств, групп и макроокружения) и с двух подходов (системо- и социально интегративный). (Таблицы 2—4.) Сам общественный слой автор описывает как систему в отношении которой следует исследовать ее связь с другими слоями, ее динамику, внутреннюю структуру и количественные показатели. Однако, все это автор считает только гипотезой исследования, практическое выполнение которой зависит от ряда условий (количество и качество источников имеющихся в распоряжении для конкретных исследований, фактическая применимость разработанных для общества того времени техник измерения и анализа и рентабельность их применения).

KOLOZSI BÉLA

A FIATALKORI DROG-VISSZAÉLÉS ÉS TOXIKOMÁNIA EGYES KÜLFÖLDI KUTATÁSAIRÓL

A nyugat-európai közvélemény, a pedagógia és társadalomtudomány iránt érzékeny publicisztika aggodalma és figyelme a hetvenes évek elején igen intenzíven fordult a fiatalok kábítószer-fogyasztásának problémaköre felé. Úgy tűnt, hogy a drogokkal való visszaélés minden eddigieket meghaladó mértéket öltött, több éves emelkedő tendenciája töretlen, a megelőzésére, kezelésére és kontrolljára nem alakult ki megfelelő sűrűségű és specializáltságú intézményrendszer. Ebben a válsághangulatban, a megkésettség érzésének közepette került sor azokra a tájékozódó, helyzetfelmérő vizsgálatokra, amelyek végre áttekinthetővé, és ebben az értelemben kezelhetővé tették a kérdést.

A hetvenes évek elejére jellemző kritikus időszak adatai, a jelenség nyugat-európai szerkezeti jellegzetességei az egyes országok között sok párhuzamos tendenciát mutatnak. A Franciaországból, Hollandiából, Nagy-Britanniából, az NSZK-ból, Olaszországból, Finnországból származó adatok egybevágnak az Egészségügyi Világszervezet 1973-as keltezésű 516. számú, e tárgykörrel foglalkozó jelentésének megállapításaival. Mindebből arra következtethetünk, hogy az országonként, nemzetenként, hagyományrendszerenként és társadalmi formánként joggal várható különbségek dacára, átfogó, közös, egyetemesebb tendenciák is jellemzik a fiatalkori drogfogyasztást. Természetesen aligha pótolhatja külföldi országokban folytatott kutatás a hazai helyzet alaposabb részletekbe menő feltárását, mégis hasznos lehet a jelenség egyebütt kialakult struktúrájának megismerése, vázlatos áttekintése az itteni kutatások megtervezéséhez.

A drog-epidémia nyugat-európai útját számunkra – több szempontból is – tanulságos módon látszik befutni Franciaország, ahol e modern járvány terjedése sem túl rohamszerű, sem kellően lassú nem volt, az intézményes felkészültség pedig – hozzánk hasonlóan – meglehetősen szerény mértékű lévén, a kihívásnak kezdetben alig tudott megfelelni, gyorsított fejlesztésre szorult. Ezt a sajátos helyzetet is figyelembe véve a modern narkománia-jelenségre vonatkozó külföldi kutatások közül, mintegy illusztrációszerűen, az alábbiakban franciaországi kutatásokról fogunk beszámolni. Mint már fentebb is céloztunk rá, sok tekintetben hasonló a drog-visszaélés jelenlegi magyarországi állapota az évtizeddel ezelőtti franciaországihoz, hiszen a drogfogyasztás méretei megnőttek, az ezzel kapcsolatos tennivalók intézményesültsége azonban még nem követte ezt a növekedést.

A továbbiakban rátérünk a hetvenes évek első fele franciaországi helyzetképe bemutatására, két olyan vizsgálat kapcsán, melyet a kutatók az előző évtized második felére dolgoztak fel és tettek közzé.*

*A két kutatás összefoglalóan is megjelent (Fréjaville, Jean Pierre et alii. Les jeunes et la drouge, 222 pp. Paris, Presse Universitaires de France, 1977.)

A köznapi vélekedések során nem látszik különösebben nehéz dolognak a drogvisszaélők körének meghatározása. Az empirikus kutatás számára azonban jól körülhatárolt, egyértelműen definiált népességcsoportra lenne szükség, és ez az elvárás már sok nehézséget támaszt. Maga a fogalmi meghatározás sem egyszerű, hiszen az Egészségügyi Világszervezet fentiekben már említett drogfogyasztással kapcsolatos 516. számú Jelentése a terminológia kérdésében úgy foglal állást, hogy drogként – toxicomániás drogként – kezel minden olyan szert, amely rendelkezik bizonyos pszichotrop hatással és képes létrehozni dependenciát, a szertől való sajátos függőségi állapotot. Így drogfogyasztónak minősülnek a dohányosok, a bármilyen jelleggel alkoholt fogyasztók stb. Ez a megközelítés – miközben megfelel ugyan egyfajta szemléletnek – nyilvánvalóan nem alkalmas ebben a formában a sürgős tennivalókat jelentő, beavatkozást igénylő, veszélyeztető állapotok operatív megközelítésére. Továbbmenve azonban, a szó szoros értelmében vett drogok körében sem sokkal egyértelműbb a helyzet. A francia joggyakorlat például semmilyen értelemben nem különíti el egymástól a szer-függő személyeket és az egyszeri alkalommal használó próbatevő fogyasztót. Az ilyen helyzetben alkalmazott hivatalos definíciók segítségével nyert adatok csak megfelelően megrostálva vethetők egybe az olyan adatokkal, amelyek más országokból származnak, ahol a visszaélést, az „abusus"-t megkülönböztették a használattól. Ez utóbbi vizsgálatmódnál az átmeneti próbatevők nyilvánvalóan nem szerepelnek a toxikománok között. A pontos, empirikusan megalapozott mérleget nehezíti továbbá a drogok majdnem követhetetlen sokfélesége is, továbbá a meglehetősen szigorúan őrzött orvosi titok – egyébként etikailag üdvös –, a kutatást azonban néha szinte bénító szerepe.

A kutatás feltételeit jelentékenyen módosítja az a társadalmi-hangulati atmoszféra is, amely a vizsgált jelenséget körülveszi. Ennek egyik véglete lehet a társadalom sajátos közönye valamely deviációforma tömegessé válásával szemben, kedvezőtlen azonban az ellenkező véglet, mondhatnánk a túl érzékennyé vált közfigyelem is, mégpedig nem pusztán abban az értelemben, hogy a környező kultúra erőteljes ellenlépésekkel reagál („stigmatizál"), hanem abban is, hogy sajátos mítoszt fon a szóban forgó jelenség köré, esetleg azt éppen túldramatizálja. Egyfajta ilyen túldramatizálást észleltek a kutatók a szóban forgó időszakban az ifjúság drogozása körül is, és úgy látták, hogy nem csupán a kutatás tárgyilagosságát veszélyezteti az efféle légkör, hanem hozzájárul magához a deviációforma terjedéséhez is. Azt találták ugyanis, hogy a különböző szerek pszichotrop hatásukat nemcsak gyógyszerkémiai úton fejtik ki, hanem indirekt pszichológiai mechanizmusokon keresztül is, esetleg éppen a misztifikáció révén felértékelt, a szerekhez kötődő szimbolikus jellegzetességek és rítusok által. Ezért is tartották fontosnak a szenvedélybetegségek tudományos „drámátlanítását".

A társadalmi kezelhetőség kedvéért a kutatók sajátos fogalmi megkülönböztetést alkalmaznak a fiatalkori drogvisszaélés jelenségkörében. Az érintetteket két csoportra osztják, saját terminusukkal a „drogués" és a „drogables" csoportra. Az első, a már droggal találkozottakat, az aktív fogyasztókat jelöli, a második a valószínű potenciális fogyasztókat, de legalábbis a – réteg, csoport és szubkulturális helyzetük okán – súlyosan és közvetlenül veszélyeztetettek körét. Nyilvánvaló, hogy a második csoport esetében elsősorban komplex megelőző, kollektív „kultúra-módosító" eljárásokra van szükség, az első esetben pedig ezen kívül gyógyító, összetett rehabilitációs tevékenységre is. Jelszó-

szerű tömörséggel az ottani társadalompolitika a „kollektív akciók" stratégiájáról beszél, az érintettek előbbi, illetve utóbbi körét célozva meg.

A hetvenes évek első felében mindkét érintett körben – alkalmas mintán – empirikus vizsgálatokat végeztek. E vizsgálatok eredményei és tanulságai jelentős mértékben hozzájárultak a preventív és interventív – megelőző és közbeavatkozó – intézmények azóta megvalósított fejlesztéséhez.

A drogfogyasztók csoportja körében (a „drogués" csoport tagjainál) végzett kutatások alanya 1030 kezelt személy volt, 35%-uk nő. E csoport vonatkozásában ún. leíró epidemiológiai kutatást végeztek, vagyis igyekeztek megállapítani a különféle drogvisszaélési viselkedések megoszlását, alcsoportjainak jellegzetességeit.

A különösen veszélyeztetettek köre (a „droguables" csoport) vizsgálati személyei válogatás nélküli középiskolások voltak, összesen 2339-en, Franciaország három régiója gimnáziumi tanulóinak reprezentatív mintáját alkották.

Jellegzetes a drogvisszaélők területi megoszlása. Párizsból, illetőleg elővárosaiból származott a vizsgáltak 42,7%-a, s jóllehet összességükben a kezeltek 45 megyéből kerültek ki, ezek közül csak további három megye szerepelt még jelentősebb számú visszaélő lakóhelyeként, az összes többi megye mindössze az alanyok 20%-án osztozott. A kiemeltebb gyakoriságú megyék a jelentős tengeri-kikötői forgalom mentén terülnek el.

A francia mentális egészségügyi, illetve egészségügyi szolgáltatás sokfélesége, alkalmasint széttagoltsága miatt a vizsgáltak kezelése többféle intézménytípusban történt. 21,2%-uk pszichiátriai kórházból, 21%-uk ún. méregtelenítő központokból került a vizsgálati mintába, míg a fennmaradó részük egyéb, helyi intézményekből. Jellegzetes korcsoport a 20–24 év közötti, az összes eset 63,1%-a származik ebből. Az esetek 91,3%-a francia, a többi ott élő külföldi.

Családi helyzetükre jellemző, hogy minden negyedik érintettnek elváltak a szülei, míg a megfelelő átlagpopulációban ez csak minden huszadik fiatalra jellemző.

Karakterisztikus jegyeket mutat a társadalmi rétegződés szerinti származás is, melyet a szülők foglalkozásának megjelölésével az alábbi táblázatban ismertetünk.

A táblázatban aláhúzással jelöltük azokat a számértékeket, amelyek olyan foglalkozási csoporthoz tartoznak, ahol a drogozó gyerekeket nevelő szülők aránya viszonylag jelentős.

A parasztok és a mezőgazdasági bérmunkások körében igen alacsony a drogvisszaélő gyermekekkel rendelkezők száma, az ipari és kereskedelmi helyi irányítók felülreprezentáltsága kb. másfélszeres, a vezető állású és értelmiségi apáké több mint kétszeres, ugyanezen réteghez tartozó anyák esetében majdnem kétszeres. Érdekes módon alakul a középvezetők helyzete: az ebbe a társadalmi rétegbe tartozó apák voltaképpen nem felülreprezentáltak gyermekeik drogozását illetően, míg az ugyanebbe a rétegbe tartozó anya esetén ez a felülreprezentáltság több, mint másfélszeres. (Talán sajátos családszociológiai ok rejlik az összefüggés mögött: a középvezető családfővel rendelkező francia család egyike a jellegzetesen tradicionális, hagyományos értékrendjében megmaradt családnak, míg a középvezető anya gyakrabban képvisel egy, a társadalmi ranglétrán felfelé törekvő, nem csupán családi szerepei felé forduló viselkedés-stratégiát, pszichológiai síkon tekintve egy dominanciára törekvő női viselkedésmintát.)

Sajátos képet nyerünk, ha maguknak a drogfogyasztóknak a foglalkoztatottsági viszonyait vizsgáljuk meg. Egyharmaduk minden származáskategóriában foglalkozás nélküli. A

	A szülők foglalkozása %-ban			
	Apák		Anyák	
	Franciaország aktív népessége körében	Drogosok körében	Franciaország aktív népessége körében	Drogosok körében
Földművelők és földmunkások	10,7	1,4	9,1	0,7
Irányítók az iparban és kereskedelemben	9,1	15,4	9,3	12,6
Szabadfoglalkozásúak és felső vezetők	8,3	18,5	3,7	5,9
Középvezetők	12,1	13,4	14,8	22,6
Alkalmazottak	9,3	11,4	27,4	23,0
Munkások	43,3	31,7	22,9	13,7
Egyebek	5,0	8,2	12,8	20,8

(INSEE 1972-es foglalkozási statisztikájával összevetve.)

munkás, illetve az ipari és kereskedelmi helyi irányító származáskategóriából jövőknek mintegy a fele maga is foglalkoztatott, kereső. A hierarchia felsőbb szintjeiről származók körében mind nagyobb arányú a drogvisszaélők között a tanulók, egyetemi hallgatók aránya. A vezetőállású-értelmiségi körből származó drogosok 40, a középvezetőiek 30, az alkalmazottiak 20%-a tanulója-hallgatója valamely oktatási intézménynek. Ami a foglalkozásnélküli egyharmadot illeti, ezek háromnegyed része 18. és 24. életév közötti. Az inaktívak (a foglalkozásnélküliek) körében az elvált szülők aránya 20%-kal magasabb, mint a dolgozó vagy legalábbis tanulóviszonyt tartó többi drogvisszaélő körében.

Az egyes drogféleségek használatára jellemző, hogy az életkor előrehaladtával növekszik az ún. kemény drogok használatának aránya. Ez a „korban való előrehaladottság" itt csupán a 25. életév feletti életkort jelenti! A vizsgálati minta 25. életév feletti részére jellemző, hogy 1/3-uk már többször feküdt szenvedélybetegsége vagy valamilyen egyéb mentális zavara miatt kórházban, s ezek felének folyamatosan – a vizsgálat idejében is – van testi és/vagy mentális, pszichés panasza. A mintában 173-nak volt öngyilkossági kísérlete (16,8%). Közülük 106 fiú/férfi volt. Azt láthatjuk, hogy – szemben az átlagnépességgel – a nők öngyilkossági kísérleti aránya a csoportban nem nagyobb mint a férfiaké, vagy ha úgy tetszik az utóbbiaké is eléri az előbbiekét. A 25. életév felettiek között az öngyilkossági kísérletek aránya még sokkal kedvezőtlenebb, itt már 25%-uk előzményében fordul elő, és a csoport fele ún. „recidivista", vagyis többször volt már önpusztító próbálkozása.

A vizsgálatok arra utaltak, hogy ez az öngyilkossági kísérleti előzménnyel rendelkező csoport minden tekintetben súlyosabb helyzetben van, mint a többi drogfogyasztó. Így a testi és mentális panaszok, a fertőzéses állapotok, a túladagolási balesetek, a dependen-

ciáig, függőségig eljutó fogyasztási szokások, a kapcsolattalanság tekintetében az öngyilkossági kísérletesek 30–40%-kal súlyosabb helyzetben vannak, mint az ilyen próbálkozáson át nem esettek. Az antiszociális történések a kísérletesek körében 100%-kal gyakrabban fordultak elő, mint a többieknél.

Egyfelől a szuicid kísérleten átesett, másfelől pedig az ilyenen át nem esett csoport személyiségfejlődési, élettörténeti hátterének jelentős különbségére utal, hogy az előbbiek mintegy egyharmada származik elvált szülői házból, míg a kontrollcsoport esetében ez az arány 22%.

A különféle drogok fogyasztásának megoszlása jellegzetes és évről évre változatlan tendenciát mutat. A vizsgálati személyek több mint kétharmada fogyaszt hasist és marihuanát. Ezt a viszonylagosan „könnyűnek" számító drogot többnyire fiatal (25 éven aluli) életkorú tanuló vagy egyetemi hallgató foglalkozású fogyasztó használja. Ezek a kezeltek a drogfogyasztást illetően általában még nem váltak idült, szerfüggő visszaélőkké, jelentős részükre jellemző, hogy átmeneti próbálkozás után felhagynak a drogvisszaéléssel. Deviáns irányba sodródásuk – továbbsodródásuk – veszélyére utal azonban, hogy még e „jobbindulatú" csoport tagjai közül is 51%-uknak volt már valamilyen szinten konfliktusa a törvénnyel.

Heroint (is) használ az 1030 vizsgált közül 482. (Ez a csoport nyilvánvalóan részben átfedi az előbbi csoportot is.) A heroint is fogyasztók deviáns sodródottsága már szignifikánsan súlyosabb, mint a hasist-marihuanát használó csoporté. Az ide (is) tartozók általában már nem dolgoznak, fogyasztásuk és egészségi panaszaik idültté váltak, 43,5%-uk előzményében szerepel hatóságilag elrendelt kényszerelvonó kezelés.

Említésre érdemes még talán, hogy az egyik vizsgálat arra utalt, hogy a drogvisszaélők 52%-a kezdte a szerfogyasztást valamilyen csoportban, 48%-uk pedig közvetlen szubkulturális környezeten kívül.

Az említett franciaországi összefüggésekkel párhuzamos tendenciákat mutattak ki más európai országokban, hasonló alapossággal végzett további elemzések is. Ezek közül elsősorban a Cohen által Hollandiában és a Home Office által Nagy-Britanniában végzett kutatásokat szükséges kiemelni. Az egyetlen különbség az volt, hogy Franciaországban a vizsgálatba bevont drogvisszaélők életkora valamelyest alacsonyabb volt, mint az említett két másik országbelieké. (Franciaországban 80%-uk 25 éves, illetve annál fiatalabb korosztályba tartozott.) A francia kutatók a jelenség ilyetén „juvanizáltságát", korosztályi eltolódását narkománia präcoxnak (korai narkomániának) nevezik.

Cohen hollandiai vizsgálatait hasonló nagyságrendű népességen végezte, mint a francia kutatók, 958 személyen. Ott ezek 26%-a származott a felsőbb társadalmi rétegekből, 43%-uk az ún. középrétegekből.

Nagy-Britanniát illetően Hawks megállapította, hogy a drogvisszaélőkre jellemző egy – az apjuk szociális-hierarchiális státusához mért – sajátos „proletarizáció", 39%-uk szakította meg tanulmányait, vagy hagyott fel foglalkozásával, jóllehet – érdekes módon – iskolázottsági színvonaluk mindezek dacára sem különbözik szignifikáns módon a kortársi átlagnépesség iskolázottsági nívójától.

Az előzményeket, a visszaélés kialakulásának kezdeteit illetően rá kell mutatni, hogy az „üldözött" drogokkal való visszaélést gyakran vezetik be még „jóhiszemű" nyugtatószerfogyasztási szokások. Gyakran e két használati forma között átmenetet teremt a gyógyszerként (és ezen belül nem kábítószerként) értelmezett altatók szedésével való,

szerfüggőségre vezető visszaélés. Igen jelentős e körben a barbiturasavas altatóktól való függés. A különböző nyugat-európai országokban ennek aránya nagyjából hasonló.

Bewley nagy-britanniai vizsgálata a barbiturátdependensek arányát 150–250 százezrelék közöttinek találta, később nyugat-németországi, finnországi, olaszországi és svájci vizsgálatok is megerősítették ezt a nagyságrendet. Utóbbi adatokat az említett 516. sz. EVSz jelentés vetette össze és értelmezte sajátos kontinentális fogyasztási tendenciaként. Jellemző – köznapi orvosi-pszichiátriai tapasztalat is –, hogy sajátos „kodependencia" – kölcsönös függésrendszer – jön létre az alkohol- és barbiturát-visszaélés között. A kutatások felvetették annak lehetőségét, hogy a jelenségkör – és nyomában a drogvisszaélések súlyos problematikája – összefügghet azzal a hibás orvosi gyakorlattal, hogy több európai országban a csecsemők mintegy 6%-a élete első 3 hónapjában kap altató- és nyugtató hatású gyógyszert, mely az élettanból ismert ún. „imprinting"-szerű mechanizmuson keresztül a szervezet, az idegrendszer sajátos készenlétét teremti meg a feszültségek, különféle stressz-állapotok gyógyszerkémiai feszültségmentesítésére. Ez a gondolat rámutat a megelőzés egyik lehetséges útjára: az orvosok, de kiemelten a gyermekgyógyászok altató és nyugtatószer rendelést illető „„könnyűkezű", hibás gyakorlata felülvizsgálatának szükségességére.

* * *

A tanulmány elején említett másik kutatás, melyet Franciaország egyes régióiban, az ottani gimnáziumi tanulókat reprezentáló mintán végeztek, azt a célt tűzte ki maga elé, hogy felderítse: vajon a veszélyeztetettnek minősíthető középiskolás réteg milyen jellegzetességekkel bír a drogvisszaélésre vezető faktorok tekintetében. Így vizsgálták a diákok beállítódásait, a drogok veszélyességére, a kipróbálás kockázatosságára vagy kockázat mentességére vonatkozó véleményét, továbbá életmódját, csoport-kapcsolattartási, alvási, alkohol és nyugtatószer fogyasztási szokásaikat, ez utóbbiak forrását, mindezek rétegjellemzőikkel való összefüggéseit – hogy csak a legjelentősebbeket említsük.

Az attitűd vizsgálatok arra utalnak, hogy vélekedéseik nem nyújtanak kellő védelmet a drogok kipróbálásának kísértésével szemben. A 16 éves és fiatalabb fiúk 30,7%-a úgy vélekedett, hogy a drogok alkalomszerű kipróbálása teljesen veszélytelen, továbbá 25,2%-uk pedig az alkalomszerűség megszorítását sem tartotta szükségesnek. Tizenhat évnél idősebb társaik körében a számarányok már 37,7%, illetve 20,3% voltak. A tizenhat évnél fiatalabb lányok a kipróbálásról nagyjából hasonlóan vélekedtek, mint fiú kortársaik, az életkor előrehaladtával azonban körükben az alkalomszerű próbálkozást veszélytelennek tartók száma alig nőtt, a rendszeres fogyasztást pedig többen utasították vissza, mint fiatalabb társaik. A drog-kínálat bőségét is figyelembe véve a fenti arányok rendkívül magasak, igen nagy terjedési veszélyt jeleznek.

Az alkoholfogyasztást illető kép ugyancsak kedvezőtlen. Úgy tűnik, hogy a teljesen absztinens középiskolások aránya nem haladja meg a 20%-ot. A fiúk mintegy 20%-a hetente többször fogyaszt alkoholt, a borfogyasztás ugyancsak a fiúk körében 11,2%-nál mindennapos, 1,5%-uknál naponta többszöri.

A lányok alkoholfogyasztási aránya a különféle kategóriákban általában a fiúkénak fele, kétharmada. A nemi különbség a közismert és nemzetközi érvényességű szociokulturális mintakülönbségekből származik, korántsem jelenti azonban a lányok mérsékeltebb

jövendő drogveszélyeztetettségét, ugyanis a lányok altató és nyugtatószer (szedatohipnotikum) fogyasztása a tizenhatodik életév után jelentősen növekszik, és a fiúk fogyasztásának háromszorosát is eléri. Nyilvánvalóan ez jelentős mértékben kompenzálja, kiegyenlíti a fiúk alkoholfogyasztási többletét.

Az alkoholfogyasztás arányai súlyosak és korántsem magyarázhatóak a hagyományos francia étkezési borfogyasztással (jóllehet gyermekek esetében ez sem feltétlenül bocsánatos bűn), ugyanis a középiskolás fiúk 60%-a különféle rendszerességgel töményszeszt is fogyaszt.

Az alkoholfogyasztás nyilvánvaló veszélyeztető jellege a későbbi drogvisszaélés vonatkozásában könnyen belátható, ha szembesítjük a jelenséget a sokszorosan kimutatott, a függőség kialakulását kölcsönösen támogató ún. kodependencia hajlammal.

A másik narkomán veszélyeztetettséget növelő faktor a fiatalok rendszeres szedatohipnotikum szedése. Fentebb említettük, hogy ez főként a lányok „szokása", esetleg visszaélési formája, abúzusa. A rendszeres szedés két legfőbb indoka az idegesség és álmatlanság. A kutatás feltárta a beszerzési forrásokat és megállapította, hogy a rendszeres szedők beszerzési forrása csak az esetek töredékében a baráti kör, ugyancsak ritkán a szülők vagy felnőtt ismerősök, ám legtöbb esetben a könnyedén újra és újra – kérésre – gyógyszert felíró orvosok. A körültekintőbb gyógyszerrendelés megelőzésbeli lehetőségeiről fentebb már szóltunk.

A középiskolások körében végzett vizsgálatok összegyezéseképpen a kutatók megállapították, hogy a *francia gimnazisták mintegy* 13%-a tekinthető egy jövendő drogvisszaélés tekintetében *súlyosan veszélyeztetettnek.*

Ez a globális számérték azonban elfedi, hogy a veszélyeztetettség a társadalmi minősítés mechanizmusai miatt egyenlőtlenül oszlik meg a különféle társadalmi rétegek között, hiszen a deviánsok sokszor megpecsételő „beskatulyázása" többnyire szociálisan nagyon is szelektív, a hátrányos helyzetűeket könnyen „beválogató" módon megy végbe.

Elöljáróban már jeleztük, hogy a kábítószerhasználatot visszaszorító stratégia két területre irányul, kettős támadáspontú, s az eltérő támadáspontok eltérő hangsúlyú tartalmi, eljárási vonatkozásokkal rendelkeznek. Így:

– a drogfogyasztókkal kapcsolatban az *individuális akciók,*
– a veszélyeztetett populációkkal kapcsolatban pedig a *kollektív akciók*

kapnak döntő hangsúlyt. Az utóbbiak elsősorban a közösségek értékrendjében és életmódjában szeretnének kívánatos változásokat elérni, pontosabban a drogfogyasztáson kívül, attól függetlenül is sok dimenzióban belépnek az értékrendről és életmódról folytatott vitákba, s e vitákon belül egyes, általuk kívánatosnak tartott állásfoglalásokat hangoztatnak, ilyen álláspontokat erősítenek. Nyilvánvaló, hogy élő, szerves csoportoknak, ifjúsági rétegeknek életforma-választásuk során sok egyéb szempontjuk is van, mint egy sajátos állapot – a drogfüggés-elkerülése, így ennek szempontjai csak sok tucatnyi, egyéb szemponttal karöltve érvényesülhetnek. Az individuális akciók tekintetében ez jószerével másként van: a már drog-problémák vonzáskörébe kerültek nyilvánvalóan könnyebben adnak a kérdéskörnek elsőbbséget, a többi szempontnál nagyobb fontosságot.

A droghatásnak kitettek számára elsődlegesen individuális, személynek szóló, gyógyító jellegű segítséget kell nyújtani. Mindamellett a kollektív akciók attitűdváltoztató beavatkozásaira szükség van itt is, de ezeket az attitűdformáló értékeket személyes arculattal és

a közvetlen kapcsolatok, interakciók során, egyéniségükhöz szabottan kell nekik kínálni, nem pedig olyan általános, főként struktúra-módosító jelleggel, mint a kollektív akciókat. Mindenesetre a kollektív és az individuális akciók között nincs átléphetetlen határ, mert az egyéni akciókat igénylők is részei a társadalomnak, a kollektívumnak, és a kollektíva számára is fontos, hogy szükséges érték-, és attitűdváltásai éppen legsérülékenyebb, legsebzettebb szektoraiban, a már a drogozás bűvkörébe kerültek között is végbemenjenek.

A drogfüggés megelőzését szolgáló – pontosabban a másodlagos megelőzést, vagyis a súlyosbodást, idültté válást, visszaesést, „drogkeményedést" (a veszélyesebb szerekre való áttérést) megelőző – ún. individuális akciók azóta intézménykiépítéssel váltak folyamatosan hatékonnyá. Megnyíltak a drogfogyasztók kezelésére létrejött ún. „Fogadó Központok", és más, időközben létrehívott szakgondozók. Nyomukban – több kutató beszámolója szerint – a helyzet javult, a fiatalok egészségvédelme korábbi holtpontjáról elmozdult. E gondozók kérdésének sok tekintetben szűken orvosi, pszicho- és szocioterápiás, komplex rehabilitációs aspektusai vannak, részletezésükre itt aligha lenne tér.

A közösségi élet szenvedélybetegséget megelőző célzatú optimalizálása természetesen nem csupán gyakorlatilag, de elvileg is igen nehéz kérdés. Hiszen a társadalom szerkezete és dimenziói igen bonyolult rendszereket alkotnak. Még csak vázlatosan sem lehet összefoglalni, hogy egy hatékony, megelőző célú optimalizálás milyen szociokulturális síkokat érintene. Inkább csak kulcsszó szerű utalásokra szorítkozhatunk, a kutatások gyakorlati és szociálpolitikai érdeklődési irányainak megfelelően.

Mindenekelőtt az e tekintetben egyik legfontosabb szociális képződmény, a család szerkezeti sajátosságai, funkciói és diszfunkciói állnak az érdeklődés előterében. Ezen belül is főként a családok egyfelől autonómiára nevelő, másfelől óvó és védő funkciójának arányai, e két, némileg ellentmondó, egymáshoz paradox jelleggel viszonyuló feladatkör együttes megoldásának dilemmái foglalkoztatják a kérdés elemzőit. Az előbbi funkciók kisiklásai döntő szerepet játszanak a személyiségfejlődés elakadásában, deviáns viselkedésminták és szubkulturális befolyások iránti nyitottságában.

Az általános szocio-kulturális értékrendbeli faktorok közül a türelmetlenség, illetőleg túlzó engedékenység egyaránt egészségtelen szélsőségeinek elkerülését, a két pólus viszonylagos értéktartalmainak szerves, együttes megvalósításainak kimunkálását tartja kívánatosnak a megelőzés szempontjait érvényesítő kutatás és szociálpolitikai koncepció.

Úgy tűnik, hogy – akár egyéb deviációféleségek esetében is – az idültté válásban, súlyosbodásban fontos szerepet játszik a deviáns kezdeményeket mutatók „interaktív" kirekesztése közösségeikből. Ezeknek a lépéseknek van ugyan némi racionális magva a kirekesztő közösségek részéről, hiszen ez a magatartás akár meg is felel a rövidtávú védekezés szempontjainak. Ám ez a sajátos – mondhatnánk túlérzékeny „allergiás-védekezés" a még pusztán deviáns kezdeményeket mutatókat is kiszolgáltatja a deviáns szubkultúrák hatalmának, így azonosságukban, identitásukban is deviánssá teszi a próbálkozókat. Ezáltal hosszú távon nem „gazdaságos" eljárás a korai minősítés, hiszen növeli a valódi deviánssá válók számát, miután a normatív társadalommal való intenzívebb kommunikációból éppen abban a személyiségalakulási időszakban zárja ki a kezdődően deviánst, amikor annak eltérő identitása még nem szilárdult meg, amikor szereprendszere még képlékeny, alakítható.

Ennek a sajátos kirekesztésnek a visszaszorítását tartja éppen egyik legfontosabb feladatának a „kollektív" akciók dimenziójában a narkománia-megelőzés fent említett modellje.

Különös figyelmet fordít a kutatás – jóllehet ez éppen nem módosítható szándékos elhatározásokkal – a társadalom (pontosabban az ifjúsági kultúra) sajátos értékvesztéseinek szerepére. A család, az iskola, a munka igen sokat vesztett a modern, kortársi társadalomban abból a szubjektív értékjellegéből, amely sok ember belső meggyőződésében megillette és amely a normatív viselkedés egyik szabályozó elve, erkölcsi kovásza volt.

Egy további vizsgálati aspektusban olyan kérdések foglalkoztatják a drogvisszaélés jelenségével foglalkozó társadalomtudósokat, mint a felnőtté válás, az adoleszecencia és a személyiség érési folyamatának sajátos fáziseltolódásai; egyebek között az intimszférában, a gazdasági szférában stb. felvehető és felveendő felnőttszerepek egymáshoz képest való eltolódása, a kultúra ún. „beavatási szertartásainak", szimbolikus gesztusainak elerőtlenedése, a tekintélyelvűség és a tekintély elleni lázadás sokarcú küzdelmei.

Mindazokat a deviáns viselkedésfajtákat, amelyek egy nemzedékhez kötődnek, sajátosan ifjúsági szubkulturális jelleget öltenek, a szociológiai háttérösszefüggések síkján könnyen – és nem alaptalanul – kapcsoljuk a nemzedéknek a felnőtt társadalomba való beilleszkedési nehézségeihez. Valamivel pontosabban fogalmazunk azonban, ha nem beilleszkedésről, hanem integrációról beszélünk. Míg a beilleszkedés fogalma az egyik fél részéről aktív, a másik részéről passzív, csupán utat engedő magatartást tételez fel, az integráció kifejezés talán valamelyest jobban érzékelteti, hogy a „felnőtt társadalom" is ingatag szereprendszerű, nem minden esetben értékdiktáló a fiatal generáció számára, kapcsolatukban a normanyújtás és elfogadás, különféle arányokban, mindkét oldalon jelen van. E szempont figyelembevételével a generációk viszonyát olyan tipológiával is jellemezni, értelmezni lehet, amelyet éppen az ismertetett droghasználat-kutatás is alkalmaz a háttérjelenségek megértése céljából. Ez a tipológia posztfiguratív, konfiguratív és prefiguratív kultúrákat különböztet meg. Az elsőből a mintanyújtás diktátuma az előző generációk kezében van, a középsőben a generációk viszonya e tekintetben szimmetrikus, az utolsó esetben az érvényes minták és értékek meghatározásának hatalma az ifjúság kezében van.

A modern társadalom, a megváltozott kultúra egyfelől túl kevés döntési lehetőséget, önmeghatározási hatalmat hagyott meg az ifjúság kezében, másfelől különféle „fiatalos értékeket" egyetemesen kívánatossá tett. Az előbbi tipológia szerint a modern kultúra egyszerre lett fokozottabban prefiguratív és posztfiguratív. Egy sajátos nemzedékhez, az ifjúsághoz való tartozás egyszerre jelent egyfelől előnyt, másfelől hátrányt. Kontúrosabbá, jelentősebbé vált az ehhez a nemzedékhez való tartozás. Fontosabbá váltak ezért a generációra jellemző élmények, az ezt körülölelő nemzedékre jellemző „rítusok". Sajátos áttételeken keresztül a társadalmi élet kulturális váltása létrehozza a kor fiatal generációjához kötött deviációformáit, köztük a közös extatikus élményekkel kecsegtető narkómániát.

Mint minden tipológia, ez is természetesen egyszerűsítés, a valóság összetettebb. A modern társadalomnak különféle szektoraiban valószínűleg egymást váltva, vagy éppen egyszerre vannak jelen a vázolt szociokulturális alakzatok. Az értéknyújtás, a kívánatos modellek nyújtásának képessége és a reális érvényesítés hatalmának összeütközései is

létrejönnek. Ez a tarka, feszültségekkel terhes és örvénylő társadalmi dinamika is nyilvánvalóan szerepet játszik a nemzedékspecifikus deviációformák létrejöttében.

Ez a némileg „kulturalista" szellemiségű szociológiai modell jelentős szerepet játszik a drogvisszaélést illető, háttérjellegű értelmezési modellekben, kiegészülve természetesen azokkal a biológiai megfontolásokkal, amelyek a droghasználat farmakodinamikai, élettani jellegzetességeiből következnek.

* * *

A külföldi kutatások tanulságosak a toxikománia veszélyeztetettség és ártalom sajátosságainak, főbb mutatóinak megismerése szempontjából. Bármennyi közös elem legyen is azonban a különféle nemzetek, országok, kultúrák szenvedélybetegségeiben, mindig jelentős mértékű marad a különbségek világa is, így pótolhatatlanul hiányoznak a gyakorlati, gyógyító célokat szem előtt tartó részletes hazai kutatások. Ezek megszervezése és lebonyolítása halaszthatatlan feladat.

VARSÁNYI ERIKA

GYÓGYÍTÁS ÉS EMBERI KAPCSOLATOK

Osztrák szociológiai folyóirat tematikus száma

Az Österreichische Zeitschrift für Soziologie 1985/3–4. száma a gyógyászat aktuális társadalmi összefüggéseinek áttekintésére tesz kísérletet. A közölt dolgozatok túlnyomó többsége nem az egészségügyi intézményrendszer, hanem a gyógyítás szociológiai kérdéseivel foglalkozik. A publikációk kisebb hányadának érdeklődése irányul az egészségügyi ellátás gazdasági és társadalmi, politikai vonatkozásaira, mint például a gazdasági válság és munkavédelem, valamint az önsegélyezés és az osztályszolidaritás összefüggéseire.

Az orvos–beteg kapcsolattal foglalkozó tanulmányok mennyiségi túlsúlyban vannak. Ezek kiemelt ismertetését mindenekelőtt az indokolja, hogy ez a tematikai arány egy, a gyógyászatban felerősödő szemléletet jelenít meg.

Az orvos és beteg közötti személyes kapcsolat jelentőségének felismerése a gyógyításban nem egy eddig ismeretlen jelenség felfedezése és hirtelen betörése a tudományos gondolkodásba. Mégis úgy tűnik, hogy (még olyan szellemi előzmények után is, mint Bálint Mihály nemzetközi hatású tevékenysége), a pszichoanalízis bizonyos felismeréseinek a szomatikus gyógyászatra történő szemléletformáló adaptálásáért, módosított formában való alkalmazásáért az orvostársadalomban és az egészségügyi intézményeken belül még ott is szinte hittérítői szenvedélyességgel kell érvelni, ahol az ún. Bálint-szemlélet és módszer a hazainál sokkal erőteljesebben hatja át a gyógyászatot. Az orvos-szerep történelmi változásainak követésével, a medicina határkérdéseivel, az orvosi beavatkozás és felvilágosítás etikai határaival, a preventív gyógyítás lényegével, a diagnosztikus és terápiás kompetencia közötti különbséggel ill. ennek zavaraival foglalkozva a szerzők többsége nem vonultat fel matematikai-statisztikai mutatókat, minthogy a fókuszba kerülő kérdések főként szerep- és viszonyulásmozgásokat követnek ill. elméleti fejtegetések során az e téren szükséges változásokat fogalmazzák meg.

E változások érzékeltetésére paradox módon mégis azt a dolgozatot ismertetem az első helyen, amely mind a tudomány, mind a mindennapi érdeklődés irányultságát számszerűsíti. A szerzők (*Angermayer,* M. C. és *Kühn,* L.) a német könyvpiacon 1951 és 1981 között megjelent kiadványok tematikai arányainak elemzésével érzékeltetik az 1971-ben bekövetkezett psychoboom jelenséget. Ekkor mutat ugyanis robbanásszerű emelkedést a könyvpiacon a pszichoterápiával foglalkozó, első kiadású könyvek száma.

A psychoboom fogalom három jelenségkört foglal magába: a könyvkínálatot, azt az intézményi és szemléleti hálózatot, amely a kínálatot nyújtja és a fogyasztókat.

A különböző pszichoterápiás módszerekkel, technikákkal foglalkozó kiadványok már olyan mennyiségben – mind abszolút számban, mind a szépirodalomhoz és az egyéb orvosi szakkönyvekhez viszonyított arányban – árasztották el a könyvpiacot, hogy az már a

szakemberek számára is szinte áttekinthetetlenné vált. A pszichoterápia iránt érdeklődők köre mégsem korlátozódik az ezzel hivatásszerűen foglalkozókra, ill. az érzelmi-indulat zavarokban szenvedőkre. A pszichopiac ma a könyvpiac mellett jelenti a szakemberek és laikusok számára egyre nagyobb számban szervezett rendezvényeket, pszichológiai szolgáltatásokat, a ki- és továbbképzést szolgáló ún. works hopokat, a pszichológiai „sajátélményt" ígérő szabadidő programokat stb. A felduzzadt igények szociológiai magyarázata értelmezési keretet ad a folyóirat tematikai arányainak társadalmi hátteréhez is.

Keuppot idézve a könyvpiacot elemző szerzők a „psychoboom" jelenség egyik társadalmi összetevőjeként említik, hogy a személyiségfejlődést egyre több válság kíséri, mivel a szocializáció során elsajátított orientációs minták egyre kevésbé és egyáltalán nem életreszólóan adnak biztonságot, támaszt a mindennapi problémák leküzdéséhez. A belső biztonság deficitje mellett fontos körülmény, hogy a pszichológiai robbanás időpontja (1971) közel esik a 60-as évek diákmozgalmához. S hogy a pszichokultúra éppen a baloldaliak körében talált sok hívőre, összefügg azzal, hogy – *Wirth-et* idézve – a pszichoterápia új formái a baloldaliak megváltozott pszichés problémahelyzetére adtak választ.

Az NSZK-ban a könyvpiac mozgásából elemzett trendek magyarázataként említik meg, hogy a jelenség az USA-ból érkezett –, ahol pszichoterápiás tendenciák szaporodása a terapeuták közötti konkurenciaharcból is következik –, egyéb társadalmi jelenségekhez hasonlóan némi késéssel (ott ez a robbanás már a 60-as években észlelhető volt). E tendenciába illeszthető még (okként vagy következményként?), hogy időközben beiktatták az orvosképzésbe az „orvosi pszichológia" és a „pszichoterápia-pszichoanalízis" tantárgyakat, amely fokozta e szakmák vonzerejét.

Gross, P., *Hitzler,* R. és *Honer,* A., amikor diagnosztikus és terápiás kompetencia történeti alakulását követik, eljutva addig a kérdésig, hogy vajon itt már két kultúráról van-e szó, ebben a megállapításban összegzik elemzésüket: „A modern gyógyászat az elemzésben aratott sikereivel egyre újabb teljesíthetetlen igényeket ébreszt. Az orvosi foglalkozás szakszerűsödése, azaz a természettudományos ismeretek és módszerek szaporodása a legújabb kori nyugati kultúrában szükségképpen együttjár a pácienstől, mint konkrét, egyedi személyiségtől való eltávolodással. Mai racionális gondolkodásunk felől a sámánizmust funkcionálisan úgy tekinthetjük, mint egy komplex, integratív társadalmi művészetet, amely a gyógyításhoz szükséges kompetenciát beágyazza a másik ember és a közösség egzisztenciális boldogulásának szolgálatába. Ezzel szemben a jelenlegi, tisztán természettudományos irányultságú gyógyítás a beteg emberben egy személytelen kutatási- és terápiás tárgyat lát."

Mindeddig az a tétel érvényesült, hogy „nincs terápia diagnózis nélkül", ma sok betegségre a „diagnózis ellenére sincs terápia" vállrándítás működik. Azért, mert tudományos kritériumok szerint az orvos a kompetensebb, mert magatartása pragmatikusan távolságtartó, a páciens a bizalom hiánya miatt éppen a szakmai kompetenciát vonja kétségbe. Az orvos szakszerű, tárgyilagos viszonyulása kelti ui. a páciensben azt az érzést, hogy nem értik meg, nem ismerik el, rosszul „kezelik", a szó kettős értelmében, mint személyiséget, s mint beteget. Az orvos a helyzet szorításában az elé a dilemma elé kerül, hogy miközben diagnosztikus ismereteit bővíti és egyre erőteljesebben szcientista beállítódást vesz fel, egyre inkább válik kétségessé az emberi viszonyulással minősíthető szakmai kompetenciája. Ebből a helyzetből a kiutat a szerzők a szcientista szemlélet

háttérbe szorítása árán a gyógyítás művészetének felerősítésében látják. Ez utóbbi alatt pedig azt a tevékenységet értik, amelynek során az orvos a beteg embernek a társadalmi biztonságtól való megfosztottságából, az élet magától értetődőségén esett sérüléséből fakadó feszültségeit megérti, feloldja és megszünteti.

Az orvos–beteg kapcsolat személyességének fontosságát saját praxisból vett esetismertetésekkel és betegként átélt saját élményével erősíti *Hnebschmann,* H., aki már a párbeszédet is terápiás erejűnek és hatásúnak tekinti. A fent ismertetett diagnosztikus kompetencia elsődlegessége –, ha nem éppen kizárólagossága – magyarázza azt, amit a szerző az orvosi gyakorlatban uralkodó „dialógusfóbiaként" határoz meg. Ez az állapot a medicina egyre tudományosabb jellegéből következik: ez ui. megköveteli, hogy ahhoz tartsuk magunkat, amit bizonyítani lehet. Bizonyítani pedig azt lehet, ami látható a testen; amit a beteg mond, az nem bizonyítható, legfeljebb hihető. Ezenkívül egy párbeszédben előfordulhat az, hogy a másik fél kérdez, s erre nincs kész válasz. *Hnebschmann* esetismertetéseit így foglalja össze: „a megbetegedés valamely pszichoszociális viszony törésének a jele, de ugyanakkor kifejezi e viszony megváltoztatására irányuló igényt is." Ebből a megközelítésből szükségképpen jut el a neurózis mechanizmusáig, de továbbmegy a testi-lelki működés szoros dinamikai egységét tételező pszichoszomatikus orvoslásig. „A pszichoszomatikus szemlélet nem azt kérdezi, hogy egy adott testrész, szerv mire reagál egy bizonyos tünettel, hanem, hogy mire reagál a személyiség e tünettel? A pszichoszomatikus orvosi szemlélet azt jelenti, hogy az orvos meghallja a beteg rejtett segélykiáltását és a beteg személyiségét erősíti ahhoz, hogy megszabaduljon belsővé vált kényszereitől és képes legyen átalakítani viszonyát „környezetéhez."

Weisack, W. az orvosi szerepértelmezések történeti áttekintésekor abból indul ki, hogy valamely súlyosabb megbetegedés mindig három dolgot foglal magában: a jó közérzet és teljesítőképesség csökkenését, az ebből következő társadalmi elszigetelődést és a társadalmi státus enyhébb vagy drasztikusabb megváltozását, valamint az egzisztenciális szükséget és fenyegetettséget. Végigtekintve a történelem különböző korszakainak tipikus orvosszerepeit, a ma orvosát természettudományos orientációja megfosztja eddigi legfontosabb attitűdjétől, nevezetesen attól, hogy a beteg partnereként *e három tényező hatásának elviselését megkönnyítse.* „A jelenlegi orvosképzés hiányosságainak csökkentéséhez a jövő orvosának nemcsak új tudásterületeket kell feltárnia, hanem mindenekelőtt olyan új szerepértelmezést kell az oktatás során közvetíteni, amely lehetővé teszi számára a különböző szerepek közötti választást a beteg és a vele kialakított kapcsolat jellege szerint, ezzel sikerülne elkerülni a megmerevedését a természettudományos szakértői szerep kizárólagosságában."

Koch, T. az orvos–beteg kapcsolattal foglalkozó munkák többé, kevésbé azonos dimenzióban mozgó sorát egy további szemponttal bővíti. Etikai megközelítésével dinamizálja a szinte kizárólag az orvos oldaláról elemzett és az orvosi attitűddel megváltoztatandónak ítélt kapcsolatot.

Minden egyes ember a fájdalom által ütközik a betegségbe. A fájdalom hajtja orvoshoz. Miután azonban minden betegség az életfolyamat törése és soha nemcsak egyetlen szervnek vagy pszichés képességnek a defektje, a beteg ellenállást fejt ki betegségének pszichológiai értelmezésével szemben. A betegségnek egy szervre történő lokalizálásával a beteg objektiválja betegségét, mintegy eltávolítja szubjektumától a beteggé válást. Az orvosnak a betegségtünetté tárgyiasított szervvel való szakmai foglalkozással egyidejűleg

erkölcsi kötelessége, hogy a beteg embert személyiségnek tekintse. Tevékenységével azt kell elérnie, hogy a betegséggel megtört életfolyamat ismét integrálódni tudjon a betegben, mint szubjektumban.

A szociálpolitika és az egészségügy intézményrendszerének, funkcionálásának ill. diszfunkcionálásának szociológiai vizsgálata Magyarországon sem mellőzheti az előbbiektől éppenséggel nem független emberi kapcsolatok minőségének kutatását. Itthon is foglalkozott a szociológiai elemzés a pszichoszomatikus orvoslással szemben az orvosok részéről tapasztalható ellenállás érdek- és hatalommotiváltságával, de egyfelől az állami intézményrendszer és szabályozás, másfelől a társadalom igényei között az egészségügy, a gyógyítás területén is állandósulnak a feszültségek, és ebben a helyzetben az orvos–beteg kapcsolat, és ennek mindenkori állapota különösen jelzi és minősíti az egészségügy és a társadalom emberi minőségét.

Mindenesetre a psychoboom jelensége az utóbbi években nálunk is észlelhető. Ennek egyik jele a pszichiátriának a medicina önálló ágaként való elismerése és intézményesülése. A pszichiátria és az egyéb orvosi szakterületek között képez hidat a pszichoszomatikus orvoslás, amely nemcsak dinamikus egységnek tekinti az ember pszichés – kognitív – szomatikus működését, hanem személyiséget is lát a betegben.

HALMOS KÁROLY

VÁLLALKOZÓI CSOPORTOK A SZÁZADFORDULÓN MAGYARORSZÁGON

Miként gyakran előfordul egy-egy cím többet ígér, mint amennyit az utána következők be tudnak váltani. Ez alól ez sem kivétel. Sajnos nem ígérhetem, hogy a cikk végére a magyarországi nagyvállalkozók csoportjainak átfogó képe fog kirajzolódni előttünk. De talán már az sem haszontalan, ha a kutatás problémáit sikerül összefoglalni.

Ha a vállalkozáshoz és a vállalkozókhoz társadalomtörténeti szempontból közelítünk az első, igen komoly kérdés a gazdaságelmélet „vállalkozó"-fogalmának operacionalizálása, a történeti forrásokhoz való adaptálása. Be kell vallani, hogy bármilyen közgazdasági meghatározást fogadunk is el, a kutatómunka során a források nagyon leszűkítik választási lehetőségeinket, majdhogynem a definíciót kell a forrásokhoz igazítani. Vállalkozó, nagyvállalkozó, ipari nagyvállalkozó, nagyipari vállalkozó, gazdasági elit, nagytőkés, nagypolgár, nagyburzsoá sőt nagyvállalati tisztviselő, föltaláló – megannyi különböző, de mégis összefonódó fogalom, melyek gyakorta egy és ugyanazon személyre vonatkozhatnak. Hogy a szóba kerülő – a forrásokból kiemelt – személyek közül valójában ki a vállalkozó, az gyakorlatilag a kutatás végén dől el, hiszen csak egy-egy egyéni vagy családi életút leírása ad választ arra, hogy a kutatás tárgyául választott személy hivatásszerűen foglalkozott-e gazdasági szempontból jelentős – kockázatos – döntések meghozatalával. Csak ha e kérdésen túltesszük magunkat, jön a társadalomtörténeti kérdés: hogyan illeszkednek a vállalkozók a társadalomba és annak különböző közösségeibe, csoportjaiba (ide értve a többi vállalkozókat is). Ehhez természetesen ismerni kell, hogy különböző (osztály, etnikai, vallási, foglalkozási, földrajzi stb.) szempontokból honnan származnak vállalkozóink. Magyarország vonatkozásában első megközelítésben kínálkozott az a csoportosítás, amely a vállalkozók három fajtáját különíti el: a külföldi tőkéseket, a műszakiakat és a kereskedőket. (Vö. Zorn, 1971.) Ez az osztályozás figyelembe veszi, hogy a magyarországi vállalkozók és ezen belül is a nagyvállalkozók kétségen kívül legnagyobb csoportját a zsidó terménykereskedő származásúak alkották. A probléma az, hogy a csoportosítás nem homogén: az elkülönítő tényezők között van földrajzi (külföldi), osztályszempontú (tőkés) és foglalkozási (műszaki, kereskedő), sőt a „műszakit" akár mint végzettséget is tekinthetjük. E többszempontúság következménye, hogy egy-egy vállalkozói karrier esetleg mindhárom csoportba is besorolható.

Az üzemtörténeti irodalom gyarapodásával kísérlet történt arra, hogy a vállalkozókról alkotott képet árnyaltabbá tegyék. (Koroknai, 1979.) A szerző szakított az „egy politikatörténeti periódus – egy vállalkozói típus" fölfogással, és az egyoldalú foglalkozási alapú besorolás mellett sok (14) további típusképző ismérvet sorolt fel.

Míg a két-három típusból álló tipológiák kimondva-kimondatlanul arra szolgálnak,

hogy egy-egy korszak vagy régió fejlődésének lényegét ragadják meg (és így válhat a tipikus vagy nem tipikus kérdése ideológiai-politikai kérdéssé), addig az utóbb említett tipologizálás hibája, hogy az egyes ismérvek kapcsolata homályban marad, így a tipológia nagyon sokat veszít értelmező erejéből, empirikus tartalmasságából. Egy példával megvilágítva: ha tudjuk, hogy egy vizsgált sokaság nemük szerint osztályozva férfiakból és nőkből áll, hajszínük szerint pedig barnákból és szőkékből, akkor ez még nem tipológia. Ha azt mondjuk, hogy „lehetnek tehát barna férfiak, barna nők, szőke férfiak és szőke nők", ez már tipológia, de tökéletesen érdektelen. A tipológia akkor segíthet kutatásunkban, ha segítségével fölismerhetnők, hogy a férfiak barnák, a nők szőkék, vagy fordítva.

A hazai virilizmus kutatása, és főként Vörös Károlynak a budapesti virilisek összetételéről szóló alapvető tanulmánya komoly kihívást jelentett az addig jórészt üzemtörténeti alapozású vállalkozástörténeti kutatás számára, mivel a virilisek között szereplő sok változót nem gazdasági-gazdálkodási tevékenysége, hanem társadalmi beágyazottsága szempontjából ragadta meg.

A pesti virilis polgárság elemzése „mellékesen" vállalkozói pályák igen széles skáláját tárta föl, és éppen a nem gazdaságcentrikus megközelítésnek köszönhetően új megvilágításba helyezte a vállalkozási szféra (család, rokonság) viszonyát. A virilisjegyzékek ilyen feldolgozása, bár módszertanilag nagy segítséget nyújtott, és hatalmas forrásanyagot tárt föl, természetesen nem helyettesíthette a nagyvállalkozók kutatását. A legfőbb ok már korábban említtetett: vállalkozónak lenni nem helyzet, hanem funkció, és így az, hogy ki a vállalkozó, esetleg csak utólag derül ki, még ha az illető az adólistán kereskedőként, magánzóként vagy hasonló titulussal szerepel is. Fordítva is igaz: a nagyvállalkozók inkább vallják magukat földbirtokosnak vagy háztulajdonosnak. Egy másik, elvileg talán kisebb, de igen nagy gyakorlati jelentőségű ok, hogy „... a (virilis – H. K.) vizsgálat keretéből eleve kiesnek mindazon budapesti lakosok, akiknek adóalapja Budapest közigazgatási határain kívül fekvő ingatlan" (Vörös, 1979, 9. old.), miként kiesnek azok is, akik nem vétették föl magukat a választók névjegyzékébe.

Az adóalappal kapcsolatban nem az előbb említett az egyetlen kérdés. Szinte megoldhatatlan feladat – akár a virilisek, akár a nagyvállalkozók tekintetében – a vagyon minden szempontból helytálló fölbecsülése. Ha az adó ismert is, akkor sem tudni, hogy az adókulcsok milyen kombinációjával alakult ki, tehát a vagyon vagy jövedelem az adó alapján nem állapítható meg. De nem állapítható meg megfelelően más módszerekkel (például hagyatéki iratok) sem, legfeljebb tisztes nagyságrendi becslés adható, ami azt jelenti, hogy a vállalkozók történetének kutatója a vagyoni adatok szilárd talaja helyett – amelyhez kutatását horgonyozni remélte – csak a gyakorta nehezen vagy egyáltalán nem összehasonlítható vagyoni részadatokkal való játék ingoványos terepére jut. Szerencsére ebből még nem következik, hogy föl kellene adni minden törekvést, amely a nagyvállalkozók körének vagy rangsorának megállapítását tűzi ki céljául. Rekonstruálhatók bizonyos ismeretségi körök, baráti, rokoni és üzleti kapcsolatok, és ezekből körülményesen, közvetetten és részlegesen bár, de kirajzolódik, hogy kinek-kinek mekkora volt a tekintélye. Ezt megállapítani nem kevés, hiszen egy közösségen belül a tekintély talán még közvetlenebbül hat, mint a vagyon.

E kétségekkel teli bevezető után szeretném ismertetni, hogy Koncz E. Katalin munkatársammal végzett kutatásaink során miként kíséreltük meg néhány egyéni és családi életpálya alapján a magyarországi nagyvállalkozókat csoportosítani. A kevés részletesen

ismert eset miatt a javasolt típusok egyenlőre erősen hipotetikusak, de bízunk benne, hogy segítségükkel további általunk vagy mások által földolgozandó életpályák is értelmezhetőek lesznek.

A vállalkozói típusok kirajzolásakor az első problémát az okozza, hogy kiket, miket csoportosítsunk: egyes személyeket vagy családokat. A vállalkozás természetesen egyéni tevékenység, egyéni foglalkozás. Ez nemcsak a teljesen egyéni tulajdonban lévő cégek vezetőire vagy részvénytársaságok vezérigazgatóira érvényes, hanem a szigorúan családi vállalkozásokra is. Ennek ellenére külön kell választani a vállalkozói dinasztiákat az egyéni vállalkozóktól, mivel az előbbi esetben a fölemelkedés, a nagyvállalkozók közé jutás nemcsak gazdasági, hanem „demográfiai" siker is. Egy szójátékkal: a családi vállalkozásban a család is egy vállalkozás. Az első szempont tehát amivel a vállalkozók egy csoportját körülhatárolhatjuk, az, hogy a vállalkozás sikerének föltétele volt-e a megfelelő családi, rokoni kapcsolatok léte vagy létrehozása. Így tehát különválasztjuk az egyéni karriereket, mint amilyen Kornfeld Zsigmondé, Lánczy Leóé, Lukács Józsefé, Haggenmacher Károlyé, Chorin Ferencé, Ganz Ábrahámé vagy Mechwart Andrásé volt, az olyan valódi családi pályafutásoktól, mint amelyet a Hatvany-Deutsch, a csepeli Weiss, a Haggenmacher, a Neuschlosz, a Baumgarten vagy a Gregersen családok képviseltek.

Nem arról van szó, hogy az előbbi csoportba soroltaknak nem volt családjuk, nem voltak olyan utódaik, akik atyjuk vállalkozási tevékenységét folytatni tudták volna, hiszen Kornfeld Zsigmond fiai is megmaradtak a gazdasági élet elitjében, id. Chorin Ferenc fia, ifj. Chorin Ferenc a két háború közötti gazdasági és gazdaságpolitikai élet egyik legfontosabb szereplője volt, és Haggenmacher Károly testvére, id. Haggenmacher Henrik alapította az egyik legnagyobb vállalkozói családot, hanem arról, hogy az ilyen utódlás nem volt tevékenységük szükséges föltétele, mivel kialakult egy olyan gazdasági intézményrendszer, amelyben a nem formalizált személyes kapcsolatok mellett ügyrendileg körülhatárolt hivatali posztok is szóba jöhettek, mint a vállalkozás lehetséges színterei.

A továbbiakban csak a vállalkozói dinasztiákkal foglalkozom, négy család, a Gregersenek, a Haggenmacherek, a Hatvanyak és a Neuschloszok kapcsán.

A családi vállalkozás nem jogi fogalom, nem a „névtelen" részvénytársasággal áll szemben, hanem a működési formára utal. A Haggenmacherek sörgyára például részvénytársaság volt, miként a Weiss Manfréd konszern magja, a Labor Bizalmi Rt. is, de ezeknek a cégeknek a részvényeit soha nem jegyezték a tőzsdén. A részvények számának a családtagok körén belül, a döntéshozatalnál és az osztalékfizetésnél volt jelentősége. A részvényekről idősebb Haggenmacher Henrik végakaratában úgy rendelkezett, hogy a pakettet a cég kijelölt feje örökölje, tehát a részvénnyek elosztásánál még akkora automatizmus sem működött, mint a nem részvénytársasági formában működő Deutsch Ig. és Fia cégnél, ahol osztalékfizetés – a „kiöntés" – az ezredszázalék pontossággal kiszámított örökségi hányad szerint történt.

A már említett vállalkozó család közül négyet két esettanulmányban (Koncz,, ill. Halmos) kíséreltünk meg részletesen elemezni. A családok kiválasztásakor az volt a szándékunk, hogy egy-egy zsidó terménykereskedői családot hasonlítsunk össze egy-egy hasonló sorba emelkedő, de eltérő eredetű családdal. E két körön belül már a források mennyiségében és mélységében (családi iratgyűjtemény, interjúk) megmutatkozó véletlen döntött.

A négy családot (Haggenmacher és Hatvany-Deutsch, illetve Gregersen és Neuschlosz) különböző szempontok (migráció, mobilitás, asszimiláció, akkumuláció, mentalitás, üzleti stratégia, a rokoni és munkaszervezeti – gazdasági kapcsolatok kölcsönhatása) szerint igyekeztünk leírni úgy, hogy közben a szempontokat lehetőleg függetlenítsük egymástól. Eljárásunk természetesen támadható: egyrészt már a kiválasztásnál is, másrészt a szempontok kezelésénél, de szóljon mentségünkre, hogy célunk nem egy magyarázó elmélet, hanem jól használható munkahipotézisek kidolgozása. Említettem, hogy a családi vállalkozások sikere egyben demográfiai siker is. Tekintsük át az ismertetendő családokat ebből a szempontból.

A 19. sz. kezdetétől az első világháborúig terjedő időben a Gregersen, Hatvany és Neuschlosz családok három–három nemzedéke, a Haggenmachereknek két nemzedéke szerepel a történetekben (azaz a családok magyarországi ágának történetében). A Neuschlosz és Hatvany család általunk ismert legelső tagja a 18. század végén, illetve a 19. század elején született, míg a Gregersen családban, mind pedig a Haggenmacher családban a megfelelő személyek az 1820-as években születtek. A húszas években a másik két családban már a második generáció tagjai jöttek a világra. (Bár a Neuschlosz családban – ha hihetünk a forrásoknak – a második generáció első szülöttje apja lehetett volna a húszas években született öccsének.) Azok a személyek, akik a századfordulón a befutott sikeres vállalkozásokat irányítják, 1905 (Neuschlosz Ödön) és 1917 (id. és ifj. Haggenmacher Henrik) között haltak meg. Csak az a nagy különbség, hogy a Hatvany és Neuschlosz családoknál ez a harmadik nemzedék vége, a Gregersen és Haggenmacher családoknál pedig az elsőé. Mivel egyrészt a nagy egyéniségek halála, másrészt pedig az első világháború utáni békeszerződések nagy változásokat hoztak, indokolt az első világháború előtti időszakot szakaszhatárnak tekinteni.

Tekintsük most át a családtörténeteket az előbb felsorolt szempontok szerint:

Migráció:

A családok történetük során erősen változtatták földrajzi környezetüket. Szemléletünk miatt – mivel azt figyeljük, hogy honnan rekrutálódnak a századforduló nagyvállalkozói, tehát csak a sikeres eseteket vesszük észre – érthető, hogy e területi mozgások végpontja Budapest. Ez nem jelenti azt, hogy Budapest egyben végcél is lett volna, sem pedig azt, hogy egyszerűen a perifériákról a centrumba való bevándorlás zajlott volna le. A terménykereskedő családok Bécs és Pozsony tágabb vonzáskörzetéből mozogtak közvetve (Deutsch Ábrahám a 19. sz. elején Kőszegről Aradra, majd Deutch Ignác a század közepén Aradról Pestre) vagy közvetlenül (Neuschlosz Izsák a 19. sz. első felében a morva–magyar határ felől a Vág és Duna mentén, a Neuschloszokkal később többszörösen összeházasodott Hirschlerek Pozsonyból) Pest felé.

A vándorként érkező id. Haggenmacher Henrik (molnár-gépész) és Gregersen Gudbrand (ács) Svájcból, illetve Norvégiából Prágán keresztül jöttek Pestre. Testvéreik és rokonaik vándorútjaiból sejthetjük, hogy Pest városa csak egy lehetséges úticél volt a sok közül (Amerika, Balkán stb.) egy olyan megálló, mely ezen életpályák számára végállomást jelentett. E családok fölemelkedése egybeesett azzal a folyamattal, melynek során kialakult a gazdaság formalizált intézményrendszere (kereskedelmi törvényhozás, tőzsde, cégbejegyzés, részvénytársaság stb.). Így a század végén a családok és családtagok áttelepülései úgy jelennek meg, mint a családi cégek terjeszkedése (üzemi telephelyek, kereske-

delmi lerakatok alapítása). Az üzleti és magánélet szétválását tükrözi az is, hogy megjelennek a külföldi üdülések, nyaralások a csehországi üdülőhelyeken vagy az Alpokban, illetve a gyermekek külföldi egyetemi taníttatása.

Foglalkozási és társadalmi mobilitás:

A protestáns vallású etnikumból származó id. Haggenmacher Henrik és Gregersen Gudbrand keresett szakmák birtokában vándoroltak a Monarchia területén (malomgépész, ács). Előbb alkalmazottként kamatoztatták tudásukat, majd az ötvenes évektől fokozatosan önállósultak (malombérlő – tulajdonos, vásútépítési alvállalkozó – építési vállalkozó). Pályakezdésük kapcsán lényeges hangsúlyozni átmeneti helyzetüket: nem céhes vándorlegények, de nem is szakmai gyakorlatra külföldi társcéghez utazó kereskedőifjak. Bérért dolgoznak, de képzettségük (főleg Haggenmacher Henriké) monopolizálható tudást is jelent.

Nem egyszerű föladat a Hatvany-Deutsch és Neuschlosz családok mobilitásának értékelése, mivel a 19. sz. folyamán zajlott le a zsidók emancipációja, majd az izraelita vallás recepciója. De a rendiség és – a zsidóság szempontjából – úgyszintén a rendeken kívüliség megszűnése – bár változás – nem a társadalmi-foglalkozási mobilitás tükre. Sőt forrásaink azt sejtetik, hogy Deutsch Ignác és Neuschlosz Izsák – minden jogi korlát ellenére – társadalmi-gazdasági értelemben már a 19. sz. elején is önállóbb egzisztenciák voltak, mint Gregersen Gudbrand vagy id. Haggenmacher Henrik 1848 körül.

Még ma is hallható néha, hogy a fölemelkedő zsidó vállalkozók útja a máramarosi pálinkamérésből vezetett a pesti gabonakereskedésen keresztül a bécsi bankba. A migrációról szólva már megkíséreltem érzékeltetni, hogy ez a minta földrajzi irányát tekintve valószerűtlen. A foglalkozási mobilitást tekintve sem nyújt jobb fogódzkodót. Nem a foglalkozási váltásokon van a hangsúly, hanem egy hosszú specializálódási folyamaton, melynek során a korai diverzifikációt fölváltja egyik vagy másik ágazat dominanciája. (Neuschlosz: kocsmaárendálás, gubacs, tímárműhely, gyapjú, *fakereskedelem* halmazából építkezési vállalkozás, Deutsch: szatócsbolt, *terménykereskedelem,* hitelügyek halmazából bank, malom, cukoripar.) A terménykereskedelem nem mint tevékenység fontos, hiszen ekként a Haggenmacherek is űzték – a malomipartól a sörgyártás felé éppen a terménykereskedelem volt a kapocs –, hanem, mint tradíció.

Asszimiláció:

A szóban forgó családok kiinduló helyzete is, beilleszkedésük módja is más és más volt. Időben Gregersen Gudbrand és Haggenmacher Henrik a későbben (jóval később) érkezők. Egyénileg vándoroltak, még ha végül egy családból többen jöttek is Magyarországra. A terménykereskedő családok már régóta Magyarországon éltek, családdal, rokonsággal, létrehozták hitközségeiket is. Bár a rendekhez képest diszkriminált helyzetben voltak, bizonyos fokú közösségi autonómiával bírtak. Kis társadalmuk volt idegen a társadalom" számára.

Nem tudok egységes asszimilációs sémát fölmutatni. Gregersen Gudbrand Magyarországról házasodott, evangélikus létére katolikus lányt vett el, gyermekeinek házasságai sem mutattak egyöntetűséget. Az asszimiláció ebben az esetben a hagyományos vallásetikai normák „elolvadásával" járt együtt, a család tagjai külön-külön utakon illeszkedtek be a kialakuló középosztályba.

A Haggenmacher család tagjainak házassága jól fölismerhető tendenciák szerint alakultak. Id. Haggenmacher Henrik még szülőföldjéről hozott feleséget magának. Leszármazottai azonos gazdasági ágazatokban (malom, sör) tevékenykedő keresztény nagyvállalkozó családok (Dreher, Aich, Pekár) tagjaival házasodtak, mely házasságok révén a két világháború közötti időszakra az ország egyik legnagyobb vállalatcsoportja jött létre.

Hasonló tendencia figyelhető meg a Hatvany-Deutsch családban, ahol a házasságok szintén lehetőséget teremtenek a vállalkozáshoz szükséges megbízhatóság és bizalom megalapozásához. A házastársak a második generációban az aradi, a harmadikban a pesti terménynagykereskedők közül kerültek ki, sőt Hatvany-Deutsch Sándor unokatestvérét, Emmát vette feleségül, mely a család gazdasági erejének újraegyesítését is maga után vonta. A Neuschlosz család alapítója, Izsák és legidősebb fia, Bernát még vágvecsei zsidó fakereskedők lányait vették feleségül. A többi házasságok közül figyelemre méltó a régi és tekintélyes pozsonyi zsidó textilkereskedő Hirschler családdal való többszörös összeházasodás. Ez az összefonódás nem vezetett olyan „holding" létrehozásához, mint a Haggenmachereknél vagy a Hatvany-Deutschoknál, de növelte a „Neuschlosz I. fiai" cég tőkeerejét és a tulajdonosok tekintélyét. (Hasonló eset még a Baumgarten családé, ahol kapcsolat van a család tagjainak vagyoni helyzete és házassági kapcsolataik között.) Nem kizárt, hogy egyes családok közötti házasságok akkor vezetnek „holding"-szerű vállalkozásokhoz, ha a családok által képviselt iparágakban a gyáripari nagyüzemi termelés folyik (malom-, sör-, cukoripar), szemben az építőipar (Gregersen, Neuschlosz) nem gyáripari jellegével.

Ami az asszimiláció külső jegyeit illeti, ezt szokás a nemesítéseken, illetve a szabadkőműves páholytagságon nyomon követni. E téren sem egyértelmű a kép. A Hatvany-Deutschok, miként azt a szakirodalom egy nagybirtokosokkal üzleti viszonyban lévő terménykereskedőtől elvárja, báróságot szereznek. De nemességet és méhecskékkel, a polgári szorgalom e szimbólumaival díszített címert szerez Gregersen Gudbrand is. A Neuschloszok közül többen szabadkőművesek voltak, sőt Neuschlosz Marcel helyettes nagymester volt – ez a család nem szerzett nemességet. De szabadkőműves volt a legidősebb Gregersen fiú is. A közélettel és a dekórumokkal szembeni közömbösség jellemezte a 15. sz.-i patríciusi címerükre büszke Haggenmachereket.

Az asszimilációról szólva kár lenne elfelejteni, amin a köznapi életben a beilleszkedést leggyakrabban lemérik, a nyelvi asszimilációt. Az elmagyarosodás mindegyik családban a múlt század végén zajlott le, legalábbis a külső érintkezésben, családon belül a német nyelv jelentősége továbbra is megmaradt.

Tőkefölhalmozás:

A vagyonok fölbecsülésének korlátairól már a bevezetőben szóltam, így most csak azt mondom el, hogy szemben az előzetes föltevéssel, hogy a terménykereskedő családok vagyona jóval fölülmúlja a bevándorolt protestánsokét, az derül ki, hogy négy közül a Haggenmachereknek volt a legnagyobb magánvagyona, követték őket a Hatvanyak, a Neuschloszok majd a Gregersenek. A Gregersen és Neuschlosz illetve a Haggenmacher és Hatvany-Deutsch családok vagyona között nem találtunk nagyságrendi különbséget. Tehát a protestáns családok rövidebb idő alatt, gyorsabb tempóban halmozták fel vagyonukat, mint a zsidó terménykereskedői családok.

Vállalkozói mentalitás:

A foglalkozási mobilitás kapcsán említettem, hogy a terménykereskedést nem mint tevékenységet, hanem mint tradíciót tartom fontosnak.

A hosszú időn át űzött terménykereskedelem során a terményüzletek és a készletezés miatt nagy jelentőségük van a fejlett pénzügyi manővereknek, a hitelszerző és hitelnyújtó tevékenységnek. Hiba volna azt hinni, hogy Gregersen G. és a Haggenmacherek híján lettek volna vállalkozó szellemnek. Már pályafutásuk kezdete is (alkalmazottból önálló) erős individuális kockázatvállalásról tanúskodik, és a későbbiekben sem riadtak vissza új vállalkozásoktól (Haggenmacher: malom mellé söripar, Gregersen: vasútépítés, folyamszabályozás mellé városi építkezések).

Munkaszervezet:

Ebben az alpontban a családok és a hozzájuk tartozó vállalkozások viszonyát tárgyalom. Két pólus figyelhető meg e szempontból: az egyik a Gregersen család esete, ahol a családfő fiúgyermekeit olyan pályákon képeztette, hogy mindegyikük valamilyen funkciót lásson el az építőipari vállalkozásokban (erdőmérnök, gépészmérnök, jogász stb.). Az oldalági rokonok (nagybácsi, testvér, féltestvér) ugyan nem zárattak ki a cégből, de nem játszhattak irányító szerepet (Gregersen Gusztáv, Gubrand féltestvére csak gépész lehetett a cégnél, leszármazottai is alkalmazotti vagy technikusi munkakörökben tevékenykedtek). Egy (az egyenesági leszármazás elve szerint szerveződő) család – egy hierarchikusan fölépített, erősen paternalista cég. Talán mondhatni, hogy e szigorú családi szervezet a gyors fölhalmozás ára.

A Haggenmacherek csak a családtörténet első generációjában követik ezt a sémát (ezért fut Haggenmacher Károly teljesen önálló pályát), a következő generáció tagjai azonban a kialakuló családi részvénytársaság keretein belül a „részvényeik" (tkp. örökrészük) arányában osztoznak az irányításon és a hasznon. Ez a családi részvénytársasági séma jellemzi a „Deutch Ig. és fia" cég tulajdonosainak, a Hatvany-Deutsch család tagjainak egymás közötti viszonyát is, legalábbis Hatvany Sándor nemzedékétől kezdve. Mint már említettem, éppen Hatvany Sándor volt az, aki – azáltal, hogy unokatestvérét vette feleségül – gazdaságilag is „újraegyesítette" a család két ágát, mivel a források azt sejtetik, hogy a családalapító Deutch Ignác két fia – legalábbis a gazdálkodás szempontjából – megosztozott a pesti cégen és a hatvani birtokon.

Ugyanakkor nincs tudomásunk arról, hogy a két ág tulajdonjogilag is szétosztotta volna a családi örökséget. Ha azt mondom, hogy a lehetséges család-cég viszonyok egyik pólusán a Gregersen-féle minta állott, akkor a másik végletet a Neuschlosz família képviseli. A családalapító Neuschlosz Izsák terménykereskedésének cége a „Neuschlosz I. fiai", melyet Izsák halála (1841) után legidősebb fia Bernát vezet tovább addig, amíg föl nem nőnek nála jóval fiatalabb öccsei, Miksa és Simon. Ekkor Bernát visszavonul, illetve saját számlára kezd dolgozni, és az atyai céget Simon vezeti haláláig (1871). Ekkor egy másik fiatal testvér, Miksa siet Simon özvegyének a segítségére, és irányítja az egész vállalkozást egészen addig, amíg Simon fiai, Marcell és Ödön nagykorúvá nem lesznek, ekkor ő (Miksa) is külön céget alapít. Ehhez hozzá kell még tenni, hogy Neuschlosz Izsák másodszülött fia, Károly, már kezdettől fogva külön cég alatt kereskedett és alapított fatelepet. Ezek a cégek azonban sejthetőleg nem (vagy nem csak) mint versenytársak léptek fel egymással szemben. Nem véletlen, hogy Neuschlosz Károly és Neuschlosz

Simon fatelepei egymás közvetlen szomszédai voltak, jóllehet ez a szomszédság nem egy öröklött telek megosztásának folyománya. Neuschlosz Bernát végrendeletében öccsét, Károlyt nevezte ki hagyatéki gondnoknak, ami adott esetben a vagyon kezelését jelentette. Tehát a családban egymás mellett futott több vállalkozás és a család tagjai rugalmasan segítették egymást olyankor, amikor a „szerencsétlen" demográfiai helyzetek (korai halál, kiskorú gyermekek) nem tették volna lehetővé a folyamatos üzletvitelt. Ide tartozik még, hogy amikor a „Neuschlosz I. fiai" cég a 70-es évek elején meggyöngült, a tulajdonosok (Neuschlosz Simon özvegye és Neuschlosz Miksa) pénzügyi segítséget kaptak a „Hirschler Márkus és fiai" textilnagykereskedő cég főnökétől Hirschler Frigyestől, Neuschlosz Simon illetve Miksa feleségének bátyjától. Egy (többmagvú, széles körű rokoni kapcsolatokat tartó) család, több cég.

A négy eset azt mutatja, hogy a család-cég kapcsolatokat részben a családi vállalkozás keretében űzött gazdasági tevékenység tőkeigényessége és a termelés gyár-üzemivé válásának mértéke, másrészt pedig az a vállalkozási-kulturális tradíció határozza meg, amelyet a vállalkozó és a családja örököl. Az egyik póluson Gregersen Gudbrand, aki a vállalkozás mesterségét a vasúti építkezések szervezési föladatai által tanulta ki, a nagy létszámú, hierarchizált vasútépítő munkaszervezet tagjaként. Ezt a magatartást még erősítheti a protestantizmus individualistább jellegge.

A másik póluson Neuschlosz Izsák leszármazottai, akik mesterségüket a terménykereskedő tradíción keresztül sajátították el, amely hagyomány, minthogy erősen kötődött pénzügyi tevékenységekhez, rugalmas koalíció- és konzorcium-alkotó készséget föltételez. Nehéz volna bebizonyítani, hogy ez a kereskedői tradíció a zsidó vallási tételekből vezethető le, de talán erre nincs is szükség. Elég az, hogy a hagyományos tradíciót az egy, a vallás által körülhatárolt hagyományos közösséghez kötjük, megengedve azt, hogy e közösséghez – vallási-etnikumhoz – máskor és máshol, más hagyományok társulhatnak.

IRODALOM

Koroknai Ákos: A magyar tőkés vállalkozók típusai. In: Az üzemtörténeti írás kérdései. Elméleti és Módszertani tanulmányok. Szerk.: Incze Miklós, Bp. 1979. 137–170 old.

Zorn, Wolfgang: Das Unternehmertum in Ungarn im neunzehnten Jahrhundert. In: Tradition, 17. évf. 1972. 1. sz. 1–7. old.

Vörös Károly: Budapest legnagyobb adófizetői. 1873–1917. Budapest 1979.

Halmos, Károly: Vergleich der Geschichte von zwei Unternehmerfamilien aus dem 19. Jahrhundert, in: Bácskai, Vera (Hrg.), 1986.

Koncz, E. Katalin: Vergleich der Unternehmungsstrategien von zwei Großunternehmerfamilien (Die Familien Haggenmacher und Hatvany-Deutsch), in: Bácskai, Vera (Hrg.), 1986.

Bácskai, Vera (Hrg.): Bürgertum und bürgerliche Entwicklung in Mittel- und Osteuropa 1–2. = Studia Historiae Europae Medio-Orientalis 1.

AZ ALAKZAT FOGALMÁRÓL II. RÉSZ

Összeállította: Bertalan László

(*N. Rescher–P. Oppenheim:* Az alakzat-fogalmak logikai elemzése.[1] Megj.: *The British Journal for the Philosophy of Science,* 1955, 89–106. o.)

1. Bevezetés

A jelen tanulmányban egy olyan fogalmi keret kimunkálására teszünk kísérletet, amely az empirikus tudomány különböző ágaiban használatos alakzat-fogalmak pontos explikációját szolgálja. Ilyen alakzat-fogalom például az „egész", az „alakzat-minőség" és a „rendszer" fogalma. Elemzésünk kiindulópontját a *rész* és az *egész* terminus alkotja. Az idevágó irodalom felületes áttekintése is azt mutatja, hogy ez a két fogalom alapvető jelentőségű vizsgálódásunk szempontjából. A rész-egész reláció roppant általános fogalom, s számtalan különböző jelentésárnyalata van.

Ezt tanúsítja az a körülmény is, hogy a „rész" és „egész" terminusok a legkülönbözőbb feladatokat töltik be a hétköznapi beszédben és a szaknyelvben.[2] A jelen tanulmányban azonban nem kötelezzük el magunkat a „rész" és az „egész" kifejezések valamelyik meghatározott jelentésváltozata mellett. Éppen ellenkezőleg: az a célunk, hogy megőrizzük a szóban forgó terminusok sokféle alkalmazási lehetőségét. Az alkalmazási lehetőségek sokféleségének megőrzése érdekében a rész-egész relációnak csupán néhány lényeges tulajdonságát tekintjük adottnak és rögzítettnek, a relációt egyébként bárki tetszése szerint használhatja és értelmezheti.[3]

Hangsúlyozni szeretnénk azonban – mivel motívumaink megértése szempontjából fontos –, hogy a „rész" és „egész" kifejezés használatát a tudományos nyelvben meghatározott kritériumok szabályozzák ugyan, ám ezeket a kritériumokat nem szokták pontosan és világosan megfogalmazni. Köhler például úgy véli, hogy a „valódi" egész ellentétének három, véletlenül kiválasztott követ tekinthetünk, amelyek különböző földrészeken helyezkednek el. Noha természetesen a kövek mindegyike része a három kőből álló halmaznak, maga a halmaz – a fogalom szokásos értelmezését alapul véve – nem alkot egészet.[4]

Az alábbiakban megpróbáljuk összefoglalni azokat az intuitív követelményeket vagy feltételeket, amelyek az *egész* kifejezés használatát szabályozzák. Először is azoknak a dolgoknak, amelyeket *egésznek* nevezünk, (valamilyen értelemben) *részekből* kell állniuk. Teljesülniük kell továbbá a következő feltételeknek:

(i) az egésznek – egész mivoltából következően – valamilyen sajátos *attribútummal* kell rendelkeznie – olyan attribútummal, amely mint egészet jellemzi;

(ii) az egész részeinek meghatározott és jellegzetes kölcsönhatás-*relációkban* kell állniuk egymással, azaz: rész mivoltukból következően eleget kell tenniük valamilyen sajátos feltételnek;

(iii) az egésznek valamiféle *struktúrával* kell bírnia – olyan struktúrával, amelynek következtében az egészet meghatározott strukturális tulajdonságok illetik meg.

Dolgozatunk hátralévő részét a szóban forgó három feltétel tanulmányozásának szenteljük.

2. *Az egészek attribútumai*

Tekintsük először az (i) feltételt a fenti listán. Itt most annak a nemfogalomnak az alfajait vizsgáljuk meg, amelyre „az egészet mint egészet jellemző sajátos tulajdonság" homályos eszméje utal.

Amint fentebb már megjegyeztük: a „része" fogalom valamilyen meghatározott jelentésének rögzítéséhez meg kell adnunk azokat a feltételeket, amelyek teljesülése esetén egy x objektumot (ebben az értelemben) egy y objektum vagy „egész" *részének* tekintünk. Egy rész-egész reláció meghatározása alapján tehát egy adott e objektumról vagy egészről meg tudjuk állapítani, hogy mely objektumok alkotják a részeit, vagyis mely x objektumokra igaz: xRe. Csak akkor beszélhetünk minden külön megszorítás nélkül „részekről" és „egészekről", ha a kontextus világossá teszi, hogy melyik rész-egész relációra gondolunk. Ha mármost adott egy meghatározott e objektum és valamilyen meghatározott R „része" reláció, akkor e R részeinek (vagyis R által kihasított részeinek) egy F osztályát e *felbontásának* nevezzük, amennyiben e minden R-részének van valamilyen közös R-része – vagyis: átfedése – F-nek legalább egy elemével. Noha egy objektum minden R-részének osztálya nyilvánvalóan az objektum felbontását jelenti az előbbi értelemben, az objektumnak lehetnek olyan felbontásai is, amelyek nem foglalják magukban a kérdéses objektum minden R-részét.

Most már definiálhatjuk „az egészre jellemző tulajdonság" fogalmának első válfaját.

1.1. definíció:

Egy e egész valamilyen Q attribútumát[5] – e egy meghatározott F felbontását alapul véve – *F-oszthatatlan attribútumnak* nevezzük, ha a Q attribútum az F felbontáshoz tartozó R-részek egyikét sem illeti meg.

Egy F-oszthatatlan attribútum – az egész részeinek egy meghatározott F halmazát alapul véve – olyan attribútum tehát, amelyet a szóban forgó részek egyike sem mondhat magáénak. Ha egy kerek kövekből *(F)* álló kőrakás *(e)* alakja kúpszerű, vagyis ha e rendelkezik a Q („kúpszerű") attribútummal, akkor a „kúpszerű" attribútumot F-oszthatatlan attribútumnak tekinthetjük.[6]

1.2. definíció:

Egy e egész valamilyen Q attribútumát – e egy meghatározott F felbontását alapul véve – *F-osztható attribútumnak* nevezzük, ha a Q attribútum az F felbontáshoz tartozó R-részek mindegyikét megilleti.

Egy F-osztható attribútum – az egész R-részeinek egy meghatározott F halmazát alapul véve – olyan attribútum tehát, amelyet a szóban forgó részek mindegyike *különkülön* magáénak mondhat. (Nyilvánvaló persze, hogy egy nem F-osztható attribútumnak nem kell föltétlenül F-oszthatatlan attribútumnak lennie.) Az az attribútum, hogy egy halom *(e)* kőnek *(F)* súlya *(Q)* van, a kőhalom F-osztható attribútuma.

2.1. definíció:

Egy e egész valamilyen Q attribútumát – e egy F felbontását és egy G attribútumhalmazt alapul véve – *F–G-levezethetetlen attribútumnak* nevezzük, ha *„$Q(e)$"* nem logikai

következménye az *F*-felbontás során kapott elemek *G*-jellemzésének. Az „*F*-felbontás során kapott elemek *G*-jellemzésén" vagy röviden a „*G*-jellemzés" kifejezésen egy olyan mondatot értünk, amely bármely *G*-hez tartozó *n*-elemű *g* relációra és *F* bármely $f_1, \ldots f_n$ elemére vonatkozóan megadja, hogy vajon a reláció fennáll-e a szóban forgó elemek között vagy sem.[7]

Ha egy *F–G*-levezethetetlen attribútummal van dolgunk, akkor logikai eszközök révén – s csupán az *F*-felbontás során kapott *e*-részekre vonatkozó *(G–)* információkra hagyatkozva – nem állapíthatjuk meg, hogy vajon *e* magáénak mondhatja-e a *Q* attribútumot vagy sem. Így például egy rakás *(e)* kő *(F)* súlya *((Q)* – a kőrakást alkotó kövek súlyát *(G)* alapul véve – a kőrakás *F–G*-levezethetetlen attribútuma. Ez azért van így, mert a kőrakás súlya nem az egyes kövek súlyának *logikai* következménye: a kőrakás súlyának kiszámításához ugyanis egy fizikai törvényre (nevezetesen a súly additivitásának törvényére) van szükség.

2.2. definíció:

Egy *e* egész valamilyen *Q* attribútumát – *e* egy *F* felbontását és egy *G* attribútumhalmazt alapul véve – *F–G-levezethető* attribútumnak nevezzük, ha *„Q(e)" e F*-részei *G*-jellemzésének logikai következménye.

Q tehát akkor lesz *e F–G*-levezethető attribútuma, ha pusztán logikai eszközök révén – s az *F* felbontás során kapott *e*-részekre vonatkozó *(G–)* információkra hagyatkozva – megállapíthatjuk, hogy vajon *e* magáénak mondhatja-e a *Q* attribútumot vagy sem. Így például egy kőrakás *alakja* – az egyes kövek geometriai attribútumokat (egyebek között metrikus helyzet- és távolság-relációkat) magában foglaló jellemzését alapul véve – a kőrakás *F–G*-levezethető attribútumát testesíti meg. Másfelől viszont egy kőrakás alakja (pontosabban: fizikai, nem pedig fenomenológiai alakja) *F–G*-levezethetetlen attribútum lesz, ha a kövek *G*-jellemzése csupán az egyes kövek attribútumaira terjed ki, s nem foglalja magában kölcsönös térbeli viszonyaikat.

Említettük az előbb, hogy egy kőrakás súlya nem logikai következménye az egyes kövek súlyának. A valóságban egy kőrakás súlyát csak akkor állapíthatjuk meg, ha megfelelő tudományos információhoz jutunk. Ez a körülmény indokolja az alábbi definíciót.

3.1. definíció:

Egy *e* egész valamilyen *Q* attribútumát – *e* egy *F* felbontását, egy *G* attribútumhalmazt, valamint egy *E* elméletet alapul véve – *F–G–E-levezethetetlen attribútumnak* nevezzük, ha *„Q(e)" E* segítségével nem vezethető le *e F*-részeinek *G*-jellemzéséből.

A fenti definícióban szereplő „elmélet" kifejezés némi magyarázatra szorul. A kifejezés használata során nem zárjuk ki azt a lehetőséget, hogy *E* nem-teoretikus információkat is magában foglal. Efféle információnak számíthatnak például az egészre és részeire vonatkozó deskriptív megállapítások. *E* tisztán elméleti összetevője azonban a tudományosan érdekes esetekben az empirikus tudomány alkotórésze, nevezetesen: empirikusan jól megalapozott törvények rendszere lesz. Az *F–G–E*-levezethetetlen attribútumok – amint rögtön látni fogjuk – szoros kapcsolatban állnak az *emergencia* címszó alatt tárgyalt jelenségkörrel, és így különösen fontos az az eset, amikor *E* tisztán elméleti összetevőjét egy empirikusan jól megalapozott mikrostruktúra-elmélet alkotja. (Erről a kérdésről lásd C. G. Hempel és P. Oppenheim, „Studies in the Logic of Explanation", *Philosophy of Science*, 1948, 151. o.). Az igazság az, hogy az *F–G–E-levezethetetlen attribútum fenti*

definíciója az „emergencia" Hempel- és Oppenheim-féle definíciójára (Hempel és Oppenheim, *i.m.*) épül. Az előbbi általános értelemben vett emergenciát G. Bergmann *magyarázatok során keletkező* emergenciának keresztelte el (lásd G. Bergmann, „Holism, Historicism, and Emergence", *Philosophy of Science,* 1944, 211. o.).

A fogalom gyakori előfordulása miatt célszerű lesz, ha az *F–G–E*-levezethetetlen attribútumokat egyszerűen (megfelelő módon relativizált) *levezethetetlen attribútumoknak* nevezzük. Legyen például *e* valamelyik elem egyik tetszőleges atomja, *F* a szóban forgó atom elemi részecskéinek, *G* a részecskék jelenleg ismert tulajdonságainak halmaza, *E* pedig a mai atomfizika. A leírás alapján az a tény, hogy *e*-nek kohezív atommagja van, *e* levezethetetlen attribútumát testesíti meg.[8] Amint a példából látható: a levezethetetlen attribútumok tudományos szempontból főként azért érdekesek, mert megoldásra váró kutatási problémákat vetnek föl.[9]

3.2. definíció:

Egy *e* egész valamilyen *Q* attribútumát – *e* egy *F* felbontását, egy *G* attribútumhalmazt, valamint egy *E* elméletet alapul véve – *F–G–E-levezethető attribútumnak* nevezzük, ha „*Q(e)*"-t *E* segítségével levezethetjük *e F*-részeinek *G*-jellemzéséből. Az „*A* levezethető *C* segítségével *B*-ből" mondatot úgy értjük, hogy nem foglalja magában azokat az eseteket, amikor *A* levezethető pusztán *B*-ből vagy pusztán *C*-ből.)

Egy (megfelelően relativizált) levezethető attribútum olyan attribútum, amelyről joggal mondhatjuk, hogy *E* segítségével *megmagyaráztuk.* (egy objektum efféle attribútumairól néha azt mondjuk, hogy *redukáltuk őket* az objektum részeinek bizonyos [vagyis *G*-hez tartozó] attribútumaira.) Egy kémiai példával szemléltetjük az elmondottakat: legyen *e* egy olyan molekula, amelynek a részeit *(F)* négy különböző atom (vagy gyök) alkotja. Tegyük fel, hogy a négy atom egy szénatomhoz (ezt ilyenkor „aszimmetrikusnak" nevezik) kapcsolódik. Legyen *G* a szóban forgó részek kémiai és fizikai tulajdonságainak halmaza, *E* pedig tartalmazza a sztereokémia törvényeit. A molekula így az *optikailag aktív* tulajdonságot mondhatja magáénak, azaz a polározott fény síkját jobbra vagy balra forgatja el. Az „optikailag aktív" tulajdonság levezethető tulajdonság, mivel *E* segítségével levezethetjük a szénatom aszimmetriájából.

Különösen fontosak az egészek olyan attribútumai, amelyek az elfogadott tudományos törvények és elméletek segítségével sem vezethetők le a részekre vonatkozó információkból.

Elsőként Christian von Ehrenfels hívta fel a pszichológusok figyelmét – „Über Gestaltqualitäten"[10] c. úttörő jelentőségű tanulmányában – a tárgyak olyan perceptuális tulajdonságaira – az úgynevezett alakzat-minőségekre –, amelyek egészek jellegzetes tulajdonságai a szó itt használt értelmében. Az egészek definíciós kritériumai közül az elsőt – az úgynevezett *első Ehrenfels-kritériumot* – éppen ebből a célból alkotta meg Ehrenfels. A szóban forgó kritérium értelmében: „Az egész több, mint a részek összege".[11]

3. Hatásrendszerek

Most rátérünk listánk második elemének, vagyis annak az explikációs feltételnek a tárgyalására, amely azt mondja ki, hogy az egész egyes részeinek bizonyos jellemzői más

részek meghatározott jellemzőivel állnak kölcsönhatásban. A következő példával szeretnénk érzékeltetni, mire gondolunk.

A. Meyer egyik szemléletes kísérletében először egyforma erejű mágnestűket szúrt parafadarabokba, majd egyforma pólusukkal fölfelé egy vízzel teli tálba helyezte őket. A tál fölé egy ellenkező pólusú erős mágnest függesztett. A vízben lebegő mágnesek így szimmetrikus módon, számuktól függően egy vagy több koncentrikus körben helyezkedtek el.[12]

Egy effajta konfigurációban többféle kölcsönhatás érvényesül: például egy meghatározott parafadarab távolsága a hozzá legközelebb eső parafadarabtól a mágnesek erejétől és a többi mágnes számától függ.

A „kölcsönhatás" vagy „összefüggés" előbb szemléltetett fogalmának általános jellemzése során olyan objektumok halmazára kell hivatkoznunk, amelyek – mivel meghatározott relációkban állnak egymással – konfigurációszerű egészet vagy röviden: konfigurációt alkotnak. Egy meghatározott fajtájú konfigurációt tehát úgy jellemezhetünk, hogy megadjuk azokat a relációkat, amelyek a konfiguráció alkotórészeit vagy röviden „részeit" összekötik egymással. Ezeket a relációkat úgy is felfoghatjuk, mint amelyek egyetlen bonyolult R relációt alkotnak. Az egymással R relációban álló $r_1, r_2, \ldots, r_n$ objektumok rendezett halmazát, vagyis azt a halmazt, amelynek elemeire igaz az $R/r_1, r_2, \ldots, r_n)$ állítás, *R-típusú konfigurációnak* nevezzük. Az empirikus tudomány szempontjából fontos esetek tekintélyes hányadában azok az attribútumok, amelyek közt valamiféle kölcsönhatás vagy összefüggés áll fenn, kvantitatív jellegűek, vagyis – egy rögzített referenciaponttól számított távolsághoz, a hőmérséklethez és a töltéssűrűséghez hasonlóan – numerikus értékekkel bíró attributumok. A kölcsönhatás- vagy összefüggés-reláció általános jellemzését ezért a szóban forgó kvantitatív esetet szem előtt tartva fogalmazzuk meg. A definíció természetesen minden további nélkül kiterjeszthető a nem-kvantitatív tulajdonságokra és relációkra. A kölcsönhatás- vagy összefüggés-reláció így egy (többé vagy kevésbé bonyolult) ϕ-reláció – sokszor függvényszerű kapcsolat – lesz, amely r_1 valamelyik függő attribútumának értékét és bizonyos más – a konfiguráció többi részéhez tartozó – attribútumok értékeit köti össze egymással. Így a következő definíciót kapjuk.

4. definíció:

Az $r_1, r_2, \ldots, r_n$ objektumokból

4. definíció:

Az $r_1, r_2, \ldots, r_n$ objektumokból álló R-típusú konfiguráció r_1 részének f kvantitatív attribútumáról akkor mondjuk, hogy ϕ szerint függ az említett r_i objektumok kvantitatív attribútumainak G osztályától, ha ϕ olyan reláció, amelyre *minden* R-típusú konfigurációban igaz, hogy a konfiguráció első elemének f-értékét ϕ köti össze a G-hez tartozó kvantitatív attribútumok r_1-re, r_2-re ... és r_n-re jellemző értékeivel.[13]

Egy efféle kölcsönhatás- vagy összefüggés-reláció fennállása tehát egy *törvényjellegű kapcsolat* fennállását jelenti.

Az előzőekben definiált kölcsönhatás- vagy összefüggés-reláció fogalmát minden további nélkül általánosíthatjuk. Az általánosítás itt azt jelenti, hogy figyelembe vesszük a kölcsönhatás vagy összefüggés mértékét. A kölcsönhatás vagy összefüggés mértékét az szabja meg, hogy ϕ – a $g_i(r_i)$ értékeket adottnak véve – mennyiben határozza meg vagy korlátozza r_1 f-értékét, vagyis $f(r_1)$-et. (A $g_i(r_j)$ kifejezésben szereplő g_i nem más, mint a G halmazhoz tartozó i. attribútum.) Ha ϕ „erős", akkor – a $g_i(r_j)$ értékeket ismertnek

tekintve – tökéletesen meghatározza $f(r)$-t. Így például a klasszikus ökonómiai elmélet értelmében egy áru (r_1) árát (f) teljes egészében a szóban forgó áru termeléséhez szükséges összetevők ($r_2, r_3, \ldots, r_n$) alkotórészeinek (a munkát is beleértve) kereslete és kínálata (g_1, g_2) szabja meg. Ha viszont ϕ „gyenge", akkor ez (például egy statisztikai szabályszerűség esetében) azt jelenti, hogy – a $g_i(r_j)$ értékeket adottnak véve – csupán valószínű információt nyújt $f(r_i)$ értékalakulására vonatkozóan. A statisztika egyik legfontosabb feladata olyan mérőszámok kidolgozása, amelyek azt mérik, hogy egy értékegyüttes mennyiben határoz meg egy vele kölcsönhatásban vagy összefüggésben álló másik értéket.

A kölcsönhatás vagy összefüggés egyik fontos különleges esetében a konfiguráció mindössze egyetlen r objektumból áll. Az r objektum f-értéke ekkor ϕ szerint függ a $g_1, g_2, \ldots, g_n$ kvantitatív attribútumok r-értékeitől.[14] Ebben az értelemben mondjuk azt, hogy egy meghatározott fajhoz tartozó állat súlya – egy statisztikai kapcsolatot alapul véve – *„durván"* az állat korától és nemétől „függ".[15] Az efféle ϕ-összefüggés egy másik példáját a Van der Waals-féle törvény szolgáltatja, amely egy gáz nyomását a gáz tömegének és hőmérsékletének függvényében határozza meg.

A kölcsönhatás vagy összefüggés egy másik különleges esete akkor áll fenn, amikor a G halmaznak csak egyetlen eleme van, nevezetesen f. Az r_1 rész f-értékét ekkor ϕ köti össze $r_2, r_3, \ldots, r_n$ f-értékeivel. Az efféle kölcsönhatás vagy összefüggés mibenlétét Köhler klasszikus példája segítségével világíthatjuk meg. A példa az elektrosztatikából származik. Egy elektromosan töltött és jól izolált elektromos vezető töltéssűrűsége – egy bonyolult elektrosztatikai feltétel teljesülése esetén – a vezető minden egyes pontjában ϕ szerint függ a többi pont töltéssűrűségétől. A biológiai homeosztázis szintén egy efféle kölcsönhatást vagy összefüggést testesít meg. A testhőmérséklet például változó környezeti feltételek közepette is állandó marad, egy állat testnedveinek pedig – ugyanakkora mennyiségeket alapul véve – mindig ugyanakkora az ion-tartalma.

Amint korábban már említettük: az előbbihez hasonló módon értelmezhetjük a nemkvantitatív attribútumok közti kölcsönhatás vagy összefüggés fogalmát. Az értelmezés részleteinek vizsgálata helyett itt mindössze két példával szemléltetjük a szóban forgó kölcsönhatás- vagy összefüggés-típust.

Tekintsünk egy színes felületekből álló konfigurációt. Az r_1 felület észlelt színe – a biofizika törvényei és a színészlelés fiziológiája következtében – az összes többi felület színétől függ. Ugyanígy: a Müller–Lyer-féle érzékcsalódásos kísérletben két egyforma hosszúságú vonalszakasz különböző hosszúságúnak tűnik, ha az ábrát olyan vonalakkal egészítjük ki, amelyek közül két vonalpár hegyesszöget zár be az első vonalszakasz végeivel, két további vonalpár pedig tompaszöget zár be a másik szakasz végeivel. Az efféle jelenségek azt mutatják, hogy egy struktúra részeinek észlelt tulajdonságai – bizonyos feltételek teljesülése esetén, amelyek vizsgálata a Gestaltpszichológia legfontosabb feladata – gyakran a szomszédos részek tulajdonságaitól függnek.

K. Grelling és P. Oppenheim az összefüggés vagy kölcsönhatás fogalmának azokat az aspektusait vizsgálta meg[16], amelyek szoros kapcsolatban állnak az alakzat-fogalmakkal. Elemzésük egyik legfőbb következtetése az volt, hogy az *alakzat* kifejezés elsősorban (noha nem kizárólag) olyan egészek jellemzésére szolgál, amelyek részei (egy univerzális törvényből levezetett ϕ-relációt és a részek bizonyos – tudományosan érdekes – G tulajdonságait alapul véve) ϕ szerint függő attribútumokat mondhatnak magukénak. (Az

előbb említett izolált vezető, amelyet az elektromosság kiegyensúlyozott felületi eloszlása jellemez, a legismertebb példa egy ilyen egészre.) Az efféle egészeket Grelling és Oppenheim *hatásrendszereknek* nevezi. Az alábbi definíció mögött Grelling és Oppenheim kutatási eredményei húzódnak meg.

5. definíció:

Egy konfigurációt – egy meghatározott G attributumhalmazt alapul véve – ϕ *-hatásrendszernek* vagy ϕ *-összefüggésrendszernek* nevezünk, ha a konfiguráció minden egyes részének van olyan G-attribútuma, amely ϕ szerint függ néhány más rész vagy az összes többi rész néhány vagy összes többi G-attribútumától.

A következő idézet azt sejteti, hogy a biológiai organizmusokat már Georges Cuvier hatás- vagy összefüggésrendszereknek tekintette:

„Minden organikus lény valamilyen egészet, vagyis egyedi és tökéletes rendszert alkot. A rendszer részei kölcsönösen megfelelnek egymásnak, s ugyanazt az akciót mindig egy meghatározott fajtájú reakcióval viszonozzák. Mivel egyik rész sem változhat az egész megváltozása nélkül, minden egyes rész jelzi és föltételezi az összes többit."[17]

A hatásrendszer fogalma a meglehetősen homályos értelmű „szerves'" vagy „funkcionális" vagy „egységes egész" kifejezések logikai rekonstrukcióját testesíti meg. A szóban forgó kifejezések szándékolt jelentése ugyanis azon az intuitív elgondoláson nyugszik, hogy az egész részeinek – éppen azért, mert egy egész részei – meghatározott és jellegzetes kölcsönhatásban kell állniuk egymással. Amint a fentiekben vizsgált példákból egyértelműen kiderül: a felsorolt kifejezéseket a hatás- vagy összefüggésrendszer fogalma ruházza fel pontos és szabatos jelentéssel.

A „hatásrendszer" fogalma nem más, mint pontosan definiált ellenpárja „azoknak a rendszereknek, amelyek viselkedését nem individuális elemeik viselkedése határozza meg. Éppen ellenkezőleg: az efféle rendszerekben a részek viselkedése az egész sajátos természetétől függ."[18] A hatásrendszerek által megtestesített egészek részeinek olyan tulajdonságaik vannak, amelyek megismeréséhez – az elérhető elméleti információkat adottnak véve – nem elegendő egy-egy rész vizsgálata, hanem a többi részre vonatkozó információkra van szükség. A hatás- vagy összefüggésrendszer fogalma érthetővé teszi továbbá az organicista biológusok álláspontját, akik úgy vélik, hogy „az életfolyamatok visszavezetése az organizmus különböző részeinek viselkedésére, a felismerhetetlenségig eltorzítja az efféle folyamatok természetét."[19] A hatásrendszerek logikájának tanulmányozása tehát szerves részét alkotja a Bertalanffy-féle általános rendszerelméletnek.[20]

Az eddigiekben vizsgált konfigurációk különösen érdekesek, ha az előző szakasz szempontjainak fényében vesszük szemügyre őket. A vízben lebegő mágnesek rendszere például centrálszimmetrikus. Ez a tulajdonság *levezethető* attribútum, mivel – a megfelelő fizikai törvények segítségével – dedukálhatjuk a rendszer alkotórészeinek tulajdonságaiból. Más esetekben viszont az efféle attribútumokat esetleg *nem* vezethetjük le az empirikus tudomány elfogadott törvényeinek és elméleteinek felhasználásával. Így például a (hatlábú) rovarok lábai mozgás közben olyan konfigurációt alkotnak, amelyben minden egyes láb mozgásának időzítése függvényszerű kapcsolatban áll az összes többi láb mozgásának időzítésével. Ha a rovar néhány lábát amputálják, akkor hasonló összefüggés áll fenn a megmaradó lábak között[21] – ugyanúgy, ahogyan néhány mágnes eltávolítása után a többi mágnes ismét szimmetrikusan rendeződik el. Tudásunk mai állása szerint a

lábak mozgásának ez a jellegzetes ritmusa *levezethetetlen* attribútum, mivel empirikus törvények felhasználásával nem dedukálható a rovar részeinek fiziológiai tulajdonságaiból.

4. Az egészek strukturális tulajdonságai

Most a korábbi listánkban szereplő feltételek közül az (iii) feltételt vesszük szemügyre. A szóban forgó feltétel értelmében az egésznek valamiféle struktúrával kell rendelkeznie, aminek következtében bizonyos strukturális tulajdonságok tartoznak az egészhez. Az egészek strukturális tulajdonságai azért érdekesek, mert az „egész" kifejezés egyik fontos jelentésváltozata mögött az az elgondolás húzódik meg, hogy az „egész" nem más, mint struktúrává szerveződött elemek halmaza. Egy ebben az értelemben felfogott egész tehát három dolgot foglal magában: (1) a *részeket,* (2) egy *„pozíciótartományt"*, amelynek a pozícióit a szóban forgó részek „foglalják el" (a pozíciótartománynak bármilyen topologikus struktúrája lehet, vagyis nem kell szükségképpen térbelinek vagy időbelinek lennie), és (3) egy *hozzárendelést,* amely rögzíti, hogy az egyes részek a pozíciótartomány mely pozícióit foglalják el. Klasszikus példa egy efféle egészre egy zenei kompozíció (valamilyen meghatározott) előadása: a *pozíciótartományt* az előadás idő-intervalluma alkotja, a *részeknek* az előadás során megszólaltatott (s magasságuk, erejük, valamint tartamuk alapján jellemzett hangok felelnek meg, a *hozzárendelést* pedig a hangok eloszlását rögzítő kotta testesíti meg.

A tudományos kutatás során gyakran nem tudjuk (vagy nem tulajdonítunk jelentőséget annak), hogy milyen *individuális* részek foglalják el a pozíciótartomány különféle pozícióit. Egy kémiai példa: amikor a *H–O–H* molekulát vizsgáljuk, elegendő azt kikötnünk, hogy valamilyen *O*-atom foglalja el a formula középső helyének megfelelő pozíciót, elemzésünk szempontjából azonban mellékes, hogy melyik meghatározott oxigén-atom található ezen a helyen. A fenti meggondolásokból kiindulva a *komplexus* fogalmához jutunk. Ha egy strukturált egész vizsgálata közben nem az egész meghatározott részeire, hanem a részek típusaira vagyunk kíváncsiak, akkor azt mondjuk, hogy a szóban forgó egészet *komplexusként* vizsgáljuk.[2.2] Egy beteg személy lázgörbéje például komplexust alkot: a *G attribútumhalmaz* nem más, mint a testhőmérséklet-értékek halmaza: *az X pozíciótartománynak* a vizsgált időszakot feleltethetjük meg: *az f hozzárendelést* pedig maga a lázgörbe testesíti meg, amely a vizsgált időszakasz minden egyes pontjához a beteg adott időpontbeli testhőmérsékletét rendeli.

Bizonyos tudományágak – így például a kémia – céljai szempontjából fontos lehet a komplexusok kétféle „felbontásának" megkülönböztetése. Mindkét felbontás során alapvető jelentőségű építőköveket kapunk: az első esetben a komplexus alkotórész-típusainak *G* halmazához, a másodikban viszont a topologikusan strukturált *X* térhez jutunk. Ha például egy adott molekula – mondjuk egy benzolmolekula – vizsgálata közben az atomok strukturális elrendeződését figyelmen kívül hagyjuk, akkor be kell érnünk a C_6H_6 „molekuláris formulával", amelynek alapján a benzolt nem tudjuk megkülönböztetni más – egyébként különböző – vegyületektől. Ha viszont az atomok típusát hagyjuk figyelmen kívül, akkor csupán a hatszögletű gyűrű marad, amelynek önmagában is érdekes tulajdonságai vannak, s amelynek a pozícióit nem csak szénatomok foglalhatják el.

Az alábbiakban azt a kérdést kell megvizsgálnunk, hogy két komplexus „struktúrája"

milyen feltételek teljesülése esetén lesz egyforma, vagy másképpen: a két komplexus mikor lesz *izomorf*. Először is lássuk a komplexusok legegyértelműbben strukturális alkotórészét, az X pozíciótartományt. Két komplexust – ez az első feltétel – akkor nevezünk *izomorfnak*, ha pozíciótartományaik struktúrája megegyezik, vagyis ha a két komplexus pozíciótartománya topológiai értelemben *homeomorf*. Meg kell követelnünk továbbá – ez a második feltétel –, hogy a két komplexus G_1 és G_2 attribútumhalmazának struktúrája szintén egyforma legyen. G_1 és G_2 struktúrája akkor lesz egyforma, ha létezik G_1 és G_2 elemeinek egy olyan egy-egyértelmű F megfeleltetése (párosítása), amely megőrzi a két halmaz elemeinek típusát[23] és topologikus tulajdonságait. Végül azt is ki kell kötnünk – ez a harmadik feltétel –, hogy a két komplexushoz tartozó f_1 és f_2 hozzárendelések az F által összepárosított G-attribútumokat rendeljék a megfelelő X-pozíciókhoz.[24]

Az elmondottak szemléltetéseképpen tekintsünk először egy adott zenei kompozíciót, majd egy másikat, amelyet az elsőből a hangmagasság valamilyen előírt megváltoztatása, vagyis egy (zenei értelemben vett) „transzpozíció" révén kapunk. Az eredeti kompozíció valójában egy olyan (X_1, G_1, f_1) komplexust alkot, amely egy időszakasz minden egyes pillanatához (X_1) valamilyen meghatározott hangot (G_1) rendel (f_1). A másik, transzponált kompozíció szintén komplexust alkot. A zenei transzpozíció kezeskedik arról, hogy G_1 és G_2 között egy-egyértelmű megfeleltetés létesüljön. Ugyancsak a transzpozíció gondoskodik az F függvényről, amely (a hangerőt és a tartamot változatlanul hagyva, a hangmagasságokat pedig szükség szerint módosítva) megfelelő G_i-típusokat rendel a megfelelő X_i-pozíciókhoz (időpontokhoz).

Az egyforma alakú lázgörbék szintén izomorf komplexusokat testesítenek meg. Mindegyik lázgörbe valamilyen meghatározott numerikus testhőmérséklet-értéket (G_i) rendel (f_i) egyforma hosszúságú időszakaszokhoz (X_i). Mivel a görbék alakja megegyezik (meredekségük minden abszcissza-értéknél ugyanakkora), a megfelelő f_i-értékek legföljebb valamilyen (rögzített) konstansban különböznek. Ez a tény viszont azt jelenti, hogy rendelkezésünkre áll a szükséges F függvény.[25]

A komplexusok *izomorfiájának* fogalmát úgy alkottuk meg, hogy amennyire lehetséges magába olvassza a komplexusok strukturális hasonlóságának eszméjét. Így tehát arra számítunk, hogy az előbbi definíciók értelmében izomorf komplexusok egyszersmind strukturálisan hasonlóak lesznek. S csakugyan: könnyű megmutatni, hogy számításunk megalapozott. A zenei példánkban szereplő izomorf komplexusoknak – a transzponált zenei kompozícióknak – egy fontos közös tulajdonságuk van, nevezetesen megegyezik a *dallamuk*. Az izomorf lázgörbék *alakja* szintén egyforma. Úgy tűnik tehát, hogy az izomorf komplexusoknak többnyire van valamilyen lényeges közös tulajdonságuk: zenei kompozícióknál ilyen közös strukturális tulajdonság lehet a *dallam*, lázgörbéknél pedig a görbe *alakja*. A komplexusok izomorfiája lehetőséget nyújt arra, hogy a dallamhoz, az alakhoz, a mintázathoz (rendezési mintákra gondolunk), valamint a metrumhoz (verslábakra gondolunk) hasonló strukturális jellemzőket figyelembe véve *osztályozzuk a komplexusokat*.

Talán nem lesz érdektelen, ha tüzetesebben szemügyre vesszük a komplexusok izomorfiájának fogalmát. Az izomorf komplexusokat bizonyos (matematikai értelemben vett) *transzformációk* kapcsolják össze. Valójában létezik a komplexusok módosításának egy olyan összefüggő halmaza – vagyis létezik a *transzpozícióknak egy olyan csoportja* –,

amely kapcsolatot teremt az összes egymással izomorf komplexus között. Így tehát a szóban forgó halmazhoz (vagyis *csoporthoz*) tartozó transzpozíciók valamelyikét felhasználva egyik komplexustól mindig eljuthatunk egy vele izomorf másik komplexushoz.[26]

Az elmondottak szemléltetéseképpen tekintsük a zeneelméletben „transzpozíciónak" nevezett műveletet. Egy hangsor elemeinek hangmagasságát többféleképpen módosíthatjuk. A zeneelmélet transzpozíciói itt az elvileg lehetséges transzpozíciók csoportjának alcsoportját alkotják. Ha ugyanis két olyan hangsor megszólaltatását hasonlítjuk össze, amelyek közül a másodikat az elsőből – mondjuk — egy oktáv transzpozíciójával állítottuk elő, akkor azt látjuk, hogy a két hangsor hangjai temporálisan úgy korrelálnak egymással, hogy a megfelelő hangok hangmagasságai között egy meghatározott és szigorúan definiálható reláció áll fenn (ez a reláció a hangközök sorozata lesz). Ha tehát egy zenei kompozíciót komplexusnak tekintünk, akkor a zenei transzpozíciók a mi fogalmaink értelmében vett transzpozíciók lesznek.

Zenei példánkból az is látható, hogy egy komplexus fontos strukturális tulajdonságai gyakran nem a transzpozíciók teljes csoportjához, hanem a kérdéses csoport valamelyik alcsoportjához kötődnek. A zenei kompozíciónak (komplexusnak) van egy olyan tulajdonsága (nevezetesen: meghatározott dallama van), amely az elvileg lehetséges transzpozíciók csoportjának egyik alcsoportjához tartozó transzpozíciók (a zenei transzpozíciók) mellett változatlan vagy *invariáns* marad. Így a következő definícióhoz jutunk.

8. definíció:

Egy komplexus összes lehetséges transzpozíciójának valamilyen Z alcsoportját adottnak véve a komplexus *strukturális tulajdonságának* nevezünk (Z-hez képest) minden olyan attribútumot, amelyben a kérdéses komplexus az összes többi, tőle csak Z-transzpozíciók folytán különböző komplexussal osztozik, vagyis minden olyan attribútumot, amely a szóban forgó transzpozíciók során invariáns marad.

Így például egy olyan komplexus esetében, mint amilyen a fehér háttéren elhelyezkedő fekete foltok csoportozata, a foltok fenomenális csoportosulását (észlelt mintázatát) – a távolság bizonyos változásainak Z csoportját (a kontrakciókat és dilatációkat) alapul véve – strukturális tulajdonságnak tekinthetjük. A távolság efféle változásai közben az említett attribútum invariáns marad.[27]

A *komplexus* és az *izomorfia* fogalmának alkalmazása során megtörténhet, hogy olyan strukturális tulajdonságra bukkanunk, amely egyszersmind korábbi megállapításaink (3.1. definíció) értelmében vett *levezethetetlen* attribútum lesz. Az efféle esetek természetesen különösen érdekesek. Az is megtörténhet mármost, hogy egy adott strukturális tulajdonság (mondjuk egy vizuális minta, amely optikai illúzión nyugszik) valamilyen kölcsönhatást vagy összefüggést fejez ki (lásd az optikai illúzióról korábban mondottakat; 82. o.). Ugyanígy: egy izolált vezető töltéseloszlását ugyanolyan joggal tekinthetjük hatás- vagy összefüggésrendszernek, mint komplexusnak. Újból azt látjuk tehát, hogy az említett fogalmak alkalmazási lehetőségei – gyakran egy és ugyanazon objektum elemzése során – átfedik egymást.

Vegyük észre, hogy az úgynevezett *második Ehrenfels-kritérium* (lásd 80. o. fent) értelmében az *alakzatoknak* rendelkezniük kell olyan attribútumokkal, amelyek bizonyos transzpozíciók során invariánsak maradnak.[28]

A szóban forgó fogalmak egyik fontos jelentésváltozata esetében arról van szó, hogy valami különféle változások és módosulások közben *állandó* marad.[29] Ha mármost a

kérdéses objektumot a korábban definiált értelemben komplexusnak, változásait pedig transzpozícióknak tekinthetjük, akkor az állandóság a vizsgált objektum strukturális tulajdonsága lesz. A fogalom fontos alkalmazási lehetőségeit testesítik meg azok a fizikai rendszerek, amelyek időtől független stacionárius vagy egyensúlyi állapotot érnek el: ezek olyan állapotok, amelyek a természeti folyamatok közben invariánsak maradnak.[30] Az efféle rendszereket az a tény jellemzi, hogy a megfelelő fizikai mennyiségek bizonyos szélsőérték-feltételeknek tesznek eleget vagy bizonyos szélsőérték-tulajdonságokat mondhatnak magukénak (így például az energiamennyiség minimális, az entrópia pedig maximális lesz és hasonlók).[31] Ezek a rendszerek fontos szerepet játszottak a Gestalt-teoretikusok vitáiban, s a „jó alakzat" fogalmának megalkotásához vezettek. Egy alakzat „jóságának" mértéke az alakzat invarianciájának vagy stabilitásának mértékétől függ.[32] Másképpen fogalmazva: egy objektum, amelyet valamilyen strukturális tulajdonságot alapul véve alakzatnak nevezhetünk, abban a mértékben lesz jó alakzat, amilyen mértékben a szóban forgó tulajdonság a különféle változások vagy módosulások közben állandó marad.

A Gestalt-teoretikusok éppen azért vizsgálták a szélsőérték-tulajdonságokat, mert ezek a stabilitás, azaz a különféle transzpozíciók közben tanúsított állandóság indikátorai. A Wertheimer-féle *Prägnanzgesetz* azt mondja ki, hogy az észlelt alakzatok „jósága" (a megfelelő transzpozíciók során tanúsított stabilitása, stacionárius jellege vagy állandósága) a peremfeltételek értékalakulásától, vagyis az észlelés fizikai alapzatától függ. A vizuálisan észlelt alakzatoknál tehát a szimmetria, a lineáris struktúra egyszerűsége és az alkotórészek struktúrájának egyformasága különösen fontos, hiszen ezek idézik elő a geometriai transzpozíciók bizonyos csoportjai mellett fennálló invarianciákat.[33]

5. Összegzés

Elemzésünk során a különféle „egészek" és „alakzatok" jellemzése szempontjából fontos fogalmak három alapvető típusát különböztettük meg: (1) az első típusba az egészek levezethető és levezethetetlen attribútumai, (2) a másodikba az egészek részeinek egymással kölcsönhatásban álló attribútumai, végül (3) a harmadikba az egészek strukturális tulajdonságai tartoznak. Láttuk, hogy az alakzat-fogalmak fenti típusváltozatait – noha logikailag különböznek egymástól – gyakran egy és ugyanazon kutatási objektum vizsgálata során alkalmazhatjuk.

A magunk részéről bízunk abban, hogy a fenti logikai elemzés megkönnyíti az alakzat-fogalmak tudományos jelentőségének pontosabb fölmérését.[34]

JEGYZETEK

[1] Elemzésünk kiindulópontját Kurt Grelling és P. Oppenheim vizsgálódásai alkotják. A szóban forgó vizsgálódások nyomtatásban megjelent – s később idézendő – része csupán töredéke Grelling és Oppenheim kutatási eredményeinek. A szerzők nagy hasznát látták továbbá a C. G. Hempellel folytatott eszmecseréknek. Az esetleges hibákért vagy tévedésekért azonban kizárólag a szerzők felelősek.

[2] Lásd *E. Nagel:* Wholes, Sums, and Organic Unities, *Philosophical Studies,* 1952, 17–32. o. c. tanulmányát, amely világos áttekintést nyújt a legfontosabb jelentésváltozatokról.

[3] A „rész" és „egész" kifejezések értelmezési lehetőségeinek sokféleségét úgy szavatoljuk, hogy egy *axiómahalmazt* rögzítünk, amely a kérdéses reláció elvont-formális jellemzését nyújtja. Mindez azt jelenti, hogy „egészről" és „részről" csak egy olyan – meghatározott – rész-egész reláció kontextusában beszélhetünk, amely kielégíti a szóban forgó axiómarendszert. Így persze megtörténhet, hogy egy objektum, amely a rész-egész reláció egyik értelmezése mellett „egészet" alkot, a reláció egy másik értelmezése mellett nem számít „egésznek".

A rész-egész reláció legfontosabb tulajdonságait rögzítő axiómáknak természetesen nem szabad kizárniuk azokat az értelmezéseket, amelyek a „rész" és „egész" kifejezések valamelyik bevett – a hétköznapi vagy a tudományos nyelvből származó – jelentését rögzítik. Jelen vizsgálódásunk formális megalapozását az az axiómarendszer nyújtja, amelyet N. Rescher fejtett ki Axioms for the Part Relation, *Philosophical Studies,* 1955, 8–11. o. c. tanulmányában.

[4] Azokat az objektumokat, amelyek nem tesznek eleget a „valódi" egész intuitív fogalmában rejlő követelményeknek, *aggregátumoknak* szokták nevezni. A valóságban persze az „aggregátum" kifejezésnek annyi jelentése van, ahány kritérium az „egész" intuitív fogalmát alkotja: ha ugyanis egy objektum nem tesz eleget egyik vagy másik kritériumnak, akkor egy megfelelő fajtájú *aggregátumot* kapunk.

[5] Tanulmányunkban az *attribútum* kifejezést a lehető legáltalánosabb értelemben használjuk. A kvalitatív tulajdonságokat, a relacionális tulajdonságokat, a numerikus függvényekkel megadható jellemzőket (pl. kor, súly, hőmérséklet) stb. egyaránt attribútumnak tekintjük.

[6] Az *F*-oszthatatlan attribútum fogalma lényegében megegyezik azzal a fogalommal, amelyet C. D. Broad „kollektív tulajdonságnak" nevez. Lásd „The 'Nature' of a Continuant" (újranyomva: *H. Feigl és W. Sellars* (szerk.): *Readings in Philosophical Analysis,* New York 1949, 474–475. o.). A definíciót azért kell G-re vonatkozóan relativizálnunk, hogy kizárhassuk a triviális alkalmazási lehetőségeket. Ha például egy *e* egészhez valamilyen *r* rész tartozik, akkor *e* egyetlen *Q* tulajdonsága sem lesz levezethetetlen, amennyiben „a *Q* tulajdonsággal bíró egész része" attribútum *r* megengedhető tulajdonságát testesíti meg.

[8] A kérdést közérthető formában tárgyalja H. A. Bethe „What holds the Nucleus Together?", *Scientific American,* 1953, 58–63. o. c. tanulmánya.

[9] Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a modern biológia filozófiájában az egyik leghevesebben vitatott kérdés a következő: vannak-e vajon az organizmusoknak olyan biológiai attribútumaik, amelyeket – (1) az organizmus molekuláris szerkezetét, (2) a fizikai tudományokban általában vizsgált attribútumokat, valamint (3) a fizikai tudományok jelen vagy *bármely lehetséges* jövőbeli állapotát adottnak véve – levezethetetlen attribútumoknak kell tekintenünk. A *vitalista* álláspont ilyetén értelmezéséből azonnal kiderül, hogy az álláspont hívei nem valamilyen szigorú tudományos elméletet, hanem legföljebb egy tudományosan igazolhatatlan meggyőződést képviselnek. Ráadásul a „bármely lehetséges" kifejezés homályossága empirikusan üressé teszi a szóban forgó meggyőződést. (Lásd C. G. Hempel, „General System Theory and the Unity of Science", *Human Biology,* 1951, 313–322. o.)

Elemzésünk másfelől szoros összefüggésben áll a biológia filozófiájából jól ismert holisztikus állásponttal. A levezethetetlen attribútum fogalmát a meglehetősen homályos *holisztikus tulajdonság* kifejezés pontos explikációjának tekinthetjük. Mi azonban – az esetleges metafizikai konnotációk elkerülése érdekében – nem használjuk a „holisztikus" kifejezést.

[10] *Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie,* 1890, 249–292. o.

[11] Az említett definíciós kritérium kritikai elemzését illetően lásd E. Nagel, „Wholes, Sums, and Organic Unities", *Philosophical Studies,* 1952, 17–32. o. c. tanulmányát. Könnyű belátni, hogy a feltétel érvényessége a kulcskifejezések – „egész", „több", „összeg" és „rész" – jelentésének rögzítésétől függ. Nyilvánvaló mármost, hogy a kritérium fenti megfogalmazásában egyik kifejezés sem a megszokott jelentésében szerepel.

[12] D. W. Thompson, *On Growth and Form,* Cambridge, 1942, 315–316. o.

[13] Szimbolikusan:

$$(x_1)(x_2)\ldots(x_n)[R(x_1, x_2, \ldots, x_n) \supset \phi(f(x_1), g_1(x_1), \ldots, g_1(x_n), g_2(x_1), \ldots, g_2(x_n), g_3(x_1), \ldots, g_3(x_n), \ldots, g_k(x_1), \ldots, g_k(x_n))],$$

ahol $g_1, g_2, \ldots, g_k$ a G halmazhoz tartozó numerikus attribútumok.

[14] Vagyis fennáll: $(x)\phi(f(x), g_1(x), g_2(x), \ldots, g_n(x))$.

[15] H. D. Laswell és A. Kaplan azt állítja, hogy az efféle „durva kölcsönhatásoknak" vagy „durva összefüggéseknek" komoly metodológiai jelentőségük van a társadalomtudományok szempontjából. Lásd H. D. Laswell és A. Kaplan, *Power and Society*, New Haven, 1950, 29–32. o. és *passim*. A szerzők az alapvető szociológiai fogalmakat csakugyan ennek a körülménynek a figyelembevételével definiálják.

Az empirikus kutatás egyik legfontosabb célja persze éppen az ismert „durva" összefüggések „finomítása". Jól szemlélteti ezt a problémát K. J. Arrow „Mathematical Models in the Social Sciences" c. érdekes tanulmánya. A tanulmány a D. Lener és H. D. Lasswell által szerkesztett *The Policy Sciences* (Stanford, 1951) c. kötetben jelent meg.

[16] K. Grelling és P. Oppenheim, „Der Gestaltbegriff im Lichte der neuen Logik", *Erkenntnis*, 1938, 211–225. o.; uők.: „Logical Analysis of 'Gestalt' as 'Funcitonal Whole'"; ez utóbbi tanulmányt különnyomatként terjesztették az 1939-ben Cambridge-ben (Massachusetts) rendezett International Congres for the Unity of Science során. Lásd továbbá: K. Grelling, „A Logical Theory of Dependence"; ezt a tanulmányt szintén különnyomatként terjesztették az előbb említett kongresszuson. (A *Journal of Unified Science* 9. kötete, amely a szóban forgó tanulmányokat közölte volna, a háború miatt sohasem jelent meg.) Ezekben a tanulmányokban a szerzők a kölcsönhatás vagy összefüggés fogalmának különböző aspektusait, valamint más rokon fogalmak – így például a függetlenség és a kölcsönös függés – tulajdonságait vizsgálták. Az említett fogalmak jelentésárnyalatainak tisztázása elsősorban Kurt Grelling érdeme, aki a náci terror áldozata lett.

[17] *Discourse on the Revolutions of the Surface of the Globe*, Philadelphia, 1831. (A mű eredeti címe: *Discurs sur le révolutions de la surface du globe.*) Az az elgondolás, hogy a biológiai organizmusok kölcsönhatás- vagy összefüggésrelációk által integrált rendszereket alkotnak, igen figyelemreméltó múltra tekinthet vissza. Az elgondolás történetét Goethe és Cuvier korától napjainkig követhetjük nyomon. A. B. Novikoff, „The Concept of Integrative Levels and Biology" c. tanulmánya – *Science*, 1945, 201–215. o. – néhány érdekes újabb keletű elképzelés leírását tartalmazza.

Az efféle kölcsönhatások más szakterületeken, így például *lingvisztikai* struktúrák vizsgálata során is elemzési modellként szolgáltak. (Lásd E. Cassirer, „Structuralism in Modern Linguistics", *Word*, 1945, 99–120. o.)

[18] M. Wertheimer, *Über Gestalttheorie*, Erlangen, 1925, 43. o.

[19] Az álláspontnak ezt a változatát E. Nagel fogalmazta meg. Lásd E. Nagel, „Mechanistic Explanation and Organismic Biology", *Philosophy and Phenomenological Research*, 1951, 327–338. o.

[20] A problémáról jó áttekintést ad von Bertalanffy „Problems of General System Theory", *Human Biology*, 1951, 302–312. o. c. tanulmánya. További részletekről az idézett tanulmány irodalomjegyzékében szereplő művekből tájékozódhat az érdeklődő olvasó. Az általános rendszerelmélet meggyőző kritikáját nyújta C. G. Hempel, „General System Theory and the Unity of Science" c. tanulmánya, *i.h.*, 313–322. o.

[21] Lásd *Handbuch der normalen und pathologischen Physiologie*, Berlin, 1931, 1076. o.

[22] 6. definíció:

Egy *komplexushoz* a következő három tulajdonság tartozik:

(1) Topologikusan strukturált attribútumok valamilyen G halmaza.

(2) Egy topologikusan strukturált X tér, amely a pozíciótartományt alkotja.

(3) Egy f hozzárendelés, amely minden egyes X-pozícióhoz pontosan egy G-attribútumot rendel.

Számos attribútumhalmaznak – így például a kvantitatív attribútumoknak vagy a színek közismert háromdimenziós diszkrét rendezésének – természetes topologikus struktúrája van. A jelen szakaszban végig föltételezzük, hogy a vizsgált attribútumok topologikusan strukturáltak. Megtörténhet, hogy a G halmazt alkotó attribútumok többdimenziós attribútumok lesznek. Ilyenkor rendezett attribútum-n-esekként jeleníthetjük meg őket. Egy zenei hang (hangzás) attribútuma például a hangmagasság, a hangerő és a tartam kombinációja.

Az X pozíciótartományra az időintervallumokat hozhatjuk fel példaként, amelyeket a kontinuum szokásos topologikus struktúrája jellemez. Az X térnek bármilyen topologikus struktúrája lehet. Az építészet vagy a biológia *Bauplan*-jaihoz hasonló „terek" egyértelműen topologikusan strukturált tereket alkotnak.

A fenti definíció némileg általánosított formában a „komplexus" Grelling- és Oppenheim-féle

definícióját adja vissza. Lásd K. Grelling és P. Oppenheim, „Der Gestaltbegriff im Lichte der neuen Logik" *Erkenntnis*, 1938, 211–225. o. A szóban forgó definíció általánosítását egy érdekes és gondolatébresztő tanulmányban elsőként J. von Kempski javasolta. A komplexus-fogalom általánosítását Kempski „tipifikátornak" keresztelte el (*Studium Generale*, 1952, 205–218. o.). Definíciónkat úgy alkottuk meg, hogy Kempski általánosított definícióját is magában foglalja. (A tipifikátornak az a speciális eset felel meg, amikor az X pozíciótartomány a matematikai rácselmélet értelmében vett *rácsot* alkot.)

[23] Két attribútumot akkor tekintünk ugyanolyan típusúnak, ha a dolgok ugyanazon általános osztályát vagy kategóriáját képviselik (pl. a szín-, életkor- és alak-attribútumok külön-külön ugyanolyan típusú attribútumok). A később megvizsgálandó példák alapján érthetőbb lesz, miért kell megkövetelnünk, hogy a G_i attributumok topologikus struktúrája megegyezzen. (Nem szükséges, hogy egy zenei téma variációinak vagy egy Bach fúga és a fúga „tükörfúgájának" dallama megegyezzen.)

[24] Igy a következő definíciót kapjuk.

7. definíció:

Két (X_1, G_1, f_1) és (X_2, G_2, f_2) komplexust akkor nevezünk *izomorfnak*, ha

(i) X_1 és X_2 topologikus struktúrája megegyezik;

(ii) G_1 és G_2 elemeinek létezik egy olyan egy-egyértelmű F megfeleltetése, amely megőrzi a szóban forgó elemek típusát és topológiai tulajdonságait;

(iii) az f_i hozzárendelések F által összepárosított G_i-attribútumokat rendelnek a megfelelő X_i-pozíciókhoz.

A komplexusok izomorfiájának fenti definíciója fölépítésében megegyezik azzal a definícióval, amely az osztályok rendezésére szolgáló relációk strukturális hasonlóságának feltételeit rögzíti. Lásd B. Russel, *Human Knowledge*, New York, 1948, 254. o., valamint J. H. Woodger, „On Biological Transformations", megj.: *Essays on Growth and Form Presented to D'Arcy Wentworth Thompson*, Oxford, 1945, 98–99. o. (Woodger az említett definíciót a biológia *homológia-* és *Bauplan*-fogalmának meghatározására használja föl.)

[25] Érdemes megemlíteni, hogy néhány fontos és különleges esetben az izomorfia fenti kvalitatív (igen vagy nem) fogalmából a struktúrák hasonlóságának kvantitatív mérőszámát alkothatjuk meg. Ha mindkét f_i egy L diszkrét lineáris rendezés helyeit rendeli az X_i pozíciókhoz (amint például akkor történik, amikor a G_i halmazoknak testhőmérséklet-értékek véges halmazai felelnek meg), akkor $(X_1, L f_1)$ és (X_2, L, f_2) strukturális hasonlóságát statisztikai rangkorrelációkkal mérhetjük. Abban az alesetben, amikor L a valós számtengely pontjaiból áll (vagyis: ha az f_i függvények valósértékű függvények), a komplexusok strukturális hasonlóságának fokát korrelációs együtthatókkal mérhetjük.

A fenti megjegyzések megfogalmazásakor Dr. H. E. Hartley (University of Miami) „Correlation Coefficients and Gestalten" c. kéziratára támaszkodtunk, amelyet a szerző volt szíves elküldeni nekünk.

[26] A szóban forgó csoporthoz tartozó transzpozíciókat az izomorf komplexusok közt fennálló összefüggések segítségével definiálhatjuk. A fenti meghatározás értelmében két (X_1, G_1, f_1) és (X_2, G_2, f_2) komplexust akkor nevezünk izomorfnak, ha létezik X_1 és X_2 olyan H topologikus homeomorfizmusa, valamint G_1 és G_2 olyan egy-egyértelmű, az elemek topologikus struktúráját megőrző F leképezése, hogy az f_i függvények F-megfelelő G-attribútumokat rendelnek a H-megfelelő X_i-pozíciókhoz. A komplexusok izomorfiájához tehát két leképezésre van szükség: egy $H: X_1 \leftrightarrow X_2$ homeomorfizmusra és egy $F: G_1 \leftrightarrow G_2$, az elemek topologikus struktúráját megőrző, egy-egyértelmű megfeleltetésre, amelyek együttesen kielégítik azt a további követelményt, amelynek értelmében X_1 minden x elemére (pozíciójára) igaz: $F(f_1(x)) = f_2(H(x))$; vagy elvontan: $f_2 = F \circ f_1 \circ H^{-1}$, ahol $\circ$ a függvényösszetétel jele, H^{-1} pedig H inverze. Ha egy efféle f_2-t f_1 *transzpozíciójának* nevezünk, akkor könnyű belátni, hogy az összes lehetséges transzpozíció halmaza – a függvényösszetételt csoportoperátornak tekintve – (algebrai értelemben vett) csoportot alkot. A szóban forgó csoportot két különböző módon foghatjuk föl: vagy transzformációk (vagyis a transzpozíciók) csoportjaként, vagy pedig a megfelelő ekvivalencia reláció (vagyis a transzponálhatóság) ekvivalencia osztályaként.

[27] M. Wertheimer ma már klasszikusnak számító tanulmányban vizsgálta meg a pont-alakzatok észlelését szabályozó törvényeket. („Untersuchungen zur Lehre von der Gestalt, II", *Psychologische Forschungen*, 1923, 301–350. o.)

[28] W. Köhler szabatosan fogalmazta meg a szóban forgó követelmény jelentését, amikor így írt: „a fenomenális alakzatok egyik sajátossága abban rejlik, hogy bizonyos tulajdonságaikat akkor is megőrzik, ha az alapjukat képező abszolút összetevőket meghatározott módon megváltoztatjuk." (*Die physischen Gestalten in Ruhe und im stationären Zustand,* Erlangen, 1920, 37. o. Köhler könyvének néhány részletét W. D. Ellis angolra fordította és megjelentette *Source Book of Gestalt Psychology,* London, 1938 c. művében.) A perceptuális transzpozíció világos elemzését nyújtja Köhler, *Gestalt Psychology,* New York, 1947 c. könyve, 196–205. o. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a transzpozíció fogalmának alkalmazhatósága (és így a második Ehrenfels-kritérium érvényessége) nem korlátozódik tér- és időbeli transzformációkra.

Az „alakzat" kifejezés szokásos jelentése meglehetősen általános, s nem csupán az itt vizsgált alakzat-minőségekre vonatkozik, hanem a hatás- vagy összefüggésrendszereket és a komplexusokat is magában foglalja. Az „alakzat" kifejezést a jelen tanulmányban végig ebben az általános jelentésben használtuk.

[29] Ebben az összefüggésben talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a kémiát olyan tudományként definiálhatjuk, amely az elemek külső elektronhéjának – az elemek rendszámát megőrző – transzformációival foglalkozik.

A változás közbeni állandóság természetesen nem csupán a komplexusok sajátja, hiszen egy „egész" vagy egy „rendszer" törekvése „struktúrájának" megőrzésére néha például hatás- vagy összefüggésrendszereknél is megfigyelhető. A biológiai homeosztázisnál egyértelműen erről van szó, a közgazdaságtanban alkalmazott egyensúlyi elemzés pedig további példákkal gazdagíthatja példatárunkat. K. Deutsch *társadalmi* homeosztázisról beszél („Mechanism, Teleology and Mind", Philosophy and Phenomenological Research, 1951, 185–223. o.) Vö. még H. D. Laswell és A. Kaplan, *Power and Society,* New Haven, 1950, XV–XVI. o.

[30] Az efféle rendszereknek a Gestalt-elmélet szempontjából vett jelentőségét először W. Köhler vizsgálta meg. Lásd W. Köhler, *Die physischen Gestalten . . .*, Erlangen, 1920.

[31] A probléma részletes elemzését lásd K. Koffa, *Principles of Gestalt Psychology,* London 1936 c. művében, 174. és kk. o. 32. A rossz alakzat egyik példája az a vonalak segítségével lépcsőt ábrázoló kép, amelyről nem lehet megállapítani, hogy vajon a rajta látható lépcsősor fölfelé vagy lefelé halad. A Gestalt-pszichológusok behatóan tanulmányozták azokat a perceptuális struktúrákat, amelyeket az észlelőnek kell stabilizálnia vagy éppen kiegészítenie.

[33] Az említett kérdések matematikai tárgyalását illetően lásd a díszítmények szimmetriájának elemzését A. Speiser *Theorie der Gruppen von endlicher Ordnung,* Berlin, 1927 G. D. Birkhoff, *Aesthetic Measure,* Cambridge, 1933, valamint H. Weyl, *Szimmetria,* Budapest, 1982 c. könyvét.

[34] A szaktudományok képviselőinek véleménye megoszlik abban a kérdésben, hogy az alakzat-fogalmak mekkora és milyen fontos szerepet játszanak a tudományos kutatásban. Vannak tudósok, akik E. H. Maddenhez hasonlóan úgy vélik, hogy a kérdéses fogalmak fölöslegesek, a Gestalt-elmélet legfontosabbnak tartott tételei pedig megalapozatlanok. (Lásd E. H. Madden„ „The Philosophy of Science in Gestalt Theory", *Philosophy of Science,* 1952, 228–238. o.) Madden állításainak rövid kritikáját lásd N. Rescher, „Mr. Madden on Gestalt Theory", *Philosophy of Science,* 1953, 327–328. o. c. írásában. Más kutatók az alakzat-fogalmak használatát a pszichológiára kívánják korlátozni. A *Studium Generale* 1952 szeptemberi száma révén azonban világos képet alkothatunk arról, hogy a szóban forgó fogalmak milyen jelentős szerepet játszhatnak a tudományos kutatásban. Az említett folyóiratszám egy olyan szimpózium anyagát tartalmazza, amelyet az *egész* és az *alakzat* fogalmának szenteltek. Az alakzat-fogalmak – talán meglepő – értékelméleti jelentőségéről lásd C. I. Lewis, *Analysis of Knowledge and Valuation,* La Salle, 1946, különösen 486–488. o.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Дьёрдь Яноши: Функции развлечения 341
Габор Гулачи: Распирающая структуры институция и политическая кампания в восьмидесятые годы: „ТЕНО" 361
Тамаш Фараго: О расслоении сельского общества 395

Взгльд за рубеж

Бела Коложи: О некоторых исследования злоупотребления наркотиками молодежью и токсикомании за рубежом 419
Эрика Варшани: Лечение и человеческие контакты 429

Мастерская

Карой Халмош: Предпринимательские группы на рубеже веков в Венгрии 433

Информация

О понятии (стилистической) фигуры. Часть II. Составил: Ласло Берталан 441

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A szedést a Neotyp Kisszövetkezet készítette
Terjedelem: 10,25 (A/5 ív)
88.16968 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest – Felelős vezető: Hazai György

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

CONTENTS
1987/3

Papers

Jánosi György: The Functions of Entertainment 341
Gulácsi, Gábor: An Institution Prying into a Structure and a Political Campaign in the Eithties: the TEHO 361
Faragó, Tamás: On the Stratification of Rural Society 395

Information

Kolozsi, Béla: On Some Foreign Researches into Juvenile Drog-Abuse and Toxicomania 419
Varsányi, Erika: Curing and Human Relations 429

Workshop

Halmos, Károly: Entrepreneurial Groups in Hungary at the Turn of the Century 433

Orientation

On the Concept of Formation. Part II. Complied by: *Bertalan, László* 441

Ara: 52 Ft
Előfizetés egy évre: 208 Ft

ISSN 0133—3461

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Folyóiratunk a szociológiai kutatásokat ismertető, s általában a szociológia és határterületeinek tudományos kérdéseivel foglalkozó kéziratokat fogad el közlésre.

A kéziratok terjedelme általában nem haladhatja meg az 1—1,5 ívet (16—24-es, kettes sorközzel gépelt oldal, soronként 50 „n" betűjellel).

A kéziratot a szerkesztőség 3 példányban kéri. A közlemény címe után fel kell tüntetni a szerző nevét, valamint munkahelyét.

A tanulmányként közlésre szánt kéziratokhoz, idegen nyelvű fordításra, 25 soros összefoglalást kell a kézirathoz mellékelni, külön oldalon, címmel ellátva, 3 példányban.

A szerző vállalja, hogy a tördelt levonatokat 3 nap alatt kijavítva visszaküldi a szerkesztőségbe.

Szerzőinknek, kérésükre — tiszteletdíjuk terhére — 100 db különlenyomatot készítünk. (A kérést a korrektúránál kell jelezni.)

A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

1828
AKADÉMIAI KIADÓ

316 877

SZOCIOLÓGIA

Az MTA szociológiai bizottságának folyóirata

1987

4

SZOCIOLÓGIA

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA SZOCIOLÓGIAI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

A szerkesztőbizottság tagjai:

ANGELUSZ RÓBERT szerkesztő, BÉRES CSABA, BERTALAN LÁSZLÓ szerkesztő, CSEH-SZOMBATHY LÁSZLÓ a szerkesztőbizottság elnöke, HANÁK KATALIN, LENGYEL GYÖRGY, PAPP ZSOLT főszerkesztő, SZENTPÉTERI ISTVÁN, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAHIN TAMÁS, TARDOS RÓBERT szerkesztő

Szerkesztőségi titkár:

HELESZTA ÉVA

A szerkesztőség címe:
1014 Budapest I., Úri u. 62. II. 58
Telefon: 160-160/541

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő posta-hivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra.
Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utva 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 208,– Ft

Egy szám ára: 52,– Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389
Budapest, Pf. 149.

TARTALOMJEGYZÉK
1987/4

Tanulmányok

SOLYMOSI ZSUZSA–SZÉKELYI MÁRIA: Életút és származás 457
HADAS MIKLÓS: A nemzet prófétája: Kísérlet Kodály pályájának szociológiai értelmezésére 469
SÁGI MATILD: Az orvostanhallgatók foglalkozási szocializációja 491

Szociográfia – Esettanulmányok

KOVÁCH IMRE: A mezőgazdasági kisáruter-melés üzemformái 513

Műhely

FRICZ TAMÁS: A valóság ideológiája, avagy az ideológia valóságképe? 555

Tájékozódás

A rész és az egész fogalmáról. Összeállította: BERTALAN LÁSZLÓ 567

SOLYMOSI ZSUZSA–SZÉKELYI MÁRIA

ÉLETÚT ÉS SZÁRMAZÁS

Dolgozatunkban mindenekelőtt arra a kérdésre keressük a választ, hogy mekkora szerep jutott a magyar mérnökök életútjában a kibocsátó családnak, a származásnak.[1]

A kérdésfeltevés nem előzmények nélküli, nyugat-európai és amerikai kutatások egész sora foglalkozott hasonló problémákkal, ugyanakkor meglehetősen nehéz az ezekből levont következtetéseket a hazai társadalmi folyamatok értelmezésére alkalmazni. Így végül is elég szűk azoknak a kutatásoknak a köre, amelyeknek hipotéziseit, fogalmi apparátusát és eredményeit hasznosítani tudtuk vizsgálatunkban.

Merton nyomán a 70-es évek második felének mobilitásirodalma például felhívta a figyelmet arra, hogy ha egy szervezetben működő egyén számára lehetetlenné válik befolyást gyakorolni a munka eredményére, vagy ha a munkát értékelők számára nem válik világossá, hogy mekkora az egyén szerepe az eredményben, akkor a munkavállaló nem a foglalkozási (szakmai) teljesítmény növelésére törekszik elsősorban, hanem arra, hogy a szervezetnek, mint olyannak, a normáit túlteljesítse. Miután az egyén szintjére lebontva semmiféle teljesítmény-mérő jelleggel nem bírnak ezek a normák, az egyén szervezeten belüli aktivitását, a ritualizmust diszfunkcionalitásnak tekinthetjük. Ebben a felfogásban a ritualizmus és az ebből fakadó diszfunkcionalitás nem a szervezet működési zavaraként, hanem az egyéni felemelkedés sajátos formájaként értelmezendő. (Offe, 1976.) Ez egy más vetületben természetesen a szervezet diszfunkcionalitását is jelenti, hiszen a szervezetnek (a társadalmi munkamegosztási rendszerben betöltendő funkciója szempontjából) az lenne az érdeke, hogy a munkavállalóknak mindenekelőtt a szakmai képességeit hasznosítsa. Úgy véljük, hogy nálunk is fellelhetőek és relevánsak ezek a tendenciák, a racionális működés szempontjából perifériális szerepelemek előtérbe kerülhetnek a feladatokhoz instrumentálisan kötődő elemek rovására. Ez az „átcsúsztatás" pedig egyszersmind azt is jelenti, hogy egy mérnök még nem lesz elismert, jó szakember, ha „csak" arra képes, hogy a problémákra hatékony műszaki megoldásokat találjon, de nem ismeri vagy ismeri, de nem tudja alkalmazni a szervezet elvárta érvényesülés eszközeit.

Más vizsgálatok arra hívták fel a figyelmet, hogy a hivatali előmenetelhez szükséges, vagy a hivatali előmenetel szempontjából fontos attitüdöket és készségeket[2] elsősorban nem az iskolai képzés során lehet megszerezni, hanem a családi szocializációban tesz szert rájuk az ember (Becker–Carper, 1956., Coates–Pellegrin, 1962.). Kétségtelenül megfogalmazhatók, és mi magunk is megfogalmaztunk olyan érveket, hogy a mérnöki munka sajátosságai és a mérnökképzés speciális jellege miatt a származásnak gyengébb lehet a mérnök-karrierre gyakorolt hatása, mint más értelmiségi csoportoknál (orvosoknál,

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

jogászoknál). Az érvényesülésben a korai szocializáció során elsajátítható szerepelemek fontossága viszont arra utal, hogy a származásnak az életút sok más – ha nem is minden – mozzanatára hatása lehet.

A származás és az életút közötti összefüggés másfajta megközelítését jelenti a Blau–Duncan-féle kohorsz-elemzés. Egy csak férfiakat tartalmazó reprezentatív mintán dolgozva a származás, az iskolázottság és a munkahelyi életút összefüggéseit írják le egy regressziós modellben. A modellből kitűnik, hogy a származás, bár legjelentősebb hatását az iskolázottság az első munkahely megválasztásán keresztül gyakorolja a karrierre, az életkor előrehaladtával is folyamatos és végig közvetlenül befolyásolja a karriermobilitást. Az öregedéssel azonban ez a közvetlen hatás egyre gyengül, és értelemszerűen az előző karrierállomások befolyása erősödik fel. (Blau–Duncan, 1964., Featherman–Hauser, 1978.)

A Blau–Duncan vizsgálat eredményei szerint, minél hosszabb ideje van pályán egy generáció, annál kevésbé hat pályafutására az indulási pozíció. A mi vizsgálatunk azonban nem igazolja ezt a „linearitást". A származás hatása a középső évjáratnál a legerősebb, és a legfiatalabbaknál a leggyengébb. Az amerikai vizsgálatoknak azonban nem kellett számolniuk a társadalmi, gazdasági feltételek olyan gyors és radikális változásával, mint amilyen a magyar társadalomban az elmúlt évtizedekben lezajlott. A mi három mérnök generációnk meglehetősen különböző feltételek közepette kezdte pályafutását, és ha érték is őket azonos hatások, ezek az életút eltérő pontján, különböző életkorban történtek.

Az „ötvenes években" a hagyományos mérnök-ideál elválaszthatatlanul összefonódik a társadalmi fejlődés ideáljával. Hogy a mérnök kiemelt szerepét bizonyítsák, a társadalom jövőjét, ragyogó perspektíváit a mérnök hasonlóan korlátlan lehetőségeivel hozták összefüggésbe. Az újjáépítés, a gyorsított ütemű iparosítás, a felemelt tervek „tűzvonalába" a mérnököt állították. Ígérgetésekben nem volt hiány akkoriban, de mint minden túlcentralizált hatalom, a korabeli is kiválóan megfért az anarchiával, túlságosan nagy szerep jutott a véletleneknek. A legidősebb évjárat pályaútja bővelkedett a véletlen-hozta karrierekben, a látványos kiugrásokban, de számos példáját adta a fiatalon kettétört pályáknak, már a kezdéskor megrekedt életutaknak is. A „véletlenek" kivédésében, a sikerek megtartásában, a kudarc utáni talpraállásban pedig szerep jutott a családból hozott mintáknak, az összeköttetéseknek, egyszóval a származásnak is.

1953 és 56 között elalszanak, majd 57 után ismét élednek, a hatvanas évek elején pedig kivirágzanak azok a szlogenek, amelyek szerint a mérnököt megkülönböztetett várakozás és bizalom övezi. A „második újjáépítés", a nagy erővel beinduló beruházások, a hosszú távú lakásépítési program, a szocialista mezőgazdaság ipari hátterének megteremtése, a szelektív iparfejlesztés „... szinte fantasztikus magasságokba visznek, lelkesedéssel töltenek el minden leendő mérnököt".[3] A középső kohorsz pályaútja lényegében visszaigazolja a meghirdetett perspektívákat, jövedelmük és beosztásuk alig alacsonyabb a 10 évvel idősebb évjáraténál. Az a tény, hogy *általában* kedvező volt az indulásuk, s a pályakezdő évek is a prosperitás jegyében teltek, nem zárja ki, hogy egyesek – a származás nyújtotta előnyöknek köszönhetően – jobban tudtak élni a felkínált lehetőségekkel.

A hatvanas évek végétől újfajta hivatalos hangvétellel találkozunk, mely 1972–73-ban már csaknem értelmiségellenessé válik. Jóval ritkábban esik szó a mérnökről, és ha mégis, rendszerint olyan hangszerelésben, amelyben a szűken vett gazdaságossági

szemlélet dominál. Az egyetemekről, főiskolákról évről évre kibocsátott nagylétszámú mérnök-generációk pedig olyannyira egymásra torlódnak, hogy a jó munkahelyek, a jó munkák és a jó fizetéssel járó beosztások már foglaltak a korábban végzettek által.

Ezek a tények amellett szólnának, hogy a legfiatalabb évjárat esetében kell legerősebben számolni a származásnak a karrier-esélyekre gyakorolt hatásával. És hogy ez mégsem így történik, abban fontos szerepe lehet annak, hogy a pályán töltött idő hossza nem elég ahhoz, hogy az évjárat tagjai származás-függő módon „rendeződjenek el" a hierarchikus, szakmai stb. pozíciók mentén. Annál is kevésbé, mert a magánélet szférájában feltornyosult feladatok – lakásszerzés, egzisztenciateremtés – későbbre halasztják a munkahelyi karrierépítés, a szakmai kiteljesedés időszakát.

Egészen más indíttatásból és más hangsúlyokkal, de hasonló összefüggéseket tár fel Wilensky vizsgálata (Wilensky, 1966.). Szerinte az objektív mobilitásnak és a mobilitási aspirációknak egyforma figyelmet kell szentelni, s a kettő kombinációja ígéretes lehet a mobilitás társadalmi és pszichológiai velejáróinak kutatásában. Wilensky „vigaszdíj" elmélete szerint, ha csak a munkahelyi karrier dimenzióját tekintjük, akkor az aspirációk meghaladhatják az elnyerhető jutalmakat, de ha más rangsorolási-értékelési paramétereket is figyelembe veszünk, az elnyerhető jutalmak köre növekszik. Ezen elmélet továbbgondolásakor kézenfekvő feltételezni, hogy a különböző rétegekből származók aspirációi nem egyforma erősségűek, nem is azonos dimenziókat preferálnak. A „vigaszdíj" elmélet nem jelenti azt, hogy a sikertörekvéseknek egyik dimenzióról a másikra való áthelyezését, illetve a külső megítélésben, esetleg a közmegegyezés szerint nem fontos dimenzióban való sikerre-törekvést az egyén is vigaszdíjként, pótcselekvésként éli meg. Ugyanakkor az erősen valószínűsíthető, hogy a családi tradíciók, az értékáthagyományozódások (azaz a származás) befolyásolják, hogy ki milyen szférá(ka)t, szakmai vagy tudományos hírnevet, magas beosztást, lakást, vagyont, fiatal feleséget, a szabadidő eltöltésének módját stb. részesít előnyben. (Handl–Mayer–Müller, 1977., Jadov, 1983.)

A következőkben nemcsak azt vizsgáljuk meg, hogy a származás okozta esélyegyenlőtlenségek valóban úgy változnak-e a pályaút során, ahogyan ezt Blau és Duncan megmutatta, hanem azt is, hogy túl a szakmai karrieren, milyen egyéb szférákban és milyen módon fejti ki hatását a származás.

1. Módszertani megjegyzések a származás és az életút összefüggésének modellezéséhez

A modell a Blau–Duncan-féle útelemzéssel végrehajtott vizsgálatot reprodukálja, azzal a nem elhanyagolható különbséggel, hogy az amerikai vizsgálat az iskolai végzettségre és a foglalkozásra reprezentatív volt, a mi mintánk viszont mindkét paraméter mentén homogén.[4] Ennek következtében a kapcsolatok szorosságát mérő mutatók sokkal kisebbek a mérnökökre vonatkozó modellben, mint amilyeneket egy az összlakosságot reprezentáló minta esetében kapnánk. (Róbert, 1986.) A modell elméleti sémája a következő: A nyilak iránya – általunk feltételezett – ok-okozati kapcsolatot jelöl, a kétirányú nyilak pedig azt jelentik, hogy a két tényező kölcsönhatásban van, de az ok-okozati reláció nem jelölhető ki, azaz nem dönthető el, hogy melyikük oka a

másiknak. Az ok-okozati kapcsolatok szorosságát regressziós béták, a kölcsönhatásokét korrelációs együtthatók mutatják.

A származás megragadása egyetlen mutatóban lehetetlen. Végül is három, a későbbi pályautat befolyásoló és a kibocsátó család leírása szempontjából is elengedhetetlenül fontos összevont változó mellett döntöttünk. Ezek: a család iskolázottsága, lakáshelyzete és a gyermekeik felnevelésére, taníttatására fordított energia. A kibocsátó család iskolázottságát egy olyan főkomponens analízis rotálatlan első faktorának faktorpontjai fejezik ki, ahol az analízisba bevont (és egyben a faktoron nagy súllyal szereplő) változók: a két nagyapa, az apa és az anya iskolai végzettsége. Az első faktor a változókban rejlő információtartalom több mint 70%-át tartalmazza mindhárom évjáratban. A kibocsátó család lakáshelyzetét szintén egy főkomponens-analízis rotálatlan első faktorának faktorpontjaival jellemeztük, ahol a faktort alkotó változók: a gyermekkori lakás településjellege, a lakás minősége (komfortossága) és szobaszáma. A faktor itt is megőrzi a változók információtartalmának több mint 70%-át. A gyerekek felnevelésébe, taníttatásába fektetett energia olyan index, amely a mérnök testvéreinek számát és iskolázottságát fejezi ki (az iskoláztatásra fordított évek számával). Az iskolai pályafutás a legidősebbeknél a „királyi úton" és a rendhagyó módon (osztatlan általános iskola, szakérettségi, esti gimnázium) végzetteket, a két fiatalabb évjáratnál pedig a gimnáziumot és a technikumot végzetteket különíti el. A mérnök lakáshelyzetét a lakás „fekvését", komfortosságát és laksűrűségét tartalmazó mutatóval, a jövedelmet pedig az egy főre jutó jövedelemmel mértük. S végül a vagyoni helyzet jellemzésére a nyaraló, az autó és a külföldi turistautak száma szolgált.[5]

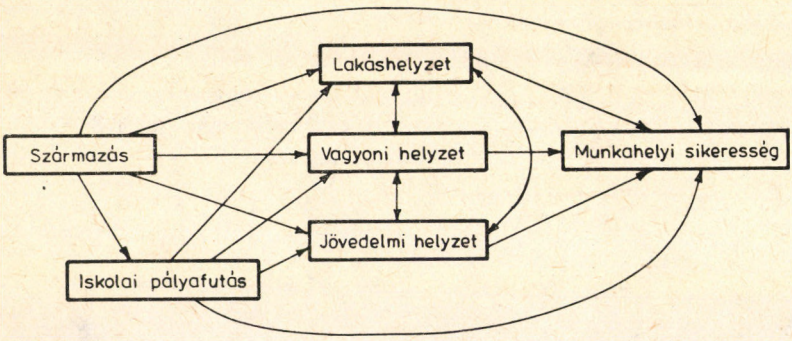

Az útmodellben nemcsak a közvetlen kapcsolatok erőssége, hanem a közvetett hatásoké is kimutatható.[6] A közvetett és közvetlen hatások együttesen a két változó közötti kapcsolat szorosságát fejezik ki. A közvetlen és közvetett kapcsolatokat használtuk fel a származás globális hatásának meghatározásához. Amikor a származás hatásáról beszélünk, akkor mindig egy olyan mutatót használunk, amely nemcsak a kibocsátó család iskolázottságának *közvetlen hatását,* hanem a család iskolázottságának a lakáshelyzeten és a testvérek felnevelésbe fektetett energián keresztül *közvetetten* érvényesülő hatását is tartalmazza. S végül, mikor a származás és a sikeresség közötti

kapcsolat szorosságáról beszélünk, megkülönböztetjük a származásnak a sikerességre kifejtett közvetlen hatását, s azt az összhatást is, amelyet a közvetlen hatáson túl, más életút mozzanatokon keresztül közvetetten fejt ki.

2. *Az útmodell elemzése*

A származás hatása, attól függően, hogy milyen dimenziót vizsgálunk, egyáltalán nem konzekvens módon változik az életkor függvényében. A Blau–Duncan-féle effektusnak megfelelően az idősebb évjáratok felé haladva csökken a származás befolyásoló szerepe a mérnök-családok vagyoni és jövedelmi viszonyaira. Ami a lakáshelyzetet illeti, itt megszűnik a „linearitás", mert a legalacsonyabb összefüggést a középső évjáratnál találjuk.

Az iskolai pályafutás esetében megtaláljuk ugyan az egyenesvonalúságot, de az tökéletesen ellenkező irányú, azaz a legidősebbeknél a legerősebb, a legfiatalabbaknál a leggyengébb a származással való kapcsolat.

És végül a munkahelyi sikerességre – mint ahogy ezt már a fejezet bevezetőjében említettük – a középső kohorsznál hat legerősebben és az időseknél a leggyengébben a származás.

Ezek a tények nem illeszthetők *egyetlen* konzisztens értelmezési keretbe, mert minden életút-mozzanat „viselkedése" mögött a társadalmi realitásoknak olyan bonyolult együttese és kölcsönhatása rejlik, hogy az interpretációkban ezt visszaadni nem tudjuk. Így többnyire csak „egydimenziós", leegyszerűsített magyarázatokkal élünk.

A *vagyoni helyzet* esetében magától értetődőnek tekintjük, hogy a származás erősebben hat a fiatalokra, hiszen minél rövidebb idő áll rendelkezésre a felhalmozásra, annál valószínűbb, hogy a családtól kapott támogatásoknak, s nem az életkeresetnek jut a fő meghatározó szerep. A magyar jövedelmi viszonyokról alkotott viszonylag világos és a vagyoni helyzetről alkotott meglehetősen homályos kép azonban nem zárja ki annak a

A származás hatása néhány életút-mozzanatra*

A származás hatása	Út-együtthatók		
	1953	1963	1973
A mérnök iskolai pályafutására	,34	,27	,02
A mérnök jelenlegi lakáshelyzetére	,24	,08	,19
A mérnök jelenlegi vagyoni helyzetére	,05	,25	,30
A mérnök jelenlegi jövedelmi helyzetére	,05	,10	,18
A mérnök sikerességére	,14	,34	,21
A mérnök sikerességére, ha a származás közvetett és közvetlen hatásai együttesen vesszük	,23	,40	,27

*A kibocsátó család iskolázottságának közvetlen és a család lakásviszonyain, ill. a testvérek taníttatásán keresztül közvetetten érvényesülő hatása együttesen.

lehetőségét sem, hogy a vagyoni egyenlőtlenségek – éppen a meglehetősen alacsony bérszínvonal miatt – nem csökkenthetők jelentősen a mégoly magas életkeresetek által sem. Azaz a legidősebbek vagyoni helyzete nem csak azért független a származástól, mert a pályán töltött 27 év alkalmat adott a hátrányok ledolgozására, hanem azért is, mert az átörökíthető vagyonokban kisebb volt az egyenlőtlenség.

A középső kohorsznál utalnunk kell arra, hogy egyrészt ezen évjárat házassági mobilitása miatt, másrészt amiatt, hogy ennek az évjáratnak a szülői vagyonát érintette a legerősebben az államosítás, szövetkezetesítés és egyáltalán az életszínvonal-nivellálás politikája, a szülők vagyoni helyzete relatíve kevéssé befolyásolja a mérnök vagyonosságát. Ugyanakkor a szülők társadalmi státuszának mind a mérnök házassági mobilitására, mind a látens vagyonok „újraélesztésére" hatása volt.

A legfiatalabbak esetében, a már említetteken, azaz az alacsony keresetek miatt fokozottan igénybe vett családi támogatáson túl, azt is figyelembe kell venni, hogy a hetvenes évektől a magyar társadalomban megindult a vagyoni helyzetek erőteljesebb differenciálódása, ami érthetővé teszi a vagyonosság és a származás szoros kapcsolatát ennél az évjáratnál.

A másik dimenzió, amelyben a Blau–Duncan-féle effektus kimutatható, a *jövedelmi* helyzet. A mérnök-családok jövedelmi helyzete (egy főre jutó jövedelem) a legfiatalabbaknál relative sokkal erősebben függ az eltartott gyerekek számától, mint a mérnökök összkeresetétől, az idősebbeknél azonban nem törpül el ennyire a mérnök-jövedelmek szerepe a gyerekszámhoz képest. A fiatalok esetében tehát nagyobb szerepe van a származásfüggő demográfiai történéseknek (késői nősülés, alacsony gyerekszám), mint az idősebbeknél. E hatást tovább erősíti, hogy az alacsony státuszú családokból jövők – különösen a legidősebb évjáratban – összkeresetüket tekintve inkább előnyben vannak a „jobb" családokból származókhoz képest.

A *lakáshelyzet* a legidősebbek esetében függ legerősebben a származástól, a legfiatalabbaknál is viszonylag erős a kapcsolat, a középső évjáratnál azonban a származástól függetlenül alakul. A legidősebbek egy része ugyanis szüleinek lakását megörökölve, vagy az idős szülőkkel összeköltözve tett szert jó minőségű lakásra, azaz a szülők lakásának minősége (a származás mutató egyik eleme) erősen befolyásolja, hogy milyen lakásban élnek. A legfiatalabbak majdnem egyharmada még nem rendelkezik önálló lakással, s jórészük szülei lakásában él, esetükben tehát megint erős a származás hatása. (A család társadalmi státuszától függően más-más a lakás minősége, nagysága.) Az önálló lakással már rendelkező fiatalok lakásszerzésében pedig megnőtt a családi támogatás szerepe, a támogatás léte és nagysága ugyancsak erősen függ a kibocsátó család pozíciójától.

A középső kohorsz önálló lakását a mennyiségi lakáshiány megszüntetésére indított első nagy lakásépítési kampány során szerezte, s e lakások zömmel lakótelepi „egyenlakások" voltak. A későbbi minőségi cserékben, illetve az általánostól eltérő lakásszerzési módokban tetten érhető a kibocsátó család szerepe, de jóval gyengébben, mint a másik két évjáratnál. Egyébként is ennek az évjáratnak a tagjai az életciklus olyan szakaszában vannak, amikor „egyenlősíti" őket az a tény is, hogy már túljutottak a családalapítás időszakán, de még nincsenek abban a periódusban, amikor gyermekeiket felnőttként szárnyra bocsátanák.

Az *iskolai pályafutás* annál kevésbé függ a származástól, minél fiatalabb korosztályt vizsgálunk, azaz a Blau–Duncan-féle effektussal tökéletesen ellentétes összefüggést

találunk. Ennek egyik okát abban látjuk, hogy a legidősebb korosztálynál a szakérettségi és a gimnázium, illetve az osztott és osztatlan általános iskolák között sokkal nagyobb a szakadék, és emögött sokkal erősebb társadalmi determináció volt, mint amilyent az 50-es, 60-as években általában tapasztalhattunk, és amilyen a technikumok és gimnáziumok közötti különbség. Nem gondoljuk, hogy nincs kimutatható eltérés a technikumba és a gimnáziumba járók társadalmi hátterében, de itt mi csak az olyan középiskolai pályafutásról teszünk kijelentéseket, amelynek végállomása a műszaki egyetem elvégzése. A technikumok – míg csak meg nem szüntették ezt az intézményt – tudottan igen magas szintű műszaki képzést adtak az onnan kikerültek számára. Ez az indíttatás nemcsak egy sikeres egyetemi felvételihez volt elégséges alap, hanem pozitív hatása a mérnöki pályaútra is kisugárzott. Ugyanakkor komoly, a későbbiekben nehezen behozható hátrányt jelentett a technikumban végzettek számára az a tény, hogy nem tanultak nyelveket. A nyelvtudás mind a tudományos, mind az utazó karrierben fontos tényező, így azok, akiket nem járattak különórákra – s ebben a származásnak már van szerepe – ma is alacsony nyelvtudásukkal tűnnek ki.

A származásnak a pályaút *sikerességére* gyakorolt közvetlen hatása a középső kohorszban a legerősebb, s a legfiatalabbaknál a leggyengébb. A legidősebbek esetében a származás dimenziójának elhalványulása valószínűleg nemcsak a Blau–Duncan-féle effektussal magyarázható, hanem azzal is, hogy az ő karrierjük a tömeges mobilitás korszakában, a munkás-paraszt származású mérnökök erőteljes preferálásának idején kezdődött, és a folytatáshoz is kedvezőek voltak a feltételek. (A mérnök-képzés visszafogása 53-tól, továbbá az 56–57-es disszidálások erős mérnökhiányt teremtettek.)

A középső kohorszban a legerősebb a származás hatása a pályaútra. Tudjuk, hogy az ő egyetemre kerülésükkor a fizikai származásúakat előnyben részesítették a felvételkor, de a pályán már nem volt érvényes a politikai megbízhatóság abszolút prioritása a szakmai teljesítményhez és/vagy az extrafunkcionális attitűdökhöz[7] képest. Így a származás hatásának felerősödését érthetőnek ítéljük.

A legfiatalabbak esetében a társadalmi háttér befolyásának csökkenése több dologgal is összefüggésbe hozható. Feltehető, hogy a mérnökképzés felfuttatása olyan szűkre szabta a lehetőségeket, hogy ez nem enged kellő teret a származási előnyök érvényesítése számára. Másfelől a származás szerinti előnyök nem egyszerűen a jó állásokba való bejutásban, hanem a követelményeknek való megfelelésben, az érvényesülésben kamatoztathatók. Ezekhez pedig idő kell, valószínűleg hét évnél hosszabb idő. Mivel ennél az évjáratnál már meglehetősen alacsony a fizikai származásúak aránya, nem zárhatjuk ki azt a feltételezést sem, hogy a fizikai családok gyermekei a többcsatornás iskolarendszer miatt már az iskolai életút korai szakaszában átesnek egy szűrőn, és az egyetemre való bejutással már csak a „tehetséget" elárulók próbálkoznak. A „kiverekedési mechanizmus" szelektív szerepe egyfelől, és az e folyamatban szerzett készségek másfelől, növelhették az első generációsok esélyeit a jó munkahelyek megszerzésében. De mivel más értelmiségi rétegeknél, és az idősebb mérnököknél sem a pályakezdés éveiben „dől el" minden, a munkahelyváltoztatásokkal az előnyös származásúak elveszthetik kedvező pozícióikat. A pozícióvesztés gyakran nem más, mint kényszerszülte pozíciófeladás: lakásért, nagyobb jövedelemért kénytelenek elhagyni a perspektívát nyújtó, de pillanatnyi előnyöket nem adó munkahelyet, esetenként pedig nem látják értelmét az exkluzív pályán folytatott versenynek. (Nyelvtudás hiánya, a megfelelő érintkezési kultúra idegensége stb.) Ezek a

feltehetően ezután végbemenő „cseremozgások" ennél az évjáratnál is növelhetik a származás és a mérnökök munkahelytípusok közötti eloszlásának összefüggését. Ugyanakkor elgondolkodtató, hogy ha megmarad a szellemi származásúak vonzódása a hierarchikus-bürokratikus pozíciókhoz, akkor a pálya későbbi szakaszán kiszoríthatják a fizikai származásúakat ebből a siker-szférából (is). Annál is inkább, mert ha a politikai megbízhatóságnak nem „önálló" kritériuma a munkás-paraszti származás, akkor az ilyen családokból jövők elvesztik azt a helyzeti előnyüket, ami a korábbiakban (az idősebbek esetében) pályaútjukat végigkísérte.

3. *A pályán elért sikerek és a származás*

Vizsgálatunk egyik alapkérdése volt, hogy érvényesül-e a származástól függő szelekció a mérnöki pályán. E szelekció nemcsak az eltérő sikerességben, hanem a különböző származású mérnököknek a munkahelytípusok közötti egyenlőtlen eloszlásában is kimutatható. Sőt, az is feltárható, hogy az egyes munkahelytípusokon belül a különböző siker-dimenziókban hogyan és milyen mértékben érvényesül a származás szerepe.

Ha a származást egyszerű dichotom változóként írjuk le (szellemi, illetve fizikai foglalkozású szülő), és a sikeresség egyes dimenzióival vetjük össze, akkor a társadalmi háttérről, az útmodellben tapasztalthoz képest természetszerűleg összemosottabb, ugyanakkor a sikerességet tekintve differenciáltabb képet kapunk.[8]

Mindhárom évjáratban sikeresebbek a szellemi foglalkozású családokból származású mérnökök, akár a tudományos, akár az utazó karriert, akár a globális sikerességet vizsgáljuk.[9] A hierarchikus és az innovációs karrier viszont a származástól függetlennek bizonyult. A hierarchikus karrieren a különböző családi hátterű mérnökök esély-kiegyenlítődése számunkra magától értetődő, hiszen itt a magas kulturális tőkével szembeállítható a „jó káder" politikai megbízhatósága.[10] Az esélykiegyenlítődésben nemcsak ezeknek a külső preferenciáknak van szerepük, hanem annak a belső késztetésnek is, amely a „mélyről jövőkben" munkál. Nevezetesen, hogy mind a család, mint önmaguk előtt bizonyítaniuk kell, hogy a diploma megszerzéséért vállalt erőfeszítések nem voltak hiábavalók. A befektetések megtérülésének legkézenfekvőbb külső megerősítése a magas beosztással járó nagy jövedelem, továbbá a pozíciót megillető „dekórumok", a kitüntetések, a testületi tisztségviselés.

Ami a szellemi–fizikai családokból származóknak az innovációs karrierben tapasztalt esélyegyenlőségét illeti, már csak bizonytalanabb magyarázatokkal élhetünk. Egy hagyományos mérnök-képhez legtermészetesebben az újítások kapcsolódnak, ugyanakkor nyilvánvaló, hogy ma a mérnököt foglalkoztató munkahelystruktúrában nem ez a mérnök-szerep a legelterjedtebb. A „homo faber" képességei, készségei *nem úgy* függnek a társadalmi rétegződéstől, mint más, pl. a humán pályákon elengedhetetlen tudáskészletek. E képességek, készségek értékesítése, elfogadtatása, elismertetése azonban valószínűleg *éppen úgy* függ a származástól, mint pl. a tudományos karrierben elért siker. Ha ez igaz, és az iskolázott–iskolázatlan családokból származók között nincs különbség az innovációs sikerességben, akkor ez csak azért lehetetséges, mert az alacsony státuszú családokból származóknak e dimenzióban – akárcsak a hiearchikus dimenzióban – kedvezőbbek az adottságaik.[11] A végeredmény mégis az, hogy nem kerülnek előnybe

(habár nincsenek hátrányban) az iskolázottabb családokból származókhoz képest. E megfontolás amellett szól, hogy még e két, különbséget nem mutató dimenzióban is gyanakodjunk a származástól függő szelekciós mechanizmus létére és működésére.

A származás hatással van arra is, hogy hogyan alakulnak a különböző *munkahelytípusokban* a bejutási, bentmaradási esélyek.

A különböző munkahelytípusokban eltérő arányban találunk szellemi, illetve fizikai foglalkozású családból származó mérnököket. A felsőoktatásban és a kutatásban mindhárom kohorszban a szellemi családból származók, az iparban a fizikai származásúak vannak túlreprezentálva. A két idősebb évjáratban az építőiparban még relatíve sok a szellemi családból származó, de a legfiatalabbaknál már átlagos értéket találunk; viszont az államapparátusban megnő a szellemi származásúak aránya. A két idősebb évjáratban a szellemi foglalkozású családokból származó mérnökök aránya magasabb a budapesti tervezőintézetekben, mint az építőiparban általában. Ugyanúgy, mint az idősebbek pályájuk első éveiben, a legfiatalabbak is az építőipar területén csak a kivitelezésben kaptak lehetőségeket (vidéken lakással és magas beosztással). Ezek pedig relatíve nagyobb vonzerőt jelentettek a fizikai családból származók számára.

A származás és a munkahelytípus összefüggésének elemzése megerősíti a származás és a sikeresség kapcsolatáról mondottakat; a kapcsolat a középső kohorszban a legerősebb.

Ha ezek után a származás, a munkahelytípus és a sikeresség összefüggéseit is megvizsgáljuk, azt találjuk, hogy a két fiatalabb kohorsznál minden munkahelyen a szellemi foglalkozású családokból származók a sikeresebbek, a legidősebbeknél viszont a felsőoktatásban és az államapparátusban – a hierarchikus karriernek köszönhetően – a fizikai származásúak. A fizikai származásúak ezeken a munkaterületeken a „származás garantálta megbízhatóságnak" köszönhetik kiemelkedő (hierarchikus) sikerességüket. És mivel a felsőoktatás a legnagyobb sikerességet jelentő ágazat (itt egyébként a tanultabb családokból származók aránya magas), a felsőoktatásban dolgozó szellemi családokból származók sikeresség-átlaga még mindig magasabb, mint bármely más ágazatban dolgozó tanulatlan családokból származóké.

A két fiatalabb kohorszban „kétszeresen" is érvényesül a származás hatása, ugyanis a szellemi foglalkozású családokból származók nemcsak a sikeresebb ágazatokban dolgoznak az átlagosnál magasabb arányban, de az egyes ágazatokon belül is sikeresebbek, mint a fizikai származásúak.

A családok egy részében fellelhető volt bizonyos mobilitási energia, feltörekvési szándék, amely végül is a mérnök (esetenként a testvérei) taníttatását szolgálta. Ilyen feltörekvési energiának tekintettük a szülők területi és foglalkozási mobilitását, vagyonosságát, az apa párttagságát[12] és a mérnök „egyke" voltát. Kérdés, hogy ezek a családban lévő mobilitási energiák segítették-e a mérnököket munkahelyi életútjuk során.

Az *értelmiségi származásúakon* belül – természetesen – nincs értelme feltörekvésről beszélni, az említett tényezők léte nem is okoz különbségeket a mérnök sikerességében. Ugyanakkor a legidősebbeknél érdemes szólni egy kis létszámú csoportról, a deklasszáltakról. Olyan értelmiségi (elenyésző számosságban földbirtokos, gyáros, katonatiszt) családokról van szó, ahol az apa elvesztette, de később, legalább részben, visszaszerezte hajdani társadalmi pozícióját. Az ilyen családokból származó mérnökök sikeresebbek, mint a nem-deklasszált értelmiségi családokból származók, és elsősorban a tudományos és az utazó-üzletkötő karriert preferálják. Emellett merevebben ragaszkodnak a régi

hagyományokhoz, későn és csak önálló lakás birtokában nősülnek, iskolázottabb feleséget választanak maguknak.

Az *érettségizett szellemi* foglalkozású családoknál a feltörekvést mutató tényezők meglehetősen eltérőek. A legidősebbeknél az egyetlen elkülönítő jegy, a területi mobilitás, s ez gyakran az országhatármódosulások miatti áttelepüléseket, s az ezzel járó elszegényedést, munkanélküliséget is jelentette. Az ilyen családokból származók kevésbé sikeresek, mint a kevesebb hányattatásnak kitettek. A középső kohorsz családjainál nem találtunk lényeges feltörekvési szándékot tartalmazó olyan tényezőt, amely a pályaút sikerességét befolyásolta volna. A legfiatalabbaknál az apa párttagsága és a mérnök „egyke" volta hatott jótékonyan a mérnök sikerességére.

A *szakmunkások* és a *segédmunkások* fiai számára az apa elsőgenerációssága kedvezőtlen hatású, de kedvező, ha a mérnök egyedüli gyerek, illetve az is, ha az apa párttag.

A *paraszti családból* származóknál a szülők területi mobilitása, vagyona, s a kevés gyerek is sikeresebb munkahelyi karriert eredményez.

Ha összegezzük a három évjáratnál tapasztalt tendenciákat: az iskolázatlanabb családokban a vagyon és/vagy az apa párttagsága mindig kedvező, míg az apa foglalkozási mobilitása (parasztból segédmunkás-szakmunkás-közalkalmazott) inkább kedvezőtlen hatású a sikerességre. A paraszti családokban minden „elmozdulás" (területi mobilitás, kevés testvér, vagyon) jót tesz a későbbi sikerességnek. Ám a feltörekvési energiákat a sikerességben kamatoztatni tudó fizikai származású mérnökök karrierje sem ível magasabbra[13] a szellemi foglalkozású családokból származókénál. Azokban a „fizikai" családokban, ahol az általunk feltörekvési energiáknak nevezett tényezők közül egyiket sem találjuk meg, a mérnökök sikertelenebbek.

Végül is a származástól függő szelekció léte vagy hiánya a mérnöki pályán korántsem mutatható ki olyan egyértelműen, és nem ad olyan egyszerűen megfejthető képet, mint amilyet az eddig vizsgált értelmiségi pályákon tapasztaltunk. A mérnök elvileg kivédheti a családból hozott hátrányok szelektív hatását azzal, hogy innovátori képességeit kamatoztatja, vagy hogy a hierarchikus karrier dimenziójában ér el sikereket. S ha mindez nem sikerül a fővárosban, vidéken még eséllyel próbálkozhat.[14]

JEGYZETEK

[1] Tanulmányunkban az ELTE Szociológiai Intézetben végzett mérnökvizsgálat adataira támaszkodunk. A kutatás a Budapesti Műszaki Egyetemen 1953-, 1963- és 1973-ban végzett mérnökférfiak teljes körű megkérdezésén alapul.

[2] Ilyen extrafunkcionálisnak nevezett attitűdök pl. a foglalkozási jelek, a foglalkozási ideológiák, a feladat iránti elkötelezettség, a szervezet iránti hűség, a foglalkozási státusigények stb.

[3] Idézet az 1962/63-as, a BME-n elhangzó tanévnyitó rektori beszédből.

[4] Egy másik, de gondolatmenetünk szempontjából kevésbé fontos különbség, hogy a Blau–Duncan-modell bizonyos értelemben dinamikus, a miénk viszont statikus; a származásnak csak a jelenlegi „állapotra" gyakorolt hatását veszi figyelembe.

[5] A mutatók pontos leírására lásd pl.: *Solymosi Zs.–Székelyi M.:* Mérnökgenerációk családi- és életkörülményei. In: Szociológiai Műhely Tanulmányok 2. sz. (141–299. old.)

[6] Közvetlen kapcsolat vagy „egyszerű út" pl. a származásból az iskolai pályafutáshoz vezető nyíl; közvetett kapcsolat vagy „összetett út" pl. a származásból az iskolai pályafutáson át a vagyonossághoz vezető nyíl.

[7] Az extrafunkcionális elemek a szervezeti status quo-hoz és az azt domináló értékrendszerhez kötődnek. Az instrumentális és az extrafunkcionális elemek közötti konfliktus mindig az utóbbi javára látszik megoldódni. Az extrafunkcionális elemek elsajátítása – nem úgy mint az instrumentális elemeké – a családi szocializáció során történik. (Becker–Carper, 1962.)

[8] E gondolatmenettel szeretnénk enyhíteni azokat az esetleges ellenérzéseket is, amelyeket az a módszer kelthet, amely során a származást faktorpontokkal és útegyütthatókkal aggregáljuk. A sikerességet jelző tényezők két csoportját; a munkahely nyújtotta előnyöket (magas jövedelem, sok külföldi kiküldetés, kitüntetések, magas beosztás) és az egyén által szerzett „javakat" (publikálás, újítás, nyelvtudás, tudományos fokozat) faktoranalízis segítségével tömörítettük független dimenziókba, illetve e tényezőkön alapul a „globális sikeresség" mutató is. A sikeresség dimenziói: a tudományos, a hierarchikus-, utazó – (menedzseri) – és innovátor karrierek.

[9] A szellemi-fizikai dichotómiánál finomabb bontások, bár sok érdekes összefüggés gyanúját keltik, a kis elemszámok miatt nem mutatnak szignifikáns eltérést.

[10] Fontos megjegyezni, hogy a hiearchikus karrier csak egy része a globális sikerességnek, így az, hogy az extrafunkcionális elemek fontossága növekszik a sikerességben, nem mond ellent annak, hogy a politikai megbízhatóság a *hierarchikus* karrier esetében fontos szempont maradt.

[11] Ahogy egy elsőgenerációs vall erről: „Sok mindent kaptam a családtól, helytállást, az emberek megbecsülését és félelmet, mert rettenetesen nehezen tanulom a nyelveket, mert otthon ilyesmi egyáltalán fel sem merült. De ha műszaki probléma megoldásáról van szó, arra mindig kész vagyok. Ott nem érzem azt, hogy lenéznek."

[12] A legidősebb évjáratnál az MSZMP tagságon kívül, az 1956-ig fennálló MDP tagságot is figyelembe vettük.

[13] Eltekintve a felsőoktatásban és államigazgatásban dolgozó legidősebbektől.

[14] Vidéken szignifikánsan magasabb a fizikai származásúak aránya, mint Budapesten. (Az apa foglalkozása szerint a CV-k rendre 0,20, 0,25, 0,31.)

IRODALOM

Becker–Carper, 1956. *Becker–Carper:* The Elements of Identification with an Occupation. ASR 1956.

Blau–Duncan, 1964. *Blau–Duncan:* The American Occupational Structure. Wiley, 1964.

Coates–Pellegrin, 1962. *Coates–Pellegrin:* Executives and Supervisors: contrasting self-conceptions and conceptions of each other. In: *Stoodly* (ed.) Society and Self. New York, 1962.

Fatherman–Hauser, 1978. *Fatherman, D. L.–Hauser, R. M.:* Opportunity and change. Academic Press, 1978.

Handl–Mayer–Müller, 1977. *Handl, J.–Mayer, K. K.–Müller, W.:* Klassenlagen und Socialstruktura. Campus Verlag, 1977.

Jadov, 1983. Szerk.: *Jadov, V. A.:* A társadalmi magatartás előrejelzése. Gondolat, Budapest, 1983.

Merton, 1980. *Merton, R. K.:* Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Gondolat, Budapest, 1980.

Offe, 1976. *Offe, C.:* Industry and Inequality. Arnold Ltd. 1976.

Róbert, 1986. *Róbert Péter:* Származás és mobilitás. Rétegződés-modell vizsgálat VII. Kiadja: MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest, 1986.

Wilensky, 1966. *Wilensky, H. L.:* Measures and Effects of Mobility. In: *Smelser–Lipset* (eds): Social Structure and Mobility in Economic Development. London, 1966.

SUMMARY

Solymosi, Zsuzsa–Székely, Mária: Career and Descent

The paper presents the role of the emitting family in the career of three generations of engineers (50, 40 and 30 years of age) based on data of a survey of engineers conducted by the Sociological Institute of the Eötvös Loránd University of Science.

Descent has various effects upon the different career issues, school career, income and wealth, housing, or career at the workplace. Differences are particularly significant between senior and junior engineers in the decisive force of descent.

The paper discusses in detail the impact of selection as a function of descent upon engineers, career, and finds place also for the presentation of energies of mobility occurring in families of disadvantageous position (shift of parents to a more urban settlement, their improving wealth, father's Party membership, etc.) and also the historically changing strategies of mobility.

One may come to know those dimensions of success, which are open also for first generation engineers, and those which offer opportunities only for second (or more) generation of engineers.

РЕЗЮМЕ

Жужа Шольмоши—Мария Сэкели: Жизненный путь и происхождение

Опираясь на данные исследования инженеров проведенного в Институте социологии Университета им. Лоранда Этвеша в статье показана роль семьи происхождения в жизненном пути трех поколений инженеров (50, 40 и 30 летних).

Происхождение оказывает разлишное влияние на отдельные моменты жизненного пути, на школьную карьеру, условия дохода и имущественные условия, на жилищные условия или карьеру на месте работы. Расхождения в определяющей силе происхождения особенно большие между старшими и младшими инженерами.

В работе подробно обсуждается влияние зависящей от происхождения селекции на инженерную карьеру, подробно показаны и силы мобильности встречающиеся в семях находящихся в неблагоприятном положении (переезд родителей в населенные пункты городского типа, приобретение ими имущества, то, что отец член партии и т.п.), а также исторически изменяющиеся стратегии мобильности.

Мы можем ознакомиться с теми возможностьями достижения успеха, которые открыты для инженеров в первом поколении и с теми, которые предоставляют возможности только для инженеров во втором (или множественном) поколении.

HADAS MIKLÓS

A NEMZET PRÓFÉTÁJA
Kísérlet Kodály pályájának szociológiai értelmezésére

Ez az írás egy nagyobb tanulmány kb. 1/5-ére sűrített változata. Arra törekedtem, hogy az eredeti dolgozat legfontosabb megállapításai föllelhetők legyenek benne. Hangsúlyozni kívánom, hogy az elemzett pályaívet a közép-kelet-európai értelmiségi sors egy lehetséges modelljének tekintem. Ezért nem ítélem sem pozitív, sem negatív jelenségnek, hogy Kodályt olykor prófétának vagy karizmatikus személynek, környezetét pedig szektának vagy tanítványi körnek nevezem. Azaz: fogalomrendszeremet szigorúan értékmentes értelemben használom. Így az olvasót is arra kérem, hogy próbáljon meg elvonatkoztatni a vallásos fogalmakra történelmileg rátelepedett értéktartalmakról, és kategóriarendszeremet annak vegye, ami: a jelenség értelmezését elősegítő, többé-kevésbé egyértelmű fogalmi közvetítőeszköznek.

I. 1900–1945.

1900-ban, a felvidéki kisvárosban letett kitűnő érettségi vizsga után Kodály Zoltán magyar–német szakos bölcsészként fölvételt nyer a budapesti Eötvös Kollégiumba, a francia École Normale Superieure mintájára néhány éve alapított társadalomtudományi elitképző intézménybe. 1905-ben kapja meg doktori diplomáját. Abban a történelmi pillanatban érik felnőtté, amikor az Osztrák–Magyar Monarchia második városa még a Milleneum, a magyar állam ezeréves születésnapjának nemzeti eufóriájában ég, amikor a magyar politikai élet vezető pártjainak már nem is annyira a 67-es kiegyezés igazolása, mint inkább a magyarság monarchiai vezető szerepének bizonyítása a fő céljuk, s amikor a népi kultúra újrafölfedezésének programja és a nemzeti érzület a legkülönfélébb művészeti és tudományos törekvések közös jellemzőjévé válik.

E korszellem természetesen jelen van és újratermelődik az Eötvös Kollégiumban is, jól összeegyeztethetően az intézmény létrehozásának elsődleges céljával: egy rendszerhű, a kortárs európai tudományosság színvonalát elérni képes, elsősorban humán irányultságú *logokrácia* fölnevelésével. A képzés ideje alatt érvényben lévő szigorú belső hierarchia következtében a professzori testület tagjai és a felsőbb éves *seniorok* egyaránt uralmi pozíciót foglalnak el az alsóbb éves *junior*okkal szemben: az egyetemi szocializáció során a hallgatók így szinte észrevétlenül magukba építik azokat a normákat és értékeket, amelyek erősen valószínűsítik, hogy életük későbbi szakaszában is szolidárisak legyenek a közösség más tagjaival, s hogy habitusuk főbb vonásaiban többé-kevésbé megegyezzen a többiekével.

A századforduló Kollégiumának példaadó személyiségei közé tartozik Deák, Arany; meghatározó esztétikai, etikai és politikai értékei pedig a szilárd erkölcsiség, eszmei elkötelezettség, magas intellektus, puritanizmus, kötelességtudat, emberi méltóság, természetesség, egyensúly, mértékletesség, egészség, összeegyeztetés, megállapodottság, klasszicizmus, népiség, hazafiság, nemzeti identitástudat.

Az ezen közös sajátosságok és értékek által meghatározott aspirációk és habitus egyezések azt is valószínűsítik, hogy az Eötvös kollegisták e nemzedékének pályaíve többé-kevésbé azonos legyen. Ez az a csoport ugyanis, amely – elsősorban a klebelsbergi kultúrpolitikának, s gyakran Klebelsberg Kunó személyes támogatásának köszönhetően – a húszas–harmincas évek során a hivatalos tudományosság egyre magasabb pozícióiba emelkedik, és amelynek tagjai általában a még nem szélsőséges rendszer híveivé, de legalábbis korrekt partnereivé válnak.

Kodály habitusát és aspirációit is döntő mértékben befolyásolják a kollégiumi hatások. Pályaíve azonban, annak ellenére, hogy – különösen 1945-ig – számos hasonlóságot mutat diáktársaiéval, néhány vonatkozásban különbözik is azokétól. E tekintetben mindenekelőtt *kettős szellemi szocializációja* említendő. Az a tény ugyanis, hogy a *magyar nemzeti érzület*et közvetítő Eötvös Kollégium, ill. Bölcsészkar látogatása mellett a századforduló tájékán még *német szellemiségű Zeneakadémiára* is beiratkozik (és 1904-ben zeneszerzői diplomát szerez), lehetővé teszi számára, hogy *életpályája során a századelő irodalmi-társadalomtudományi erőterének éthoszát és művészeti-tudományos-politikai programját kísérelje meg a zenei erőtérbe transzponálni.* E pálya során két fő cél lebeg szemei előtt. Egyrészt a Gyulai interpretálta Arany János-kép önmagára vonatkoztatása révén a *magyar zenei klasszicizmust* kívánja zeneszerzői munkájával létrehozni. Másrészt – a zenei erőtérben elfoglalt pozíciójának megszilárdulásával párhuzamosan – egyre nagyobb szerepet vállal a „magyar zenekultúra" közvetítésére hivatott *intézményrendszer megteremtésé*ben. E tevékenységének hatása túlnő a szűken vett zenei erőtér határain: ő az, aki a legnagyobb *funkcionális súllyal* rendelkezik a mindenkori Eötvös diákok között. Más szóval: Kodály az az Eötvös kollégista, aki élete során a legnagyobb intenzitással, a leghosszabb ideig és a legszélesebb társadalmi rétegekre gyakorol közvetlen befolyást munkásságával.

A kortársak és tanítványok visszaemlékezései[1] Kodályt egy igen erős egyéniségű, öntudatos, magabiztos, „szellemi fölénnyel" rendelkező, „uralkodói hajlamú", „páratlanul céltudatos", szívós, zárkózott természetű, tartózkodó emberként mutatják be. Olyan emberként, aki rendkívül egészséges, mértékletes módon élt, vegetáriánus étrendet követett, szalmát tett a cipőjébe, a természetet járta, s akit gyöngéd, szerelemteli viszony fűzött nála 19 évvel idősebb feleségéhez. E tulajdonságok, valamint megingathatatlansága és „szinte aszketikus hivatástudata" alapján az egyik tanítvány[2] a kodályi habitust a *„klasszikus magatartás"* minősítéssel illeti, míg Kodály önmagát a *„világkultúrán nőtt magyar konzervativizmus"* képviselőjének tartja. Mindkét kategória igen találó, mert pontosan utalnak a habitus koherenciájára, s egyúttal alkalmasak arra, hogy a Kollégium szellemiségének hatását érzékeltessék.

Eme állítás a kodályi *tan* fő vonásainak kiemelésével támasztható alá. Kodály a „gyökeres magyarság" „ősi lelki alaprétegéből" származó „eredeti zenei rendszerét", melyet „a másféle népekkel való érintkezés nem ingatott meg", tudományos igényű publikációk sorában elemzi. Itt kifejti, hogy a *„ magyar népdal a par excellence magyar*

klasszikus zene", mely inkább „*aktív* mint passzív", „inkább *akarat*, mint érzelem kifejezője"; „ritmusa éles, *határozott*, változatos", „dallama lendületes, *szabad mozgású*". Kodály azt is kifejti, hogy a „*magyar ízlés mindig a lényeget keresi*", s hogy „azoktól akik a német mélységet" latin formakultúra nélkül inkább vélik megtalálni, *a magyar ízlés józansága* visszariad".[3]

Kulturális-politikai vonatkoztatási rendszeréről szólván többször is megfogalmazza, hogy az *olasz* zenekultúra áll jellegben legközelebb a ,magyarhoz, mert „annak is elsősorban *ének az alapja*", továbbá, hogy a „görög–latin formaérzék közelebb áll a magyar lélekhez, mint észak köde" (példának tekinti a „nevelés görög eszményét" is, mivel az a „zenének központi helyet juttatott"). Máshol összefüggést lát az „*angol társadalom példátlan szolidaritása*, az angol egyén fegyelmezettsége" és az angliai *énekkarok* fejlettsége között, s ennélfogva „nem elérhetetlen *ideál*nak" tekinti az „*angol falusi énekkart*", melyben „földesúr és családtagja mellett ott sorakoznak alkalmazottai s a földműves és iparos lakosság minden arravaló tagja".

Ezen értékek és tételek szellemében – azaz sajátos megfogalmazása szerint a „*jóízlés és a magyarság nevében*" – *egy társadalmi programot dolgoz ki, melynek fő célkitűzése*, hogy „*a magyarság fennmaradásának*", az ősi „magyar lélek fenntartásának és felfrissítésének problémáját" segítsen megoldani. „*Ezer éves feladatul*" tűzi ki a „*magyarság és európaiság szintézis*ének" megteremtését, valamint azt, hogy a „*néphagyomány talaján* találkozzék mindenfajta *műveltség*, s úgy igyekezzék *egység*gé lenni". E nagy tervek kivitelezésének föltételeit a „*zenepolitika állandó, egyensúlyozó készenlété*ben", a *magyar népzené*n alapuló *iskolai zeneoktatás* megteremtésében, valamint az „*énekkari mozgalom*" (s ezen belül elsősorban a *vegyeskar*ok) föllendítésében látja.

Ezen axiomatikus tanokat küldetése igazának biztos tudatában, aszketikus hivatásetikájának szellemében fogalmazza meg. Írásbeli megnyilvánulásai szinte kinyilatkoztatás-jellegűek, mondanivalóját gyakorta fejti ki patetikus hangnemben: olykor zenei „*belmisszióról*", zenére „szomjas *lelkekről*" beszél, máskor „*áldást*" kér a „csírázó új vetés *magvetőire*".[4]

Kodály erős egyénisége, habitusának és életvitelének következetes koherenciája azt eredményezi, hogy – a húszas évektől kezdődően – kialakul körülötte tanítványainak szűk köre, akik őt természetfeletti képességű, rendkívüli küldetéssel rendelkező vezérüknek ismerik el, és hajlandók arra, hogy saját életvitelüket és cselekedeteiket is az ő normarendszere és kívánalmai szerint szervezzék. E tanítványok Kodályt titokzatos, kiismerhetetlen „hegyi *varázslónak*", „*zseniális* zeneszerzőnek", „hatalmas egyéniségnek", „*géniusznak*", „*buddhai* jelenségnek" tartják, akiből „különös, szuggesztív *kényszerítő erő*" árad, s akinek „szavai a *feltétlen autoritás* erejével hatnak".[5]

Ha mindezek után azt is figyelembe vesszük, hogy Kodály (Bartókkal együtt) a századelő új programmal jelentkező komponistája, aki nem csupán az 1919-es Tanácsköztársaság zenepolitikájában vállal szerepet, hanem az egész zeneoktatást igyekszik forradalmasítani a későbbiek során, törvényszerűnek tarthatjuk, hogy a zenei erőtér domináns pozícióit elfoglalók igyekeznek gátolni „fölforgató" tevékenységét. Így tehát Kodályt habitusán kívül társadalmi pozíciója is a *példaadó próféta*[6] szerepkörére predesztinálja, aki egy *szekta* jellegű közösség vezetőjeként[7] életét teszi föl céljai elérésére.

A szekta magvát azok alkotják, akik lelkiismereti kötelességüknek tekintik, hogy a

kodályi példa által kijelölt úton haladjanak (legjelentősebbek közülük: Ádám Jenő, Bárdos Lajos, Molnár Antal, Szabolcsi Bence, Tóth Aladár), valamint hogy a laikusok minél szélesebb köre számára tegyék hozzáférhetővé a próféta tanait és a tanokban megfogalmazott tevékenységeket. Ezért misszionáriusi jellegű zenekritikai, zenetudományos munkát végeznek, melynek során interpretálják Kodály zeneszerzői oeuvre-jét; kórusműveket komponálnak; részt vesznek az iskolai énekoktatásban, tankönyvek írásában, kórusok vezetésében, ill. létrehozásában, a kórusmozgalom kialakításában, népszerűsítésében; megkezdik mozgalmuk intézményes kereteinek kiépítését (Magyar Kórus kiadó és folyóirat, Énekszó c. folyóirat); alkalomadtán mozgósító akciókat szerveznek (például az Énekszó aláírásokat gyűjt, hogy a rádió naponta félórányi népzenét iktasson műsorába) stb.

Maga Kodály is minden tőle telhetőt elkövet tervei megvalósítása érdekében. Még kompozícióit is az őt vezérlő erő szolgálatába állítja. Életpályája során ugyanis jól megfigyelhető, hogy a kórusművek és zenepedagógiai munkák már a húszas évektől kezdődően mind nagyobb teret foglalnak el alkotásai között, s egyre inkább szinte kizárólagossá válik. (Lásd 2. függelék.) A jövő megváltoztatására irányuló elkötelezett prófétai kinyilatkoztatásai ugyanakkor *koherens stratégiai gondolkodásmód*ról tesznek tanúbizonyságot. A kodályi tanok figyelmes szemügyrevételével például megállapítható, hogy az axiomatikus tételekben egy igen konkrét, történelmi, társadalmi és kulturális vonatkozásaiban kifejtett *ellenségkép* is megfogalmazódik. Ez az ellenségkép (amelynek bizonyos elemei filológiailag alátámaszthatóan az Eötvös Kollégiumból származnak) azon társadalmi csoportok, intézmények ellen irányul, amelyeket Kodály önmagára, csoportjára és küldetésére legveszélyesebbnek tart. Mindezek között – az angol–görög–latin referenciák negatív pólusaként – kitüntetett jelentőségű nála a *németség,* a német szellem s Németország magyarsága, Magyarországra nézve *káros, idegen* vonásainak gyakori hangsúlyozása. Több helyen is kifejti, hogy a „német ízlés" „homlokegyenest ellenkezik" a magyar ízléssel, hogy a magyar dalárdába a „német nyárspolgárság lelkét hoztuk be"; sőt, odáig megy, hogy leírja: „Németország eltakarja előlünk a Nyugatot", vagy hogy „ne legyünk szellemi gyarmata egy országnak sem". (Nyilvánvaló, hogy e kitételek alkalomadtán nem nélkülözik a rejtett náciellenességet. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy ez az érzület nem idegen az akkori politikai erőtér számos domináns körének beállítottságától sem.)

Máshol kifejti, hogy „a művészethez még a *falusi* gyerek áll legközelebb", s hogy a „rosszat", a *„mételyt"* a „gramafon, rádió" és az idegen etnikumú és szellemiségű *város* hajtja feléje. Ezek a káros hatások azok, amelyek ellenében a népi-klasszikus szintézisét megvalósító „egységes magyar zenekultúrát" igyekszik megteremteni. Ellenségképében helyet kapnak még a *férfikarok* (amelyekkel szemben kívánja előbb a vegyeskari-, később emellett még a gyermekkari- és női kari kultúrát fejleszteni), továbbá a *hangszeres zenélési* formák (amelyekkel szemben az énekes, énekelt zenekultúrát preferálja).

Koherens stratégiai gondolkodás- és cselekvésmódja azt is jelenti, hogy Kodály egész élete során *reálpolitikai tudatosság*ról is tanúbizonyságot tesz: egyfajta *deáki* „mértékletesség", *„kiegyezkedési hajlam"* és óvatosság *szellemében igyekszik céljait elérni, mindig ügyelve arra, nehogy visszavonhatatlanul szembekerüljön a mindenkori politikai erőtér domináns csoportjaival.*[8] Ha például 1919 és 1945 között megjelent 42 publikációjának helyét vesszük szemügyre, akkor azt állapíthatjuk meg: úgy próbálja szektája súlyát

növelni, hogy – briliáns arányérzékkel – összes publikációs fórumának súlypontját a politikai erőtér értékcentrumához viszonyítja. Azaz: amellett, hogy saját bástyáit igyekszik megerősíteni karizmatikus fórumainak gyarapításával, arra is gondja van, hogy lehetőleg mindig, mindenhol jelen legyen. Így, míg a viszonylag konszolidált korszakokban írásainak zöme a politikai centrumhoz közelálló, ill. politikailag semleges kiadványokban jelenik meg, addig a kiélezettebb, „jobbrahajló" periódusokban nem zárkózik el az elől, hogy „jobboldalinak" tekinthető sajtóorgánumokban publikáljon.[9]

Hangsúlyozandó, hogy a kodályi tan *lényegében* nem áll szemben a két világháború közötti kurzus szellemével. Mert igaz ugyan, hogy többször fölszólal a korszak tankönyveinek zenei dilettantizmusa, valamint az iskolában és a tömegkommunikációban érvényesülő „frázisos", „zászlós handabandázás", azaz *közvetlen* ideológiai legitimáció ellen, tanának következetes apolitikussága és nemzeti beállítottsága jól összeegyeztethető a klebelsbergi–hómani kultúrpolitika „politikamentesnek" kikiáltott keresztény-nemzeti „neonacionalizmusával", amely az iskolát az „osztályok feletti", „egységes magyar világnézetet" nyújtó „nemzetnevelés" elsődleges fórumává teszi.

Kodály pályájának, tevékenységének, habitusának, stratégiáinak és tanának eddig említett sajátosságai magyarázzák, hogy társadalmi pozíciója egyre szilárdabbá válik,[10] befolyása nő. Így például sikerül elérnie, hogy a nyolcosztályos népiskola számára 1941-ben kiadott új, központi tanterv énektanításra vonatkozó fejezete (amelynek egyes részeit ő maga fogalmazza meg) a magyar népdalt és az általa preferált relatív szolmizációt tegye az „énektanítás gerincévé", s hogy a kultuszminiszter és az Országos Közoktatási Tanács támogatásával egymás után jelenjenek meg az általa és tanítványi körének néhány tagja által szerkesztett iskolai énekkönyvek a „Nemzetnevelők könyvtára" sorozatban.

Ugyanakkor befolyásának növekedése nem képes megakadályozni, hogy cselekedeteinek tényleges következményei irányukban és intenzitásukban eltérjenek az eredeti kodályi szándékoktól. Mindennek elsődleges oka az, hogy a *korszak művészi-politikai erőterében Kodálynak és tanítványainak funkcionális súlya csekély.* A tanterv előírásai ugyanis nem ellensúlyozzák azt a tényt, hogy a Kodály-féle tankönyvek csupán *egy alternatívát* jelentenek a számos dilettáns, revizionista-nacionalista szellemű énektankönyv mellett. A háború előrehaladtával párhuzamosan ugyanis az egyre inkább szélsőséges, egyre több hatalomhoz jutó és egyre hangosabb „jobboldali" erők olyan intenzitással terjesztik a nyilvánosság valamennyi fórumán (így, többek között az iskolában is) „zászlós, handabandázásos" tanaikat, hogy az így kialakuló légkörben szinte érzékelhetetlenné válnak a kodályi nemzeti érzület eltérő hangsúlyai. A tudatosan apolitikus kodályi tan ezért – Kodály eredeti szándékai ellenére – jórészt a jobbratolódó (kultúr)politika eszközévé válik, lehetőséget teremtve a politikai erőtér szakemberei számára, hogy a tan egyes elemeit saját céljaik és érdekeik szerint módosítsák, saját programjukba integrálják.

II. 1945–1948.

A második világháború befejezését követően Kodály a többcentrumú hatalmi erőtér mértani középpontjának közelébe kerül. Hatalmi súlya növekszik: a zenei erőtérben abszolút domináns pozíciót foglal el, a politikai erőtérben pedig igen jó lehetőségei

nyílnak arra, hogy érdekeit érvényesíthesse, céljai kivitelezését elősegíthesse.[11] Mindebben több különös történelmi tényező is szerepet játszik – természetesen a kodályi magatartás sajátosságain kívül. Az egyik az, hogy gyakorlatilag rivális nélkül marad a zenei erőtérben, hiszen Bartók meghal Amerikában, Dohnányi pedig[12] külföldre emigrál. Rajtuk kívül pedig senki sincs, aki komolyan veszélyeztetné pozícióját.

A politikai erőtér konstellációja is olyan, hogy ebben az időszakban Kodálynak gyakorlatilag nem kell számolnia jelentős ellenerő támadásával. Mind az előző korszak mérsékeltebb erőit tömörítő, s ezért a háború után is szalonképes „reformkonzervatív" pártok, mind a parasztságban legitimációs bázisukat föllelő pártok potenciális szövetségesként tekintenek Kodályra és karizmatikus mozgalmára. A korábban Kodályt esetleg támadó „jobb-", ill. „baloldali" pártcsoportosulások közül pedig a „szélsőjobb" teljesen eltűnik a politikai életből, míg a „baloldal" – a politikai erőtér akkori erőviszonyai, valamint a két baloldali párt közötti feszültség következtében – egyelőre nem fenyegeti a kodályi pozíciókat. Sőt! Az ekkor még népfrontpolitikát folytató és a parasztság szövetségeseként föllépő Kommunista Párt szövetségesként igyekszik fölhasználni Kodályt és tanítványai körét a Szociáldemokrata Párt elleni harcaiban.[13]

Kodály domináns pozíciója egyúttal azt is viszonylagos pontossággal jelzi, hogy a volt Eötvös Kollégisták e korszakban még többnyire képesek korábbi pozícióik átmentésére. Így lehetőségük nyílik arra, hogy szolidáris viselkedésükkel átszőjék a pártközi viszonyokat, s adott esetben a rendelkezésükre álló kapcsolattőkét hatalmi tőkévé konvertálják. E tekintetben különösen kedvező helyzetűek a Kollégium Kodály nemzedékéhez tartozó seniorai, akikre nagy tisztelettel tekintenek tanítványaik, a Kollégium mindenkori juniorai. Így például a Kodálynál egy generációval fiatalabb, s őt föltétel nélkül szerető és tisztelő junior, Keresztury Dezső parasztpárti vallás- és közoktatásügyi miniszterként is kötelességének érzi, hogy minden lehetséges esetben Kodály segítségére legyen. Kodály pedig – amint az több levelével is alátámasztható – magától értetődő módon használja a miniszter baráti tiszteletének és szolidaritásának tőkéjét.

A korszak művészeti-tudományos életének egyik legbefolyásosabb személyévé váló Kodály előtt így fölcsillan mozgalma intézményes kiszélesülésének a lehetősége. Annál is inkább – nyilvánvalóan nem függetlenül a próféta hatalmi pozíciójától – a tanítványi kör magva is sokkal kedvezőbb pozícióból végezheti tevékenységét.[14] E kedvező pozíció azt is lehetővé teszi, hogy – korábban elkezdett munkájának folytatásaként – közreműködjenek a tan közvetítésére alkalmas zenetanári szaktestület fölnevelésében. A Zeneakadémián folyó intenzív *spirituális szocializáció* során megismertetik a leendő zenepedagógusokkal a tan legfontosabb elemeit, kezelésének helyes módozatait.

Kodály e korszakbeli nyilvános föllépései és alkalmazott stratégiái arra utalnak, hogy biztos pozícióban érzi magát és hogy jó esélyt lát eredeti céljai megvalósítására, sőt, továbbfejlesztésére. Így például tanait a jövő felé tágítja („Százéves terv" című programadó kiáltványában a „magyar zenekultúra" megteremtésében, valamint a „jobb és magyarabb felé" történő „folyamatos haladásban" jelöli meg *küldetésének végső célját*) és szaporítja az életvitel asztétikus átalakítására vonatkozó morális parancsainak mennyiségét (a Zeneakadémia 1946-os tanévnyitóján a „csalás, hazugság, szemfényvesztés" végét követeli, „új idők, új erkölcseiről", az „erkölcsi és szellemi megújhodás szükségéről" beszél, az ifjúságot arra buzdítja, hogy „éjjel-nappali szorgalommal hozza rendbe romokba

dőlt fogyatékos tudását", és még tanárkollegáit is arra igyekszik rávenni, hogy a „tanulókkal vállvetve törekedjenek az eljövendő jobb kor felé").[15]

Magabiztosságának bizonyítéka, hogy nem érzi szükségesnek a vele rokon vagy éppenséggel kifejezetten az ő szellemében mások által kezdeményezett iskolaalapítási kísérletek támogatását. A szociáldemokrata Jemnitz munkás-zeneiskoláját Jemnitz folyóiratában minősíti „gyorstalpaló tanfolyamnak", noha Jemnitz hajlandónak mutatkozna a kodályi tanok alkalmazására; a Művészeti Tanács elnökeként visszautasítja egy számára ismeretlen fiatal zenepedagógus azon tervét, hogy Békés-Tarhoson, az ország dél-keleti csücskében „Kodály Zoltán Kollégium" névvel új zeneiskolát hozzon létre, noha az alapító mindent a kodályi tanoknak megfelelően kívánna csinálni.

Sőt! Úgy tűnik, ahhoz is elég erősnek érzi magát, hogy – életében először és utoljára – megküzdjön Bartók reá nehezedő szellemével. A Magyar Zeneművészek Szabad Szakszervezetében a Bartók halála után pár hónappal tartott *első nyilvános emlékbeszéd*ben kísérletet tesz arra, hogy barátja életművét saját tana és küldetéstudata szellemében (újra)értelmezze: előadásában Bartók művei közül csak a kevésbé jelentős fiatalkori kompozíciókat említi igen kritikus hangnemben, életútjából pedig elsősorban azt tekinti kiemelkedőnek, amiben saját hatása fölismerhető.[16]

E korszakban csaknem minden energiáját arra fordítja, hogy tanait a laikusok minél nagyobb tömegeihez juttassa el. Ezért zeneszerzői tevékenységének túlnyomó része is zenepedagógiai jellegű (ld. 2. függelék). Lehetősége nyílik arra is, hogy Ádám Jenővel közösen megírja az új, nyolcosztályos általános iskola valamennyi osztálya számára a tanulók által *kizárólagosan* használt énekkönyveket. Tanainak érvényesülését megkönnyíti, hogy az újjáalakuló iskola új tanterveiben jól érezhetőek a politikai, világnézeti állásfoglalástól való tartózkodás jelzi. A tanterv az iskola fő feladatául a tanulók képességeinek maximális fejlesztését jelöli meg, s hangsúlyozza: a tankönyvek „ne tartalmazzanak határozott politikai-világnézeti utalásokat, mert ezek ellentétesek a személyiség fejlesztésére vonatkozó demokratikus nevelési elvekkel".[17] S ha mindemellett még azt is figyelembe vesszük, hogy az új általános iskolai tantervben előírt 21 tantárgyból 8 szabadon választható, s hogy a 13 kötelező tárgy közül valamennyi évfolyamon két órát az ének, a 8 szabadon választható tárgy közül az 5–8. osztályban pedig heti hármat a „társas ének és zene" foglal el, akkor megállapíthatjuk: az oktatási intézményrendszer e korszakban nem a politikai erőtér részét alkotja, hanem jelentő relatív autonómiával és önálló értékrenddel bíró szféra. Mindez megkönnyíti Kodály tanainak érvényesülését, hiszen élete során először és utoljára fordul elő, hogy az oktatási intézményrendszer elsődleges funkciója ne a politikai erőtérben monopolhelyzetű csoport helyzetének megszilárdítására és politikájának legitimációjára, hanem a politikai erőtéren kívüli, értékracionális pedagógiai akcióra irányuljon.

A Kodály–Ádám-féle tankönyvekben így szinte maradéktalanul objektiválódnak a kodályi szándékok. Az alsótagozatos dalok több mint 4/5-e az esztétikai és identifikációs funkcióra irányuló magyar népdal, azaz „par excellence magyar klasszikus zene", amely egyúttal a „magyarság tudat alatti elemeinek beültetésére" is alkalmas. A fönnmaradó 1/5-öd a „vallásos épülést" és „általános lelki emelkedést" szolgáló vallásos dal. A fölső tagozatos tankönyvekben a magyar népdalok aránya már nem éri el az 50%-ot, míg a műdalok és idegen népdalok aránya növekszik (18%, ill. 13%). Így jól érvényesül az a kodályi szándék, hogy a környező kultúrák népi és „klasszikus" zenéjének megismerte-

tése révén egy szélesebb európai identitás kialakítását kísérelje meg az iskola közvetítésével. A tankönyvek szemügyre vétele tehát nem teszi érzékelhetővé, hogy a külső erők rövid időn belül mindent elsöpörnek és megakadályozzák, hogy a „koalíciós időszak" kezdetén, azaz Kodály pályájának csúcspontján még reálisnak tűnő kodályi szándékok eljuthassanak a remélt funkciókig.

III. 1948–1956.

A Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottsága 1948-ban zenei határozatot hoz, amelyben *„elítéli a formalisztikus irányzatot* a zenében" és követeli a „szovjet zene *realista irány*ba való fejlesztését". Ugyanezen alkalommal Zsdanov azt is kijelenti, hogy a „művészet annál zseniálisabb, minél több embert tud megihletni, lelkesíteni". Ezáltal a párt nézőpontjából értelmezett hatékonyságot teszi meg a művészi értékek fokmérőjéül. Amikor azután előbb a Magyarországon tartózkodó Gavrilov őrnagy megfogalmazza, hogy „nincs különbség a magyar és a szovjet dolgozók zenei ízlése között", majd más szovjet vezetők úgy látják, hogy „a magyar zenei élet elmarad a szovjet zenei élethez képest", az erőltetett újjáépítés lázában égő magyar kommunista pártvezetés számára is körvonalazódik a nagy feladat: utol kell érni a Szovjetuniót. Így semmi sem akadályozhatja meg, hogy – a munkaverseny analógiájára – a zenei életben is megszülessen a zeneszerzők „sztálini műszakjának" intézménye, s hogy ilyen lelkesítő jelmondatok jelenjenek meg: „a zeneművészet a dolgozók erejét fokozza!", vagy „a mindennapi kenyér mellé minden napra szép dallamot" stb. ... És miután a Szovjetunió vezető zenei műfajává ebben az időszakban a tömegdal válik, Szabó Ferenc, a zenei erőtérben ekkor legnagyobb hatalommal rendelkező kommunista zeneszerző és ideológus, aki a világháborúból szovjet tisztként tér haza a fölszabadító csapatokkal, a népdalt föloldja a tömegdalban, s ez utóbbit teszi meg a magyar zenekultúra egyedüli alapjává. A tömegdalok terjesztésének legfőbb eszközeivé pedig a kórusok (sőt: „élkórusok") válnak.[18]

Ebben a politikai helyzetben Kodály hatalmi súlya jelentősen csökken. Részben azért, mert a Kommunista Párt monolitizálási törekvései következtében megszűnnek azok az intézmények, amelyek korábban a kodályi hatalom érvényesítésének fórumai voltak (Magyar Művészeti Tanács, Országos Közoktatási Tanács), részben pedig azért, mert maga Kodály dönt úgy, hogy a megváltozott helyzetben nem kíván (mert nem tud) élni bizonyos pozícióival (lemond a Tudományos Akadémia elnöki tisztéről). Tovább sújtja őt, hogy a volt Eötvös Kollegisták befolyása is elenyészővé válik. És itt nem csupán arról van szó, hogy az új hatalom ténylegesen is megszünteti az Eötvös Kollégium intézményét, hanem arról is, hogy a volt kollégiumi társak közül többen nyugdíjba kényszerülnek, többjüktől akadémikusi címüket is megvonják.[19]

Pozíciójának romlásához az is hozzájárul, hogy a Kommunista Párt szovjet mintájú zenepolitikájának bizonyos elemei szemben állnak a kodályi tanban megfogalmazott elképzelésekkel. Így például a magyar pártvezetés a kodályi tan elevenébe vág, amikor a zsdanovi „hatékonyság" és „népszerűség" szellemében a pentatóniával szemben állást foglal a verbunkos stílus mellett, mondván, hogy „a pentatónia nem határozza meg a sajátos népi vagy nemzeti karaktert" és ezért „nem visz közelebb a magyar jellegnek a *tömegdal* terén való megvalósításához".

Kodály személye sem tabu immár. Hivatalos részről többször is megfogalmazódik, hogy „Kodály pozitív kiállásával még adósa a népidemokráciának"[20], vagy hogy „az emberi lét, a társadalmi fejlődés igazságát a maga végső konzekvenciáiban nem látja tisztán".[21]

Mindennek következtében hatalma többé nem elegendő tanítványi körének a megvédéséhez sem. Mindez nem csupán azt jelenti, hogy tanítványait nálánál sokkal erőteljesebben, denunciáló jelleggel sértegetik és támadják nyilvános fórumokon (Bárdos egyik művét kritikusa „torz és öncélú vad hangzavarnak", „zagyvaságnak, halandzsának" nevezi, a tanítványok által szerkesztett Magyar Népzene Tárát „kozmopolitának és formalistának" minősítik stb.), hanem azt is, hogy a kört megfosztják nyilvános fórumaitól (folyóiratok és kiadók szűnnek meg egymás után). Sőt! A Kodály-tanítványok által alapított Zenei Szemle utóda, az Új Zenei Szemle válik az ellenük irányuló támadások egyik fő színterévé. Az új hatalom az Éneklő Ifjúság mozgalmat is fölszámolja, így hiába születnek a kodályi tanokhoz hű kórusművek, ezeknek kivitelezésére nem nyílik lehetőség: a párt szinte kizárólag a közvetlen politikai szócsőként fölhasználható tömegdalokat kívánja hallani. Ezért Kodály kórusművei is kiszorulnak a kórusok repertoárjából.[22]

Mindez azonban nem jelenti azt, hogy Kodály az ötvenes években minden hatalmát elveszítené. Tény ugyan, hogy az Akadémia Nyelvművelő Bizottságának alelnökeként igen szűk cselekvési térrel rendelkezik, az Akadémia Zenetudományi Bizottságának elnökeként, a Népzenekutató csoport vezetőjeként, a Zeneakadémia elnök-tanáraként azonban még mindig jelentős befolyással bír. Ám hatalma legnagyobb része még most is a töretlenül megőrzött, s az őt ért támadások következtében tovább erősödő karizmatikus tekintélyéből származik. Tekintélyének kisugárzása olyan intenzitású, hogy alóla még a politikai erőtér játékszabályai szerint Kodály fölé rendelt tisztségviselők sem vonhatják ki magukat, s a Kodállyal folytatott közvetlen érintkezésekben és az iránta érzett belső, irracionális viszonyukban végső soron alárendeltekként élik meg helyzetüket. Jó példa erre, hogy Kodályt az akkori minisztériumi főosztályvezető is „tanár úrnak" szólítja, s hogy Szabó, aki egyébként a húszas évek elején szintén Kodály tanítványa a Zeneakadémián, s akitől az ötvenes években mindenki fél, egy ízben így figyelmezteti feleségét: „Kodálynak ne nyújts kezet, szereti nem viszonozni!".[23]

Szabó a Kodály hetvenedik születésnapjára kiadott reprezentatív Emlékkönyvben megjelent cikkében is elismeri Kodály tekintélyének, jelentőségének nagyságát, amikor azt írja, hogy „mindnyájan, akik csak valami szerepet játszunk zenénk további kialakításában, közvetve vagy közvetlenül Kodály Zoltán tanítványai vagyunk". Egyébként a kodályi *karizma demonstrációja* nem csupán Szabó ünnepi cikkében, hanem számos más formában is megnyilvánul. Ha sorra vesszük az ötvenes években Kodálynak nyújtott kitüntetéseket, díszhangversenyeket, ünnepi üléseket stb.,[24] akkor úgy fogalmazhatunk, hogy a *korábbi hatalmának jelentős részétől mefosztott Kodály a magyar zenei erőtér reprezentatív díszelnöke lesz.*

A hatalmon lévő csoportnak e stratégiája *legitimációs funkció*val bír: Kodály tiszta karizmatikus tekintélyének irracionális gyökerű hitelét is megpróbálja fölhasználni hatalmi törekvéseinek eszközéül. A Kommunista Párt egy pillanatig sem habozik, hogy a kodályi szellem kisajátítása révén, mintegy a kodályi márkavédjegy nyújtotta garancia

kihasználásával, a kodályi szellemtől lényegében idegen, átpolitizált direktíváit megfogalmazza. E stratégia tipikus alkalmazása figyelhető meg Szabó imént idézett ünnepi cikkében is, ahol – miután leírja, hogy „mindnyájan Kodály tanítványai vagyunk" – megfogalmazza, hogy az „igazi Kodály tanítványnak a marxizmus–leninizmus zenei alapelveinek útján *kell* haladnia", nevezetesen „művészetével bátran a jövőbe előremutatva, érzékeltetve sorsát szabadon irányító népünk jövőjének nagyszerű perspektíváit" stb. ...

Az ebben a helyzetben alkalmazott kodályi válasz-stratégiákat két csoportba oszthatjuk. Az elsőbe azok a megnyilvánulásai tartoznak, amelyekben még meglévő karizmatikus tekintélyére támaszkodva *szembefordul* a politikai hatalmat monopolizáló csoporttal, és mindent elkövet tanainak gyakorlatba ültetése érdekében. Igen jellemző, hogy ez időben született kompozícióit többször teszi az „egész magyar nép" sorsára irányuló többnyire látensen „ellenzéki" attitűdöt tükröző szimbolikus jelentéstartalmak hordozójává.[25] Máskor többé-kevésbé egyértelműen ellentámadásba lendül a sajtóban: hol arról ír, hogy „visszafejlődött az általános iskolai énekoktatás"[26], hol a népzene „ősi, nemes" rétegét alkotó pentaton népdalok fölhasználása mellett érvel.[27] Többször hangoztatja – nagyobb teret próbálván kicsikarni a szolfézs oktatásának –, hogy a Zeneakadémia „Süketnéma zenészeket" nevel,[28] míg más alkalommal romlott népdal terjesztésével vádolja az Állami Népiegyüttest.[29] 1956-ban vitába bonyolódik a Művelődési Minisztériummal. A vitában az „iskoláinkban terjedő merev, terméketlen bürokrácia" és a „rendszeres tanítás helyett ünnepélytől-ünnepélyig szajkó módra bemagolt, nagyobbára érdektelen, de felülről megrendelt dalok" ellen lép föl.[30] Ugyanebben az évben 10 másik zenész élén tízpontos kiáltványt intéz a Minisztertanácshoz. A tíz követelés között első helyen szerepel az „általános- és középiskolai zenetanítás megjavítása, ill. bevezetése".[31]

Stratégiáinak másik csoportja abból ered, hogy tudatában van hatalma relatív csökkenésének, és ezért szövetségeseket keres. Szövetségesül egyrészt azokat – a koalíciós időszakban többé-kevésbé megtagadottakat – választja, akik vele nagyjából hasonló irányba tartanak, részben pedig azokat, akiknek a hatalmon lévő csoport általi fenyegetettsége saját pozícióira is átterjedhet. Föltételezésem szerint e stratégiájának mutatója, hogy a békéstarhosi zeneiskolát az ötvenes évek során mindjobban pártfogásába veszi, és 1954-es fölszámolását minden lehetséges fórumon bírálja.[32] A Bartók elleni támadások, és Bartók kompozícióinak kettészakítása az elítélendő „formalista" és a pártolandó „népi optimista" művek csoportjaira óvatossá teszik és arra késztetik, hogy ezt az igen nagy támadási felületet nyújtó ideológiai manipulációt ellensúlyozza.[33]

Bizonyos helyzetekben a hatalmat monopolizáló csoportot is szövetségesül választja. Részben kényszerűségből, részben pedig azért, mert föltételezhetőleg még mindig bízik abban, hogy a Kommunista Pártot (a Magyar Dolgozók Pártját) hosszú távú küldetésének eszközévé teheti. Ezért céljai érdekében különféle, stratégiai jellegű kompromisszumot köt. Így például nem egyszer kinyilvánítja, hogy „elmaradtunk", „elkéstünk" a Szovjetunióhoz képest a zenefolklorisztikai és zenepedagógiai munkálatok terén[34]. Máskor Sztálinra hivatkozva fejtegeti, hogy a „legkisebb nép is hozzájárulhat az emberiség közös kultúrájához",[35] s ezzel éppen „nemzeti mivoltunk" elítélésére próbál tekintélyérveket találni. Vagy a karéneklés fontossága mellett a következőképpen érvel: „egyéni felelősség közös munkában, mi nevelhet jobban szocializmusra? ".[36]

A kort jól ismerők mindezek alapján joggal mondhatják, hogy Kodály kitűnő stílusérzékkel, finom iróniával, mintegy idézőjelbe téve használja föl a hatalmat

monopolizáló csoport szótárát céljai érdekében. Ebben az esetben azonban világosan látni kell, hogy e megállapítás csupán Kodály *szándék*aira nézve igaz. Megjegyzendő ugyanis, hogy a Szovjetuniótól való lemaradás hangsúlyozása, Sztálin nevének kiemelése, a szocializmus teleologikus tételezése olyan vonások, amelyeket korábban hiába kerestünk volna Kodály írásaiban és beszédeiben, és amelyek az adott kontextusban a politikai-hatalmi viszonyok szimbolikus elismeréseként *funkcionál*nak, hiszen a hatalom nyelvének alkalmazása révén látensen a valóságnak a hatalmat monopolizáló csoport általi fölosztását reprezentálják. Így – akár fölismeri, akár nem – Kodály hozzájárul ahhoz, hogy eredeti tanának elemei más elemekkel helyettesítődjenek. Nevezetesen: szovjet hivatkozásaival elősegíti, hogy tana politikai-kulturális orientációja megváltozzék, s az eredeti angol orientáció helyébe szovjet orientáció kerüljön. Küldetése végső céljának zárójelbe tételével pedig nem csupán azt segíti elő, hogy tana pszichologisztikus-utopisztikus legitimációjának („lelki emelkedettség", „társadalmi szolidaritás") helyébe az új hatalom érdekeinek megfelelő mozgalmi legitimáció kerülhessen, hanem közvetve azt is, hogy az eredeti céltételezés népi-klasszikus szintézisének helyét a népi és politikai szintéziséből megteremtendő „népi demokrácia" és „szocializmus" ideologikus céljai foglalhassák el.

S ha mindemellett nem feledkezünk meg olyan nyilvános megfogalmazásairól sem, mint például az 1950-es Békekongresszusi fölszólalása, amelyen kijelenti, hogy „ha most az *ősi ellenség*, a német kezébe újra fegyvert adnának, s újra ránk törne: hátunkat a *Szovjetunió*nak vetve, mostmár nemcsak szellemileg, de *fizikailag* is meg kell tudjuk védeni magunkat"[37], akkor látnunk kell, hogy Kodály részt vállal abban is, hogy tana *ellenségképe* is a hatalmi centrum érdekeinek megfelelően torzuljon. Az ilyen megfogalmazások révén ugyanis eredeti német nyárspolgár- és burkolt náciellenesség helyébe egy átmilitarizált általános németellenesség kerül. Amikor pedig a jazz zene ellen foglal állást[38], tisztában kell lennie azzal, hogy kitűnő érveket szolgáltat a kor (kultúr)politikája számára az „imperialista kultúra" és tágabban az „imperializmus mételyei" ellen folytatott háborúhoz.

Ha ezek után Kodály és a hatalmat monopolizáló csoport stratégiáinak funkcióit együttesen vesszük szemügyre, azt mondhatjuk, hogy Kodály az ötvenes években is hű marad stratégiai alapelvéhez, miszerint *„nincs megalkuvás magyarságban és művészetben"*.[39]

Azaz: ekkor sem mond le küldetésének végső céljáról, csupán e végső cél egyértelmű kinyilvánítását átmenetileg zárójelbe teszi. Hatalma azonban nem elegendő ahhoz, hogy a tömegdalok, azaz a „parasztság szolgáltatja a formát, a munkásság pedig a tartalmat" direktíva szellemében fogant „szocialista népdalok" mindent elsöprő túlsúlyát és a „magas zene" közvetítése helyett politikai szócsőként fölhasznált kórusmozgalom kisajátítását megakadályozza. A Kommunista Párt ugyanis mindent elkövet annak érdekében, hogy az iskolai szocializáció során a pedagógiai akció szimbolikus kényszerét is a sztálini akarat lecsupaszított eszközévé tegye.

Az új iskola szellemét jól reprezentálják Lázár György[40] sorai, amelyekben világosan megfogalmazza, hogy az iskolában „szilárd világnézetű", „kommunista erkölccsel" rendelkező állampolgárokat kell nevelni. Azaz – folytatja – „arról van szó, hogy az iskoláinkban minél hamarabb olyan nevelés folyjék, amilyen a Szovjetunió iskoláiban folyik".[41] E cél elérésének érdekében születik meg a párt 1950-es közoktatáspolitikai

határozata, amely föllép a „közoktatás *elmaradása*" ellen, sürgeti az „iskola és a termelés elevenebb kapcsolatát, a *polgári ideológia* és a *klerikalizmus elleni harc*ot". Az oktatáspolitika előírásai az új tankönyvek készítésének elsődleges szempontjaként azt határozzák meg, hogy a tankönyvek nyújtsanak alapot a *marxizmus–leninizmus* ideológiáját sugárzó, korszerű, tudományos oktatásra". Az előírások szerint a *„dialektikus és történelmi materializmus* alapelveinek minden tankönyvben érvényesülnie kell".[42]

Ebben a légkörben jelenik meg Kodály és Ádám neve alatt az 1948-as általános iskolai tankönyvek módosított változata 1949-ben. Az új tankönyvek gyakorlatilag a régiek újranyomott változatai. A különbség annyi, hogy kimaradnak a vallásos dalok, s a tankönyvek végére egy osztályonként 20–20 dalt tartalmazó függelék kerül (nyilvánvalóan nem Kodályék munkájaként), mely tömegdalokat és szovjet–orosz népdalokat tartalmaz.

A két egymást követő évben kiadott tankönyvek közötti különbségek ellenére három évvel később új énekkönyvek jelennek meg – immár *nem Kodályék* szerkesztésében. Joggal föltételezhetnénk, hogy ennek oka abban keresendő, hogy az oktatáspolitika irányítói nem tartják kielégítőnek a Kodályékkal folytatott alku végeredményét, és céljaik elérésére hatékonyabb, közvetlenebb eszközöket szándékoznak igénybe venni. Ám az 1952-es tankönyvek áttanulmányozása nem mindenben támasztja alá e föltételezést. (Lásd 1. függeléket!)

Ez utóbbi tankönyvekben már nem függelékként, hanem a tananyag szerves részeként találhatók a politikai jellegű dalok. Eloszlásuk – a 49-es tankönyvekkel szemben – nem véletlenszerű, hanem az életkor előrehaladtával párhuzamosan növekszik.[43] A 49-es és 52-es tankönyvek tömegdalainak belső megoszlása is eltéréseket mutat: ez utóbbiakban figyelemre méltó változás, hogy a (többnyire szociáldemokrata beágyazottságú) nemzetközi munkásmozgalom dalainak száma csökken, míg a népi dallamra komponált úttörő és mozgalmi dalok száma növekszik. E sajátosságok nem tekinthetők váratlannak, hiszen logikusan következnek a politikai erőtéren belül végbement hatalmi változások tendenciáiból, nevezetesen abból a tényből, hogy a Kommunista Párt a Szociáldemokrata Pártot fölszámolja, ill. bekebelezi. Az 52-es tankönyvek további új vonásai azonban már többé-kevésbé meglepőnek minősíthetők. Mindenekelőtt az a tény, hogy 52-ben a tömegdalok aránya csupán 2/3-a az 1949-esnek. Nem kevésbé meglepő, hogy az 52-es tankönyvekben az 1948-as mértékét is meghaladja a műdalok mennyisége.[44] Ehhez járul, hogy a tankönyvekben található magyar szerzők által komponált műdalok közül Kodály 15-nek a szerzője, ami az összes műdal 71%-a! Mellette Bárdos és Kerényi, két tanítványa 3, ill. 1, Bartók szintén 1 szerzeménnyel szerepel. Kodály jelenlétének legkirívóbb példáját az 1952-es másodikos énekkönyv szolgáltatja, amelynek mind a 8 magyar műdalát ő komponálja. Súlyát tovább növeli, hogy a tankönyvekben szereplő népdalok gyűjtőjeként is az ő neve olvasható a leggyakrabban.[45]

Az a különös helyzet áll elő tehát, hogy Kodály Zoltán neve sokkal többször fordul elő az 52-es tankönyvekben, mint az általa korábban szerkesztettekben. Ugyanakkor a magyar népdalok aránya évről évre csökken, míg a nóták, s a múlt század végén szerzett „népies műdalok" aránya (a 49-es mélypontot követően) viszonylag erőteljesen növekszik. Mindazonáltal a magyar népdalok primátusa még 1952-ben is vitathatatlan (hiszen még ebben az évben is több magyar népdal van az énekkönyvekben, mint tömegdal és műdal együttvéve).

Ha ezek után ismét közösen vesszük szemügyre a három év tankönyveit, azt kell megállapítanunk, hogy a *lényegi funkcióváltás 1949-ben történik.* Hogy mindennek ellenére az oktatáspolitika irányítói miért tartják szükségesnek új tankönyvek készítését, ill. ha jelentősebb változásokat kívánnak elérni, azok miért nem realizálódnak – a hozzáférhető adatok alapján alig megválaszolható kérdések. Mindenesetre föltételezhető, hogy e helyzet kialakulása részint Kodály informálisan érvényesülő hatalmával, részben pedig azzal a ténnyel magyarázható, hogy a politikai hatalmat kisajátító csoport egyszerűen nem tulajdonít akkora jelentőséget az általános iskolai énekoktatásnak, hogy ennek érdekében az igen közkedvelt és világszerte ismert Kodály teljes háttérbe szorításának ódiumát magára vegye. Már csak azért sem, mert egyrészt lehetősége van arra, hogy – Kodály minden tiltakozása ellenére – a hetedik és nyolcadik osztály ének-óraszámát kettőről egyre csökkentse, másrészt pedig azért nem, mert Kodály személyes karizmájának és üdvtana bizonyos elemeinek kisajátítása révén hatékonyabban érvényesítheti saját érdekeit.

IV. 1957–1967.

Az ötvenes évek (kultúr)politikájának Kodállyal szemben alkalmazott stratégiái és e stratégiák Kodály szándékaihoz mért diszfunkciói sajátos módon azt is maguk után vonják, hogy a cselekvési terétől és legitim önkifejezési lehetőségeitől megfosztott nemzeti értelmiség számára Kodály mintaképéé, sőt, potenciális vezérré válik.[46] Más szóval: tiszta karizmatikus tekintélye növekszik és visszavonhatatlanul összefonódik egy erős érzelmi-indulati elemekkel átszőtt nemzeti identitástudattal. Követői, hívei, valamint tanítványainak újabb generációi az öreg Kodályt nem csupán „zenei géniusznak", „Nagy Polihisztornak" tartják, hanem a „magyar kultúra szimbólumát", a „magyar szellemi élet legkiemelkedőbb személyiségét" is benne látják megtestesülni, s ezért több ízben egyszerűen a *„legnagyobb magyar"* minősítéssel illetik.[47]

S noha tekintélye immár nem csupán újabb és újabb hazai kitüntetésekben, hanem külföldi elismerésekben is demonstrálódik,[48] tényleges érdekérvényesítési lehetőségei 1956-ot követően az ún. „konszolidációs időszakban" tovább szűkülnek. Mindez elsősorban abból származik, hogy a korszak politikai-zenei erőterének hatalmi viszonyait egyfajta *patthelyzet* jellemzi. Az egymással többé-kevésbé szembenálló csoportok nem rendelkeznek önnön identitásuk és értékrendszerük manifeszt kifejezésére szolgáló alternatív fórumokkal. Ennek következtében a frontok közötti határvonalak elmosódottakká válnak, és – egyértelműen behatárolható ellenfelek híján – gyakorlatilag nem nyílik lehetőség a vélemények ütköztetésére és az esetleges konszenzus kialakítására.[49]

Kodályt és karizmatikus mozgalmát az is sújtja, hogy a szorosan vett zenei erőtéren belül növekszik a különböző motivációkból táplálkozó, elsősorban informálisan terjedő és többé-kevésbé látens módon ellenük irányuló erők mennyisége. Az ezen erők mögött álló csoportok nehezen körvonalazhatóak. Mégis, pusztán teoretikusan is joggal föltételezhető, hogy a hatvanas évek elején a zenei erőtérbe újonnan érkező, új zenei értékrenddel bíró fiatal komponisták – akik számára már a Kodályék által elutasított dodekafónia is meghaladandónak minősül – szembefordulnak a Kodály-iskola „népi klasszicizmusával". Ugyanakkor megjegyzendő, hogy ebben az időben e csoport igen kicsi

lehet, hiszen a zenészeknek ekkor még alig van lehetőségük a naprakész tájékozódásra, s így önszerveződési esélyeik még csekélyebbek.[50]

Ez az az időszak, amikor a zenetudományban először válik hangsúlyossá a Bartók–Kodály páros közötti különbségek kiemelése,[51] és amikor a zenefolklorisztika megkérdőjelezi egyes kodályi állítások tudományos relevanciáját, többek között azzal vádolva Kodályt, hogy a „Magyar népzene" c. tanulmányában a „primitívebb fejlődési fokot a fejlettebből származtatja".[52] Ugyanezen alkalommal megfogalmazódik egy új zenetudományi kutatási alternatíva is: a Kodály-féle „népi felfogás" helytelennek minősített „kelet és nyugat", valamint „úr és paraszt" dichotómiájával szemben kellő súlyt kell helyezni a fejlődés *polgári* elemeire", a „zene polgári formáira", a „jellegzetes, *városi*, polgári kulturális körökre", a „városi zenei centrumokra", a „polgárság szerepének kidomborítására", továbbá a „magyar vagy idegen" problémafölvetés helyett a „sokkal lényegesebb tartalmi kérdések", azaz az „idegen elemek átvételének, *beolvasztás*ának" tárgyalására.[53]

Kétségtelenül megalapozatlan vállalkozás lenne eme újonnan föltáruló kutatási alternatíva mögött egyértelműen körülhatárolható társadalmi csoportot keresni. Mindazonáltal nem lehet eltekinteni annak a ténynek a figyelembevételétől, hogy a városi és polgári elemek fönti kontextusban történő hangsúlyozása – a gondolatokat megfogalmazó(k) szándékától függetlenül is – funkcionálisan más, többé-kevésbé látens jelentéseket is hordoz. Igen valószínű ugyanis, hogy az értelmiségi erőtér számos tagja a népi és polgári felfogás ilyentén szembeállítását a nem zsidó–zsidó polarizáció szimbolikus kifejezéseként értelmezi. Annál is inkább, mert a hatvanas évek elején az ún. „zsidókérdés" nyilvános fölvetésére sincs lehetőség, ami szükségképpen fokozza a jelentéstulajdonítás és szimbólumképzés, valamint az iránta való fogékonyság kialakulásának esélyét. Mindez pedig jelentős feszültségforrásnak tekinthető, hiszen a század magyar történelme során a zsidóságot ellenségként tételező ideológiák, beállítottságok és különböző intenzitású érzületek igen nagy szerepet játszottak egyes társadalmi csoportok cselekedeteinek motiválásában, ill. valóságra vonatkozó tudásának formálásában.

E látens polarizáció funkcionális érvényesülésének viszonylag magas valószínűsége arra is utal, hogy a magyar zsidóság nem elhanyagolható hányada – még ha tisztában van is Kodály humanista filoszemitizmusával – fenyegetve érzi magát a Kodály által hordozott nemzeti értéktartalmak motiválta esetleges következményektől.[54] Mindez pedig annak az esélyét is növeli, hogy Kodály nemzeti érzületű védelmezői az ellene, ill. tana ellen irányuló állásfoglalások mögött „zsidó körök" befolyását gyanítsák, s ezáltal az egész karizmatikus mozgalmat fenyegettetve érezzék.

A Kodály ellen irányuló támadások közül a számára legveszélyesebbnek azok minősíthetők, amelyek a hatalmi centrum irányából, „baloldalról" érik őt. Így például az, amikor az ő „népi fölfogása" a marxizmus–leninizmus, valamint az MSZMP nacionalizmusról szóló téziseire történő hivatkozással minősítették „illuzórikusnak", „misztifikációnak".[55] Az ebből az irányból érkező támadások viszonylag manifeszt megnyilvánulásának tekinthető az a kötet is, amely a két világháború közötti korszak magyarországi „munkásmozgalmának" és „zenekultúrájának" kapcsolatát tárgyalva a hatvanas évek átpolitizált marxizmusának terminus technikusait használja („bomló tőkés rendről", „Horthyék velejéig rothadt, népelnyomó uralmáról", az „uralkodó osztály irredenta

mákonyáról" beszél), és Kodályt elítéli, mondván, hogy nem határolta el magát erélyesen a „klerikális, irredenta és fasiszta érdekkörök kisajátító törekvéseivel szemben".[56]

Úgy tűnik, ebben a korszakban Kodály érzékeli az ellene irányuló támadások veszélyeit. Föltételezhetőleg ennek lélektani következményeként értelmezhető fenyegettségi tudatának megerősödése. A hatvanas évek elejétől fogva ugyanis megfigyelhető, hogy mind több veszély ellen kívánja tanát védelmébe venni: ellenségképe új elemekkel bővül. Nem sajnálja a fáradtságot, hogy a Népszabadságban „nyelvművelő levelet" jelentessen meg, amelyben kifakadhat az „egyre jobban burjánzó *nyelvi gyom*" jelenléte ellen,[57] vagy hogy egy angol nyelvű kötet bevezetőjében kifejtse, hogy az *„ember géppé válásától* csak az ének szelleme véd meg";[58] máskor a *természettudományok* iskolai előretörése és az aktív zenéléssel szemben érvényesülő „amerikai mintájú *hanglemezkultúra*"[59], megint máskor a *„zenei ponyva"* vagy *„elvadult ifjúsági*gunk"[60] ellen kel ki. A hatvanas évek elejének új zenei törekvéseit „koktélnak" minősíti, azt állítván, hogy „ezek a kísérletek kétségbe esett keresések olyan irányba, ahol nem terem semmi".[61]

Kodály elkeseredettsége és fenyegetettségi tudata azért is indokolt, mert a zeneoktatás forradalmasítására irányuló törekvései e korszakban minden várakozását felülmúló mértékben diszfunkcionálisnak tekinthetők. Mert igaz ugyan, hogy 1958-ban még lehetősége van arra, hogy az általános iskola alsó tagozatú énektankönyveit Ádám Jenővel együtt ismét ő állítsa össze többé-kevésbé saját tana szellemében (noha a negyedikes könyvek esetében bele kell törődnie két „szerkesztő munkatárs" közreműködésébe, aminek következtében a magyar népdalok aránya 33%-ra csökken, míg a tömegdalok aránya 20%-ra növekszik), az 1961-es oktatási törvény, majd az ezt követő iskolareform, amely számos vonatkozásban *az ötvenes évek szellemének továbbélését* tükrözi, lényegében megakadályozza a kodályi tan érvényesülését. Az új törvény a tanuló termelőmunkába való bevezetését, a szocialista világnézet és erkölcs alapján történő nevelést tartja a legfontosabb iskolai feladatnak.[62] Az énektanítás számára is megfogalmazódik az „optimista szemlélet" előtérbe helyezésének, a „marxi–lenini elvek alapján történő, egyértelmű világnézeti nevelést szolgáló", *„szocialista-realista énekoktatási* elvek" érvényesítésének fontossága.[63]

A reform a korábbi időszak „maximalizmusából" okulva a „tananyagcsökkentést" teszi egyik fő céljává, aminek következtében nem csupán a tanítandó dalok és a zenei ismeretek csökkennek, hanem a heti énekórák száma is, méghozzá a Kodály által a legfontosabbnak tartott első osztályban (kettőről egyre). A tananyagcsökkentés különösen a magyar népdalokat sújtja: arányuk 1948-tól kezdve folyamatosan csökken. A magyar szerzőjű műdalok abszolút száma ugyan emelkedik 1958-hoz képest, e növekedés mégsem teszi hangsúlyossá Kodály jelenlétét. A négy elemzett évfolyam tankönyvei közül csupán a hatodikosban szerepel manifeszt módon (azaz úgy, hogy a neve föl van tüntetve) nyolc dalával, ám ezek közül is kettő tömegdal (Békedal, Úttörőinduló). A magyar népdalok abszolút számának és relatív arányának csökkenésével szembeállítva különösen szembetűnő, hogy 1963-tól kezdve a tömegdalok aránya 1952-höz és 1958-hoz képest növekszik. Ebből adódóan a célba vett funkciók közül egyedül a *legitimációs funkció súlya növekszik 1952-höz mérten* is.

Ebben a korszakban így már arról sem igen lehet beszélni, hogy az oktatáspolitika a kodályi „márkavédjegy" garanciáját igyekezne fölhasználni az ő eredeti szellemétől idegen elemek közvetítésére, hiszen a *kodályi szellemiség lényegében kiszorul az általános iskolai*

énekoktatásból, s csupán eltorzult töredékei fedezhetők fel olykor. Ehhez járul, hogy az 1963-ban elkészült énektankönyvek páratlanul hosszú ideig: a nyolcvanas évek elejéig *kizárólagosan használtatnak az általános iskolák 99%-ában, így e csaknem húsz év alatt* fölnövekvő generációk laikus tagjainak nincs lehetőségük arra, hogy átitatódhassanak az eredeti tan szellemével. Mindemellett az énektanítás olyan periferikus jellegű a hatvanas (hetvenes) évek általános iskolájában,[64] hogy a kodályi „százéves terv" megvalósulásának esélyei egyre inkább közelítenek a nulla felé. Más szóval: a hatvanas évektől kezdve fokozatosan növekszik annak a valószínűsége, hogy a kodályi cselekedeteket és az élete különböző szakaszaiban alkalmazott stratégiákat motiváló és meghatározó szándékok funkcionális következmények nélkül maradjanak.

Mindazonáltal a valóság meghamisítása lenne, ha e fönti állítással fejezném be dolgozatomat. Befejezésül föltétlenül utalni kell a kodályi stratégiák új elemeire és ezen stratégiák Kodály szempontjából értelmezett manifeszt funkcióira is. Az öreg Kodály ugyanis – amellett, hogy folytatja nagy terveinek megvalósítását (ld. pl. 2. függeléket, amely bizonyítja, hogy a kórus- és tanművek komponálásának lendülete élete utolsó szakaszában sem lankad) – ismét kísérletet tesz karizmatikus mozgalmának átszervezésére. Ezúttal azonban – átlátván az egész zeneoktatási rendszer gyors, intenzív és teljes körű átszervezésére irányuló törekvéseinek lehetetlenségét – megelégszik azzal, hogy szűkebb körben, ám az eredeti tan szelleméhez hívebben fejtse ki hatását. Ezért szentel hallatlanul sok energiát a tana intézményesítését szolgáló *zenei általános iskolák* alapítására, majd az ezekben folyó munka folyamatos figyelemmel kísérésére. Ezekben az években a hazai és külföldi fórumokon minden alkalmat megragad, hogy ő és tanítványai e „világon egyedülálló intézmények" érdekében kifejthessék misszionáriusi tevékenységüket.[65]

Kodály ismételten erőre kapó küldetéstudata és üdvözítői hite e tekintetben nem megalapozatlan. A zenei osztályos tankönyvek ugyanis összességükben sokkal közelebb állnak eredeti kinyilatkoztatásaihoz, mint a korszak normál osztályainak énekkönyvei. Hiszen például a magyar népdalok 45%-os aránya csaknem kétszerese a normál osztályok énekkönyveiben található magyar népdalokénak, és a tömegdalok 13%-os aránya is jóval kevesebb, mint a másik oldalon található 24%. Mindehhez járul még a tankönyvekben található dalok abszolút számának számottevő növekedése is.

Kodály tehát, halála pillanatában, az intézményesültség magasabb szintjén hagyja magára karizmatikus mozgalmát, hiszen az rendelkezik immár az eredeti tan közvetítésére potencionálisan alkalmas személyi és szervezeti infrastruktúrával. Ám a Kodály által előírt tevékenységek megvalósítására szinte kizárólagosan alkalmas zenei általános iskolák száma – noha az ötvenes évek végétől lassan növekszik – a hatvanas évek végére sem haladja meg az összes általános iskola számának 1%-át.

JEGYZETEK

[1] Lásd pl. *Molnár Antal:* Eszmények, értékek, emlékek. Bp. 1981. Zeneműkiadó; Így láttuk Kodályt (Ötvennégy visszaemlékezés). Szerk.: *Bónis Ferenc.* Bp. 1982. Zeneműkiadó.

[2] *Molnár:* i. m. 139–140. o.

[3] *Kodály.* Mi a magyar a zenében? Bp. 1984. Magvető. 35–36. o.

[4] Vö. *Kodály:* Visszatekintés (Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok). Bp. 1974. Zeneműkiadó. 1–90. o.

[5] Vö. pl. *Seiber Mátyás:* Kodály, a tanító. Kodály-mérleg. Szerk.: *Breuer János.* Bp. 1982. Gondolat.

[6] Vö. *Weber, Max:* Wirtschaft und Gesellschaft. Tübingen, 1956. 352. o.

[7] „Vallásszociológiai értelemben a szektát kognitív kisebbségek adekvát társadalmi struktúrájaként lehet felfogni (P.-L. Berger), mivel az ilyenek – a szokásostól eltérő valóságdefiníciójuk fönntartása végett – arra kényszerülnek, hogy kicsiny, zárt csoportokban elhatárolják magukat a környezettől." *Rahner, Karl–Vorgrimler, Herbert:* Teológiai kisszótár. Bp. 1980. Szent István Társulat. 631. o.

[8] Óvatossága nem zárja ki, hogy pl. 1938-ban aláírja a magyarországi faji törvény bevezetésére irányuló javaslat elleni tiltakozó ívet, vagy hogy 1936-ban, a Munkásdalos Szövetség fennállásának harmincadik évfordulójára ellenzéki jellegű kórusművet komponáljon.

[9] Az 1919 és 45 között megjelent publikációi megjelenési helyük szerint a következőképpen csoportosíthatók:

18 publikációja	6 zenei, zenepedagógiai szaklapban
11 publikációja	5 „centrumhoz" közelálló lapban
13 publikációja	13 különféle lapban jelenik meg.

Megjegyzendő, hogy a 6 zenei szaklap, amelyben publikál, kivétel nélkül szektájának kezében van, ill. befolyása alatt áll. Ún. „jobboldali" fórumban 1919-ben, ill. 1940-ben és 41-ben jelenik meg írása, ill. nyilatkozata (összesen 3 db).

[10] 1907-től 1942-es részleges nyugdíjba vonulásáig a budapesti Zeneakadémia zeneelmélet majd zeneszerzés tanára. Tény ugyan, hogy a század első két évtizedében még nem túl eredményes harcot vív zeneszerzői és népzenegyűjtői munkája elismerésért, és hogy a Tanácsköztársaság bukását követően mintegy két évig „szabadságolják" (noha a „vörös vádpontokban" nem találtatik bűnösnek), a harmincas évektől kezdve hivatalos címeinek és kitüntetéseinek mennyisége növekedni kezd: megkapja a tudományos és művészeti érdemek elismerésére szolgáló Corvin-koszorút, az Országos Magyar Zenészszövetség dísztagjává, az Országos Irodalmi és Művészeti Tanács pedig tagjává választja. 1943-ban a Magyar Tudományos Akadémia – korábbi elutasításával ellentétben – levelező tagjává választja, s a 60. születésnapjára kiadott Emlékkönyv bevezetőjében az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter, Szinyei Merse Jenő, lelkes szavakkal méltatja munkásságát, s a „magyarság egyik legnagyobb tanítómesterének", „nemzetnevelőnek" nevezi. (Kodály születési éve: 1882).

[11] Fontosabb tisztségei a következők: a Magyar Zeneművészek Szabad Szakszervezetének elnöke, a Zeneművészeti Főiskola igazgató tanácsának elnöke (miután – egyéb elfoglaltságaira való hivatkozással – a Főiskola igazgatói posztját nem fogadja el); a Magyar Művészeti Tanács elnöke, az Országos Közművelődési Tanács Elnöki Tanácsának tagja, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke, nemzetgyűlési képviselő. Szerzeményeit 1945 tavaszától kezdve igen gyakran játsszák.

[12] Dohnányi Ernő, a világhírű zongoraművész, zeneszerző. 1934–44 között a budapesti Zeneakadémia igazgatója. Kodály kortársa.

[13] E ponton talán nem fölösleges emlékeztetni arra, hogy a két háború közötti időszakban *Jemnitz Sándor,* a schönbergi dodekafónia útját járó, s Th. W. Adornóval barátkozó magyar zeneszerző, a Szociáldemokrata Párt hivatalos zenekritikusa több ízben támadja Kodályt. Attitűdjét jól jellemzik az alábbi sorai:

„Kodály, híveinek túlbuzgalma folytán kezdi zeneéletünkben a ‚szükséges rossz' szerepét betölteni. (. . .) Nekünk kizárólag Kodály ‚újklasszicizmusából' szabad táplálkoznunk, amit valószínűleg azért neveznek így, mert már nem új, viszont nem is klasszikus." (Jemnitz Sándor válogatott zenekritikái. Bp. 1973. Zeneműkiadó.)

Jemnitz bizonyos értelemben még enyhén is fogalmaz. Adornó ugyanis Kodály Op. 14-es számú „Három éneke" kapcsán így ír (1930-ban): „Kodály preparált művészete (. . .) látszólagos marad, mert (. . .) a Debussynél különleges érzékkel ellenőrzött rapszódikus formák Kodálynál lírai momentumok lanyha sorozatává válnak, hazafiúi espressziójuk nem rejtheti el kompozitorikus ürességüket. (. . .) De éppen, mert olykor veszedelmesen hasonlítanak a valódi művészethez, épp ezért kell valódi nevén neveznünk: *fasiszta iparművészetnek.*" Die Musik. 1930. március. *Th. W. Adorno:* Írások a magyar zenéről. Bp. 1984. Zeneműkiadó, 52–54. o. Megjegyzendő, hogy Adorno – míg

Jemnitz zenéjét „zsidó folklór"nak nevezi – ebben az időben Bartókról is számos elmarasztaló kritikát közöl.

[14] Tóth Aladár az Operaház igazgatója, Szabolcsi Bence a Zeneakadémia zenetörténet tanára, a Zenei Szemle szerkesztője, Kerényi György országos énekoktatási szakfelügyelő, az Énekszó szerkesztője, mely folyóirat növeli példányszámát, miképpen a Magyar Kórus kiadó is stb.

[15] Vö. *Visszatekintés.* Ibid. 191–193. o.

[16] „Miért nem sikerült ez a mű jobban" – teszi föl váratlanul a kérdést például Bartók egy ifjúkori zsengéjére (!) vonatkozóan, majd hosszas válaszba kezd:
„Művészi érettsége nem volt arányban akarásával. Idő előtt elragadta a türelmetlen vágy, hogy nagyot alkosson, nem volt még meg a kellő iskolája. Hangszerelése nem volt még jó. Hiába utánozta külsőségekben Strauss partitúráit, hiányzott még a biztonság, túlságosan naív volt a forma. Tragikus, hogy a magyar függetlenség szózatát német nyelven mondotta el. (. . .) Nem tudta még akkor, hogy lehet egyszerű eszközökkel nagy hatást elérni." stb.

[17] Vö. *Horváth Márton:* Közoktatás-politika és általános iskola. Bp. 1978. Akadémia. 25. o.

[18] Vö. *Tokaji András:* Mozgalom és hivatal. Bp. 1983. Zeneműkiadó.

[19] Jellemző módon Keresztúry már korábban lemondani kényszerült miniszteri posztjáról.

[20] Az Új Zenei Szemle (azaz a Szabolcsi által szerkesztett Zenei Szemle utóda) első számában (1950) közli Csillag Miklósnak, a Népművelési Minisztérium Művészeti Főosztályvezetőjének Kodályt elmarasztaló cikkét.

[21] *Szabó Ferenc:* A hetven éves Kodály Zoltán. Emlékkönyv Kodály Zoltán 70. születésnapjára. Bp. 1953. Akadémiai Kiadó.

[22] Vö. *Tokaji,* ibid. 103–105. o.

[23] Vö. A zeneszerző Szabó. Bp. 1984. Zeneműkiadó. 287. o.

[24] Kodály 1949-ben az újjáalakuló Magyar Zeneművészek Szövetségének díszelnöke (tényleges elnök Szabó Ferenc). Az 1951 őszén megrendezett zenei hetek elnöke. 1952-ben másodszorra is megkapja a Kossuth-díjat, a legmagasabb művész-tudományos kitüntetést, a Magyar Népköztársaság érdemrendjének első fokozatát, a Kiváló Művész címet stb.

[25] Így például Petőfi Sándor Nemzeti dal című versét férfikarra írja meg.

[26] Felszólalás a Zeneművész Szövetség pedagógiai szakosztályának ülésén, 1952-ben, ld. *Kodály:* Visszatekintés. Ibid. 255. o.

[27] Akadémiai Értesítő. LIX. kötet. 491. füzet. Visszatekintés 2. köt. 198–199. o.

[28] E nyilatkozata azonban nem jelenik meg. Visszatekintés. 258. o.

[29] Új Zenei Szemle. 9. sz. Visszatekintés 266–67. o.

[30] Művelt Nép, 1956. június 24. Visszatekintés. 304–308. o.

[31] Művelt Nép, 1956. június

[32] Ld. pl. a 30. jegyzetet.

[33] Óvatossága nem alaptalan. Révai, a művelődési miniszter még 1955-ben is úgy ír egy levélben, hogy „feltétlenül szükségesnek tartanám annak további kifejtését, hogy Bartók éss Kodály a paraszti zenéhez való fordulásuk ellenére sem voltak semmilyen vonatkozásban narodnyikok." Vö. *Eősze:* Kodály Zoltán életének krónikája. Bp. 1977. Zeneműkiadó. 175. o. Kodály egyébként – némileg ambivalens módon – így ír Bartókról: „Mint minden nagymesternek, neki is vannak alkotásai, amelyek járatlan, sőt járhatatlan (sic!) útjain csak a beavatottak tudják követni. Munkássága egy ész osztha-tatlan." Szabad Nép, 1955. szept. 25. Visszatekintés. 2. köt. 463. o.

[34] Megnyitó beszéd a szovjet zenepedagógiai és zeneirodalmi könyv- és kottakiállításon 1953-ban. Visszatekintés 262–263. o.

[35] Felszólalás a művészek békegyűlésén 1951-ben. Visszatekintés 224. o.

[36] Magyar Nemzet, 1953. nov. 29. Visszatekintés 269. o.

[37] Visszatekintés 224. o.

[38] Előadás a Népművészeti Intézet iskoláján 1951-ben. Visszatekintés 240. o.

[39] Vö. *Eősze,* ibid. 251. o.

[40] Föltételezhetőleg Rákosi személyi titkára. (Nem azonos a miniszterelnökkel.)

[41] Vö. *Horváth Márton,* ibid. 49. o.

[42] Vö. ibid. 51. és 59. o. A szellem érzékeltetésére álljon itt egy „minta-óraterv", mely a Köznevelés

c. pedagógiai szaklapban 1950-ben jelent meg. A tantárgy: fizika. „Az óra anyaga: optikai eszközök. Probléma: Minél több világosságot. Ideológiai megfogalmazás: A szocialista világot az jellemzi, hogy mindent tisztán lát. Nevelői cél: Az ember érzékei megcsalhatók, ezért kellő kritikával fogadjunk mindent. Szépérzék fejlesztése." ibid, 61. o.

[43] Arányuk a második osztályban 4%, negyedikben 10%, hatodikban 19%, nyolcadikban 24%.

[44] Míg 1949-ben a műdalok aránya 6%-os, addig 1952-ben ez az arány 18%-ra nő.

[45] A gyűjtők top-listája a következőképpen alakul az első három helyen: 1. Kodály (31 gyűjtött dallal); 2. Bartók (18); 3. Kiss Áron (9).

[46] Jellemző módon 1956 októberének végén a legkomolyabb formában fölmerül, hogy az új magyar köztársaság köztársasági elnökéül fölkérjék. Vö. Magyar Nemzet, 1956. nov. 2.

[47] Pl. Keresztury: Művész és közönsége. Kortárs. 1962. 12. sz. vagy Szokolay Sándor, a háború után fölnevelkedett zeneszerző-nemzedék egyik tagja. Így láttuk Kodályt. Ibid. 420–26. o.

[48] Több egyetem díszdoktorává avatja (Oxford, Berlin, Toronto), a belga Akadémia tagjává, a finn Zeneművészeti Társaság tiszteletbeli tagjává, a moszkvai konzervatórium pedig tiszteletbeli tanárává választja; a Nemzetközi Népzenei Tanács elnöke, és a Nemzetközi Zenepedagógiai Társaság díszelnöke lesz, 80. születésnapján a nemzetközi zenei világ elitje köszönti (Sosztakovics, Milhaud, Anserment, Hacsaturján, Menuhin stb.).

[49] Így pl. az újjáalakuló vagy újonnan alapított zenei folyóiratok szerkesztőségeiben együtt ülnek Kodály tanítványai és ötvenes évekbeli fő ellenségei. Vagy Szabó Ferenc a Zeneakadémia főigazgatója lesz. (Egy hasonlattal: e kinevezés olyan, mintha Rákosit beválasztanák az újjáalakuló MSZMP Központi Bizottságába.)

[50] Jellemző módon szembeállásukra vonatkozó közvetlen adalékot nem sikerült találnom. Ugyanakkor közvetve ezt támasztja alá Keresztury cikke. (47. jegyzet)

[51] *Maróthy János:* Zeneművészet és munkásmozgalom Magyarországon. Munkásének 1919–1945. Bp. 1967. 24. o.

[52] Magyar Zene 1962. 1. sz.

[53] Ibid

[54] „Az ellenforradalmat megelőző napokban Kelen Hugó Kodályról keserget Ferikének: (Szabó Ferencről van szó. H. M.) – Megmondom neki, hogy kórusát (a Zrinyi szózata c. műről van szó, melynek visszatérő sora: Ne bántsd a magyart!) ne engedje énekelni, mert csak lovat ad ellenségeink alá. Újból zsidózni fognak, újból üldözni fognak bennünket' – jajveszékelte." A zeneszerző Szabó. Szabó Ferencné visszaemlékezése. Ibid. 309–310. o.

[55] Magyar zene. ibid.

[56] *Maróti Gyula:* Kodály Zoltán és a munkásdalos mozgalom. Munkásének... ibid. 182. o.

[57] Vö. *Eősze:* ibid. 273. o.

[58] Ibid. 281. o.

[59] Utam a zenéhez. Bp. 1974. Zeneműkiadó. 89–90. o.

[60] Megjegyzések az új tantervhez. Visszatekintés 330–333. o.

[61] Vö. Keresztury idézett cikke (47. jegyzet).

[62] *Horváth.* ibid. 86. o.

[63] Énektanítás. 1959. 5. sz. Pálinkás József cikke.

[64] Egy 1969-ben készült fölmérés szerint „szaktanárral való ellátottság" tekintetében az énektanítás a maga 57%-ával az összes tantárgyak között az utolsó helyen áll. Ehhez járul az énekóra alacsony presztízse, valamint az a tény, hogy míg e tantárgy heti óraszáma és az összes tantárgy között betöltött aránya csökken, addig más tantárgyaké (testnevelés, gyakorlati foglalkozás természettudományi-, földrajzi-, társadalomtudományi tárgyak és az orosz nyelv aránya nő. Vö. *Horváth.* ibid. 123–124. o. és 100. o.

[65] Kodály a hetvenes években többször jár Európa és Amerika különböző országaiban, és soha nem mulasztja el, hogy „zenei nevelési koncepciójáról" beszéljen. 1966-ban például Washingtonban arról tárgyal az amerikai kormány mellett működő Művészeti Tanáccsal, hogy amerikai énektanárok jöhessenek Magyarországra továbbképzésre. Tekintélyének köszönhetően mind a Nemzetközi Népzenei Tanács, mind a Nemzetközi Zenepedagógiai Társaság 1964-ben Magyarországon tartja konferenciáját.

Misszionáriusi körutakon egyébként tanítványainak harmadik nemzedéke is részt vesz. (Lásd pl. *Szőnyi Erzsébet:* Öt kontinensen a zene szolgálatában. Bp. 1979. Gondolat.)

1. függelék

Az 1948 és 1963 között készült általános iskolai énektankönyvek dalainak főbb csoportjai (2., 4., 6., 8. oszt.)

	Tömeg-dal	Vallásos dal	Mű-dal	Magyar népdal	Népies dal	Idegen népdal	Egyéb	Össze-sen
1948	5	38	34	173	19	25	4	298
	2%	23%	11%	58%	6%	8%	1%	
1949–1951	42	0	10	87	5	20	0	164
	26%	0	6%	53%	3%	8%	0	
1952–1957	42	0	48	113	29	31	5	268
	16%	0	18%	42%	11%	12%	2%	
1958–1962	64	0	67	103	26	25	5	290
	22%	0	23%	36%	9%	9%	2%	
1963–1980	50	0	71	55	14	13	3	206
	24%	0	34%	27%	7%	6%	1%	

2. függelék

Kodály kompozícióinak főbb csoportjai életének különböző korszakaiban

Év-szám	Művei														tanmű
	hangszeres				monumentális (zenekar, kórus, ének)	színpadi mű	dal hangszer-kísérettel			kórusmű					
	szim-fonikus	ka-mara	szóló	egyéb			Nép-dal zg. kis.	mű-dal zg. kis.	egyéb	férfi kar	női kar	gyer-mek-kórus	ve-gyes kar		
1919-ig	2	8	11				39	19		2			1		
1920–22															
1923–32	2	1		1	PSALMUS	HÁRY J. SZÉKELY-FONÓ	57	3		1	5	16	7		
1933–44	3			1	BUDAVÁRI TEDEUM MISSA BREVIS	KURUC MESE	1	1	2	8	1	14	19		15 kétszólamú gyak. 107 kétszólamú karének gyakorlat BICINIA HUNGARICA (180). 333 olvasó gyakorlat
1945–48			1		VITÉZEINK SÍRJÁNÁL	CZINKA PANNA				3		2	6		24 kis kánon ötfokú zene: 440 dal
1949–56	1	1	1	1				8		3	5	1	6		33 kétszólamú énekgyak. 44 kétszólamú énekgyak. 55 kétszólamú énekgyak. 29 Tricinia
1957–67	1				THE MUSIC MAKERS MAGYAR MISE		5	1		1		1	10		50 gyerm. dal (kis emb.) 66 kétszólamú énekgyak. 22 kétszólamú énekgyak. 12 kis zongoradarab 77 kétszólamú énekgyak.

SUMMARY

Hadas, Miklós: The Prophet of the Nation
(An Attempted Sociological Interpretation of
Kodály's Career)

The paper – a one-fifth congested variant of an extensive one – studies a 20th-century Central East European intellectual career of model value. With a diachronic approach to the career of Zoltán Kodály, the internationally well-known composer and music educationist the author attempts to analyse functionally the world view of a sect-like, closed community surrounding a charismatic leader, crystallized into a dogma, the major features of his habit, his open and hidden strategies implemented in the power sphere of music and politics. The author intends to prove that a teaching intended to express and lay the foundation of national identity by a synthesis of folk and classical art, and an educational programme of "educating and saving the nation" undergo distortions because of the strategies emanating from the centre of politics and authority in the different periods. Despite the fact, that 1. both the rightist, pro-German course of inter-war Hungary, as well as the Stalinist trend of the "fifties" (1948–56) accorded a demonstratively distinct respect to the composer considered to be the "greatest Hungarian" by the intellectuals of national emotions, and 2. Kodály and his disciples consequently tried to aviod any confrontation with the forces of the political centre of the day by maintaining the appearance of apolitical attitude.

РЕЗЮМЕ

Миклош Хадаш: Пророк нации
(Попытка социологического толкования жизненного нути Кодай-я)

Данная статья — которая является сжатым примерно до 1/5 объема вариантом более крупной работы — исследует судьбу средне-восточно-европейского интеллигента имеющую ценность модели. Диакронным подходом к жизненному пути всемирноизвестного композитора и музыкального педагога автор предпринял полытку сделать предметом функционального анализа картину мира каризматического ведущего и формирующегося вокруг него по-сектантски закрытого круга лиц выкристаллизовывающуюся в учение, главные особенности ее габитуса, а также его открытые и скрытые стратегии развернутые в музыкальном и политическом силовом поле. В ходе этого анализа автор хочет доказать, что учение, или педагогическая программа «по воспитанию нации, спасению нации», намеревающие выразить и обосновать национальную идентичность за счет синтеза народного и классического искусства, в различные эпохи в равной мере искажаются вследствие стратегий исходящих из политико-господствующего центра. Несмотря на то, что 1. как правый, германофильский курс господствовавший в Венгрии в период между двумя мрировыми войнами, так и сталинисткое направление «пятидесятых годов» (1948—56) демонстративно окружают особым почетом композитора почитаемого национально настроенной интеллигенцией «величайшим из венгров», и что 2). Кодай и круг его учеников — сохраняя видимость аполитичности — до конца последовательно страются не итти наперекор силам исходящим из действующего в данный момент господствующего центра.

SÁGI MATILD

AZ ORVOSTANHALLGATÓK FOGLALKOZÁSI SZOCIALIZÁCIÓJA

Dolgozatomban az orvostanhallgatók foglalkozási szocializációjával foglalkozom, tehát megpróbálom megragadni azt a folyamatot, aminek folyamán az orvostanhallgató egyfelől megismeri az orvostársadalom sajátos értékeit, magatartásszabályait, szereprendszerét, másfelől pedig azonosul velük.

Tanulmányom alapját egy, a Debreceni Orvostudományi Egyetem hallgatói körében 1984-ben végzett kérdőíves vizsgálat képezi. Évfolyamonként két tanulócsoport töltötte ki a kérdőívet, így a minta 413 főből állt. A kérdőíves vizsgálatot 1986-ban öt mélyinterjúval egészítettem ki. Három interjúalanyom harmadéves, egy ötödéves volt, egy személy pedig négy éve kapta meg a diplomáját, jelenleg a KISZ-apparátusban dolgozik. Az interjúalacsonyokat apjuk foglalkozása szerint választottam ki. Így interjú készült egy-egy olyan hallgatóval, akinek az apja klinikai professzor, orvosdiplomás elméleti kutató professzor, nem orvos értelmiségi, kisiparos és paraszti kötődésű ipari munkás.

Az orvosi habitusról

> „Az, hogy az angol, nyurga, pipázik és hidegvérű, nem azt jelenti, hogy minden angol ilyen, sőt azt sem, hogy a többségük ilyen, csupán annyit, hogy az angolok között a nyurgák, pipázók és hidegvérűek százaléka nagyobb, mint a környező másféle emberek között."
>
> *Bibó István*

Kiindulásul azt kell megvizsgálnunk, hogy egyáltalán beszélhetünk-e orvostársadalomról, létezik-e az orvostársadalomnak sajátos érték- és normarendszere, vannak-e olyan tulajdonságok, amelyek az orvost, mint olyat jellemzik. Bár a köztudatban nyilvánvalóan él valamilyen, az orvosokat jellemző, szinte túl ideális kép, a kutató számára ennek tényleges megléte egyáltalán nem magától értetődő.

A magyar orvosokról szóló egyik legjelentősebb munkában például a szerzők ezt írják[1]: „A monolitikus orvoskép nehezen illeszthető a pálya realitásához, a jelenleg érvényes gyakorlathoz. Úgy találtuk, hogy szociológiai szempontból nincs orvos általában, csak meghatározott intézményben, szakterületen, konkrét tárgyi-technikai-személyi feltételrendszerben tevékenykedő (rétegspecifikus) orvos van."

Így tehát egy látszólagos ellentmondáshoz jutottunk: a köztudatban él egy általános orvoskép, ugyanakkor a kutatók úgy találták, hogy ez a valóságban nem létezik, hiszen

egy erősen strukturált, hierarchikus szervezetrendszerben a különböző pozíciókat elfoglaló orvosoknak munkájuk során természetesen különböző feltételeknek kell megfelelniük. Ahhoz, hogy ezt a látszólagos ellentmondást feloldjuk, át kell gondolnunk, hogy mit is jelent a „hivatás" szó, és miért vált az orvosi pálya a hivatás jelképévé.

A hivatás nem csupán egy foglalkozás, és nem csupán egyfajta értelmiségi foglalkozás, hanem olyan értelmiségi foglalkozás, amely magas társadalmi presztízst ért el, nagyfokú autonómiával rendelkezik, amely autonómia leginkább abban mutatkozik meg, hogy saját munkája törvényeit és feladatait maga határozza meg. Tagjainak kivételes szaktudásáról győzi meg a laikusok és bennfentesek táborára, de ezzel vívja ki speciális társadalmi pozícióját is. Az orvostársadalom autonómiáját az is elősegíti, hogy az orvosok monopolhelyzetben vannak: az állam kötelezi a betegeket arra, hogy bajaikkal diplomás orvosokhoz forduljanak, hangsúlyozza az orvosok egyedüli és feltétlen megbízhatóságát, s ezzel nemcsak az orvosok monopolhelyzetét és magas társadalmi presztízsét erősíti, de hangsúlyozza az orvosok és nem orvosok közötti távolságot, megerősíti a „szent" és „profán" tudás elválasztását, a „bennfentesek" és „laikusok" közötti távolságot. Ez viszont maga után vonja azt a követelményt, hogy az orvosok „magasabb rendű", speciális erkölccsel rendelkezzenek, saját orvosetikájuk legyen. Ez az etika belsőleg önregulázó módon szabályozza az orvosok tevékenységét. A társadalom tehát nagy szaktudást, speciális etikát és maximális megbízhatóságot követel az orvostól, s cserébe nagyfokú foglalkozási autonómiát biztosít a csoport számára. Ez az autonómia azonban nemcsak azt jelenti, hogy „egy foglalkozási csoport munkaszervezete az adott gazdasági, politikai, viszonyoktól döntő mértékben tudja magát függetleníteni",[2] de meghatározza azt a módot is, ahogy az orvosok a környező világot érzékelik:

„Amíg az egyszerű foglalkozás kimerül abban, hogy megkísérli azokat a problémákat megoldani, amikkel az emberek hozzá fordulnak, addig a hivatás kialakítja saját független koncepcióját ezekről a problémákról, és mind megbízóját, mind a problémát saját útján próbálja vezetni. A hivatás a problémák megközelítésének folyamatában megváltoztatja a laikusok által tapasztalt problémák meghatározását és interpretációját. A laikus problémáját tehát újrateremti – s így a hivatás új társadalmi valóságot teremt. A hivatás autonómiája tehát azt is megengedi, hogy a hivatás újrateremtse a laikusok világát."[3]

Így kézenfekvő, hogy az orvostársadalmat bourdieu-i értelemben vett mezőként fogjuk fel.[4] Ekkor viszont a korábban említett látszólagos ellentmondást nemcsak feloldottuk, hanem szervesen építhetjük bele gondolatmenetünkbe. A mező egyrészt strukturált struktúra, azaz a társadalmi struktúra befolyásolja létét, másrészt strukturáló struktúra is, tehát a világ strukturáló elveként működik (azaz „új társadalmi valóságot teremt"), tehát valamiféle közös mentalitást, habitust feltételez. E felfogás szerint tehát mindenképpen létezik az orvosoknak egyfajta sajátos viselkedés- és normarendszere, sajátos értékei, és sajátos viszonyulási módja a laikusokhoz. Ugyanakkor kialakul a mező – esetünkben az orvostársadalom – speciális „javainak" újratermelését és terjesztését biztosító intézményrendszer egyre differenciáltabb és bonyolultabb struktúrája. Így tehát természetes, hogy a mező belső struktúrájában a különböző pozíciókat elfoglaló orvosok sok mindenben különböznek egymástól, különböző a mező speciális javaihoz, szimbolikus tőkéjéhez való viszonyuk, e tőkéből különbözőképpen részesednek, de ugyanakkor mégiscsak a mező tagjai, tehát alapjában véve közös mentalitásuk, habitusuk van.

Ez a közös habitus természetesen nem azt jelenti, hogy minden orvos ugyanazon

tulajdonságokkal bír, csupán azt, hogy a képzés és a praxis során bizonyos tulajdonságok megerősödnek, bizonyos tulajdonságokat pedig elnyomnak, így olyan tulajdonságokat alakít ki az objektív struktúra, amely az orvosi hivatást az adott pillanatban, az adott társadalomban jellemzi, az orvosokat megkülönböztethetővé teszi. Ezek a jellemvonások gyakoribbak lesznek az orvosok körében, s ez a laikusokat leegyszerűsített általánosításokra készteti.

Jelen dolgozatomban azt próbálom bemutatni, hogy hogyan alakul ki az orvoshallgatókban ez a speciális habitus. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy a foglalkozási szocializáció nem fejeződik be akkor, amikor a hallgatók megkapják diplomájukat, és ünnepélyesen elmondják a „hippokrateszi" esküt. A munkába lépés, a munkahely jelentősen befolyásolja későbbi magatartásukat, emberi tartásukat, más emberekhez és a szakmához való viszonyukat. Ugyanakkor azonban az első tapasztalataikat az egyetemen szerzik, ez tehát mély nyomot hagy bennük, s ami talán ennél is lényegesebb: az egyetemet azzal a céllal működtetik, hogy ismereteket, készségeket, habitusokat közvetítsen. Valószínűleg tehát az egyetem az utolsó olyan intézmény, ahol a hallgatók, ill. leendő orvosok személyiségét direkt módon is alakítják azok, akik erre hivatottnak érzik magukat. Ez az oka annak, hogy dolgozatomban az egyetem alatti foglalkozási szocializációt vizsgálom csupán.

„Mindnyájunkban megmarad az a kép, hogy olyanok szeretnénk lenni, mint a régi vágású professzorok."

(egy hallgató)

Az orvosokról a közvélemény azt tartja, hogy azonkívül, hogy határozottak, nagy szakmai tudásúak és tekintélyt parancsolóak; széles látókörűek és műveltek is. Ugyanakkor a későbbiekben rámutatunk, hogy az orvosi egyetemen nem gyarapodik a hallgatók általános műveltsége, sőt, egyre erőteljesebben a szakbarbárság felé haladnak az évek múlásával. Mi okozza tehát ezt az általánosan elterjedt képet?

A szakmai nyelv, amelyben hemzsegnek a latin kifejezések, nemcsak a laikus és a bennfentes megkülönböztetését szolgálja, hanem valamiféle „latinos" műveltségre is enged következtetni. Mivel a klasszikus gimnáziumokban a latin fő nyelv volt, és ezzel a latintudással nagy humán műveltség is társult, így természetes, ha az átlagember erre a műveltségre asszociál a latin hallatán.

Az orvosok nemcsak a latint ismerik jobban az átlagosnál, de az élő idegen nyelveket is nagyobb arányban beszélik, mint más foglalkozásúak. Az orvosoknak 55,5%-a legalább egy idegen világnyelvet beszél.[5] Ez nemcsak az átlagnál jóval nagyobb arány, de a felsőfokú végzettségűek között is az első helyen áll. (Utánuk következnek a középiskolai tanárok 52,3%-kal, közülük azonban jó néhányan nyelvszakosak!)

A következő táblázatból láthatjuk, hogy az orvosok lakása is sokkal jobb a diplomás átlagnál. 58,8%-uk lakása három vagy több szobás, 37,7%-uk 80 négyzetméternél nagyobb alapterületű lakásban lakik, és 90%-uk lakása összkomfortos vagy komfortos, szemben a diplomások 45,3%; 27,8%; illetve 84,9%-os átlagával.

Felsőfokú végzettségűek lakásadatai, 1980[5]:

	Összes diplomás	Orvos
Szobaszám		
1	8,1	6,0
2	42,0	30,7
3	35,2	41,5
4–x	10,1	17,3
Lakásnagyság, m^2		
–29	2,0	1,7
30–49	13,6	9,1
50–59	23,2	18,1
60–79	28,9	29,1
80–x	27,8	37,7
Komfortfokozata		
összkomfort	36,1	43,1
komfort	48,8	47,8
félkomfort	3,0	1,2
komfort nélküli	7,5	3,5
albérlő	2,9	2,1

Az egészségügyi törvény kimondja, hogy „az, aki orvosi, gyógyszerészi és egyéb egészségügyi képesítéshez kötött tevékenységet folytat . . . nem folytathat ipari jogosítványhoz vagy hatósági engedélyhez kötött keresőfoglalkozást." (74. § /3/). Így az orvosok szabad idejükben tényleg pihenhetnek, szórakozhatnak, művelődhetnek, sőt, erre kényszerülnek. Mivel a többségüknek lényeges anyagi gondjai sincsenek, így ők azok, akik sokat utaznak, „világot látott emberek" lesznek.

Ezek azok az összetevők, amik azt eredményezik, hogy a közvélemény szerint az orvosok nagyon műveltek. Objektív alapja van tehát e vélekedésnek, ha nem is annyira a műveltség ez az objektív alap, mint inkább a művelt, tiszteletre méltó ember *életmódja*. A speciális magatartás, életforma nemcsak az orvossá válás követelménye (mint ahogy azt a későbbiekben látni fogjuk), de egyben alapja is annak, hogy a laikusok maguk fölött állónak, tiszteletre méltónak érezzék az orvost, s így elfogadják a bizalomra és kiszolgáltatottságra alapozó orvoslást.

A képzés sajátosságai

Az orvosképzés – ellentétben a többi felsőfokú képzéssel – kizárólag nappali tagozaton folyik. Az orvosi egyetem képzési ideje a leghosszabb, hat év, s ezután még legalább négy év kell ahhoz, hogy valamilyen szakvizsgát letegyen a kezdő orvos, ami nélkül gyakorlatilag már körzeti orvosként sem tevékenykedhet. Ez mindenképpen jelentős anyagi megterhelést jelent a szülőknek. Ők anyagi tőkét fektetnek gyerekük iskoláztatásába annak reményében, hogy ez kulturális, társadalmi és nem utolsósorban anyagi tőkévé konvertálódik. A különböző rétegekbe tartozó szülők (és gyerekek) eltérő mértékben vállalják ezt a kockázatot. Vizsgálatunkban a megkérdezettek 54,7%-nak

diplomás az apja, ezen belül is csupán 12%-nak főiskolai a diplomája. A megkérdezettek 20%-ának fizikai dolgozó az apja, s ez az arány csökkenő tendenciát mutat. Ehhez hasonló arányokat kapunk akkor is, ha nem a felvett hallgatók, hanem a felvételizők származását nézzük. Más orvosi egyetemeken is ez a kép tárul elénk.[6] Nem a felvételi vizsgán vagy a képzés során, hanem már a jelentkezéskor szűrődik tehát ki a diákok jelentős része, a képzési feltételek szűrő mechanizmusként működnek.

Ugyanakkor a képzés nemcsak hosszú, és nemcsak a szülőknek jelent nagy anyagi megterhelést, de jelentős erőfeszítést követel meg a hallgatóktól is. A hallgatók – különösen az első két évben – maximális erőfeszítéssel küzdenek azért, hogy benn maradjanak az egyetemen.

Mogyorósi Zsolt felmérése szerint[7] az orvoshallgatók átlagosan hetente 19,4 órát tanulnak év közben, de a másodéves orvoshallgatók 77,8%-a 35 órát tanul hetente. Ehhez hozzávéve, hogy átlagosan 34 kötelező órájuk van egy héten a hallgatóknak, s hogy mindezek csak szorgalmi időszakra vonatkoznak, vizsgaidőszakban természetesen ennél lényegesen többet tanulnak, fogalmunk lehet arról, hogy milyen erőfeszítést igényel a hallgatóktól az egyetemi követelményeknek való megfelelés. A sok és intenzív tanulás ellenére gyakran kudarcok érik őket, igen nagy az elégtelen vizsgák és a félévismétlések aránya az egyetemen: a megkérdezettek 16,9%-a ismételt félévet (a nem értelmiségi származású hallgatóknál ez az arány 23,7%). Ebben természetesen az első évesek is benne vannak, így többet mond az a tény, hogy a negyedévesek 30%-a ismételt félévet. Ezek után viszont erősebben kötődnek a szakmához, mint azok az értelmiségiek, akik kisebb erőfeszítéssel szerezték meg diplomájukat.

Laikus vagy bennfentes?

Egy 1970-es vizsgálat szerint a budapesti fiatal értelmiségiek közül az orvosok ragaszkodnak leginkább foglalkozásukhoz, ők azok, akik a legkisebb arányban lépnének más pályára, ha újra választanának.[8]

Vizsgálatunkban hasonló eredményre jutottunk: a megkérdezett hallgatóknak csupán 9%-a választana más pályát. A más pályát választani akarók aránya erősen függ az adott évfolyam tanulmányi követelményeinek nehézségétől: másod- és ötödéven a legnagyobb (11%, ill. 14%). A nagy erőpróba, az anatómia szigorlat után ez az arány 7%-ra, negyedéven pedig 5,9%-ra csökken. A hallgatók tehát már a képzés során nagymértékben azonosulnak a foglalkozással. Ez az azonosulás erősebb, ha a családban több orvos van: senki sem választana más pályát azok közül, ahol mindkét szülő orvos, vagy legalább az egyik szülő és nagyszülő orvos.

A hivatással való azonosulás már az orvostanhallgatóknál is körülbelül olyan mértékű, mint a végzett orvosoknál, bár a hallgatóknál ezt még befolyásolják a pillanatnyi egyetemi követelmények. Az első ábráról leolvashatjuk, hogy a hallgatók a különböző évfolyamokon mennyire azonosulnak a szakmai csoporttal attól függően, hogy betegekkel vagy orvosokkal találkoznak. (A kérdés így hangzott: inkább orvosnak vagy inkább diáknak érzed magad, ha A: betegekkel találkozol; B: orvosokkal találkozol.)

Az ábrára tekintve szembetűnik a különbség a betegekhez és az orvosokhoz való viszonyulásban. Határozottan elkülöníthető tehát a bennfentesek és a laikusok közötti

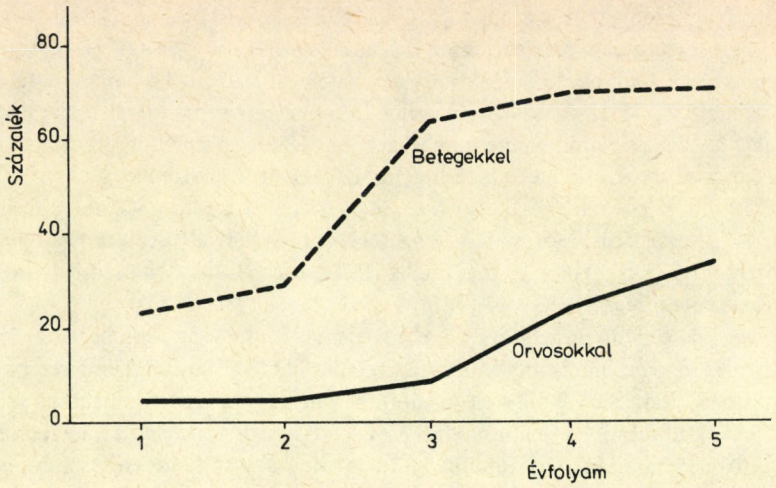

1. ábra

viszont a bennfentesek egymás közötti viszonyától. Míg a betegekkel való kapcsolatban már az első éveseknek is 23,8%-a orvosnak érzi magát, addig az orvosokkal való kapcsolatban ezt az arányt csak negyedéves korra érik el. Ezt az állapotot úgy jellemezhetjük tehát, hogy az orvostanhallgatók a laikusokhoz képest bennfentesnek, a bennfentesekhez képest laikusnak érzik magukat. Így tehát amikor az orvostanhallgatók foglalkozási szocializációját vizsgáljuk, mindenképpen külön kell választanunk azt a folyamatot, amelynek során a hallgatóknak a laikusokkal való kapcsolata megváltozik, attól a folyamattól, aminek során a leendő és kezdő orvos beilleszkedik magába az orvostársadalomba. Szembetűnő, hogy a laikusokkal szembeni orvostudat nem a tényleges orvosi tudástól függ, hanem annak lehetőségétől, hogy a hallgató tagja lesz az orvostársadalomnak. Már a sikeres felvételi után, amikor még semmi konkrét orvosi tudást nem kapnak a hallgatók, 23,8%-uk már orvosként viszonyul a beteghez. Feltűnő az ugrás másodév után, amikor ugyan még csak nem-orvosi alapozó tárgyakat tanultak, de túl vannak az anatómia szigorlaton: ez után már 63,8%-uk érzi magát orvosnak a beteggel szemben. Ezt a változást ők így fogalmazzák meg: „Aki megcsinálta az anatómiát, annak neve előtt ott van a D betű, a kis r-et pedig a diplomával adják." A mezőbe kerülés nagy valószínűsége tehát azt eredményezi, hogy megkülönböztetik a laikust és a bennfentest, és saját magukat már bennfentesnek tekintik a laikussal szemben. Hasonló ugrás az orvosokkal való viszonyulásukban harmadév után tapasztalható. Akkor, amikor a képzésben már klinikai tárgyak is szerepelnek, már dolgoztak (famuláltak) kórházban. Ennek ellenére ötödéven is csak 34%-uk érzi magát orvosnak az orvosokkal való kapcsolatban. A mezőn belüli viszonyoknál tehát a tényleges szaktudás és az elért pozíció számít, míg a kívülállókhoz való viszonyulást maga az orvostársadalomhoz tartozás, sőt, már ennek esélye is meghatározza. Sajnos, technikai okok miatt hatodéveseket nem tudunk bevonni a vizsgálatba, így vizsgálatunkból nem derült ki, hogy a majdnem végzett, de már klinikán dolgozó „cselédkönyves" orvosok mindannyian orvosoknak érzik-e magukat a laikusokkal szemben, illetve hogy az orvosi csoporttal való azonosulás a csoporton belül megtörténik-e hatodévre.

A második ábrán azt láthatjuk, hogy a diákok mit érzékelnek: inkább orvosnak, vagy inkább diáknak tekintik-e őket a betegek, illetve az orvosok.

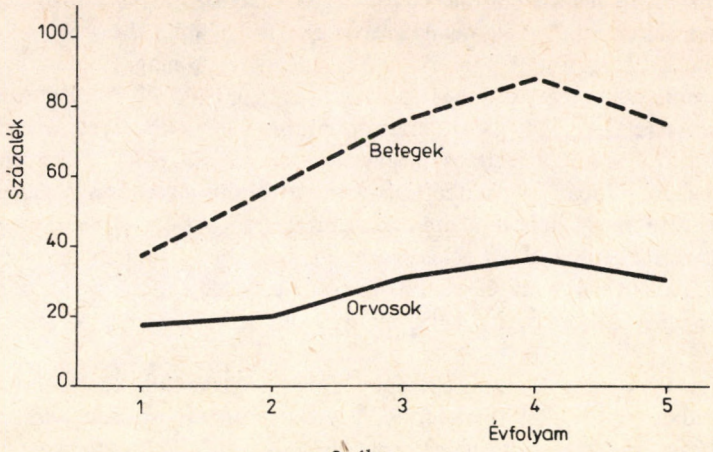

2. ábra

A famulálások, ápolási gyakorlatok alatt a betegek a hallgatókat doktor úrnak, doktor nőnek szólítják, az orvosok harmad év után kollégázzák a hallgatókat, így a hallgatók mindkét csoporttal való kapcsolatukban nagyobb arányban érzik azt, hogy őket orvosnak tekintik, mint amilyen arányban saját magukat orvosnak tekintik ezekben a csoportokban. Ugyanakkor a kettős viszonyulás itt is észrevehető: körülbelül kétszer annyian érzik azt, hogy a betegek orvosnak tekintik őket, mint ahányan az orvosok részéről érzik ezt. Nemcsak a hallgatók különböztetik tehát meg a laikust a bennfentestől, hanem maguk a betegek is kinyilvánítják saját laikus és a hallgató bennfentes voltát.

A következőkben arra próbálok rávilágítani, hogy milyen mechanizmusok alakítják ki ezt a kettős viszonyulást a világhoz, és milyen személyiségvonásokat erősít, illetve gyengít az orvosi egyetem a hallgatók körében.

Direkt szocializáció

Az orvosi egyetemeken két formában alakítják a hallgatók személyiségét. Minden klinikai tárgy bevezető előadásán elmondják a hallgatóknak, hogy hogyan viselkedjenek a beteggel, mit vár el tőlük nemcsak az orvostársadalom, de a laikusok világa is. Hangsúlyozzák, hogy az orvos munkája speciális emberi tulajdonságokat követel, hiszen a gyógyítás alapfeltétele, hogy az emberek bizalommal forduljanak az orvoshoz, minden titkukat átadják neki. Elsősorban e bizalom megnyerésére és a beteg elvárásaira hivatkozva mondják el, hogy hogyan kell viselkednie egy orvosnak nemcsak munkája közben, de általában a hétköznapi életében is. Ezeket az elvárásokat Dr. Horányi Béla: Az orvossá nevelés általános elvei c. cikkét is felhasználva[9] a következőkben foglalhatjuk össze:

Az orvos feltétlenül legyen birtokában magas szintű szaktudásnak, de ez korántsem elégséges ahhoz, hogy valaki orvosnak nevezhesse magát. A tökéletes tudományos

megbízhatóság mellett az orvos legyen kiemelkedő egyéniség, ébresszen bizalmat az emberekben, rendelkezzen nagyfokú empátiával, de a bizalmat úgy ébressze fel maga iránt, hogy közben ne legyen bizalmaskodó. Legyen határozott, magabiztos, semmiképpen ne mutassa akkor sem bizonytalanságát, amikor nem tudja, hogy mi a kór, hiszen ezzel elvesztené a beteg feltétlen bizalmát.[10] Az orvosnak magasabbrendű, független lénynek kell lennie, a beteggel szembeni tudásbeli és morális fölényét állandóan meg kell őriznie. Legyen tárgyilagos, nyugodt, higgadt, őrizze meg tekintélyét, ami a bizalom forrása. Mindenkivel szemben azonos magatartást tanúsítson, soha ne legyen szervilis, hiszen „a beteg, ha valóban orvossal áll szemben, leveti társadalmi rangját és pozícióját, minden hiúságát, többnek látszani akarását, és *csak beteg*". Az orvos őrizze meg hatalmát a beteg felett, miközben az elvárt felelősségtudat, empátia és humanitás biztosítja azt, hogy ezzel a hatalmával nem él vissza. Legyen tekintélyt parancsoló, bírjon nagy önfegyelemmel még akkor is, ha kétségek gyötrik, lelkében mély érzelmi válságok dúlnak.[11]

Dr. Horányi Béla hangsúlyozza cikkében, hogy az egyetemi oktatószemélyzetnek állandóan és tudatosan arra kell törekednie, hogy ezt a fajta orvosi személyiséget fejlessze ki a hallgatókban; az oktatók megfelelő orvosegyéniség nélkül ismereteket adhatnak a hallgatóknak, de orvost nem fognak nevelni. Hangsúlyozza, hogy az egyetemi betegbemutatások legfontosabb célja, hogy megtanítsa azt az orvosi magatartást a beteggel szemben, amely olyan légkört teremt, hogy a beteg megnyugszik, bizalmat érez.

Ezeken az általános elveken kívül jó néhány apró, gyakorlati útmutatást is kapnak a hallgatók a bevezető előadásokon, például hogy legyenek mindig ápoltak, tiszták, öltözködésük legyen szolid, kissé konzervatív, a fiúk ne viseljenek rövid nadrágot és ne legyenek szakállasok stb.

Láthatjuk tehát, hogy a személyiségformálás verbális részében az orvosok azt hangsúlyozzák, hogy az orvoslás nem csupán szakma, de életforma is, a biztos tudás nem elégséges ahhoz, hogy a diákból orvos legyen. Feltétlen bizalmat várnak el a betegtől, és úgy kívánják alakítani a hallgatók személyiségét, hogy bizalmat és tekintélyt keltsen.

A fentiekkel csupán azt kívántam hangsúlyozni, hogy – ellentétben a legtöbb foglalkozással – az orvosegyetemi képzés során a szakmai tudás elsajátítása mellett milyen nagy hangsúlyt fektetnek a viselkedésre is, s a gyakori hangoztatásukkal legalább azt biztosan elérik, hogy a hallgatókban a magatartás milyenségének fontossága tudatosul.

A tér- és időszervezés

A személyiségformálás másik útja az iskola „rejtett tanterve". Az a tanterv, ami nem szerepel semmilyen tankönyvben és vizsgán, mégis, talán sokkal fontosabb, mint az egyetemi évek alatt megszerezhető készségek és konkrét ismeretanyagok. Jean-Claude Forquin erről így ír:[12]

„*Amit* az ember az iskolában megtanul, ebben az értelemben kevesebbet számít, mint az a tény, hogy azt az *iskolában* tanulta meg, abban a sajátos társadalmi-intézményi kontextusban, amit az iskola jelent, aminek megfelel egy bizonyos fajta idő- és térszervezés, és amely közeg meghatározott hatalmi, tekintélyi vagy egyenlőségi viszonyokkal, meghatározott stílusokkal és rutinokkal jellemezhető. . . . E közben a tudás új

alakzatai, specifikus gondolkodásmódok, tipikus szokások és kompetenciák is létrejönnek, illetve kikristályosodnak."

Nézzük meg tehát, hogy speciálisan a Debreceni Orvostudományi Egyetemen milyen az idő- és térszervezés!

A klinikatelep a város legszélén, a Nagyerdő mellett helyezkedik el. Közvetlen szomszédjától, a Kossuth Lajos Tudományegyetemtől, valamint az utcán sétálók kíváncsi tekintetétől fehér, tömör betonkerítés zárja el. Az egyetem mindhárom kollégiuma a klinikatelepen belül van. Található itt két bolt, egy mozi, több büfé, két posta, könyvesbolt. Az egyetemi jegyzeteket az egyetemi könyvtárban meg is lehet vásárolni. Az uszoda a főbejárattal szemben van, az egyetemi sportlétesítmények pedig a III. sz. kollégium mellett, a telepen belül helyezkednek el. Így az egyetemet egy hallgató akár úgy is elvégezheti, hogy a hat év alatt egyszer sem megy be a városba. Ráadásul az első két évben a hallgatóknak minden nap késő délutánig órájuk van, amire ténylegesen kötelező bejárniuk (a mulasztott gyakorlatokat is minden esetben pótolni kell másik csoportnál), így ebben az időszakban nemcsak hogy nincs rákényszerülve a hallgató arra, hogy kilépjen a klinikatelepről, de se kedve, se ereje nincs már hozzá. A mindennapos számonkérések, a hatalmas megtanulandó anyag arra kényszeríti őket, hogy életükből két évet – az egyetem első két évét, amikor megismerkednek az új világgal és az új életformával! – ebben a zárt világban éljék le. Ez a két év annyira meghatározó, hogy a későbbiekben is csak kevesen keresik a város és a szomszédos tudományegyetem kínálta kulturális lehetőségeket. Életük legfogékonyabb hat évét tehát ebben a zárt, speciális világban élik, és így roppant erőteljesen hat rájuk a belső világ normája, az orvosok érintkezési formái. Az egész tér- és időszervezés egyfajta zártságot produkál.

A következő ábrák a hallgatók külső kapcsolatairól adnak képet.

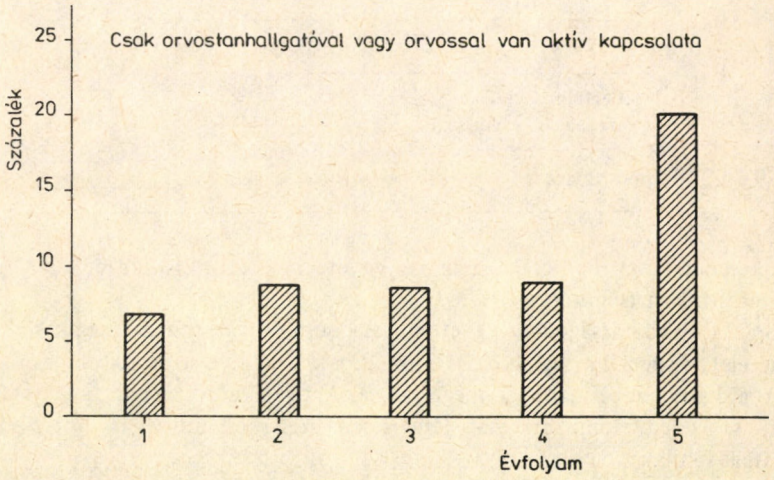

3. ábra

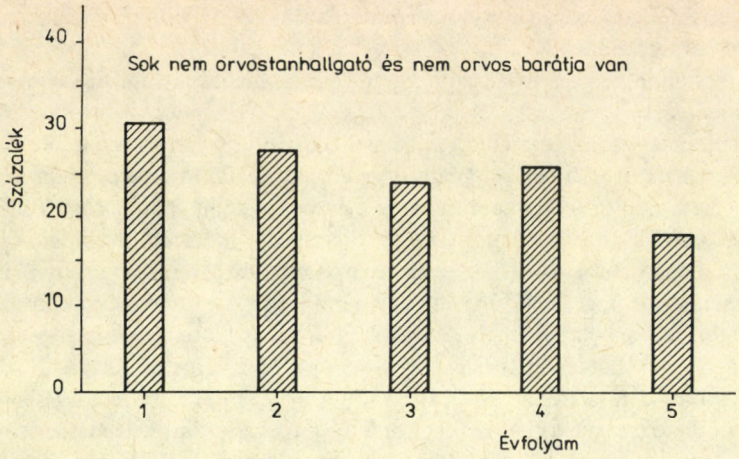

4. ábra

A külső aktív kapcsolatok száma tehát évfolyamról évfolyamra apad, illetve nő azoknak a száma, akiknek kizárólag orvos vagy orvostanhallgató barátja van. (Az ötödévesek több mint ötöde tartozik ebbe a csoportba!)

Az átlagosnál több „külső" kapcsolata van azoknak a hallgatóknak, akiknek a családjában nincs orvos: e hallgatók 8,1%-ának nincs ilyen barátja.

A következő táblázatból az is kiderül, hogy kevésbé van külső kapcsolata annak is, aki hagyományosan értelmiségi (nem feltétlenül orvos) családból származik.

Az apa hányadik generációs értelmiségi

	Nincs külső kapcsolata
Nem értelmiségi	7,2%
1. generációs értelmiségi	11,9%
2. generációs értelmiségi	14,0%
Nincs válasz	8,8%

Láthatjuk tehát, hogy nemcsak az orvosi egyetem és az orvosi háttér, de az értelmiségi háttér is erősíti a zártságot.

A korábbi diákbarátságok az egyetemi évek során meglazulnak, megszakadnak. A zárt egyetemi élet, a speciális foglalkozási formák, a sajátos nyelvezet gátolja ezek továbbélését. Ezt a hatást még azok is megérzik, akiknek sikerült megtartani korábbi baráti körüket, s az egyetemi átlagnál lényegesen szélesebb körű és intenzívebb baráti kapcsolataik vannak:

„Itt alakult ki bennem az egyetemen ez az egész nómenklatúra. Ez is furcsa. Mert a barátaimmal, a gimnáziumi barátaimmal, amikor beszélgetek, akkor . . . néha nem találjuk meg azt a közös hangot. Mert valaki bedob egy viccet, amit én nem értek, vagy ő nem érti azt, amit én akarok mondani. Szóval ez egy kicsit eltávolít bennünket."

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

E zártság eredményezi azt is, hogy – a hétköznapi tapasztalatok alapján – igen gyakori az, hogy orvos orvossal házasodik. Ezt az egyik hallgató így fogalmazta meg: „Szerintem ez abból adódik, hogy ennyire zárt ez a világ, és a hallgatók is már eleve csoporttársakkal, évfolyamtársakkal vannak együtt, nem mozdulnak ki. Ez a legegyszerűbb, a legkényelmesebb, a legpraktikusabb, azt hiszem. Meg kell az, hogy az embernek legyen valaki, akivel meg tudja beszélni a dilemmáit, őszintén, nyíltan. Másképp tudja megbeszélni, mint akár a kollégákkal, akár a főnökével, *mert az már presztízskérdés* . . . Mindenesetre legalább diplomás legyen, ha nem is orvos, de legalább diplomás. Megmondom őszintén, nem tudom, miért. Lehet úgy csinálni, hogy a másik ne érezze, hogy ő neked *ragon aluli.*"

A rang

„A szisztolés zörej ugyanígy ranglétra volt: ha hallottam, s az alorvos nem, akkor nem volt szisztolés zörej, de ha a főorvos megint csak hallotta, akkor megint csak volt."

Németh László

A következő táblázatokban nyomon követhetjük, hogy az orvosoknak mennyire sikerül nem „ragon aluli" házastársat választaniuk. Az adatokat az 1980-as népszámlálás 34. kötetéből válogattam. Sajnos, csak kevés helyen van külön kiemelve az orvos (és itt is belefoglalták e kategóriába a fogorvosokat is), legtöbbször csak felsőfokú egészségügyi végzettségűekről van adatunk. Így sok esetben nem tudjuk különválasztani a gyógyszerészeket, a fogorvosokat és az egészségügyi főiskolát végzetteket az orvosoktól. A tendencia azonban így is jól megfigyelhető, hiszen 1980-ban 41 575 felsőfokú egészségügyi végzettségű ember élt Magyarországon, és ebből 32 881 orvos, illetve fogorvos volt. Az orvosok nagy aránya e körben tehát megengedi, hogy a fenti megszorításokkal következtetéseket vonhassunk le a táblázatokból.

A felsőfokú egészségügyi végzettségű férfiak 49,2%-a vett el egészségügyi végzettségű nőt, a felsőfokú egészségügyi végzettségű nőknek pedig 59,1%-a ment hozzá egészségügyi végzettségű férfihoz. Azonban ha a felsőfokú egészségügyi végzettségűek házastársának legmagasabb iskolai végzettségét nézzük, még markánsabb kép tárul elénk. A táblázatból láthatjuk, hogy a felsőfokú végzettségűek közül mind a nők, mind a férfiak az átlagosnál nagyobb arányban házasodnak diplomással az egészségügyiek körében. Ennél is nagyobb különbséget találunk azonban, ha szétválasztjuk az egyetemi és a főiskolai diplomát: átlagosan a diplomás férfiak 17,2%-ának egyetemi végzettségű a felesége, ezzel szemben az egészségügyi diplomával rendelkező férfiak 37,5%-a házasodott egyetemi diplomás nővel! Ez az átlagnak több mint kétszerese, és nincs olyan ágazat, ami akár csak megközelítené ezt az arányt. (Az ezután következő legmagasabb arány is csupán 18,2%, a művészek körében.) A nők körében hasonló nagyságrendű a különbség, bár itt nem éri el a kétszeres szintet. (Ezt átlagosan már csak azért sem érheti el, mert a diplomás nők 62,2%-ának diplomás a férje.) Itt is roppant kiugró eredmény azonban, hogy az egészségügyi diplomás nők 81%-ának diplomás, 70,5%-ának egyetemi diplomás a férje az átlagos 62,2%, illetve 40,9%-kal szemben. Ez utóbbi is több mint másfélszerese az átlagnak (1,7-szerese).

A befejezett felsőfokú végzettséggel rendelkező férjek, feleségek a végzettség jellege és a házastársuk legmagasabb iskolai végzettsége szerint

Jelleg (1980)	befejezett					
	összesen	felsőfokú			középiskola	középfokú szakisk.
		együtt	egyetemi	főiskolai		
			Férj (%)			
Ipari	100,0	33,3	17,2	16,1	50,5	2,0
Építőipari	100,0	32,4	17,7	14,7	50,5	1,5
Mezőgazdasági	100,0	31,2	12,6	18,6	47,4	2,5
Szállítási, hírközlési	100,0	30,2	12,3	17,9	54,0	2,5
Kereskedelmi	100,0	26,5	6,9	19,6	51,9	3,4
Vízgazdálkodási	100,0	33,9	15,3	18,6	53,8	2,2
Városgazdálkodási	100,0	38,6	15,0	23,6	47,3	3,0
Földmérési	100,0	27,5	12,3	15,2	56,8	1,5
Egészségügyi	100,0	47,8	37,5	10,3	38,4	0,5
Okt., tud., közm.	100,0	41,6	17,0	24,6	38,2	1,5
Művészeti	100,0	39,0	18,2	20,8	39,0	1,2
Jogtud., igazgat.	100,0	23,4	14,3	9,1	45,2	0,4
Közgazdasági	100,0	30,1	17,2	12,9	45,2	1,4
Egyéb	100,0	15,0	6,2	8,8	43,8	1,7
Összesen	100,0	34,1	17,2	16,9	45,0	1,7
			Feleség (%)			
Ipari	100,0	72,3	51,3	21,0	21,0	3,7
Építőipari	100,0	78,6	57,8	20,8	17,5	2,1
Mezőgazdasági	100,0	72,6	49,7	22,9	17,9	4,3
Szállítási, hírközlési	100,0	61,1	29,5	31,6	25,7	6,2
Kereskedelmi	100,0	49,4	25,3	24,1	35,9	6,7
Vízgazdálkodási	100,0	77,8	56,5	21,3	17,6	2,3
Városgazdálkodási	100,0	66,0	26,6	39,4	26,6	5,3
Földmérési	100,0	71,8	43,6	28,2	21,2	2,7
Egészségügyi	100,0	81,0	70,5	10,5	15,1	1,3
Okt., tud., közm.	100,0	56,1	32,7	23,4	29,7	8,2
Művészeti	100,0	72,7	41,6	31,1	20,2	1,5
Jogtud., igazgat.	100,0	75,2	62,6	12,6	19,2	1,6
Közgazdasági	100,0	58,2	39,9	18,3	30,3	4,8
Egyéb	100,0	62,0	33,5	28,5	23,3	2,5
Összesen	100,0	62,2	40,9	21,3	26,4	6,1

A következő táblázatból azt is leolvashatjuk, hogy az orvosok (akik közé sajnos a fogorvosok is beleértendők) milyen végzettségűekkel kötöttek házasságot.

A férj végzettsége	A feleség végzettsége			
	összesen	felsőfokú	egyetem	főiskola
Összes felsőfokú	100%	34,1%	17,2%	16,9%
Egyetem	100%	37,3%	24,2%	13,1%
Orvos	100%	48,7%	38,2%	10,5%

A feleség végzettsége	A férj végzettsége			
	összesen	felsőfokú	egyetem	főiskola
Összes felsőfokú	100%	62,2%	40,9%	21,3%
Egyetem	100%	79,3%	67,3%	12,0%
Orvos	100%	85,4%	75,9%	9,5%

Láthatjuk tehát, hogy ha az egészségügyi felsőfokú végzettségűek közül kiemeljük az orvosokat, nemcsak a felsőfokú végzettségűeknél, de az egyetemet végzetteknél is lényegesen nagyobb az aránya azoknak, akik felsőfokú, illetve diplomás házastársat választottak maguknak. Ez az arány még a felsőfokú, egészségügyi végzettségűekhez viszonyítva is lényegesen magasabb.

Azt sajnos ezekből a táblázatokból nem tudtuk megállapítani, hogy milyen gyakori az orvosok egymás közötti házassága. Azt ugyan tudjuk, hogy az egészségügyben dolgozó házas felsőfokú végzettségűek körülbelül fele választott házastársául egészségügyi dolgozót, de mivel sem konkrétan az orvos-orvos kereszttáblát, sem a többi foglalkozás megfelelő kereszttábláját nem ismerjük, így ebből az adatból nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket. Feltétlenül kijelenthető viszont, hogy a felsőfokú egészségügyi végzettségűek, különösen az orvosok az átlagosnál magasabb arányban választanak diplomás, és kiemelkedően magas arányban egyetemi diplomás házastársat. A statisztika is alátámasztja tehát azt, hogy az orvosok igyekeznek nem „rangon alul" házasodni.

Maga a „rang" fontos az orvostársadalmon belül. A ranghoz ugyanis az orvostársadalmon belül tényleges hatalom is társul: a magasabb beosztású orvos véleménye döntő minden szakmai kérdésben, ő irányítja az alacsonyabb beosztásúakat, függetlenül tényleges szakmai tudásától, kutatási területétől. Losonczi Ágnes kiválóan foglalja össze könyvében,[13] hogy milyen erős szerepe van az orvostársadalomban a hierarchiának. E szerint az orvostársadalomban gyakran egy kézben összpontosul minden hatalom, a döntések csak felülről lefelé haladhatnak, az alacsonyabb beosztású orvos emiatt sehol sem tudja képviselni saját, a magasabb beosztású orvostól eltérő nézetét, sem dolgozni, sem kutatni, sem keresni nem lehet a főnök egyetértése és támogatása nélkül. E hatalomnak a tradicionális tekintélyelvűség az alapja. Ha az orvos ezeket a szabályokat betartja, akkor függetlenül munkája hatékonyságától, tényleges gyógyító munkájától, biztonságban érezheti magát. Nem a tényleges munka tehát a döntő, hanem a szabályok (a gyógyítási szabályok és a játékszabályok) betartása. Ennek a hierarchiának és a gyógyító munka ilyentén való értékelésének évezredes hagyományai vannak. Pólya Jenő így ír az egyiptomi orvoslásról:[14]

„Az orvosok rendje szigorúan őrködött nemcsak afelett, hogy illetéktelenek ne kerüljenek közéjük, hanem afelett is, hogy a gyógyítás az előírt módon történjék. Mindenkinek szigorúan ezekhez kellett magát tartania, mely esetben semmi baja nem történhetett, bármi történt is a beteggel, viszont ha az itt lefektetett tanításoktól eltért és a beteg meghalt, vagy nem gyógyult meg a várakozás szerint, az illető súlyos büntetésnek tette ki magát."

Az első két év: a „betörés" időszaka

Kérdésünk most tehát az, hogy hogyan fogadják el a hallgatók, a leendő orvosok ezt a világot.

Magát az erős hierarchiát, a professzor hatalmát a beteg laikusok is jól érzékelik. Ha professzori vizit van, az egész klinika sürög-forog, a takarítónők még az ágyak alját is felmossák, a betegek köntéseit is összehajtogatják „elvágólag". Magán a viziten az osztály vagy a klinika összes orvosa, a főápolónő, az összes beosztott ápolónő és az osztályra beosztott külső orvosok is részt vesznek, rang és beosztás szerint sorakoznak a főorvos mögött. Ezeknek a viziteknek átlalában nem sok közük van a gyógyításhoz, legfőbb funkciójuk a státus reprezentálása. Természetesen a hatást erősíti az orvosok egyik legfőbb szimbóluma, a fehér köpeny. „Sok fehér köpeny, suhog, meg minden, szóval olyan varázsa volt... az orvosra mindenki úgy néz, mint a félistenre. A fehérköpenyes, a tiszta, az okos."

Ezt a hierarchiát a hallgatók nap mint nap tapasztalják a klinikatelepen, nemcsak a kórházi ágyak mellett, de az előadásokon is.

„Hát azt látnod kellene, hogy amikor X professzor előadást tart, az első két sorban ott ül az összes orvos a klinikáról, a tanársegédtől a docensig szépen sorban. Ilyenkor a klinikán megáll az élet, a betegek akár fel is fordulhatnak. De az igazi az, hogy le kéne törölni a táblát, a prof. nem is szól, csak int, és egy tanársegéd már törli is a táblát. Egy másik ugrik, és felkapcsolja a villanyt, a harmadik pedig kezeli a diavetítőt."

Láthatjuk, hogy ezek a professzori előadások sem csupán a tananyag átadására szolgálnak, de egyben demonstrálják is a belső hierarchiát.

Maga a tananyag – különösen az első két évben – nem ösztönöz gondolkodásra, a hallgatók e két évben kizárólag befogadók. Ekkor legfőbb tárgyuk az anatómia, ahol nem kell, sőt nem is szabad gondolkodni, egyszerűen meg kell tanulni az emberi szervezet felépítését. Vitának helye nincs, „ez így van, így kell megtanulni, más nem tehetünk". Itt a követelmények arra nevelik a hallgatókat, hogy ők maguk ne különböztessenek meg lényegest és lényegtelent.

Az alapozó két év tehát egy feltétlenül engedelmeskedő, intenzíven elfogadó és befogadó szakasz. Ugyanezt a mentalitást közvetítik azután a klinikai tárgyak is:

„Ha valamit így operálunk, akkor így operáljuk, és akkor nem lehet, egyénieskedés... és ez aztán tükröződik az egész rendszeren."

Az első két évnek azonban ennél lényegesen jelentősebb hatása van a hallgatókra. Nemcsak azt tanulják meg, hogy itt hogyan kell tanulni, és nemcsak megismerik az orvosi világot, hanem gyakorlatilag ez az a két év, amikor „betörik" a hallgatókat.

Az orvosi egyetemre a gimnáziumok legjobb tanulói jönnek, hiszen ők is tudják, hogy átlagosan 102 pontot kell elérniük ahhoz, hogy bekerüljenek. Így már ők középiskolában

is az átlagosnál több tanulásra kényszerülnek, s azokat a tárgyakat is maximális erőbedobással tanulják, amik nem érdeklik őket:

„Volt egy csomó osztálytársam, aki a (gimnáziumban) elsőtől fogva nem járt sehova, nem volt gimnáziumi élete, tudatosan készült arra, hogy ő orvos lesz."

Mivel a hallgatók középiskolás korukban tanulmányi sikerekhez szoktak, az egyetemen a hatalmas tananyagkövetelmény okozta kudarcot teljes személyiségük kudarcaként élik meg:

„Ha most történne meg velem, akkor nem is csinálnék belőle problémát, hogy egyes. . ., de akkor már az első két demom egyes lett, és gimiben kitűnő tanuló voltam."

A követelmény szinte teljesíthetetlen volta és a mindennapos számonkérés azt eredményezi, hogy a hallgatóknak minden este tanulniuk kell, így még azok is félreteszik megszokott kikapcsolódási szokásaikat, akik igen sokszínű, változatos, nyitott életet éltek középiskolás korukban (bár, mint említettem, ők igen kis létszámban képviseltetik magukat az orvosi egyetemen), s legfőbb céljukká az *alkalmazkodás* és a *túlélés* válik. Túlélés minden áron, hiszen ezt a nagy presztízsű, és mellesleg a későbbiekben jól jövedelmező pályát egyikük sem kívánja feladni. Ez tehát az idegek harcának két éve. Közben a diákok érdeklődése beszűkül, középiskolás barátaikat a többségük elveszti, így még inkább e zárt világ irányítja, értékeli őket. E két év alatt teljesen homályba vész az eredeti cél: az orvosi tudás megszerzése, viszont vérükké válik, hogy kérdezés nélkül mindent teljesítsenek, attól függetlenül, hogy ennek van-e értelme és haszna. Az indoklás csupán a tekintély: „Mint aki begubózik. És akkor nem létezett más, csak a biokémia. Rá tudtam magam kényszeríteni, hogy most igenis leülök, és tanulok. Most nem megyek el megnézni azt a nagyon jó filmet, amit már évek óta szerettem volna megnézni, vagy nem megyek színházba, egyáltalán nem megyek sehova, hanem ülök. . . És te már másodéven csak azért tanulsz, hogy úristen, csak ezt megcsináljam, csak ezen túl legyenek, és már nem azért tanulsz, mert hosszú távon te orvos akartál lenni. Ezt teljesen elfelejted."

„Elsőben annyira belém ivódott, hogy tanulni, tanulni kell, hogy tudom, amikor először próbáltam lazítani, akkor úristen, arra gondoltam, hogy nekem most tanulnom kéne, és most itt ülök."

És e két, alapvető év tapasztalatai a továbbiakban is meghatározóak lesznek:

„Jaj, az orvostanhallgatók, azok szörnyűek. Kisterilizálják őket mindenfajta dolgok iránt. Szóval általában az a jellemző, hogy mindenki magányos, mindenki visszahúzódó, ez az, ami jellemző erre az egyetemre."

„Én azt hiszem, hogy már egyre kevesebb gyerek jön el a gimnáziumból, akinek másfajta érdeklődése is van. És ez alatt az első két év alatt, amit az első-második év jelent, nagyon kevesen tudják átmenteni ezt a fajta érdeklődést harmad-negyedévre, amikor esetleg több idejük lenne rá . . . Hogyha csak átlagos érdeklődése van minden iránt, azt sem tudja átmenteni. Az első-második év teljesen kiöli belőle. Aztán meg már nagyon nehezen alakul ki az igény. Kialakulnak párkapcsolatok, amik aztán vagy folytatódnak házasságban, vagy nem, de bizonyos fokig az is behatárolja, úgy érzem, a mozgásukat meg az érdeklődésüket. És nagyon-nagyon zártak."

Az ide felvételizők úgy érzik, hogy megéri az erőfeszítés, hiszen ha a felvételi sikerül, nagyon magas presztízst – és jövedelmet – érnek el. Önmagukat a leendő orvosok közé sorolják, s környezetük is érezteti velük, hogy magasabbrendűek lettek. Maga az „orvostanhallgató" cím is egyfajta tiszteletet vált ki, s ez a megváltozott fogadtatás is eredmé-

nyezi azt, hogy a hallgatók már a tanulmányuk kezdetén a laikusokkal szemben önmagukat a bennfentesek közé sorolják:

„Amikor idejöttem, úgy járkáltam a klinikán, hogy teljesen felsőbbrendű lénynek éreztem maga, most felvettek az egyetemre. Meg azelőtt is, hogyha valakitől meghallottam, hogy az orvosira jár, hát nem is tudom, az akkora ember volt a szememben."

„Amikor kérdezték, hogy hova jársz, sose mertem azt mondani, hogy orvostanhallgató vagyok. . . . Örültem azért titokban, hogy jó orvostanhallgatónak lenni, de azt se azért, amit itt csinálunk, hanem a presztízs miatt, hogy orvostanhallgató vagyok. Szóval, nem azt tekintettem jónak, amit itt csináltunk, hanem magát a címet."

Természetesen azok a hallgatók, akiknek a szülei között is volt orvos, nem teljesen így fogták fel a felvételit. Ők sokkal természetesebben váltak egyetemistává, így őket a későbbiekben is kevesebb csalódás várta az egyetemen:

„Éreztem ennek a szakmának a presztízsét, ha apámmal vagy anyámmal mentünk bárhová . . . Nálunk mindenki elvégezte az egyetemet, miért én ne végezném el. Én önbizalommal jöttem ide."

„Valahogy nem tudom miért, de természetes volt. Hogy az ember átlép általános iskolából középiskolába, úgy átléptem középiskolából egyetemre."

Azonban még nekik is – és természetesen azoknak jóval inkább, akik kissé nagy mellénnyel, büszkén léptek be az egyetem kapuján – nagy csalódást, törést és több-kevesebb szenvedéssel dúsított erőfeszítést hozott az első két év. Nem elsősorban a nagy anyagmennyiség okozta ezt a megpróbáltatást, sokkal inkább az, hogy e két évben nap mint nap tudatosítják bennük saját kiszolgáltatott helyzetüket, s azt, hogy nem tartják őket teljes értékű orvostanhallgatónak. A tananyag ehhez annyiban járul hozzá, hogy rá kell hogy jöjjenek arra, hogy érdeklődésüktől és a megtanulandó anyag hasznosságától függetlenül mindent meg kell tanulniuk csak azért, mert egy *tekintély* ezt mondja. E két évben – tudatosan vagy tudattalanul – megalázzák, összetörik a hallgatókat, önérzetüket a sárba tiporják, önbizalmukat letörik. Hangsúlyozzák, hogy egyáltalán nem biztos, hogy orvos lesz abból, akit felvettek, és ez csak rajtuk, az oktatókon múlik. Senkinek nevezik a hallgatókat, mert még nem biztos, hogy orvos lesz belőlük, s ez az érvelés azt is tudatosítja, hogy itt csak az a *valaki* aki orvos. Ezt az eredményt még azoknál a hallgatóknál is elérik, akik a legjobb eredményt érik el e két év alatt, és „önbizalommal jöttek ide".

„Szörnyű az a dresszúra, ami az elején van. Az anatómiában az a borzadály, ahogy összetörik az ember egyéniségét. Lerombolják azt az érzést, hogy te valaki vagy azáltal, hogy felvettek az egyetemre. Anatómián úgy bánnak az emberrel, hogy tényleg, mintha barmok lennénk, rendkívül igazgságtalanok, demón kitépik az ember kezéből a papírt, ordítoznak, megalázzák, de a többi tárgyból is elmondják elég sokszor, hogy te egy hülye vagy. És hogy ő a valaki, aki már ezen túljutott."

„Úgy éreztem, hogy sokat szivattak. Szóval, egyszerűen egy senki voltam. Ki lehet rúgni az embert tisztességesen is. De ahogy ő kirúgott! Akkor kimentem, és egyszerűen elkezdtem bőgni. Mert úgy éreztem, hogy úgy megalázott, hogy embert így nem lehet megalázni."

A gyakorlatok is arra irányulnak, hogy a hallgatók elfogadják a tekintélyelvűséget, s a tananyag megtanításának egyik leggyakrabban használt módszere a stresszelés:

„(Egy adjunktus a gyakorlaton) . . . elém állt, az asztal elé, és elkezdett kérdezgetni, hogy

ezt se tudja, azt se tudja, és akkor elkezdett számolni, hogy mondjam, és közben számol tízig. És akkor bejött egy docens, és hálaistennek, hogy bejött, és hálaistennek, hogy utálták egymást, és akkor az adjunktus rögtön mondta, hogy ez a csoport nem tud semmit, de hogy még ez a csoport, az hagyján, de ez a nő. . ., ez csak néz a szemüvege felett, mint egy borjú. De a docens abszolút nem foglalkozott velem, azzal törődött, hogy az adjunktust ízélgesse, és mondta, hogy nahát, maga tud tízig számolni!"

A hallgatók tehát itt is ízelítőt kaphatnak abból, hogy a rangban felül levő mindent megengedhet magának az alacsonyabb beosztásúval szemben, még a hallgató előtt is „ízélgetheti".

Az első két évben tehát a „rejtett tanterv" elsődlegessé válik: a hallgatókat be kell törniük a belső hierarchiába, el kell fogadtatni velük a pozíción alapuló tekintély és hatalom korlátlan uralmát. A legfőbb cél az, hogy mire a betegek közé kerülnek, ők maguk is felvegyék a tekintély elvű orvosi mentalitást. Mivel „felfelé" senki nem meri elmondani a véleményét, s aki mégis, azt már hallgató korában rövid úton lebeszélik erről, így az agresszivitás lefelé irányul.

Az egyenlőtlen viszonyokat jól jelzi a tegezés-magázás is. A hallgatóknak az természetes, hogy az orvosok a rangnak és beosztásnak megadják a tiszteletet, hogy a tanársegéd és az adjunktus ritkán tegeződik, de az a – gyakori – eset már nekik is feltűnik, amikor a magasabb beosztású orvos egyoldalúan tegezi az alacsonyabb beosztásút:
„Nálunk divat a csendőrpertu. Tudod, az anatómia prof tegez, és az embernek eszébe se jut, hogy visszategezze."

Nem csupán ez a formális jelzés található azonban meg a megszólításban. A hallgatók megszólítása is jól mutatja, hogy csupán harmadévtől tekintik őket teljes jogú orvostan-hallgatóknak: az első két évben a megszólítás személytelen, esetleg kissé gúnyos („mester", „fiam" stb.), addig harmadévtől mindenki kollégázza-kolleginázza a hallgatókat. Ez a „kollégázás" azonban nem jelent ténylegesen azonos viszonyt, hiszen a hallgatók nem szólítják kollégának tanáraikat. Ők a rang szerint kijáró címmel szólnak oktatóikhoz: „adjunktus úr", „tanár úr", „professzor úr". E megszólításokhoz a címzettek ragaszkodnak, tévesztés esetén erőteljesen rászólnak a hibát elkövetőre. A „kolléga" megszólítás tehát egyrészt az egy csoportba tartozást, másrészt a csoporton belül a hierarchia alsóbb fokát jelzi.

A hallgatók előbb-utóbb rájönnek arra, hogy a „szivatások" nem személy szerint nekik szóltak, hanem bekerültek egy merev, tekintély elvű, hagyományokra épülő hierarchiába, s ezt a struktúrát fogadtatják el velük, miközben azt is az értésükre adják, hogy nekik hol a helyük ebben a rendszerben.

Szocializációjuk első két évében tehát feltétlen engedelmességet, lojalitást követelnek meg tőlük. Tudomásul kell venniük, hogy ez előfeltétele annak, hogy a tényleges orvosi tárgyak tanulásába kezdhessenek; s azt is, hogy itt a pozíció, és az ezzel járó hatalom határozza meg, hogy ki mit tehet, ki mit ér, és a magasabb rang uralma korlátlan az alacsonyabb felett.

Az anatómia szigorlat után pedig azt éreztetik a hallgatókkal, hogy léptek egyet a ranglétrán. A szigorlat után a hallgatók óriási megkönnyebbülést éreznek. Mivel ekkorra beléjük ívódott, hogy az egyetlen fontos és értékmérő dolog az, hogy valaki orvossá váljon, valamint az a tény, hogy ha valaki nagy eséllyel orvos lesz, annak nemcsak a klinikán belüli pozíciója, de egész lényének (hivatáson belüli) értékelése is megváltozik, így a hallgatók újjászületésként élik meg e fordulópontot:
„Hogy én ezt elvégeztem, hát én is egy kicsit más ember lettem. Éreztem, hogy nahát... azért vagyok valaki."

Az anatómia szigorlat nemcsak a legnehezebb vizsgát jelenti, de ezután, tehát a másodév utáni nyáron végre betegekkel is találkozhatnak a hallgatók, s felvehetik az orvosi hivatást szimbolizáló fehér köpenyt. Itt még ugyan csak ápolási gyakorlat keretében találkoznak a beteggel, de ezen a gyakorlaton szólítják őket először kollégának a kórházi orvosok, s így természetesen a betegek is doktor urazzák-doktor nőzik őket. Itt tudatosul bennük újra az, hogy ők azért vannak itt, hogy gyógyítsanak, s itt érzik először azt is, hogy tanáraik azért vannak, hogy megtanítsák őket gyógyítani.

S itt már az összetört, meggyötört hallgatók új mintákat is látnak, követendő mintákat. Mivel megtanulták, hogy az egyetemen, és az orvostársadalomban a legfőbb követelmény az alkalmazkodás, a hierarchiába való beilleszkedés, s többé-kevésbé azt is beléjük súlykolták, hogy saját, önálló személyiségük nem alkalmas arra, hogy orvosok legyenek, így a készen kapott mintákat utánozzák, illetve az előadáson elhangzott, magatartásukra, emberi tartásukra, viselkedésükre vonatkozó elvárásoknak is maximálisan meg akarnak felelni. Természetesen ekkorra már az orvostársadalom, illetve az orvostársadalom klinikán dolgozó része vonatkoztatási csoportjukká válik. „Összetörik az egyéniségét, és utána adják neki ezeket az elfogadott, kialakult értékeket. Hogy milyennek kell lennie elvben az orvosnak. És ő ezt büszkén elfogadja, és aztán felölti ezt az orvosi mundért, és közben nyilván érzi ezt a társadalmi presztízst, ami feléje árad, hogy ha orvostanhallgató. Hát ő az anyósok álma."

Ekkor viszont már a tanulmányi követelmények lényegesen kisebbek. Most már emberként, sőt, kollégaként viszonyulnak hozzájuk az oktatók, nem dresszúrázzák őket, jóval kevesebb tudással lényegesen jobb eredményeket lehet elérni. Ekkor tehát a rejtett tanterv a betegekkel való kapcsolat begyakorlása, valamint az orvosok közötti kollegiális, de nem egyenrangú viszony megtanulása. Ez utóbbiban nyújt segítséget a hallgatóknak az a tény, hogy minden csoportba jut egy-két kiemelkedő orvos gyereke. Mivel a hallgatók ekkorra már elfogadták azt a tényt, hogy az orvossá válás folyamatában roppant jelentős a viselkedés, a magatartás megtanulása, és észlelik azt, hogy ezek a prominens gyerekek sikeresek az egyetemen, így őket választják példaképül. Ők azok, akik a hétköznapi életvitel normáit adják, az ő házibulijaik a legsikeresebbek, s természetesen a karrierstratégiákat is tőlük tanulják a többiek – ha akarják:
„Mert az ilyet meg kell tanulni valahogy, hogy hogyan lehet kijutni nyugatra dolgozni, meg hogy, hogy lehet TDK-ázni, melyik intézetben érdemes, és melyikben nem."
„Egészen másfajta mentalitást követel meg az orvos, mint amit a (nem orvos gyerekek) a szüleiktől tanulnak. Hát egy orvostól elvárják azt, hogy rendkívül intelligens, nyugodt és

határozott legyen. Szeresse a művészetet, szépen beszéljen. Egy orvosnak úriembernek kell lennie."

„Azt hiszem, nálunk a B. a minta. Azért, mert ő nagyon szép, és emellett nagyon okos, és nagyon talpraesett. És van egy olyan szövege, hogy fantasztikus. Főorvos az apja is, az anyja is... Én azt hiszem, hogy aki orvosgyerek, annak van egyfajta magabiztossága. Ez egyfajta determináció szerintem. Tehát egy orvosgyereknek megvan a magabiztossága, és eleve ezért követik."

Ezt a magabiztosságot próbálják átvenni a többiek, de elérni csak kevesen tudják. A többség – miközben követi a mintát, és legalább a laikusokkal igyekezik így érintkezni – a „klasszikus" orvosgyerekeket távol érzi magától. Néhányan arra is rájönnek, hogy ezt a mentalitást csak a nem első generációs orvosok képviselik igazán, tehát a hivatás habitusát csak a többgenerációs orvosok tudják igazán képviselni:

„Meg eleve nagyképűek az orvosszülők gyerekei. Úgy érzik magukat, mintha arisztokrata gyerekek lennének.... Tudod, hogy van az, hogy valakinek csak az apja kapta meg a bárói címet, vagy ő maga kapja meg, vagy pedig régi nemesi családból származik."

Felsőbbéves korukra még erőteljesebben szétválik a bennfenntesekhez és laikusokhoz való viszonyuk. A laikusok őket már teljes értékű orvosnak tekintik, így a hallgatók érzik a feléjük áradó tiszteletet és megbecsülést, és már azt is tudják, hogy hogyan kell viselkedni ahhoz, hogy ezt ne veszítsék el. Jogosnak tartják a magas társadalmi presztízst, megerősödik bennük a felsőbbrendűségi tudat, úgy érzik, hogy különlegesen hasznos, fontos és felelősségteljes munkát végeznek:

„Korunk hőse az orvos. Élet-halál között tényleg csak egy orvos tud dönteni."

„Nekem ne dumáljon senki, hát én látom az embert! Én vagyok az, aki mindennap látom az emberi nyomorúságot."

A hallgatók egymás közötti, belső viszonyaira pedig az egyre erősödő *konkurencia-harc* a jellemző. A végzős évfolyamokon egyre ádázabb harc dúl a jó állásokért.

E célok eléréséhez hivatalosan három követelménynek kell eleget tenni: kimagasló tanulmányi munka, kimagasló TDK-munka és kimagasló társadalmi munka. A gyakorlatban ennek igen sokan eleget tesznek, a jobb állások eléréséhez azonban ez nem elegendő. Néhányan nyerő pozícióból indulnak már a kezdet kezdetén:

„Hát a gólyabálomon X. felajánlotta, hogy ha nem viselkedem nagyon rosszul, akkor fenntart egy helyet a klinikán."

A többség azonban bekerül a taposómalomba. Az állásokért folytatott harc jó gyakorlóterepe annak is, hogy később a „szerencsés nyertesek" hogyan érhetnek el szakmai karriert:

„Itt hozzászokott mindenki, hogy ne pofázzon, a tömeggel húzzon."

„Itt a pozíciónak van óriási súlya... A kapcsolatrendszerre épül az egész."

„Megfelelő intrika, hogy az ember ezeket tűrje, hogy a szúrkapiszka ne idegesítse fel, hogy ki tudja találni, hogy mik azok a mechanizmusok, hogy hogyan kell érvényesülni."

Mivel az állások elnyerésénél – és a későbbi orvosi-klinikai pályafutásuk során is – csak egymás kárára juthatnak előnyhöz az egyének, így az a szolidaritás is eltűnik belőlük, ami az egyetemi vizsgákon még természetes volt. „Itt mindenki harcol a maga kis posztjáért." Ezt a versenyt a különböző családi hátterű hallgatók különbözőképpen értékelik. Kérdőíves vizsgálatunkban a megkérdezett hallgatók *29,5%*-a válaszolta azt, hogy szereti a versenyt. Azon hallgatók közül, akiknek nem diplomás az apjuk, 22,3%

szereti a versenyt, akiknek csak az apja diplomás, ott 33,1% szereti, és akiknak legalább a nagyapjuk is diplomás volt, ott 36,8% szereti a versenyt!

Az orvosi háttér ugyancsak kedvez a versenyszellemnek. Azon hallgatók 32,5%-a szereti a versenyt, akiknek az apja orvos. 44,4% szereti a versenyt azok közül, ahol mindkét szülő orvos és ez az arány 62,5%-ra emelkedik azok körében, ahol legalább egy szülő és valamely nagyszülő is orvos.

Láthatjuk tehát, hogy az értelmiségi háttér, de különösen az orvosi háttér nem csupán az egyetemre való bekerüléskor kedvez a diákoknak, de a későbbi szakmai karriernél is előnyként jelentkezik az a mentalitás, amit e családokból hoznak a diákok. Az orvosok házassági stratégiájukban az azonos foglalkozásúak mellett csak más, magas presztízsű értelmiségi pályák felé nyitottak. (Erre enged következtetni az orvosok korábban említett házassági statisztikája.) Az orvostársadalom vizsgálata tehát további, hivatás-pozíciót elért (vagy éppen most elérő) foglalkozások vizsgálatának szükségességét vonja maga után.

Összegzésül tehát elmondhatjuk, hogy az orvosi egyetemen kettős szocializáció folyik. Az orvostanhallgatókat egyrészt arra nevelik, hogy későbbi pályafutásuk során fenn tudják tartani az orvostársadalom privilegizált helyzetét. Ezt úgy érik el, hogy egyedüli lehetséges gyógyítási módként a beteg kiszolgáltatottságára és bizalmára épülő orvoslást tüntetik fel. Hangsúlyozzák, hogy ezt a bizalmat csak a kissé merev és távolságtartó, határozott, magabiztos, a maga fontosságának, tévedhetetlenségének és felsőbbrendűségének tudatában levő orvos érheti el. Így e magatartásformák ugyanúgy kötelező jellegűek a képzési idő alatt, mint a konkrét gyógyítási módok megtanulása. A laikusokhoz való ilyetén viszonyulást segítik elő az orvoslás szimbólumai: a fehér köpeny, a sztetoszkóp, az idegen szavakból álló szakzsargon és maga a kórházi vizit szertartása is.

Ez a viszony természetesen csak úgy érhető el, ha maguk a laikusok is elismerik jogosságát. Ma Magyarországon a többség elismeri, így a hallgatók már a felvétel után érzékelik privilegizált helyzetüket. Az orvostanhallgató felé magáért a hallgatói jogviszonyért árad a megbecsülés, a megkülönböztetett tisztelet. Így természetes, hogy ők maguk is ennek megfelelően viselkednek a laikusokkal, s az is természetes, hogy roppant rövid idő alatt azonosítják önmagukat a szakmai csoporttal.

Másrészt a hallgatónak be kell épülnie a tradicionális tekintélyelvűségen alapuló merev, hierarchikus orvostársadalomba. Ezt a „belső szocializációt" segíti elő a tananyag merevsége, a vizsgakövetelmények rigidsége. Hamar tudatosul a hallgatókban, hogy nemcsak az egyetemi évek alatt, de a későbbi szakmai életben is az érvényesül, aki a „játékszabályokat" betartja. Az orvosi munkát ugyanis nem végeredménye, hanem a szakmai szabályok betartása alapján értékelik a magasabb rangú orvosok, így az orvoslás gyógyítási autonómiája csupán a meglevő, bevált, tradicionális módszerek kiválasztásában valósul meg. Maga a gyógyítás tehát a tekintélyelvűségen és a tradíciókon alapul. Az orvostanhallgatók és az orvosok is maximálisan kiszolgáltatottak a magasabb beosztású orvosoknak mind tudományos, mind anyagi, mind szakmai szempontból.

Magába a rendszerbe való beépülés úgy valósul meg, hogy mielőtt a fenti tények tudatosulnának a hallgatókban, „betörik" őket. Az első két évben a megaláztatások és a szinte teljesíthetetlen tananyagmennyiség segítségével elveszik önbizalmukat, megértetik-megéreztetik velük, hogy ebben a rendszerben a legelső követelmény a függőség elfogadása és az engedelmesség megtanulása, s majd csak ez után válnak az orvostársadalom legkisebb beosztású, legalacsonyabb pozíciójú tagjává, hallgatói jogviszonyú „kollégává".

Mindkét viszonyrendszer meghatározó eleme tehát a merev hierarchiában elért pozícióval járó hatalom. Szemünk elé tárult tehát, hogy hogyan válik az orvostársadalom, mint speciális értelmiségi mező a „világ strukturáló elvévé": a világot mint alá-fölé rendelt egyének és csoportok merev rendszerét mutatja be. Ebben a világban a laikusok csoportja mindenképpen az orvostársadalom alá van rendelve. Mihelyt egy laikus beteg lesz, s bekerül a „kórházüzembe", alárendeltsége és kiszolgáltatottsága teljesen nyilvánvalóvá válik. Mivel az orvosok számára az alá-fölé rendelések merev hierarchiája, s ennek az emberi viszonyokat meghatározó volta természetessé vált, így ebben a rendszerben elképzelhetetlen egyenrangú orvos–beteg kapcsolat. Az orvosok feltétlen megbízhatósága és a beteg bizalmára épülő orvoslás eszméje legitimálja e rendszert, az orvostársadalom gyógyítási monopóliuma pedig stabilizálja a struktúrát.

Az orvostársadalmon belüli magatartásban is a pozíció és az ebből eredő hatalom a meghatározó. Itt a hatalom legitimitása egyrészt a képzés során elért teljes elfogadáson, másrészt az objektív törvénybe-szabályzatokba foglalt függőségi viszonyok megváltoztathatatlanságának és magától értetődésének tudatán alapul. A különbséget tehát az azonos elv hozza létre.

Természetesen így is nagyon különböző viselkedésű orvosokkal találkozhatunk az azonos pozícióban levők között is. Viszont a habitus – abban az értelemben, ahogy dolgozatom elején értelmeztem a fogalmat – az objektív struktúra hatására ténylegesen kialakul és érzékelhetővé válik.

JEGYZETEK

[1] *Bánlaky Pál–Kérész Gyuláné–Solymosi Zsuzsa:* Orvosok Magyarországon. Akadémia, 1981. 9. o.

[2] *Császi Lajos:* Az orvostársadalom autonómiája. Társadalomkutatás, 1984. 1. sz. 44. o.

[3] *Friedson, Eliot:* Profession of medicine. Dodd, Mead Company, New York, 1970. XVII.

[4] Bourdieu az értelmiségi mezőt így jellemzi:
„Olyan pozíciórendszerként rekonstruáljuk az értelmiségi mezőt, amelyhez meghatározott típusú, társadalmilag kialakult tulajdonságokkal rendelkező egyének tartoznak. Ezt az értelmiségi mezőt pedig, bármily nagy autonómiával rendelkezzék is, struktúrájában és funkciójában egyaránt az határozza meg, milyen pozíciót foglal el a hatalmi mezőben .... Csak ekkor kérdezhetjük. . ., hogy a társadalmilag kialakult habitus következtében milyennek kellett egy kor, egy társadalom különféle író- és művészcsoportjainak lenniük, hogy elfoglalhassák azokat a pozíciókat, amelyeket az értelmiségi mező tartogat számukra, és hogy egyszeriben magukévá tegyék azokat az esztétikai és ideológiai állásfoglalásokat is, amelyek e pozíciókkal kapcsolatosak."
Bourdieu, Pierre: Hatalmi mező, értelmiségi mező és osztályhabitus. Megj.: *Huszár* (szerk.): Korunk értelmisége. Gondolat, 1978. 158–159. o.

[5] Az adatokat az 1980-as népszámlálás 34. kötetéből válogattam.

[6] Hasonló tendenciákra mutat rá *Császi Lajos,* Felsőoktatás és szelekció c. cikkében (Valóság, 1985. 5. sz.) Lásd még: *Ladányi János:* Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban. Valóság, 1987. 6. sz.

[7] *Mogyorósi Zsolt:* Kórrajz-töredékek. (A szakértelmiségi képzés szociológiai felmérések tükrében) DOTE Marxizmus Intézet, Kézirat, 1984. 40. o.

[8] *Erdészné–Szabolcsi:* Pályaválasztás-pályakezdés, ifjú diplomások. Fővárosi Pályaválasztási Intézet és Felsőoktatási Pedagógiai Kutató Központ. 1970.

[9] *Dr. Horányi Béla:* Az orvossá nevelés általános elvei. Megj.: *Dr. Donáth, Dr. Fekete* (szerk.):Az orvosképzés néhány kérdése. Tankönyvkiadó, Bp., 1966.

[10] Meg kívánom jegyezni, hogy a határozott tudás látszatának ily módon való biztosítása végigkíséri az orvostudomány történetét. Már Arnaldo De Villanova is azt a tanácsot adta tanítványainak a salermoi egyetemen, hogy lehetőleg olyan szavakat használjanak, amelyeket a közönség nem ért, és ha

valamiről egyáltalán nem tudják, hogy micsoda, mondják azt, hogy obstrukció van a májban, ez nagyon fog imponálni.

[11] Az egyik hallgató ezt így fogalmazta meg: „Tulajdonképpen az kell, hogy vegyünk fel egy pléh arcot, amikor bemegyünk a kórteremhe. Hogy ne mutassunk semmiféle érzést."

[12] *Forquin, Jean-Claude:* Curriculum – szociológia Nagy-Britanniában. Az iskoláztatás társadalmi tétjeinek új megközelítése. Szociológiai Figyelő, 1986. 1. sz.

[13] *Losonczi Ágnes:* A kiszolgáltatottság anatómiája az egészségügyben. Magvető, 1986.

[14] *Pólya Jenő:* Az orvostudomány regénye. Béta irodalmi RT. Bp. 1941. 44. o.

SUMMARY

Sági, Matild: Occupational Socialization of Medical Students

The paper presents the socialization of medical students. An attempt is made to draw the process when the medical students get familiar and try to identify themselves with the special values of the society of doctors, the rules of conduct and set of roles.

The data are drawn from a questionnaire survey conducted among the students of the Debrecen Medical University in 1984. It was supplemented by the author by five deep interviews in 1986. Thus interviews were made with a student whose father was a Professor of a clinic, a Professor of theoretical research and a medical doctor, a non-medical intellectual, a craftsman, and an industrial worker of peasant moorings.

On the basis of the questionnaire and the deep interview the author hypothetises that there is a dual socialization at the medical university. Medical students are partly educated to maintain the privileged position of the medical society during their later career. And the medical students have to learn to fit into the rigid and hierarchical medical society based on traditional authority during their student years.

РЕЗЮМЕ

Матильда Шаги: Профессиональная социализация студентов-медиков

Статья представляет социализацию студентов-медиков. В постаралась списать процесс в ходекоторого студенты-медики, с одной стороны, знакомятся с своеобразными ценностями, правилами поведения и системой ролей общества врачей, с другой стороны, пытаются отождествлятвся с ним.

Базой данных исследования является проведенный в 1984 г. с помощью вопросников опрос слушателей Дебреценского Медицинского Университета. В 1968 г. автор дополнил его пятью глубокими интервью. Выбор интервьюируемых сделан йа основе профессии отца. Таким образом сделаны интервью с слушателем у которого отец профессор клиники, ученый профессор с дипломом врача, работник умственного труда — не медик, кустарь и крестьянин.

На основе опроса и интервью автор выдвигает гипотезу, что в медицинском университете происходит двоякая социализация. Слушателей-медиков с одной стороны воспитывают к тому, чтобы они в ходе своего изненного пути смогли сохранить привилегизированное положение врачебного общества. С другой стороны, слушатели еще в годы обучения должны научиться интегрироваться в базирующееся на традиционных принципах авторитарности негибкое и йерархическое врачебное общество.

KOVÁCH IMRE

A MEZŐGAZDASÁGI KISÁRUTERMELÉS ÜZEMFORMÁI

A mezőgazdasági kistermelés az esetek többségében elkülönült kisüzemi formában történik. A kistermelők autonóm módon intézik a gazdálkodás ügyeit, a termelés legfontosabb kérdéseiben szabadon döntenek, birtokosai a termelési eszközök egy részének. A családok, háztartások kisüzemei, ahogy ezt az utóbbi huszonöt év teljességgel igazolta, elsősorban a munkaigényes termelési kultúrákban eredményes versenytársai a nagyüzemeknek. A mezőgazdasági kisüzem termelése ugyanakkor sok szállal kapcsolódik a nagyüzemekhez. A kisüzemek takarmányigényének nagyobb részét a nagyüzem biztosítja. Nagyobb teljesítményű erőgépekkel és szállítóeszközökkel is a nagyüzemek rendelkeznek, bár néhány éve a magánosok birtokában is lehet legálisan traktor vagy teherautó. A föld magántulajdonának korlátozása miatt a kistermelők a nagyüzemek földjeit is használják háztáji föld, bérelt föld, szerződéses vagy szakszövetkezeti formában. A hetvenes évek második felétől egyes termelőszövetkezetek és állami gazdaságok a kistermelés erőteljes integrálására törekszenek. Háztáji ágazatokat hoztak létre; szakcsoportokkal telepíttetnek és műveltetnek szőlőt, gyümölcsöst; Verlag típusú kihelyezéses rendszerrel hízlaltatnak, neveltetnek nyulat, sertést, szarvasmarhát; termelési technológiát, eszközöket, berendezéseket, gépeket, takarmányt, állatot adnak az iparszerű csirketartásra vállalkozóknak.

A kistermelésnek létezik olyan változata is, amelyben kisüzemi forma nélkül folytatnak termelést. A termelőszövetkezet háztáji földként területet ad, biztosítja a gépeket, a vetőmagot, műtrágyát, az értékesítést. A tagok a kézi munkát végzik. A kistermelők munkavégzése annyira integrált része ebben az esetben a tsz termelésének, hogy nem kíván külön kisüzemi formát. Mákot, babot, borsót, burgonyát, cukorrépát termelnek így a legtöbb helyen.

A következő interjúrészletekkel azoknak a kisüzemeknek a típusait mutatom be, amelyek termelésének az értékesítés az elsődleges célja. A Társadalomtudományi Intézetben végzett rétegződés vizsgálat mintáján készített számításaim szerint a rendszeresen értékesítő kisüzemek aránya 55–56 százalék az összes kisüzemen belül.

Az interjúkat Kuczi Tiborral készítettük 1982-ben, az árak és jövedelmek az akkori szintet képezik. Interjúzásunk során először egy rövid adatlapot töltöttünk ki, s csak ezután kezdődött a beszélgetés. Az interjúkban előforduló utalások ezekre az előzetes információkra vonatkoznak. Közlöm a gazdálkodástörténeteket is, mert a jelenlegi kisüzem állapota ezek nélkül nem mindig érthető. A kiválasztott részletek két városból, Hajdúböszörményből és Hajdúnánásból származnak, de az ország más részein készített interjúink is hasonló kisüzemeket mutattak be. A kisüzemtípusokat tizenkét településen végzett terepmunka és a rétegződésvizsgálat adatai alapján írtam le.

A középparaszt vegyesgazdaságok mintájára szervezett kisüzem

Árutermelésre szervezett üzemfajta, de a régi parasztgazdaságokhoz hasonlóan élelmiszerönellátást is biztosít egyes termékekből. A termelés helye a ház körüli telek, zártkert, háztáji vagy bérelt föld egyaránt lehet. Az önellátás kényszere és az értékesítés lehetőségei szerint többfajta terméket is termelhetnek. A termelés nem specializált, de egy-két termékből ettől még egészen nagy mennyiséget is előállíthatnak. A háztartás és a gazdaság munkáit és pénzügyeit esetenként szétválasztják, de az üzem és háztartás gazdasági egység marad. A pénzügyeket racionálisan kalkulálják, egyes terményeknél azonban ez a kalkuláció a hagyományokban és a közvéleményben adott és nem tényleges számításokkal igazolt. A munkaráfordítás a legtöbb esetben kalkulálatlan. A termelés technikája sok hagyományos elemet őriz.

A vegyes termékszerkezet, a forgalmi kapcsolatok sokszínűsége, az árutermelés és élelmiszer-önellátás kettősége olyan stratégiai lehetőségeket biztosít, amellyel a kisüzem sikerrel kivédheti a gazdasági és politikai változások hátrányos következményeit. Ennek feltétele, hogy meg kell őrizni az üzemfajta autonomitását. Ezért nem integrálják a nagyüzemek termeléséhez minden árufajta előállítását, ezért nem kötnek minden termékre értékesítési szerződést. A vegyes termékszerkezetet akkor is megtartják, ha egyes termékek előállítása kevéssé jövedelmező. A vegyes termékszerkezet és a többoldalú forgalmi kapcsolatok miatt tudnak a piaci változásokra válaszolni. Mindig képesek a legjobban értékesíthető árufajtát is termelni, illetve a legelőnyösebb értékesítési formát is megtalálni. A mozgékonyság biztosítása miatt a termelés lehető legtöbb szakaszát a kisüzemben végzik.

Ez az üzemtípus őrizte meg a leginkább az önellátásra és árutermelésre szervezett régi, paraszti kisüzem szerkezeti sajátosságait. Ma is a legelterjedtebb üzemforma. Az összes (árutermelő és önellátásra termelő) kisüzemek 38–40 százalékát találtam ilyen típusúnak. Valószínű, hogy fentmaradását a gazdálkodás mintáinak átörökítése mellett az is magyarázza, hogy a kistermelő népesség nagyobb részének a kistermelésen kívül nincs más lehetősége a többletjövedelemszerzésre, ezért annak stratégiai lehetőségeit a mezőgazdasági kistermelésben kell megteremteniük.

Az üzemfajtát az egyik hajdúnánási termelőszövetkezet építőbrigádjának a vezetőjével készített interjú reprezentálja, aki Tiszavasváriban él.

Integrált félüzem

A specializált állattartás egyik jellegzetes üzemformája. A termelés a kistermelő – esetleg hitelből vásárolt, épített – gazdasági épületeiben és eszközeivel történik, de a kistermelő a termelésnek csak egy-egy szakaszát, a legtöbbször a hízlalást, nevelést végzi. A mezőgazdasági nagyüzem a munka, az idő- és épületigényes termelési szakaszokat végezteti a kistermelővel az értékesítés a nagyüzem joga. A nagyüzem és kisüzem integrációjának legegyszerűbb formája, mikor a nagyüzem felvásárlási szerződést köt a kistermelővel és a takarmányellátás fejében megszerzi az értékesítés jogát. Az integráció egy másik változatában tulajdonképpen a Verlag-formát valósítják meg, a nagyüzem bizonyos időre

kihelyezi állatait a kisüzembe. Arra is van példa, hogy a termelés eszközeit is a nagyüzem biztosítja.

Az önellátásra termelés esetleges ebben az üzemtípusban. A specializált termelés miatt teljes a háztartás és gazdálkodás elválasztása, bár a termelés legtöbb esetben a lakótelken történik. A kisüzem termelése annyira integrált a nagyüzemi termeléshez, a nagyüzem a termelés és értékesítés oly sok mozzanatát ellenőrzi, hogy ebben az üzemtípusban a termelés specializáltsága és a racionális kalkuláció mellett sem jöhet létre kistermelő vállalkozás. A vállalkozó funkciója és haszna is a nagyüzemé. Az üzemforma aránya az összes kisüzem között 5 százalék körüli.

Az integrált félüzemet egy középkorú termelőszövetkezeti traktoros interjújával mutatom be.

Integrált vállalkozás

Racionális a pénz- és munkáraforditás kalkulálása. A háztartás és gazdaság ügyeit minden szempontból szétválasztják. A termelés erősen specializált és rendszerint a lakástól, lakótelektől távol folytatják. A nagyüzem az induláshoz szükséges állatokat, gépeket, hitelt, palántát, vetőmagot, oltványt, növényvédő szereket a termelési folyamat elején biztosítja. A munkavégzés kistermelő feladata, míg az értékesítést, feldolgozást rendszerint a nagyüzem végzi. Az előző típussal szemben, itt azért válik a kistermelés vállalkozássá, mert a termelési folyamat legfontosabb részeit a kistermelő irányítja; befektetése, pénzügyei sokkal függetlenebb a nagyüzemtől. A kistermelő nemcsak munkaerejét, szaktudását és gazdasági eszközeit, épületeit adja a vállalkozáshoz, hanem nagyon gyakran jelentősebb összegű pénzt is. A vállalkozás irányítása nem egy esetben főfoglalkozás. Ennél az üzemformánál már nem biztos, hogy a munkákat egy család végzi. Gyakori a családok, háztartások társulása, és ennél az üzemtípusnál jelenhet meg a bérmunka is.

Az integrált vállalkozásnak három típusa van. Az elsőben a nagyüzem a termelés kezdetén és végén integrálja a kisüzem munkáját. Lehetővé teszi a vállalkozás megindulását és a termék értékesítését. A második típusban, amelynek legtisztább formája a szakszövetkezeti, tagi gazdaság, a kistermelők önállóan, elkülönített üzemekben termelnek, csak a nagyobb beruházásokat igénylő gépeket, eszközöket, vegyszereket vásárolja a szövetkezet, majd a gépek működéséről, szereléséről, a szaktanácsadásról gondoskodik. A közös beszerzéseket és a géppark fenntartását a tagok biztosítják befizetéseikkel vagy terményeik meghatározott részeinek átadásával. A harmadik típusú integrált vállalkozás abban különbözik a másodiktól, hogy a kistermelők nemcsak a termelés befektetésigényes részét végzik közösen, hanem a termékek feldolgozását és értékesítését. Az integrált vállalkozások aránya 5–6 százalék.

Ezt az üzemfajtát két interjúval mutatom be. Az elsőt egy tökéletes vállalkozói mentalitású fiatalemberrel készítettem, akinek technikusi és szakmunkás végzettsége is van. Csirkefarmján évi 14 000 db másfél kilós csirkét nevel fel. A másik beszélgető partnerem az egyik legnagyobb mértékben vállalkozó volt interjúalanyaim közül. 4000 db libája mellett, amit 1981-ben 80 holdon legeltetett, még sertéseket és hízómarhát is értékesített. Egy liba egy évi tiszta jövedelmét 1982-ben saját maga és más, libát tartó kistermelőkhöz hasonlóan – 150,– forintban adta meg.

A szabadpiaci vállalkozás

Az utóbbi időkben erőre kapott üzemforma. Minden elemében megfelel a klasszikus vállakozásnak, azzal a különbséggel, hogy a vállalkozó–kistermelő háztartás tagjai jelentős fizikai munkát is végeznek, ami egy tőkés vállalkozásban nem feltétlenül szükséges. A termelés nemcsak magasfokú mezőgazdasági szakismeretet követel, hanem pénzügyi, kereskedelmi, menedzseri jártasságot is. A termelés minden szakaszát kistermelők végzik. A gazdálkodás főfoglalkozás. A szabadpiaci vállalkozás üzemformájában zöldséget és gyümölcsöt termelnek. A nagy volumenű állattartás takarmányszükségletét egy háztartás-gazdaság nem tudja előállítani a földhasználat korlátozása miatt. A szabad piaci vállalkozások ezért intenzív technikával zöldséget, gyümölcsöt termelnek. Az üzemforma jellegzetes megvalósulása a fóliás kertészet. A kiválasztott interjú is egy fiatal kertész gazdálkodását mutatja be. Az üzemforma arányát 4 százalékra teszem az összes kisüzemfajtán belül.

Interjúk

1. A középparaszti mintára szervezett vegyes gazdaság

F: Az én szüleim szegény zsellér családból származnak, apám is, anyám is. Az apám napszámos, kubikos és summás volt. Abban az időben az volt, hogy heti tarisznyával elmentek Tokajhegyaljára, vagy azon túl is, heti munkát vállalni. A mamám az itthon dolgozott gróf Dessewffy birtokán, a magtárban, mint summás leány. A magtárba betették az egész évi termést, ott tárolták, forgatták. 27-ben házasodtak össze az én szüleim, akkor gazdálkodásba fogtak. Volt egy kis tanya, oda költöztek ki, de a 29-es gazdasági válság csődbe juttatta az én szüleimet is.

K: Ők dohányosok voltak?

F: Nem, akkor még inkább búza és kukorica termesztéssel foglalkoztak, és ez nekik nem sikerült. A gazdasági felszerelést, a lovat el kellett adni. Addig összegyűjtött annyit az én apám, hogy így meg tudott valamilyen formában valami olcsóbb jószágot venni, de azt el kellett neki adni. Akkor elszegődött ilyen kisebb birtokoshoz gazdasági cselédnek. Ez arra volt jó, hogy a családnak a létfenntartását tudta biztosítani, mert hatan voltunk testvérek. De ez komolyabb jövedelemhez nem juttatta a családot egyáltalán, mindaddig, míg mi is el nem értük azt a kort, amikor már dolgozni tudtunk. 10, sőt 8 éves korunkban már nyáron mindig dolgoztunk, mint disznópásztor, libapásztor. Persze ez valamilyen juttatást jelentett, most nem tudnám meghatározni milyet, de valamit adott, nem tudom, hogy mit, a szüleim ezt jobban tudnák. Nem is voltak olyan igényesek, nem is volt olyan határozott kikötés, hogy mit, mennyiért. 10 éves koromban el kellett menni markot szedni, mert akkor még kaszával arattak. Egy maszek kőműves volt ott az arató. Az én apám katona volt 40-ben és a bátyámmal megosztva, egy 30–40 m széles búzaföld felét ő szedte a rendnek, másik felét én szedtem, tehát ketten tettünk ki egy főt. Majd aztán a háború után 44-ben az apám hazakerült, akkor 9 hold földet kaptunk, ilyen juttatott földet, azon kezdtünk el gazdálkodni, feles dohányt, harmados kukoricát. Akkor kezdtünk 17–18 éves korunkra önálló keresettel

rendelkezők lenni, és érződött, hogy a család talpra áll és kezdtünk az anyagiakban is jobban állni. De után 50-ben bevonultunk katonának. A bátyám 50-től 53-ig volt katona. Akkor jött ez a termelőszövetkezeti felfejlesztés és a szüleink a termelőszövetkezet tagjai lettek, bár akkor igen nehéz körülmények voltak, mert nem ment olyan egyszerűen a termelőszövetkezet. Eléggé megcsappant a szülői háznál a kereseti lehetőség és nem volt előrehaladás, csak stagnáltak, éppen csak hogy a létfenntartás volt biztosítva. Mi 3 évig voltunk katonák a bátyámmal, sőt még a harmadik bátyám is bevonult 52-be tartaléknak, akkor volt ez a szigorított katonai felfejlesztés, a jugoszláv ügy. Nem is nagyon lehetett szabadságra jönni. Nem úgy volt mint most, hogy a katona egyharmad részét itthon tölti az idejéből, hanem egész komoly kiképzésben vettünk részt. Mi 53-ig voltunk katonák, akkor leszereltünk és én elmentem a Vízműépítő Vállalathoz dolgozni, és akkor egy kis kereset már jött a házhoz. 54-ben én megnősültem. A szüleimtől az előzményekhez képest nem olyan sokat lehetett várni, nem is igen vagyok olyan, hogy azt én elvárjam, de amit tudtak, segítettek. Egy falusi lakodalmat, amit ugye mindenkinek illet megtartani akkoriban, énnekem is igyekeztek megadni. Kaptunk mi 4 malacot, és a termelőszövetkezeti tanyára költöztünk ki a feleségemmel.

K: Ez 1954-ben volt?

F: Ez 54-ben volt. Ott én, mint fűrészgépkezelő lettem alkalmazva, mert a Vízműépítő-Vállalattól, ahogy megnősültem, kiváltam, és ottan egy fűrészgép kezelését elvállaltam. Ott kezdtünk el mi gazdálkodni. A feleségemmel bíztunk abban, hogy ez egy nagyobb jövedelmet ad majd nekünk.

K: Ott mennyi hízó volt?

F: Még akkor nem volt hízó, csak az a 4 süldő volt, ezeket állítottam én be fias kocának, azt hiszem kettőt vagy hármat is. 55-ben vettem két választási hízó marhának valót és azt állítottam be hízni. 48-ban megszerettem a méhészetet, mert szerettem a mézet enni is, és az volt a vágyam, hogy önállóan a magam mézét egyem. Egy Geszterédi István nevezetű vándor méhész járt ki arra a tanyára, ahol a szüleim laktak 47-ben, és annak a méhét én befogtam. Megszerettem csinálni, és akkor ő megajándékozott egy rajjal, és én a magam faragta kaptárakkal – mivel a tanyavilágban nem volt olyan felszereltség, asztalos műhely, meg szerszámok – ócska, bontott deszkából, ágydeszkából, összebarkácsoltam egy kaptárt, amit még ma is őrzök, mint régi emléket. Abban én összehoztam egy családot, amit bevonulásomig 8 családra fejlesztettem fel. Az 3 évig nem fejlődött, míg katona voltam, de mire leszereltem 8–10 családdal rendelkeztem. Nekem olyan elképzelésem volt, hogy kint a termelőszövetkezeti tanyámon jobbak a takarmányozási lehetőségek, ott adva volt a zöldterület, a zöldtakarmányt könnyebb volt megszerezni. Az 56-os ellenforradalomkor ezt a gazdálkodási módot fel kellett adni. Már akkor nekem 3 fias kocám volt, és vagy 15–20 db hízóm beállítva, 7 hízott bika volt az ólamban, azokat mind eladtam és akkor költöztem be Vasváriba egy ilyen tanács által juttatott házhelyre.

Igen érzékenyen érintett ez a költözés, mert ugye én berendezkedtem, és ott volt egy igen komoly gazdasági udvar, ahol minden adott volt. Mikor én Vasváriba bekerültem meg kellett a gazdasági épületeket is építeni.

K: Sikerült-e valami kis készpénzt átmenteni?

F: 56-ra én 27 ezer forint letett pénzzel rendelkeztem, amit 54-től gyűjtöttem. Akkor

építettem én egy mellékhelyiséget, egy 12 m hosszút, amit menet közben átalakítottam keltető helyiségnek. Jelenleg is csibenevelő. Építettem egy 6 m hosszú istállót is avval, hogy majd még tovább is bikát vagy nagyobb számos állatot tartok, de aztán átálltunk baromfinevelésre. 56-ban elmentem kisiparos mellé dolgozni, hát így a gazdálkodás stagnált, attól kezdve 4 évig. 60-ban ismét termelőszövetkezeti tag lettem és akkor kezdtem újra a gazdálkodást elindítani, kisebb méretben.

K: Mit jelentett ez a kis méret?

F: Akkor kezdtem a keltetéssel foglalkozni. Már az előbb el kezdtünk beszélgetni arról, hogy hogyan jutottam hozzá a keltetőgéphez. Hát az úgy volt, hogy elmentem a nagybátyámhoz látogatóba Körösszakálba és ott láttam egy 140 tojásos keltetőgépet. Kérdeztem tőle, hogy nem-e adja el, és azt mondta, hogy nem, hanem nekem adja ajándékba, mert ő már több éve foglalkozott keltetéssel és neki nem sikerült. A magam logikájára, eszére, meg a szakkönyvekre hivatkozva, mert azt is áttanulmányoztam, úgy éreztem, hogy az nem létezik, hogy én azzal ne boldogulnék. Petróleum fűtéses volt, ezt még előre bocsátom, és az első berakás 140 tojás volt.

K. Ez 1960-ban volt?

F: Ez 61 vagy 62-ben, nem emlékszem pontosan. No és vártuk az eredményt, hogy micsoda nagy jövedelem lesz ez, és a 140 tojásból 27 csirke kelt. De én olyan ember voltam akkor is és ma is, hogy nem adom fel a reményt és tovább csinálom. Leszűrtem azt, hogy miért nem volt jó, magasabb fokkal, más szellőztetéssel igyekeztem kikísérletezni, úgy hogy már a harmadik keltetésnél vagy 80–90 csirkét eredményezett ez. Ami akkor nagy eredmény volt és örültünk neki, mert 90 csirke akkor sok volt.

K: Ez hányban volt? 63–64-ben?

F: Ez volt 63–64-ben. De akkor én átálltam és elkezdtem egy 800 tojásost magamtól összeeszkábálni, a saját elképzelésem alapján. Meg is csináltam, beleraktuk, az ember ugye mohó, egyszerre 1100 tojást. Ez 65-ben volt.

K: Ezt hogyan barkácsolta össze?

F: A baromfikeltető szakkönyv és egyéb szakkönyveket tanulmányozva, meg aztán a saját logikámmal felépítve megalkottam ezt a gépet.

K: Segített valaki ebben?

F: Van egy barátom, egy asztalos, aki besegített az asztalos munkában, de egyébként mindent magam végeztem.

K: Tehát a szakmunka jellegű részét Ön végezte?

F: Igen, mindent én csináltam. Ez petróleum fűtéssel volt, tudniillik ez egyenlőtlen hőt ad, és nekem az 1100 tojásból vagy 250 csirke kelt. A feleségem eléggé rossz néven vette, hogy lehordtam a gödörbe a rengeteg tojást. De én akkor nem adtam fel, egy évig leálltam vele, nem keltettem, átalakítottam elektromos fűtésre és az bejött.

K: Ez 66-tájban lehetett?

F: Igen 66-ban volt, és ez ment úgy 72-ig. Akkor vettem egy 3000-es gépet, amibe úgy fogott a feleségem, mert ő kezeli a gépet, hogy 8–900 tojást rakott be hetenként, amiből 400–500 csirkét ki tud hozni tisztán, ami egészséges. Ezeket szoktuk előnevelni. Naposként nem sokat adunk el, csak ha esetleg mégis valaki kér. Általában előnevelt és vágócsirkét szoktunk eladni. Kérdezte az előbb a fias kocákat, hogy hogyan jött az létre. A fias kocákat már mi a szüleinktől örököltük és a szakkönyvek útján is próbáltuk tökéletesíteni a tudásunkat. Én kerestem azokat a lehetőségeket,

amivel zártabb helyen, mert ugye Tiszavasvári egy zártabb, lakott terület, eredményesen termelhessek.

K: Elmondaná nekem részletesebben, hogy melyik évben hány sertése volt?

F: Hát megmondom őszintén, hogy ez a 60-as években kezdődött fejlődni. Az előbb már részletesen elmondtam, hogy volt először a 140-es, a 800-as, és a 3000-es keltetőgéppel, ami több éven keresztül fejlődött. Ugyanígy a sertéstenyésztés is. A sertés kikopott tőlünk 56-ban, akkor mindent eladtunk, mikor beköltöztünk Tiszavasváriba. Előbb melléképületet, majd 60-ban lakást kezdtem építeni. Akkor kezdtünk mi fias kocákat beállítani, 1–2-őt, és ezzel állandóan foglalkoztunk. Énnekem az a véleményem, hogy az nem ráfizetéses, mert az minden évben 8–10 ezer forint tiszta jövedelmet ugye biztosít. Leszámítva a takarmányozást, fáradtságot, habár ezt nem lehet mérni. Mint mondottam, hogy én mindig ilyen útkereső ember voltam, még akkor járt nekünk a Szabad Föld, ez a régi világból maradt ránk, az apámtól örököltük, azt hiszem, hogy 60-ban vagy 58-ban olvastam a Szabad Földben, hogy van olyan lehetőség, hogy házinyulat lehet leszerződni. Nos hát én bementem a FMSZ-hez, de ott nem tudták, hogy van ilyen lehetőség. Én az újságcikket is vittem nekik, és akkor ők megkérdezték valami felettes szervektől, és ott mondták, hogy van ilyen, de még nincs ennek létjogosultsága, mert nincsen rá még érdeklődő. Na, én ezt az utat is megkerestem és beálltam a nyúltenyésztésbe és ezzel foglalkoztam. Persze úgy akarta az ember, hogy kevésből sokat és a gyenge takarmányozás mellett, nem volt rá anyagi alap még akkor, bizony sok nyúl elhullott a a szervezeti gyengeség miatt. Aztán látta az ember, hogy nem sokat kell tenyészteni, hanem kevesebbet, jobb takarmányozással, így aztán ez is kialakult. Most jelenleg egy 18 anyás nyúltenyészetem van, amivel az apósom foglalkozik és elég eredményesen, mert az utóbbi leadáskor, ami egy hónapja volt kb. 33 nyulat adtunk le, közel 5 ezer forintot kaptunk érte. Na persze anyagi ráfordítás is van, mivel már nyúltáppal és száraz lucernával etetünk. Úgy érzem, hogy egy 25–30%-os tiszta jövedelem még így is van rajta.

K: Ez évente mennyit jelent?

F: A nyúltenyésztés évente 15 ezer forint tiszta jövedelmet hoz, mivel 600 db nyulat is leadunk. Ez kilóba átszámítva 15 mázsa és kilónként számítva 35–40 forintjával az évente 60 ezer forint, ha ennek visszaszámítva a 30–35%-át, akkor is ez 15–20 ezer forint, tehát nem túlzás ha azt mondom, hogy 15 ezer forint tiszta jövedelem kell, hogy legyen a nyúltenyésztésben. Megmondom papírral, ceruzával azért nem szeretek számolni, mert ha egyszer rossz számok jönnének ki, akkor félek, hogy abbahagyom. Ha az egyik ráfizetéses, a másikból ellensúlyozom, tehát én nem hagyom abba, nem adom fel. Hát ilyen formában próbálgatok én gazdálkodni, és most már oda értünk el, hogy egy egész szép gazdasági udvarom van.

K: A méhészetnek mi a története tovább?

F: Hát mint elmondottam az előzőekben, hogy 56-ig 8–10 családos méhészetem volt, és mivel szeretem is csinálni és értek is hozzá, közben letettem a méhész szakmunkás vizsgát Zalaapátiban, egy ilyen 2 éves levelező tagozatos iskolán. Nem mintha úgy ezt nem lehetne csinálni, de én törekvő voltam, és igyekeztem a régi használt kaptárakat és egyebeket beszerezni, és ma már odáig értem el, hogy egy 40 családos méhészetem van.

K: Ezt lehetne egy kicsit részletesebben? Ugye 56-ban 8–10 család volt, mikor gyarapodott ez?

F: Ehhez megint csak az kell, hogy az anyagi körülmények is meg kell, hogy legyenek, mert máról holnapra nem lehet felfejleszteni 40 családra. Akkor igen, ha felvesz valaki 40–50 ezer forint gazdasági hitelt és megvásárolja, de ezt, mondjuk önállóan csak több éven át lehet elérni. Sok kudarccal, sok minden olyannal jár, ami nem jön be azonnal. Vártuk gyakran, hogy majd jövőre biztos bejön. Hát volt amikor bejött, például 68-ban, akkor egy jó termés adódott. Akkor vettem megint 8–10 használt kaptárt és vagy 5–6 családot és abból igyekeztem én mindig felfejleszteni. Minden évben 4–5 családot szaporítottam. Így elértem azt, hogy 40 családos állományom van. Nagyobb tételben csinálom, mert most már egy csapásra megvettem 10 új kaptárt, 7,5 ezer forintért. Mikor az anyagi alapok megvannak, akkor már merészebb az ember.

K: Tehát akkor a 70-es évek elején lett több méhcsaládja?

F: Igen, mert azelőtt csak kicsiben ment a fejlesztés. Egy, két család évente. 67–68-ban még csak 17 családom volt. Rekord termés volt 68-ban és akkor én ettől a 17 családtól pergettem valami 5 vagy 6 mázsa mézet, majdnem annyit, mint most 40-től. Akkor egy kicsit jobban belementem, és akkor vásároltam egy pár jó minőségű használt kaptárt, meg rajokat. Akkor kezdtem úgy előbbre menni és úgy alakult is, hogy 71–73-ra lett 32 családom, 76-ban érte el a 38 családot és most van 40. Most már nem akarom ezt továbbfejleszteni, mert az, hogy munkahely is, meg ezek a dolgok is, ezt nem lehet együtt. Így is, amiket itt elsoroltam, sok minden lemondással járnak, mert például olyat, hogy vagy 10 napra elmenni külföldre azt nem lehet megtenni. Sem a fias kocát, sem a nyulat, sem a baromfit nem lehet úgy itthagyni, hogy kilépjünk az űrbe. Megpróbáljuk valamilyen formában a gyerekekkel úgy megoldani, hogy a fiam ott lakik és amikor mi megyünk el pár napra, akkor ők gondozzák, viszont mikor ők mennek el, akkor mi. Ők is részesei most már ennek a gazdaságnak, mert ilyen nagy gazdaságban már nekik is be kell segíteni.

K: A jövedelmet amit szereztek a gazdaságból, 56 után mire fordították?

F: Sajnos én nem vagyok egy olyan ember, aki jegyezgeti az évente befolyt jövedelmet, bár most már jó lenne ha tudná az ember, hogy minden évben mi volt a ráfordítás, mi volt a jövedelem. Érződik azért valami, mert végeredményben a melléképületeket 57-ben, amikor hazaköltöztem, ami most baromfinevelő, azt laktuk. Elkezdtem egy két szobás lakásnak az építését, amibe 61-ben átköltöztem, amit aztán átalakítottam gazdasági épületnek. Egy régebbi típusú lakásnak lett megépítve a lakásunk és időközben rájöttünk, hogy ez nem is olyan jó. Akkor már egy kis anyagi haszon is volt, kezdtük a vizet bevezetni, fürdőszobát kialakítani, meg egy modernebb előszobát, majd egy szobát hozzáépíteni. Szóval a jövedelem erre csordogált és még bútort vásárolni, padlót készíteni, ruházkodni meg aztán jobban élni, ami abban fejeződött ki, hogy többet megengedett magának az ember. Televíziót vettünk 62-ben. Végeredményben nekem volt először Tiszavasváriban tv-m. Érdekes ezzel kapcsolatban elmondani: a környéken még nem volt senkinek tv-je. Én 61–62-ben vettem egy TAVASZ készüléket és azt az összes szomszédaim nézték. Nekünk mindig volt vendégünk és az utolsó bemondást is megvárták velünk együtt. Egy kis szűk 3×3 m-es konyhában 20–25-en is voltunk. Én akkor a technikumot végeztem 63–64-ben és én ott tanultam az asztal sarkánál, de akkor még az idegrendszerünk jobban rendben volt, és ez még nem zavart annyira. Aztán bevittem a tv-t az új házba, mert sokan úgy mondták, hogy inkább a házra költeném, de én úgy éreztem, inkább ezt viszem a

lakásba előbb, aztán majd a vizet és a modernebb bútorokat. Úgy éreztem, hogy ez szükséges. Megszerettem és moziba akkor nem nagyon jutottam el, a tv meg házhoz szállított mindent. Ezután jött az új bútor az egyik szobába, az új konyhabútor a konyhába. Aztán vettünk egy kocsit, persze azt használtan vettem, 59 ezer forintért 75-ben. Most várom az 1300-as Ladát, ennek kb. már meg is van az ára, ki is tudnám fizetni. Meg aztán, ami nem kis dolog volt, tavaly adtam férjhez a lányomat, és a fiamat is kiházasítottam.

K: Ők mennyi anyagi segítséget kaptak?

F: Hát ugye ez forintosítva nem volt, mert nem írtuk fel, de úgy érzem, hogy a fiamnak 40 ezer forintos költségbe került a lagzija és a lányomnak is, bár ott többet segítettek a nászomék, de 30–35 ezer forintos költségbe került. Aztán még úgy gondoljuk a feleségemmel, hogy még csak nem hagyjuk abba ezt a gazdálkodást, mert ha lakást építenek, oda is be kell segíteni valamivel, és amíg bírjuk, csinálni fogjuk.

K: Az előbb említette, hogy az állatorvos javaslatára állított be sertéseket, erről tudna-e részletesebben mesélni?

F: Mivel mi jószágtartók voltunk mindig, így az állatorvos évenként 5–6-szor megfordult a mi portánkon, és így ha nem is közelebbi viszony, de jó ismeretség alakult ki köztünk. Több ilyen javaslatot adott, ő adta az információt, hogy melyik fajta a legjobb.

K: Tudna-e konkrétabb esetet mesélni?

F: Igen. Hát nekem javasolta, hogy amikor megjött az a német fajta, ez a dán lapály, hogy ez a legjobb fajta. Mivel, hogy mi mesterségesen termékenyítjük meg minden esetben a sertésünket, ezért ő javasolta, hogy ez a legjobb fajtájú hússertés. Valójában igaza volt, mivel most is nagyon szépen, 12–14 malacot nevel egy kocánk. Fekete-tarka alapanyaggal van megtermékenyítve és remek malacokat kaptunk. Az állatorvossal való viszony ilyen információkat eredményez. Utána jött ez a fekete–tarka keresztezés, amit szintén az állatorvos javasolt, pedig az újhoz félve kezd hozzá az ember, hogy mi lesz, ha nem sikerül? De én hallgattam a szavára, és nem is mondhatom azt, hogy nem sikerült, tehát nem csalódtam benne, mindig jó tanácsot adott.

K: A mesterséges megtermékenyítés gondolata honnan jött?

F: Hát ez onnan jött, hogy én igen ideges típusú ember vagyok, és ha a sertést kellett házhoz felhajtani a tenyészállathoz, bizony sokat megvertem a kocát. A feleségem pedig azt mondta, hogy ő nem fog malacot tartani, ha én így viselkedek. Hallottam és olvastam a szaklapokból a mesterséges megtermékenyítés előnyeiről.

K: Tehát szaklapokból értesült erről?

F: Igen, szaklapokban olvastam róla.

K: Itt helyben van mesterséges megtermékenyítő állomás?

F: Ez úgy van megszervezve, hogy van egy füzet a tanács mezőgazdasági irodáján erre a célra, és oda be kell írni a címet. Csekk is van mellékelve, 100,– Ft-ot kell befizetni. Az állatorvos, a nyíregyházi kirendeltségtől 8 órakor megnézi a címeket és mindenkihez kimegy. Így ez kényelmesebb és biztonságosabb is.

K: Elég sok tápot kell gondolom beszerezni a malacnak, a nyúlnak, baromfinak, ez hogyan bonyolódik?

F: Az én kocsim anyagbeszerző kocsi is. Olyan szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a tápos boltok általában 6 órakor nyitnak, és amikor reggel felkelek, amikor szükséges,

az első dolgom, hogy indulok a kocsival a tápboltba és veszek két hízó, egy csirke és másnap egy nyúltápot. Ez igen tetemes összeget jelent, mert ez hetente 2–3 ezer Ft-ot jelent, amit szezonban be kell hordani a kocsival.

K: Kizárólag tápot használnak, más takarmányt nem?

F: Használunk nyers kukoricát is. Én is a termelőszövetkezetben dolgozok, így a 25 q kukoricát megkapom. Az apósom is megkap 20 q-át, ezt mi feletetjük a jószággal. Saját házi darálónk van és a csibéknek ezt is adtunk. Azt, ha elérik a 2–3 hetes kort, keverjük a táppal. Tehát csak használunk házi takarmányt is, de 70–80%-a a takarmánynak táp.

K: Csak azt a TSZ-ből kapott kukoricát használják fel takarmányozásra?

F: Igen, nem vásárolunk egyéb takarmányt.

K: Gyógyszereket milyet használnak, hol vásárolnak?

F: Gyógyszereket, nekem ez a kakasos, ez a piros–kék jelzésű van, az állatorvos mindig kiírja nekünk. Állandóan van tartalékba is. Havonta gyógyszerre 4–500 Ft elmegy. Aztán ERRA 6-ot és egyéb ilyen szaklapokból olvasott javallatokat úgy általában mindig kipróbáljuk. Mielőbb használom mindig elolvasom a rajta lévő utasítást. Azt tudom, hogy az ERRA 6 a csibéknek az ellenálló képességét fejleszti. Több éves gyakorlatom igazolja.

K: Azt honnan tudta, hogy éppen ezt kell használni?

F: Hát azt hiszem, ezt az állatorvos írta fel, amikor a kis malacok fehér fertőző hasmenésben voltak és kérdezte a feleségem, hogy a csibéknek nem-e jó ez. Ő mondta, hogy ez mindennek jó, csak arra kell vigyázni, ha nem beteg, akkor csak egy minimálist adni, ha pedig beteg, akkor az általa előírtat. Vigyázni kell a helyes adagolás betartására.

K: Gazdasági dolgokat kivel szokott megbeszélni?

F: Hát itten a termelőszövetkezetnél a főállattenyésztőtől szoktam mindig kérdezgetni ez hogy, az mint. Az állattenyésztő ágazatvezető tavaly előtt még eljött személyesen és a baromfiaimnak a vérvételét vele csináltuk meg ketten. Ő adott hozzá üvegtáblát. Megrendeltük a vakcinát hozzá, tudniillik én ezt még végrehajtottam mindig és fogom is, hogy tífuszmentes legyen a baromfiállományom.

K: Mire szolgál ez az üvegtábla?

F: Van egy mélyebb, csiszolt része, egy olyan kis tányérka, 8–10 mm mély.

K: Abba megy a vér?

F: Ebbe kell először belerakni a szert és ebbe a szerbe csepegtetjük a vért. Minden tyúknak megszúrjuk egy hegyes tűvel a szárnyrészét. A tű úgy néz ki, hogy egyik vége hegyes, a másik vége pedig laposra van kalapálva és ezzel a lapos résszel vesszük fel a vért és rátesszük erre a kis üvegtányérkára. Ahol nincs elváltozás, az jó, ahol pedig kékes vagy kicsapódik a vér, az tífuszra megy.

K: Jó viszonyban van a főállattenyésztővel?

F: Énnekem az összes munkatársaimmal jó a viszonyom.

K: Valami viszontszívességet adott ezért?

F: Nekem annyira jó vele a személyes kapcsolatom, hogy ő ezt szívesen megtette, ellenszolgáltatás nélkül segít.

K: És szívességi viszonyban kivel van még, aki eljön ide dolgozni, vagy tanácsot adni, vagy ad valami tippet, maga meg viszont?

F: Hát különösképpen nincsen kialakulva, hogy valaki eljön nekem segíteni. Inkább

magam csinálok mindent, meg a család. Ha mégis az építészektől eljön egy-két munkatársam szombat–vasárnap, akkor azt megpróbálom valamilyen formában. honorálni nekik, vagy előnevelt csirkét adok nekik, vagy mézet.

K: Az értékesítésről tudna-e mesélni?

F: Hát az értékesítés az általában vasárnapra marad.

K: Mit hol ad el?

F: Én csak Tiszavasváriba adok el előnevelt csirkét a piacon. Úgy van időzítve, hogy a napos csirke pénteken kezdjen el kelni, mivel szombaton délután már otthon vagyok. A szombat délután az úgy megy el, hogy a kelő csirkének helyet kell készíteni, a gépet kimosni, fertőtleníteni, új tojásokat berakni.

K: A piacon értékesíti a csirkét?

F: A piacon. A piacra vasárnap tudom elvinni a kocsival a csirkét.

K: És hová adja el?

F: Hát ezt a vasvári piacon adom el.

K: Van valami kialakult vevőkör?

F: Úgy néz ki a helyzet, hogy nekem még eddig úgy kialakultak lassan ezek a kapcsolatok, mivel hogy előbb kisebb, utána nagyobb a vevőkör. Eddig a baromfinak 90%-át háznál adtam el. Én piacon, ettől a beszélgetéstől számítva vagy 2–3 vasárnap voltam az idén is csak.

K: Kiknek szokta eladni?

F: Akik már tudják, hogy milyen az árum, és általában vissza szoktak jönni. Mindenki, aki az előző évben vett. Tehát ez azt jelenti, hogy jó az alapanyag, mert nem szokott vele probléma lenni. Van, aki mondja, hogy neki nem sikerült a csirkéje, ahhoz elmegyek megnézni és ott látom, hogy a helye is olyan, hogy megfázik.

K: Hogyan alakult ki a vevőkör?

F: Ez automatikusan, lassanként, a kisebb vevőkörből fejlődött.

K: Hirdetni nem szokott?

F: Nem. Még sose hirdettem újságba, még nem volt rá szükségem.

K: A disznókat hol értékesíti?

F: Azt szintén piacra szoktam vinni eladni. Az FMSZ-el van nekem 10 db-ra szerződésem és amikor készen van a hízó, akkor azt lejelentjük, és ők kitűzik a szállítási időt. A kismalacokat pedig, csütörtökön szokott lenni piac, oda szoktam elvinni. Nem szoktam sokat vinni. Volt úgy, hogy 8db-ból 3-at betettem a kocsiba, kifóliáztam, kiszalmáztam, hogy ne piszkolják össze a kocsi hátulját, és ahogy felvittem, nem álltam 15 percnél tovább, már eladtam mind.

K: Ismerősöknek adta el?

F: Igen, ismerősöknek. Aztán újra hazamentem és megint hármat betettem a kocsiba, azt is eladtam.

K: Szintén ismerősöknek?

F: Ismerősöknek. Újra hazamentem, még volt otthon 2 db, és a feleségem azt mondta, hogy adjuk el ezt is, mert kettővel ő nem küszködik. Azt felvittem, az is elment. 1100 Ft-ért ment darabja az elejének, a két kisebbnek 900,– Ft volt darabja.

K: A mézet hogy értékesíti?

F: A méz nekem le van szerződve. Minimálisat háznál is. Megvan a kialakult vevőkör.

K: Milyen nagy lehet ez a vevőkör?

Hát mintegy 2 q mézre kb. 20–25 főre, családra tehető. 3–5–10 kg-ot szoktak vinni, aki viszi, tehát az a 2, 2,5 q az, ami így elmegy. A többit a FMSZ-en keresztül értékesítem. Ezt én piacra nem hordom. A feleségem meg egyáltalán nem szeret, nem is jár piacra. Nekünk ott van a gyümölcs a kertben is, de azt is inkább odaadja valakinek, vagy ott megy tönkre a kertben. Szóval mi nem vagyunk annyira uzsorások, hogy mindent pénzzé tegyünk.

K: A takarmányozásra visszatérve, a sertések is tápot esznek?

F: Tápot is és kukoricát, meg most ilyenkor zöld takarmányt.

K: A zöld takarmányt azt honnan szerzi be?

F: Van nekem itt egy 200 öles háztáji és abból, meg azon felül még vettem lucernának 4 ilyen darabot, és azt én minden két napban kaszálom. Így állítom elő a zöld takarmányt.

K: Köszönöm a beszélgetést.

2. Az integrált félüzem

K: Említette, hogy tanyán laktak. Az édesapja mivel foglalkozott?

F: Bérelt földje is volt, 5 és fél hold saját földje is volt, és általában 40 holdon gazdálkodtunk.

K: Milyen állatokat tartott az édesapja?

F: Volt ló, fejős tehén, meg hízómarha és disznó állomány.

K: Ez csak a saját szükségletüket fedezte, vagy tudott eladni is belőle?

F: Annyit adott el belőle mindig, ami az adóra, meg a kiadásokra kellett, a többi megmaradt saját szükségletre. Katonaságig végig otthon dolgoztam. Aratni kellett, hónaljt szedni, nem volt, aki hónaljt szedje. Apám inkább kaszált, nagyobb koromban már én is szerettem volna kaszálni inkább, de a hónaljt kellett szedni. Magunk arattunk, magunk végeztünk el mindent.

Mikor megnősültem, akkor itthon gazdálkodtam, kaptam az apámtól egy csikót, majd az ő jószágjaival az ő földjét is csináltam, aztán a miénket is. Állami tartalékok már akkor voltak, azok kifizetőek voltak és azokat csináltuk. Nekem is úgy sikerült, mint apáméknak, megnőttek a jószágok. Kicsiket vettem, vettem a kis csikóhoz egy másikat, mikor annyi pénzem összejött. Leleményes volt az ember, abba az időbe Miskolcra lehetett járni, a disznót ott adtam el.

K: Miskolcon? Egyszerre hány disznót vitt eladni?

F: Kettőt, mert három nem fért el, mert nagyokat vittünk.

K: Saját fuvarral vitték?

F: Saját fuvarral, magam lovával, szekerével és akkor még stráfok nem voltak. Két disznót tudtunk egyszerre feltenni egy szekérre, azon megjött a fuvardíj. Ott, Miskolcon sokkal több pénzt kaptunk érte. Na én itthon meghízlaltam és el tudtam volna adni, teszem fel ezer forintért, ott meg ezerötért, és nem kellett árulni. Itt bevitte az ember a piacra, aztán hol elkelt, hol nem kelt el.

K: Melyik év volt az, amikor önállóan kezdett gazdálkodni, mikor elvált az édesapjától, mikor megkapta azt a bizonyos csikót?

F: 53 őszétől ő hazakerült a városra és attól kezdve én már önállóan gazdálkodtam.

Akkor még a lova odakint maradt, ezzel segített. Majd tavasszal mikor nyílott, akkor elhozta haza magának, mert odakint teleltettem tavasszal, a tavaszi munkát elvégeztem vele. 54-ben akkorára nőttek az enyémek is, hogy utána magaméval gazdálkodtam.

K: Hogy lehetne a háztáji gazdaság szempontjából az eddig megtett életútját szakaszolni? 53-tól melyik időszak jelentett egy periódust?

F: 56-ig lehetne mondani.

K: Mondja már el részletesen, hogy mivel kezdett 53-ban, hogy gyarapodott ez 54-re, 55-re, 56-ra?

F: Hát 53-ban még volt 8 hold föld állami tartalékom, azt csináltam, később már 20–25 holdon gazdálkodtam a második-harmadik évben.

K: Bérelte ezt a földet?

F: Béreltem, mikor a magam munkáját elvégeztem, mentem, bérbe vetettem, szántottam, bérbe húzattam, amikor az enyém be volt fejezve.

K: 5 holdról a 25-re 53-tól 56-ig gyarapodott a földje?

F: Igen.

K: És az állatállomány is ennek arányában fejlődött?

F: Ennek arányában, mert akkorra lovak lettek. A csikó megnőtt, három éves korába már rendesen lehet terhelni, tudja hajtani az ember.

K: Ezt csak saját gazdaságába használta fel? Fuvarozást nem végzett vele?

F: Nem, csak vetettem, szántottam, vagy tengerit húzattam vele.

K: Sertése meg szarvasmarhája volt ekkor is?

F: Hát volt tehén, már később kettő is. Sertés is volt, egy kocát tartottam, és annak a szaporulatát.

K: Ebből gondolom adott is el, nemcsak a családnak a szükségletét biztosították belőle?

F: Hát persze, ez fedezte az adót annak idején, mert a nagy jószágot nem adogatttuk el. Az nem szaporodott annyira, mint a disznó, a disznó az jobban forgandó volt.

K: A pénzjövedelmet mire fordította?

F: Ezt a pénzjövedelmet? Énnekem lószerszámom nem volt, első, második évben az apáméval dolgoztam. Vettem lószerszámot. Abban az időben egy pár lószerszám igen sokba került. Akkor egy rossz szekeret tudott nekem adni az apám, azt kijavíttattam. Új oldal, új aljzat, új kerék kellett rá, úgyhogy ezek vitték el.

K: Akkor gyakorlatilag a három év azt jelentette, hogy teljesen önállósította magát és korszerűsítette a felszereléseit?

F: Korszerűsítettem a saját gazdaságomat. Akkorára én már úgy álltam, hogy jó szerszámom volt, ekét vettem, boronát, újakat, ekekapát, úgyhogy mindenféle mezőgazdasági szerszámmal fel tudtam szerelni magam. Erre fordítottam mindent, mert ez volt a fő cél.

K: 56 miért jelentett korszakhatárt?

F: Azért, mert én akkor változtattam. A boltvezető, Sz. Miklós bácsi, az unta oda a kijárást, rábeszélt és én elvállaltam a Földműves Szövetkezet 4. sz. fiókját.

K: És miért történt ez a váltás? A gazdálkodást abba is hagyta teljesen, vagy mellette még csinálta?

F: Mellette csináltam még. A bérelt földeket felmondtam, a saját földem maradt meg, mert nagyapám meghalt és édesanyámnak nem kellett a föld. Arról ő lemondott, és az

nekem maradt meg, meg az öcsémnek, ez is a birtokunkba jött. Lemondtam az állami tartalékokat és csak a saját földemet csináltam, meg a boltot három éven keresztül.

K: A boltosság jövedelemben hozta azt, amit a korábbi gazdálkodással elért, vagy kényelmesebb volt?

F: Hozni nem hozta a nagyobb jövedelmet csak éppen a fenntartás megvolt. Le voltam kötve ott. Jutalékos volt a bolt 1600 volt a fizetés és a forgalom százalékában kaptam pénzt. Nem volt jól jövedelmező, úgyhogy három év múlva fel is számoltam, és megint hozzáfogtam a gazdálkodáshoz. Akkor már az állami földeket is toborozták az állami gazdaságokba, a bérelt föld meg igen drága volt, mert kérték a bérlemény díját, akinek még volt. Saját földem 10 hold volt, ami a nagyapámtól jutott rám, az meg elég volt ahhoz, hogy a jószágokat eltartsa és egy kicsit nagyobb jövedelmet biztosítson, hogy minket is eltartson.

K: Mi következett 59 után, mikor a boltosságot abbahagyta, megint a gazdálkodással foglalkozott?

F: 59 után hazakerültem a városra, mert nagyanyám még élt. Ő azt mondta, hogy egyedül már nem lakik ott a város szélén, ahol most az öcskös lakik. Mondtam neki, na öcskös itt a lehetőség, költözzél haza a városba, én maradok itt a tanyán, és csinálom a tanyasi munkát. Nem vállalta ő, azt mondta, ő nem jön haza. Én vállaltam, mert ha ott marad lakatlanul, akkor úgyis tönkre megy a lakás. Megpróbáltam onnan csinálni a gazdálkodást, de ez nem volt kifizetődő, mert onnan kijárni, aztán hazajárni nem érte meg.

K: Mint önálló gazda csinálta ezt?

F: Persze, mint önálló gazda.

K: És meddig?

F: 59-ben felszámoltam a gazdaságot és elmentem a Talajjavítóhoz dolgozni. A gazdálkodással teljesen felmondtam, az öcskös csinálta. A földet felajánlottam neki, hogy csinálja. Volt még egy lovam, a másikat eladtam, azt kivitte az övéhez. Én itt nem tudtam már dolgozni. Aztán jött a betéeszesítés és akkor vége lett a földnek.

K: És akkor az állatállományát is felszámolta, mikor a Talajjavító Vállalathoz elment dolgozni?

F: Készben, maradt egy ló, meg két tehén. A lovat azt eladtam, még mielőtt a tsz-be kellett volna vinni, utána a két tehénből is adtam el, csak a disznótartás maradt meg.

K: Említette, hogy traktorosként helyezkedett el legelőször.

F: Igen.

K: Ehhez kellett valami igazolvány, azt hogy szerezte meg?

F: Én traktorosi igazolványt még katonakorom előtt, 48-ban Debrecenben szereztem meg, oda jártam iskolába.

K: Hogy adta rá a fejét fiatalon a tanulásra?

F: Nem nagyon szerettem én menni, édesapám nem hagyott békén. Beiratott és menni kellett. Azt mondta, menj fiam és szerezd meg, ne juss arra a sorsra mint én, hogy mindig csak dolgozni kell. A traktoron csak könnyebb lesz, és ha jó lesz, még inkább veszek is egy traktort neked.

K: Akkor az édesapja úgy gondolta, hogy majd a saját gazdaságában fog a traktorral dolgozni?

F: Igen, így van, így gondolta, hogy így mennyivel könnyebb lesz.

K: Visszakanyarodva a 60-as évekhez, mikor kezdett megint gazdálkodással foglalkozni?

F: Állatállománnyal, egészen majd csak akkor, mikor a tsz-be kerültem 71-ben.
K: Akkor gyakorlatilag az a 10 év kimaradt az állattartásból?
F: Az kimaradt, tisztán csak a fizetésből éltünk, mert a feleségem nem vállalta, én meg nem tudtam itthon dolgozni. Hol vidéken dolgoztam, hol itthon, de ha itthon dolgoztam, akkor is szinte reggeltől estig. Mikor a Haladásban tmk-s voltam, akkor azért, ha traktoros voltam, akkor azért nem lehetett, mert egyik héten nappalos voltam, a másik héten éjszakás. Ez nem 12 óra volt, hanem sokszor a 16 órába is belenyúlt, mert a géppel mindig került probléma és akkor a váltótárs nem hagyta ott a másikat, amíg a gép meg nem indult.
K: Említette itt, az 56 előtti jövedelmet azt korszerűsítésre fordították. Az 56–60 között keletkezett jövedelmet mire fordították?
F: Hát az megmaradt nekünk tőkébe.
K: Nem használták fel, nem élték fel, nem fektették be?
F: Nem, iparkodtunk megtartani, mert ha van az embernek tőkéje, akkor mindjárt jobban tud mozogni.
K: 71-ben kezdett el megint állatokkal foglalkozni?
F: Igen.
K: Hogyan indult akkor?
F: Vettem a sógortól hat malacot, és abból hagytam egy magkocát és úgy kezdtem el. Sokáig egy kocám volt, egészen 78 feléig mindig csak egy kocát tartottam és annak a szaporulatával gazdálkodtam.
K: Mi indokolta 71-ben, hogy megint állattal foglalkozzon?
F: Hazakerültem a tsz-be és háztájit kaptam. Nem adtam el a háztáji tengerit, hanem inkább itthon forgattuk.
K: A tartalékolt jövedelemre kérdeznék rá, ez megmaradt a 70-es években és befeketette a gazdaságba amikor megindult a disznóval?
F: A tartalék jövedelem úgy nézett ki, hogy ott laktam, ahol most az öcskös, annak a fele része volt az enyém, mert az nagyapai-nagyanyai rész volt és fele volt az enyém, fele az öcskösé. Amikor az öcskös is bekerült a 60-as években a lakásba, ő traktoros volt. Lakást akart venni. Neki se volt sok pénze, ötvenezer forintot nem tudott összehozni. Nézegette a lakásokat, de nem kapott olyat, ami beköltözhető lett volna. Azt mondtam neki, hogy én átadom ezt a lakást, itt tarthatsz jószágot is, mivel szélén van a városnak. Én meg veszek feljebb lakást, mivel megvolt a tartalék pénzem is. Elég sáros egy utca volt az, mivel ott jártak ki a vásárba. Meg is untam ott. Vettem aztán ezt a lakást, erre elment a tartalék pénzem.
K: A lakásba fektette be a jövedelmet?
F: A lakásba. Elment a pénz, jöhetett megint az állattartás. Nem is tudtam nagyobba fogni, mert nem volt pénz. Megmaradt még nekem itt 243 négyszögöl és annak árából kezdtem ennek az építéséhez. Mert amikor a lakást megvettem, annyira kiforgattam magam mindenből, hogy alig volt pénzem. Nyolcvanezer forintért tudtam megvenni azt a telket, ezt a pénzt meg összehozni nem semmi volt.
K: Említette, hogy 70-től 78-ig egy szinten volt a sertéstartás, aztán növekedett meg. Miért éppen 78-ban?
F: Mert akkorra épültek fel a melléképületek.
K: Ahhoz a pénz a malacokból jött össze?

F: Abból jött össze, mivel kölcsönt nem vettem föl. Hosszú ideig épült ez a lakás, először a konyha, kamra, meg a fürdőszoba volt meg, egy telet abba teleltünk. Egy szobát pedig 78 táján pucoltattunk be belülről, és utána csináltattuk rá a kőport kívülről is. Aztán tudtam a disznókhoz fogni, mert ehhez is megint tőke kellett.

K: Akkor 78-tól már olyan évi 40–50 disznó körül értékesített?

F: Igen, annyi volt körülbelül 78-tól.

K: És ezt az indokolta, hogy megvolt már az ól?

F: Igen, az indokolta, habár azóta is építettem már hozzá, és ekkor jött már aztán a nagyobb jövedelem. Utána a lányok mentek férjhez, azoknak ugye bútort venni, megint ment a pénz.

K: Említette, hogy van egy ezerölnyi terület, amit örökölt. Ezen az állatoknak a takarmányát termeli meg?

F: Igen, ebbe mindig tengerit termelek.

K: Emellé még koncentrátumot ad. Mi ez a koncentrátum?

F: Ez kilenc összetételből van. Nem tápot hordok neki. A koncentrátumban van árpa, búza, só, szója, forgódara, halliszt, egyebek.

K: Hány százalékát fedezi a takarmánynak az, amit megtermel, és mennyi, amit venni kell hozzá?

F: Azon az ezer öl földön nem sok terem. Abba még 100 ölnyi krumplit is szoktam vetni. Hát abból a 800 ölből mi tengeri jön le? Addig míg egy disznó volt, addig elég volt, de mióta nagyba foglalkozok vele, azóta nem elég. Mikor először kezdtem, akkor még csak 40 disznót adtam le, már akkor is 80 q tengerit vettem. Még az nem is nagyon lett elég, ahhoz vettem 20 q árpát meg 10 q búzát. Most meg már 120 q tengerit szoktam venni, árpát meg 30 q-t vettem, de ha lenne férőhelyem, kifizetőbb lenne, ha 80 mázsa tengerit és 80 mázsa árpát tudnék venni. Mert ha árpát etetek, az sokkal jobb az ilyen fiatal állománynak. Amikor túl van azon a 130 kg-on, akkor már jó neki a tengeri is, meg koncentrátum.

K: Akkor nagyobb súllyal adja le?

F: Nem 125 kg-os súlyba adom én le, keveset adok le nagyobb súlyba. Ahhoz megint hely kellene, hogy több terményt lehessen tárolni. Ha 3–400 q terményt tudnék tárolni, akkor lenne kifizetődő, de egyelőre meg se tudnám venni. Most megint azért szorítok, hogy mivel csináltam a központi fűtést, hogy jön össze a tengerire a pénzem.

K: Akarja bővíteni az állatállományt?

F: Nem. Bővíteni nem fogom, sőt csökkenteni fogom, mert úgy érzem, nagyon sok az évi 70–80 sertés.

K: És mennyire gondolja csökkenteni?

F: Harminccal akarok továbbmenni, de még a jövő évben ötvennel. A fiú messze áll ahhoz, hogy neki többet kelljen gyűjteni, úgyhogy úgy gondoltam, hogy egy turnusba próbálom a harmincat összehozni, mert úgy kifizetőbb lesz nekem. Legalább nekünk is lesz egy kis kikapcsolódásunk, valamerre elmenni, mert elég sokat piszkál a feleségem, hogy én bejártam az országot, ő meg még nem volt sehol. Nekünk is lassan már csak kell egy kis pihenő. Mert nekem, a gyerekek nem sokat segítettek. Iskoláztattam őket, mindegyik lányt, és úgy szeretném, ha a fiú is míg itthon van, végezze az iskolákat.

K: Azt kérdezném még, hogy szerzi be a tápot?

F: Hallottam, hogy Béke tsz-nek van egy terve, hogy kiszállítja a roppantott tengerit. Ez

aránylag olcsó is, 260,– Ft-ba kerül mázsája. Én is áttértem erre, most ez az első turnus, ami ezzel megy, habár még nem teljesen ehhez kapja az árpát, tengerit, meg a koncentrátumot, meg roppantott tengerit is adok neki. Érdeklődtem, hogy mit tudtok róla, hogy lesz-e ebből valami. Azt mondták, hogy egyelőre még csak tervbe van véve, hogy lesz-e belőle valami majd elválik, lehet. Nekünk nagyon nagy könnyebbség lenne. Nem kellene a benzinemet erre pazarolni, a kocsimat erre koptatni, az időmet vesztegetni rá.

K: Egy héten mennyi idejét veszi el az állatleadás, a tápbeszerzés?

F: Egy hónapba egyszer van állatleadás.

K: Az hány órát vesz igénybe?

F: Három órát, mert két óra hossza a leadás. Egy óra a pénzért elmenni, sorbaállni. Van úgy esetleg, hogy nem sokat kell várni, de van úgy, hogy sokan vannak.

K: A tápot hetente veszi?

F: Azt hetente.

K: Az mennyi időbe telik?

F: Az mondjuk egy óra.

K: Az majdnem egy munkanap.
Köszönöm a beszélgetést.

3. Az integrált vállalkozás
(első interjú)

F: 26 éves vagyok, kohász üzemmérnök. Dunaújvárosban végeztem a Kohó- és Gépipari Főiskolát.

K: A feleségedről is ugyanezeket kérdezném.

F: Feleségem 25 éves, ő tanárnő, ének-matematika szakos. Általános iskolában tanít.

K: A papádnak kérdezném még a foglalkozását.

F: Apunak? Ő géplakatos kisiparos.

K: Az apai nagyapa?

F: Az is géplakatos kisiparos volt.

K: 26 éves vagy, ez azt jelenti, hogy 78-ban végeztél, tehát 4 éve, röviden össze lehetne foglalni, hogy ezalatt a 4 év alatt mit csináltál? Rögtön erre a munkahelyre kerültél?

F: 4 év alatt? Először elhelyezkedtem az Egyesült Izzóban, ott dolgoztam, mint üzemmérnök. 79-ben bevonultam katonának. Az Izzóban egy évig dolgoztam. Leszerelés után pedig elmentem a foglalkoztató iskolába, mint gyógypedagógus dolgoztam.

K: Miért történt ez a váltás?

F: A váltás az azért történt meg, mert nekem már régebben, már főiskolás koromban is tervben volt, hogy valamibe belekezdek, kisvállalkozás-szerűségbe. Még nem volt konkrétan lefixálva, és ahhoz, hogy belekezdjek, ahhoz nekem kellett a szabad idő. Mint gyógypedagógus dolgoztam, az napi négy óra elfoglaltságot jelentett, reggel nyolctól fél tizenkettőig. Emellett én fel tudtam építeni a csirkeólat.

K: Tehát már rögtön az első év után belementél ebbe a vállalkozásba. Vissza tudsz-e emlékezni, hogy mennyire láttad biztosítottnak, hogy ebből meg tudsz élni?

F: Hát hogy mondjam? Nem tudnám azt mondani, hogy meg tudok élni. De eleinte nem is ez volt a lényeg. Most nősültem, tavaly decemberben, tehát lényegében nem is anyagiak érdekeltek, hanem inkább a fantázia. Szerettem volna mindig egy olyat, amit tényleg, igazán szeretek. A szakmámban sajnos nem találtam meg a számításomat.

K: Ilyen szakmában nagyon nehéz elhelyezkedni?

F: Egy lehetőség van, az Egyesült Izzóban. A lehetőségek túl nagyok nem voltak, és hozzá kell tennem, hogy az anyagi lehetőségek sem. Akik ottmaradtak ugyanebben a szakmában, mint üzemmérnök, azok még most is 4000,– Ft körül keresnek. Anyagilag nem léptek előre.

K: Miért éppen csirke volt az, amibe belekezdtél?

F: Ez látszott a legjobbnak. Azért éppen a csirke, mert apunak volt egy tojófarmja. 77-ben kezdte, és 82-ben adta le az utolsót. Én abba elég sokat besegítettem, elég jól értem is, úgy gondoltam, hogy erre lehetne vállalkozni.

K: Ez is furcsa számomra, hogy egy kisiparos, tisztes szakmával bele mer kezdeni egy ilyen mezőgazdasági vállalkozásba.

F: Apu nagyon vállalkozó szellemű, ő sok mindennel megpróbálkozott.

K: Akkor nagyon sok számítgatást nem kellett végezni, mert édesapádnak a gyakorlatában ez adott volt, hogy merre, mennyit kell költeni?

F: Igen.

K: Említetted, hogy az első év, amikor gyógypedagógusként dolgoztál, az arra volt jó, hogy megépítsd a csirkeólat? Ennek mi volt a története?

F: Hát a csirkeólat, azt úgy építettem fel, hogy lényegében én azt már februárban tudtam, hogy valószínű, hogy itt Böszörményben is lesz szerződés.

K: Előtte nem volt még?

F: Előtte nem volt még Böszörményben, azelőtt Námáson volt csak.

K: Igen azt ismerem.

F: A szerződésnek a feltételei azok olyanok voltak, hogy OTP-t adtak rá, meg állami támogatást. Négyzetméterenként 300,– Ft állami támogatást, amit nem kellett visszafizetni, 6 évig ezért szerződést kell kötni és nem kell visszafizetni.

K: Hogy tudtad meg, hogy lesz ilyen szerződés!

F: Ezt én véletlenül tudtam meg, mert pont a személyi igazolványomat újítottam fel, és volt ott egy ismerősöm, aki agrármérnök, és az említette, hogy lesz egy ilyen csirkeszerződés. Pont beszéltem róla, hogy valamibe szeretnék belefogni, mert volt egy telkem, egy 132 négyszögöles telkem, itt a város szélén, üresen állt, és az volt a célom, hogy valamibe belefogjak. Az építkezés az úgy történt, hogy megkötöttem a szerződést, felvettem a 45 ezer forintot. Az OTP-t, azt később. Teljesen saját erőből építettem, folyamatosan. Apuval ketten építettük, meg a műhelyből a fiúk.

K: Ez azt jelentette, hogy minden szakmunkát meg tudtatok csinálni magatok, az anyagért kellett fizetni. Milyen az az istálló?

F: Hát, lényegében az alapterülete 189 négyzetméter, ebből a csirkéknek a területe 160 négyzetméter, a többi az ilyen szociális helyiség, takarmánytároló. Van egy ilyen csigás rendszerű tápkihordó.

K: Igaz-e az a te esetedben is, hogy egy ilyen csirkevállalkozásba viszonylag kevesebb alaptőkével lehet belekezdeni, mint például egy sertésvállalkozásba? Igaz-e, hogy a

termelt értékhez, meg a jövedelemhez képest viszonylag, nagy befektetés nem szükséges az elején?

F: Hát – a csirke az elég nagy befektetést igényel, mert a csirkeólat úgy kell csinálni, hogy legalább 30 cm vastag falak legyenek, teljesen úgy, mint egy lakóépületet.

K: Erre nem kaptatok hitelt?

F: De kaptunk hitelt, hát természetes, hogy a hitelből nagyon sok minden kitelt.

K: Nem titok-e az, hogy a kezdet kezdetén, leszámítva azt, hogy kaptad a hitelt, milyen összegű készpénzt kellett befektetned abba a csirkeistállóba?

F: Nekem apu segített, míg én az OTP-t meg nem kaptam, és csak utána számoltunk el. Az egész ól kb. olyan 200 000 forintba került.

K: És ebből mennyit kellett nektek készpénzben befektetni?

F: Hát, az egészre összesen 145 000,– Ft hitelt kaptam. Kb. 50 000,– Ft ami szükséges volt hozzá, plusz a telek, ami megvolt.

K: Minden nehézség nélkül megkaptad erre az építkezési engedélyt?

F: Nem olyan könnyű volt megkapni az építkezési engedélyt, mivel a teleknek nem volt jó az adottsága. Háromszög alakú telek és nem olyan jó helyen fekszik, úgy adták rá az építési engedélyt, hogy csak melléképületre.

K: Nem a kisvállalkozást akarták gátolni?

F: Egyáltalán nem, sőt a kisvállakozást segítették ezzel.

K: 50 000,– Ft, meg még a hitel, amit a végén vissza kell fizetni, ez már egy olyan összeg, hogy gondolom számítgatásokat végeztél?

F: Előzetes kalkulációt végeztem. Tudtam a csirkéről azt, hogy mennyi táptól, mennyit hízik. A naposcsirkének az árát belekalkuláltam. Belekalkuláltam a villanyszámlát, és mondjuk kikalkuláltam, hogy csirkénként egy olyan 10,– Ft hasznot ki lehet hozni.

K: Ez egyszer világos, hogy ilyen számítgatásokat mindenki csinál az elején, de volt-e olyan jel, ami arra mutatott, hogy a kisvállalkozásnak ez a formája, akár politikailag annyi időre biztosítva lesz, ami idő alatt ez a befektetés, a munka, pénz bejön, vagy megtalálod a számításodat?

F: Hát nem volt teljesen bizonytalan, mert lényegében mikor tojóállományunk volt, az is egy elég nagy befektetést igényel. Felépíteni egy ólat, sőt ott teljesen mindent a termelő áll, tehát a termelő állja a csirke árát, a táp árát, úgy fizet a vállalat. Az is a SZÖVÁLL-lal van szerződve, itt viszont a SZÖVÁLL biztosít mindent, és itt végelszámolás van.

K: Megmaradtál-e a gyógypedagógiai iskolánál munkaviszonyban, vagy pedig függetlenítetted magad, mint vállalkozó?

F: Hát, első évben maradtam. Felépült az ól 81 végére, úgyhogy 82 február 23-án jött az első turnus csirke. Hát akkorára nem volt még teljesen kész az ól, de már a csirke fogadására teljesen alkalmas volt. Aztán később lett még a víz bevezetve, aztán kút ásva, hidrofor. Én csináltam ezt, úgy, hogy tanítottam júniusig, és utána jött a nyári szünet, és láttam, hogy a két munkát nem tudom ellátni. 82. szeptember 1-től függetlenítettem magam. Nem dolgozom a Gyógypedagógiai Intézetben.

K: Azt tudod-e, hogy egy ilyen függetlenítésnek milyen következményei vannak?

F: Na, az én esetem azt hiszem, hogy egyedi eset, mivel én 78-ban amikor végeztem a Főiskolán, egy évre rá, 79-ben letettem a szakmunkásvizsgát. Most kisiparos vagyok apu mellett és így könnyű elvégezni a csirkék körüli munkát is.

K: Van egy 3500 férőhelyes istállód. Ennek a munkálatait egyedül el tudod látni, vagy a család segít?

F: Hát el tudom látni, teljesen egyedül csinálom. A feleségem be szokott segíteni, amikor a csirke jön, a napos csirke. Mikor megy, akkor meg embereket kell felvenni, kell vagy 10 embert. Házhoz szállítják a csirkét is, a tápot is, és el is szállítják. Úgyhogy nekem ilyen gondom nincsen.

K: A szakcsoporton keresztül van-e valami kedvezmény, amihez hozzá tudtok jutni?

F: SZÖVÁLL intézi ezt az egész csirke-ügyet. Mi 32,– Ft-ot kapunk kilójáért a csirkének, a SZÖVÁLL meg azt hiszem 33,60-at kap. Neki az az 1,60 van kilónként. Ennyi az ügyintézési költség, tehát neki az a haszna. Ezért biztosítja a tápot, sőt meg is előlegezi, akkor a csirkét is lehozzák.

K: Volt-e a leadásnál problémád?

F: Eddig még nem volt probléma. Most van egy olyan kikötés, hogy 1,45-ös átlagos súlyt kell elérni, azon felül első osztályú. Azon felül 96%-a első osztály, és 4%-a másodosztály. Azt hiszem, hogy ezt ezekkel a csirkékkel, mivel elég jó a genetikai adottságuk, elég könnyű elérni. Tehát egy olyan 1,60,–1,70-es átlag szinte biztosítva van.

K: A szakcsoport mennyire érdekvédelmi szerv?

F: Ez annyiban érdekvédelmi szerv, hogy hát lényegében kölcsönös az érdek. Mert a SZÖVÁLL-nak érdeke az, hogy minél több csirkét leadjunk. A SZÖVÁLL az sok mindennel foglalkozik, disznóval, libával, úgyhogy ennek az intézését ellátja.

K: Elmondtad, hogy épült fel az istálló, mennyi készpénz kellett hozzá. Megérkeztek a csirkék, amit megint hitelben kaptál. A takarmány vagy a táp, azt is hitelben kaptad?

F: Nem kell készpénzben kifizetni, végelszámolás van. A 49 napos csirke-nevelés után két hét a fertőtlenítés, takarítás, utána van az elszámolás. Most nekem lenne például 60 mázsa csirkém, annak az értéke olyan 195 ezer forint. Ebből levonják a csirke árát, a táp árát és akkor ami marad, azt kifizeti nekem a SZÖVÁLL.

K: Visszafelé fizetnek?

F: 10 500,– Ft-ot fizetnek turnusonként, ebből 6 500,– Ft a technológiai-törlesztés és 4 000,– Ft az OTP. A technológia-törlesztés azért ilyen magas, mert azt egy év alatt vissza kell fizetni. Az OTP kölcsönt, amit az épületre adtak, azt pedig öt év alatt. 100 000,– Ft kamattal együtt 120 000,– Ft az OTP törlesztés és 39 500,– Ft a technológiai törlesztés.

K: Az egész termelési érték, és az istállónak az értéke, ha így összeadom, jóval millión felül van. Egy ekkora összeggel való gazdálkodás a gyakorlatban hogyan valósul meg? Valamilyen könyvelést vezetsz-e?

F: Természetesen, vezetek magamnak könyvelést. Megérkezett a táp, akkor vezetek olyan könyvelést. Megérkezett 3 500 csirke, akkor naponta mennyi hullik el, akkor mit adok nekik, milyen gyógyszereket, milyen takarmánykiegészítőket, és természetes, szóval mindenféle kiadást, a tápszállításnak a költségeit, meg ilyesmit is könyvelek.

K: Szétválasztjátok-e a fizetésből és a gazdálkodásból származó jövedelmet, illetve a háztartás meg a gazdálkodás jövedelmeit?

F: A mi gyakorlatunkban ez úgy történik, hogy eddig négy turnus ment el – mondjuk, ha azt számolnám, hogy turnusonként kijött eddig olyan 40 000 Ft, de ebből eddig még nem tudtam félretenni. Ebből még mindig beruháztam. Mert mondtam, hogy az épület még éppen a csirke fogadásra volt alkalmas. Én természetesen külön kezelem a

csirkének a pénzét. Mert olyan 10 000,– Ft-ot mindig hagyok magamnak, előre nem látható kiadásokra. Most kezdünk már anyagilag rendbejönni, hogy most már úgy néz ki, hogy az épületbe nem kell már befektetni. Két húgom van.

K: Akkor a szülői segítség megoszlik a három gyerek között. A papád annak idején segített pénzzel?

F: Segített, de én természetesen azt visszafizettem neki. Hát a nagyobbik testvérem már férjnél van, kisbabája is van. A kisebbik még általános iskolás.

K: A közvetlen ismerősök hogy fogadták, hogy vállalkozásba kezdtél? Egy ilyen kisvállalkozás mennyire elfogadott, vagy mennyire jelent újdonságot egy Hajdúböszörmény nagyságú városban?

F: Hajdúböszörményben nem jelent újdonságot, mert itt azt mondhatom, hogy minden második ember valamit csinál.

K: Csak munkahely mellett.

F: Munkahely mellett, így van. Itt nem jelent nagy dolgot Hajdúböszörményben, ha valakinek van 50 disznója. Hát ez természetes, mondjuk ez a városnak az adottsága. És azt hiszem, hogy amióta olyan a politikánk, hogy lehet vállalkozni, azóta nagyon sokan vállalkoznak.

K: Milyen hosszú időre tervezed a vállalkozást?

F: Én úgy vagyok ezzel a csirkével, hogy amíg megy, addig csinálom. Hát hat évig, lényegében én ezt nagyon szeretném csinálni. Szeretem azt, hogy független vagyok, szeretem azt, hogy én csinálom. Rosszul fogalmaztam meg, de lényegében nem szól bele senki, enyém a kockázat, enyém a haszon, a felelősség viszont nagyon nagy. Szóval, az egész csirkére költök több mint 200 000,– Ft-ot leadás előtt, és egy áramszünet elviheti az egészet.

K: Ha számítgatásokat végeztél, akkor eldöntötted, hogy egy ilyen jövedelmezőségig megéri, egy ilyen jövedelmezőség alatt nem éri meg. Mi a biztosítéka annak, hogy ez a szint, akár a hat év átlagában is meglesz, mert a gazdasági körülmények hat év alatt nagyon sokat változnak?

F: Erre biztosíték nincsen. Itt lényegében a szerződésben sok minden le van fixálva, de ha esetleg felmenne a táp ára, és a csirke ára ezt nem követné arányosan, akkor szóval rosszul is járhatnánk.

K: Mi az a tűréshatár, ameddig még neked megéri?

F: Ha egy csirkéből kijön az a 8–10 Ft. Az az alsó szint. Az alatt már nem érdemes vele foglalkozni, mert ha jól megnézem én a 24 órából mondhatnám azt, hogy 24 órát dolgozom. Mert éjszaka én felkelek kettőkor, felkelek négykor, szóval az alvásom sincs megoldva. Akkor elég sűrűn kint vagyok, mivel nem a lakásomnál van ez a csirkeól.

K: Milyen távolságra van ez a csirkeól?

F: Két kilométerre.

K: Számítottad-e már, hogy mennyi a benzinköltség?

F: Elég nagy a benzinköltség, azért kellett nekem a kocsi. Turnusonként elmegy a 6 ezer forint csak a benzinre.

K: Ne úgy legyen, de ha ez a csirkeüzlet valami miatt nem jönne be a hat év után, átállnál-e valami más mezőgazdasági terményre?

F: Át, akármire, egyértelmű.

K: Másrészt pedig van egy ipari szakmád is. Esetleg vállalkozóként, kisiparosként hasznosítanád-e azt, hogyha a mezőgazdasági vállalkozás valami miatt meghiúsulna?

F: Esetleg kisiparosként. De inkább az állattenyésztés mellett maradnék, mivel most még egyelőre ebben látok fantáziát. Nemcsak a csirkében, másban is. Szóval mert úgy érzem, hogy ez áll hozzám a legközelebb. Ezt szeretem csinálni.

K: Mennyi idős édesapád?

F: Ő 50 éves.

K: Hát akkor még hosszú ideig a piac az övé Böszörményben?

F: Igen. Egy kohászati társulást hoztak létre, ott van, ahol a géplakatos műhely. Hát ebben aztán van mindenféle foglalkozású. Van három kohómérnök benne, van egy iskolaigazgató. Alumínium öntéssel foglalkoznak. Hát ő mindig ilyen vállalkozó típusú volt, mindenbe belekezdett.

K: Köszönöm a beszélgetést.

(második interjú)

F: D. Pál vagyok, 1937-ben születtem. A feleségem 1934-ben.

K: Jelen pillanatban nincs munkaviszonya, mert úgy gondolta jobbnak, hogy vállalkozásba kezd. Mi a foglalkozása egyébként?

F: Hát, hogy elmondjam előről, mert 1959-ben, tehát ahogy megnősültem, utána vállalatnál dolgoztam. 1962 április elsején a termelőszövetkezetbe léptem be, mint fejős-tehenész. Fejős-tehenész voltam a Béke Termelőszövetkezetben egészen 1976 január derekáig. Akkor bizonyos ok miatt a termelőszövetkezetből kiléptem, aztán két évig egyénileg gazdálkodtam. 1978 márciusában a hajdúböszörményi SZÖVÁLL-hoz mentem el dolgozni. Ott dolgoztam 1980. májusig, mint baromfigondozó. És akkor, hogy ez a húsliba nevelés elkezdődött, így gondoltam, hogy talán így több lesz a jövedelem. Akkor a hajdúböszörményi ÁFÉSZ-szel léptem szerződésbe. 4000 db húslibára nevelési szerződést kötöttünk.

K: Hogy indult a közös életük 1959-ben?

F: Hát akkor még nagyon nehéz volt az indulás. 59-ben, ahogy megesküdtünk a feleségemmel, én a Talajjavító Vállalatnak a dolgozója voltam, mint rakodómunkás. Hát itt havonta 5–600 forint volt a havi keresetünk, mint rakodómunkásnak.

K: Az bizony nem volt sok.

F: Hát ez nem volt sok. Sokszor vagont kellett kirakni, elég nehéz munkát végeztünk.

K: Voltak-e már ekkor állataik?

F: Még akkor nekünk nem voltak állataink. Volt, amit a lakodalomban kaptunk menyasszonytáncban, egy pár darab malac, de az kevés volt a gazdálkodáshoz. Szűkösen tudtunk akkor megélni.

K: A mai lakásba költöztek?

V: Nem.

K: Csodálkoztam volna is, hogy egy ilyen szép lakásba költöztek volna fiatalon.

F: Akkor albérlők voltunk. Utána 59 ősszel, azt hiszem októberében, kimentünk a tanyára lakni.

K: Mi indokolta azt, hogy kiköltözzenek a városból tanyára?

F: Az indokolta, hogy kiköltözzünk a tanyára, hogy akkor a hajdúböszörményi ÁFÉSZ-nek volt egy tanyasi darálója, és én a darálóban voltam mind darálókezelő, ami a tanyához nem olyan messze volt, pár kilométerre. És ezért költöztünk ki, hogy nekem a közlekedésem könnyebb legyen. Meg azért is, mert tudtunk egy kis jószágot nevelni, ami pótolta a jövedelmemet, mert ott nem volt több a havi 6–700 forintnál.

K: Ott is libával foglalkoztak?

F: Nem. Akkor még nem foglalkoztunk libával. Akkor volt pár darab sertésünk, és baromfiállományunk volt valamennyi.

K: A felesége, gondolom otthon volt, nem dolgozott.

F: Nem dolgozott a feleségem.

K: Gyerek még akkor nem volt.

F: Úgy van. A nagyobbik gyerekünk júniusban megszületett. Megvolt az elfoglaltsága. Ő nem dolgozott sehol sem, a gyereket ellátta és a háztartással foglalkozott.

K: Meddig éltek tanyán?

F: 1968-ban költöztünk haza, akkor vettük a lakást, itt Hajdúböszörményben, nem ezt, egy másikat, és akkor költöztünk be a városba. Akkor már én tsz-tag voltam, tehenész voltam a Béke TSz-ben.

K: A darálóban dolgozott mindvégig, vagy pedig valahol máshol?

F: Nem, ez megváltozott, mert 60-ban beléptem a termelőszövetkezetbe, és akkor szintén darálókezelő voltam. Az ÁFÉSZ-nek a darálóját kezeltem.

K: Ez azt jelentette, hogy messzebbre kellett járnia dolgozni?

F: Nem, közelebbre. Közelebbre kellett járni, és akkor a termelőszövetkezetben háztáji földet is adtak, meg valamennyivel úgy néztük, hogy talán több lesz a jövedelmünk.

K: Hogy háztáji földet kaptak, ez változtatott-e az állatok mennyiségén?

F: Változott annyiból, hogy hát több sertést tudtunk tartani.

K: Akkor már leadásra is jutott?

F: Akkor már leadásra is neveltünk. Abban az időben ilyen süldőnevelési szerződést lehetett kötni az Állatforgalmival.

K: Mit tartalmazott egy akkori szerződés?

F: Az Állatforgalmi felvásárolta az állatokat és adott 400 forint előleget az állatoknak a neveléséért.

K: Adtak-e le mást is a sertéseken kívül?

F: Akkor még csak sertés volt, még nem volt szarvasmarhánk.

K: Átlagosan mennyi sertést tudtak leadni?

F: Ez változó volt, mert amikor 62 április 1-én beléptem a termelőszövetkezetbe mint fejős-tehenész, ugyan volt sertésünk akkor is, de akkor szerződésünk nem volt. És 64 őszén a feleségem is, mint tejkezelő, termelőszövetkezeti alkalmazásba lépett.

K: Mit tudtak csinálni a gyerekekkel?

F: Hát az egy kicsit problémás dolog volt, mert a gyerekek még elég kicsik voltak, és ők nagyon sokszor magukra maradtak.

K: A nagymamák se tudtak segíteni?

F: Nem. Nekem, mint fejős-tehenésznek akkor még 3 órakor kezdődött a munkám és reggel tartott fél 7–7 óráig. A feleségemnek öt órakor kezdődött a munkája a tejházban. Lecsökkent a sertésállományunk is, mert neki is öt órakor dolgozni kellett menni, és munkába kellett állni. Akkor az ő munkája is tartott olyan nyolc óráig

reggel. Azután mentünk haza a munkából, akkor etettük a jószágokat. Délután szintén megkezdődött az én munkám két órakor, az övé is négy órakor. Akkorára el kelletett végezni a jószág délutáni etetését, mert mire hazamentünk a munkahelyről, akkorára este 7–8 óra volt.

K: Saját tanyájuk volt, vagy bérelték?

F: Nem a saját tanyánk volt, ez a termelőszövetkezet tanyája volt. Nekünk szolgálati lakás.

K: Hány kilométerre volt Böszörménytől?

F: Ez Böszörményhez kb. volt 2 kilométerre. A munkahelyünkhöz nem volt még 1 km-re sem, esetleg olyan 7–800 méterre volt a munkahelyhez.

K: Miért döntöttek úgy, hogy visszajönnek a városba?

F: Hát ugye, hogy az állatokkal foglalkoztunk, a pénzünk egy kicsit gyarapodott.

K: Részben ez is indokolta, hogy annak idején kimenjenek a tanyára?

F: Igen, ezért is mentünk ki a tanyára. Aztán lakást vettünk, de nem szerettük, eladtuk. Ismét tanyára költöztünk, vettünk egy tanyát.

K: Meddig éltek bent a városban?

F: Akkor csak egy évig. Már akkor volt szarvasmarhánk. A sertésállományunk szintén felnövekedett, mert a feleségem is – a kisebb gyerek elsős korba felnőtt – a munkahelyét megszakította, eljött a munkahelyéről és akkor felszaporodott szintén a jószágállomány. De a lakásunkat, amit vettünk, nem szerettük és úgy határoztunk, hogy kimegyünk ismét tanyára.

K: Ugyanoda, ahol korábban voltak?

F: Nem oda mentünk. Én a munkámat és a munkaviszonyomat megváltoztattam, ugyanabban a termelőszövetkezetben, csak másik üzemágba mentem dolgozni, ott is szarvasmarha telepre. És vettünk egy tanyát, oda kimentünk és ott már elszaporítottuk a szarvasmarha és sertésállományt. Volt olyan, mikor volt 50–60 darab, és a szarvasmarha állományt is felszaporítottuk 10–15 darabra.

K: Hízómarhával foglalkoztak-e?

F: Nem, hanem borjúnevelést csináltunk. Szopósborjúkat vásároltunk. Eljártunk, szopósborjúkat vásárolni, bikaborjút.

K: Hova jártak el vásárolni?

F: A Nagy-Tisza mentére, a tiszántúli részre, ott Tiszapalkonya, aztán Helyőkürt, Tiszabábolna, erre emlékszem.

K: Közelebb nem volt jó vásárlási lehetőség, mert ugye ez elég messze van?

F: Közelébb is lehetett volna vásárolni, de ott kedvezőbb volt a vásárlási lehetőség.

K: Annyival olcsóbban, hogy az ideszállítás is megérte?

F: Annyival olcsóbban, hogy ideszállítva is olcsóbb volt.

K: Honnan tudták, hogy oda érdemes elmenni? Volt ott rokoni kapcsolat?

F: Ott nem volt rokoni kapcsolat, hanem a tanyán, ahová kiköltöztünk, ott laktak rokonok. Én ott születtem azon a részen. Ismerős volt az a táj, az a terület és az ottani emberek, termelőszövetkezeti tagok is ismerősök voltak és azoktól tudtuk meg, hogy lényegesebben olcsóbban lehet vásárolni.

K: Mennyivel olcsóbban tudták megvásárolni?

F: Hát kb. 50 százalékkal tudtuk megvenni olcsóbban.

K: Hogy tudták hazahozni?

F: Két faluban vásároltuk meg, már nem tudom pontosan, öt vagy hat darab borjú volt, és a termelőszövetkezetből hordta egy kis tehertaxi, egytonnás kiskocsi. Mert úgy is volt, hogy csak egyet vettünk, vagy kettőt, akkor meg voltak ösmerős emberek, akiknek személykocsijuk volt és megkértem őket, hogy gyere már, szaladjunk el.

K: Ez a hetvenes évek első felében volt?

F: Ez a hetvenes évek első felének az elején történt.

K: Akkor még sehol az országban, Böszörményben sem támogatták úgy a kistermelőt, úgy tudom.

F: 73-ban azt hiszem, akkor kezdődött a paraszt állami támogatása.

K: Hogy tudták azt megoldani, hogy mindig elegendő takarmány legyen?

F: Ott, a termelőszövetkezetben mint tag dolgoztam és ott lehetőség volt, abban az üzemágban, hogy legelőt béreljünk a termelőszövetkezettől.

K: A tanya körül volt, vagy el kellett hajtani a jószágot?

F: El kellett hajtani, de nem messze. Lényegében egy fél km-re volt a tanyától egy legelőterület, amit mi béreltünk. Amíg mi ott laktunk, mi mindig azt a területet béreltük, és azon meg tudtuk néki szerezni a téli takarmánynak is egy bizonyos részét, ami szénából elég volt. Aztán a termelőszövetkezetben volt olyan lehetőség, hogy bizonyos százalékért lucernaszénát gyűjthettünk a gép után, vagy gyepszénát, és ezeket az alkalmakat mindig kihasználhattuk.

K: Az Állatforgalminál tudták az állatokat eladni?

F: Nem az Állatforgalminak adtuk el a jószágot, mert szerződést nem kötöttünk, nem szerződtünk le. Tavasszal mindenfelől jöttek, téeszekből felvásárolni bikaborjúkat 3 mázsa, 3 és fél mázsáig.

K: Lényegében ez akkor szabadpiaci értékesítés volt.

F: Igen, szabadpiaci értékesítés volt, és mikor milyen árban.

K: Ez 75-ig tartott?

F: 75-ig. 74-ben itthon teleltünk, 74 őszén hazaköltöztünk és tavasszal ismét kimentek a feleségemék, mert én dolgozni jártam. Ők voltak kint a fiammal, a kisebbik fiammal a tanyán, és 75 őszén, akkor aztán hazajöttünk, de nyárára mindig kimentünk, valamilyen földet béreltünk, hogy valahova mindig ki lehessen vinni az állatokat.

K: 69 és 75 között melyik volt a gazdálkodás szempontjából a legszerencsésebb évük?

F: Hát mondjuk 71-től kezdve volt jó.

K: Miért, mi történt 71-ben?

F: 71-től 74 őszig, ez volt talán az az időszak, amikor a legtöbb pénzt tudtuk megkeresni.

K: Mikor másodszor visszamentek tanyára, akkor a felesége dolgozott-e?

F: Nem dolgozott.

K: A maga fizetése elegendő volt-e a családnak az ellátására, vagy pedig az állatjövedelemből is kellett hozzátenni?

F: Nem. Mondjuk a fizetésem, az elég jó volt, mert elég jól kerestem mindig. A munkámat szerettem elvégezni.

K: Meg hát a tehenészek egészen jól fizetett rétege a téeszeknek.

F: Meg is volt fizetve, meg is van fizetve a mai napig is. Amit én kerestem a termelőszövetkezetben, az nekünk a megélhetésünkhöz elegendő volt.

K: A többit akkor tartalékolni tudták?

F: Az állatokból, a háztájiból amit bevettünk, ezt tudtuk tartalékolni.

K: 1974-ben mi volt egy átlagos ár, amit egy lakásért, vagy telekért kértek. Azért kérdezem ezt, hogy nem gondoltak-e arra, hogy esetleg építkezzenek?

F: Hát ez olyanformán néz ki, hogy nekünk Böszörményben ez, ha jól emlékszem, nem akarok sokat mondani, körülbelül ötödik lakásunk. De nekünk mindig az volt az óhajtásunk, hogy mi építkezzünk, egy olyat, ami körülbelül az elképzelésünk. 73 decemberben vettük ezt a lakást. Ez akkor lakhatatlan volt. Ilyet kerestünk, amit már lebontásra ítéltek.

K: Akkor tulajdonképpen építkeztek?

F: Építkeztünk. És 73 decemberében vettük meg ezt a lakást, akkorára jött össze a pénzünk. Ez 242 négyszögöl telekkel van. 135 ezer forint értékben. Lényegében nem is annyira a lakást, a telket kellett megvenni, mert a lakás az olyan volt, hogy ez be volt rogyva, a tető beszakadva. Nagyon régi lakás volt ez, talán száz valahány éves is.

K: Ahogy itt szétnézek, ezt teljesen újjá kellett építeni.

F: Akkor ősszel nem költöztünk haza, itt volt hátul egy része, ahol meg lehetett éppen aludni, de ha az eső esett, akkor beázott.

K: Hosszú távra ez nyilván nem felelt meg.

F: Nem felelt meg. 74 őszén, mivel már a nagyobbik fiúnk szakiskolába tanult, hazaköltöztünk. Nyáron aztán kinn voltunk a tanyán megint a marhákkal és a sertésekkel. Ott a marhák, annak rendje-módja szerint bevemhesültek. A kocákat szintén vemhesen hajtottuk ki, lefiadzottak akkor is szépszámmal, vagy hatvan darab malacot tudtunk értékesíteni. 1976-ban volt egy ilyen akció az állattenyésztési felügyelőségtől, hogy lehetett leszerződni négyéves tartásra. 12 ezer forint állami támogatást kaptunk darabonként.

K: Akármerre jártunk az országban, azt mondták, hogy a 73, 74, 75-ös év volt messze a legrosszabb évük, mert a felvásárlási árak és egyebek akkor voltak a legkedvezőtlenebbek. Ugye megérezte ezt a maguk családja is?

F: Én nem mondhatnám, hogy annyira megéreztem, mert mint az előbb már elmondtam, a 70-es éveknek az elején szabadpiacon értékesítettünk.

K: Nem volt érezhető a szabadpiacon ez nem volt érezhető. 75-ben, 76-ban ahogy szaporodtak az állatok, ment az ellés lefelé, én megkötöttem a szarvasmarhákra a szerződést négy évre, amire kaptam 12 ezer forintot. De ez megváltozott 77 január elsejével: az állami támogatást megemelték 20 ezer forintra. Ennyiből szerencsés helyzetben voltam, hogy énnekem a 12 ezer forintot szintén kipótolták nyolcezer forinttal. 76-ban az addigra összegyűlt pénzünkre az állami támogatást szintén igénybe vettem, akkor bevásároltam ennek a lakásnak az anyagát.

K: Mennyi ideig tartott a lakásépítés?

F: Hát ez nem olyan túl sok ideig tartott. 77 áprilisában kezdtünk hozzá – én 76-ban bevásároltam az építőanyagot, és 77 áprilisában hozzákezdtünk építeni. Egy nap alatt egy markoló két billenős pótkocsival az ócska házat eltakarította a a felszínről.

K: Ezt a téesztől tudta bérelni?

F: Téesztől.

K: Gondolom az építkezésbe a család besegített valamelyest.

F: Az építkezést rá egy pár hét múlva megkezdtük, családi alapon.

K: A szakmunkát is meg tudták csinálni?

F: Meg tudtuk a szakmunkák oldalát is oldani, mert az egyik sógorom kőműves. Volt pár

ember, akiknek napszámot fizettem, és így volt. Az alapot én magam a két fiam segítségével ástuk meg, és a beton-alapot pár darab napszámossal meg a sógorral magunk öntöttük meg. Egy hét múlva rá is álltunk, ugyanilyen családi alapon, és a házat felépítettük. A villanyszerelésért, vízvezetékszerelésért azért fizetni kellett és a tetőfedésért, a tető rátételért is.

K: Az istállók megmaradtak a régiek, vagy azokat is építeni kellett?

F: Nem maradt meg az se, azt is építeni kellett.

K: Ugyanakkor meg tudták oldani, vagy az egy későbbi ütemben történt?

F: Nem. Sőt, az istállót még előbb megcsináltuk.

K: 75-ben foglalkozást és munkahelyet váltott, gondolom ezzel változtak a kisgazdaság körülményei. Akkor már a tehenészetet is otthagyta?

F: Igen, igen. Otthagytam a termelőszövetkezetet.

K: Akkor ment át a SZÖVÁLL-hoz?

F: Két évig, addig egyénileg, mint kistermelő, úgy dolgoztam.

K: Mi történt a két év alatt?

F: Két év eltelte közben építettük fel a lakásunkat.

K: Szóval ez a lakásnak a vállalkozása volt?

F: Ez a lakásnak a vállalkozása volt. A pénzünk is megvolt és még a két év alatt is tudtunk hozzátenni.

K: A lakásépítkezés alatt is tudtak állattal foglalkozni?

F: Tudtunk. Akkor is nagymértékben foglalkoztunk. Sőt, nagyobb mértékben ekkor kezdtük el a libázást.

K: Ez azt jelentette, hogy sertés is volt, szarvasmarha is és liba is volt?

F: Sertés is volt, szarvasmarha is, liba is volt.

K: A liba mennyire építette le a másik két állatot?

F: Akkor nem sok volt, már olyan értelemben, hogy 160 darab volt, nem ezrivel, hanem csak 160 darab.

K: A tehén meg a sertés a korábbi színvonalon voltak?

F: Sertésünk akkor is volt vagy 20 darab. Szarvasmarhánk akkor is volt körülbelül 10. Ezt a szintet tartottuk.

K: Szintén valamilyen bérelt területen?

F: Bérelt területen, a balmazújvárosi Vörös Csillagtól béreltem legelőt.

K: Akkor két évig nem volt munkahelye.

F: Igen. Akkorára befejeztük az építkezést. Ez az időszak annyiból jó volt nekem, hogy kistermelőként dolgoztam, így több volt a szabadidő és nem voltak lekötve, ráértem az építkezéssel foglalkozni.

K: 77-ben még önállóként dolgozott?

F: Igen. 78 márciusában kerültem a csirketelepre.

K: Nem volt szokatlan a tehenésznek kisállatokkal foglalkozni.

F: Egy kicsit szokatlan volt, hogy nagy melegben kellett dolgozni. Dehát megszoktam. Muszáj volt. Ott voltam 3 évig.

K: Azt kérdezem megint, hogy mikor belépett a munkahelyre, azt miért tartotta célszerűnek két jól menő év után?

F: Azért, hogy a munkaviszonyomban olyan nagy megszakítás ne legyen. Meg ezzel a lakásépítkezéssel elég jól ki is költekeztünk és kellett a pénz is.

K: Ez a kiköltekezés azt jelentette, hogy az az alaptőke, amivel 78-ban indulni tudott volna, ez beépült a lakásba? Ezért kellett elmenni a téeszbe?

F: Részben. Az állataink megvoltak, úgyhogy a sertésállományt lecsökkentettük, a szarvasmarha állományunk az éppúgy megvolt tovább.

K: És akkor a felesége gondja lett a három év alatt az állomány?

F: Mindenkinek a gondja volt, mert akkor mindőnk elmentünk, az egész család dolgozott.

K: A felesége is beállt egy munkahelyre?

F: Ő is beállt, ugyanoda ahova én; váltott műszakban dolgoztunk.

K: A kisebbik fiú is?

V: A kisebbik fiú is. És hát bizony, azok elég nehéz körülmények voltak, hogy idehaza a jószágot is el tudjuk látni, meg a munkahelyen is. Ez nehéz volt. Nagyon sokszor nem tudtunk megebédelni, megreggelizni, de az állatokat megetettük. Ővégettük voltunk.

K: Abban az évben a sertések számát is azért csökkentették le, mert nem volt itthon munkaerő?

F: Nem volt itthon munkaerő, aki foglalkozzon véle.

K: És a fizetésekkel tudták pótolni a csökkentett sertésállomány elmaradt jövedelmét?

F: A fizetéssel pótoltuk, a kettőnk keresetével. Mert ugye, a gyerekeknek a fizetését iparkodtunk, hogy nagyon ne vegyük el tőlük; nagyon ne érezzék, ne éreztessük velük, hogy szükségünk van a keresetükre.

K: Az új munkahelyre hogy jártak dolgozni, milyen időbeosztással? Hányra kellett menniük, mennyi szabadidő maradt?

F: 78-ban, akkor nyolcórás műszakban dolgoztunk. Reggel 6-tól délután 2-ig; délután 2-től este 10-ig. Váltott műszakban jártunk.

K: Férj és feleség egyszerre ment, vagy délelőtt az egyikőjük, délután a másikuk?

F: Részben délelőtt egyik, délután a másik, de volt olyan, hogy úgy alakult, hogy egyszerre, egy műszakban dolgoztunk mind a ketten. Mert volt, hogy éjszakai műszakot is kellett teljesíteni, de csak minden hatodik éjszaka került rá a sor.

K: 80-tól foglalkoztak megint libával?

F: 81-től foglalkoztunk libával.

K: Mikor a csirketelepen dolgoztak, liba is volt itthon?

F: Akkor nem volt liba, mert nem volt rá lehetőségünk. Idehaza laktunk télen–nyáron, nem mentünk ki tanyára, hanem majd 81-ben, akkor kezdtük el megint a libázást.

K: Azt mondta, hogy akkor négyezer libával kezdtek.

F: Igen.

K: Az egy óriási vállalkozás, ráadásul eddig ilyen nagy mértékben nem foglalkoztak libával. Miért látta azt célszerűnek a család, hogy a sertés- és tehénállomány után most hirtelen libára váltsanak?

F: Úgy gondoltuk, hogy a liba egy olyan háztáji jószág, ami a legrövidebb tartási időt követeli, és a legtöbbször fordít vissza a haszonból. A tehénre, a szarvasmarhára, arra kell a leghosszabb idő, hogy az a jövedelmet visszatérítse. A sertés, az rövidebb idő alatt térít, de kevesebbet. A liba, ez térít a leghamarabb a ráfordításból.

K: Amit elmond, az azt jelzi, hogy minden évben valamikor végeztek egy számadást. Ezt megtették minden évben, hogy ennyire biztosan nyilatkozik arról, hogy melyik állalat mit hoz?

F: Ebben gyakorlatunk van, mert ebbe születtünk, ebben nőttünk fel.

K: Milyen időnként, évenként, vagy havonta készítenek számadást?
F: Részben havonta, de jobban év végén tudja az ember meg, hogy mennyi volt a jövedelmünk.
K: Miért nem kezdte libával korábban, ha ez a legjobb?
F: Ilyen nagy mértékben a húsliba-nevelés nem volt elterjedve.
K: Az elsők között voltak ezek szerint?
F: Az elsők között voltunk, akik ilyen vállalkozásba kezdtek. Nagyon kevesen voltunk, mindössze hárman vagy négyen voltunk, akik ilyen nagy vállalkozásba kezdtünk. Ez elég nagy vállalkozás volt, mert a lakásunkat is kockára tettük. 668 ezer forint volt a vállalkozásunk.
K: Ennyivel kellett kezdeni?
F: Ennyivel kellett kezdeni; minekünk meg volt hitelezve, ezért szavatosságot kell vállalni.
K: Megvolt az ÁFÉSZ-szel a szerződés?
F: Megvolt a szerződés.
K: Befektetni jószerével egy fillért sem kellett a családnak, hanem mindenre hitelt kapott?
F: Nem kaptunk hitelt mindenre, mert takarmányozni a saját erőből kellett.
K: Saját pénzből?
F: A saját pénzből.
K: Ez milyen összeget tett ki?
F: Először volt nekünk, mert hagyományosan szoktunk kukoricát termelni a háztáji földben. Ősszel, mikor betakarítottuk, begóréztuk a csöves kukoricát, tartalékoltunk, mert már ősszel számítottunk arra, hogy jövőre körülbelül milyen vállalásnak fogunk nekimenni. Ahogy a libákat kihelyezték minekünk a legelőre, volt saját kukoricánk. 10 nap múlva téptük meg őket, utána a tollnak a jövedelméből mindig tudtuk őket takarmányozni tovább.
K: Az első tépésig elég volt-e az a kukorica, ami a háztájiból kijött, vagy vásárolni kellett hozzá?
F: Vásárolni kellett, de saját erőből nem olyan sokat. Nem volt olyan lényeges, nem akarok sokat mondani: valami 8–10 ezer forint kellett hozzá.
K: Mennyit eszik meg ennyi liba egyik tépéstől a másikig?
F: A 4000 liba, az olyan 280–300 mázsát.
K: Az a két tépés közti mennyiség?
F: A két tépés közti takarmány.
K: Hogy tudják kiszállítani?
F: Ezt a hajdúböszörményi Gabonaforgalmi telepéről vásároltuk és a hajdúböszörményi Bocskay Termelőszövetkezetnek a gépkocsijával, mint bérkocsival fuvaroztattuk, szállíttattuk ki a libáknak a telephelyre.
K: Mennyibe kerül megint a tépéstől tépésig elég kukorica mennyiség, meg a kiszállítása?
F: Hát a két tépés közötti takarmányozás, az belekerül nekünk körülbelül 110–120 ezer forintba.
K: Ez csak a takarmány ára vagy a kiszállítás is egyben?
F: A kiszállítás ezen felül volt.
K: És mennyibe kerül a szállítás?

F: 120 mázsás tételekben, általában ilyen tételekben szállítottuk ki, pótkocsis, billenéses tehergépkocsival, IFA-val. 1950–60 forint volt egy fuvarnak a kiszállítása.

K: Azt nem kérdeztem még, hogy a libás vállalkozásban a fiúk részt vesznek-e?

F: A kisebbik fiam vett részt benne, és mi ketten a feleségemmel. A nagyobbik gyerekünk az dolgozott Böszörményben a Bocskay TSz-ben traktoron, és mivel ő már akkor vőlegény is volt, és meg is esküdtek a nyáron, így nem akartuk kivenni őt a munkahelyéről. Mi hárman láttuk el ezt a négyezer libát.

K: Kemény munka lehetett.

F: Hát, kemény munka volt, nagy felelősséggel.

K: Hogy tudtak istállót biztosítani?

F: A kisújszállási Tisza II. Termelőszövetkezettől béreltünk legelőt, a Hortobágy részen, 80 holdat.

K: Ez hány km-re volt?

F: 56 km-re volt ehhez a lakáshoz.

K: Gondolom, ott kint laktak.

F: Igen, ott kint laktunk, ott jó tanyakészség volt.

K: A tanyánál volt istálló?

F: Igen, ott volt istálló a libáknak az elhelyezésére. Régi juh-hodály volt, és abban voltak a libák elszállásolva.

K: Most hol van e legelőjük?

F: Nem ott vagyunk már. A hajdúhadházi lőtéren, a szovjet lőtéren voltunk a libával.

K: Akkor az megint nem a szomszédban van. Ez hány km?

F: Ez megint nem a szomszédban van, ez 30 km-re volt hozzánk.

K: Hogy tudtak kijárni?

F: Motorkerékpárral, személykocsival.

K: Olyan út volt, hogy ki tudtak menni?

F: Igen, olyan út volt, hogy motorkerékpárral és személykocsival tudtunk közlekedni.

K: Hogy tudták megoldani a tépést?

F: Ez egy komoly feladat volt a múlt esztendőben is, mert ehhez külön embereket kellett alkalmazni.

K: És a Hortobágy közepén ez nem olyan egyszerű?

F: Hát, a Hortobágy közepén ez elég nehéz volt. Tiszacsegéről volt egy tépőbrigád, akik ezt végezték. 18-tól 21 főig álló csoport volt, aki ezt vállalta. Egész nyáron négyszeri tépést végeztettünk velük.

K: Mennyit kellett nekik fizetni?

F: Ők darabbérért végezték a tépést. 10 forintért tépték darabját, úgy az első tépést, mint az utolsót. Mintegy 40 ezer forint, sőt volt a fogó, aki a libákat megfogta és odaadogatta a tollas libákat a tépőasszonyoknak, az szintén 75 fillérért fogdosta darabját. 40–42 ezer forint volt a munkabér, amit fizettem nekik egy-egy tépésért.

K: Említette, hogy egy olyan 120 ezer forint tájékán van, amit a két tépés között megesznek a libák. Másrészt van a 40 ezer forint, az 160 000,– Ft. Akkor nyilván a családnak is meg kell lenni valamiből, ami azt jelenti, hogy egyik tépéstől a másikig a tollnak a hasznából ezt tudják-e fedezni, vagy pedig fel kell valamilyen tartalékot is használni?

F: Az első tépéstől a második tépésig volt, amikor tartalékról is pótolni kellett. Ez az első

tépésű toll az, amelyik a legkevesebb értékű. És ez időközben volt, hogy egy kicsit a saját erőből is hozzá kellett adni, hogy a következő tépésig ki tudjunk tartani, mert a munkabért is ki kellett fizetni. Utána már mindig jövedelmező volt. Kaptunk annyit a tollért, hogy ez fedezte a munkabért is, fedezte a takarmányt is, és nekünk is maradt a megélhetésre.

K: 4000 libával kezdtek, csinálják két éve. Ezek szerint eddig még nem volt különösebben elhullás?

F: Nem volt. Tavaly azt utolsó tépés után volt lényeges elhullásunk. December 19-én kellett volna tőlünk a libákat elszállítani. Nem vitték el időben, nem tudták elvinni időben, mert még itt az időjárás is közbeszólt, mert pontosan akkor éjjel lett egy olyan ólmos idő, hogy a szállító járművek nem tudtak kijönni a libák telephelyére, hogy elszállítsák. És itt lett egy kis elhullásunk.

K A másik területen szintén van tanyaépület?

F: Itt nem volt semmiféle lehetőség arra, sem a libáknak, sem magunknak, hogy szállásunk legyen. Nekünk kellett a libáknak is, meg magunknak is fóliából sátrat csinálni. A fóliasátorban, erdőben kvártélyoztunk. Egy fenyveserdőben csináltuk, hogy nagyon meleg ne legyen, de viszont hűvös se legyen. Ez óvott meg bennünket a vihartól, mindentől, jégesőtől, széltől.

K: Mondta, hogy személygépkocsival tudnak, tudtak kijárni. Ez hány km-t jelent?

F: Olyan 30 km-re voltunk.

K: Hetente hányszor jönnek haza, vagy havonta hányszor jöttek haza?

F: Minden nap hazajöttünk.

K: Minden nap? Akkor összejött 60 km, az megint nem kevés összeg.

F: Mindennap hazajöttünk, mert azt mondtam: a sertésállományunk az idehaza volt.

K Megmaradt a sertésállomány?

F: Ott nem volt olyan lehetőség, hogy a sertésállományt is kikvártélyoztassuk.

K: És ez nem volt probléma, hogy ott volt a 4000 liba, meg még mellette itthon a sertések is?

F: Nem. Mondjuk mikor a 4000 libánk volt, a 81-es évben, akkor nem kellett hazajönni minden nap, mert akkor minden háztáji jószágunk ott volt.

K: A sertés is?

F: A sertés is, a szarvasmarha is, minden ott volt, ott olyan lehetőség volt, és olyan épületek voltak, hogy ott el lehetett helyezni mindent.

K: És akkor a sertés- meg a tehénállomány, vagyis a szarvasmarhaállományt, azt nem befolyásolta, hogy van 4000 liba?

F: Nem, azt nem befolyásolta. Legelő lehetőség volt, mert nagy területű legelő volt, a sertéseknek is volt istálló, takarmányt tudtunk nekik biztosítani. A következő évben, a 82-es évben, legelőnk nem volt úgy biztosítva és ide költöztünk ki a libával a hajdúhadházi szovjet lőtérre, és itten csak fóliából lehetett sátrat csinálni. Egy lőtéren nem lehet olyan nagy létesítményeket felépíteni.

K: És ha lőgyakorlat van, akkor hova mennek?

F: Nagyon sokszor, nagyon sok éjszakát nem aludtunk, mert a géppuska szólott, és a harckocsik állandóan ott jártak el, hozzánk 40–50 méterre.

K: Az nem lehetett nagyon kellemes.

F: Itt nem volt olyan kedvező alkalom, hogy a sertéseket is kitelepítsük oda, ezért kellett azokat a sertéseket itthon elhelyezni.

K: Le kellett-e ezért csökkenteni a sertésszámot?
F: Hát le kellett csökkenteni.
K: Mennyire?
F: A felénél is kevesebbre. Tavaly, a 81-es évben a Hortobágyon, ott volt vagy 25 darab a sertésállományunk. Még több is, mert hízlaltunk, 40 darabot adtunk le az Állatforgalminak. Viszont ebben az évben 20 darabot tartottunk, szóval a felére csökkentettük.
K: A szarvasmarhák, azok megmaradtak-e ebben az évben is?
F: A szarvasmarhákat is lecsökkentettük, amikor a négyéves tartásra kötelezettséget vállaltunk. Ahogy ez a négyéves tartási kötelezettség megszűnt, utána itt már a tehenek is korosodtak. Úgy láttuk jónak, ha felszabadultunk a négyéves tartás alól, értékesítettük őket szabadpiacon.
K: Böszörményben tudtak velük piacolni? Vagy el kellett menni máshová?
F: Debrecenben tudtuk eladni.
K Hogy történik a szabadpiacon az eladás?
F: Van, amikor nem kel el. Volt olyan, hogy kétszer is bevittük Hajdúnánásra a piacra, amikorra új gazdára talált.
K: És van egy ilyen kialakult vevőkörük, vagy mindig más ember veszi meg a jószágot?
F: Nincsen, hát mikor ki, mindig más ember. Nincsen kialakult vevőkör.
K: Áll-e valami nagy befektetés előtt a család?
F: Hát most nem.
K: Lakásuk van, kocsi van, azért kérdezem.
F: Most már nem állunk olyan nagy befektetés előtt. Most már csak arra akarunk számolni, hogy a kisebbik fiúnk, hogyha megnősül, lényegében őtet is úgy tudjuk kielégíteni, mint a nagyobbikat.
K: A nagyobbik az már megnősült, neki van egy lakása már?
F: Nincsen lakása. Mondjuk, egy olyan nagy kiházasítást őneki se csináltunk, de lényegében csináltunk egy nagy lakodalmat néki, és lényeges pénzösszeggel segítettük.
K: Tehát akkor nem a lakást vették, hanem készpénzt kapott, aztán gazdálkodjon vele. Melyik időszak volt az, amikor a gazdálkodásnak a legkedvezőbbek voltak a feltételei?
F: Hát talán a legkedvezőbb a 81-es év volt, amikor a legnagyobb jövedelemem volt, de ekkor volt rajtam a legnagyobb felelősség is.
K Mik a terveik a továbbiakban?
F: Az elkövetkezendő időkben, úgy gondolom a további életemet, hogy egy pár évig akarnék egy kicsit nagyobb vállalásokat tenni, hogy mégis úgy álljunk, hogy senki másra ne szoruljunk, másra ne támaszkodjunk segítségért. Meg tudjuk oldani önmagunk, ha bármi problémánk van, és után egy jó munkahelyet választani addig, amíg el nem következik a nyugdíj.
K: Köszönöm a beszélgetést.

4. A szabadpiaci vállalkozás

K: Milyen iskolai végzettsége van?
F: Szakmunkásképzőt végeztem 67-ben, akkor egy évet dolgoztam a tsz-ben, két évig voltam katona, utána megint dolgoztam és levelezőn megszereztem az érettségit.

K: Hogy döntött amellett már 74-ben, hogy önállósítja magát? Azért kérdezem ezt, mert ma már elfogadott dolog, de 74-ben még nagy bátorság kellett ahhoz, hogy önálló legyen, főleg meg egy ilyen jó szakmával rendelkező embernél, mint Ön?

F: Személyes okok is közrejátszottak ebben, mert édesapám csinálta ezt, tehát ő önálló kertészettel foglalkozott 60-tól 66-ig. Szakmája nem volt ugyan, de értett hozzá, ezt csinálta a múltban is. Több ideig csinálta ezt a másik szakmája mellett, és hát csak látta az ember gyerekkorába. Másrészt zöldségtermesztő-hajtató szakon végeztem és a termelőszövetkezetben dolgoztam. Kizárólag anyagi oka volt, mert hát a termelőszövetkezetben 68-ban, ahogy felszabadultam, volt nekem 5,– Ft-os órabérem. Számolja ki, hogy mennyire jött ez ki havi fizetésbe. Így gondolkodtam azon, hogyha családot akarok alapítani, gyerekeket, meg aztán meg volt az a vágyam, hogy saját lakásom legyen, saját gépkocsim, hát emellett a fizetés mellett, hogy tudom én ezt elérni. Ez volt az egyik. A másik meg, hogy nagyon jól emlékszem egy olyan dologra, hogy ott a tsz-ben, ahol én szakmunkástanuló voltam, volt egy olyan rendszer, hogy kiadtak egy bizonyos területet személyeknek művelésre, például hónapos retket, ilyen korai primőröket. Akkor ezt a területet megszántották, elvetették bele a magot és a többi munkája a mienk volt. Szakmunkások, nem szakmunkások, szóval akik ott dolgoztak, ki volt osztva mindenkinek a terület.

K: Ez háztáji földterület volt?

F: Nem, ez a terület mindenkinek ki volt osztva a teljesítménybér miatt, így volt kiadva területenként. Elmondom, hogy ebből a területből mit kellett nekünk csinálni. Amikor elvetették ezt a területet először salátával, mert az korán kikel, azt gazolni, mikor kikelt, azt egyelni, ha öntözni kellett, azt öntözni. Fel kellett utána szedni, megmosni, össze kellett csomózni és itt attól függött a bér, hogy hogy termett a föld, milyen volt az időjárás, hogy kezeltük, hogy hány csomó lett belőle, mert minden csomó után kaptunk 20 fillért. Ez ilyen munka volt, de emellett még csináltunk olyan munkákat is, amit nem lehetett teljesítménybérbe mérni, szellőztetést stb. azt órabérre csináltuk. Rengeteget dolgoztunk, de keveset kerestünk, mert a kereset függött a területtől is és nagymértékben az időjárástól is. Aztán volt olyan időszak is, hogy elmentem rakodónak, megbetegedtek a rakodók, és hát nem volt olyan fiatalember más, aki beállt volna helyettük, és én csináltam. Ott aztán láttam, hogy hogy megy az, hogy a tsz elviszi a saját pavilonjába és ott árulja 2,– Ft-ért, és megveszik a piacon, és ezt borzasztó igazságtalannak tartottam.

K: Már mint a 20 fillér és a 2,– Ft közötti különbséget?

F: Pontosan, és ez volt, ami anyagiak szempontjából felnyitotta a szememet, és úgy gondoltam, hogy édesapámnak van egy 1000 négyszögöles telke, és ha én ott megtermelem azt a retket 2,– Ft-ért csak nem kell talán 1,80 Ft-ot fizetni adóba, ha még adóköteles is leszek.

K: Hogy indult meg az önálló lét, már gazdasági szempontból? Tehát a terület az megvolt, mivel kezdett az első évben?

F: Egy meglepetés ért, mikor leszereltem, édesapám megajándékozott egy nevemre szóló betétkönyvvel, mint kiderült általános iskolás korom óta gyűjtögetett nekem. Igaz, hogy mai mértékkel nem volt ez olyan nagy összeg, 22 ezer forint volt, de akkor nagyon jól jött, mert ez szolgáltatta az önállóskodáshoz az anyagi alapot, a befektetést.

K: Mit kellett megvennie?

F: A fóliapálcákat, fóliát.

K: Akkor rögtön fóliával kezdte?

F: Igen, rögtön fóliával kezdtem. Mert el kell ehhez azt is mondanom, hogy volt nekem egy gyerekkori jóbarátom, szintén idevalósi gyerek, de ő két évvel előbb vonult be katonának, vagyis akkor már két éve leszerelt, és Gyulán akkor már két éve maszek kertészként dolgozott. Aztán mivel én is ezzel akartam foglalkozni, elmentem hozzá és mivel korai primőrök termesztéséről már lemaradtam, mivel februárban szereltem le, így elmentem a barátomhoz Gyulára, egy hónapot ott segítettem neki. El kell hogy mondjam ezekről a gyulai kertészekről, hogy annak ellenére, hogy papíron nem volt meg a szakképzettségük, és ők annak idején már kezdtek rátérni a melegágyas, fóliás termesztésre, és hát amit én ott összeszedtem, azzal jöttem aztán ide haza, méghozzá március végén és úgy kezdtem hozzá a munkához.

K: Honnan sikerült beszerezni hozzá az anyagot?

F: A fóliát azt boltba vettem, akkor még nem volt gond a beszerzése, a fóliapálcákat azt a gyulai barátom segítségével arról környékről. Egyéb faanyag, ahogy ott láttam, az alapján, az kikerült itthonról. De akkor még ez nem úgy nézett ki, mint ahogy most, mert akkor még csak 90 cm magas fólia ágyak voltak csak, úgy kellett alatta mozogni négykézláb.

K: Az alapterület hasonló nagyságú volt a maihoz?

F: Nem, az kb. 180 m^2 terület volt paprikából, amit április harmadik hetében ültettem ki, és még korábban április elején, innen a tsz-ből vettem palántát.

K: Paradicsomból mekkora területe volt?

F: Paradicsomból is kb. másfélszer ennyi területem, tehát 270 m^2 terület volt fólia alatt, de ez nem volt fűtve egyáltalán.

K: A fűtést hogyan tudta akkor abban az időszakban megoldani?

F: Akkor nem fűtöttem egyáltalán, ez ilyen hideg hajtás volt paprikából is, paradicsomból is. Akkor még egy Pannónia motorkerékpárom volt, azzal hordtam az árut a piacra is, azzal mentem a palántáért.

K: Tehát az értékesítéssel is magának kellett foglalkoznia? Nem tudott megbízni senkit ezzel a munkával?

F: Akkor még nem volt ilyen problémám, édesanyám árulta a piacon az árut, akkor még hárman laktunk ebben a lakásban, édesanyám, édesapám és én.

K: Volt-e valami gond az értékesítéssel? Azt az árut, amit kivittek a piacra, mindig el tudták adni?

F: Általában mindig el lehetett adni valahová, vagy a piacon, vagy a tanácsi konyhán, nem volt probléma, mert hát apámék is benne voltak azelőtt is ebbe a dologba, és nekik is voltak ismerőseik. Ők is csinálták ezt, nem hagyták abba, így mindig el tudtuk helyezni valahová a megtermelt mennyiséget. A többi területen meg mindenfélét termeltünk, karfiolt, karalábét, káposztát ültettünk a szabad területre, palántát vettünk a piacon, vagy más ismerős kertésztől.

K: Akkor ha jól veszem ki a szavaiból, a paprika és a paradicsom maradt a fő terménye azóta is ennek a kisgazdaságnak?

F: Főként a paprika.

K: Miért döntöttek éppen emellett?

F: Azért, mert anyagi szempontból ez a legkifizetőbb növény, habár azóta kísérleteztem

több éven keresztül is paradicsommal, uborkával is, amit munkával el lehet bírni, de hát egy egységnyi terület primőrhajtású paprikának kevesebb a munkája, mint ugyanannyi paradicsomnak, vagy uborkának, vagy ha nem is ugyanolyan területűnek, de ugyanolyan forintot hozónak, tehát ugyanannyi forintért nagyobb a munkaráfordítás. Talán nem összességébe, hanem mikor vinni kell eladni az árut, akkor van vele a legtöbb munka, viszont a paprikát előzetesen kell elültetni, kapálni, tehát a nagyobb munka eladásig van vele, meg gazdaságilag is ez a legkifizetődőbb egy egységnyi területről. Habár vannak, akik nem értenek velem egyet, de nekem ez így jött be, mert kísérleteztem már többféle növénnyel is.

K: Mitől függ az, hogy egyik évben káposztával kísérletezett, a másikban paradicsommal?

F: Az első év az olyan kísérleti, helyesebben kényszer év volt nekem, mert februárba szereltem le, egy hónapig oda voltam, utána meg azzal ültettük be a területet, amilyen palántákat lehetett még kapni, nem hagytunk szabadon területet. Egyrészt olyasmivel, amit meg lehetett kapni, azt ültettünk, másrészt pedig azt vetettünk, ami hozott is valamit a konyhára. A második évtől kezdődően pedig már csak paradicsommal és paprikával foglalkoztunk, amikor már volt idő az őszi előkészületeket is elvégezni.

K: Akkor 10–12 éve nem is foglalkozik mással, csak paradicsommal és paprikával?

F: És uborkával.

K: Mikor volt uborkája?

F: Három éve már nem termelek uborkát, három évig termeltem. Azóta is kapcsolatban vagyok gyulai kertészekkel és délvidékiekkel, ott van ennek az uborkának a szülőhazája, ők azt mondják, hogy egy rossz uborkatermés is jobb egy jó paradicsomtermésnél, vagy paprikatermésnél. De én kísérleteztem vele, nekem nem jött eddig úgy össze, hogy jobb lett volna a paprikánál, vagy nem tudom jól előkészíteni neki a talajt, vagy nem jó ez az éghajlat neki, de nekem nem sikerült.

K: Mit jelent ez a kapcsolat a délvidékiekkel, miből áll ez?

F: Ez a kapcsolat szakmai jellegű. Ott lakik a barátom apósa, meg most már ő is ott lakik Gyulától 35 km-re, meg aztán mikor ott voltam, én is sok barátot szereztem ott, és most is a magot a barátomtól kaptam meg. Volt, amikor már én küldtem neki, meg mindig is így volt ez, hogy a maszek kertészek tartották a kapcsolatot az ország különböző részén lévő kertészekkel, mert sose tudta az ember mikor lehet szükség a másikra, még szakmai szempontból is.

K: Már 10–12 éve foglalkozik a kertészkedéssel, azóta voltak áremelkedések, hogy követte ezt a piaci helyzet, mennyiben látszik ez meg az Ön nyereségén? Mérhető-e ez a jövedelmén?

F: A nyereségben nálam nem volt változás már számszerűleg, bár abban volt változás, hogy nagyobb lett volna a nyereségem, ha nem jön be ez az energia áremelkedés. Ugyanis amikor emelkedett a fűtőanyagok ára, akkor első évbe ez igen komoly összeget kivett az ember zsebéből. De azt lehet mondani, hogy egészen a tavalyi évig fejlődött ez a kertészet területileg is, nyereségben is, tehát egészen az 1982-es évig.

K: Azt lehet mondani, hogy a területtel arányosan nőtt minden évben a jövedelme is?

F: Nem, hát ez úgy emelkedett éves szinten mindig.

K: A tiszta jövedelme is a nagyságrenddel együtt?

F: Nem, hát egyrészt a terület bővült, mert 72-be még csak úgy ötödére tehető az a rész, ahol fóliaágy volt. Habár nem jól mondom, mert két ötödére, mivel az a barátom is

hazajött Gyuláról és ketten csináltuk itt a kertészkedést. Ők is itt laktak családostul, ebben a házban, meg én is a családommal, mert akkor már megnősültem, 77-be költöztek el ők innen. Gazdasági vonatkozásban pedig évről évre bővült mindig a fóliaágyak területe, úgyhogy már béreltünk is hozzá földet, mert ez már nem mind saját föld.

K: Ezt eredetileg is úgy tervezte, hogy évről évre tesz hozzá valamit, vagy valamilyen szükségszerűség hozta így, hogy most ennyi területen gazdálkodik?

F: Ezt eredetileg is így terveztem. Az első év az próba év volt, aztán hogy láttam, hogy van értelme, akkor úgy terveztem, hogy öt év alatt bővítem fel ilyen mértékben a területet, méghozzá a következőképpen. Úgy okoskodtam, hogy ha teszem azt, egyik évbe befektetek 10,– Ft-ot, az a másik évbe hoz nekem 15,– Ft-ot. Tehát öt forint nyereség, ha én ebből a 15,– Ft-ból kiveszem az öt forintot, akkor még ugyanazon a szinten tudok maradni, de minél kevesebbet veszek ki, akkor egy bizonyos szintre fejlesztek, akkor elérkezek oda, hogy már évente 20-at, 25-öt is ki lehessen venni. Szóval az volt az elgondolásom, hogy el kell érni egy bizonyos szintet, hogy ez már elbírja a rezsit, és ami már elég nagy ahhoz, hogy akkor már az ember mindent elért.

K: A jelenlegi szint a most meglévő állapota a kertészetnek, már a csúcs, innen már nem akar fejleszteni tovább?

F: Éppen erre akartam kitérni, hogy ahogy ez fejlődött egészen 1979-ig. Abban az évben nem jött be az, amire számítottam, úgy mint az előző években, mert minden évben még kb. 10%-kal meg lett toldva a befektetés, tehát a jövedelemnek is ennek arányában kellett volna nőni. Ez bejött mindig, de ebben az évben a befektetésem majdnem duplájára nőtt.

K: Mi lehet ennek az oka?

F: A fűtőanyag árának az emelkedése volt az ok. Mert eleinte mi szénnel fűtöttünk a barátommal, és ez óriási problémát jelentett, mert egyik héten én voltam éjszakás, másik héten a barátom és emellett még a növényekre is oda kellett figyelni, szakmailag, amit hát elég nehéz volt álmos, kóválygó fejjel megtenni. Meg aztán szétváltunk, mert a terület kicsi lett kettőnk számára, kinőttük magunkat, így szétváltunk és az éjszakázást már nem is tudtam volna vállalni egymagamba. Mivel tudtuk, hogy ez lesz, már a kezdet kezdetén is így indultunk, így fokozatosan áttértünk olajfűtésre.

K: 79-ben volt ez a váltás, amit elmondott, okozott-e ez olyan problémát, hogy azóta nagyobb befektetéssel kell gazdálkodni ahhoz, hogy gazdaságosan termeljen?

F: Okozott. Csak ez utána csapódott le még az embernél, addig még kereste az utat, vagy a kiutat ebből a helyzetből, hogy mit is csináljon. Még azt is el kell mondanom, hogy tapasztalatom szerint, bár a területnövelés abszolút értékben növeli a hasznot, de egy bizonyos területnagyság után már részletekben nem tud az ember annyit vele foglalkozni, mint egy kisebb területtel. Ebben a primőrkertészetben pedig éppen az jelenti a hasznot, hogy a növény nagyon meghálálja a vele való foglalkozást, tehát egy kis területről lehet csak nagyobb hasznot lehozni, és ha átlépek egy bizonyos területet, akkor ez már óhatatlanul azzal jár, hogy bizonyos munkákkal elkések, vagy kezelési munkákra, öntözésre nem jut elég idő. Itt pedig minden kieső vagy megkésett munkálat súlyos pénzösszegeket jelent.

K: Mennyi lenne az az optimális terület, amit minőségi munkával lehet művelni?

F: Az az optimális terület szerintem olyan 7–800 m^2 lenne. De én többet dolgozok, mint optimális lenne.

K: Azt mondta, hogy sokkal többet dolgozik, mint amennyi az optimális lenne, mit jelent ez?

F: Én az optimális munkaidőt 8–10 órában szabnám meg, de nálunk úgy hozza a munka, hogy ettől sokkal többet kell dolgozni. Valami anyagi ok mindig hajtja az embert, most a kertészet továbbfejlesztésére kell, most erre, most arra kell, és ezért mindig többet kell dolgozni.

K: Nincs arra szorulva, hogy alkalmaznia kelljen embereket? Meg tudják oldani a munkavégzést családon belül is?

F: Volt úgy, hogy kísérleteztem ezzel tavaly, de most olyan szerencsés helyzetbe vagyok, hogy nincs úgy rá szükségem, és még az is hozzátartozik ehhez, hogy rendkívül sokba van az idegen munkaerő, mert nemcsak a munkadíjat nézi az ember. Még nem találkoztam olyan emberrel, aki úgy dolgozott volna, mintha saját magának csinálta volna azt a munkát, vagy mintha azt én csinálnám meg magamnak.

K: Olyan szorgalmasan, vagy olyan jól?

F: Mind a kettő, mert volt olyan aki sokra haladt, de akkor minőségi kifogás volt ellene, mert én mindig is azt tartottam, hogy inkább minőség a fontos, főleg paprikánál, mert ha például letör egy 3–4 cm-es ágat 2–3 kis paprikával már megszabadította az embert a használtól, de mindemellett természetesen kell egy bizonyos mennyiség is, és ez a kettő nem jött így össze.

K: Kicsit még visszatérve erre az eltelt tizenegynéhány évre, az állattartóktól úgy tudjuk, hogy számukra a legsötétebb esztendő a 74–75-ös év volt, így volt ez a kertészetnél is?

F: Nem egyértelműen mondhatnám azt, legalábbis az én szempontomból, mert ez volt a második időszaknak a kezdete, mert addig nem éreztük a nehézségeket, addig csak felfelé ívelt a gazdaság, a nyereség is, utána pedig az energiaköltség elvitte a haszon nagy részét, és mondom az olajra azért kellett áttérni, mert az sokkal inkább automatizálható. Na a szén automatizálható lenne, olcsóbb lenne, habár ha utánaszámolok az se lenne olcsóbb, mert ahhoz, hogy én a kertészettel tudjak foglalkozni, ahhoz egy fűtőt kell felvennem, szénfuvarozás, salak elszállítás mind növelné a költségeket, meg SZTK-t. Adót kellene utána fizetnem, meg aztán a szénárak is nagyon sokat emelkedtek az utóbbi időben, úgyhogy ez sem lenne olcsóbb. – Lényeges változás az adózás terén történt, már pontosan nem emlékszem melyik évben, de a 77-es év környékétől került bevezetésre az árbevétel utáni adózás, mert addig általános jövedelemadózás volt, és a kereskedelmi tevékenységgel azonos szinten bírálták el az egyéni termelést, tehát azonos adót vetettek ki rénk is, mint egy kereskedőre. Pénztári könyvet kellett vezetni, szóval akkor sok feszültség volt valóban, mert olyan előfordult, hogy egy évben négyezer forintot könyveltem el gépkocsihasználatra, üzemanyagra és ezt egyszerűen nem akarták elismerni, azt mondták, hogy hozzak róla számlát, vagy pedig fuvaroztassak a VOLÁN-nal. Akkor pedig nem is kellene adóznom, mert az az összes nyereségemet elvinné.

K: Tehát ehhez képest a jövedelem utáni adózás kedvezőbb volt? Ez könnyebbséget jelentett?

F: Könnyebbséget, mert 150 ezer forint árbevétel után kellett adózni, addig nem is, meg

aztán ha jól emlékszem, vagy két évig futotta az adót az az összeg, amit addig befizettünk.

K: Összegszerűen ez mit jelent, tehát mennyit kellett fizetni addig, és mennyit az új adózási forma szerint?

F: Hát sokaknak azt jelenti, hogy egyáltalán nem kell fizetni semmit, ha nem haladja meg a 150 ezer forintot, viszont az utóbbi időben nem mondom azt, hisz irreálissá válik, de a pénz értékcsökkenésével az adó emelkedik végeredményben, mert ugyan növekedik az árbevétel, növekszik az adó is, viszont növekszenek a kiadások is. Namost, ha addig, hogy úgy mondjam, ha megúsztam egy olyan 70–75%-os kiadással a bruttóhoz viszonyítva, mert itt nagy a bruttó is, de nagy a kiadás is, ez most már 80–85%-os kiadás, tehát lényegében az adóm is emelkedik.

K: Kisiparosokkal beszélgetve elmondták, hogy náluk 200 ezer forint az a határ, amíg megéri, fölé pedig nem érdemes menni, mert azt már elvonják, így van ez maguknál is?

F: Nálunk ez úgy van, hogy akkor megéri, ha az ember egy bizonyos szinten tudja tartani a kiadásait, ez a leglényegesebb és egy dolog, ami befolyásoló tényező, de csak akkor.

K: És mitől függ, hogy szinten tudja-e tartani a kiadásokat?

F: Éppen erre akartam kitérni, most éppen abban a munkában voltunk, hogy bontsuk le ott egy bérelt területről a sátrat, tehát csökkentsem a területet, ezt akarom most elérni, hogy egyharmadával csökkentem a területet. Így megszüntetek egy bérelt részt, nem fizetek utána bérleti díjat, annak a területnek megszűnik a fűtése.

K: Ezek szerint bérel is területet még a sajátja mellé?

F: Béreltem, de most már nem.

K: Hanem csak az édesapja által bérelt, tőle örökölt területet művelte?

F: Igen, azt a 300 négyszögölt béreltem a sajátomhoz, de ez most már fel lesz számolva és annak a rezsije, ebbe a bérleti díj is benne van, ezentúl nem lesz kiadás. Megpróbálom ezen a területen amin vagyok jobban csinálni. Egy kisebb területen gazdaságosabban lehet gazdálkodni, mert egy nagyobb területre a kiadás szinte egyenes arányban nagyobb, tehát a területtel együtt nő a kiadás is, viszont a bevétellel már nem így van, az nem nő egyenes arányban, ha ugyanannyi is a munkaerő, ha pedig fogad segítséget az ember, akkor meg még inkább nő a kiadás. Tehát hogy így csökkentsem, ezzel próbálom a kiadásaimat leszorítani, ez az egyik lehetőség, ami pedig kötelezően a minőség növelését követeli meg egy kistermelőtől.

K: Pontos adatokkal rendelkezik évekre visszamenően kiadásokról, bevételekről? Végez-e feljegyzéseket, számításokat gazdasági tevékenységéről?

F: Minden fillérről van feljegyzésem most kb. öt évre visszamenően, sőt növényfajonként is, mert végeredményben ezt csak így lehet, ezt másképp nem lehet csinálni. Melyik a jövedelmező, ültetési módonként vagy az ültetés idejétől függően, vagy azt, hogy milyen növényt ültettem, ettől függően minden növényt külön vezettem, bevételt, kiadást, mert az összesből nem lehetne úgy külön válogatni és így megvan minden növényről, amivel foglalkozom és ezt csinálom és ez így jövedelmező.

K: Arra kérném, hogy írja le, hogy milyen a gazdasága, tehát milyen területen mivel foglalkozik, hogy fűti, milyen berendezései vannak hozzá?

F: Ez a jelenlegi területem kb. 1100, 1200 m^2 körüli, nem hajszálpontosan tudom, fűtött felületet jelent, ez olyan hogy egy 30–35 °C-os hőmérsékletet tudok benne tartani a fűtőberendezéssel, ami melegvizes fűtés.

K: Mettől-meddig kell fűtenie?

F: Attól függ, hogy mikor vetek, általában január 3–4-e körül szoktam.

K: Tehát a palántát is saját maga állítja elő?

F: Igen, természetesen és attól kezdve fűtök, de az egészen más, nagyobb hőmérséklet kell, de az a kis terület jobban be is van csövezve.

K: Ad-e el palántát, vagy csak a saját maga számára állítja elő?

F: Nem adok el, de van egy barátom, akinek rendszeresen csinálok, ő meg szakmai szempontból kisegített, habár most már abból is sokat elsajátítottam, úgyhogy egyre kevesebbet szorulok rá. Nem a kertészeti dolgokkal kapcsolatban, hanem a technikai résszel, mert ő egy elektrotechnikus, automatákkal, azok javításával segített ki. Lassan már abba is belejövök, már nem egy esetbe előfordult, hogy egy-egy automatát magam javítottam meg. Már sokat eltanultam tőle, de sok éjszaka volt, hogy elromlott a fűtés és kihívtam, hogy javítsa meg a fűtést. Ez a fűtés lényegébe egy melegvizes, automatizált olajfűtés. Tehát olajégő, annak az automatizált berendezései, termosztátok, tehát hőérzékelők, olajszivattyúk.

K: Ezeket akkor nem tudta megcsinálni házilag?

F: Nem, ezek mind gyári berendezések, meg kellett mindet venni. Magát az összeszerelést viszont azzal a barátommal végeztem, akit már említettem. Egyezségünk volt már régen, tehát ő technikai részben segít, és mivel ő is kertészkedik, én palántát adok és ha valami problémája van ilyen szakmai téren, akkor én is segítem.

K: Mennyi üzemanyagot fogyaszt ez a berendezés mondjuk egy hét alatt, nyilván ez is másképpen esik januárban és augusztus közepén?

F: Hát nézze, ezzel kapcsolatban el tudok mondani egy érdekes dolgot. Volt olyan, hogy kétezer-kétezernégyszám m^2 volt a legnagyobb területem, tehát az egész kiterjedt területre egy szezonba elfogyott 85 000 liter olaj.

K: Akkor ezt a 40–50 ezer liter körüli mai fogyasztást átlagosnak lehet tekinteni?

F: Most még kevesebb fog menni, egyrészt az odafigyelés miatt, tehát ami a nagy gazdaságba kint megy nagyban, az ugyanaz megy itt a kicsiben is. Én is az Ötlettől kezdve figyelem ennek a gazdasági lehetőségeit, műszaki megoldásait, különböző hőszigetelésekkel, olyan automatizálással, ami javít a technológiámon, és felhasználom, mert ez saját zsebre megy.

K: Szokott tehát olvasni folyóiratokat, felhasználja azoknak a tapasztalatait? Tud belőle egyes dolgokat hasznosítani?

F: Folyóirat átlagában egy-két jó ötletet lehet hasznosítani, két-három jó ötletet lehet belőle meríteni, vagy mostanra vagy a jövőre nézve vonatkozóan.

K: Volt már olyan, hogy ilyen újságból szerzett ötletet sikerrel alkalmazott?

F: Nem mindig van az embernek lehetősége, hogy azonnal megvalósítson, mint például ez a termovel vagy hogy hívják, ilyen időszakos automatizálási berendezés, mert olyan drága, hogy nem tudom megvenni. De átveszi az ember. Úgy veszem át, hogy veszem azt a termosztátot és felkelek és kapcsolok ide, meg kapcsolok oda. A kertészetben is, és mindig arra ügyelek, hogy mindig annyi legyen a hőmérséklet, amennyi kell, egy fokkal se több. Azelőtt meg úgy volt, hogy tudtam azt, hogy kell az a húsz fok, felmelegedett olyan 20–22 fokra, akkor rendbe volt, most már csaltam vele, azt mondtam, hogy legyen neked elég a 18–19 fok. Inkább felkelek korábban, mert tudtam, ha én a termosztátra bízom, akkor az áprilisba ki fog kapcsolni olyan fél

hét–hét óra tájba, és akkor 9 órára már 30–35 fok lesz, és szellőztethetem ki a szabadba a meleget. De ha felkelek fél 5 óra tájba, akkor kikapcsolom, lehet, hogy egy órára lehűl a hőmérséklet 16–17 fokra, de akkor megspórolom azt a napi 2 órai oaljfogyasztást, és ez nekem már olyan 100–140 liter olaj megtakarítását jelenti abban a fűtési időszakban. Itt én vagyok az automata, én kapcsolgatom ki, meg be a berendezésemet.

K: Érdekelne engem, ha össze tudná szedni, hogy egy újonnan telepítendő 100 m^2-es területhez mennyi befektetésre lenne szükség, mindent beleszámítva, a fóliát, fűtést, munkaerőt, vetőmagot, palántát is?

F: Konkrétumot is tudok mondani, például itt van ez a nagy fóliaházam, ez 360 m^2 területű, annak az olajfűtési berendezései, annak a légtérfűtése, plusz olajfűtése, vasváza, szellőzőberendezése és a benne lévő öntözőberendezése együttesen 53 083,80 Ft 36 m^2. Namost van egy m^2 híján 700 m^2-es fóliaházam is, az félig vas, félig faházas, fűtéssel együtt, abba igaz, hogy nincs talajfűtés, tehát ennek a kivételével az 48 923,– Ft-ba került.

K: És egy ilyen területnek a befektetése mennyi idő alatt térül meg, tehát egy év, tíz év múlva?

F: Ezen a befektetésen még csak az állóeszközt kell érteni, meg ezenfelül jön a fogyóeszköz költsége, ami most már több évente, mint maga az állóeszköz, régebben ez éppen fordítva volt. Meg kell, hogy mondjam, ez is több éves tapasztalat, és nemcsak a magam, hanem a mások szakmai tapasztalata is. Azoknak a kapcsolatoknak a révén van így, amit említettem is, hogy így vezetem, mert itt például majdnem csak fele annyiban van egyik területnek a befektetése, mint a másiknak. Például régen nagy divat volt ez a 7,5 vagy 8 m széles tetszőleges hosszúságú alulvázas házak 3 m magas gerincmagassággal, szóval ennek a befektetése, fűtése, alumíniumcsövekkel, tehát alumínium öntözőcsövekkel, amit akkor még lehetett kapni az AGROKER-nél, onnan vettem. Szóval ennek a befektetése majdnem a duplájába van, mint annak a blokkos fóliaháznak, de ha a talajfűtést is beleszámítjuk, akkor kijön, hogy a blokkos fóliaháznak a befektetése 60–70% a másikhoz képest.

K: Milyen arányban vannak itt magánál ezek a típusok?

F: Nálam van itt mindenféle, olyan nem volt itt eddig, hogy itt valami állandó lett volna. Mindig építettünk, hol kis üvegházat, ilyen vagy olyan típusú fóliaházat, vagy bontott, vagy épített az ember mindig. Ez az első év, hogy ilyen visszaépülés van, eddig mindig az addigi tapasztalatokat meg lehetőségeket felhasználva fejlesztettem.

K: Kezdtük azzal, hogy az édesanyja értékesítette a megtermelt árut, most is így történik ez az értékesítés?

F: Részben saját magam értékesítem, de egy jelentős hányadára szerződésem van.

K: Kivel van szerződése?

F: 74–75-től az ÁFÉSZ-szel szerződök, azelőtt a ZÖLDÉRT-tel.

K: Körülbelül hány százaléka a szerződéses és mennyi a szabad piacon történő értékesítése?

F: Kisebbik részét kell a szabad piacon értékesítenem, ami abból adódik, hogy nem tartanám becsületes dolognak, hogy azt a mennyiséget szerződjem, ami a legjobb termésem volt. Azt tapasztaltam ilyen szerződéseknél, hogy nagy súlyt helyeznek az ilyesmire, habár akadály közlés lehetséges, de én mindig teljesítettem, amennyit

leszerződtem, vagy túlteljesítettem. Éppen ezért nem szerződök túl, hogy tudjam azt teljesíteni, és ami fennmarad, az megy el lényegében szabadpiacon. Habár ebben az irányban is vannak változások, mert az utóbbi évek tapasztalatai azt mutatják, hogy bár fáradtságosabb a szabadpiaci értékesítés, de anyagilag jobban megéri.

K: Ez azt jelenti, hogy a piacon van egy standja és ott árul?

F: Nem, hanem boltokba viszem az árut és nem egyformák az árak, és az ember azt nézi, hogy hol lehet jobban eladni az árut.

K: És vannak már ott is kialakult törzshelyei, vevői?

F: Főleg Borsodban adom el az árut, ott vannak kapcsolataim, már az is majdnem tíz éves, úgyhogy két csatornát fenn kell tartani a biztonságos értékesítéshez. Mert mondjuk volt már olyan is, hogy le volt szerződve 40–50 ezer darab primőr paprika, és ezt nem is volna célszerű beütemezni, mondjuk heti 3–4 ezer darabra, mert nem egyformák az igények sem és nem egyforma a termőképesség sem, mert az inkább szakaszosan termelődik. Ha stabilabbak lennének az árak, akkor hagyhatná az ember még 3–4 napig fejlődni, de ha tudom azt, hogy másnap már egy forinttal kevesebbet kapok darabjáért, akkor inkább leszedem, és bizony ezekből a dolgokból feszültségek keletkeznek, amit én úgy igyekeztem kivédeni, hogy nem terhelem túl a vevőimet, nem tukmálom rá az árumát. Nem jó az a kereskedelemben, ha erőltetem az árumat, inkább az legyen, hogy kelljen az az áru, és akkor inkább elviszi az ember máshová, ha éppen többlet termése van, nem pedig agyonnyomja áruval a vevőt, ha esetleges szívességből meg kapcsolatokra tekintettel át is vennék tőlem. Azt úgy is megérezné az ember, mert ha nem megy el az áru, lejjebb megyünk az árral és utána már csak fanyalogva veszik át, szóval ezt el kell kerülni a jó üzleti kapcsolatok megtartásához.

K: Van-e valamilyen versenytársa, akár a helyi, akár környező vagy más piacon, akinek a jelenléte érezhető, akár kistermelő, akár nagyüzem?

F: Van is, volt is, de nekem ebből különösebb problémám nem származik, ami volt is inkább emberi jellegű a versenytársakkal szemben.

K: Szóval gazdaságilag nem látta ennek hátrányát?

F: Nem, mert mindig megvolt a lehetőségem rá, hogy helye legyen az árumnak és igyekeztem olyan árut értékesíteni, hogy ne legyen problémám az eladásával, és ha az ember nem ragaszkodik mereven ahhoz, hogy egy gyenge I. osztályú árut csak I. osztályúba vegyenek át, hanem engedi a II. osztályt is, akkor mindig jobban meg van annak a lehetősége, hogy bent tud maradni a piacon. Ha az embernek szép árúja van, és a kertészet is elég nagy ahhoz, hogy az ember egy idő után már ilyesmit is megengedhet magának. Nem mondanám éppen, hogy én voltam a nagy hal, aki megette a kicsit, de nem volt olyan értelemben probléma, legalábbis üzleti felfogás volt ez nálam, hogyha az árakból engedni kellett, akkor más esetleg elvitte, vagy többször próbálkozott azért, hogy megkapja azt az árat, de én ezt rugalmasan kezelem, és ilyen szempontból ismernek. Ha valami stabil árhoz van kötve, akkor azt meg is kapom, átveszik az árumat, mást nem fogadnak.

K: Köszönöm a beszélgetést.

FRICZ TAMÁS

A VALÓSÁG IDEOLÓGIÁJA, AVAGY AZ IDEOLÓGIA VALÓSÁGKÉPE?

(Az elmúlt évtized fontosabb általános iskolai tankönyvelemzéseinek tanulságai)

Az általános iskola különleges szerepet játszik a szocializáció folyamatában. Az első olyan intézmény a felnövekvő ifjú életében, amely tudatosan és komplex módon igyekszik felkészíteni őt a környezetében, a társadalomban, egyáltalán az életben való eligazodásra, az adott kulturális–emberi viszonyokba való beilleszkedésre. Ennek során – az adott életkor sajátosságait figyelembe véve – igyekszik széles körű politikai, gazdasági, természettudományi, kulturális stb. ismereteket nyújtani, emellett azonban igyekszik megismertetni a tanulóval az emberi együttélés alapvető normáit, etikai szabályait, valamint a társadalom által deklarált ideológiai értékeket, s az ezek alapján elvárható „helyes" magatartás irányait is.

Bár az iskola egész működésével igyekszik a fent leírt célt elérni, mindez önállóan is vonatkozik a pedagógiai folyamatban fontos szerepet játszó eszközre, a tankönyvre. Különösen a humán tárgyú tankönyvek – olvasókönyv, történelemkönyv, irodalomkönyv stb. – vizsgálata segít annak feltérképezésében, hogy a hivatalosan vállalt tankönyveken keresztül a társadalom milyen nézeteket valló, milyen szemléletű, milyen értékrendű, milyen erkölcsű, milyen tudású és milyen gondolkodású – azaz milyen tulajdonságokkal rendelkező – fiatalok beilleszkedését tartja kívánatosnak. Hogy erre a vizsgálati célra megfelelnek az általános iskolai tankönyvek, azt a szociológusok közül már H. Sas Judit és Háber Judit is egyértelműen megfogalmazta: „Mivel a tankönyv számos bíráláton és lektoráláson, oktatási és kultúrpolitikai szűrőn átmegy, amit végül is tanítanak a gyerekeknek, azt kezelhetjük úgy, mint a társadalom magáról egy adott szakaszban vallott, elfogadott, közvetlenül megfogalmazott képét."[1]

Persze azt is tisztán kell látni, hogy a tankönyvek elemzése nem arról tudósít bennünket, hogy „egy adott társadalom valóságosan milyen, hanem, hogy milyennek akarja látni magát".[2] Vagy más szavakkal fogalmazva: hogy milyen felnőtteket kíván „kitermelni" az iskola falain keresztül.

A tankönyvek tehát legalább két alapvető céllal íródnak: egyfelől igyekeznek bemutatni azt, hogy milyen a valóság, másfelől arra igyekeznek orientálni a tanulót, hogy ebben a valóságban mi a helyes és követendő ember-erkölcsi magatartás és gondolkodásmód. A legnagyobb kérdés azonban az, hogy vajon valódiak, reálisak-e azok az ismeretek, amelyeket a gyerekekkel megtanítanak, nem mond-e ellent az iskolán kívüli, mindennapi életben tapasztaltaknak? S vajon a meghatározott életminták nyújtása, az orientálás olyan irányban történik-e, hogy az alkalmassá válik-e a fiatal társadalom előtt álló ellentmondások feloldásához szükséges emberi magatartások, tulajdonságok, képességek kifejlesztésére? Egyáltalán lépést tart-e a tankönyv a valóság változásaival?

Ezek a kérdések szolgáltak indítékul ahhoz, hogy áttekintsem az utóbbi években készült fontosabb tankönyvelemző írásokat, összehasonlítsam és összegezzem az ezekből származó tapasztalatokat.

Rögtön az elején le kell szögeznem, hogy a módszeres, szisztematikus tankönyvelemzés nálunk még eléggé gyermekcipőben jár, csak mostanában kerül igazán sor – s napjainkban is eléggé elvétve – „az iskolai tankönyveknek, mint az iskolai szocializáció tartalmát manifeszt kifejező objektivációknak a tartalomelemzésére".[3] Ez eleve behatárolta a válogatás lehetőségeit. Ugyan rengeteg cikk, publicisztika, tárca, rövid esszé stb. jelent meg különféle sajtóorgánumokban e témával kapcsolatban, ám ezen írások elsöprő többsége vagy egy-egy olvasmányt, egy-egy tankönyvet elemzett, vagy az általános benyomásokra alapozva fogalmazott meg – természetesen gyakran figyelemreméltó – észrevételeket. Ám módszeres, szisztematikus, szélesebb kutatási mezőben mozgó tudományos jellegű tankönyvelemzésre vállalkozó vizsgálat jóval kisebb számban készült. Gondos áttekintés után végül is négy elemzés ismertetése mellett döntöttem.[4]

Ezek azok az írások, amelyek, ha csak néhány könyvet vizsgálva is, de több szempontból és az első betűtől az utolsóig (beleértve a képi illusztrációkat is) tekintették át a kiadványokat. Így következtetéseik megalapozottak, kiérleltek – azaz továbbgondolhatók.

Miután a kiválasztott tankönyvelemzések egyik része 1972–73-as megjelenésű olvasókönyvekre vonatkozik, másik része pedig 1978-as, illetve 1981-es megjelenésűekre, nem árt megjegyezni, hogy 1978-ban hazánkban széles körű tankönyvreform zajlott le, amelynek során az általános (és a középiskolai) tankönyvekben kisebb-nagyobb változtatásokat, módosításokat hajtottak végre. Az elemzések során ugyan felfedezhető lesz néhány 1978 utáni hangsúlyeltolódás érzékelése, ám az előző időszak tankönyvelemzéseinek alapvető tapasztalatai távolról sem avultak el, így ezek bemutatása is célszerű és elkerülhetetlen.

Tankönyvszagú ismeretek és világkép 1972–1973-ban

Ahogy a Háber Judit–H. Sas Judit szerzőpáros *A tankönyvszagú világ* című könyvük bevezetőjében megemlítik, mind ők, mint a Horváth Ágota–Andor Mihály szerzőpáros az 1972–1973-ban megjelent általános iskolai olvasókönyveket vették – közel azonos időszakban – górcső alá. S bár megközelítéseik, rendszerezési szempontjaik sok tekintetben eltérnek egymástól, következtetéseik és megállapításaik jórészt összecsengenek.

Horváth Ágota és Andor Mihály az általános iskolai első és másodikos olvasókönyvek elemzésekor azt a célt tűzték ki, hogy megvizsgálják a könyvek által nyújtott társadalmi ismereteket és azok minőségét.

Az ismeretek hitelességét, „realitását" tekintve már az elején leszögezik, hogy azok nem állnak össze egységes rendszerré, meglehetősen zavaros, kusza konglomerátumot alkotnak, s így rögzülnek a gyermekek fejében is. Például nincs „kihasználva" az a tény, hogy a mezőgazdasági termelés folyamatos, ciklikus, s ennek bemutatása jól rögzülhetne a 6–8 évesekben. Az olvasmányokból éppen e folyamatszerűség nem derül ki.

Meglehetősen kevés a történelmi ismeretet nyújtó olvasmány, ám azok is túlzottan leegyszerűsítettek és vulgarizáltak. Megítélésük szerint mindez azzal magyarázható, hogy

a bizonytalanság a gyermekek befogadóképességét illetően végül is e képességek alábecsülésében és „gügyögésben" realizálódik.

Az elsős és másodikos könyvek ismeretei nagyrészt „vidéki" jellegűek, a vidéki életet mutatják be. Úgy tűnik, mintha elsősorban városi gyermekek számára készültek volna a könyvek. Ez azért is kedvezőtlen, mert az ismeretek ilyen típusú egyenlőtlen elosztása növeli a városi gyermekek előnyös helyzetét a falusiakkal szemben, s így a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére e téren nem kerül sor.

A társadalmi munkamegosztás bemutatása a nemek szempontjából erősen idealizált: a nők sokkal kevesebb foglalkozást űznek, mint a férfiak, szinte „csak" pedagógusok és orvosnők. Ezen túl azonban a munkafajták, foglalkozások bemutatása is szűk körű, túlságosan hiányos.

Az ismeretek minőségére, vagyis az olvasókönyvek beállítottságára rátérve megállapítják, hogy a tankönyvek által bemutatott családkép tradicionális és konzervatív. Szellemi hierarchia uralkodik az „olvasmány-családokban", ahol az apa az ismeretátadó és nevelő, míg az anya a család fizikai szükségleteiről gondoskodik. Tehát erősen tekintélyelvű a családkép, bár azt sem lehetne állítani róla, hogy teljesen hamis képet fest a valóságról. A szerzők szerint ugyan nem kellene idealizálni (például mindig a teljes egyenjogúságot bemutatni) a családképet, de a családi szerepek változását, átalakulását, s a változás során lezajló, időnként súlyos konfliktusokat érzékeltetni kellene. Ám mind itt, mind máshol, szinte megoldhatatlan feladat elé állítja a tankönyveket a valós konfliktusok bemutatása.

Ráadásul mindkét könyvet átlengi a szülők iránti hamis áhitat, a gyermek mindig hálás és büszke szüleire. Mindez persze nem véletlen: a túlharmonizált szülő–gyermek viszony csak része a minden ízében tökéletes társadalomnak.

A felnőttek minden olvasmányban teljesen tökéletesek. Az apa – a munkás – a gyári, mezőgazdasági, sőt a bányamunkát is könnyen, élvezettel, örömmel végzi, s minden kérdésben neki – illetve tágabban a felnőtteknek – van igaza. Persze a gyerekek is ideálisak: vagy abszolút „jó" gyerekek, vagy csak egy kicsit rosszak, s egy enyhe figyelmeztetés azonnal a jó útra tereli őket. A verés ténye egyáltalán nem merül fel – a tankönyv tehát még nem hallott ilyenről. (Annál inkább a tanuló. . .)

A szerzők vizsgálták a szövegben a jelzők és határozók használatának jellegzetességét is. Eszerint egyértelműen túltengenek a pozitív jellegűek. A négy leggyakoribb jelző: jó, szép, új, kedves. Negatív jelzők szinte csak a gyerekekre, de döntő többségében a tárgyakra vonatkoznak.

A szerzők összegző megállapítása alapján elmarad, vagy rosszul valósul meg a gyermekek felkészítése a felnőtt életre. „Ha az olvasókönyvek valóságképéről azt mondtuk, hogy a tanulók ebből nem ismerhetik meg a valóságot, akkor a szókészletéről azt mondhatjuk, hogy ezzel nem lesznek képesek a világot leírni."[5]

Háber Judit és H. Sas Judit tanulmányuk bevezetőjében megállapítják, hogy bár a vizsgált alsó osztályos olvasókönyvek 1972–73-as keltezésűek, mégis érvényességük, hatásuk a generációkban legalább 20 évig megmarad, minden változás ellenére is. Mert ugyan igaz az, hogy a tankönyv az iskolai hatásmechanizmusban csak egy tényező, a pedagógus szerepéhez képest talán nem is a legjelentősebb, ám a tankönyvek „központi" irányelveitől senki sem függetlenítheti magát, az átlagos pedagógus különösen nem.

A szerzőpáros már a bevezetőben kísérletet tesz arra – s ezzel kapcsolódunk is az előző tanulmány utolsó gondolatához –, hogy a tankönyvben használt nyelv sajátosságait

elemezze. Megállapítják, hogy túlburjánzanak a jelzős szerkezetek, s ezek a jelzők részben sztereotipek, részben a mesterségesen felfokozott érzelmek nyelvi kifejezői. E jelzők emellett a gyermekhez, mint nem teljes értékű lényhez való szólás nyelvi megfelelői, s végül a társadalmi rétegeket archaizáló módon, erősen konzervatívan megjelenítő kifejezésformák. Hogy mindez milyen hatással van a szerzők szerint a gyermekek gondolkodására? „A sztereotipiákat szolgáló jelzők sztereotipizált gondolkodást készítenek elő."[6]

Mielőtt rátérnének a szövegelemzésre, még a tankönyvek képi világáról is tesznek néhány megjegyzést. Megállapítják, hogy a képi-vizuális hatás ebben a korban talán az olvasmányoknál, a verbális üzenetnél is esszenciálisabb, s annál is inkább kedvezőtlen tapasztalat, hogy „más, nem iskolai célú gyermekkönyvektől eltérően, a tankönyvek kiállítása meglehetősen igénytelen".[17] Nem szépek a képek, nem művészi értékűek – nem alkalmasak az esztétikai igényesség felkeltésére.

Háber Judit *Tankönyvszagú világ* című tanulmányában nemzetközi kitekintést nyújtva már az elején rámutat arra, hogy például a francia tapasztalatokkal szemben a magyar tankönyvek a mai, s nem az idilli múlt világáról akarnak tudósítani. Ez még relevánsabbá teszi azt a prekoncepciót, hogy a tankönyv egy kicsit társadalmunk hivatalosan elfogadott tükrét képezi.

A szerző először az ismeretek milyenségét elemzi. Megállapítja, hogy a szellemi foglalkozások bemutatása meglehetősen szűk körű és szegényes (szinte csak orvos és pedagógus bukkan fel), emellett pedig hiányoznak az igazán modern, mai munkafajták és foglalkozások. (Nincs számítógépen, automata gépsoron dolgozó munkás, de még tévé-t és rádiószerelő sem.) A konzervatív szemlélet abban is jelentkezik, hogy a nők igen kis arányban dolgoznak a férfiakhoz képest, szinte csak a leghagyományosabb szakmákban.

A munka világa általában abszolút idealizált. Mindenki tökéletesen végzi a feladatát, áldozatkészen, sőt hősiesen. „Az élet árnyoldalai nemcsak az élet egészét illetően, hanem a munka világában sem léteznek".[8] A munkamegosztás hierarchiája sem vehető észre az olvasmányokban, úgy tűnik mintha nem lennének főnökök–beosztottak. Ezen keresztül is egy látszólagos harmonikusság és konfliktusmentesség érzete keletkezik.

Érdekesen mutatja be Háber Judit azt, ahogyan a tankönyv az emberek, családok életmódjának nivellálódását, szürke, jellegtelen átlagosságát állítja be követendő célnak és példának. A televízió-vásárlásról szóló olvasmány nem is említi azt, hogy a tévé milyen változást hoz a család életében, csak arról szól, hogy egy újabb – mindenki által elismert és értékelt – tárggyal gyarapodott a család vagyona. Mindez „azt sugallja, hogy természetes és jó, ha az emberek állandóan arra törekednek, hogy éppen olyanok legyenek, mint a szomszédok, mint a környezetük, hogy a konformitás igénye természetes dolog".[9]

Az erkölcsi, együttélési kérdésekkel foglalkozó olvasmányok jellegüket tekintve hasonlóak az imént említettekhez: a kissé zavaros etikai illik–nem illik kódex, az erkölcsi tanmesék rendező elve a komformitás, az engedelmesség. Erkölcsi konfliktus egyáltalán nincs, a tankönyv szerint az erkölcsi szokások betartása nem nehezebb feladat, mint az étkezésieké...

A szerző megfigyelése szerint a szürkeséget, átlagosságot, nivellálódást még csak erősíti az olvasmányok egyhangúsága. Kevés a játékos szöveg, nincs humor. A gyerekek is egyformák, legfontosabb tulajdonságuk a kötelességteljesítés. Meglepő, hogy a szorgalom a legfőbb erények egyike, s az egyéni intellektuális képességek erősen háttérbe szorulnak.

Ez még az iskola mindennapi gyakorlatának is ellentmond, hiszen az intellektuális teljesítés a mai iskola egyetlen mércéje a tanuló megítélésében!

Az emberi kapcsolatok meglehetősen szűk körűek, zártak. Szinte mindig a családi érintkezésről szólnak az olvasmányok, s ez a teljes befelé fordulást, a kisvilágba zárkózást állítja követendő mintaként a gyermekek elé. E minták szereplői lemondanak arról, hogy önmaguk által választott kapcsolatokra, barátokra tegyenek szert, így némileg lemondanak saját sorsuk alakításáról is.

Háber Judit tanulmánya végén – hogy meggyőződjön arról, mennyire „szükségszerű" az elsős–negyedikes tankönyvek ilyen jellege – átolvasta a négy osztály számára írt *Tanterv és utasítás* című hivatalos kiadványt, mely a pedagógiai elvárásokat tartalmazza. Nos, a szerző megállapítja, hogy a tankönyvek ebből a szempontból teljesen „autentikusak". A módszertani könyv is nagyvonalakban azt várja el, hogy felhőtlen, gondtalan világba vezessék el a tanulókat, ahol nincs semmiféle probléma. Végső megállapítása: „A bizonyos szempontból idillizált (mert nem szerepelteti a csúnyát, a rosszat, az erkölcsileg negatívot) és a hamis (mert a való életnek, a valóságos tapasztalatoknak ellentmondó) világ bemutatása csak elfordulásra késztet ettől a világtól".[10]

Tegyük e gondolathoz hozzá: a hiteltelen valóságkép nemcsak a bemutatott valóságtól, de az azt bemutató intézménytől – az iskolától – való elfordulásra is késztetheti a tanulókat. Így szembenállása a szocializáció fontos intézményével már ebben a korai időszakban kibontakozhat.

H. Sas Judit *Milyen legyen a férfi, a nő, a család* című tanulmányában a férfi és női (és gyermek-) szerepek minőségét vizsgálta az olvasmányok jelzésrendszere alapján – vagyis azt, hogy a tankönyvek milyen női és férfi személyiséget állítanak előtérbe, milyen típusú családot tartanak ideálisnak, követendőnek.

Kiderül, hogy már a szereplők számának nemek szerinti megoszlása is egy férfivilág képét rögzíti a tanulókban. Olyan olvasmányokat olvashatunk, amelyekben a termelésben elsősorban férfiak dolgoznak, az utcán is csak dolgukra sietők férfiakkal találkozunk, egyáltalán a világ fontos dolgaiban a férfiaké a főszerep, a nők kevésbé fontosak és eléggé jellegtelenek. Megállapítható, hogy „érvényben lévő tankönyveink a nemek viselkedésével, előírt szerepek tartalmával kapcsolatban lényegében az eddigi társadalmak történetileg átörökített, hagyományos mintáit követik."[11]

Tanulságos az is, hogy az olvasmányoknak csak a 12,5 százaléka foglalkozik a családdal, egyáltalán, a magánéletre összesen 28,6 százalék marad. A többi olvasmány döntően munkával, osztályharccal, ünnepekkel foglalkozik.

A családok élete szinte csak a gyermekek oktatásából, neveléséből áll, szinte teljesen hiányzik a család bensőségességét megteremtő mesélés, ének, játék stb. Nincs, vagy alig van kötetlen (olvasás, sport, séta stb.) tevékenység. H. Sas Judit is utal arra, hogy az emberi kapcsolatok erősen zártak, az olvasmányok nem keltik fel az igényt a gyermekekben a barátkozásra.

Bár konfliktusmentesnek tűnik ez a világ, aligha mondható idillinek, hiszen az emberi tevékenységekben és kapcsolatokban szűk és színtelen. Az idill legfeljebb abból származik, hogy a tankönyv e világot úgy tünteti fel, mintha e világ lenne a legjobb, amin senki nem akar semmit sem változtatni. A legkárosabb következmény mégis az, hogy „a tankönyvben ábrázolt tevékenységek, emberi kapcsolatok semmiképpen sem készítik fel a gyerekeket a valóságos konfliktusok, feszültségek létére, amit a gyerekek természetesen átélnek".[12]

A szereplők személyiségjegyeit vizsgálva megdöbbentő adat, hogy a felnőttek tulajdonságai (összesen 204 ilyen van) 100%-ban pozitívak. Azaz: mindenki abszolút tökéletes. Emellett megfigyelhető, hogy míg a fiúknak, férfiaknak karakterisztikus tulajdonságaik vannak, van személyiségük, addig a nőknél-lányoknál a személyiség teljesen elmosódik. A férfiak bátrak, pontosak, szorgalmasak, kötelesség- és felelősségtudók, míg a nők gyengédek, megértők, rendszeretőek. Természetesen ebben nagyon sok a realitás, s ezt H. Sas Judit is érzi, s ezért teljes joggal teszi még hozzá: nem a sztereotip tulajdonságokat bírálja, hanem az emberi emancipáció hiányát. A cél az lehetne, hogy „a férfiak éppen olyan természetességgel és sokszor képviselhessék a társadalomban a gyöngédséget és a figyelmet, mindez éppenúgy személyiségük része lehessen, ahogy a nő a világ dolgaiban való eligazodását és eligazítást".[13] Ezzel szemben a tankönyvek szinte áthághatatlan falakat húznak a két nem személyiséglehetőségei közé.

Ugyanakkor hozzáteszi mindehhez a szerző, hogy a konzervatív családkép megjelenése a tankönyvekben nemzetközi jelenség. (Francia, amerikai példák tanúsítják ezt.) Ráadásul az is igaz, hogy társadalmi körülményeink erősen behatárolják a gyors szerepváltozások, az emancipálódás lehetőségét a férfi–nő kapcsolatrendszerben. A probléma inkább az, hogy társadalmunk ideológiája számos elemében megkérdőjelezi a hagyományos családképet, s igyekszik egy modernebbet kimunkálni, mégis a tankönyvek nem segítik az új – s már nálunk is sok helyen létező, érzékelhető – kapcsolat- és családmodellek bemutatását, sőt ezek ellen hatnak.

A szerző tanulmányát olvasva számomra még e problémánál is fontosabbnak tűnt az a megállapítása, amely a változatlanságra késztetés modelljét tágabban értelmezi: „A hiba nélküli felnőttek és a szűkösségnek, nehéz munkának, nehéz életnek örülő környezetvilág a változtatás szándékát tagadó tekintélyelvet sugallja."[14]

Azaz a világ úgy jó, ahogy van, nem szabad rajta változtatni, fogadjuk el ilyennek. Mindez azért súlyos paradoxon, mert társadalmunk felvállalt ideológiája, a marxizmus–leninizmus egyértelműen az adott viszonyokkal soha meg nem elégedő, a minél jobb megoldásokat kereső embertípust állította előtérbe. S túlzott és káros leegyszerűsítés a tankönyveken keresztül azt sugallni, hogy ez az embertípus a szocializmus létrejöttével megszűnik létezni.

Pszichológiai zsákutcák az 1978–81-es olvasókönyvekben

Vekerdy Tamás tanulmányának már a címe is *(Pszichológiai szempontok érvényesülése az iskolázás alapozó szakaszában)* pontosan tisztázza elemzésmódjának jellegét. Ám alapos, szinte szóról szóra történő vizsgálódása a pszichológia határain túlmutató következtetésekre is módot adott a szerzőnek.

Tankönyvelemzései során az első–negyedik osztályos olvasókönyveket nézte át, amelyek először 1978-ban jelentek meg, majd a bírálatok hatására legutóbb 1981-ben javították őket. (E javításokat is figyelembe vette.) Bevezetőjéből megtudjuk, hogy 1972–83 között mintegy 220 óvoda, általános iskola nevelési tanácsadójában dolgozott, s tapasztalatai alapján megállapítható, hogy iskoláinkban a nevelés háttérbe szorult, s az oktatás került túlsúlyba. Emellett a tankönyvelemzés szempontjából sem érdektelen azt megemlíteni, hogy iskoláink – a szerző tapasztalatai szerint – nem a valódi képességeket, hanem

az egyenletes alkalmazkodást honorálják, amelyet legtöbbször a tanuló saját személyiségének kárára valósítanak meg. (Zárójelben jegyzem meg: ezek szerint s az eddig kifejtettek alapján különös, ám nem túl előnyös azonosságot mutat a tankönyvek által sugallt értékvilág, magatartásforma és a pedagógiai folyamatban reálisan mutatkozó elvárás- és követelményrendszer.)

Az elsős és a másodikos könyvekről általánosságban állapítja meg a szerző, hogy ezek a megelőző évek könyveihez (így nyilvánvalóan többek között az 1972–73-asakhoz) képest javultak, illetve javulnak is, és az oly gyakori élethazugságok a könyvekben részben eltűntek vagy elhalványodtak. Ám sok probléma fennmaradt, illetve újak keletkeztek. Ezek közül: nem mindig érthető a tankönyv, sok a rejtjelesség. Túlságosan érvényesül a szakszempont, ami azt jelenti, hogy a közlés tárgya az elsődleges jelentőségű, a gyermek szempontjainak érvényesítése helyett. A képi megoldások nem egyértelműek és nem egységesek, küszködnek a stilizáció és a naturalizáció ellentétével. Nagyon gyakran előfordulnak továbbra is édeskés, érzelmileg hazug, mondvacsinált „zsánerképek" az irodalmi szövegekben.

Vekerdy kitér a tankönyvkiadás jelenlegi szervezeti feltételeire is. (Teljes joggal, hiszen a gondok egyik alapvető forrása itt keresendő.) Megállapítja, hogy gondot okoz a tankönyvkiadás területén jelenleg a Tankönyvkiadó monopolhelyzete. E kiadó szűk kapacitásánál fogva nem bírja egyedül hibátlanul végezni a munkáját, így fordulhat elő rengeteg nyomdai hiba is. Bár elvileg a pedagógusok választhatnak olvasókönyvet – például elsőben a színesebb, érdekesebb Maci-sorozat és a Komankocs–Meixner-féle könyv között –, ám a tanítókra az utóbbit kénytelenek kényszeríteni – kapacitás-okok miatt. (A szerző is ezt a változatot, mint elterjedtebbet elemzi.) Viszont egyértelműen a kiadó hibájául rója fel azt, hogy nem akceptálja eléggé az elkészült könyvekkel kapcsolatban a szakértői véleményeket.

A továbbiakban Vekerdy Tamás rátér az olvasókönyvek igen részletes vizsgálatára. Meglehetősen nehéz idézni ebből, mert a szerző szinte mondatról mondatra halad, s szinte minden szót, szóképet, jelzőt stb. értékel is. Ebből adódik, hogy rengeteg azonos jellegű bírálata, vagy esetleg dicsérete hangzik el az egyes megfogalmazásokkal, olvasmányokkal kapcsolatban. Éppen ezért ezúttal csak arra törekszem, hogy az azonos típusú megállapításaiból ragadjak ki egyet-egyet.

Az elsős tankönyvet „böngészve" felfigyel a szerző arra, hogy a könyv evidensnek veszi az egyik Weöres-vers ismeretét. Joggal állapítja meg, hogy ezzel differenciálja a tanulókat, s nem segíti a tudásbeli egyenlőtlenségek csökkentését.

Több megjegyzésben is rámutat arra, hogy a családon belül direkt, érzéketlen nevelés zajlik, ráadásul irreális körülményeket feltételezve. (Egy mesében például minden gyermekes mozgás el van tiltva a gyermektől.) A bemutatott nevelési szituációk értékzavart okoznak, például akkor, amikor az egyik olvasmányban a béke ellenségeit – el kell pusztítani.

Az elsős könyv egyik legnagyobb hibájának – természetesen pszichológiai szempontból – a túlzott didaktizmust tartja, azt, hogy a könyvek nem bíznak a gyermek tudásában, önálló gondolkodásában – így passzivitásra kényszerítik.

A másodikos könyvet tartja a legjobban sikerültnek a négy közül a szerző. Bár még erre a könyvre is jellemző a didaktika, tehát az inkorrekt információ, az életidegen szituáció. (Például a kisdobosról szóló történet borzasztóan patetikus, érzelgős, közhelyes

– semmi köze a „valóságos" kisdoboshoz.) Fanyarul állapítja meg a szerző: ez a legjobb könyv – mégis tele van hibával.

A harmadikos könyv Vekerdy szerint nagy visszaesés a másodikoshoz képest. Talán legnagyobb hibája, hogy hiányzik belőle az irodalmi írások személyessége, miután átírták az eredeti műveket, „átlagosították" stílusukat. Ebben a könyvben egyre több a történelmi ismeret, s ezekben sok a hiba, az összefüggéstelenség. Húsvétról szólva bizonytalan a megközelítése a keresztény-zsidó hagyománynak, kimarad a feltámadás, s egyértelműen nincs említve a karácsony! (Hadd tegyem hozzá: nyilván a tankönyvszerzők sem tudták eldönteni, hogy mit kezdjenek vele – így inkább nem is kezdtek vele semmit.) Augusztus 20-ával kapcsolatban nem említi a könyv István királyt. A honfoglalás előtti magyarok bemutatása igen kiragadott, kusza, érthetetlen. Anonymus írásából „kiszedték" az akkori stílus jellegzetességeit. Teljesen kimaradt a Biblia az olvasmányokból. Végül: akárcsak a kisdobosokról, az úttörőkről is demagóg szöveg hangzik el.

Vekerdy kifogásai talán két vonatkozásban összegezhetők: egyfelől az írások stílustalanításával, a személyes varázs kiölésével lehetetleníti a tankönyv, hogy a gyermek érzelmi, intenzív viszonyba kerüljön az olvasottakkal. Másfelől az ismeretek összefüggéstelen, hiányos közreadásával végül is a tanulók között mutatkozó esélyegyenlőtlenségeket nem csökkenti, sőt. (Hiszen csak a tájékozott, jólinformált szülők segítségével kaphat eligazítást és tisztázódást a gyermek az idézett történelmi eseményekben.)

A negyedikes könyvet a szerző színvonalasabbnak tartja a harmadikosnál, mivel több benne az egyéni stílus, a hitelesség. Ám a történelmi ismeretnyújtás pontatlanságai itt is sorakoznak. A Rákóczi-szabadságharc leírása kapcsán az árulóval kapcsolatos „bűnbakképzés" tünetei mutatkoznak. Túlzott leegyszerűsítés azt leírni, hogy Széchenyit „abban az időben" mindenki követte. A 30-as évek munkásságát torzan, hamisan mutatják be az olvasmányok. Erősen propagandisztikus és optimisztikus kép tárul fel a szovjet katonákról. Egy mai jelenségről a Balatonról csupa szépet és jót ír a tankönyv, holott az teljesen evidens, hogy szinte minden gyermek a saját szemével tapasztalhatja, hogy a Balaton és környéke nem mindig és nem mindenben szép és jó. Az úttörőélet bemutatása ezúttal is (immár hagyományosan) illúziókon alapszik.

Vekerdy a tanulmány végén ismét fanyarul állapítja meg, hogy a könyv mindezek ellenére nem a legrosszabb, de még jobb lehetett volna, ha a szerzőknek nem sietve, kevés pénzért és sok tematikus kötöttséggel kellett volna megírniuk.

Bár Vekerdy kutatási beszámolójában csak elsődleges benyomásait írta le, s természetesen ezeket is döntően saját szakmája, hivatása szempontjából, mégis úgy vélem, aligha lehet nem észrevenni a tankönyvek „belső világában" mutatkozó problémák kontinuitását 1972–73 és 1978–1981 között.

Stabilitás-eszmény a 70-es, 80-as évek történelem-, irodalom- és olvasókönyveiben

Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor egészen más megközelítésből folytatják tovább a vizsgálódást. Háttérbe szorul a pszichológiai részletező megközelítés, helyette arra kíváncsiak, hogy milyen sajátosságokat mutatnak a szocializmuskép alakulásának értékvonatkozásai az általános iskolai tankönyvekben. Új az is, hogy összehasonlító elemzést

végeznek, a 40-es, 50-es, 60-as, 70-es és 80-as évek egyes könyveit tekintik át, s nemcsak olvasókönyveket, hanem főleg történelem- és irodalomkönyveket. A szocializmuskép „kirajzolása" kapcsán vizsgálják a tematikát, az erősen jelenlévő értékeket, a stílust, a speciális hatóeszközöket és a kulcsszavakat.

Miután számunkra ezúttal a mai tankönyvek szocializmusképe érdekes, ezért csak röviden utalnék a 40-es, 50-es évek tankönyveivel kapcsolatos megállapításaikra. Elemzésük döntően azt bizonyítja, hogy milyen erősen az éppen adott politikai „vonal" és ideológia határozta meg a könyvek történelemszemléletét, értékeit. Az 1940-es történelemkönyvek összefogásról, humanizmusról, koalíciós szemléletről beszélnek, még erős a nyugat-orientáció. Az 1948-as könyvben már az osztályharc kerül előtérbe, romantikus forradalmiság jellemzi, s annak a bizonyítása, hogy az egyén a társadalmat is képes megváltoztatni. Még „népfrontos" jellegű ugyan a könyv, de már érződnek benne a sztálinista elemek. Előtérbe kerül a forradalmi kérlelhetetlenség, a harc, az eszmény döntő szerepe.

Az ötvenes évek történelmi tankönyvei viszont már erősen gazdaságcentrikusak és teleológikusak. Minden történelmi eseményt szükségszerűnek állítanak be, minden a reakció és a haladás poláris szembeállítására egyszerűsödik le. Az irodalomkönyvekben jellemzővé válik az egyéni sajátosságok háttérbe szorítása, az egyén alávetettsége, a mindent elsöprő közösségiség.

Éles váltás mutatkozik a hatvanas és a hetvenes években írott tankönyvekben. A történelemkönyvek (6.–8. osztály) szakítanak a „mindent a vezetők (Rákosi, Sztálin) hajtanak végre" szemlélettel, s az addigiakhoz képest nagyobb szerephez jut az egyén, az egyéni aktivitás. A történelmi események magyarázata tárgyilagosabbá válik, felbukkannak az alternatívák, előtérbe kerül az össznépi politikai szemlélet. Emellett erősödik a szociologikus, tényszerű adatolás, a társadalom szerkezeti változásaira való figyelés. Új jelenség is megfigyelhető azonban: a stabilizálódás, a kiegyensúlyozottság szempontjából értékelődnek át a történelem korábbi eseményei. (Így például Mátyásnál a stabilizáló erőpolitikát hangsúlyozza a könyv.) Erősödik a szakképzettség és a demokratizmus követelménye is (ezzel is magyarázható talán, hogy István királynál kiemelik: mindig megbeszélte ügyeit a tanáccsal).

Az irodalomkönyvekben is csökken az ideológiai szempontok meghatározó ereje. Előtérbe kerül viszont a különösség, ami az egyedi és az általános direkt kapcsolatát enyhíti. A mondanivaló uralma helyett a konkrét szereplők kerülnek előtérbe, akik egy különösséget, szociológiailag egy érdekcsoportot képviselnek. A legfőbb emberi értékek közé tartozik döntően a humánum, az alkotómunka, a küzdelem, a közösségi szolgálat, a felelősség az emberekért. E tankönyvek újra megbecsülik az individualitást, növekszik az egyéni – humánus értékeken alapuló – magánlét bemutatása. A szerzők megállapítása szerint a nagy társadalmi célok szolgálata az egyéni kisvilág boldogságához igazodik e könyvekben.

Az 1981-es olvasókönyvek ezt a tendenciát itt-ott némileg tovább fokozzák. Most már az invidualitás úgy jelentkezik, hogy szinte teljes egészében az apró, mindennapi élettevékenységek uralják a könyvet. S bár nagyobb az életszerűség az előző könyvekhez képest, még mindig túlzottan idillikusak ezek a zsánerképek. A polgári lét konszolidált, kiegyensúlyozott világa vázolódik itt fel, amelybe a gyermek úgy léphet be, hogy a tankönyv sugallata alapján később formálhatja is azt. Ám e formálás hogyanjára legfeljebb a

magánlét szintjén van válasz: a társadalomban való eligazodásra, cselekvésre kevés az útmutató tábla. A szerzők joggal jegyzik meg: e tankönyvek hitelesen tükrözik a hetvenes évek politikátlanodását, magánlétbe fordulását, azt, hogy ebben az időszakban nem időszerű az egyéni cselekvés történelmi ereje.

Az utóbbi három évtized tankönyveiről néhány összegző megállapítást tesznek írásuk végén a szerzők. Sajátos problémaként említik meg azt, hogy míg az utóbbi húsz–huszonöt évben társadalmunk nagy vonalakban változatlan képet mutat, addig a „mélyben" fokozatosan jelennek meg az új, a későbbiekben számottevő szerepet játszó jelenségek. Ám a tankönyvszerzők, talán e nagyobb változatlanságból kiindulva a tankönyvek jellegén, struktúráján, tartalmán alig-alig változtattak, s így lemaradtak az új jelenségek, tendenciák bemutatásáról, s a kor uralkodó, valós értékeinek tükrözéséről. Kevéssé jelenik meg az új tankönyvekben például „legfrissebb" gondunk: a gazdasági növekedés elakadása, a stagnálás állapota.

Bár fel-felbukkan az egyéni társadalomalakítás igénye (főleg a hatvanas években, később egyre kevésbé!), ám annak lehetőségeire, formáira nem készít fel egyik könyv sem. Ehelyett a korszak viszonyainak elfogadását, leíró szemlélését indukálják. Változtatásra, az eszmények és a valóság összehangolására nem tesznek kísérletet.

Annyit érdemes hozzáfűzni itt a szerzők gondolataihoz, hogy az egyéni cselekvés lehetőségeinek hangoztatása, s azután e cselekvés konkrét módozatairól való hallgatás végül is nagy vonalakban ugyanazt az eredményt hozza, mint hogyha egyetlen szó sem hangzana el az egyéni cselekvés fontosságáról. Vagyis passzivitásra szoktatja a tanulókat, s esetleg még arra, hogy megkérdőjelezzék a tankönyv őszinteségét.

Összegzés helyett

Aligha lenne szükséges az ismertetett tankönyvelemzések legfontosabb következtetéseit újra, sűrítve megfogalmazni, hiszen a szerzők is igyekeztek megállapításaikat összefoglalni. Inkább e munkák tapasztalataiból adódó, számomra legfontosabbnak tartott három szempontra hívom fel végül a figyelmet.

1. A tankönyvek szinte mindig, hazai és nemzetközi vonatkozásban is fáziskésésben vannak. Ez annyiban teljesen érthető, hogy igyekeznek általánosabb, hosszabb távon ható érték- és normarendszert nyújtani, s nyilvánvaló az is, hogy ezért a lassabban mozduló, stabilabb történelmi korszakokban jobban töltik be szerepüket. Ám ezt mégsem tekinthetik a tankönyvkészítők „örök adottságnak", annál is inkább nem, mert az utóbbi 20–40 év nemzetközileg is és hazánkban is a páratlanul felgyorsult fejlődés és átalakulás évtizedei voltak. Ez mindenképpen új jelenség, és mindenképpen változásokat kell, hogy indukáljon a tankönyvkészítésben is. Elsősorban két irányban: egyfelől a gyors változások korában szükségessé válik a tankönyvek sűrűbb, alaposabb korrigálása, új olvasmányok bevétele, mások kivonása, a hangsúlyok áthelyezése, egyes megközelítések módosítása stb. (Ez nem jelent kétévenkénti tankönyvreformot!) Vagyis: az ismeretek, normák, értékek gondozása. Másfelől e gondon úgy kellene segíteni – s talán ez a lényegesebb, időtállóbb szempont! –, hogy a könyvek a világot ne statikusnak, örökérvényűnek ábrázolják, hanem mozgásban, változásban, s leginkább konfliktusaival együtt. Érzékeltetniük kellene az elmozdulást, a fejlődés belátható irányait is, úgy a politikában, mint a társadalomban, a

munkában vagy a családban. Egyszóval kedvező lenne, ha a tankönyvek zártból nyitott jellegűekké formálódnának, s egyúttal így a tanulók előtti hitelességüket is kevésbé veszítik el. Sőt, éppen azt a látásmódot fejleszthetik ki az új generációkban, hogy saját helyzetük is állandóan változik, s ebben az egyes ember is szerepet játszhat.

2. Jobban kellene igazodni a tankönyveknek a gyermekek életkori sajátosságaihoz. Idevágó vizsgálatok bizonyították (egy friss példa: dr. Szebenyi Péterné: *Tanuló ifjúságunk értéktudatának jellemzői*, Kézirat, 1986.), hogy a gyermekek (illetve fiatalok) csak 16–18 éves korukban képesek először világnézetet elsajátítani, egyáltalán nagyobb fogalmi egységekben gondolkodni. (Úgymint: nemzet, történelmi korszak, régió, politika, eszme stb.) Az általános iskolában azonban mégis zajlik – a tankönyveken keresztül, de az oktatási folyamat egészében is – az erőltetett, szükségképpen leegyszerűsített, s így végül is nyilvánvalóan hamis ismeretek, nézetek sulykolása. Ebben az életkorban ezek csak zavart okoznak a tanulók fejében, s inkább rombolnak, mint felépítenek ilyen típusú értékeket. Éppen ezért fontos pedagógiai, elméleti feladat megtalálni az életkorban előrehaladva fokozatosan bonyolultabbá váló és „kitáguló" ismeretátadás, normaátadás módozatait – a tankönyvekben és a pedagógiai gyakorlatban egyaránt.

3. Alapvető, s a legaktuálisabb gondnak azt tartom, hogy emberképükben, sugallt életmód és magatartásmódjukban a vizsgált tankönyvek egyszerűen ellentétes hatást fejtenek ki azzal a kívánatos mintával szemben, amely a társadalmunk előtt álló nem kis ellentmondások feloldásához nélkülözhetetlen lenne. Mert miről van szó?

Egyre szélesebb körökben fogadják el azt a gondolatot, hogy társadalmunk továbbfejlődéséhez nélkülözhetetlenné vált a reformfolyamat felgyorsítása (a radikalitás mértékéről vita folyik), s minden szférára való (politika, gazdaság, kultúra, helyi társadalom stb.) kiterjesztése. Világossá vált az is, hogy e nagyszabású folyamatban a szűkebb: helyi, adott munkaszervezetben, lakóterületen, kulturális, politikai közegben, szervezetben, hivatalban létrejövő alulról szerveződő kezdeményezések, csoportosulások, vállalkozások nagy szerepet játszanak. E kezdeményezések során pedig éppen az egyén jut fontos, meghatározó szerephez, aki csoportokat, kollektívákat alakít ki maga körül, illetve alakuló csoportokba lép be szabad elhatározása alapján, s megváltoztathatja – legalábbis szűkebb körben – környezetét. Nemcsak arról van tehát szó, hogy a fejlett világban mutatkozó tendenciákhoz hasonlóan nálunk is „egyszerűen" felértékelődött az egyéni autonómia igénye, hanem arról is, hogy az autonóm egyén kezdeményezőkészsége, cselekvése, vállalkozása kívánatos és hasznos az adott közeg számára – s erre a tágabb közeg, a társadalom is egyre inkább „vevő" kell, hogy legyen, éppen a válságból kivezető út sürgető megtalálása érdekében.

A strukturális-intézményi változások persze alapvető jelentőségűek, de legalább ilyen szükség van a reformot végrehajtani kész és tudó emberekre is. (Erről már Németh László is írt a 40-es években.) Olyanokra, akik – éppen az előbb mondottak értelmében – megfelelő önbizalommal és változtatási, vállalkozási készséggel rendelkeznek, képesek eltérni az átlagtól (ami itt a szürke átlagot jelenti), s akik nem zárkóznak be saját magánkerítéseik mögé. S itt kapcsolódhatunk vissza a tankönyvek felelősségéhez: az ismertetett elemzések tükrében az általános iskolai könyvek a nyolcvanas években – úgy tűnik – egyre inkább konzerváló erejűek. Mert bár megpróbálnak az újabb kiadások hitelesebbé, életszagúbbá válni, ám lassú átformálódásuk mérföldkövekkel lemarad a valóság gyors változásai mögött. A tankönyvek nem képesek kitermelni a tanulókban

olyan személyiségvonásokat, amelyek a társadalmi-gazdasági fejlődés szempontjából kamatozódnak, s ha talán mégis létrejönnének „kreatív" emberi tulajdonságok az új generációkban, akkor ez összekapcsolódhat az iskolától, annak értékhatásaitól, normáitól való eltávolodással is. Ez pedig aligha kedvező, hiszen újabb típusú frusztráltságot okozhat – és már okoz is! – a fiatalokban.

E feszítő ellentmondás alapvető oka nyilván ezúttal is a már említett fáziskésés, ami esetünkben megítélésem szerint így következett be: a hatvanas–hetvenes évek „prosperáló" időszaka túlságosan elhitette a tankönyvszerzőkkel, a hivatalos ideológia „gyártóival" azt, hogy a fejlődés töretlen, s erre alapozva joggal lehet a felnövekvő gyermekeket békés, szolid, átlagos, normakövető magatartásra késztetni. Ez a megfontolás hatotta át a könyveket, ám a hetvenes évek végétől, a válság kibontakozásával kezdődő erjedés, átalakulás jelenségei (amelyek a mai napig tartanak, s valószínűleg még sokáig uralják majd hétköznapjainkat) váratlanul éppen a konzerváló szemlélet alapjait ásták alá. Így tankönyveink némileg kiestek az időből, nem csoda, ha kevésbé hatásosak, s nem csökkentik a létező értékzavart sem.

Szükséges és sürgető tehát, hogy az új jelenségek tükrében átgondoljuk a forgalomban lévő általános iskolai tankönyvek ismeret- és értékrendszerét, ideológiai tartalmát.

JEGYZETEK

[1] *Háber Judit–H. Sas Judit:* Tankönyvszagú világ. Akadémiai Kiadó, 1980. 15. o.
[2] Id. mű 15. o.
[3] Id. mű 9. o.
[4] Megjelenési sorrendben: *Horváth Ágota–Andor Mihály:* Társadalomkép az általános iskolai olvasókönyvekben (tartalomelemzés). Szociológia 1974/4. *Háber Judit–H. Sas Judit:* Tankönyvszagú világ, Akadémiai Kiadó. Szociológiai tanulmányok, 1980. *Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor:* A szocializmuskép alakulásának értékvonatkozásai általános iskolai tankönyveink tükrében. (1945–80.) Kézirat, 1982. (A Művelődéskutató Intézet számára készült.) *Vekerdy Tamás:* Pszichológiai szempontok érvényesülése az iskolázás alapozó szakaszában. Kutatási beszámolók, Országos Pedagógiai Intézet, Iskolakutatás Főosztály. I–II–III. 1984. július, október, november.
[5] *Horváth Ágota–Andor Mihály:* Társadalomkép az általános iskolai olvasókönyvekben. Szociológia, 1984/4. 576. o.
[6] *Háber Judit–H. Sas Judit:* Tankönyvszagú világ. Akadémiai Kiadó, 21. o.
[7] Id. mű 23. o.
[8] Id. mű 37. o.
[9] Id. mű 45. o.
[10] Id. mű 62. o.
[11] Id. mű 71. o.
[12] Id. mű 97. o.
[13] Id. mű 108 o.
[14] Id. mű 114. o.

A RÉSZ ÉS AZ EGÉSZ FOGALMÁRÓL

Összeállította: Bertalan László

(U. Saarnio: A rész és az összesség. Megj.: *Actes de XIeme Congres International de Philosophie* vol. V. 35–37. o.)

Az egész és részei közti viszony mögött a logika egyik alapproblémája húzódik meg. A matematikai logika segítségével olyan – logikai szempontból lényeges – *relációkat* különböztethetünk meg, amelyek lehetővé teszik a szóban forgó probléma tisztázását. A „rész" és „egész" kifejezéseknek – mint rögtön kiderül – többféle jelentésük van, s az említett relációk a különböző értelemben vett „részek" és „egészek" között állnak fenn.

A rész–egész reláció eredetileg térbeli viszonyok leírására szolgált, s csak később kezdték többé-kevésbé elvont fogalomként alkalmazni. Ha egy egységes dolgot valamilyen elhatároló megkülönböztetés révén elválasztunk környezetétől, akkor a kérdéses dolog olyan összességet vagy egészet alkot, amelynek részei vannak. Vagy elvontabban fogalmazva: „Azt a képződményt, amelyet egy másik képződmény *magában foglal,* és amely ez utóbbival egynemű, *résznek* nevezzük – a másikat viszont, amely az elsőt magában foglalja, *egésznek* hívjuk ... Két képződmény *közös határán* olyasvalamit értünk, amit – jóllehet nincs közös részük – mindkét képződmény magában foglal. Ha mármost mindkét képződményt egy és ugyanazon egész részének tekinthetjük, akkor közös határukat az egész *metszésvonalának* nevezzük." (Leibniz, Math. VII.)

Egy dolog ugyanis akkor alkot egészet, ha egyetlen része sem hiányzik, vagy ha egyetlen része sem fölösleges. Hiszen azt, ami minden összetevőjét tartalmazza, „egésznek" nevezzük (Hobbes). Így például egy könyvlap dolognak számít, s amennyiben részekből állónak képzeljük el, annyiban egészet alkot. A könyvlapot többféleképpen oszthatjuk fel. Feloszthatjuk – mondjuk – két egyenlő részre: a felső és az alsó részre vagy a bal oldali és a jobb oldali részre. Nyilvánvaló persze, hogy a szóban forgó felosztások közül egyszerre csak az egyiket végezhetjük el. A többi felosztás csupán „lehetséges" felosztás marad.

Mit jelent mármost a „része" kifejezés, amikor egy dolog „részeiről" vagy „összes" részéről beszélünk? Kétségtelen, hogy ha egy dolgot egésznek tekintünk, akkor az egész – fenti értelemben vett – „részeiként" vagy „összes" részeként csak azok a részek jöhetnek számításba, amelyeket egy adott felosztás során kapunk. Az egész „összes" többi része csupán lehetséges rész, s így ezeket a részeket az egész nem foglalhatja magában. „Az egész és összes része" kifejezésben szereplő „összes" szónak tehát két különböző jelentése van, ám ezek közül csak az elsőt alapul véve mondhatjuk azt, hogy az egész „összes" részéből áll.

A fenti elemzésből következik, hogy az egész részeinek részei semmiképpen sem lehetnek részei az egésznek. A „része" reláció tehát *intranzitív.* Ugyancsak a fenti elemzésből következik, hogy egy rész sohasem lehet két különböző egész része, azaz: két

különböző egész szükségképpen rész-idegen. A „része" reláció így tehát *több-egyértelmű*, valamint nyilvánvalóan *aszimmetrikus és irreflexív*. Ha a „része" relációt az alábbiakban a „[" szimbólummal jelöljük, akkor az említett tulajdonságokat formálisan a következőképpen ábrázolhatjuk:

1) $x [y \& y [z \rightarrow x [z$
2) $x [y \& x [z \rightarrow y = z$
3) $x [y \rightarrow y \bar{[} x$
4) $x \bar{[} x.$

A „[" relációt pontosan meg kell különböztetnünk a *„részhalmaza"* relációtól, amelyet a „$\subset$" szimbólummal jelölünk. A „részhalmaza" reláció ugyanis, mint köztudomású:

1) *tranzitív:* $\alpha \subset \beta \& \beta \subset \gamma \rightarrow \alpha \subset \gamma$
2) *több-többértelmű:* $\alpha \subset \beta \& \alpha \subset \gamma \rightarrow \beta \neq \gamma \vee \beta = \gamma$
3) *gyengén aszimmetrikus:* $\alpha \subset \beta \& \alpha \neq \beta \rightarrow \beta \bar{\subset} \alpha$
4) *reflexív:* $\alpha \subset \alpha.$

Lényeges különbség áll fenn azok között az összességek között, amelyeket halmazoknak tekinthetünk, s azok között, amelyeket nem. Célszerű lenne tehát, ha ez utóbbiakra külön általános megjelöléssel hivatkozhatnánk. A magunk részéről az efféle összességeket Clauberg és Dubislav szótára nyomán „együttesnek" nevezzük: „Azokat az összességeket, amelyeket nem tekinthetünk halmazoknak, *együttesnek* hívjuk". A szónak ezt az értelmezését alapul véve tehát a dolgokat, gépeket, gyűjteményeket, aggregátumokat, nagy embercsoportokat, organizmusokat stb. *együtteseknek* nevezhetjük.

A fenti megkülönböztetésből kiindulva a következő állításokat fogalmazhatjuk meg: a halmaznak tekinthető összességeket nem összes részhalmazuk, hanem összes elemük határozza meg. Az együtteseknek csak részeik, a halmazoknak viszont mind részhalmazaik, mind elemeik vannak. Az együttesek valódi részeinek nem a részhalmazok, hanem az elemek felelnek meg.

Az $\in$-reláció („eleme" reláció), mint köztudomású, *intranzitív*, *több-többértelmű*, *aszimmetrikus* és *irreflexív*. A „része" relációtól az különbözteti meg, hogy míg a „része" reláció *több-egyértelmű*, addig az „eleme" reláció *több-többértelmű*.

Az $\in$-reláció csupán a „része" relációra épülő elvonatkoztatás: ha egy együttes részeinél csak azt vesszük figyelembe, hogy az együtteshez *tartoznak*, akkor az együttes részei halmaza lesz, részei pedig elemekké válnak. Az előző mondatban a halmazok és az együttesek különbségét fogalmaztuk meg („Methodos" II, 306. és kk. o.). Az összességek különböző fajtái közti logikai különbséget a következőképpen határozhatjuk meg: ha egy összességnek részei és elemei egyaránt vannak, akkor *halmazról* beszélünk, ha viszont csak részei vannak, és nincsenek elemei, akkor *együttessel* állunk szemben.

A rész és az egész viszonya tehát három relációt foglal magában: a [, a $\subset$ és az $\in$ relációt. Ugyanígy: a *rész* fogalma felöleli az együttesek részeit, a részhalmazokat és a halmazok elemeit, az *egész* fogalma pedig vagy *halmazt* vagy *együttest* jelöl.

.(N. Rescher: A „része" reláció axiomatikus elmélete. Megj.: *Philosophical Studies,* 1955. 8–11. o.)

A „része" relációnak létezik egy jól ismert axiomatikus elmélete, a *mereológia,* amelyet S. Lesniewski, a lengyel logikus alkotott meg, majd később – másokkal együtt – A. Tarski fejlesztett tovább.[1] Ez az axiómarendszer azonban, amint hamarosan látni fogjuk, nem foglalja magában a tudományos és műszaki nyelvben használatos „rész" kifejezés összes jelentésváltozatát. Dolgozatunknak kettős célja van: (1) először általánosságban vizsgáljuk meg, miképpen festene a „része" reláció olyan axiomatikus elmélete, amely mentes lenne az említett hiányosságtól, ezt követően pedig (2) bemutatunk egy axiómarendszert, amely többé-kevésbé eleget tesz a fenti kívánalomnak.

Egy efféle axiómarendszer megalkotásának nem csupán elméleti jelentősége van. A „része" reláció tudományosan érdekes jelentésváltozatait felölelő formális elmélet hiánya[2] bizonyos területeken akadályozza a tudományfilozófiai vizsgálódásokat. Így például meggátolja a „szerves egészhez", a „rendszerhez" vagy az „alakzathoz" hasonló terminusok jelentésének tisztázását.[3] Ha ugyanis nem tudjuk formális eszközökkel pontosan meghatározni a rész–egész fogalom jelentését, akkor semmi esélyünk sincs arra, hogy szabatos és termékeny elemzésnek vessük alá azokat a fontos és bonyolult fogalmakat, amelyek használata kibogozhatatlanul összefonódik a rész–egész fogalommal. Ezek a meggondolások, noha nem állnak közvetlen összefüggésben céljainkkal, a „része" reláció megfelelő axiomatizálásának szükségességét bizonyítják.

A „része" reláció axiomatikus elméletének alapját (egyébként meghatározatlan természetű) „objektumok" valamilyen D halmaza alkotja. A D halmaz elemzésünk tárgyalási univerzumát testesíti meg. Legyen az „x", „y", „z" . . . változók értelmezési tartománya D. Tegyük fel, hogy rendelkezésünkre áll egy logikai rendszer, amely – egybek között – magában foglalja az elemi halmazelméletet. A szóban forgó rendszert egyetlen primitív relációval, R-rel egészítjük ki. R a „része" relációt jelöli.

Az R primitív reláció segítségével két további fogalmat definiálhatunk: az „objektumok" elkülönülésének fogalmát, valamint az összegzés relációt, amely a vizsgált „objektumok" halmaza és a kérdéses halmaz „összegét" megtestesítő „objektum" között áll fenn.[4]

1. definíció: akkor mondjuk, hogy x elkülönül y-tól, ha x-nek és y-nak nincs közös része:

$x|y$ azt jelenti $\sim (Ez)\,[zRx \,\&\, zRy]$

2. definíció: akkor mondjuk, hogy S összege x, ha egy „objektum" akkor és csak akkor különül el x-től, ha egyszersmind S minden elemétől elkülönül:

S összege x azt jelenti $(z)[z|x \equiv (y)\,(y \in S \supset z|y)]$

A lengyel logikusok mereológiája a fenti két definíción kívül a következő három axiómán nyugszik:

1. axióma: ha x része y-nek, y pedig része x-nek, akkor x és y szükségképpen egy és ugyanazon „objektum":

$(x)\,(y)\,[xRy \,\&\, yRx \supset x = y]$

2. axióma: x akkor és csak akkor része y-nek, ha minden „objektum", amely elkülönül y-tól, egyszersmind elkülönül x-től:

$(x)(y)[xRy \equiv (z)(z|y \supset z|x)]$[4]

3. axióma (séma): ha S bizonyos „objektumok" nem üres halmaza, akkor létezik egy olyan „objektum", amelyet a szóban forgó halmaz összegének tekinthetünk:

$(Ex)[x \in S] \supset (Ey)$ [S összege y]

A fenti axiómarendszerből levezethető a következő négy tétel, amelyeket bizonyítás nélkül közlünk, mivel a bizonyítás triviális.

1. tétel: minden „objektum" része önmagának (R reflexív):

$(x)[xRx]$

2. tétel: ha x része y-nak, y pedig része z-nek, akkor x része z-nek (R tranzitív):

$(x)(y)(z)[xRy \,\&\, yRz \supset xRz]$

3. tétel: egy „objektumot" tökéletesen meghatároz részeinek halmaza; azaz: két „objektum" azonosságához elegendő, ha részeik megegyeznek (R extenzionális):

$(x)(y)[(z)(zRx \equiv zRy) \supset x = y]$

4. tétel: bármely két „objektumot" összegezhetünk; azaz: bármely x, y „objektum"-párból előállíthatunk egy z „objektumot", amely nem más, mint a pár elemeinek összege (egyetemes összegezhetőség):

$(x)(y)(Ez)$ [(x, y) összege z]

A felsorolt tételek a mereológia olyan hiányosságait szemléltetik, amelyek külön-külön és együttesen megakadályozzák, hogy a mereológia a tudományos nyelvben használt „része" reláció pontos formális megfelelője legyen:

1. A „része" kifejezés számos jelentésváltozata nem-reflexív, s ezeket a jelentésváltozatokat alapul véve nem mondhatjuk, hogy az egész (a kérdéses értelemben) része önmagának. A biológusok így használják a „része" kifejezést, amikor az organizmusok funkcionális alrendszereiről beszélnek.

2. A „része" relációnak különféle nem-tranzitív jelentésváltozatai vannak. A katonai nyelvben például személyek lehetnek kisebb egységek részei, a kisebb egységek pedig lehetnek nagyobb egységek részei, ám személyek sohasem lehetnek nagyobb egységek részei. A „része" reláció különböző hierarchikus jelentésváltozatai további példákat nyújtanak a fenti összefüggésre. Egy sejt részeiről (azaz: biológiai alrendszereiről) nem mondjuk azt, hogy részei annak a szervnek, amelynek a sejt részét alkotja.

3. Az extenzionalitás elve, amelyből az következik, hogy az egészek azonosak, ha részeik megegyeznek, kizárja a „rész–egész" reláció mindazon jelentésváltozatait, amelyekben a részek mibenléte és a részek megszerveződése egyaránt fontos szerepet játszik. Ugyanazok a szavak különböző mondatokat alkothatnak.

4. A „része" kifejezésnek vannak olyan jelentésváltozatai, amelyek két rész összegét

vagy együttesét nem minősítik résznek. Ez jellemzi például a „gépalkatrész" vagy „autóalkatrész" kifejezések használatát. Az összegezhetőség elvének érvényességét tehát alkalmas módon korlátozni kell.

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a mereológia mint a „része" reláció általános elmélete komoly hiányosságokkal küszködik. Vajon hogyan küszöbölhetjük ki a szóban forgó hiányosságokat, s hogyan alkothatjuk meg a „része" reláció elfogadhatóbbnak látszó elméletét?

Az egyik lehetséges megközelítésmód meglehetősen egyszerű és kézenfekvő. Az 1. axiómát megtartjuk, mivel ez az axióma egészen biztosan kifogástalan: nem fordulhat elő, hogy az axióma előtagjában szereplő feltétel teljesül, az utótagban szereplő feltétel pedig nem teljesül. A 2. axiómát azonban elhagyjuk, a 3. – összegezhetőségi – axióma érvényességi körét pedig olyan „objektumok" halmazaira korlátozzuk, amelyek eleget tesznek az újonnan megfogalmazott 2. axiómában szereplő feltételnek. Intuitíve is biztonságosnak látszó eljárásunk[5] révén a következő axiómarendszert kapjuk:

I. axióma: ha x része y-nak,y pedig része x-nek, akkor x és y szükségképpen egy és ugyanazon „objektum":

$$(x)(y)[xRy \,\&\, yRx \supset x = y]$$

II. axióma: ha S bizonyos „objektumok" nem üres halmaza, s ha S minden y elemére igaz, hogy az x „objektum" akkor és csak akkor része y-nak, ha minden y-tól elkülönülő „objektum" egyszersmind x-től is elkülönül, akkor létezik egy olyan „objektum", amelyet S összegének tekinthetünk:

$$(Ex)[x \in S] \,\&\, (y)[y \in S \supset (x)(xRy \equiv (z)(z \mid y \supset z \mid x))] \supset (Eu)[S \text{ összege } u]$$

A fenti újraalkotott axiómarendszert természetesen minden további nélkül kiegészíthetjük olyan új axiómákkal, amelyek úgy növelik a rendszer szisztematikus erejét, hogy közben nem akadályozzák korábban említett célkitűzéseink megvalósítását. Axiómarendszerünk felépítéséből azonban nyilvánvaló, hogy *a „része" reláció mindazon jelentésváltozatai, amelyek kielégítik a mereológia axiómáit, egyszersmind rendszerünk valamelyik alkalmazási lehetőségét vagy interpretációját testesítik meg.* Másfelől könnyű belátni, hogy az 1–4 tételek újraalkotott axiómarendszerünkben csak akkor érvényesek, ha a vizsgált „objektumok" természetével kapcsolatban explicit megszorításokat teszünk. *Mindez arra utal, hogy axiómarendszerünk mentes azoktól a korábban említett hiányosságoktól, amelyek a mereológia axiomatikus elméletét jellemzik.* Úgy tűnik tehát, hogy axiómarendszerünk további előrelépést jelenthet azon az úton, amely végül majd – reméljük – a szakmai nyelvben használatos „része" reláció megfelelő formális elméletének megalkotásához vezet.

JEGYZETEK

[1] *S. Lesniewski:* „O podstawach matematyki" (lengyelül),, Przeglad filozoficzny, vol. 30–34 (1927–1931); *j. H. Woodger:* Axiomatic Method in Biology (London 1937); *A. Tarski:* „Appendix E," *i. m.*; *H. S. Leonard* és *N. Goodman:* „The Calculus of Individuals and Its Uses," Journal of Symbolic Logic, vol. 5. (1940). *B. Sobocinsky* értekezése a mereológiáról a tervek szerint a *Brouwer, Beth és*

Heyting által szerkesztett Studies in Logic and in the Foundations of Mathematics c. sorozatban jelenik meg. A „része" reláció formális elemzésére irányuló erőfeszítések története a tizenhetedik századba, egészen Leibnizig nyúlik vissza. Lásd erről *N. Rescher:* „Leibniz's Interpretation of His Logical Calculi", Journal of Symbolic Logic, vol. 19. (1954).

[2] *E. Nagel* kitűnő áttekintést nyújt a szóban forgó jelentésváltozatokról „Wholes, Sums, and Organic Unities", Philosophical Studies, vol. 3. (1952). c. tanulmányában.

[3] A jelen tanulmány kiindulópontját a szerzőnek az említett problémával összefüggő – Dr. Paul Oppenheimmel közösen végzett – kutatásai alkották. Kutatási eredményeinkről a British Journal for the Philosophy of Science hasábjain számolunk majd be.

[4] Ha R helyett a | relációt tekintettük volna primitív fogalomnak, akkor a 2. axióma definíció, az 1. definíció pedig axióma lett volna. A mereológia axiómarendszerének ismertetése során néha így járnak el, ami – mondanunk sem kell – tökéletesen ekvivalens az itt követett eljárással.

[5] A kötelező óvatosság azt diktálja, hogy vegyük figyelembe: az összegezhetőségi axióma még ebben a módosított formában is túl erősnek bizonyulhat. Ez történne például akkor, ha a „része" reláció valamilyen bevett használati módjából kiindulva cáfoló példához jutnánk. Az összegezhető halmazok természetére vonatkozó megszorításunkat ekkor még szigorúbban kellene megfogalmaznunk. A szerzőnek azonban nem sikerült a „része" reláció olyan jelentésváltozatát fölfedeznie, amely szükségessé tenné ezt.

(E. Nagel: Összeg – egész – szerves egység. *Megj.: Philosophical Studies, 1952:* 17–32. o.)

A redukció és az emergencia problémájának tisztázásában sokat segíthet annak az elgondolásnak a vizsgálata, amely lépten-nyomon felbukkan az említett kérdéskör elemzése során. A szóban forgó elgondolás értelmében az individuális (fizikai, biológiai, pszichológiai vagy társadalmi természetű) egészek bizonyos fajtái nem egymástól független részek egyszerű „aggregátumai", hanem olyan rendszerek, amelyeket valamiféle „szerves egység" jellemez. Ezekről az egészekről – egy közismert fordulattal élve – gyakran azt mondják, hogy „mindegyikük több, mint részeinek puszta összege". Az effajta „szerves" egészek természetét különböző kutatási területekről származó példákkal szokták megvilágítani. Mivel ezek a példák – állítólag – a redukció és a fizikai tudományok módszereinek korlátait jelzik, talán nem lesz haszontalan, ha tüzetesen megvizsgáljuk őket. Ráadásul hamarosan kiderül majd, hogy a példák elemzése közben olyan megkülönböztetéseket kell megtennünk, amelyeknek később is nagy hasznát vesszük.

Mindenekelőtt azonban azt kell leszögeznünk, hogy az „egész" és „összeg" szavak jelentése legtöbbször homályos, többértelmű, sőt: metaforikus, jóllehet így – vagyis az „egész" és „összeg" szavak jelentésének előzetes tisztázása nélkül – gyakran lehetetlen megállapítani, mennyit érnek azok az állítások, amelyekben a szóban forgó kifejezések előfordulnak. Egy példával szemléltetjük az elmondottakat. Egy négyszög átlói különkülön olyan részterületekre osztják föl a négyszög területét, amelyek összege egyenlő a teljes alakzat területével. Az ilyen és hasonló esetekben rendszerint nem csupán azt mondják, hogy „Az egész egyenlő a részek összegével" állítás igaz, hanem hozzáteszik: a kérdéses állítás *szükségszerű* igazságot fejez ki, vagyis az állítás tagadása önellentmondáshoz vezetne. Másfelől viszont bizonyos kutatók rámutattak arra, hogy ha az ólomacetát ízét kémiai alkotórészeinek ízével hasonlítjuk össze, akkor azt kell mondanunk, hogy az egész ebben az esetben nem egyenlő a részek összegével. Ezt a kijelentést mármost nem tekinthetjük egyszerűen logikai abszurditásnak, hiszen láthatólag azzal a szándékkal

fogalmazták meg, hogy közöljenek valamit a vizsgált problémáról. Nyilvánvaló tehát, hogy ebben az összefüggésben az „egész", „rész", „összeg" szavakat (s talán az „egyenlő" kifejezést is) másfajta értelemben használják, mint az előbb említett kontextusban. Éppen ezért következő feladatunk az lesz, hogy a szóban forgó – különböző kutatási területeken, úgy látszik, különböző értelemben használt – terminusok néhány fontosabb jelentésváltozatát elválasszuk egymástól.

1. Részek és egészek A „rész" és „egész" kifejezéseket rendszerint korrelatív értelemben használják. Ez azt jelenti, hogy az x *objektumot egy olyan y* objektumhoz képest tekintik egésznek, amely valamilyen értelemben része vagy alkotóeleme x-nek. Így tehát célszerű lesz, ha rövid áttekintést adunk az egészek és a nekik megfelelő részek legismertebb „fajtáiról".

a) Az „egész" szó néha valamilyen térbeli kiterjedéssel bíró dologra utal, s minden olyan dolgot egy efféle egész „részének" neveznek, amelyet a kérdéses egész térbelileg magában foglal. Az „egész" és „rész" kifejezésnek azonban több különböző jelentése van, amely ebbe a kategóriába tartozik. Először is megtörténhet, hogy az „egész" és a „rész" terminus valamilyen sajátos térbeli tulajdonságra vonatkozik. Az egész ekkor valamilyen hosszúság, terület vagy térfogat lesz, amelynek részeit rendre hosszúságok, területek vagy térfogatok alkotják. Ilyenkor sem az egészeknek, sem a részeknek nem kell térbelileg folytonosnak lenniük – az Egyesült Államok és külbirtokai például olyan – térbelileg nem folytos – egészet alkotnak, amelynek térbeli részei között a térbelileg szintén nem folytonos sivatagi régiók is megtalálhatók. Másodszor: az „egész" kifejezés néha egy térbelileg kiterjedt dolog nem térbeli tulajdonságára vagy állapotára utal, a „rész" kifejezés pedig a kérdéses dolog valamelyik térbeli részének hasonló tulajdonságát jelöli. Így például egy test elektromos töltésének részeit – mint gyakran mondják – a test térbeli részeinek elektromos töltései alkotják. Harmadszor: noha többnyire csak azokat a térbeli tulajdonságokat számítják egy térbeli egész részei közé, amelyek térbeli dimenziója megegyezik az utóbbiéval, a szóhasználat néha engedékenyebb. Egy gömb felületét például sokszor a gömb részének tartják, holott máskor csak a gömb belsejébe zárt térrészeket nevezik annak.

b) Az „egész" szó valamilyen időszakaszra vonatkozik, amelynek részeit a benne foglalt időintervallumok alkotják. Az időbeli egészeknek és részeknek – a térbeli egészekhez és részekhez hasonlóan – nem kell folytonosnak lenniük.

c) Az „egész" szó valamilyen – különböző elemekből álló – osztályt, halmazt vagy összességet jelöl, a „rész" kifejezés pedig vagy az eredeti halmaz valódi részhalmazaira vagy a halmaz elemeire vonatkozik. Így például annak az egésznek az esetében, amely az Egyesült Államokban egy adott évben megjelent könyvekből áll, a „rész" kifejezésen érthetjük – mondjuk – a kérdéses évben megjelent regények halmazát, de érthetjük valamelyik regény valamelyik meghatározott példányát is.

d) Az „egész" szó néha egy objektum vagy folyamat valamilyen tulajdonságára vonatkozik, a „rész" terminus pedig egy olyan – hasonló – tulajdonságra, amely az előzővel valamilyen meghatározott relációban áll. A fizikában például egy erő részeinek vagy komponenseinek azokat az erőket tekintik, amelyekre az említett erőt egy közismert szabály értelmében föl lehet bontani. Ugyanígy: ha egy felületet két fényforrás világít meg, akkor azt szokták mondani, hogy a felület fizikai fényerősségének részeit a fényforrások fényerősségei alkotják. A szónak ebben az értelmében a részek nem térbeli részei az egésznek.

e) Az „egész" szó néha meghatározott fajtájú objektumok vagy események között fennálló relációk struktúrájára utal, miközben föltételezik, hogy a kérdéses struktúra különféle időpontokban és különféle módosulásokkal valósulhat meg. A „rész" kifejezés azonban ilyenkor különböző összefüggésekben különböző dolgokat jelöl. Így megtörténhet, hogy a „rész" terminus az egyik vagy másik időpontban megvalósuló struktúra elemeire vonatkozik. Ha egy dallam (mondjuk az „Auld Lang syne" dallama) efféle egészet alkot, akkor a kérdéses egész egyik része az a hang lesz, amely elsőként hangzik föl, amikor a dallamot egy meghatározott időpontban megszólaltatják. A „rész" szó máskor a struktúra azon elemeinek osztályára utal, amelyek meghatározott pozíciókat foglalnak el a struktúrán belül – ennek, mármint a struktúrának, valamilyen meghatározott fajtájú megvalósulása során. Ha például az „Auld Lang Syne" dallamát g-moll hangnemben szólaltatják meg, akkor a dallam-egész egyik része az elsőként fölhangzó hangok osztálya lesz. A „rész" kifejezés végül néha valamilyen – a teljes struktúrán belüli – másodlagos konfigurációra vonatkozik. A dallam-egész egyik részét ilyenkor – mondjuk az első négy ütemben megszólaltatott hangok konfigurációja alkotja.

f) Az „egész" szó valamilyen folyamatot jelöl. Az egész részei ekkor olyan folyamatok lesznek, amelyek az eredeti – átfogó – folyamat egymástól jól elkülöníthető szakaszait testesítik meg. Ebben az értelemben a nyelés folyamata például része az evés folyamatának.

g) Az „egész" szó valamilyen konkrét objektumra, a „rész" kifejezés pedig a kérdéses objektum tulajdonságaira utal. A „henger alakú" és a „hajlítható" tulajdonságok ebben az értelemben részét alkotják egy adott rézhuzal-darabnak.

h) Az „egész" szóval végül gyakran olyan rendszerekre utalnak, amelyek térbeli részei különféle dinamikus összefüggés-relációkban állnak egymással. Minden jel arra mutat, hogy az úgynevezett szerves egészek többnyire efféle rendszereket alkotnak. Látni kell azonban, hogy ha az „egész" kifejezést ebben az értelemben használják, akkor egész sor különböző dolgot neveznek az egész részeinek. Tekintsük például azt a rendszert, amely két gáz keverékéből és a keveréket tartalmazó tartályból áll. Erről a rendszerről gyakran, noha nem mindig ugyanabban az összefüggésben, azt állítják, hogy együtt vagy külön-külön a következő részei vannak: a rendszer térbeli kiterjedéssel bíró alkotóelemei, vagyis a két gáz és a tartály; a rendszerhez vagy térbeli részeihez tartozó tulajdonságok vagy állapotok – mint például a rendszer tömege vagy a gázok hőmérséklete; azok a folyamatok, amelyek a termodinamikai egyensúly elérése vagy fenntartása közben játszódnak le a rendszerben, s végül a rendszer térbeli részeinek térbeli vagy dinamikus konfigurációja.

Bár a „rész" és „egész" szavak jelentés változatainak fenti listája korántsem teljes, meglehetősen jól érzékelteti a vizsgált kifejezések többértelműségét. Ráadásul ez a lista azt sugallja, hogy az „összeg" terminust – hiszen számtalanszor használják azokban az összefüggésekben, amelyekben az előbbi kifejezések előfordulnak – hasonló többértelműség jellemzi. Éppen ezért az elkövetkezőkben az „összeg" kifejezés néhány tipikus jelentésváltozatát fogjuk megvizsgálni.

2. Az „összeg" szó jelentésváltozatai Az alábbiakban nem vizsgáljuk, hogy vajon az „összeg" kifejezést a „rész" és „egész" terminusok minden egyes fent elkülönített jelentésváltozatával együtt használják-e, s ha igen, akkor pontosan milyen értelmet kell tulajdonítanunk az „összeg" szónak. Annál kevésbé tesszük ezt, mivel sokszor egyáltalán nem könnyű meghatározni, hogy egy-egy adott kontextusban pontosan mit jelent az

„összeg" kifejezés. Éppen ezért először csupán az „összeg" terminus bevett jelentésárnyalatait vizsgáljuk meg, majd ezt követően néhány olyan összefüggésben próbáljuk értelmezni a kifejezést, ahol jelentése homályos, használata pedig félrevezető.

a) Aligha lep meg bárkit is, hogy az „összeg" és az „összeadás" kifejezések legszabatosabb definícióival a matematikában és a formális logikában találkozhatunk. Az „összeg" szónak azonban még ezekben a diszciplínákban is számtalan különböző jelentést tulajdonítanak – attól függően, hogy milyen természetű matematikai vagy logikai „objektumokat" adnak össze. Így például mindannyian jól ismerjük a természetes egész számokra értelmezett összeadás műveletét. Ettől a művelettől azonban mindenképpen meg kell különböztetnünk azokat a szintén „összeadásnak" nevezett műveleteket, amelyek segítségével arányszámokat, valós számokat, komplex számokat, mátrixokat, osztályokat, relációkat és egyéb „entitásokat" adunk össze. Egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy az említett műveleteket miért hívják egyformán „összeadásnak", bár bizonyos formális hasonlóságok kétségtelenül fennállnak számos efféle művelet között – így például legtöbbjük kommutatív és asszociatív. A fenti általános szabály azonban néhány fontos esetben nem érvényes, hiszen a *rendezett* halmazok összeadása például nem egyöntetűen kommutatív, jóllehet asszociatív. Másfelől viszont két entitás összege mindig olyan egyértelműen meghatározott entitás lesz, amely ugyanahhoz a logikai típushoz tartozik, mint az összeadandók – két egész szám összege mindig egész szám, két mátrix összege mindig mátrix és így tovább. Továbbá: noha a „rész" kifejezést nem mindig definiálják vagy alkalmazzák matematikai „objektumokra", ha mégis ezt teszik, s a „rész" terminust az „összeg" terminussal egyidejűleg használják, akkor „Az egész egyenlő a részek összegével" állítás analitikus vagy szükségszerű igazságot fejez ki.

Az utóbbi állítást egy nyilvánvaló ellenpéldával könnyen cáfolhatjuk. Legyen K* az egész számok *rendezett* halmaza, a rendezés pedig legyen a következő: először növekvő sorrendben a páratlan számokat, majd ugyanebben a sorrendben a páros számokat vesszük. K* t így a következőképpen jeleníthetjük meg: (1,3,5,. . .,2,4,6. . .). Tekintsük most a páratlan egész számok K_1, valamint a páros egész számok K_2 osztályát, s tegyük fel, hogy egyik osztály sem alkot rendezett halmazt. Jelöljük K-val K_1 és K_2 osztály összegét. K elemei az egész számok lesznek, s K szintén nem rendezett halmaz. K elemei azonban megegyeznek K* elemeivel, jóllehet K és K* nyilvánvalóan nem egy és ugyanazon halmaz. Éppen ezért a jelen esetben minden további nélkül érvelhetünk úgy, hogy az egész (vagyis K*) nem egyenlő részei összegével (vagyis K-val).

A fenti példa háromféle tanulságot tartogat számunkra. Először is megmutatja, hogy az „egész", „rész" és „összeg" kifejezéseket pontos jelentéssel ruházhatjuk föl – mégpedig oly módon, hogy „Az egész nem egyenlő a részek összegével" állítás ne egyszerűen logikai képtelenséget, hanem valódi logikai igazságot fejezzen ki. Nincs tehát semmiféle a priori indok, aminek alapján az efféle állításokat szükségképpen értelmetlennek kellene nyilvánítanunk. Az igazi feladat minden ilyen és hasonló állításnál az, hogy meghatározzuk: az adott összefüggésben pontosan milyen értelemben használják az állítás kulcsszavait. A példából azonban az is kiderül, hogy egy efféle mondat igaz lehet ugyan a „rész" és „összeg" szavak valamilyen meghatározott értelmezése mellett, ám semmi akadálya sincs annak, hogy a szóban forgó terminusoknak olyan jelentést tulajdonítsunk, amelyet alapul véve azt kell mondanunk, hogy az egész – ebben az új értelemben – egyenlő a részek összegével. S csakugyan: a matematikában többnyire sem K_1-et, sem K_2-t nem tekintik

K* részének. Éppen ellenkezőleg: általában csak K* rendezett szegmenseit számítják K* részei közé. Ha a növekvő sorrendben elrendezett páratlan egész számok halmazát K_1*-gal, az ugyanilyen módon elrendezett páros egész számok halmazát pedig K_2*-gal jelöljük, akkor – az előbbi, szokásos értelmezést alapul véve – K_1*-ot és K_2*-ot K* részeinek tekinthetjük (K*-nak persze más részei is vannak, így például a következőképpen jelölt rendezett szegmensek: (1,3,5,7), (9,11. . .2,4) és (6,8. . .).) Alkossuk meg most K_1* és K_2* *rendezett összegét.* Mivel *ez* az összeg nem más, mint a rendezett K* halmaz, a „rész" és „egész" kifejezések előbb rögzített jelentése értelmében az egész most *egyenlő* a részek összegével. Nyilvánvaló tehát, hogy ha egy adott rendszernek valamilyen meghatározott szerkezete vagy struktúrája van, akkor az „összeadás" műveletének *használható* definíciója során számításba kell vennünk a szóban forgó szerkezetet vagy struktúrát. Noha számtalan műveletet jelölhetnénk az „összegzés" címkével, ezek közül nem mindegyik alkalmas vagy megfelelő egy adott kutatási terület fejlődésének előmozdítására.

Végül a vizsgált példa azt mutatja, hogy ha egy rendszernek valamilyen meghatározott struktúrája van, akkor nem elvi lehetetlenség a struktúra olyan leírása, amely a struktúra elemi alkotórészei közti relációkra épül. Ráadásul egy efféle leírás után a struktúrát gyakran – teljes joggal – olyan „összegként" jellemezhetjük, amelynek a „részeit" szintén az előbb említett elemi alkotórészek és a köztük fennálló relációk segítségével határozzuk meg. Amint hamarosan látni fogjuk: a strukturált rendszerek bizonyos fajtáival (például az élőlényekkel) kapcsolatban jó néhány kutató tagadja, vagy legalábbis tagadni látszik ezt a lehetőséget. A fenti példa alapján tehát azt a következtetést kell levonnunk, hogy bizonyos, többnyire roppant bonyolult, „dinamikus" (vagy „szerves") rendszereket *empirikusan* nem tudunk ugyan egy végső alkotórészeikre vonatkozó elmélet segítségével elemezni, ám tudásunknak vagy képességünknek ez a korlátozottsága nem *inherens logikai szükségszerűségből* fakad.

b) Ha most a pozitív tudományokat vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy itt számos jól definiált művelet van, amelyet szintén „összeadásnak" neveznek. A legfontosabb megkülönböztetés a skaláris és a vektor-összegeket választja el egymástól. Vizsgáljuk meg külön-külön a szóban forgó két összeadástípust. Az előbbi kategóriába egyebek között a dolgokból álló csoportok számosságának összeadása, a térbeli tulajdonságok (hosszúság, terület és térfogat) összeadása tartozik. Ezek a példák a „rész" és „egész" kifejezések korábban megkülönböztetett jelentésváltozatai közül az első hármat szemléltetik, s az „összeg" terminus jelentése minden egyes példában (és még sok más esetben, amelyekre most nem térünk ki) úgy van rögzítve, hogy az egész nem más, mint a megfelelően kiválasztott részek összege.

Másfelől bizonyos mennyiségeket nem tudunk összeadni: vagy azért, mert esetükben nem definiálták az összeadás műveletét, vagy pedig azért, mert – úgy látszik – nincs értelme definiálni a szóban forgó műveletet. Ilyen mennyiség például a sűrűség és a rugalmasság. Az efféle esetek a „rész" és „egész" kifejezések fenti jelentésváltozatai közül többnyire az utolsó néggyel függnek össze. Ráadásul vannak olyan tulajdonságok, amelyeket csak sajátos feltételek közepette adhatunk össze: két fényforrás fényerősségének összegét például csak akkor határozhatjuk meg, ha a kibocsátott fény monokromatikus. Így tehát értelmetlen lenne azt mondani, hogy egy test sűrűsége (vagy alakja) egyenlő vagy nem egyenlő részei sűrűségének(vagy alakjának) összegével. Ez azért van így, mert

ezekben az esetekben nincsenek olyan egyértelmű szabályok vagy értelmezési szokások, amelyek szabatos jelentést rendelnének az „összeg" szóhoz.

Az erőhöz, sebességhez és gyorsuláshoz hasonló vektortulajdonságok összeadása a közismert paralelogramma-szabályt követi. Így ha egy testre északi irányból 3 pondnyi erő, keleti irányból pedig 4 pondnyi erő hat, akkor a test úgy viselkedik, mintha északkeleti irányból egyetlen 5 pondnyi erő hatna rá. Ezt az utóbbi erőt a két másik erő „összegének" vagy „eredőjének" hívják, a szóban forgó két erőt pedig az eredő „komponenseinek" nevezik, s megfordítva: minden egyes erőhatást felbonthatunk tetszőleges számú komponens összegére. Az „összeg" szónak ez a jelentése a „rész" és az „egész" kifejezések fenti jelentésváltozatai közül általában a negyedikkel fonódik össze, s nyilvánvaló, hogy az „összeg" kifejezésnek ez a jelentése különbözik a szónak attól a jelentésétől, amellyel a „két hosszúság összege" fordulatban – s az ehhez hasonló fordulatokban – találkozhatunk.

Bertrand Russel úgy vélte, hogy egy erőt valójában nem tekinthetünk komponensei összegének. Russel így írt:

„Vegyünk három részecskét, s jelöljük őket az A,B és C betűkkel. Tegyük fel, hogy mind B, mind C gyorsulást idéz elő A-ban, s a paralelogramma-szabályt felhasználva egyesítsük ezeket a gyorsulásokat. Ezt az egyesítést azonban nem tekinthetjük valódi összeadásnak, mivel a komponenserők *nem* részei az eredőnek. Az eredő új terminust alkot, amely ugyanolyan egyszerű, mint komponensei, ám semmiképpen sem a komponensek összege. Így tehát a B-nek és C-nek tulajdonított hatások valójában sohasem állnak elő, hanem egy mindkettőtől különböző, harmadik terminus jön létre. Ezt a terminust, mondhatnánk, B és C együttesen hozza létre. A B és C által együttesen előidézett hatást azonban csak akkor tárhatjuk föl, ha abból indulunk ki, hogy mind B, mind C valamilyen különálló hatást hoz létre: ha nem ebből indulnánk ki, akkor nem állapíthatnánk meg azt a két gyorsulást, amelynek eredője a tényleges gyorsulás lett. Úgy látszik tehát, hogy ily módon a következő antinómiához jutunk: az egész csak olyan hatást idézhet elő, amely a részek hatásából fakad, ám a részek hatásai nem léteznek."[1]

A fenti gondolatmenet azonban mindössze azt mutatja meg, hogy egy erő (vagy a gyorsulás) komponensein másvalamit értünk, mint egy hosszúság komponensein vagy részein: az erők komponensei ugyanis nem *térbeli részei* az erőknek. Az érvelés azonban nem bizonyítja azt az állítást, hogy az erők összeadását „nem tekinthetjük valódi összeadásnak". A szóban forgó állítás csak akkor lenne igaz, ha az „összeadás" kifejezés alkalmazását azokra a műveletekre korlátoznánk, amelyek térbeli (vagy esetleg időbeli) részek egymás mellé helyezését foglalják magukban. A részek ilyenkor egy egész részei lennének, amelyről elmondhatnánk, hogy nem más, mint a részek összege. Ha azonban ezt a megoldást választanánk, akkor sok más, a fizikában „összeadásnak" nevezett műveletet – így például az elektromos kapacitások összeadását – szintén nem hívhatnánk összeadásnak. Ráadásul semmiféle antinómia nem származik abból a föltevésből, hogy egyfelől nem létezik az a hatás, amelyet az egyes komponensek külön-külön idéznének elő, másfelől pedig a komponensek által együttesen előidézett tényleges hatás voltaképpen a komponensek részleges hatásának eredője. Ez a föltevés ugyanis mindössze a valóságos tényállást fejezi ki – olyan nyelven, amely összhangban áll az erők összeadásának és szétbontásának a szóban forgó föltevést megelőző *definíciójával.*

Russel problémája tehát legföljebb terminológiai probléma. Ellenvetése azonban min-

denképpen tanulságos. Fölhívja ugyanis a figyelmet arra a tényre, hogy egy elemhalmaz „összege" – ha absztrakt módon szemléljük – maga is egy olyan elem, amelyet *egyértelműen meghatároz* az adott halmaz valamilyen (matematikai értelemben vett) *függvénye.* A szóban forgó függvény alakja néha viszonylag egyszerű és szokványos, máskor viszont meglehetősen bonyolult és furcsa. Mindenesetre azt a kérdést, hogy egy efféle függvényt érdemes-e bevezetni valamilyen kutatási területen, s ha igen, akkor milyen alakot ölt majd, semmiképpen sem lehet a priori eldönteni. A lényeg azonban mindenképpen az, hogy ha sikerült egy ilyesfajta függvényt meghatároznunk, s ha egy objektum-halmaz elemei eleget tesznek a függvény által előírt feltételeknek, akkor ezekből a premisszákból olyan állításokat *vezethetünk le,* amelyek a szóban forgó elemek strukturális komplexusára vonatkoznak.[2]

c) Az „összeg" szónak most azt a jelentését kell szemügyre vennünk, amely a „rész" és „egész" kifejezések korábban elkülönített jelentésváltozatai közül az ötödikkel függ össze. Az „összeg" szót többnyire ebben az értelemben használják, amikor azt mondják, hogy az egész több – vagy legalábbis más –, mint a részek összege. Tegyük fel, hogy a következő állítás az „összeg" terminusnak ezt a jelentését szemlélteti: „Bár egy dallamot individuális hangok megszólaltatásával hozunk létre, a dallam nem az individuális hangok összege". Mindannyiunkban rögtön felötlik a kérdés: „Vajon pontosan milyen jelentésben szerepel az ‚összeg' kifejezés az előző mondatban?". Nyilvánvaló mármost, hogy a fenti állítást csak akkor tekinthetjük informatívnak, ha *létezik* olyasmi, mint egy dallam individuális hangjainak összege. Az állítás igazságértékéről ugyanis csak akkor dönthetünk, ha a kérdéses összeget összehasonlíthatjuk az egészként felfogott dallammal.

A fentihez hasonló állítások megfogalmazására hajlamos kutatók többsége azonban nem sokat törődik azzal, hogy micsoda vajon a szóban forgó összeg. Így viszont okkal föltételezhetjük, hogy vagy nem világos számukra, mit értenek, vagy egyáltalán semmit sem értenek az „összeg" kifejezésen. Az utóbbi esetben akkor bánunk a legelnézőbben az efféle megnyilatkozásokkal, ha úgy tekintjük őket, mint amelyek félrevezető formában azt a valószínűleg érvényes álláspontot fejezik ki, hogy az összegzés fogalmát *nem alkalmazhatjuk* a dallamokat alkotó individuális hangokra. Másfelől viszont bizonyos szerzők a vizsgált kontextusban az „összeg" kifejezésen az individuális hangok *rendezetlen osztályát* értik, s az előbbi állítással mindössze azt próbálják kifejezni, hogy az említett osztály nem azonos a dallammal. Ez azonban aligha újság bárkinek is, jóllehet talán vannak néhányan, akik erről a problémáról másként gondolkodnak. Mindenesetre úgy látszik, hogy az „individuális hangok összegéhez" hasonló kifejezésekben – ha nem puszta szófordulatok – az „összeg" terminus szinte mindig az előbbi jelentésben szerepel. Ha tehát azokban a kontextusokban, amelyekben az „egész" kifejezés egymással meghatározott relációkban álló elemek valamilyen konfigurációjára vagy struktúrájára utal, az „összeg" szót a fenti értelemben használjuk, akkor triviálisan igaz lesz, hogy az egész több, mint a részek összege.

Amint azonban korábban már utaltunk rá: a szóban forgó tény nem zárja ki sem azt a lehetőséget, hogy az efféle egészeket *az elemzés során* egymással meghatározott relációkban álló elemek halmazára *bontsuk fel,* sem pedig azt a lehetőséget, hogy az „összeg" kifejezésnek olyan jelentést tulajdonítsunk, amelyet alapul véve egy dallamot a megfelelő módon kiválasztott részek halmazának tekinthetünk. Nyilvánvaló például, hogy ha egy dallamot a hagyományos zenei jelöléssel rögzítünk, akkor ezzel a dallam – legalábbis

részleges – elemzését végezzük el; ezt az elemzést pedig minden további nélkül teljesebbé és egyértelműbbé, sőt akár formálisan precízebbé tehetnénk.[3]

Néha azonban azt állítjuk, hogy súlyos hibát követünk el, ha egy dallam individuális hangjait független részeknek tekintjük, amelyekből a kérdéses dallamot újra lehetne alkotni. Éppen ellenkezőleg, érvelnek az említett kutatók, „a dallam egy-egy helyén olyan *részeket* érzékelünk, amelyeket az egész jellege határoz meg . . . Egy hang sajátos természete kezdettől fogva a dallamban játszott szerepétől függ: a vezető hang szerepét játszó *b* hang gyökeresen különbözik a tonika szerepét játszó *b* hangtól".[4] Amint látni fogjuk: az *alakzatok* és a „szerves" egészek más fajtáival és típusaival kapcsolatban hasonló nézeteket fogalmaztak meg.

Megtörténhet mármost, hogy egy adott hang által előidézett *hatás* a hangnak a többi hanghoz képest elfoglalt helyzetétől függ – hasonlóan ahhoz, ahogy egy testre nehezedő nyomás többnyire nem független attól, hogy egyébként még milyen nyomás nehezedik a kérdéses testre. Ebből a föltételezett tényből azonban még nem következik, hogy egy dallamot nem tekinthetünk olyan relációs komplexusnak, amelynek individuális hangjait a komplexumban elfoglalt helyzetüktől függetlenül azonosítani lehet. Ha ugyanis az említett következtetés érvényes lenne, akkor nem tudnánk leírni, hogy egy dallam hogyan épül föl individuális hangokból, s így azt sem tudnánk előírni, hogy a dallamot hogyan kell játszani. Sőt: ebben a föltételezett esetben önellentmondás lenne azt mondani, hogy „a vezető hang szerepét játszó *b* hang" különbözik „a tonika szerepét játszó *b* hangtól". „A vezető hang szerepét játszó *b* hang" kifejezésben szereplő „*b*" szimbólum ugyanis nem ugyanarra a hangra vonatkozna, mint „a tonika szerepét játszó *b* hang" kifejezésben szereplő „*b*" szimbólum, s a mondat szándékolt értelmét ekkor nem lehetne kifejezni. Röviden: az a körülmény, hogy az *alakzat-* vagy struktúraszerű egészekkel kapcsolatban az „összeg" szót vagy nem definiálják, vagy pedig úgy definiálják, hogy az egész nem egyenlő a részek összegével, nem eleve leküzdhetetlen akadálya annak, hogy az efféle egészeket az elemzés során egymással meghatározott relációkban álló elemekre bontsuk föl.

d) Végül azt kell megvizsgálnunk, hogy az „összeg" szót milyen jelentésben használják azokkal az egészekkel kapcsolatban, amelyek nem mások, mint dinamikus kölcsönhatásban álló részek szervezett rendszerei. Tegyük fel, hogy az „összeg" kifejezés szóban forgó jelentését a következő állítás szemlélteti: „Bár egy test tömege egyenlő térbeli részei tömegének összegével, a testnek vannak olyan tulajdonságai, amelyek különböznek a részekre jellemző tulajdonságok összegétől." Mindaz, amit az „összeg" szó előbbi – a dallamhoz hasonló struktúrákkal kapcsolatban használt – jelentésváltozatáról mondtunk, érvényes a most vizsgált kontextusban. Megjegyzéseinket ezért nem ismételjük meg. A jelen esetben azonban az „összeg" kifejezésnek létezik egy olyan értelmezési lehetősége, amely a korábbiaknál jobban megvilágítja a fentihez hasonló állítások tartalmát.

Pontosan mire gondolunk például akkor, amikor azt mondjuk, hogy egy óra vagy más hasonló gép viselkedése térbeli részei viselkedésének összege? Ésszerű föltételezni, hogy az „összeg" szó itt nem elemek rendezetlen halmazát jelöli, hiszen sem az óra, sem az óra viselkedése nem alkot efféle osztályt. Éppen ezért talán nem járunk messze az igazságtól, ha az előbbi állítást úgy fogjuk föl, mint amely arra céloz, hogy a mechanika elméletéből, valamint a gép részeinek elrendeződésére vonatkozó információkból a teljes rendszer bizonyos tulajdonságait és viselkedését leíró állításokat vezethetünk le. Minden jel szerint

ugyanígy kell felfognunk a következő, J. S. Milltől származó – és a többi, hasonló – kijelentést is: „Egy kémiai vegyület különféle hatásai sohasem egyenlők azoknak a hatásoknak az összegével, amelyeket a vegyület alkotórészei idéznek elő".[5] Még egyértelműbben fogalmazva: Mill kijelentését úgy kell értenünk, hogy egy kémiai vegyület alkotórészeire vonatkozó elméletből még akkor sem vezethetünk le a vegyület bizonyos tulajdonságait leíró állításokat, ha elméletünket az alkotórészek elrendeződésére vonatkozó adatokkal egészítjük ki.

Ha elfogadjuk az előbb említett javaslatot, akkor az „összeg" kifejezés olyan értelmezéséhez jutunk, amely különösen használhatónak látszik az összefüggő részek szervezett rendszereként felfogható egészek vizsgálata során. Legyen E egy olyan elmélet, amely általánosságban képes megmagyarázni az A_1, A_2...A_k tulajdonságokból álló halmaz előfordulását és belső összefüggéseit. Közelebbről, tegyük fel, hogy tudjuk: ha egy O objektum-halmaz elemei oly módon jelennek meg egy K_1 környezetben, hogy valamilyen meghatározott – egy R_1 reláció-osztályhoz tartozó – relációban állnak egymással, akkor az E elmélet képes magyarázatot adni arra, hogy a rendszer viselkedésében megjelenik az A halmaz egyik-másik vagy összes eleme. Tegyük fel mármost, hogy O egyik-másik vagy összes eleme egy K_1-től különböző K_2 környezetben egy R_1-től különböző R_2 relációs komplexust alkot, s a szóban forgó rendszer viselkedését szabályozó törvényeket egy T halmaz tartalmazza. Ekkor két eset lehetséges. Az első: az E elméletből, valamint a vizsgált objektumok R_2-beli megszerveződésére vonatkozó állításokból levezethetjük a T halmaz elemeit alkotó törvényeket. A második: az említett premisszákból nem minden T törvényt vezethetünk le. Az első esetben azt mondhatjuk, hogy az R_2 rendszer viselkedése a rendszert alkotó objektumok viselkedésének „összege", a második esetben viszont azt kell mondanunk, hogy R_2 viselkedésének *nem* a részek viselkedésének összege. Nyilvánvaló, hogy míg a „redukálható" kifejezés egyik manapság elfogadott jelentése értelmében az első esetben az összes olyan feltétel teljesül, amelynek fenn kell állnia ahhoz, hogy T-t E-re redukálhassuk, addig a második esetben az egyik feltétel esetleg teljesül, a másik viszont semmiképpen sem teljesül.

Ha az „összeg" kifejezés előbbi értelmezését érvényesnek tekintjük a most vizsgált kontextusokban, akkor arra a következtetésre jutunk, hogy a részeik összegeként felfogható és a részeik összegétől különböző egészek megkülönböztetése *viszonylagos,* hiszen a megkülönböztetés alapja egy *föltételezett E elmélet,* amelynek a segítségével az adott rendszert elemezni tudjuk. Így például, amint korábban már láttuk, a tizenkilencedik században megalkotott kinetikus anyagelmélet magyarázatot adott a gázok bizonyos termális tulajdonságaira. (A specifikus gázhőmérsékletek közti relációk szintén a kinetikus anyagelmélet által megmagyarázott termális tulajdonságok közé tartoztak.) Ha azonban a molekulák aggregációja nem gáznemű, hanem szilárd halmazállapotot eredményezett, akkor a szóban forgó elmélet már nem tudott számot adni a specifikus hőmérsékletek közti relációkról. Másfelől viszont a modern kvantumelmélet nemcsak a szilárd halmazállapotú anyagok hőmérsékletével összefüggő tényekre, hanem valószínűleg az efféle anyagok összes termális tulajdonságára képes magyarázatot adni. Az elmondottakból mármost az következik, hogy a szilárd halmazállapotú anyagok termális tulajdonságai a klasszikus kinetikus elmélethez képest nem voltak ugyan részeik összegei, ám a kvantumelméletet alapul véve ezeket a tulajdonságokat részeik összegének tekinthetjük.

3. *Szerves egészek* Az elkövetkezőkben azoknak a rendszereknek a megkülönböztető

vonásait vesszük szemügyre, amelyekről azt szokták mondani, hogy „szerves egységet" alkotnak, s amelyek szervezettsége olyan, hogy – állítólag – nem lehet őket „additív nézőpontból" elemezni. Jóllehet a szerves egészek mibenlétét többnyire az élőlények világából vett példákkal szemléltetik, mi az alábbiakban elsősorban nem efféle rendszerekkel foglalkozunk. Egyrészt ugyanis általában elismerik, hogy az élőlények csupán különleges osztályát alkotják azoknak a rendszereknek, amelyek struktúrája egymással internális relációkban álló részekből szerveződik meg, másrészt pedig valószínűleg hasznos lesz, ha egyelőre figyelmen kívül hagyjuk az életjelenségek elemzésével összefüggő speciális kérdéseket.

A szerves vagy „funkcionális" egészeket olyan rendszerekként definiálják, amelyek „viselkedését nem individuális elemeik határozzák meg, hanem éppen fordítva: magukat a részfolyamatokat határozza meg az egész sajátságos természete".[6] Az efféle rendszereknek tehát az a legfőbb jellemzője, hogy részeiknek nincsenek *egymástól független* hatásaik vagy tulajdonságaik. Éppen ellenkezőleg: a szóban forgó rendszerek részei úgy függnek össze egymással, hogy egyikük megváltozása az *összes* többi részben változást okoz.[7] Következésképpen a funkcionális egészeket olyan rendszereknek tekintik, amelyeket csak az összes elem megváltoztatása árán építhetünk föl az elemek *seriatim* kombinációja révén. Ráadásul: ha egy efféle egésznek eltávolítjuk valamelyik részét, akkor mind a kérdéses rész, mind pedig a rendszer összes többi része megváltozik.[8] Ezzel összhangban gyakran mondják azt, hogy a funkcionális egészeket „additív nézőpontból" nem lehet megfelelő módon elemezni, vagy másképpen: az efféle egészek alkotórészeinek jellegzetes működési módját *in situ* célszerű tanulmányozni, az egész működésének struktúrájára pedig nem következtethetünk az egésztől elszigetelve vizsgált alkotórészek tulajdonságaiból.

A funkcionális egészek mibenlétét Koehler a következő fizikai példával világította meg. Tekintsünk egy tetszőleges alakú – például ellipszoid formájú – jól izolált elektromos vezetőt, s tegyük föl, hogy többször egymás után elektromos töltéssel látjuk el. A töltések a vezető felületén úgy oszlanak el, hogy az elektromos potenciál a felületen mindenütt ugyanakkora lesz. A töltéssűrűség azonban (vagyis a felület egy egységére eső töltésmennyiség) rendszerint nem lesz egyforma a felület minden pontján. Az ellipszoid alakú vezető esetében a töltéssűrűség a legnagyobb görbület mentén elhelyezkedő pontokban lesz a legnagyobb, és a legkisebb görbület mentén elhelyezkedő pontokban lesz a legkisebb.[9] Röviden: a töltések eloszlása jellegzetes struktúrát vagy konfigurációt mutat – olyan konfigurációt, amely függ ugyan a vezető alakjától, ám független a vezetőt alkotó anyagoktól vagy attól, hogy a vezetőt mekkora töltéssel láttuk el.

A töltéseloszlásnak ezt a konfigurációját azonban nem építhetjük fel apránként – például úgy, hogy először a vezető egyik, majd a másik részét látjuk el töltéssel oly módon, hogy a szóban forgó konfiguráció csak akkor jöjjön létre, amikor már a vezető minden egyes részét feltöltöttük. Miután ugyanis a vezető valamelyik részét töltéssel láttuk el, a töltés nem marad ott, hanem az előbb jelzett módon eloszlik a vezető felületén. Következésképpen az egy-egy adott pontbeli töltéssűrűség az összes többi pont töltéssűrűségétől függ. Ugyanígy: ha a töltés egy részét eltávolítjuk a vezető felületének valamelyik részéről, akkor a felület összes többi részének töltéssűrűsége megváltozik. Jóllehet egy vezető teljes töltése ily módon nem más, mint a részleges töltések összege, a töltéssűrűségek konfigurációjának nincsenek egymástól független részei. Koehler ezért kijelenti:

„A teljes töltéseloszlás természetes struktúrájának leírásakor nem elegendő azt mondanunk, hogy a töltéssűrűség ebben a pontban ennyi és ennyi, abban a pontban ‚pedig' annyi és annyi. Ehelyett a következőképpen célszerű fogalmaznunk: a töltéssűrűség ebben a pontban ennyi és ennyi, abban a pontban annyi és annyi, ám az egyes pontok kölcsönhatásban állnak egymással, és így az egyik pont töltéssűrűsége az összes többi pont töltéssűrűségét meghatározza."[10]

Számtalan további – fizikai, kémiai, biológiai és pszichológiai – példát idézhetnénk. Ezek mindegyikéből azt a tanulságot szűrhetnénk le, mint az előzőből. Kétségtelen tehát, hogy sok olyan rendszer van, amelyre igaz: alkotórészeit vagy részfolyamatait „internális" relációk fűzik egymáshoz – abban az értelemben, hogy a szóban forgó részek és részfolyamatok okságilag kölcsönösen függnek egymástól. Ez olyannyira így van, hogy néhány kutató szerint alig lehet különbséget tenni az ilyen és az állítólag másfajta rendszerek között. Ezek a kutatók azt állítják, hogy különböző mértékben ugyan, de mindenfajta rendszer „szerves" vagy „funkcionális" egészet alkot.[11] S csakugyan: azok közül, akik úgy vélik, hogy alapvető különbség van a funkcionális és nem funkcionális (vagy „szummatív") egészek között, sokan hallgatólagosan elismerik, hogy a szóban forgó megkülönböztetés *gyakorlati döntéseken* nyugszik. A szóban forgó döntések során arról határozunk, hogy bizonyos célok szempontjából milyen oksági hatásokat hagyhatunk figyelmen kívül. A „szummatív" egészek természetét Koehler egy három kőből álló rendszer példájával próbálta megvilágítani: az első kő Afrikában, a második Ausztráliában, a harmadik pedig az Egyesült Államokban található. Koehler a rendszert azért tekinti részei szummatív kombinációjának, mert az egyik kő eltávolítása nem érinti a többi követ egymáshoz fűző relációkat.[12] Ha azonban a jelenleg érvényes fizikai elméleteket komolyan vesszük, akkor el kell ismernünk, hogy az egyik vagy másik kő eltávolítása gyakorol *némi* hatást a többi kőre, jóllehet ez a hatás olyan csekély, hogy a manapság használatos kísérleti technikákkal nem mutatható ki, s így gyakorlatilag figyelmen kívül lehet hagyni.

Egy elektromos vezető teljes töltését Koehler ugyancsak – független részekből álló – szummatív egésznek tekinti, noha egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy a töltés elektromos alkotórészei nem változnak meg, ha egyik vagy másik töltés-részt eltávolítjuk. Így tehát azt a következtetést kell levonnunk, hogy tagadhatatlanul léteznek ugyan olyan rendszerek, amelyek struktúráját egymással sokféle kölcsönhatásban álló, független részek alkotják, ám egyelőre nem ismerünk olyan általános kritériumot, amelynek segítségével egyértelműen elválaszthatnánk egymástól a „valódi funkcionális" és a „pusztán szummatív" rendszereket.[13]

Ezen túlmenően az adott összefüggésben különbséget kell tennünk az alábbi problémák között: azt a kérdést, hogy egy adott rendszert *csakugyan meg tudunk-e alkotni* részeinek *seriatim* egymás mellé helyezése révén, mindenképpen el kell választanunk attól a kérdéstől, hogy egy adott rendszert *elemezhetünk-e egy olyan elmélet révén*, amely a kérdéses rendszer föltételezett alkotórészeire és ezek kölcsönös kapcsolatára vonatkozik. Minden bizonnyal vannak olyan egészek, amelyeknél az első kérdésre igenlő választ kell adnunk. Ilyen egészek például az órák, a sókristályok vagy a vízmolekulák. Ahhoz sem férhet azonban semmi kétség, hogy más egészeknél a szóban forgó kérdésre tagadó választ kell adnunk. Ilyen egészet alkot például a naprendszer, egy szénatom vagy egy élőlény. Mindamellett a fenti különbség nem esik egybe a funkcionális és a szummatív egészek előbb tárgyalt különbségével, s ha egy rendszert nem tudunk megalkotni részei egymás

mellé helyezése révén, ami esetleg csak korlátozott technikai lehetőségeink ideiglenes következménye, akkor ennek alapján még semmit sem mondhatunk arról, hogy a korábban említett kérdések közül a másodikra milyen választ kell adnunk.

Vizsgáljuk meg most tüzetesebben a szóban forgó második kérdést, mivel ez veti föl az adott kontextusban legfontosabbnak látszó problémát. Ezt a problémát a következőképpen fogalmazhatjuk meg: vajon a „szerves egészek" elemzéséhez szükségképpen redukálhatatlan törvényeket kell felhasználnunk, s vajon a „szerves egészek" megszerveződésének módja szükségképpen kizárja-e az additív elemzést. A fő nehézség itt abban rejlik, hogy megállapítsuk: az „additív" elemzés vajon pontosan miben különbözik a nem additív elemzéstől. A két elemzési mód szembeállításának jogossága, úgy tűnik, azon áll vagy bukik, hogy egy funkcionális egész részei csakugyan nem függetlenek-e egymástól, s így csakugyan igaz-e, hogy azok a törvények, amelyek akkor érvényesek a szóban forgó alrendszerekre, amikor ezek nem részei valamilyen funkcionális egésznek, rögtön nem lesznek érvényesek rájuk, mihelyt valamilyen funkcionális egész részévé válnak. Az „additív" elemzés tehát egy rendszer tulajdonságait az alkotórészek viselkedésére vonatkozó föltevések alapján magyarázza meg, ám a szóban forgó föltevések megfogalmazása során nem vesszük figyelembe az eredeti rendszer részeit alkotó alrendszerek tulajdonságait. A „nem additív" típusú elemzés közben viszont a vizsgált rendszerjellemzőket azoknak a relációknak a segítségével magyarázzuk meg, amelyek az eredeti rendszer részeiként funkcionáló alrendszereket fűzik egymáshoz.

Ha azonban valóban ebben rejlik a két elemzési mód különbsége, akkor itt nem elvi jelentőségű megkülönböztetéssel állunk szemben. Utaltunk már arra, hogy nem tudunk egyértelmű különbséget tenni a „szerves" és a „nem szerves" egészek között. Ebből viszont az következik, hogy mivel a szummatív egészek részei nem függetlenek egymástól, az additív elemzés során csak akkor alkalmazhatunk valamilyen fundamentális elméletet a szóban forgó egészekre, ha egyebek között olyan föltevésekre támaszkodunk, amelyek a részek struktúrájára vonatkoznak. Minden bizonnyal sok olyan fizikai rendszer van – így például a naprendszer, egy szénatom vagy egy kalciumfluorid kristály –, amelyet – bonyolult struktúrája ellenére – „additív" módon elemezhetünk, ámde ugyanilyen biztos, hogy ezeknek a rendszereknek a viselkedésére a részeikre vonatkozó elméletek segítségével egyelőre csak akkor adhatunk érvényes magyarázatot, ha a szóban forgó elméleteket olyan föltevésekkel egészítjük ki, amelyek az alkotórészek rendszeren belüli viselkedésének sajátos körülményeit írják le. Mindent összevetve: az a tény, hogy egy rendszer részei okságilag függnek egymástól, nem zárja ki a rendszer additív elemzésének lehetőségét.

Az additív és a nem additív elemzési mód megkülönböztetését néha a klasszikus mechanika (részecskefizika) és az elektrodinamika (mezőelmélet) szembeállítására alapozzák. Éppen ezért tanulságos lesz, ha néhány pillanatig elidőzünk ennél a szembeállításnál. A newtoni mechanika értelmében az a gyorsulás, amelyet egy részecskében más testek erőhatása idéz elő, nem más, mint azoknak a gyorsulásoknak a vektor-összege, amelyeket az egyes testek külön-külön hatása idézett volna elő. A szóban forgó elv mögött az a föltevés húzódik meg, hogy az egyes testek által kifejtett erőhatások függetlenek egymástól. Következésképpen a naprendszerhez hasonló mechanikus rendszereket minden további nélkül elemezhetjük additív módon. Ha a naprendszer egészének viselkedésére kívánunk magyarázatot adni, akkor csak azokat az erőhatásokat kell ismernünk, amelyeket a rendszerhez tartozó testek (a távolság függvényében) külön-külön a többi testre gyakorolnak.

Az elektrodinamikában viszont másképp fest a helyzet. Egy elektromosan töltött test hatása egy másik testre nem pusztán a két test távolságától, hanem egyszersmind a két test relatív mozgásától függ. Ráadásul a mozgásváltozás hatása nem késedelem nélkül, hanem véges sebességgel terjed. Így tehát azt az erőhatást, amely egy elektromosan töltött testre más hasonló testek jelenléte miatt nehezedik, nem az uuóbbiak helyzete és sebessége, hanem az előbbi test közelében található elektromágneses „mező" határozza meg. Következésképpen: mivel az efféle mezőket nem tekinthetjük olyan „rész"-mezők összegének, amelyek mindegyikét egy-egy elektromosan töltött részecske idézte elő, sokan úgy vélik, hogy az elektromágneses rendszereket nem elemezhetjük additív módon. „Az elektromágneses mezőket", mondják, „felbonthatatlan egységként, nem pedig az individuális ponttöltések hatásának összegeként kell vizsgálnunk."[14]

Két rövid megjegyzést fűzünk az előbbi szembeállításhoz. Az első: az elektromágneses „mező" fogalma kétségkívül olyan elemzési technikát testesít meg, amely számos tekintetben különbözik a részecskefizikában alkalmazott matematikai eljárásoktól. Amíg a részecskefizika állapotváltozók diszkrét halmazaival dolgozik, s így egy rendszer állapotait véges számú koordináta segítségével határozza meg, addig a mezőelméletben az egyes állapotváltozók értékeit egy matematikailag folytonos tér minden egyes pontjára vonatkozóan külön-külön kell rögzíteni. A két megközelítésmód további különbségei az alkalmazott differenciálegyenletek és az egyenletekben szereplő változók természetével, valamint azzal függnek össze, hogy milyen határok között integrálnak a két elméletben.

Másodszor: noha az elektromosan töltött részecskék halmazához tartozó elektromágneses mezők csakugyan nem az egyes részecskékhez külön-külön hozzárendelhető „rész"-mezők „összegei", kétségtelen, hogy az egyes mezőket egyértelműen meghatározza (vagyis az állapotváltozók értékeit a tér minden egyes pontjára vonatkozóan rögzíti) az elektromosan töltött részecskék halmaza, a részecskék sebessége, valamint a részecskék előfordulását jellemző kiinduló és peremfeltételek összessége. S valóban: a mezőelméleti elemzés egyik gyakran alkalmazott technikájának fényében az elektromágneses mező nem más, mint olyan eszköz, amely elektromosan töltött részecskék más – ugyancsak elektromosan töltött – részecskékre gyakorolt hatásának megragadására szolgál.[15] Következésképpen: noha kényelmi okokból célszerű lehet, ha az elektromágneses mezőket „szétbonthatatlan egységnek" tekintjük, ez még nem jelenti azt, hogy egy mező tulajdonságait nem elemezhetjük a mező alkotórészeire vonatkozó föltevések alapján. Továbbá: bár a mezők a szó közkeletű értelmében nem „rész"-mezők „összegei", az elektromágneses rendszereket a szó korábban javasolt értelmében igenis „összegeknek" tekinthetjük. Mint tudjuk: az „összeg" kifejezés ez utóbbi esetben csak anyit jelent, hogy létezik egy olyan – a vizsgált rendszer alkotórészeire vonatkozó – elmélet, amelyből levezethetjük a rendszer működését szabályozó törvényeket. Ha mármost egy végső pillantást vetünk a jól izolált vezető töltései által megtestesített funkcionális egészre, akkor azt látjuk, hogy a töltéssűrűség eloszlását leíró törvényt levezethetjük az elektromosan töltött részecskék viselkedésére vonatkozó föltevésekből.[16]

A szerves egészek vizsgálatának legfontosabb eredményeit a következőképpen foglalhatjuk össze: arra a kérdésre, hogy vajon az efféle egészeket elemezhetjük-e additív nézőpontból, nem adhatunk általános érvényű választ. Bizonyos funkcionális egészeket kétségkívül elemezhetünk additív módon, más funkcionális egészeket viszont (így például az eleven organizmusokat) egyelőre még nem sikerült ezzel a módszerrel kielégítő módon

elemezni. Következésképpen az a tény, hogy egy rendszernek egymással dinamikus kölcsönhatásban álló részeket magában foglaló struktúrája van, önmagában még nem bizonyítja, hogy egy efféle rendszer törvényeit nem redukálhatjuk egy olyan elmélet törvényeire, amelyet eredetileg a vizsgált rendszer alkotórészeire vonatkozóan fogalmaztunk meg. Végkövetkeztetésünk soványnak tűnhet ugyan, ám egyértelműen rávilágít arra, hogy az elemzés során fölvetett problémákat – jó néhány kutató véleményével ellentétben – nem oldhatjuk meg „nagyüzemi" eszközökkel és a priori módon.

JEGYZETEK

[1] *Bertrand Russel,* The Principles of Mathematics (Cambridge 1903), 47. o.

[2] A relativitáselmélet a sebességek összeadásával kapcsolatban Russeléhoz hasonló problémát vet föl. Legyen A, B és C három test, s jelöljük A B-hez viszonyított sebességét v_{AB}-vel, B C-hez viszonyított sebességét v_{BC}-vel (v_{BC} iránya párhuzamos v_{AB} irányával), A C-hez viszonyított sebességét pedig v_{AC}-vel. A klasszikus mechanika törvényei értelmében így $v_{AC} = v_{AB} + v_{BC}$. A speciális relativitáselmélet értelmében azonban:

$$v_{AC} = \frac{v_{AB} + v_{BC}}{1 + \frac{v_{AB} \cdot v_{BC}}{c^2}},$$

ahol c a fény sebességét jelöli. Néhány kutató azt állította, hogy az utóbbi esetben nem „valódi összeadásról" van szó. Ezt az ellenvetést azonban lényegében ugyanolyan módon cáfolhatjuk meg, mint Russel gondolatmenetét.

[3] A dallamok és más hasonló alakzatok általános formális elemzésének érdekes vázlatát tartalmazza *K. Grelling* és *P. Oppenheim:* „Der Gestaltbegriff im Lichte der neuen Logik" c. tanulmánya. Megj.: Erkenntnis, 1938, 211–225. o.

[4] *Max Wertheimer:* „Gestalt Theory", megj.: *Willis D. Ellis:* A source Book of Gestalt Psychology, New York 1950, 5. o.

[5] *J. S. Mill:* A System of Logic, London 1879, III. könyv, VI. fejezet, 2. szakasz, I. k., 432. o.

[6] *Wertheimer:* „Gestalt Theory", 2. o. Vö. Koffka álláspontjával: „Az univerzumot a maga teljességében feltárni törekvő elemzés nem juthat tovább azoknál az egészeknél, amelyek – méretüktől függetlenül – funkcionálisan valóságosak . . . Először nem az elemeket kell vizsgálnunk, és az egészek tulajdonságait nem az elemek tulajdonságaiból kell levezetnünk, hanem – a fordított utat járva – arra kell törekednünk, hogy a részek tulajdonságait az egészek tulajdonságai alapján értsük meg. A Gestalt-kategória legfőbb tartalma a részek és egészek viszonyáról előbb kifejtett elgondolás, amelynek ki kell egészülnie még azzal a felismeréssel, hogy az egészeknek önálló, valóságos és dinamikus tulajdonságaik vannak". *K. Koffka,* „Gestalt", szócikk az Encyclopedia of the Social Sciences-ben; New York 1931; 6. k., 645. o.

[7] Vö. *Kurt Lewin,* Principles of Topological Psychology, New York 1936, 218. o.

[8] *W. Koehler,* Die physischen Gestalten im Ruhe und im stationaeren Zustand, Braunschweig 1924, 42. o., továbbá *Ellis:* Source Book of Gestalt Psychology, 25. o.

[9] Általánosabban: a töltéssűrűség az ellipszoid egy-egy pontjában az adott pontbeli görbület negyedik gyökével arányos.

[10] *W. Koehler,* Die physischen Gestalten, 58. o., vö. továbbá 166. o. A „funkcionális" egész mibenlétét számtalan további fizikai példával szemléltethetnénk. Intuitíve nyilvánvaló, hogy a szappanhártyák felülete által fölvett alakzatokat funkcionális egészeknek tekinthetjük. Az efféle felületel elemzése azon az általános elven nyugszik, hogy egy szappanhártya felületének területe – figyelembe véve a

kísérlet peremfeltételeit – minimális lesz. Ha tehát egy szappanhártyát síkbeli dróthúrok határol, akkor a hártya felülete – eltekintve a gravitációtól – sík felület lesz. A szappanbuborékok viszont gömb alakot vesznek föl, vagyis olyan alakot, amelynek a felülete az adott esetben a legkisebb. Tekintsük most egy szappanbuborék felületének olyan részét, amelyet valamilyen kör alakú peremgörbe határol. Ha ezt a részt eltávolíthatnánk a gömb felületéről, akkor a szappanhártya nem őrizné meg konvex alakját, hanem sík felületté válna. A szappanhártya részeinek alakja tehát attól az egésztől függ, amely a kérdéses részeket magában foglalja. Vö. a szappanhártyákkal végzett kísérletek leírását *Richard Courant* és *Herbert Robbins:* Mi a matematika? (Budapest 1966) c. könyvében; 380. és kk. o. „funkcionális" egészek is számtalan további fizikai példával szemléltethetnénk. Intuitíve nyilvánvaló, hogy a szappanhártyák felülete által fölvett alakzatokat funkcionális egészeknek tekinthetjük. Az efféle felületek elemzése azon az általános elven nyugszik, hogy egy szappanhártya felületének területe – figyelembe véve a kísérlet peremfeltételeit – minimális lesz. Ha tehát egy szappanhártyát síkbeli dróthúrok határol, akkor a hártya felülete – eltekintve a gravitációtól – sík felület lesz. A szappanbuborék viszont gömb alakot vesznek föl, vagyis olyan alakot, amelynek a felülete az adott esetben a legkisebb. Tekintsük most egy szappanbuborék felületének olyan részét, amelyet valamilyen kör alakú peremgörbe határol. Ha ezt a részt eltávolíthatnánk a gömb felületéről, akkor a szappanhártya nem őrizné meg konvex alakját, hanem sík felületté válna. A szappanhártya részeinek alakja tehát attól az egésztől függ, amely a kérdéses részeket magában foglalja. Vö. a szappanhártyákkal végzett kísérletek leírását *Richard Courant* és *Herbert Robbins:* Mi a matematika? (Budapest 1966) c. könyvében; 380. és kk. o.

[11] Ez az álláspontja például a Whitehead-féle organikus filozófiának. Vö. *A. N. Whitehead:* Process and Reality, New York 1929, különösen II. rész, III. és IV. fejezet.

[12] *Koehler:* Die physischen Gestalten, 47. o.

[13] Amikor megpróbáltuk formális eszközökkel megvilágítani a „szerves" egészek természetét, kiderült, hogy a funkcionális és a nem funkcionális egészek megkülönböztetése csakugyan nem elég egyértelmű. Legyen S valamilyen meghatározott rendszer, s jelöljük 0-val a szóban forgó rendszer $A_1 \ldots A_n$ tulajdonságainak osztályát. A kifejtés egyszerűsítése érdekében tegyük fel, hogy az $A_1 \ldots A_n$ tulajdonságokat valamilyen módon mérni tudjuk, azaz minden egyes tulajdonsághoz numerikus változók meghatározott számszerű értékét rendelhetjük. Szintén az egyszerűség kedvéért tegyük fel továbbá, hogy a kérdéses tulajdonságokra vonatkozó kijelentések általános alakja a következő: „A t időpontban az S rendszer A_i tulajdonságának numerikus értéke x", vagy tömörebben: „$A_i(S,t)=x$". Definiáljuk most „a többi tulajdonságtól függő tulajdonság" fogalmát! Akkor mondjuk, hogy 0 egyik eleme, mondjuk A_1, „függ" 0 többi elemétől, ha teljesül a következő összefüggés: A_1 akkor veszi föl különböző időpontokban ugyanazt az értéket, ha 0 többi elemének értéke a kérdéses időpontokban szintén nem változik. Vagy rövidebben: ha 0 minden A_i elemére igaz: ha $A_i(S,t_1)=A_i(S,t_2)$, akkor $A_1(S,t_1)=A_1(S,t_2)$, akkor A_1 „függ" 0 minden egyes A_i elemétől. Ezen túlmenően az 0 osztályt „összefüggő" osztálynak nevezzük, ha az osztály *minden egyes* eleme függ az osztály összes többi elemétől, vagyis: ha 0 minden A_i és A_j elemére igaz: ha $A_i(S,t_1)=A_i(S,t_2)$, akkor $A_j(S,t_1)=A_j(S,t_2)$.

Másfelől viszont az 0 osztályt „független" osztálynak nevezzük, ha 0 minden eleme független 0 többi elemétől. Az elmondottak szemléltetése kedvért S legyen valamilyen gáz, V jelölje a gáz térfogatát, p a gáz nyomását, T pedig abszolút hőmérsékletét. A Boyle–Charles törvény értelmében ekkor elmondhatjuk, hogy V p-től és T-től függ; a szóban forgó tulajdonságok osztályát pedig „összefüggő" osztálynak tekinthetjük. Másfelől: ha S-nek egy meghatározott alakú elektromos vezető felel meg, R a görbületet jelöli a vezető egyes pontjaiban, s a töltéssűrűséget, p viszont a nyomást méri a vezető felületének egyes régióiban, akkor egyrészt p nem függ R-től és s-től, másrészt a p, R és s tulajdonságok halmazát nem tekinthetjük sem „összefüggő", sem pedig „független" halmaznak. A fenti elemzés logikáját és további részleteit illetően lásd *Kurt Grelling* „A Logical Theory of Dependence", valamint *Kurt Grelling* és *Paul Oppenheim* „Logical Analysis of ‚Gestalt' and ‚Functional Whole'" c. tanulmányát. A Journal of Unified Science 9. évfolyama alapján mindkét tanulmányt újranyomták az amerikai Cambridge-ben (Mass.), 1939-ben tartott Fifth International Congress for the Unity of Science résztvevői számára. A *Journal* említett évfolyama a II. világháborúban megsemmisült, és sohasem jelent meg.

Ha azonban úgy döntünk, hogy egy S rendszert – valamilyen 0 tulajdonsághalmazt alapul véve – akkor nevezünk funkcionális egésznek, ha „összefüggő" halmazt alkot, s akkor nevezünk szummatív egésznek, ha „független" halmazt alkot, akkor két dolgot kell figyelembe vennünk. Az első: részben a vizsgált tulajdonságok mérésének kísérleti pontosságán múlik, hogy vajon egy adott tulajdonságról kimondhatjuk-e, hogy függ bizonyos más tulajdonságoktól. Erre a problémára már a főszövegben utaltunk. A második: ha egy S rendszert nem tekinthetünk – az előbbi értelemben vett – funkcionális egésznek, akkor ez még nem jelenti azt, hogy szummatív egésznek kell tartanunk. Megtörténhet ugyanis, hogy 0 bizonyos elemei függnek ugyan 0 többi elemétől, ám nem minden elem függ az összes többi elemtől. Így tehát a részek „kölcsönös összefüggésének" különböző „fokozatai" lehetnek egy rendszeren belül.

[14] *Peter G. Bergmann*, Introduction to the Theory of Relativity, New York 1942, 223. o. Fölösleges lenne azt a kérdést boncolgatnunk, hogy vajon az elektromágneses mezőknek van-e „fizikai realitásuk" vagy csupán – mint néhány kutató állítja – kényelmes „matematikai fikciók". Az adott összefüggésben elegendő annyit leszögeznünk, hogy bármi legyen is a fizika „mező"-fogalmának „végső státusa" a kérdéses fogalom olyan megközelítésmódot képvisel, amely különbözik a részecskefizika megközelítésmódjától.

[15] Az a technika, amelyre a szövegben utaltunk, a késleltetett potenciálok módszere. Az elmondottakat vö. *Max Mason* és *Warren Weaver* megjegyzéseivel: The Electromagnetic Field, Chicago 1929, Bevezetés.

[16] Vö. például O. D. Kellogg, Foundations of Potential Theory, Berlin 1929, VII. fej.

СОДЕРЖАНИЕ

1987/4

Статьи

Жужа Шольмоши—Мария Сэкели: Жизненный путь и происхождение 457
Миклош Хадаш: Пророк нации: Попытка социологического толкования жизненного пути Кодайа 469

Матильда Шаги: Профессиональная социализация студентовмедиков 491

Социография — исследование случаев

Коваш И. Габор: Формы функционирования сельскохозяйственного мелкого товарного производства 513

Мастерская

Тамаш Фрицц: Идеология действительности, или видение действительности идеологии? 555

Информация

Понятие части и целого. Составил: *Часло Берталан* 567

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A szedést a Neotyp Kisszövetkezet készítette
Terjedelem: 11,55 (A/5 ív)
88.17278 Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat, Budapest – Felelős vezető: Hazai György

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

MTA Könyvtára Periodika 19 88 | 5149 n.

CONTENTS
1987/4

Papers

SOLYMOSI, ZSUZSA–SZÉKELYI, MÁRIA: Career and Descent 457
HADAS, MIKLÓS: The Prophet of the Nation: An Attempted Sociological Interpretation of Kodály's Career 469
SÁGI, MATILD: Occupational Socialization of Medical Students 491

Sociography – Case Studies

KOVÁCH, IMRE: Operational Forms of Small-Scale Agricultural Production 513

Workshop

FRICZ, TAMÁS: The Ideology of Reality, or, the Reality-Image of Ideology? 555

Orientation

The Whole and the Parts. Compiled by BERTALAN, LÁSZLÓ 567

Ára: 52 Ft
Előfizetés egy évre: 208 Ft

ISSN 0133—3461

KÖZLÉSI FELTÉTELEK

Folyóiratunk a szociológiai kutatásokat ismertető, s általában a szociológia és határterületeinek tudományos kérdéseivel foglalkozó kéziratokat fogad el közlésre.

A kéziratok terjedelme általában nem haladhatja meg az 1—1,5 ívet (16—24-es, kettes sorközzel gépelt oldal, soronként 50 „n" betűjellel).

A kéziratot a szerkesztőség 3 példányban kéri. A közlemény címe után fel kell tüntetni a szerző nevét, valamint munkahelyét.

A tanulmányként közlésre szánt kéziratokhoz, idegen nyelvű fordításra, 25 soros összefoglalást kell a kézirathoz mellékelni, külön oldalon, címmel ellátva, 3 példányban.

A szerző vállalja, hogy a tördelt levonatokat 3 nap alatt kijavítva visszaküldi a szerkesztőségbe.

Szerzőinknek, kérésükre — tiszteletdíjuk terhére — 100 db különlenyomatot készítünk. (A kérést a korrektúránál kell jelezni.)

A szerkesztőség kéziratot nem őriz meg és nem küld vissza.

1828
AKADÉMIAI KIADÓ